TÜRKLERİN VE TATARLARIN KÖKENİ

MİRFATİH Z. ZEKİYEV

3. BASKI

SELENGE

TÜRKLERİN
VE
TATARLARIN KÖKENİ

Prof. MİRFATİH Z. ZEKİYEV

TÜRKLERİN VE TATARLARIN KÖKENİ

Prof. MİRFATİH Z. ZEKİYEV

Rusçadan Çeviren
D. Ahsen Batur

3. BASKI

Selenge Yayınları
İstanbul - 2017

Selenge Yayınları: 32
Tarih Dizisi 24

Dizgi-Sayfa Düzeni
Hasan Demir

Tashih Redaksiyon
Dilara Batur

Kapak
Nüans Ajans

Baskı-Cilt
Step Ajans

ISBN
978-975-8839-31-4

Selenge Yayınları
Ticarethane Sok. No: 41-24 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 0212 514 45 73
www.selenge.com.tr
e-mail: selenge@selenge.com.tr

İÇİNDEKİLER

Yazardan.....11

Birinci Bölüm
Türkler'in Kökeni

Giriş 15
§ 1. Türk etnoniminin fonetik varyantları ve semantikası 15
§ 2. Türkler'in yaşadıkları bölgeler, etnik yapıları ve nüfusları 18
§ 3. Türklerin diğer dünya halkları arasındaki yeri ve proto-Türkler'in etnik kökeni 22
1. Geleneksel Tarih Bilimi ve Türkler'in Kadim Etnik Tarihleri
§ 4. Geleneksel tarih biliminin doğuşu ve Hint-Avrupa araştırmalarına etkisi 27
§ 5. Avrupamerkezcilik ve sömürgecilik politikası 30
§ 6. Türkler "tarihî" halk mıydı?.....32
§ 7. Türkler'in etnik kökenleriyle ilgili geleneksel tarih bilimi 34
§ 8. Türkler'in eski etnik tarihine ilişkin meselelerle ilgilenmeye değer mi? 36
§ 9. Türkler yalnızca göçebe miydi? 38
§ 19. Türkler sürekli göç etmeye meyyal miydiler?.....40
§ 11. Türkler yalnızca Mongoloid miydiler ve Türkçeyi Mongoloid olmayan insanlara mı aktardılar? 43
§ 12. Türkler'in çıkıp gelişinden önce Doğu Avrupa, Küçük ve Orta Asya sakinleri 46
§ 13. Türkler'in ilk ata yurdu ne zaman, neredeydi? 49
II. Türkler'in Etnik Kökenlerini Belirleme Yolları
§ 14. Birinci el kaynaklar ve tarihî eserler 53
§ 15. Etnogenez kaynakları ve birbirleriyle olan ilişkileri 55
§ 16. Etnik kökenin tespitinde etnonimlerin rolü 59
§ 17. Etnonimler ve sekenenin etnik yapısı 62
§ 18. Birincil Türkçe etnonimler ve özellikleri 64
§ 19. İkincil etnonimler ve tanımlayan kısımların anlamları.....67
§ 20. Etnonim oluşturan ekler 72
§ 21. Türk etnik adının etimolojisi, anlamı ve fonksiyonları 75
§ 22. Tatar etnoniminin etimolojisi, anlamı ve fonksiyonları.....79
§ 23. Macar>maydar etnik adının etomolojisi, anlamı ve fonksiyonları 82
§ 24. Etnonim ve etnos tarihlerinin etkileşimi 85

III. Eski Türk Dilli Bölgeler Üzerine

§ 25. Giriş 89
§ 26. Eski Türkçenin konuşulduğu bölgelerin ortaya çıkarılışında Türk dilinin rolü 91
§ 27. Kızılderililerin dilerinde en eski Türk izleri ve eski Türk dilli halkların yaşamış olabilecekleri yerler 93
§ 28. Türklerin Sümer dilindeki açık izleri 97
§ 29. Ön Asya'da eski Türkçe konuşan halkların yaşadıkları bölgeler 100
§ 30. Orta Asya'da eski Türkçe konuşan halkların yaşadıkları bölgeler 104
§ 31. Kafkaslar, Karadeniz çevresi, İdil-Ural boyu ve Batı Sibirya'da eski Türk dilli halklar 114
§ 32. Türkler'in Hun etnik kökeni ve Hunlar'ın yaşadıkları bölgeler 122
§ 33. Hun kabilelerinden Siyenbi, Usun, Tabgaç, Ju-jan ve Eftalitler'de Türk etnik kökenleri 129
§ 34. Kaya, mağara resim ve kitabelerine göre Türkler'in kadimliği ve Türkçe konuşulan kenar muhitlerin kaderi 132
§ 35. Türk'lerin Etrüsk kültüründeki izleri veya yine kaybolmuş Türk dilli bir bölge 135
§ 36. Adile Ayda'nın Etrüskler'in atalarının Türk dilli olduğu ispat eden bazı deliller 139

IV. Türkler'in İskit-Sarmat Etnik Kökenleri

§ 37. Giriş 143
§ 38. İskitler konusunda eski kaynakların güvenilirlik derecesi 146
§ 39. Herodot ve İsitler 149
§ 40. Umumî tarih içinde İskit tarihine kısa bir bakış 153
§ 41. Türkolojide İskit tarihine kısa bir bakış 156
§ 42. İskit-Pers teorisinin genel eksikleri 159
§ 43. İskit-İran teorisiyle ilgili bazı kanıtlar 161
§ 44. İskit, İşguza, Skolot, Sarmat, Agadir, Gelon ve Saka gibi İskitçe etnonimlerin etimolojisine göre İskitler'in etnik yapısı 166
§ 45. Kaspi, Traspi, Argippei, İirk, Melankhlen, Katiar, Paralat, Massaget gibi İskitler'le ilişkisi bulunan halkların adlarının etimolojisine göre İskitler'in etnik yapısı 169
§ 46. Taur (tohar/togar/tagarma) ve Angareon etnonimlerinin etimolojilerine göre İskitler'in etnik yapısı 173
§ 47. Etimolojileri eski kaynaklarda verilen İskitçe sözcüklere göre İskitler'in etnik yapısı 177
§ 48. Arkeolojik, etnolojik, dinî-mitolojik ve sanat verilerine göre İskit ve Sarmatlar'ın etnik yapısı 180

§ 49. Eski kaynaklar İskitler'in Pers dilli olduğu iddiasını destekliyor mu? 183
§ 50. Antik kaynaklar İskitler'in Türk dilli olduklarını destekliyor mu? 186
V. Türkler'in Alan-As Etnik Kökenleri
§ 51. Genel bilgiler 189
§ 52. Alan/Aslar'ın Osetin dilli oldukları görüşünün dayanak noktası 190
§ 53. Zelençuk epitaf metni ve J. Caesar'ın cümlesi Alanlar'ın Osetin dilli olduklarını gösterir mi? 191
§ 54. Osetin dilli Yaslar, Yu. Nemeth'in dediği gibi Macar Alanlar mıydı? 193
§ 55. Alanlar çağdaşlarını kim sanıyorlardı? 196
§ 56. Bazı etnonimlerin değişim özelliklerine göre Alanlar'ın Türk dilli oluşları üzerine 198
§ 57. Alan etnik adına göre Alanlar'ın etno-lengüistik aslı 201
§ 58. As/Yas etnonimine göre alanlar'ın etno-lengüistik gerçekleri 203
§ 59. Hunlar'la yakın temasları sebebiyle Alan/Aslar'ın etnik yapısı 206
§ 60. Hazar ve Kıpçaklar'la yakın temaslarına göre Alan/Aslar'ın etnik yapısı 208
§ 61. **Sonuç** 211

İkinci Bölüm
Tatarların Kökeni

Giriş 215
Tatarlar Hakkında Genel Bilgiler 215
§ 62. Kimlere Tatar denmişti, bugün kimlere deniliyor 215
§ 63. Bulgar etnik adı ve anlamları 221
§ 64. İç ve Dış etnonim olarak Tatar ve Bulgar adları 225
§ 65. Bulgar-Tatar etnonimi ve anlamı 228
§ 66. Bulgar-Tatarlar'ın yapısı ve nüfusları 231
I. Tatar Etnogenezi Tetkik Tarihi
§ 67. Tatar etnogenezini ilk tetkik teşebbüsleri 237
§ 68. Çingizî Moğol devletindeki Tatarlar'ın etnogenezinin tetkik tarihi 240
§ 69. Tatar ve Bulgar etnogenezinin Rus bilim adamlarınca tetkiki 243
§ 70. Tatar etnogenezinde Madyar-Mişar-Tatar görüşünün doğuşu ve gelişimi 246
§ 71. Tatar etnogenez tarihinde Bulgar-Tatar görüşünün doğuş ve gelişimi 250

§ 72. Tatar etgonezinde Bulgar-Tatar nazariyesinin tekrarı 255
§ 73. Bulgar-Tatar nazariyesi gerçeğinin belirlenmesi zaruretinin kendini göstermesi 259
§ 74. Bulgar-Tatar teorisinin doğruluğunun tüm yönleriyle teyidi.....2162
§ 75. Tatar etnogenezinin tetkikinde Tatar-Tatar teorisinin doğuşu ve gelişimi.....268
§ 76. Tatar ve Çuvaş etnogenezinin tetkikinde Bulgar-Çuvaş teorisinin doğuşu ve gelişimi 271
§ 77. Bulgar etnonimine dönüş ve Tatar adını muhafazaya karşı çıkış hareketi 273
§ 78. Tatar-Tatar teorisini yeniden canlandırma gayretleri ve bunların yan motifleri 277
§ 81. Tatar tarihinin tetkikinde yeni teori denilen şey gerçekten yeni midir?.....278
§ 82. Tarih bilimi de diğer bilimler gibi objektif olmak zorundadır.....281
§ 83. Tatar-Tatar teorisyenlerinin tarafgir etnogenez kurguları nereye götürür? 284
II. Bulgar-Tatarlar'ın Ataları
§ 84. Giriş 289
§ 85. Bulgarlar kimin atalarıydılar: Çuvaşlar'ın mı yoksa Tatarlar'ın mı? 292
§ 86. Bulgarlar'ın ataları yerli Subarlar, Kumanlar ve benzerleri olabilir 299
§ 87. Bulgar halkının ataları muhtemelen Khuarasmi (Khuar ve Aslar) ile Hunlar idi.....302
§ 88. Yerli Skl, Barsulı ve Pardılar da Bulgar halkının atalarıydılar.....304
§ 89. Yerli Koşan/Kasan/Usun, Avar ve Alanlar da Bulgar halkının atalarıdır.....306
§ 90. Yerli Aslar, Ostyaklar, Burtaslar, Suaslar ve Vedalar da Bulgar halkının atalarıydı.....309
§ 91. Yerli Baylar/Bilar/Biler/Biar, Başkir, Mişar/Macgarlar da Bulgar halkının atalarıydılar.....312
§ 92. Kumanlar, Sarımanlar, Besermenler, Hazarlar ve Ugorlar da Bulgar halkının atalarıydılar 315
§ 93. Tunalı Bolgar bilim adamlarının verdikleri bilgilere göre erken Bolgar/Bulgarlar.....318
§ 94. Bulgar vakayinamelerinden "Cağfar Tarihi" e "Şan Kızı Destanı"ndaki bilgilere göre erken Bulgarlar.....321
§ 95. Bulgar-Tatarlar'ın şekilleniş bölgelerinin arkeolojik kültür kabileleri.....325

III. İdil Bulgarları'nın Dil Bilimsel Özellikleri
§ 96. Giriş 329
§ 97. İdil Bulgarları tetkik tarihinden 330
§ 98. Bulgar epigrafikasının tetkiki ve Bulgar-Çuvaş teorisinin ortaya çıkışı 335
§ 99. Bulgar mezar kitabelerinin sistematik tetkiki 338
§ 100. 2. tip bulgar epigrafikası dilinin analizi 342
§ 101. A. P. Kovalevsky, İbni Fadlan risalesinde Çuvaşçanın izlerini niçin ve nasıl buldu? 347
§ 102. İbni Fadlan risalesindeki Bulgarca Sözcüklerin "Çuvaşçalaştırılması" 349
§ 103. Slavyan-Bulgar "şeceresi"nde Çuvaşça kelime var mıdır? 353
§ 104. Eski Bulgar runik kitabelerinde Çuvaşça kelimeler var mıdır? 359
§ 105. Macarcada Çuvaşça kelimeler var mıdır? 363
§ 106. İdil civarındaki Fin-Ugorlar dönüşümlü sözcükleri Bulgarcadan değil Çuvaşçadan almışlardır 367
§ 107. Rusçada Bulgarca-Çuvaşçadan alınma kelimeler var mıdır? 368
§ 108. Birinci el kaynaklara göre İdil-Bulgarlarının dili 371
§ 109. Bulgarlar, Sakalibe'nin bir kısmıdır, Sakalibe ise Kıpçaklardır...374
§ 110. Slavyanlar Sakalibe miydiler? 379
§ 111. Bulgar dilinin özellikleri 385
IV. Bulgar-Tatar Devletinin Doğuşu ve Yükselişi
§ 112. Giriş 387
Bulgarlar'ın Atalarıyla İlişkileri Bulunan Eski Türk Devletleri
§ 113. Ön Asya'daki devletler ve onların Bulgarlar'ın atalarıyla olan ilişkilerinin izleri 390
§ 114. Eski Harezm ve Bulgarlar'ın atalarıyla olan bağlantılarının izleri 394
§ 115. Part, Ari, Soğd, Kangar, Greko-Baktriya, Kuşan, Eftalit, Kimak devletleri ve bunların Bulgarlar'ın atalarıyla olan ilişkilerinin izleri 398
Bünyesinde sonraki Bulgar topraklarını da barındaran proto-Bulgar Devleti
§ 116. İskit ve Bospor devletleri; bunlaın Bulgarlar'ın atalarıyla temasları 402
§ 117 Sarmat, Alan, Batı Hun, Avar, Hazar devletleri ve onların Bulgarlar'ın atalarıyla olan temasları 405
Ön-Bulgar Biarmiya Devleti Üzerine
§ 118. Genel Bilgi 408
§ 119. Biarmia'nın yerinin tespiti meselesi 412
§ 120 Biarm-Perm görüşü üzerine 414
§ 121. Biarm ve Bulgar tarihlerindeki bazı yönlerin örtüşmesi 419

§ 122. Maddi kültür verilerine göre Biarmia ile idil Bulgaryası'nın özdeşleştirilmesi 420
§ 123. Manevi kültür verilerine göre Biarmia ile İdil Bulgaryası'nın özdeşleştirilmesi 422
§ 124. Bulgarya tarihinde Biarmia'nın İskandinavya ile olan bağlarının izleri bulunabilir mi? 423
§ 125. Perm'in Biarm'la ilişkisi var mıdır? 425
§ 126. Biarmland denilen Biarmia veya Bulgarya tek başına var mıydı? 427
Macgar, Başkurt, Burtas ve Bulgar Devletleri
§ 127. Macgar Devleti Bulgar-Tatar devletleri arasında mıdır? 429
§ 128. Başkurt Devleti ve onun Bulgar-Tatar Devleti'yle ilişkisi 432
§ 129. Burtas devleti var mıydı ve Bulgar devleti'yle ne gibi bir ilişkisi mevcuttu? 436
§ 130 İlk Bulgar/Bolgar devletleri 438
§ 131. Tuna Bolgaryası ve İdil Bolgaryası'yla bağlantısı 442
§ 132. Moğol dönemi öncesinde İdil Bulgaryası'nın ortaya çıkışı 444
§ 133. İdil Bulgaryası sınırları 447
§ 134. İdil Bulgaryası'nın süveren gelişiminin sonuçları 450
Tatar Devleti'nin Zuhuru ve Yıkılışı
§ 135. Çingizî imparatorluklar zinciri içinde Altın Orda ve tetkik meseleleri 545
§ 136. Altın Orta'da etnik süreçler 457
§ 137. Altın Orda'nın çöküşü sonrasında oluşan Bulgar ve Kazan Hanlığı 461
§ 138. Bulgar Hanlığı'nın Kazan hanlığı'na dönüşümü ve yıkılışı 463
Bulgar-Tatarlar'ın kendi devletlerini yeniden kurma çabası
§ 139 Bulgar-Tatarlar'ın Çarlık Rusya'nda hayatta kalma mücadelesi 466
§ 140. Ekim devrimi ve Tatarlar'ın devletlerine kavuşmaları 469
§ 141. Tataristan'ın süveren devlet oluşu, Tatar halkının yeniden doğuşu ve gelişimi için verilen mücadele 472
Kaynaklar 475
Dizin 503

Yazardan

Açımlamalarda belirtildiği gibi, bilimsel araştırmaların sonuçları genellikle tarih kitaplarında en eski devirlerden başlanır ve kademeli olarak bugünkü duruma yaklaştırılarak ortaya konulur. Tarihî olaylar ve malzemelerin incelenmesi ise aksi yönde yani retrospektiv olarak şu an için elde bulunan malzemeden başlayarak geriye doğru bir seyir takip eder.

1950 yılı başında Kazan Üniversitesi'nde Tatar tarihi de dahil olmak üzere muhtelif Tatarca dersleri vermeye başladım. Fakat Türk ve kısmen Tatar dillerinin orijinal tarihinin, geleneksel tarih biliminin Batı Avrupa ve Rus Türkoloji çalışmalarında, monografilerde, eski ve ortaçağ ders kitaplarında, değişik ansiklopedilerde ve tarih el kitaplarında resmi olarak gösterilen Türk halkları etnik tarihi konusunda sergilediği bakış açısındaki genel kabulle örtüşmediği kısa sürede anlaşıldı. Uzun süre bunun sebebini düşündüm. Acaba mevcut dil bilimsel, mitolojik, folklorik, arkeolojik ve etnolojik birincil kaynakların yetersiz incelenmesi ve genelleştirmeler mi bu resmi yayınların sebebiydi? Birçok Batı Avrupalı ve Rus yazarın makale ve kitaplarını okudukça, şüphelerimin gerçek olduğuna iyece kâni oldum.

Gerçekte, geleneksel tarih biliminin oluşum döneminde Türk etnik (ve politik) tarihi bilhassa incelenmemiştir; çünkü Hint-Avrupaî halkların tarihinin yalnızca kenar mahallesinin temsilcisi olarak görülmüştür. Dahası, o zamanlar bizzat Türk halklarının bağrından çıkmış tarihçiler de yoktu. Türk etnik ve politik tarihinin bazı epizotları yalnızca Hint-Avrupaî halkların tarihini teyit etmek ve zenginleştirmek için gerekliydi. Bu yüzden eski yazılı kaynaklar, dil bilim, mitoloji, arkeoloji ve etnoloji verileri Hint-Avrupa görüşünü sa-

vunanan bilim adamları tarafından sadece kendi tarihî bakış açılarına göre analiz ve sentez yapılarak, genelleştirildi.

Bu durumu göz önünde bulundurarak, resmî tarih biliminin bilgileriyle sınırlanmamaya karar verdim ve eski Yunan, Pers, Asuri, Çin ve Hintli tarihçilerin Türkler'in yaşadıkları bölgelerle bir şekilde bağı bulunan eski kabile ve halklarla ilgili lengüistik, antropolojik, folklorik, mitolojik, arkeolojik ve etnolojik veriler içeren bulabildiğim tüm birinci el kaynakları incelemeye başladım. Hint-Avrupa nazariyesini savunan bilim adamları ile Avrupamerkezciliği taraftarlarının araştırmalarına da dayanarak, bu kaynakların analiz ve sentezini yapıp kendi hükümlerimi çıkarmaya çalıştım.

Böylece önce Bulgar-Tatar yani yalnızca XIX-XX. Yüzyılda Tatar etnonimini alan Bulgarlar'ın, arkasından Bulgar-Tatarlar'ın kökeninde yer alan ve bu yüzden Türk-Tatarlar denilen Bulgar öncesi eski Türkler'in etnogeneziyle ilgili münferit konular hakkında makaleler yazdım. Daha sonra bu konuyla ilgili monografilerim yayınlandı. Örneğin 1977'de "Tatar halkı tiliniñ barlıkka kilui" (Tatar Halkı Dilinin Oluşumu) – Kazan; 1986'da Ya. F. Kuzmin-Yumanadi'yle müştereken "İdil Tatarları'nın Dil ve Kökeni Meseleleri", 1995'de "Tatarlar: Tarih ve Dil Meseleleri" ve 1998'de "Türk-Tatarlar'ın Etnogenezi".

Bu kitapta, okuyucuların isteği üzerine, eski Türkler'in etnik köklerinin ortaya çıkarılması, keza temel verilere dayanarak, eski Türkler grubuna girmelerine rağmen Kırım ve Dobruca Tatarları'nın benzeri meselelerini bir yana bırakmak suretiyle Bulgar-Tatarlar'ın şekillenişinin aydınlatılmasını Rusça olarak ortaya koymaya karar verdim.

Bu kitabın ortaya çıkışında yardımlarını esirgemeyen kişilerin hepsine şükranlarımı sunarım.

Mirfatih Z. Zekiyev

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKLER'İN KÖKENİ

GİRİŞ

§ 1. Türk etnoniminin fonetik varyantları ve semantikası

Doğulu, güneyli ve güneybatılı Türkler, bu etnonimi "Türk", sıfat halinde ise "Türki" şeklinde kullanırlar. İdil-Ural boyu Türkleri yani Tatarlar ve Başkirler de "Türk", sıfat halinde ise "Türki" olarak telaffuz ederler.

Muhtemelen Tatarcanın etkisiyle Rusçada ilk önceleri kelimenin fonetik varyantı olarak *tork*, sıfat şeklinde ise *torçeskiy* kullanılıyordu. Fakat Moğol-Tatar fetihlerinden sonra Rus kaynaklarında Türk halklarının (bazen de tüm doğulu halkların) adı *Tatarlar*, sıfat hali ise *tatarskiy* şeklinde geçmektedir. XIX. Yüzyılda ise Türk halkları *Türk-Tatarlar*, *Turetsk-tatarskiye* şekliyle yazılmaya başlanmıştır. XX. Yüzyılın başlarına gelindiğinde, sabık İdil boyu Bulgarları ve Kırım Türkleri (Taurlar, yani Tauerler (dağlılar))ın arkasından Türk halklarını tanımlamak için Rusçada Tatar etnonimi daha geniş ölçüde kullanılmaya başlayınca, *Türk* ve *Türetsky* kelimeleri kullanıma girdi. Ancak, 1923'de A. N. Samoyloviç, mevcut *Türk* ve sıfat şekli *Türetskiy*'nin Türkler söz konusu olduğunda, Türk ve Türkskiy kelimelerinin ise tüm Türk halklarından bahsedildiğinde kullanılması teklifini getirdi.[1]

Biz, elinizdeki bu eserde Türk kelimesini en geniş anlamında kullanacağız. Umumi Türk (Rusça Turki) etnonimiyle ise bazı değişik Türk dilli halklar nazarda tutulacaktır.

Birinci grubu, VI-VII. Yüzyıllarda teşekkül eden ve fiilen bu adı kullanan Türk halkları yani Birinci ve İkinci Türk Hakanlıkları ve

1 Kononov A. N. *İstoriya izuçeniya tyurkskix yazıkov v Rossii: Dooktyabrskiy period.*- İzd. 3, L., s. 17.

aynı zamanda bu hakanlıkların tüm sakinleri arasında Türk adını umumi etnonim olarak kullananlar oluşturmaktadır.

İkinci grubu, birçoğu doğrudan Türk adını kullanmamakla birlikte, bugünkü Türk dilli halkların tamamı oluşturmaktadır. Bu halklar şunlardır: Başkirler (Başkurtlar), Tatarlar (Bulgar Tatarları, Kırım Tatarları, Dobruca Tatarları), Nagaybaklar, Kazaklar, Karakalpaklar, Nogaylar, Karaimler, Karaçay-Balkarlar, Kumıklar, Kırımçaklar, Altaylılar, Azerbaycanlılar, Kacarlar, Şahsevenler, Karadağlılar, Karapapaklar, Kaşkaylar, Afşarlar, Halaclar, Gagauzlar, Urumçiler, Tuvalılar, Tofalar, Şorlar, Hakaslar, Çulım Tatarları, Özbekler, Uygurlar, Salarlar, Sarı Uygurlar, Çuvaşlar, Yakut (Saka)lar, Dolganlar vd.

Üçüncü grubu, Mahmud Kaşgarlı'nın 'Divan-ı Lügat-it Türk' adlı eserinde Türk olarak gösterdiği Türkçe konuşan kabileler ve halklar oluşturmaktadır: Afşar, Aramut, Argu, Ava (Awa), Basmıl, Başgırt, Ayat, Bayundar, Beçenek, Bulak, Bulgar, Bügdüz, Çarukluğ, Çigil, Çomal, Çivaldar, Eymür, Halaç, Hozar, Hıtay, Iğrak, Karluk, Kar Yağma, Kay, Kayıg, Kençek, Kıfçak, Kınık, Kırgız, Kuçet, Ograk, Oğuz (uguz), Salgur, Sogdak, Suvar, Tkat, Tatar, Tavgaç, Tengut, Tohsi, Tutırka, Tüger, Türk, Türkmen, Ugrak, Uygur, Üregir, Yabaku, Yağma, Yasmıl, Yava, Yawa, Yazgır, Yemek, Yıwa, Yüregir. Adları verilen bu Türk kabilelerinden bazıları kendilerine özgü etnik adlarını korumuş, bazıları ise adlarını kaybederek diğer Türk kabile ve halklarının bünyesine karışmışlardır.

Dördüncü grubu, Kaşgarlı Mahmud'un listesine girmeyen, ama Türk hakanlıklarının yıkılışından sonra mevcudiyetlerini sürdürerek şu veya bu şekilde tarihe geçmekle birlikte sahip oldukları etnik adlarıyla müstakil halklar olarak günümüze kadar yetip gelmeyen malum Türk dilli kabile ve halklar oluşturmaktadır. Bunları şu şekilde sayabiliriz: Altay-kiji, Az-kiji, Akkoyunlu, Barabalı, Baylar, Biler, Biger, Barsil, Basmıl, Berendi, Berenjer, Bersulı, Burtas, Bucak Tatarları, Gacar, Gayni, Çitak, İştek, Kavar, Kaysak, Karagas, Karadağlı, Karakoyunlı, Kara Kırgız, Karaman, Kara Tatar, Kara Nogay, Kara Hazar, Kimek, Kovuy, Koybal, Kotrigur, Kömeş Bolgar, Kuirk, Ku-

bandı, Kuruk, Kutrigur, Kitay, Lugar, Macar (Maşar, Macgar), Mayma-kiji, Mangot, Saralımin, Sarasin, Sarman, Sart, Sarısen, Selçuklu, Suas, Suaslamari, Tarılı, Taulas, Toguz Tatar, Tuba-kiji, Türgeş, Unnugundur, Halac, Çitak, Çu-kiji, Şor-kiji, Yurmatı, Yazgır, Yazok, Yasır vd.

Beşinci grubu, Türk etnonimi yaygınlık kazanmadan çok önceleri yaşayan ve Türk kelimesinin bazı fonetik varyantları da dahil olmak üzere farklı adlar taşıyan Türk dilli kabile ve halklar oluşturmaktadır. Yani pekçok Türk dilli halkların umumi adı olmadan önce Türk etnonimi oluşmuş ve VI. Yüzyıldan çok önceleri istimal edilmiştir. Türkler'den önce var olan Türk dilli halklar ve kabileler listesine şunlar girmektedir: Abdal (Eftalit/Akhun), Avar (Aors), Agadir (Agathirs)/Akatir (Agaçir, Agaç eri), Argippaie, As (Az/Yas/Aş/İş/Uz), Alan, Alban, Angareyon (Kangar), Apasiak, Apaktark, Arimasp, Essen, Bard (Part>Parth), Bi/Pi/Pei/Bey/Bek, Bun-Türk, Gelon (Yılan), Hun, Dagarma (Dagar, Tagar), Dai, Cucen (Susün), İirk (iyi erkek>iyi erk), İşguza, Kengeras, Kanguy, Kaspi, Katiar, Kusan/Kuşan/Kasan/Kazan, Kyuşe, Kimmer, Koman, Kuirk, Kunaksalan, Ku-kiji, Kuerik, Massaget, Men (Min), Onogur, Paralat, Roksolan, Sa, Sarmat, Saga, Sagadar, Sagay, Sak (Saka), Sakha, Sakalibe (Saklab), Syenbi (Syunbi), Sindı, Skide (Rusça Skif, Türkçe İskit, Batı İskitleri), Skolot, Soğdlar (Suğdak, Soğdak), Suar, Sümer, Seu, Tabgaç, Taur (Tohar, Tagar, Dagar, Dagarma), Tissaget, Tohar, Trak (Rusça Frakiets), Traspa, Troya, Tursaka, Ud (As), Unu, Usun, Thessaget, Hangar, Harteş, Hvaras (Huaras/Harezm), Horasan (Huar-as-sun), Hunugur (honogur/onogur), Eorpatı, Etrüsk vd.

Elinizdeki araştırmanın birinci bölümü değişik Türk gruplarından beşincisini, özellikle de bugüne kadar Türk dilli olarak bilinmeyen, yanlışlıkla ve kasıtlı olarak Hint-Avrupaî gruplara, bilhassa da Hint-Pers dilli halklara intisap ettirilen halklara hasredilmiştir. Eserin ikinci bölümünde "proto-Türk" denilen Türk halklarıyla ilgili yapılan incelemenin ışığında Bulgar-Tatarlar'ın kadim köklerini değişik bir tarzda açıklamaya çalışacağız.

§ 2. Türkler'in yaşadıkları bölgeler, etnik yapıları ve nüfusları

Milattan çok uzun zaman önceleri Türkler Avrasya'nın pek çok bölgesinde yaşıyorlardı. Onların kadim yurtları, şimdi yaşadıkları topraklardan çok daha genişti. Harita üzerinde Türkler'in şu anda yaşadıkları bölgeler, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından şu şekilde belirlenmiştir.

Türklerin etnik yapısı dilbilimciler tarafından incelenmiş ve onların verilerine göre geneolojik tasnifleri yapılmıştır. Yapılan özel araştırma sonuçlarına göre Türkler'in etnik yapıları, yaşadıkları yerler ve nüfusları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

No	Ana gruplar, halklar İç etnik adlar	Ülke	Nüfus
1	2	3	4
	Kıpçak Grubu		
1	Başkurtlar	BDT (SSCB) BDT Çin Türkiye	1449157 6678760 (4873) (10000)
2	Tatarlar (Bulgar-Tatarlar)	Finlandiya Diğerleri	900 800
	Kıpçak-Nogay Alt Grubu		
3	Kazaklar	BDT Çin Afganistan Moğolistan	8135813 1111718 5000 73000
4	Karakalpaklar	BDT Afganistan	423520 4000
5	Nogaylar	BDT	75181
	Kıpçak Alt Grubu		
6	Karaimler	BDT	2608

7	Karaçaylar Balkarlar	BDT BDT	155936 85126
8	Karaçay-Balkarlar Aynı dili konuşmaktadırlar	BDT	241062
9	Kırım Tatarları	BDT Türkiye	271715 (4000000)
10	Kumıklar	BDT	281933
11	Kırımçaklar	BDT	1400

Kıpçak-Kırgız Alt Grubu

12	Kırgızlar	BDT Çin Afganistan	2528945 141549 46000
13	Altaylılar (Altay -kiji)	BDT	70777

Oğuz Grubu

14	Türkler	Türkiye Almanya Bulgaristan BDT Kıbrıs Yugoslavya Romanya	55000000 1500000 1200000 207512 150000 120000 50000
15	Romanyadaki Kırım Tatarları	Romanya	50000
16	Azerbaycanlılar	BDT İran	6770403 7000000
17	Kacarlar	İran	37000
18	Kaşgaylar (Azerilere Mensup)	İran	600000
19	Şahsevenler	İran	300000
20	Türkmenler (Türkmen-Türkpen)	BDT İran Afganistan Arap ülkeleri	2728965 590000 330330 243000
21	Karadağlılar	İran	25000
22	Karapapaklar	Türkiye	100000
23	Kaşkaylar	İran	720000

24	Baharlu, Eynan, Nefer, Horasanlı, Bıçakçı, Timurtaşlı, Guadavlı, Karaylı, Karagözlü, Kangurlu v.d.	Güney ve Doğu İran	380000
25	Afşar (Ön Türkmen)	Afganistan, İran	700000
26	Halaclar	İran	25000
27	Gagauzlar	BDT	197768
28	Urumlar (Kuzey Azakya)	BDT	?

Oğuz-Uygur Alt Grubu

29	Tuvınlar (Tuba-Tuva)	BDT	206629
30	Tofalar	BDT	731
31	Hakas (Haas)lar	BDT	80321
32	Uranhaylar	Moğolistan	30000
33	Şorlar	BDT	16652
34	Hotanlılar	Moğolistan	4000
35	Çulım Tatarları (Daha sonra	BDT	?
	Çulım Türkleri)		

Karluk Grubu

36	Özbekler	BDT Çin Afganistan	16697815 14502 1390000
37	Uygurlar	Çin BDT	7214331 262643
38	Salarlar	Çin	87697
39	Sarı Uygurlar	Çin	12298

Çuvaş Grubu

40	Çuvaşlar Yakut Grubu	BDT	1842346
41	Dolganlar	BDT	8000
42	Yakut (Saka)lar	BDT	381922
TOPLAM			1328045576

Tabloda sabık Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk halklarının nüfusları 1989 yılı genel kayıtlarına, diğer bölgelerdeki Türkler'in nüfus-

ları ise Nadir Devlet[2] ve Britanya Ansikpoledisi'ndeki George Khazai'ın kayıtlarını kullanan Hasan Eren'in[3] verileri esas alınmıştır; ancak, bazı halkların nüfuslarıyla ilgili bilgiler her iki yazarın verileriyle örtüşmediği hallerde, son durum parantez içinde gösterilmiştir.

Araştırmalarda bazen bizzat halkların adları değil, yabancı etnonimler kullanılmaktadır. Halkın kendi adıyla, yabancı etnonimin birbirini tutmadığı hallerde, orijinal etnik ad parantez içinde gösterilmiştir. Türk halklarının orijinal adları konusunda N. A. Baskakov'un[4] verileri esas alınmıştır.

Bugün için Türkler'in nüfusuyla ilgili dakik malumat vermek mümkün değildir; çünkü mevcut veriler değişik dönemlere aittir. Bundan başka Türkler'in azınlık oldukları yerlerde nüfusları kasıtlı olarak az gösterilmiştir ki, bu, Türk halklarına nazaran yerli halkın nüfusunun abartılması amacıyla yapılmıştır. Çoğu kez bu gibi durumlarda Türkler'i temsil eden bazı kişiler hayat şartlarını iyileştirmek amacıyla nüfus sayımı sırasında kendilerini birlikte yaşadıkları halkın adıyla kaydettirmektedirler.

Sunulan tablodan da anlaşılacağı üzere tüm Türkler'in 1989-1990 yılları arasındaki nüfusu 132 milyon 805 bin kişidir. Mevcut istatistiklere göre Türkler'in nüfusu yılda % 1 oranında artmaktadır. Bu durumda on yıl sonra yani 2000'de Türkler'in genel nüfusu 146 milyon 700 kişi olmak zorundadır.

Başka rakamlar da var.

Nadir Devlet, Türkler'in nüfusunu 1990 yılı itibariyle ülkelere göre şu şekilde vermektedir:

2 Devlet N., *Çağdaş Türk Dünyası*, İstanbul; aynı yazar: *Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış*//Türk Dünyası El Kitabı.- I. Cilt, 2. Baskı, İstanbul.

3 Eren H., *Çağdaş Türklerin Sayısı*//Türk Dili., Nisan, 520, Ankara.

4 Baskakov N. A. *Vvedeniye v izuçeniye tyurkskix yazıkov*. Moskova.

Türkiye (1990)	56570000
Türkiye dışındaki Türkler	2377871
SSCB (1989)	49523215
Çin (1990)	9456184
Afganistan	2500000
İran	22000000
Irak	2000000
Suriye	500000
Kıbrıs	200000
Bulgaristan	2000000
Romanya	140000
Yunanistan	120000
Yugoslavya	150000
Diğer Ülkeler	450000
TOPLAM	147987270

Nadir Devlet'in hesaplarına göre 1990 yılı itibariyle dünya Türklerinin nüfusu 147 987 270 kişidir. Eğer Türkler'in nüfusu yılda %1 oranında artıyorsa, bu durumda 2000 yılında nüfusları 163 470 bin kişi olmak zorundadır.

Hasan Eren, 1992'de Britanya Ansiklopedisi'nde George Khazai tarafından yayınlanan verilerden hareketle, Türkler'in 1995'de 125 milyon, 2000'de ise 131 371 000 kişi olacağı tahmininde bulunmuştur.

Görülüyor ki, Türk halklarının 2000 yılındaki toplam nüfusu George Khazai ve Hasan Eren'e göre 131 376 000, Nadir Devlet'e göre 163 470 000 kişi olacaktır.

§ 3. Türklerin diğer dünya halkları arasındaki yeri ve proto-Türkler'in etnik kökeni

Dünyada yaklaşık 3000-5000 arasında değişik halk ve tabii olarak bir o kadar da dil olduğu belirtilmektedir. Bu halkların soy kökenleri ve etnik tasnifleri ise, dillerinin leksikoloji, fonetik ve gramer yapıları itibariyle akrabalık bağlarına dayanılarak yapılmaktadır.

Bilim adamları bugün için dünyada otuz civarında akraba dil ailesi, dolayısıyla bir o kadar da etnik grup tespit etmişlerdir. Bunlardan en yaygın olan ve Türkler'le herhangi bir şekilde ilişkisi bulunan dil aileleri şu şekilde sıralanabilir:

1) Hint-Avrupa dil ailesi: Hintçe, Persce, Slavyanca, Baltıkca, Almanca, Keltce, Romence, Yunanca, Ermenice ve Arnavutça gibi diğer dil grupları bu aile içinde yer almaktadır.

2) Ural-Altay dil ailesi: Fin-Ugorca, Samoidce grupları; Altay dillerinden Türkce, Mogolca, Tungus-Mançurca grupları, Korece ve Japonca.

3) Semit-Hami (yeni terminolojiye göre Afro-asiatique) dil ailesi. Bu aileye pek çok dil girmektedir ve Arapça ile İbranicenin Türk dilleriyle doğrudan ilişkisi vardır.

4) Çin-Tibet dil ailesi. Tibet-Birman ve Tay-Çin dil grupları bu aileye mensuptur. Son grupta yer alan dillerin eski Türk diliyle (Hunca'yla) oldukça yakın ilişkisi vardı.

5) Paleoasyatik dil ailesi. Çukce-Kamçatka, Eskimo-Aleut, Yenisey, Yukagir-Çuvans dil grupları ile Niveh dili bu ailedendir.

6) Kafkas (İber-Kafkas) dil ailesi. Abhaz-Adigey, Kartvel (Gürcüce), Nah-Dağıstan grubu bu aile mensuptur.

7) Dravidce ailesi. Güney Asya alt kıtası dil ve halkları bu gruba dahildir.

8) Kızılderili dil ailesi. Amerikalı Kızılderililerinin dilleri tarihî açıdan 20-30 bin yıl önce Bering Boğazı yoluyla Asya'dan göç eden halkların dillerine mensuptur. Bu dil grubuna mensup bazı dillerde Türkçenin belirgin izlerine rastlanmaktadır.

Bilim adamları, tüm dünya dillerinin tarihen tek bir dilden türediği görüşünden hareketle, hangi dil ailelerin birbirine daha yakın olduğu konusuna açıklık getirmek için uzun süre uğraşmışlar; böylece Hint-Avrupa, Ural-Altay, Afro-asiatique, Dravid ve bazı Kafkas dillerinin birbirleriyle akraba oldukları teorisini ortaya atarak geliştirmişlerdir. Bu makro dil ailesine Latince nostra (bizim) kelimesinden alına-

rak Nostratik diller adı verilmiştir.

Türk etnik kökenleri, aşağıda verilen geriye dönük seyir açısından daha derinlere gitmektedir: Türk halkları ve dilleri< Altay dilleri ve halkları < Ural-Altay dilleri ve halkları < Nostratik diller ve halklar.

Altay dillerinin akrabalığı. Türk, Moğol ve Tungus-Mançur dillerinin akrabalığını çürütülemeyecek şekilde ispat eden, Korece ve Japoncanın Altay dil grubuna dahil olduğunu ikna edici surette gösteren ilk kişi Y. D. Polivanov'dur.[5] Ne yazık ki daha sonra hiç bir bilim adamı bu teorinin geliştirilmesiyle uğraşmamıştır. Bu yetmiyormuş gibi, 1930-40'lı yıllarda Altay dillerinin akrabalığıyla ilgili teori, geleneksel burjuva dil bilimcileri tarafından şiddetli bir tepkiyle karşılanmıştır. Ancak 1950'de meşhur dil bilimcilerinin yaptıkları tartışmadan sonra Altay dillerinin akrabalığı meselesiyle düzenli bir şekilde uğraşmak mümkün olabildi. Bu konuyla ilgili bilimsel araştırmalar sonucunda kendi başına lengüistik ve etnogenetik Altaica akımı ortaya çıktı.[6] Ancak, sarih dil bilim meseleleriyle uğraşan bilim adamların hiç tartışmadan Altay dillerinin akrabalığını kabul ettikleri, teoretik bilim adamlarının ise bu dillerin akrabalığının tartışmalı olduğu sonucuna vardıkları görüldü.

Bazı bilim adamlarına göre erken Altay dili,[7] 10-6 bin yıl önce çeşitli kollara ayrılmaya başlamıştır. V. M. İlliç-Svitıç ise erken Altay dilinin erken Hint-Avrupa dillerinden oldukça önce değişik kollara ayrılmaya başladığı kanaatindedir.[8]

Ural-Altay dillerinin akrabalığı. Ural-Altay dilleri ve halklarının akrabalığı (Uralo-Altaica) akımı, Altaica'dan daha tartışmalı bir konudur. Konu, genellikle Ural-Altay ailesine giren dil meseleleriyle hiç uğraşmamış bilim adamlarınca ihmal edilmekte, buna karşılık

5 Polivanov Y. D. *K voprosu o rodsvennıx otnoşeniyax koreyskogo i "altayskogo" yazıkov*//Izvestiya AN SSSR., Seriya 6, T. 21

6 Sunik O P. *Probleme obşçnosti altayskix yazıkov*//Problema obşçnosti altayskix yazıkov. L., 1971.

7 Kiyekbayev Dj. G. *Vvedeniye v uralo-altayskoye yazıkoznaniye*, 1972, Ufa.

8 İlliç-Svitıç V. M. *Opıt sravneniya nostratiçeskixyazıkov*. Vvedeniye. Sravnitelnıy slovar. M., 1971, s. 69.

bu halkların temsilcisi olan ve Ural-Altaica dil problemleriyle uğraşan kişiler tarafından araştırılmaktadır.[9]

Nostratik dillerin akrabalığı. Bu teori hem Ural-Altay, hem de Altay dillerinin akrabalığını ispat etmektedir.

Bilim adamları, henüz XIX. Yüzyıl başlarında Hint-Avrupa ile Ural, Altay, ile Dravid, Dravid ile Hint-Avrupa, Sami ile Hint-Avrupa dilleri arasında akrabalık ilişkileri bulunduğunu gösteren lengüistik benzerliklere dikkat çektiler.

1960'lı yıllarda V. M. İlliç-Svitıç, değişik dil ailelerini mukayeseli olarak inceleyip, genel hükümlere ulaştıktan sonra, Hint-Avrupa, Afro-asiatique, Ural-Altay, Dravid ve Kafkas dillerinin akraba oldukları görüşünü kesin bir biçimde ortaya koydu. Ona göre bu diller arasındaki pek çok benzerlik, karşılıklı etkileşimin sonucu değil, genetik akrabalıklarının bir neticesidir. Örneğin biz, Tatarca *boru, boraulay* ve Rusça *burit'* sözcüklerinin kökeninin hangi dile ait olduğu ve kimin kimden ödünç aldığı konusunda bilim adamları arasında tartışmalar yapıldığına şahit olduk. V. M. İlliç-Sivitıç bu sözcüğün kökeninin tüm nostratik dillerde bulunduğunu ortaya koydu: Rusçada *burit'*, *bureniye*; Semitic-Hami dillerinde *b (w) r*, delmek, kazmak, delik açmak; Kafkas killerinde *br(u)* - çevirmek, döndürmek; Hint-Avrupa dillerinde: *bher* - kazmak, eşmek; Ural dillerinde: *pura* - kazma, delgi; Dravid dillerinde: *por* – delik, gedik; Altay dilinde: *bura* – delmek, eşmek, kazmak. Svitıç, nostratik dillerdeki bu tür ana kök değişikliklerinin fonetik kurallarını da tespit etti.[10]

Geneolojik sınıflandırma sonuçlarına göre bazı dil ailelerinin eski ve tarihte kaldığı, bazılarının aktüel ve genç oldukları konusunda herhangi bir hüküm yürütmek mümkün değildir. Eğer tüm dillerin tarihen tek bir ön dilden türedikleri teorisini kabul edersek, o takdirde hangi dil ve halkın yaşlı veya genç olduğu şeklinde bir so-

9 Kiyekbayev, *Vvedeniye*; Svitıç, *Opıt*, s. 38-43; Fokos-Fuchs D. K. *Die Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft*.., Wiesbaden; Räsänen M. *Ob uralo-altayskom yazıkovom rodstve*//Voprosı yazıkoznaniya, no. 1; Zakiev M. Z. *Voraltaische syntaktische Modelle*.- Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Volker/ Akademie-Verlag, Berlin.

10 Svitıç, *Opıt*, s. 186.

ru yöneltmek anlamsız olur. Aksine hangi dillerin eski, ön dil formlarını daha fazla muhafaza etmeye elverişliği olduğu şeklindeki başka bir soruya cevap aramak akıllıca olur. Burada tipolojik tasnif bir noktaya kadar bize yardımcı olacaktır. Bu tasnife göre bükünlü ve bitişimli dillerin var olduğunu biliyoruz. Bükünlü dillerde sözcük kökü sabit değil, değişkendir. Örneğin Rusçada *hodit'* ve *hojdeniye* sözcüklerindeki aynı kök *hod* ve *hoj* şeklinde iki şekil alabilmektedir. Dolayısıyla bükünlü dillerde zaman içinde önemli fonetik değişimler olmaktadır. Bundan başka bu dillerde bazı gramer kuralları sonuna kadar tek düze değildir ve kural dışı istisnalar ve yarım çekimler olabilmektedir. Dolayısıyla bu dillerde eski formlar değişime uğramadan daha az korunabilmektedir.

Bileşimli dillerde ise ise sözcük kökleri ve hatta çekim ve siga kalıpları, istisnalar oluşturmayacak şekilde bir noktaya kadar sabittir. Dolayısıyla bu diller, eski ve ön dil izlerini daha fazla korurlar.

Türk dilleri bileşimli dillere dahil olduğu için, onlarda ön dil kalıplarını görmek mümkündür. Dolayısıyla aktüel ve genç diller grubuna dahil edilemezler. Türk dilleri içinde böyleleri kesinlikle yoktur.

Demek ki, Türkler'in proto-Türk etnik köklerini, Altay, Ural-Altay ve nostratik dillerin genetik ortaklığında bulabiliriz. Elinizdeki eserin birinci bölümünde, bugüne kadar tarih biliminde Türkler'e değil, yanlışlıkla İran dilli halklara mensup kabul edilen bazı Türk gruplarının etnik kökleri ele alınacaktır. Hyung-nu (Hun)lar'ın ve tarihçiler tarafından resmen Türk halkları arasında gösterilen halkların Türk dilli oldukları hususunda artık tartışmadıkları için onlar üzerinde özel olarak durmayacağız.

I. GELENEKSEL TARİH BİLİMİ VE TÜRKLER'İN KADİM ETNİK TARİHLERİ

§ 4. Geleneksel tarih biliminin doğuşu ve Hint-Avrupa araştırmalarına etkisi.

Biz, Avrupamerkezci tarih bilimini geleneksel tarih bilimi olarak adlandırıyoruz. Avrupamerkezcilik, bir tür etnosantrizm (etnikmerkezcilik) olarak değerlendirilmektedir. "(Avrupamerkezcilik) Feodal Avrupa'nın birbirine geçmiş sınırlarında ortaya çıktıktan hemen sonra, insanlığın kalan kısmını kendi bilimsel-teknolojik seviyesine göre değerlendiren Avrupalı halkların dünyadaki gelişimin ön safında yer aldıkları bir sırada yayıldı."[1] Bu akım, hümaniter bilimlerde tarih meselelerinin ve bugünkü Avrupalı, daha geniş kapsamda Hint-Avrupaî halkların durumunu inceleme sürecinde ortaya çıktı. Avrupalı halkların problemlerini inceleyen Batılı bilim adamları, tabii olarak ilk planda kendi problemlerini ele aldılar ve diğer halkları görmezlikten geldiler. Böylece, tabii olarak doğan Avrupamerkezcilik, tarih biliminde kendi pozisyonunu yavaş yavaş sağlamlaştırdı.

Avrupamerkezcilik bir bilim değil, öncelikle Avrupalılar'ın ve Hint-Avrupaîlerin çıkarlarıyla ilgili tarihî meselelerin hallinde Avrupa'nın en başından beri sadece Avrupalılara ait olduğunu, Asya'nın pek çok bölgesinde yalnızca Hint-Avrupaîlerin yaşadıklarını, kendilerinin dışında kalan halkların bugün yaşadıkları topraklara oldukça geç dönemlerde çıkıp geldiklerini ispat etmeye çalışan Avrupalıların, daha geniş kapsamıyla Hint-Avrupaîlerin ideolojisidir. L. N. Gumilev oldukça manidar bir şekilde Avrupamerkezciliğin "tüm dünyayı Avrupa'nın sadece barbar bir kenar mahallesi" olarak gör-

1 Artanovsky S. N., *İstoriçeskoye yedinstvo çeloveçestva i vzaimnoye vliyaniye kultur*, L., 1967, s. 19.

düğünü kaydetmektedir.[2]

Aşağıda, Hint-Avrupa ailesine giren dillerin (ve tabi ki halkların) kısa bir tasnifi verilmiştir:

Hint veya İndo-İranî grup: Hintliler, Biharlılar, Bengalliler, Marathiler, Sinhaliler, Sindliler ve dilleri..

İranî grup: Farsca, Tacikce, Puştuca, Beluçice, Tatca, Talışca, Osetince ve pek çok Pamir dili.

Romen grubu: Fransızca, Galyaca, Provansalca, İspanyolca, Katalonyaca, Galiçyaca, Portekizce, İtalyanca, Romence, Moldavyaca ve bu dilleri konuşan halklar.

Germen grubu: İngilizce, Almanca, Hollandaca, Lüksemburgca, Yiddish, İsveçce, Danimarkaca, Norveçce, İzlandaca vs.

Baltık grubu: Litvanca, Latışca ve bunları konuşan halklar.

Slavyan grubu: Bulgarca (Tuna civarı), Makedonyaca, Sırbca, Hırvatca, Çekce, Slovence, Polonyaca, Rusça, Ukraynaca, Belorusca vd.

Bunlardan başka Ermenice, Arnavutça ve Yunanca gibi diller de Hint Avrupa ailesine mensuptur.

Hint-Avrupaî bilim adamları, eski ve henüz bilinmeyen dilleri incelerken, hiçbir mesnetleri olmadığı halde bu dilleri de Hint-Avrupa ailesine dahil ettiler. Örneğin Alman bilim adamları Pers dilini Miladî I. Yüzyılda Merkezi ve Orta Asya sakinleri Toharlar'a maledi-verdiler. Hiçbir yeterli mesnet olmadığı halde Hint-Avrupaîlere mensup gösterilen M. Ö. XVIII-XIII. Yüzyılda Eski Anadolu'nun merkezi ve kuzey kesimlerinde yaşamış Hatti-Luviler'in, yine M. Ö. II. Binyılda ve I. Binyıl başlarında Küçük Asya'nın kuzeybatı kesiminde yaşayan Frigyalılar'ın, M.Ö. VI-III. Yüzyıllarda Balkan Yarımadası'nın kuzeydoğu kesiminde ve Anadolu'nun kuzeybatısında yaşayan Traklar'ın, ayrıca İskit, Sarmat, Alan-Yas, Kuşan, Soğdiyan, Harezmli, Parth vs. lerin etnik yapıları ve dilleri titiz bir şekilde incelenmelidir.

O sıralar Avrasya'nın Hint-Avrupaî olmayan halkları arasında tarihçi ve dilbilimciler henüz yeterli sayıda değildi. Bu halkların ta-

2 Gumilev L. N. *Tsyaçiletniye vokrug kaspiya,* s. 319.

rih ve dilleri çok az incelendi. Benzeri hükümlerin tutarsızlığı konusunda ise bilimsel tenkit neredeyse hiç yapılmadı. Fin-Ugor ve Türk halklarına mensup genç tarihçi ve dilbilimciler, tabii olarak, ilk başlarda Hint-Avrupaî bilim adamlarını anlayıp, özümsemeye, hatta kendi halklarının tarihlerine ait yeni malzemelerle onların öğretilerini zenginleştirmeye can attılar. Bu arada Hint-Avrupaî üstadlarının yanılmış olabileceklerini akıllarının ucundan dahi geçirmediler.

Ama daha sonraları, XIX. Yüzyılın II. yarımında, kaynakların değişik açılardan incelenmesi sonucunda Hint-Avrupaî olmayan bilim adamları ve bazı Hint-Avrupaîler, diğer halkların etnogenezi konusunda sabık meslektaşlarının ileri sürdükleri görüşlerin çoğunun gerçeklerle örtüşmediğini anladılar. S. N. Artanovsky, o dönemin tüm dünyada yaygınlık kazanan Avrupamerkezciliği krizi konusunda şöyle demektedir: "Henüz XIX. Yüzyılın ikinci yarımında A. İ. Gertsen burjuvai Avrupamerkezcilik krizinin başladığını tespit edebilmişti.. İçinde bulunduğumuz yüzyılda bütün çıplaklığıyla kendini gösteren Avrupamerkezci görüşün yıkılması, tek tip dünya tarihi ve insanlığın kültürel gelişim prensibine göre hazırlanan dünya haritasına yeniden dönüş demekti."[3]

Böylece bilim adamlarının pek çoğu Avrupamerkezci ideolojiye yavaş yavaş olumsuz bakmaya başladı. Avrupamerkezci görüşten ilk uzaklaşanlar Fin-Ugor, özellikle de Macar ve Fin bilim adamları oldu. Kendi halklarının ana yurdu olarak Altay, Sayan veya Merkezi Asya'nın gösterilmesine karşı çıkan bu bilim adamları, Fin-Ugorlar'ın ata yurdunun Avrupa'da ve bilhassa Ural-İdil'in ormanlık bölgesinde olduğunu ispat ettiler. Dolayısıyla onların ata yurdu, atalarının yurdunun Avrupamerkezcilere göre ancak eski Hint-Avrupaî halklara ait olmak zorunda olan "Avrupa'nın içinde yer almaktaydı."

Türkologlar, uzun bir süre geleneksel Avrupamerkezcilik masallarının peşine takılıp gitmeyi sürdürdüler ve birçoğu hâlâ bu yolda yürümeyi devam ettirmektedir. Onlardan kimilerine göre Türkler'in ata yurdu Altaylardı ve güya ancak daha sonraları, özellikle III. Yüzyılda "Büyük Halk Göçleri" döneminde Avrasya'nın diğer bölge-

3 Artanovsky, *İstoriçeskoye*, s. 7.

lerine yayılmaya başladılar.

Fakat Türk tarihçiler, kısa süre zarfında, Türkler'in sadece göçebe oldukları, dolayısıyla karınlarını doyuramadıkları için sürekli yerleşik halklara saldırıp, yağmaladıkları ve onları rahat bırakmadıkları şeklindeki Avrupamerkezcilik taraftarlarının oldukça siyasileştirilmiş diğer bir masallarının da asılsız olduğunu ortaya koydular. Yine aynı meyanda, Türkler'in göçebelikten yerleşik düzene geçişlerinde bazı Hint-Avrupaî halkların "progresiv" rol oynadıkları şeklinde başka bir masal uyduruldu.

Avrasya'nın birçok bölgesinde Türkler'in Milattan çok uzun bir süre önce var oldukları ve kadim zengin kültürlerin onlar tarafından kurulduğunu ispat edici malzemeler sunan objektif araştırmalar da ilk defa yayınlanmaya başladı.

§ 5. Avrupamerkezcilik ve sömürgecilik politikası

Biraz önce belirttiğimiz gibi geleneksel Avrupamerkezci bilim, diğer halkların tarihte oynadıkları rolü özellikle küçümseme amacı taşımıyordu. Ancak, bu akımı savunan bilim adamları arasında sömürgeci politikalara hizmet eden milliyetçiler de vardı. Bunlardan bazıları sömürge haline getirilen ülkelerdeki yerli halkların tarihî rolünü küçümsemek suretiyle kendi halklarının büyüklüğünü gösterme gayretine düştüler. Yukarıda adı geçen S. N. Artanovsky, Avrupa kapitalizminin müstahsil güçleri geliştirdikten ve milliyetçi tezatları güçlendirdikten sonra sömürücü politika ve "üstün Batılı" teorisi için zemin oluşturduğunu farketmiştir.[4] Avrupamerkezci öğretilerin bir parçası olan milli patriotizm, bir noktada başkalarına karşı beslenen şovenist duygularda gelişmiştir. Siyasete bulaşan Avrupamerkezciler, kolonileri olan ülkelerde bir zamanlar Hint-Avrupaîler'in yaşadıklarını, şimdi oralarda yaşayan halkların ise göçebe veya sabık fâtihler olarak geldiklerini ispat etmeye girişmişlerdir.

Bilindiği gibi müstemleke toprağı elde etmenin iki yolu vardır. Birincisi, yerli halkın ana yapısını koruyarak, elindeki maddi zen-

4 Age., s. 19.

ginlikleri sömürmek; ikincisi ise yerli halkın nüfusunu azaltarak müstemleke haline getirilen topraklara kendi halkına mensup kişileri muhaceret ettirmek. İkinci uygulamada özellikle göç teorileri yardımıyla yerli müstemleke halklarının etnogenezini açıklayıcı öğretilere ihtiyaç duyulmuştur.

Örneğin, Avrupamerkezciliğin doğrudan etkisi altında doğan ve sonraki gelişimini tamamlayan Türkoloji, şimdi de Türkler'in Karadeniz civarına ve Kafkaslara, Ural-İdil civarına, Merkezi ve Orta Asya'ya Batı Sibirya'ya güya sadece "Büyük Halk Göçleri" sırasında veya ondan sonra geldikleri şeklindeki hükümlerle uyuşmaktadır. Bu Türkologlara göre Büyük Halk Göçleri'nden önce oralarda Hint-Avrupaîler, daha doğrusu İndo-İranî halklar yaşıyorlardı.

Bu ruh, 1977 Ekiminde Duşanbe'de Sovyet-Hint komisyonlarının girişimiyle sosyal bilimler alanında işbirliği amacıyla SSCB Bilimler Akademisi ve Unesco tarafından desteklenen Merkezi Asya kültür araştırmaları konusunda uluslararası kuruluşların düzenlediği Merkezi Asya'nın Kadim Tarihi (M.Ö. II. Binyıl)nin etnik meseleleri adlı sempozyumda kendini gösterdi. Sempozyumda şu hükme varıldı: "M.Ö. II. Binyılda Hint-Avrupaî halklar Anadolu, Mezopotamya, İran ve Çin sınırına kadar Hindistan topraklarına gelerek, bu bölgelerin daha sonraki sosyo-ekonomik gelişiminin ve tarihî belgelere göre M.Ö. I. Binyılda bilinen halkların oluşumunun temelini attılar."[5] Sempozyuma sunulan birçok bildiride Merkezi Asya'nın M. Ö. II. Binyılda bütünüyle İndo-İranîlere ait olduğu, Miladî VI-VII. Yüzyıla kadar burada Türk dilli halkların hiçbir izinin bulunmadığı vurgulanmıştır. Avrupamerkezci akımla ilgili diğer çalışmalara göre ise Türkler, Ural-İdil çevresine, Batı Sibirya'ya, Kuzey Karadeniz bölgelerine ancak VI-VII. Yüzyıllarda göçebe olarak gelmişler ve güçlü ve kültürlü İndo-İranî yerli halkları Türkleştirmişlerdir. Kafkaslar ve Küçük Asya'ya ise Türkler güya sadece XI. Yüzyılda gelmiş ve yerli Hint-Avrupaî halkları Türkleştirmişlerdir.

Türkler'i kendi topraklarında yerli halk değil, muhaceret yoluy-

5 *Etniçeskiye problemi istorii Tsentralnoy Azii v drevnosti (III tsyaçeletiye do n.e)*. M., Nauka, s. 20.

la çıkıp gelen insanlar olarak gören göç teorisinin yaygınlık kazanması, değişik sebeplerle izah edilebilir. Bu teori, uygarlığın merkezinin Hint-Avrupa dünyasında ve kenar mahallelerinde olduğu şeklindeki görüşün esiri olan Türkologlar tarafından kısmen kabul edilmiştir. Bu ülkelerin siyasîleri de söz konusu teoriyi müstemlekeci politikalarını haklı çıkaran bir teori olarak görmüşlerdir.

Türkler'in obejektif etnik tarihini yazmak için Avrupamerkezci veya Hint-Avrupamerkezci teoriyi kaldırıp bir kenara atmak değil, elde edilen sonuçları Hint-Avrupa araştırmalarının sonuçlarıyla karşılaştırarak Türk halklarının kendine özgü etnik tarihiyle ilgili problemlerin odak noktasına yerleştirmek gerekir.

§ 6. Türkler "tarihî" halk mıydı?

Felsefe ve tarih biliminin oluşmaya başladığı günlerde, bazı bilim adamları, halkları eski ve daha kabiliyetli, genç ve kabiliyetsiz halklar olarak ikiye ayırdılar; fakat müspet görüşlü bilim adamları ortaya atılarak böyle bir taksime karşı çıktılar. Böylece bilahare *poligenizm* ve *monogenizm* denilen öğretiler ortaya çıktı.

Poligenizm (Yunanca *poly* 'çok', *genesis* 'köken') – İnsan ırklarını kendine özgü kökeni olan değişik türler olarak değerlendiren öğreti. Farklı ırklar tıpkı değişik canlı türleri, birbiriyle ilişkisi bulunmayan farklı bölgelerdeki farklı primatlardan türemişlerdir. Poligenizm, değişik ırk türlerini insan ırkının ve halkların biyolojik ve entellektüel benzemezlik esasına dayalı olarak inceleme konusunda temel bilim olarak kullanılmıştır.

Poligenist düşünce taraftarları, etnogenetik meseleleri incelerken halkları tarihî ve tarih dışı olarak ikiye ayırdılar. Onlara göre tarihî halklar, diğerlerinden önce şekillenen, tarihe damgasını basan, devlet kurma ve yaşatma konusunda daha tecrübeli olan halklardır. Kabiliyetli, değerli, basiretli ve ülkendirler. Tarih dışı halklar ise, güya diğerlerinden daha geç teşekkül etmiş, maddi nimetlerden faydalanma konusunda yeterli yetisi olmayan, insanlık tarihine katkısı bulunmayan halklardır. Değersiz oldukları için kendi devletlerini

kuramazlar ve tarihî halkların kurdukları devletlerin bünyesinde yaşayıp giderler. L. N. Gumilev'e göre "tarih dışı" veya "bâkiye" halklar, Avrupemerkezcilik tarafından Avrupa halklarının dışında tutulmuşlardır.[6]

Progresiv bilim adamları, poligenizm ideasına tepki olarak monogenizm görüşünü ortaya atmışlardır.

Monogenizm (Yun. *Monos* 'bir', *genesis* 'köken') – İnsanlığın aynı kökenden türediğini ve insan ırklarının birbirleriyle kan bağı bulunduğunu savunan görüş. "Monogenizme göre bugünkü insanlık tek bir türdür (Homo sapiens); ırklar ise, insan türünün yeryüzünün değişik coğrafî bölgelerine saçılmasının sonucunda oluşan iç alt bölünmelerdir. Monogenizme göre, öncelikle tüm insan ırkları birbirleriyle karışmak suretiyle bütünüyle verimli nesiller ortaya çıkarırlar."[7]

Monogenistler, etnogenez meselelerini incelerken, ırkların ve halkların tarihî ve tarih dışı olarak ikiye ayrılmasına karşı çıkmaktadırlar.

Tarih dışı ve değersiz halklar olarak genellikle Türkler'in de aralarında bulunduğu bozkır halkları göz önünde bulundurulmaktadır. Meselenin bu şekilde ele alınışına karşı çıkan Gumilev, "değersiz etnos yoktur!" diye haykırdıktan sonra şu satırları yazmaktadır: ".. artık tüm dünyayı Avrupanın sadece barbar kenar mahallesi olarak gören Avrupamerkezci görüşü bir kenara atmak ve bozkır halklarının "değersiz oldukları" konusundaki "ı"nın üzerine bir nokta koyma zamanı geldi."[8] G. Lessing "Dünyada diğerlerinden bariz üstünlüklere sahip hiçbir halk yoktur" derken, A. İ. Gertsen de şu notu düşmektedir: "Nasıl seçkin güruh denilmeyi hakeden bir halk yoksa, tarihte sığır sürüsü gibi yaşayan bir halk da yoktur."[9]

Demek ki, günümüz ırk ve halklarının önemli işaretleri itibariyle birbirine benzerliği temeli üzerine kurulan monogenizm, tüm halklar ve dillerin tarihen tek bir proto-dil ve proto-tarihte buluş-

6 Gumilev, *Tsyaçi*, s. 23.
7 Büyük Sovyet Ansiklopedisi, 16/526.
8 Gumilev, *Tsyaçi,* s. 319.
9 *Çaşa mudrosti*, 1978. Agorizmı, izreçeniya, vıskazıvaniye oteçestvennıx i zarubejnıx avrotov. Kompozitsiya Vl. Vorontsova. M., s. 30.

tuklarını ortaya koymaktadır. Buna göre "sadece tarihî halklar" olmadığı gibi, "sadece tarih dışı halklar ve ırklar" da yoktur. Dolayısıyla her halkın yüzyıllar ötesine giden etnik tarihi ve tüm yönleriyle detaylı olarak incelenen ortaya çıkış ve teşekkül tarihi vardır. Türk tarihinin *Türk* kelimesinin VI. Yüzyılda ortaya çıkış anından itibaren başladığı, Bulgar-Tatar tarihinin Bulgar Devleti dönemiyle sınırlı olduğu şeklindeki görüşler doğru değildir. Örneğin İ. G. Aliyev, Azerbaycan halkının tarihinin ortaçağlardan itibaren başlatılması teklifini getirmekte, bu halkın tarihini daha eskiye dayandırmaya çalışan bilim adamlarını ise şiddetli bir tenkide tâbi tutmaktadır.[10]

Dolayısıyla Türkler de dahil olmak üzere dünyanın tüm halkları, "tarihî halklar" kategorisine girerler ve "tarih dışı" halklar diye bir şey yoktur. Bizim, Türkler'in de kadim etnik tarihini inceleme hakkımız vardır.

§ 7. Türkler'in etnik kökenleriyle ilgili geleneksel tarih bilimi

Yukarıda Türk kelimesinin genel olarak biri dar, diğeri geniş ve genel anlamıyla olmak üzere iki şekilde kullanıldığı belirtilmişti. Dar anlamıyla Türk adını taşıyan kabile ve halkların ismi olarak kullanılmıştır. Türkler, yüksek bir sosyal seviyeye ulaştıktan sonra adlarını kendileriyle aynı dili konuşan komşularına teşmil etmişlerdir.

Türk kelimesi geniş anlamıyla, öncelikle başından beri bu adı taşıyan bugünkü Türk dilli halkların tümünü, ikinci olarak tüm Türkçe konuşan halkları ve hatta ataları VI. Yüzyılda Türk kelimesi ortaya çıkıp yayılıncaya kadar başka etnonimler taşıyan halkları da teşmil etmektedir.

Klasik tarih biliminde Türkler'in etnik kökenleri incelenirken, bu etnonim yalnızca dar anlamıyla ele alınır. Yani Türkler'in etnik tarihi kaynaklarda Türk gelimesinin geçtiği ve VI. Yüzyılda Birinci Türk Hakanlığı'nın kurulduğu tarihten itibaren incelenir.

Proto-Türk dönemi tenilen tarihten itibaren Türk dilli halkların

10 Aliyev İ. G., *İzuçeniye problemi drevney istorii, filologii i arxeologii iv Azerbaycane v 1977-1987 godı*. Vestnik drevney istorii. No. 1, s. 56-76.

en çok incelenenleri, M. Ö. III. Yüzyıldan itibaren etnik kökenleri bilinen "Hyung-nu"lardır. Daha erken dönemin Türk dilli kabile ve halkları ve onların etnik kökenleri Türkoloji de dahil olmak üzere geleneksel tarih biliminde henüz genel olarak incelenmiş değildir.

L. N. Gumilev'in deyişiyle özel olarak Türk dönemi denilen dönem dahi sistematik bir şekilde değil, sadece "meselenin kaynak, onomastik, etnonimik ve toponimik özelliklerini yakalamaya izin vermeyecek şekilde üstün körü ve kısaca incelenmiştir."[11] Türkler hakkında bilgiler veren diğer çalışmalarda ise, onların sadece askerî, siyasî ve sosyal tarihleri üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Türkler'in etnik tarihine gelince, bu konu genel olarak yeterince dikkat çekmemiştir. Yine de ancak bu veriler Türkler'in daha eski etnik kökenlerini ortaya çıkarmaya yardımcı olabilirdi.

Türkler, taşıdıkları etnik işaretlere göre, bir noktaya kadar Hunlar'ın torunları sayılırlar; onların diğer eski kabile ve halklarla olan etnik bağlantısı ise tespit edilememiştir. Örneğin Türkler'in yaşayıp büyük imparatorluklar kurdukları bölgelerde, daha önce Kimmer, İskit, Sarmat, Alan veya As gibi umumi adlar taşıyan kabile ve halklar yaşıyorlardı. Eski tarihçilerin anlattıklarına göre bu kelimeler, Türkçe konuşan halklar da dahil olmak üzere değişik dilli halkların siyasi ve coğrafi adlarıydı. Bugünkü geleneksel tarih ise bunları istisnaî şekilde İranî halklar veya sadece Osetinler olarak tanımlamaktadır. Komşuları tarafından İskit, Sarmat, Alan-As gibi genel adlarla anılan eski halkların bünyesinde Türk dilli kabilelerin bulunacağı kesinlikle göz ardı edilmektedir. Türkler güya Merkezi Asya veya Altaylarda sadece V-VI. Yüzyıllarda Hun kabilelerin bâkiyelerinden oluşan, Birinci ve İkinci Türk Hakanlığı gibi iki imparatorluk kuran ve VIII-IX. Yüzyıllarda, "kesinlikle torunları olmayan birçok halka" adlarını ve dillerini miras bırakarak tarih sahnesinden silinen halklar olarak tanıltılmaktadır.[12]

Böylece geleneksel tarihçilikte Türkler etnik geçmişi yani kökeni olmayan, etnik ataları bulunmayan halklar olarak takdim edil-

11 Gumilev L. N. *Drevniye Tyurki* (Eski Türkler/Selenge Yay.), 1967, Moskova, s. 6.
12 Age., s. 4.

mektedir ve dolayısıyla Türkler'in etnik kökenleri özel bir inceleme konusu olamaz ve bu yüzden de onların askerî, siyasi ve sosyal tarihlerinin incelenmesi yeterlidir.

Tabi ki böyle bir görüşü kabul etmek mümkün değildir. Biliyoruz ki, bir etnonim, bir halktan kendisiyle hiçbir genetik bağı olmayan başka bir halka geçebilir, ama bir dilin başka bir halka geçebilmesi için aralarında mutlala genetik akrabalığın olması gerekir. Türk runik kitabelerine göre, VI-VIII. Yüzyıllarda Türk dilinin oldukça tekemmül etmiş, standart bir dil olduğunu ve genel kuralların dışında istisnaî bir özelliği bulunmadığını biliyoruz. Böylesine mükemmel yapısı olan bir dil, Türkler'le genetik ve etnik akrabalığı bulunmayan diğer halklara aktarılamaz. Dolayısıyla Birinci ve İkinci Hakanlığı'nın yıkılmasından sonra Türkler'in tamamıyla tarih sahnesinden çekildiklerini, sanki hiç torunları yokmuş gibi geriye sadece diğer halklara adlarını bıraktıkları şeklindeki görüşünün doğru olduğunu sanmıyorum.

Kanaatimizce Türk etnik tarihi, en eski zamanlardan başlayarak araştırılmalıdır. Ancak, bu tür meselelerin ele alınabilmesi için halkların etnik tarihinin "geriye doğru götürülüş" meselelerinin irdelenmesi gerekir.

§ 8. Türkler'in eski etnik tarihine ilişkin meselelerle ilgilenmeye değer mi?

Eski etnik tarihin araştırılmasıyla, ilk önce Avrupalı bilim adamları ilgilenmeye başladılar. Bunlar, kendi halklarının değişik etnik kökenlerini ortaya çıkararak, bunu halkların etnik kökenlerinin incelenmesinde örnek olarak alınmasını göstermeye çalıştılar. İlk başlarda diğer halkların etnik tarihiyle ilgili uzmanlar olmadığı için, Avrupalı bilim adamları kendi araştırma alanlarının dışına çıkarak dillerini bilmedikleri kabileleri Hint-Avrupaî gruba dahil ettiler. Daha sonra İndo-İranistler de bu bilgileri kullandılar. Yukarıda belirtildiği gibi, eski tarihçilerin çok dilli olduklarından şüphe etmedikleri İskit, Sarmat ve Alan kabileleri bu bilim adamlarınca İndo-İran aile-

sine dahil ediliverdi.

İşinin uzmanı bilim adamları ortaya çıktıkça, eski etnik tarihler ve Hint-Avrupaî olmayan halklarla ilgili eserler de yayınlanmaya başlandı. Bu bilim adamları, etnik tarih açısından Hint-Avrupaî ve İndo-İran araştırmalarının objektifliğinden şüpheye düştüler. Sovyetler'in "halkların kaynaştırılması" ideolojisi, eski etnik tarihin araştırmasını kesinlikle aktüel bulmadı. Muhtemelen sırf bu yüzden geleneksel Sovyet tarih biliminde, o zaman da söyledikleri gibi, Hint-Avrupaî ve kısmen Türk dilli halkların etnik tarihinin geçmişe dönük olarak incelenmesine karşı bir savaş başlatıldı. Daha sonra kadim tarihe karşı sürdürülen bu Sovyet politikası, Hint-Avrupaîlerin eski tarihiyle uğraşanları da ilgilendirecek şekilde genel bir karaktere büründü. Şarkiyat Enstitüsü'nün bu konuda yayınladığı kollektif "Şark Tarihi" adlı çalışmasında o dönemin genel bakış açısı daha geniş biçimde yansıtılmaktadır. Bu kitaptan uzun bir alıntı yapmama izin verin: "Hangi halkın ne zaman, kimden ve nasıl türediği sorusu pek çok kişiyi meşgul etmektedir. Ne yazık ki bu ilgi her zaman da saf bilim aşkıyla veya atalara karşı duyulan tabii bir saygıyla yapılmıyor. Başka bir deyişle sahte vatanperverlik anlayışı veya kelimenin tam anlamıyla sıradan bir şovenizm, bazı tarihçileri (özellikle de amatörleri) kendi halkının tarihini maharetli bir şekilde "uzak geçmişe dayandırma"ya sevk ediyor. Onlar bunu yaparken 'böylece halkı yücelttiklerini' sanıyorlar. İnsanın veya bir halkın şerefinin soyun eskiliğine bağlı olduğu şeklindeki kanaat, XX. Yüzyılda alay konusu olmakla birlikte tamamen ortadan kaldırılamayan feodal peşin hükümlülüktür. Tabi ki bunun arkasında (çoğu kez bilinçsiz) bir ırkçılık ve vaktiyle bir devlet kuran ve oldukça yüksek kültüre sahip olan bu halkın daha sonraki halkların tamamından "daha kabiliyetli" olduğunu savunan mutlak surette bilim dışı bir postülat yatmaktadır."[13]

Evet, gerçekten tarihçi, poligenizm teorisinden hareket ederse, kendi halkının eşi mânendi bulunmayan bir halk olduğunu ispat

13 *İstoriya Vostoka*, s. 613.

ederken, etnogenetik araştırmalarında bilim dışı ve ırkçı amaçlarla verilen hükümleri kullanabilir. Ancak, tüm halkların ve dillerin tarihen tek bir kaynaktan türediğini, dolayısıyla aynı derin etnik köklere sahip olduklarını kabul eden monogenizm taraftarlarının halkların kadim tarihleriyle meşgul olacaklarını biz de sanmıyoruz. Dolayısıyla sözü edilen eserde halkların kadim etnik köklerini tespit etme konusunda takınılan yargılayıcı tavır kimse tarafından ciddiye alınmamıştır. Esasen bu yargılama, en eski tarihleri yeterinden fazla incelenen Hint-Avrupaî halkların tarihinin geçmişe dönük olarak incelenmesine değil, gayr-ı Hint-Avrupaî halkların ve kısmen Türkler'in kadim tarihlerini incelemekle uğraşan araştırmacılara karşı ortaya konulmuştu.

Türk halklarının kadim etnik tarihlerini fevkalâde sathi bir şekilde incelerken, bu meselenin günümüzde fazlasıyla aktüel olduğu ve monogenist bakış açısıyla çözülmesi gerektiği kanaatindeyiz.

§ 9. Türkler yalnızca göçebe miydi?

Geleneksel tarih bilimi Türkler'i sadece göçebeler olarak takdim eder ve onları yerleşik-tarımcı halkların düşmanı olarak gösterir. Bu yüzden "Türkler yalnızcı göçebe olabilirler mi?" şeklindeki soruyu kavrabilmek için, göçebelik (nomadizm) teorisinin ana hatlarını ortaya koymamız gerekmektedir.

Halklar, geleneksel tarih bilimi nokta-i nazarından, tarihte çarvacı-göçebe ve yerleşik-çiftçi olarak ikiye ayrılırlar. Göçebe halklar kurak bölgelerde yaşadıkları için çarvacılıkla meşgul olmak zorundadırlar ki, o da göçebe hayat tarzı olmaksızın mümkün değildir. Çarvacı göçebeler, yerleşik çiftçilerin ürettikleri zanaat mahsullerine ve ürünlere, âlet edevatlara, ziynet eşyalarına muhtaçtırlar. Göçebeler bu tür eşyaları üretmedikleri için, şehirlerden, yerleşik halklardan ya takas ve ticaret veya bir kural olarak tarımla uğraşan medeni yerleşim birimlerine karşı tahripkâr seferler düzenleyerek elde ederler. Göçebelik konusunda yapılan önemli tartışmaları ana hatlarıyla ele alan Nikolay Kradin, göçebelerin dört tip sınır stratejisi olduğu-

nu belirtmektedir: "Göçebeler, tarım ve zanaat mahsullerini temin etmek için, tarih boyunca her bir toplumun bir değişiğini uyguladığı birkaç sınır stratejisinden yararlanmışlardır:

1) Akın ve yağma stratejisi... ;

2) Ziraatçı toplumu itaat altına alarak, vergi salma.. ve kıtalararası ipek ticaretini kontrol altında tutma stratejisi;

3) Yerleşik-şehirci devleti fethedip, toprakları üzerinde garnizonlar kurmak, yerleşikler üzerine sefer düzenleyerek, yeni zâdegân sınıfı için köylülere vergi koymak..;

4) Seri akınlar düzenleyerek, daha büyük toplumlarla olan ilişkilerde vergi salma tehdidinde bulunmak."[14] Kısacası, göçebeler "arı kovanı gibi kalabalık insanlarla" yabancı toprakların ve zenginliklerin ele geçirilmesini organize eden gruplar olarak kabul edilmişlerdir.

Eğer gerçekler arıştırılacak olursa, göçebelerle ilgili teorilerde pek çok karmaşıklığın olduğu görülecektir. Öncelikle çarvacılık şu veya bu halkın etnik işareti değil, coğrafî bir kavramdır. Kabile, halk veya onların bir kısmı, kurak, tarıma elverişli olmayan, ama hayvancılığa elverişli bir bölgeyi elinde tutmaktadır. Ancak, onların tamamının çoban olması da kesinlikle gerekli değildir. Halkın kalan kısmı çiftçilik ve zanaatla meşgul olma imkanı yakalar. Örneğin Hunlar'ın bir kısmı çiftçilikle uğraşırken, bir kısmı demir dökümcülüğü ve madencilikle iştigal ediyordu. S. İ. Rudenko, arkeolojik malzemelere dayanarak, "İvolgin şehrinde ve Baykal-ötesi'ndeki diğer yerlerde rastlanan saban kalıntıları kesinlikle Hunlar'ın ülkesinde çiftçilikle uğraşıldığını göstermektedir" diye kaydetmiştir.[15] Aynı manzarayla Hunlar'ın yaşadıkları diğer bölgelerde de karşılaşılmaktadır. Göçebe ve yarı göçebelerin ana meşgalesi olan çarvacılık, bir kural olarak, çiftçilik, ticaret ve avcılık gibi diğer meşgalelerle birleşmiştir.

Kaydetmek gerekir ki, hayvancılıkla uğraşan insanlar, güvenliği de sağlamak için, işlerini sınırlı bölgelerde yapmak zorundaydılar. Örneğin çarvacı Türkler'in daimi yaylak ve kışlakları vardı. Dolayı-

14 Kradin N. *Nomadı* (ınıya mırı)/ Rodina. No. 3-4. M., s. 18.
15 Rudenko S. İ. *Kultura xunnov i noinulinskiye kurganı*, s. 29.

sıyla tüm Türkler'i yalnızca göçebe olarak görmek doğru olmaz.

Eğer göçebe Türkler'de okur yazar tabaka olmamış olsaydı, onlarda runik alfabe ve "hayvan figürlü" süsleme sanatı gelişemez; bostanlarını sulamak ve tarım kültürü yapmak için kanallar açamazlardı.

Türkler, Avrasya'nın değişik bölgelerinde büyük devletler ve kendilerine özgü medeniyetler kurmuşlardır. Onlar, sadece kurak bölgelerde değil, tarıma elverişli tabii şartları haiz sulak bölgelerde de yaşamışlardır. Bu tür bölgelerde yerleşik tarımla uğraşmak mümkün değildir. Türkler'in tarım, hayvancılık, zanaat, madencilik, ticaret vb. konularda kendi Türkçe terminolojisini yarattıklarını lengüistik veriler ortaya koymaktadır. L. R. Kızlasov'un Sibirya hakkında söylediği şu sözler, diğer bölgelerdeki Türkler için de geçerli olabilir: "Bizim tarih bilimimizde uzun bir süredir Sibirya'da şehir tipi uygarlığa sahip herhangi bir devletin olmadığı, Ural'ın doğusunda sadece ormanda yaşayan avcılar ve hayvancılıkla uğraşan bozkırlı göçebelerin yaşadığı şeklindeki düşünceler, tamamıyla asılsız olduğu için, artık değişmek zorunda."[16]

Nomadizm teorisinden, sanki sadece göçebe imişler gibi özellikle Türkler'in başka halkların topraklarını yağmaladıkları şeklinde çıkarılan tek yanlı hükmün doğruluk payı olduğu kanaatinde değilim.

Tarihen sabittir ki, Türk medeniyeti defalarca Çinliler, Moğollar, Yunanlılar, İranlılar, Romalılar, Bizanslılar vs. tarafından sekteye uğratılmıştır. Vakıa, Türkler'e karşı yapılan saldırıları ve topraklarının ele geçirilmesini geleneksel Türkoloji, bizzat Türkler'in saldırılarına cevap olarak onları göçebelikten kurtarma amacına matuf olduğu şeklinde açıklamaya çalışmaktadır. Ama malumdur ki, kabileler ve halklar arasındaki karşılıklı ilişkiler iki tarafın çabalarıyla kurulur. Bu karşılıklı işgal ve yağmalama hareketlerinde sadece bir tarafı suçlamak insafa sığmaz.

§ 10. Türkler sürekli göç etmeye meyyal miydiler?

Geleneksel tarih biliminde sık sık geçmişte sadece göçebe olan

16 Kızlasov L. R. *İstoriya Yujnoy Sibiri v credniye veka*, s. 162.

Türkler'in güya her zaman göç etmeye meyyal oldukları tekrarlanmakta; 'Büyük Halk Göçleri' denilen kitlesel göç hareketlerinin de başlatıcıları sayılmaktadır. Hatta o sıralar Hyun-nu (Syun-nu veya Hyung-nu ile aynı) denilen Türkler'in güya Ural civarında Ugorlar'la kaynaştıktan sonra Hun adını aldıkları şeklinde iddialar da var. Gerçekte ise Hyung-nu etnonimi hiçbir zaman Hun şekline dönüşmüş değildir. Çünkü *kun, sun, gun* ve *hun* sözcükleri, aynı kelimenin sadece değişik lehçelerdeki adıdır.

Daha sonraları, geleneksel tarihçilere göre "göç etmeye meyyal" Hunlar, yaklaşık 370 yılında İdil civarına gelerek, oldukça güçlü komşuları Alanlar'ı itaat altına alıp, onlarla birlikte 375 yılında Kuzey Karadeniz bölgesini ellerinde tutan Gotlar'a saldırdılar. Buna da inanmak hayli zor. Bir kere, bazılarının zannettikleri gibi Alanlar Pers dilli, yerleşik ve çiftçi bir halk ise, göçebe Hunlar geçip giderken onları fethedemez ve birlikte Gotlar'a saldırmak için beş yıl gibi bir zamanda kendilerine müttefik kılamazlardı. Büyük bir ihtimalle o sıralar Kuzey Karadeniz'de Alanlar'la esasen Türkler'le birlikte Syun-nu kabileleri (Hunlar) da yaşıyorlardı ve hep birlikte topraklarını Gotlar'ın elinden kurtarmaya karar vermişlerdi.

Yine geleneksel tarih bilimi taraflarının görüşüne göre, Roma İmparatorluğu'nun sınırlarında yaşayan tüm halklar, Hunlar'ın hareketlendiğini duyunca, hep birlikte onlara karşı mukavemet etmek yerine, her nedense kenar bölgelerden Roma İmparatorluğu'nun iç kesimlerine göç etmeye başlıyorlar ve oldukça şaşırtıcı bir şekilde, IV. Yüzyılın ikinci çeyreğinde bu hareket Roma için bir felakete dönüşüyor. Burada akla mugayir bir şeyler var. Eğer Roma İmparatorluğu'nun sınırlarında yaşayan halklar, imparatorluğun baskı ve sömürüsüne tahammül edemiyor olsalardı, hem kendilerini, hem de imparatorluğu Hun, Alan ve Gotlar'ın saldırılarına karşı korurlardı. Hunlar ve Alanlar, sadece Roma İmparatorluğu sınırları içine muhaceret etmediler, bir de ona fatura sundular. Halkların Roma İmparatorluğu topraklarına yönelişleri, sıradan bir muhaceret değil, aynı zamanda imparatorluğun çöküşü ve halkların kurtuluş savaşıyla sonuçlanması mukarrer bir bağımsızlık yürüyüşüydü. Bize kalırsa

"Büyük Halk Göçleri" teorisi çarpık bir görüştür ve halkların bağımsızlık mücadelesi sıradan halk göçleri şeklinde sunulmuştur.

Geleneksel tarih bilimi temsilcileri, sadece Türk halklarının göç etmeye meyyal olduklarını ileri sürmekle yetinmemiş, onların düzenlerini kurmayı denemişlerdir. İmiş; güya 30-20 bin yıl önce Avrasyalı ataların – Amerikalı Kızılderililer'in ve beş bin yıl önce Sümerler'in dilini önemli ölçüde etkileyen Türkler, her ne işse sadece IV. Yüzyılda, sanki daha önce yoklarmış gibi, Doğu Avrupa'ya göç etmeyi düşünmüşler, orada Hun adını almışlar ve yaklaşık yüz yıl sonra da tarihten silinivermişler. Ama V. Yüzyılda güya tarihten silinen Türkler ve Avarlar Avrupa'da saldırıya geçiveriyorlar; VI. Yüzyılda ise Asya'dan Avrupa'ya daha ziyade Türkler muhacerete başlıyorlar. VII. Yüzyılda Hazarlar ve Bolgarlar ortaya çıkıyor; VIII. Yüzyılda Peçenekler, IX-XI. Yüzyıllarda Kıpçaklar, XIII. Yüzyılda ise Tatarlar Avrupa'yı rahatsız etmeye başlıyorlar.

Güya Türkler hemen her 100-150 yılda bir büyük gruplar halinde ve özel adlar altında Doğu Avrupa'ya doğru atılıyorlar; bu gruplardan her biri 100-150 yıl sonra hayat şartları Altaylar veya Sibirya'dan oldukça daha iyi olan bu bölgede tarihten siliniyor. Hayat şartlarının çok daha kötü olduğu topraklarda nüfusları hızla artan Türkler, güya kuluçka makinasından çıkmış civcivler gibi, tarihten silinmek için tekrar tekrar Doğu Avrupa'ya doğru atılıyorlar.

Hiç de inandırıcı bir tablo değil. Esasen Türkler, değişik adlar altında Milattan çok önceleri dahi Batı Avrupa'da, Küçük, Orta ve Merkezi Asya'da, Batı Sibirya'da yaşıyorlardı. Onların etnik yapıları temelde değişmemiş, ama değişik zamanlarda muhtelif Türk halk ve kabileleriyle birlikte yönetici pozisyonda bulunmaları sonucu, umumi adlarında değişiklikler olmuştur. Bu gerçek, henüz XIX. Yüzyılın ortalarında Danimarkalı tarihçi P. F. Sum tarafından farkedilmişti. Sum, Doğu Avrupa ve Küçük Asya'daki Türk halklarının kökeni meselesini araştırırken, Türkler'in genel adlarının "bir halkın diğerinin üzerine gelmesiyle birlikte sık sık değiştiğini" kaydederek "İskitler, Sarmatlar, Alanlar, Hunlar, Hazarlar, Kumanlar ve Tatarlar – tamamı

17 Sum P. F. *O xazarax*, s. 15.

birbirini takip eden genel adlardır."[17]

Bir konuya daha dikkatinizi çekmek isterim. Geleneksel tarih bilimi temsilcileri, sık sık Türkler'in yaşamaya alıştıkları yeri çok kolaylıkla terketmek, tamamıyla değişik iklim ve coğrafi özelliklere sahip başka bölgelere göç etmek gibi bir alışkanlıklarının olduğunu belirtiyorlar. Eğer olaylara gerçekçi gözle bakılırsa, insanların yaşadıkları coğrafyayı terkedip başka bir yere göç etmelerinin, insanların henüz istihsalle uğraşmadıkları, avcılık ve toplayıcılıkla hayatlarını sürdürdükleri dönem için geçerli olduğu görülecektir. Ama istihsal dönemi başlayınca, insanlar ve halklar, coğrafyasına alıştıkları bölgelerde yaşamaya gayret göstererek, üretim faaliyetlerini yaşadıkları bölgenin tabii şartlarına ayarlayıp, sürekli değişik iklim şartlarına sahip başka yerlere göç etmeyi düşünmemeye başladılar. Aynı şekilde çarvacı halklar da alıştıkları bölgeyi terketmeye, bildikleri bölgede göçebe halde yaşamaya meyyaldiler. Daha önce de belirttiğimiz gibi göçebeler kış mevsiminde kışlaklarına döner, yazları ise yaylalara çıkarlar; ama askerî seferler, başkalarının topraklarını fethederek imparatorluk kurmak, tamamıyla başka bir şeydir.

§ 11. Türkler yalnızca Mongoloid miydiler ve Türkçeyi Mongoloid olmayan insanlara mı aktardılar?

Geleneksel tarihçiler, Türkler'i yalnızca Mongoloid halklar olarak düşündükleri için hiç de doğru olmayan yargılarda bulunmaktadırlar. Örneğin Altaylar veya Merkezi Asya genel olarak Türkler'in ata yurdu olarak kabul edilir. Fakat bu bölgede ele geçirilen gayr-ı Mongoloid kafataslarına rastlayan söz konusu tarihçilerden bazıları, güya Türkler bölgeye gelmeden önce burada Hint-Avrupaîlerin yaşadıkları iddiasında bulunuyorlar. Parodoksal bir durumdur bu. Çünkü geleneksek tarih, aynı bölgeyi hem Türkler'in ata yurdu olarak gösteriyor, hem de bunu yadsıyor. Sadece Mongoloid sayılmaları halinde, Türkler, sanki gök yüzünden bu şekilleriyle hazır vaziyette indirilmişler gibi teşekkül bölgesi olmayan bir halk durumuna düşürülmektedir. Halbuki Altaylar ve Merkezi Asya'nın en eski kat-

manlarında ele geçirilen arkeolojik bulguların gayr-ı Mongoloid kafataslar oluşu, ancak Türkler'in ilk başlarda hem Mongoloid, hem de gayr-ı Mongoloid olduklarına delalet eder.

Bugünkü Türk dilli halklar arasında Mongoloid olmayanlar ezici çoğunluktadır. Geleneksel tarihçiler bu duruma bakarak, Mongoloid göçebe Türkler'in yerleşik halkların yaşadıkları bölgelere göç etmek suretiyle, kendi Mongoloid genlerini ekmeyi başaramamakla birlikte, nispeten hızlı bir şekilde onları Türkçe konuşan insanlar haline getirdikleri hükmüne varmakta; bu görüşlerini teyit etmek ve kendilerini haklı çıkarmak için de Türkçenin çok kolay bir dil olduğunu ileri sürmektedirler.

Örneğin, geleneksel tarihçilere yani Avrupamerkezcilik taraftarlarına göre Kazakistan, Batı Sibirya, Orta Asya, İdil-Ural civarı, Kafkaslar ve Kuzey Karadeniz'de vaktiyle sadece Pers dilli İskitler, Sarmatlar, Alan-Aslar, Harezmliler, Soğdiyanlar, Parthlar, Toharlar, Kuşanlar, Wu-sunlar yaşıyorlardı; ama IV. Yüzyılda buralara Türk dilli Hunlar, VI. Yüzyılda Türkler çıkageldiler ve VII. Yüzyıla doğru yerli Pers dilli halklar dil yönünden asimile edildiler. Dolayısıyla söz konusu bölgelerdeki bugünkü Türk dilli halkların Mongoloid olmayanları Hun-Türkler'in değil, onların etkisiyle ana dillerini Türkçeyle değiştiren Hint-Avrupaî halkların torunlarıdır. "Kalabalık Hun gruplarının Kuzey Karadeniz, Hazar çevresi, İdil'in orta ve aşağı akımlarıyla Kuzey Kafkasya bozkırlarını istila etmelerinden önce, buralarda kesinlikle Hint-Avrupaîler – Fars lehçesine yakın bir dil konuşan Sarmat kabileleri hüküm sürüyorlardı, - diye yazıyor Ya. A. Federov ve G. S. Federov. – Hunlar'ın Batıya doğru fetih hareketlerine katılan kısmen yerleşik Türk dilli halkların hareketlenmesi, VI. Yüzyılda Türk, VII. Yüzyılda Hazar hakanlıklarının kuruluşu, Sarmat Devleti'nin sonunu hazırladı. Türk dili Pers dilini iterek, sadece Azak-Hazar arasındaki bozkırlara yayılmakla kalmadı, Kafkasya'da da dağlık bölgelere kadar ulaştı."[18] Buna göre, Bulgar-Tatarlar, Kırım Tatarları, Dobruca Tatarları, Başkurtlar, Nogaylar, Kumıklar, Karaçaylar, Balkarlar, Türkçe konuşan, ama antropolojik tip olarak Türk olmayan

18 Fedorov Ya. A., Fedorov G. S. *Ranniye tyurki na Severnom Kafkaze*, s. 6-7.

halklardır. Hatta yine buna göre Türkler, Selçuklular'ın yerli Hint-Avrupaî kabileleri Türkleştirmeleri sonucunda oluşmuşlardır.

Ciddi olarak gözden geçirildiğinde, gayr-ı Mongoloid Türkler gibi birçok halkın oluşumuyla ilgili bu görüşün âşikâr yanlışlığı hemen farkedilecektir. Sadece muhaceret yoluyla değil, fâtih olarak bir ülkeye gelen ve orada devlet kuran halkların dahi yerli sekene arasında asimile olup gitmelerinin tarihte birçok örneği vardır. Örneğin Alman dilli Franklar, Gallo-Romalılar'ın yaşadıkları toprakları ele geçirerek, XI. Yüzyılda Frank Devleti'ni kurdular, ama kısa süre zarfında yerli Gallo-Romalılar arasında eridiler ve böylece muhacir Alman-Frankların etnonimiyle yerli Fransız halkı oluştu.

VII. Yüzyılda Türk dilli Bolgarlar Tuna'nın bir bölgesine geldiler. O sıralar bölge halkının çoğunluğunu Slavyanlar oluşturuyordu. Bolgarlar burada bir Türk devleti kurdular, ama birkaç kuşak sonra Slavyanlar arasında eriyip gittiler. Sonuçta ortaya Slavyan dilli Bolgar halkı çıktı. Benzeri örnekler, yerlilerin değil, muhacaret ederek gelenlerin asimile olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla çıkıp gelen göçebe Türkler'in yerli halkları, üstelik daha kültürlü kabile ve milletleri kolay bir şekilde ve her yerde asimile edemediklerini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Yerli sekenenin Türkleştirilmesi, ancak çıkıp gelen Türkler'in bariz bir şekilde halkın çoğunluğunu teşkil etmeleri halinde mümkün olabilir. Bu durumda sadece kendi dillerini değil, antropolojik özelliklerini de yerli halka aşılarlar.

Göçebe Türkler'in hiç zorlanmadan dünyanın değişik bölgelerine muhaceret ederek, oralarda hakim duruma gelmelerine ve hızlı bir şekilde kendi dillerini yerli sekeneye aktarmalarına imkan sağlayan fevkalade güçleri olduğu şeklinde yanlış bir kanaat var. Göründüğü kadarıyla Türk kabileleri, çeşitli etnik adlarla, henüz müstahsil gücün ortaya çıkışından önce veya bizzat o sıralarda Avrasya'nın neredeyse tamamına saçılmışlardı. Türkler, her ne nerede olurlarsa olsunlar, birbirleriyle etnik ve ekonomik yönden yakın ilişkiler kurmuşlardır. Bununla birlikte Türkler, hakimiyet için birbirleriyle sü-

rekli savaşmış; böylece hakimiyet bir onun, bir bunun eline geçmiş; sonuçta galip ve hakim zümrenin etnik adı diğer Türkler'in, hatta hakimiyet bölgesinde kalan diğer halkların etnik adı haline gelerek o dönemin yazılı belgelerine geçmiştir. Zaman içerisinde yönetim değişik ad taşıyan başka bir halkın eline geçmiş ve o da belgelere yansımıştır. Çağdaş bilim adamları, kaynaklarda yeni bir etnonime rastlayınca, söz konusu adın yerli Türk ahaliyle bir bağlantısı olup olmadığını araştırmak yerine, aceleci davranarak yeni kabilelerin çıkıp geldiği zehabına kapılmışlardır.

§ 12. Türkler'in çıkıp gelişinden önce Doğu Avrupa, Küçük ve Orta Asya sakinleri

Daha önce belirttiğimiz gibi, geleneksel Avrupamerkezci tarih bilimi, Türkler'in ilk başlarda sadece Altaylar'da ve Merkezi Asya'da yaşadıklarını; muhacerete meyyal çarvacı göçebeler olduklarını; antropolojik yönden sadece Mongoloid ırka mensup bulunduklarını ve III-IV. Yüzyıldan itibaren Orta Asya, Batı Sibirya, Doğu Avrupa, Kafkaslar, Balkan Yarımadası vb. yerlere göç etmeye başladıklarını ileri sürmektedir. İyi de, Türkler'in çıkıp gelişine kadar bu bölgelerde yaşayanlar, neden onların güzel yurtlarını işgal etmesine izin verdiler? Bir başka sorunun da cevapsız kalmaması gerekir: Türkler, yaşamaya, maddi zenginliklerinden faydalanmaya ve müstahsil halk olarak varlıklarını sürdürmeye alıştıkları vatanlarını neden terketsinler? Yoksa onlar kendi bölgelerinin, kendi ata yurtlarının tabii şartlarına ayak uydurmaktan âciz miydiler? Tabi ki kendi ülkelerinin tabii şartlarına rahatlıkla ayak uyduracak durumdaydılar ve şayet aksi olsaydı oralarda millet haline gelemezlerdi.

Gerçekten de, eğer Türkler güya Orta ve Küçük Asya'ya, Batı Sibirya, Doğu Avrupa, Kafkaslar, Balkanlar vs.ye daha sonraları göçebe insanlar olarak gelmişlerse, o zaman Türkler'in çıkıp gelişinden önce buralarda gelen göçebeler arasında hızlı bir şekilde eriyecek derecede hangi amorf halkların yaşadıklarını ortaya koymak gerekir. Geleneksel tarihçilere göre bunlar İndo-İran ve Finn-Ugorlar'dı.

Türkolog ve tarihçilerin ders verdikleri lise ve yüksek okullarda böyle öğretiliyor. Bu tarihçiler yazdıkları eserlerde mevcut şemaları kendi yeni malzemeleriyle zenginleştirmeye gayret ettiler. Örneğin F. H. Valeyev kaleme aldığı sanat tarihinde, A. H. Halikov arkeolojik malzemelerinde, Türkler'in çıkıp gelişinden önce İdil-Ural civarında Pers dilli İskit-Sarmatlar'ın ve Fin-Ugorlar'ın yaşadıkları şeklindeki görüşü tekrar ederek, bunu pekiştirmeye çalışmışlardır.[19] Örneğin Halikov, M. Ö. VI-V. Binyıla ait İdil-Ural mezarlıklarını bütünüyle Fin-Ugorlar'a maletmektedir. Keza M. Ö. VIII-III. Yüzyıla ait Ananin arkeolojik kültürünü, İdil-Ural bölgesindeki yerli halkın yalnızca Fin-Ugorlar olduğu hükmüyle bu halka mensup bir kültür olarak görmekte[20] ve Milat öncesine kadar orada sadece bu halkın yaşadığına hükmetmektedir.[21] Diğer tarihçiler ise, Fin-Ugor bölgesini Ural-Altay orman şeridiyle sınırlayarak, bozkır kesimini İran dilli İskit-Sarmatlar'a vermektedirler. Yukarıda değinildiği gibi Ya. A. Federov ve G. S. Federov, Hint-Avrupaî görüş taraftarlarının yaptıkları etnografik incelemeleri genelleştirerek, Hun (Syun-nu)lar denilen Türkler'in VI-VII. Yüzyıllarda Rusya'nın Güneydoğu Avrapa kesimini, esasen Kuzey Karadeniz, Orta ve Aşağı İdil civarı, Hazar'ın, Kafkaslar'ın bozkır şeridini zaptederek, "İranî-Sarmatlar'ın, Siraklar'ın, Aorslar'ın, daha sonra da Alanlar'ın bir kısmını sıkıp çıkardıkları, bir kısmını ise asimile ettiklerini; ancak dil hakimiyetlerini pekiştirdikten sonra, İran ulusunun kültüründen bazı unsurları aldıklarını, dağlık bölgelerde de Kafkaslar'ın aslî kabilelerinin kültür unsurlarını özümsediklerini" yazmaktadırlar.[22]

Böyle bir iddia, ancak tek taraflı ve kısmen yanlış bir hüküm olarak kabul edilebilir. Öncelikle yapılan alıntıda yazarların muhaceret yoluyla çıkıp gelen göçebelerin İran dilli, yerleşik ve kültürlü Sarmat ve Alanlar üzerinde dil hakimiyeti sağladıkları şeklindeki iddiaları gerçeklerle örtüşmemektedir. Herkes bilir ki, bir halkın eko-

19 Valeyev F. H., Valeyeve-Süleymanova G. F., 1987. *Drevneye iskusstvo Tatarii. Kazan*, s. 8; Halikov A. H. *Drevnaya istoriya Srednego Povoljya.*

20 Halikov A. H. *Drevnaya istoriya Srednego Povoljya*, s. 3.

21 Age., s. 387.

22 Federov, *Ranniye tyurki*, s. 7.

nomik, sosyal ve kültürel alanda hakimiyet sağlamadan diğer bir halk üzerinde dil hakimiyetini sağlaması söz konusu dahi olamaz. Dolayısıyla muhaceret yoluyla çıkıp gelen göçebe Türkler'in Pers dilli halklar üzerinde sadece dil hakimiyeti sağlamaları mümkün değildir. Galip bir ihtimalle Türkler, yerli Sarmat ve Alanlar arasında çoğunluğu teşkil ediyorlardı; bizzat bir muhaceret söz konusu değildi ve Alan ve benzeri adlar, çağdaş Türkler'in Milattan önce Doğu Avrupa'da yaşayan atalarının adlarıydı.

Henüz M. Ö. II-I. Binyılda Avrupa'da Türk dilli kabilelerin mevcudiyetini ispat eden inandırıcı bilimsel deliller mevcuttur. Örneğin M. Ö. I. Binyılda Apennin Yarımadası'nın kuzeybatı kesiminde Etrüskler yaşıyorlardı. Bunlar göz alıcı bir uygarlığa sahiptiler, ama belli bir süre sonra Romen dilleri arasında Türk dili eriyip gitti.

Türkler'in Milattan önce Avrupa'da yaşadıklarını gösteren pekçok Türkçe coğrafi adlar tespit edilmiştir. Mesela eski Yunanlılar Karadeniz'e *Pont* (*Pontı*) kelimesini yerli Türkler'den almışlardır. Türkçede *pontı* sözcüğü 'duru çorba, çorba, yemek' anlamına gelen *bun* kökünden gelmektedir. Sonundaki –tı/-lı ekiyle birlikte (buntı>pontı) 'yiyecek sahibi' yani 'doyuran, besleyen' anlamındadır.

Yunanlılar, M. Ö. VII-VI. Yüzyıllarda Pont(os) sahillerini kolonileştirirken Thanagoria ve Pantikapea şehirlerini kurdular.[23] Kolonizatörlerin sabık Türk şehir veya köylerini genişlettikleri âşikâr. Çünkü Thanagoria Yunan kolonizasyonundan çok daha önceleri Türk-Onogurlar (Hunogorlar) tarafından kurulmuş ve bu yüzden de adı aslî sahipleri tarafından verilmişti: *onogor*> *honogor*> *thonogoria*> *thanagoria*. Pantikapea şehri ise Kerçen Körfezi'nde yer alıyor ve Pontos'a giden yolun üzerinde bulunuyordu. Bu yüzden ona Pontos Kapısı adı verilmiştir. Türkçe: *Pontikapa*>*Pantikapea*. Daha sonraları ise aynı şehir başka bir Türkçe ad almıştır: Kereş yani Pontos'a giden yol. Sözcük bilahare Kerç (*Kereş*'den>*Kerç*) şeklinde fonetik bir değişiklik geçirmiştir.

23 Sevostyanova O. İ. *Severnoye Priçernomorye v klassiçeskiy period/* İstoriya Drevney Gretsii, s. 233.

Batı Avrupa'da Kıpçak Türklerini her zaman *Kun* ve *Kum* (Hun ve Kuman sözcüklerinden) olarak adlandırmışlardır. Kaynaklara göre Kuzeybatı İtalya'da henüz M.Ö. VI. Yüzyılda Etrüskler'in *Kum* adında bir şehirleri vardı.

Demek ki geleneksel tarih biliminin Türkler'in Doğu Avrupa'ya ancak VI-VII. Yüzyıllarda geldikleri ve onlardan önce burada yalnızca Pers dilli, İdil-Ural civarında ise sadece Fin-Ugor dilli kabilelerin yaşadıkları şeklindeki iddiası gerçeklerle örtüşmemektedir.

§ 13. Türkler'in ilk ata yurdu ne zaman, neredeydi?

Halkların ilk ata yurtları meseleleriyle ilk önce Hint-Avrupaî görüşü savunan bilim adamları uğraşmaya başladılar. Bilim adamları, Hint-Avrupaî dillerin ön-dil şekillerini incelerken, bir ön-dilin şekilleniş bölgesinin belirlenmesi meselelerine dikkat çekerek, o bölgeyi ilk ata yurt olarak adlandırdılar. Hint-Avrupaî görüşü savunan bilim adamlarının birkaç kuşak boyunca söz konusu meseleyle ciddi şekilde uğraşmalarına rağmen, Hint-Avrupaî halklarının ilk ata yurtlarının belirlenmesi halledilmemiş olarak durmaktadır. Monogenizm yani tüm insanlığın aynı kökenden geldiğini savunan bilim adamları, şimdilerde Hint-Avrupaîler'in ilk ata yurdunun belirlenmesi konusunda yeni bir hüküm ortaya koymaktadırlar. Onlara göre bünyesinde sadece Hint-Avrupaî dilleri değil, Ural-Altay, Semitic-Hamitic, Kartvel ve Dravid dillerini de barındıran nostratik dillerin muhtemel ilk ata yurdunun neresi olduğunun tespit edilmesi gerekmektedir. Bu konuyla bağlantılı olarak monogenizm taraftarı bilim adamlarının önüne bütün insanlığın ilk ata yurdunun yerinin belirlenmesi meselesi dikilmektedir. Bazı Hint-Avrupaî grupların ilk saçıldıkları bölgelerin belirlenmesi konusunda teşebbüsler olmuş, ama bilim adamları şu ana kadar sadece tartışmışlardır.

Hint-Avrupacı bilim adamlarını kendilerine örnek alan Türkolog ve Ural-Altaycılar da, bu grupların ve dil ailelerinin ilk ata yurtlarının yerini tespit etme girişimlerinde bulunmuşlardır. *Ural dilleri* ve *Altay dilleri* sözcükleri de, bu halkların ilk muhtemel yerleşim

bölgelerinin adıyla bağlantılı olarak ortaya çıkmıştır. Pek çok bilim adamı (H. Claprot, V. Tomaschek, W. Schott, A. Castren, H. Vambery, N. Aristov vs.) Türkler'in ilk ata yurdunun Altay dağları olduğu görüşündedir. Bazı Türkloglar ise Türkler'in ilk ata yurdu olarak Merkezi veya Küçük Asya'yı, Güney Sibirya'yı veya Baykal Gölü civarını göstermektedirler.[24]

Macar Türkolog G. Nemeth, henüz 1912-14 yılında, Türkler'in oluşum bölgesinin Merkezi ve Orta Asya değil, Ural-Altay dağları arasında kalan bölge olduğunu ileri sürmüş, daha sonra Türkler'in ilk ana vatanı olarak Doğu Avrupa'yı göstermişti.[25]

Türkler'in ata yurdunun neresi olduğu konusuyla Zeki Velidi Togan da uğraşmıştır. Togan, önce Türkler'in ilk oluşum yerinin tespiti konusuna eğilen Türkologların görüşlerini tek tek ortaya koyduktan sonra, bunlar arasında Türkler'in ilk ata yurdunun Tanrı Dağları civarı olduğunu ileri süren Macar bilim adamı G. Almasy ve diğerlerinin görüşlerini bir kenara ayırmakta; arkasından kendisinin de bu görüşte olduğunu belirtmekte, fakat bunu şu şekilde ve başkaca izah etmektedir: Türkler'in ana yurdu Orta Asya'dadır, ama tam olarak Tanrı Dağları'nın kuzeyinde Aral Gölü'ne kadar uzanan bölgededir.[26] Çalışmalarında Türkler'in dil açısından Ön Asya ve Mısır halkları, Sümerler, Elamlar vd.leriyle akraba olduğunu belirten Togan, Türk dilinin henüz M. Ö. IV-III. Binyılda bu dillerle sıkı temas içinde bulunmuş olabileceğini göstermektedir.[27]

Azerbaycanlı bilim adamları, en eski Türkler'i (Subarlar, Gaşgaylar, Turuklar, Kangarlar, Kumanlar, Sahalar vs.) Ön Asya'ya da yerleştirmektedirler.[28]

Son yıllarda Türkler'in ata yurdunu İdil-Ural civarına yerleştiren ciddi araştırmalar da yayınlanmıştır. K. T. Laypanov ve İ. M. Miziyev "Türk Halklarının Kökenleri" adlı çalışmalarında, sadece len-

24 Kafesoğlu İ., *Türk Tarihi*. Giriş, s. 107-108.
25 Nemetz Yu. *Sotsialnıye problemi tyurkskogo yazıkoznaniya Vengrii*/Voprosı yazıkoznaniya, no. 6, s. 127-128.
26 Togan Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 9-10.
27 Age., s. 10-17.
28 Feridun Agasıoglu, *Azer halgı* (seçme yazılar), s. 39.

güistik verileri değil, aynı zamanda arkeolojik ve etnolojik malzemeleri de inceleyerek, Türkler'in tarih, etnografya ve etnik-kültür açısından şu özelliklere sahip bulundukları hükmüne ulaşmaktadırlar: 1) Kurgan merasimi, 2) Araba üzerinde taşınan kütükten hazırlanmış oyma mezarlar içinde defin, 3) Mezarda cesedin altına keçe veya kamış altlık serilmesi, 4) Yemek olarak ölünün yanına kurban edilmiş at veya koyunların konulması, 5) Hareket halinde çarvacı hayat, 6) Yiyecek olarak at eti ve içecek olarak da kımız tüketimi, 7) Keçe yurt. Onlara göre bu etnolojik unsurlar, ağaç mezar, Andronovo ve oyma mezar kültürüne ve İskit kabilelerine kadar dayanmaktadır. Laypanov ve Miziyev, ahşap mezar veya kurgan kültürünü proto-Türk kabilelerinin etnokültürel özelliklerinin ön oluşum devresi olarak kabul etmektedirler. Bu kabilelerin en eski tarihi, kurgan kültürünün ortaya çıkışıyla birlikte başlar. "O zamandan itibaren, - diye yazmakta Laypanov ve Miziyev, - onların ekonomi, kültür ve dillerinin bütünüyle ortak özellikler içerdiğini söyleyebiliriz. Tüm bunlar Türk kabilelerinin en eski ata yurdunun İdil-Ural bölgesi olduğu şeklindeki görüşü tekrar gözden geçirmemize imkan tanımaktadır. Çünkü M.Ö. IV. Binyılda orada ilk kurganlar ortaya çıktığı halde, arkeologlar Altaylar'da hem bronz çağına, hem de neolit devre ait Türk halklarının eski etnokültürel özelliklerine rastlıyamamışlardır."[29] Türkler'in ata yurdu konusunda Polonyalı Türkolog A. Zayonçkovsky, Rus araştırmacı Z. M. Yampolsky, antropolog V. P. Alekseyev, Azerbaycanlı dil bilimci M. Ş. Şiraliyev, arkeolog E. B. Vadetskaya, Kazak araştırmacı yazar Olcas Süleymanov da benzeri görüşler ileri sürmektedirler.[30] Bu söylediklerimize ilaveten, henüz 1912-14 yıllarında Macar Türkolog G. Nemeth'in Türkler'in oluşum bölgesinin Merkezi ve Orta Asya değil, Doğu Avrupa olduğu şeklinde bir görüş ileri sürdüğünü de kaydedebiliriz.

Bizim kanaatimiz ise, şu anda Türkler'in ilk ata yurdunun yerini tam olarak belirleyebilmek mümkün gözükmemektedir. Eğer ilk ata yurttan bilim adamlarının geriye dönük olarak ulaşabildikleri

29 Laypanov K. T., Miziyev İ. M. *O proisxojdenii tyurkskix narodov*, s. S. 28 ve 22-27.
30 Age., s. 14-15.

noktanın en eski Türk yurdu olduğu kastediliyor, o takdirde mevcut durumda Türkologların varabildikleri en inandırıcı bölgelerin teorik açıdan Orta Asya ve İdil-Ural civarı olduğu söylenebilir. Çünkü bu bölgeler gerek dilbilim, gerek arkeoloji ve gerekse etnolojik sorulara cevap verebilmektedir.

Şu ana kadar Türkler'in ana yurtlarının yerinin belirlenmesi konusuyla ilgili bazı görüşlere yer verdik. Ancak, nostratik dillerin ana yurdunun yerinin tespiti ve dolayısıyla Türkler'in ilk ata yurdunun belirlenmesi konusunda bu görüşlerin tamamı yeniden gözden geçirilebilir. Dahası, ana yurdun mevcudiyet süresiyle ilgili görüşler de artık Türkologlar tarafından sürekli ortaya çıkarılan yeni gerçeklerle örtüşmemektedir. Örneğin Türkler'in ata yurdunun Altaylar olduğunu savunanlar, sanki Türkler sadece Miladî VI. Yüzyıla kadar orada yaşamışlar ve o tarihten itibaren birden Avrasya'nın birçok bölgesine yayılmaya başlamışlar gibi, söz konusu ata yurdun M. Ö. I. Binyıla kadar var olduğunu ileri sürmektedirler. Türkler'in ata yurdunun onların diğer bölgelere muhacereti öncesinde Orta Asya ve İdil-Ural civarı olduğunu savunanlar ise, buraların sadece M. Ö. IV-III. Binyıla kadar ana yurt olarak kullanıldığı görüşündeler. Ancak, eğer Türk dilinin oluşum izlerine henüz M. Ö. III. Binyılda Sümer dilinin, Amerika Kızılderililerinin Asyalı atalarının dillerinde 30-20 bin yıl öncesinde rastlanıyorsa, o takdirde Türkler'in ilk ana yurdunun yeri ve mevcudiyeti süresiyle ilgili teorilerin tamamının esassız olduğunu kabul etmek gerekir.

Esasen bizim burada amacımız, Türkler'in ana yurtlarının yerinin belirlenmesi meselesi üzerinde durmak değil, sadece etnik kökenlerin belirlenmesinde geleneksel Türkologların Türkler'in ana yurduyla ilgili hükümlerinin mesnet kabul edilemeyeceğinini kısaca göstermektir.

II. TÜRKLER'İN ETNİK KÖKENLERİNİ BELİRLEME YOLLARI

§ 14. Birinci el kaynaklar ve tarihî eserler

Halkların etnik kökenlerinin araştırılmasında, onların en eski etnik kökleriyle ilgili keşifler özel bir önemi haizdir. Ancak, etnik kökleri belirleme vasıtaları henüz ne tarihî dil bilimcilikte ele alınmıştır, ne de tarihî antropolojide. Bu bölümde Türkler'in etnik köklerinin ortaya çıkarılmasında sadece birkaç metot üzerinde durmaya çalışacağız.

Bu konuda öncelikle birinci el kaynakların ortaya çıkışı ve değerlendirilmesi üzerinde duracağız. Her halk, ortaya çıkış ve gelişim sürecinde bir takım izler bırakır. Onların yaptıkları eşyalar bir şekilde bir yerde korunur; dünya nimetlerini üretim yolları ve folklor ürünleri şeklinde kendini gösteren dünya görüşleri bir kuşaktan diğerine aktarılır. Bir halkın mezarlarda bulunan temsilcilerine ait iskeletler, defin göreneklerini açıklarlar ve en nihayet o halkın en büyük icadı olan dil muhafaza edilir. Kabilelere ait bu tür izler, onların yazılı tarihî dönemlerinin incelenmesiyle ortaya çıkan birinci el objektif kaynaklardır. Bilindiği gibi bunlar, etno-tarihçi dil bilimciler, arkeologlar, tarihî osteologlar, kranologlar ve genel olarak antropologlar tarafından paleozooloji, paleogeoloji ve paleocoğrafya açısından incelenirler.

İnsanlar, yazının icadından itibaren, âdemoğlunun aklının bu en büyük keşfinden faydalanarak, kendileri, mensup oldukları halklar ve komşularıyla ilgili değişik verileri yazıya geçirmeye başlamışlar; zamanla kendilerinde ve komşularında meydana gelen önemli olayların kayıt altına alındığı vakayinameler yaratma geleneği ortaya çıkmıştır.

Türkler'in kadim tarihleriyle gili olarak yazılanlar, Çin, Hint, Yunan, Asuri, İbrani, Roma, Bizans, Ermeni, Arap, Pers, Türk ve Rus yazılı kaynaklarından çıkarılabilir. Ancak, bunu yaparken onların bütünüyle ve kısmen tarafsız olamayacakları, çünkü vakanüvisin tarafgir görüş açısına göre malumatların da yer alabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Özellikle komşular söz konusu olduğunda bu tür tarafgir bilgiler verilebilir. Yine de her şeye rağmen eski yazılı kaynaklar, dil bilimsel, zoolojik, etnolojik, antropolojik, arkeolojik, jeolojik ve coğrafi bilgilerin yanı sıra tarihî kaynaklar sayılırlar. Etnogenezde bunlara birinci el kaynaklar denilir.

Her hangi bir halkın kadim tarihinin incelenmesi ve onun etnik kökenlerinin ortaya çıkarılması sırasında, yukarıda sayılan kaynakların dışında, birinci el kaynaklar arasında yer almamakla birlikte tarihî kaynaklar da önemli yer tutarlar.

Bir halkın birinci el tarihî eserleri, ilk kaynakları ortaya çıkaran ve inceleyen kendi tarihçileri tarafından meydana getirilmiştir. Malumdur ki tarihçi, ne kadar tarafsız bir tarih tablosu çizmeye çalışırsa çalışsın, öncelikle en fazla kendi halkının tarihini yeniden kurma meselesiyle uğraşacak; komşu halkların tarihini ise, bir kural olarak, kendi tarihini daha sarih bir şekilde ortaya koymak için bir fon olarak kullanacaktır. Dolayısıyla birinci el kaynakların analizine dayanılarak yazılan birincil tarihî eserlerde sergilenebilecek tarafgirlik kimseyi şaşırtmamalıdır.

Tarihî araştırmaların çoğu, sadece birinci el yani tarihî kaynaklar esas alınarak değil, tarihî eserlere de dayanılarak yazılırlar. Tabiatıyla bu tür eserlerde sadece bilinenler değil, öncekilerin hataları da tekrar edilir.

Seleflerin hatalarının tekrarlanışı sonucunda geleneksel tarihçilik birer "aksiyom" olarak benimsenmeye başlamış, daha sonraki çalışmalarda da, yukarıda sözü edilen mesnetsiz bilgilere dayanılarak, "büyük halk göçlerinin vukû bulduğu", "bu göçlerin Hunlar tarafından başlatıldığı", "büyük halk göçlerine kadar Doğu Avrupa'da Türkler'in bulunmadığı", "onların yalnızca göçebe hayat yaşadıkla-

rı", "sadece Mongoloid oldukları", "göçebe Türkler'in Mongoloid olmayan halklara Türkçeyi öğreterek, tarihten silindikleri" şeklinde teoriler ortaya atılmıştır...

Diğer halklar gibi Türkler'in tarihiyle de uğraşan her bilim adamı, birinci el kaynakların tetkikinden başka, tarihî eserlerde serdedilen hükümleri de mutlaka ön analizden geçirmek zorundadır. Çünkü, öncelikle birinci el kaynaklar, Türk tarihiyle ilgili epizotları yansıttığı görüşünden yola çıkılarak şu ana kadar kesinlikle mükemmelen incelenmiş değildir. Dolayısıyla diğer yandan, birinci el kaynaklarda zikredilen eski Türk etnonimlerinden çoğu çağdaş tarihçilerce başka halklara maledilmiş; aynı kaynakların muhtevasının her zaman gerçeğe uygun şekilde yorumlanmamış ve üçüncü olarak da bizzat birinci el yazılı kaynaklardaki bazı bilgilerin tarafgirliği göz önünde bulundurulmamıştır.

Bir başka deyişle, Türkler'in etnik kökenlerinin araştırılmasında kullanılan ana kaynaklar, birinci el kaynaklardır. Bu konuyu ilk ele alan tarihî çalışmalar ikinci derecede rol oynadıkları için, onlara karşı daima ihtiyatla yaklaşılmalıdır.

§ 15. Etnogenez kaynakları ve birbirleriyle olan ilişkileri

Her hangi bir halkın etnik kökenlerinin izahıyla, etnik tarihin başlangıç safhasını inceleyen ve etnogenez denilen özel bilim dalı ilgilenir. Her tarih bilimi gibi etnogenez de mümkün olan tüm birinci el kaynaklara istinat etmek zorundadır. Kimi birinci el kaynaklara dayanılarak çıkarılan hükümler, diğer kaynakların analizinden elde edilen hükümlerle uyuşmak zorundadır. Etnogenezle ilgili gerçekçi bilgileri, ancak tüm birinci el kaynaklara istinaden çıkarılan hükümlerin sentezi verebilir.

Ne yazık ki, birinci el kaynakların ancak çok az bir kısmına istinat eden etnogenetik araştırmalara da rastlanmaktadır. Bu tür çalışmalar en çok Türkler'in etnogeneziyle ilgili araştırmalarda görülmektedir. Bu yüzden burada temel etnogenez kaynaklarını zikrederek, onların içerdiği peşin hükümler konusunda okuyucuyu uyar-

mak istedik.

Etnogenezle ilgili ilk kaynaklar arasında birinci ve en güvenilir sırayı dil bilim malzemeleri almaktadır. Bilindiği gibi dil, sosyal hayatın temel aracıdır. Dolayısıyla kabile ve halkların en eski dönemleri hakkında herhangi bir bilgi verebilir. Ancak, dil bilimde mukayeseli tarih metodu, fonetika, morfoloji, sentaks ve leksikoloji yapılarındaki uygulamaların en eski kalıplarını bize sunabilir. Türk halklarının etnogenezi konusunda, Türk dilleriyle ilgili mukayeseli tarih verileri henüz yeterli ölçüde uygulanamamaktadır. Problem, bilim adamlarının etnogenetik Türkoloji araştırmalarında daha ziyade lengüistik malzemeleri kullanmalarından kaynaklanmaktadır.

Bir diğer güvenilir etnogenez kaynağı, antropolojik, bilhassa eski ve bugünkü halkların kafatası yapılarının özelliklerini inceleyen kranioloji araştırma sonuçlarıdır. Kranioloji verileri etnogenez araştırmalarında nispeten daha geç dönemde kullanılmaya başlanmıştır. Türkolojide ise bu tür araştırma verileri çoğu kez Türkler'in etnogeneziyle ilgili geleneksel görüşlere ters düşmektedir. Dolayısıyla Türk etnik tarihinde kranioloji konusunda fazla üzülmek gerekmez.

Bulgar-Tatar halkının etnogeneziyle ilgili bilgilere bakalım. Bulgar-Tatarlar'ın atalarının VII. Yüzyıl ortalarında Orta İdil civarına geldikleri düşünülmektedir. T. A. Trofimova'nın 30 yıl önce yaptığı kraniolojik araştırmalara göre ise "Bugünkü Tatar halkı, bünyesinde nispeten geç döneme ait antropolojik katmanlar bulunduran yerli ahalinin eski bâkiyeleri üzerinde şekillenmiştir."[1] Diğer araştırmacılar da bu görüşteler, ama onlarda Bulgar-Tatarlar'ın İdil-Ural bölgesinin yerli halkı olmadığı şeklindeki klasik görüşü haklı çıkarma meyli de var.[2] Doğu Avrupa'nın diğer bölgelerine ait materyallardan faydalanılarak yapılan daha genel kraniolojik araştırmalar da, buradaki Türkler'in geleneksel tarih biliminin iddia ettiği gibi sürekli göçe meyyal olmadıklarını gösteren köklü antropolojik izlere sahip olduklarını göstermektedir.[3]

1 Trofimova T. A., *Etnogenez tatar Povoljya v svete dannıx antropolojii*/Trudı İnstituta etnografii, t. VII, s. 61. B

2 Akimova M. C., *Materialı k antropolojii rannix bolgar*.

3 Gerasimova M. M., Rud N. M., Yablonsky L. T., *Antropologiya antiçnogo i srednevekogo naseleniya Vostoçnoy Yevropı*, s. 5, 83, 143, 227-232, 237-242.

Arkeolojik bulgular da etnogenezin güvenilir kaynakları arasındadır; ama lengüistik takviyeler olmadan bir bölgede yaşayan ahalinin etnik yapısını ortaya çıkarmak için yeterli değildir. İlk önce arkeolojik malzemenin yaşı hesaplanır; sonra, dil bilim malzemeleri gibi diğer kaynaklardan yola çıkılarak o materyalin etnik mensubiyeti belirlenir ve en nihayet arkeolojik kültür belli bir etnosa maledilir. Bu iş yapılırken lengüistik araştırmanın objektif olması oldukça önemlidir. Örneğin arkeologlar, İdil-Ural civarının M. Ö. VIII-III. Yüzyıllara ait Ananin arkeolojik kültürünün etnik mensubiyetini belirlerken, bu bölgede o sıralar güya Pers dilli İskitler'in, orman şeridinde ise Fin-Ugorlar'ın yaşadıklarını ileri süren İndo-İran ve Fin-Ugor araştırmacılarının hükümlerine bel bağlamışlardır. İşte bu görüşten hareketle arkeolojik kültür sadece Fin-Ugorlar'a,[4] bozkır bölgesinin arkeolojik malzemeleri ise İndo-İranîlere maledilmiştir. Eğer Türk dil bilimciler etnogenez meseleleriyle daha önce uğraşmış olsalardı, dil verilerinden hareketle, İskitler'in ana kütlesinin Türk dilli olduğunu çoktan ispat etmiş, Ananin arkeoloji malzemeleri arasından Türk katmanını seçip çıkarmış olurlardı.

Geleneksel tarih biliminden hareketle yapılan tespitlerden biri de, ilk Türkler İdil-Ural civarına güya yalnızca VII. Yüzyılda geldikleri için, Kama civarındaki M.Ö. II. Yüzyıla tarihlenen Pyanoborsk arkeolojik kültürünün sadece Fin-Ugorlar'a maledilmesidir.

Bir diğer şaşırtıcı hüküm, Orta İdil'de IV-VIII. Yüzyıllara ait İmankova arkeolojik tarım kültürü denilen kültürüne istinaden, burada yaşayan Türkler'in çarvacı göçebe sayılmaları, ama yerli Türkler'le ilişkilerinin bulunmadığıdır. Bu kültür hâlâ sahibini beklemektedir. Diğer bazı arkeolojik kültürlerin etnik mensubiyeti meselesindeki muğlaklık da mevcudiyetini sürdürmektedir.

Bu problemin nihai çözümü, ancak Türk dil bilim kaynaklarının devreye sokulmasıyla mümkündür.

Etnolojik (etnografik) kaynaklar, arkeolojik, mitolojik, lengüistik ve kraniolojik verilerle sıkı ilişki içinde olduğu için, halkların et-

4 Halikov A. H. *Drevnaya istoriya Srednego Povoljya.*

nik kökenlerinin açıklığa kavuşturulmasında kullanılmaktadırlar. Fakat ne yazık ki, Türk etnogenetik araştırmalarında etnolojik kaynaklar kesinlikle yeterli şekilde devreye sokulmamakta veya umumen dikkate alınmamaktadır. Çünkü pek çok yerde bu kaynaklar geleneksel tarih biliminin hükümlerini desteklememektedir. Örneğin İskitler'le ilgili etnolojik araştırmalar onların Türkler'e mensup olduğunu göstermektedir ve bu yüzden İskitler'i Pers dilli olarak gören bilim adamları etnolojik kaynakların varlığını genel olarak görmezden gelmektedirler.

Mitolojik malzemelere gelince, bunların Türkolojiyle ilgili etnogenetik araştırmalarda ancak son yıllarda kullanılmaya başlandığını mutlaka belirtmek gerekir. S. Ş. Çağdurov'un çalışması mitolojik kaynakların etnogenez araştırmalarında kullanılışının örneklerinden biridir.[5] Türkiyeli Fikret Türkmen ise Türk mitoloji ve efsanelerini inceleyerek, Türkler'in oldukça yüksek kadim kültürlerinin varlığını ispat etmektedir.[6]

Bilim adamları, kadim etnik kökenleri incelerken karma disiplin verilerini, özellikle de paleozooloji, paleoklimataloji, paleocoğrafya, poleogeoloji vs. gibi bilim dallarının verilerinini de kullanmak zorundadırlar. Örneğin bazı Amerikan Kızılderililerinin dillerinde Türkçe kelimelerin varlığı başlangıçta tesadüfi kabul edilmişti. Titiz ve çok yönlü araştırmalardan sonra Amerikalı Kızılderililerin Doğu Sibirya'dan çıkıp gittikleri sonucuna varıldı. Peki onlar Amerika anakarasına nasıl geldiler? Bilim adamları bu sorunun cevabını geçmişte Bering Boğazını'nın olmadığını bariz bir şekilde ispat eden paleojeoloji verilerinde buldular.

Hatırlamak gerekir ki, etnogenez kaynakları herhangi bir halka değil, birkaç halka ait malzemeleriyle birlikte gözden geçirilmelidir. Bu tür araştırmaların mukayeseli sonuçları, kaynakların muayyen bir halka ait olduğunu belirleyebilir.

5 Çagdurov S. Ş. *Proisxojdeniye Geseriadı*.

6 Türkmen F. *Sunuş*//Julius Krohn, Kaarle Krohn. Halk Bilimi Yöntemi. Yayına hazırlayan Prof. Dr. Fikret Türkmen, s. VII-VIII.

§ 16. Etnik kökenin tespitinde etnonimlerin rolü

Antroponim ve toponimlerin yanı sıra etnonimiya da dil bilimsel kaynakların oldukça önemli bir kısmını teşkil eder ve incelenen kabilelerin etnik yapısıyla bölgelerinin tespitinde en sağlam malzemeler sunar. Buna rağmen Türkolojide etnonimiya çalışması çok az yapılmıştır. Şimdilik sadece Daulet Aytmuratov'un "*Türk etnonimleri*"[7] ve M. Zekiyev'in "*Törki-Tatar etnogenezı*"[8] adlı çalışmalarına işaret edelim. B. A. Nikonov'un "Etnonimiya" (Moskova, 1970) ve A. İ. Popov'un "Nazvaniya narodov SSSR" (L., 1973) adlı çalışmalarında da Türk etnonimiyasıyla ilgili bazı meseleler ele alınmıştır.

Etnonimler boy toplumunda da ortaya çıkarlar. Her boyun bizzat kendisi veya komşuları tarafından verilmiş kendine özgü bir adı vardır. Dolayısıyla bir etnonim, en başından itibaren ortaya çıkış şekline göre ya bizzat boyun kendisine verdiği ad olabilir ki, genel dil biliminde *endoetnonim* denilen iç etnonimdir; ya da yabancı yani uluslararası terminolojide *ektoetnonim* denilen dış etnonimdir.

İlk endo/ektoetnonimlerin çok azı günümüze kadar yetip gelmiştir. Örneğin uzmanların teklifine göre, Almanlar'ın kendilerine verdikleri *Deutsch* adı, tarihen eski Germencedeki *teutisk* 'bizim insanlar' kelimesinden gelmektedir. En eski Türk etnonimi *men* 'ben' demektir. *Tatar* etnonimi ise aksine 'yabancı insanlar' anlamındadır. Tatar sözcüğü tarihen *ar* 'insanlar' (daha sonraları 'erkek' veya 'savaşçı' anlamı kesbetmiştir; krş. Ukraynaca *çelovek* 'erkek kişi') ve *y-t-t* harflerinin yer değiştirmesiyle elde edilen *yat* 'yabancı' kökünün şekil değiştirmiş şekli *tat*'dan oluşmaktadır. Türkler'de *kiji* (Çince kuçi) etnonimi de vardı ki, *kişi* 'insan' ve 'yabancı' kelimesinden öncedir.

Görüldüğü gibi Almanlar'daki *Deutsch*, Türkler'deki *men,* ilk başlardan beri kendini tanımlama için kullanılmış olabilir; *kişi* ve *tatar* etnonimleri ise zamanla zatî isim yerine kullanılan yabancı adlandırmalardır.

Kabileler, gelişim sürecinde kabile birlikleri halinde birleşir, da-

7 Aytmuratov D. *Tyurkskiye etnonimı.* Nukus

8 Zakiyev M. Z. *Törki-tatar etnogenezi.* Türk etnonimleri bölümü, s. 213-321.

ha sonra eski devletler kurulur, eski halklar şekillenir, bunun sonucunda da *birincil etnonimler* esas alınarak yapılan *ikincil etnonimler* ortaya çıkar. Örneğin Türkçe birincil etnonimlerden *ar, men, sün* (şan), *sak*, 'beyaz, parlak' anlamındaki *ku* sözcüğüyle nitelendirilerek *kuar* (*kavar*), *kuman, kuşan (kusan), kusak (kuçak>kıfçak)* ikincil etnonimleri elde edilmiştir. Değişik kabilelerin birbirleriyle kaynaşması durumunda yeni etnonimler iki birincil etnonimin birleşmesinden oluşurlar. Örneğin *as* etnonimi *sun* veya *sün* sözcükleriyle nitelendirilerek karmaşık *assun>ussun>usun* etnonimi oluşturulmuştur. Tabii olarak birincil etnonimleri taşıyan kabileler, ikincil etnonimleri taşıyan kabilelerden daha eski kabul edilirler. Mesela *Sün* (hun/hyun-nu)ler *Usunlar*dan daha eski kabilelerdi. Çünkü sonuncular ancak *Sün* ve *A*slar'ın karışımı sonucu ortaya çıkmışlardır.

Etnonimler de isimler gibi, özel ve cins isimler olarak ikiye ayrılırlar. Her halkın kendi özel etnonimi vardır. Fakat etnik kaynaşma sonucunda büyüme sürecinde özel etnonimlerin yanı sıra aynı anda birkaç etnosu tanımlayan genel cins etnonimler de ortaya çıkar. Bu tip etnonimler, genellikle başka halkları kendisine boysunduran etnosların isimlerinde görülür. İtaat altına alınan halk, kendi zati etnonimini muhafaza etmekle birlikte, genel etnonim olarak *Türk* adını benimserler.

Genel etnonim, etnosların dış işaretlerine göre de ortaya çıkar. Örneğin Türk halklarının temsilcileri olan güneyli, esmer, uzun saçlı insanlardan farklı olarak, kalabalık kuzeyli *Sak*lar, nam-ı diğer *Men*ler, genel *kıusak>kıfsak>kıpçak* 'beyaz saklar'; *kıumen>kuman* 'beyaz insanlar' etnonimini almışlardır.

Etnik kökenler araştırılırken, etnosların özel ve genel etnonimlerinin birbirinden ayırt edilmesi oldukça önemli bir husustur. Çünkü aynı etnos, tarihî kaynaklarda bazın özel, bazen genel adlarıyla zikredilir. Örneğin Povolje'de beyhude yere Kıpçaklar'ın ve Bolgarlar'ın bulundukları yeri birbirinden ayırt etmek için didinip duruyoruz. Çünkü sadece Bolgarlar değil, açık renkli kuzeyli Türkler'in tamamına Kıpçak adı verilmiştir. Orta Povolje'de, Kuzey Kafkasya'da Bolgarlar kâh Bolgar, kâh Kıpçak olarak kaydedilmişlerdir.

IX. Yüzyıldan itibaren güçlenmeye başlayan Bulgar Devleti, Türk ve gayr-ı Türk kabileleri bünyesine alırken, bunlar kendi zatî etnonimlerini muhafaza etmekle birlikte umumî Bulgar adını özümsediler. Araplar'a elçi olarak gelen Bulgarlar, göründüğü kadarıyla kendilerini önce sabık genel etnonimleri olan Kıpçak'la tanıtmış ve kelimenin 'beyaz Sak' veya sadece 'parlak' anlamına geldiğini açıklamışlardır ki, Arap tarihçilerin Bulgarlar'ı "Sakalibe" 'beyaz, parlak insanlar' kelimesiyle karşılamalarının sebebi budur. Bununla birlikte Araplar, daha dar anlamlı Bulgar etnonimini de biliyorlardı.

Türkler'in kadim dönemdeki ataları olarak *sak* veya *saka* kelimesi genel etnonim şeklinde kullanılmıştır. Bu kökten oluşturulan *sakadı* (*sakal*ı 'saklarla karışanlar') kelimesi daha sonraları Yunanlılar'ın telaffuzuyla şu şekli almıştır: *sakadı*>*skıdı*>*skidi*. Ruslar, iç ses değişimi (d-th) sebebiyle kelimeyi th (f) olarak telaffuz etmiş ve böylece sözcük *skif* (İskit) şeklini almıştır.

Birinci ve İkinci Türk Hakanlığı döneminde *Türk* etnik adı, en genel etnonim olarak yayılmıştır.

Çingizîler'in devâsâ mesahadaki toprakları fethedişi ve dört Tatar imparatorluğunun kuruluşu sonucunda, *Tatar* etnonimi Batı Avrupa'da Çinli, Koreli, Afganlı, Türk ve Araplar gibi tüm Çingizî tebaa için kullanılmıştır. Ruslar dahi tüm doğulu komşularını *Tatar* olarak adlandırmışlardır. Böylece Tatar etnonimi (Batı Avrupa'da 'cehennemden gelen insanlar' anlamında *tartar*) XIII-XVIII. Yüzyıllarda sadece Türkler'in değil, Türk olmayanların da umumî adı olarak kullanılmıştır. Vakıa burada sözcük ilk dönemler dış etnonim olarak kullanılmış, daha sonra ise bir yerde iç etnonim şeklini almıştır. Örneğin günümüzde *tatar* etnonimini hem Kırım Tatarları, hem Bulgar-Tatarlar, hem de Dobruca Tatarları kullanmaktadır.

Göründüğü kadarıyla, Türkler'in etnik kökenleri incelenirken göz önünde bulundurulması gereken eş anlamlı etnonimler vardır. Örneğin eski Türk etnonimlerinden *Kıpçak, Sarir, Kuman, Ku-kişi, Sakalibe, Poloves, Sarasin, Flamen, Wallon* eş anlamlı kelimelerdir. Keza *Akatsir, Akatir, Agaçer, Mişar* ve hatta *İyirk* (iyi, zengin insan-

lar), *Biar* (zengin insanlar) ve *Biler* (zenginler) de eş anlamlı etnonimlerdir.

Etnik tarih incelenirken, tetkik edilen halkın etnonimleriyle ilgili detaylı bilgilere sahip olunması gerekir.

§ 17. Etnonimler ve sekenenin etnik yapısı

Etnogenez, bir bilim dalı olarak, herhangi bir halkın etnik akrabalık kökenleri belirlenirken, öncelikle o halkın etnik yapısını açıklığa kavuşturur. Bunu amaca ulaşabilmek için öncelikle, söz konusu etnik akrabalıkla ilgili etnonimikanın (etnonimler kümesinin) bilinmesi gerekir. Ne yazık ki bugüne kadar Türk etnonimleri bir araya toplanmış değildir. Dolayısıyla henüz bu etnonimlerin analizi yapılmadığı gibi, Altay, Ural-Altay ve halkların nostratik akrabalığının mukayeseli araştırması da yapılmış değil.

Tüm boyların ve kabilelerin değil, halkların dahi kendi devletlerini kurma seviyesine gelinceğe kadar gelişip yayıldıklarına hükmedilir. Bu gelişim basamaklarını tırmanan kabilelerin etnik adları bir şekilde diğer halkların da adı olmuştur ki, bunlar yazılı kaynaklarda yerini alarak, tarihî tespit için muhafaza edilmiştir. Bu gelişim halkasını tamamlıyamayan kabilelerin etnik adları, genellikle kullanımdan kalkmış, bazıları tarihin derinliklerinde kaybolmuş, bazıları ise toponim ve hidronimlerde muhafaza edilmiştir. Dikkatli ve titiz araştırmalar bu etnik adları antroponimlerde de (kişi ad ve aile soyadlarında) ortaya çıkarabilir. Örneğin *sunkişev* soyadı, biri *sun* (hun), diğeri *kiş<kişi* etnonimlerinin karışımından oluşan Türkçe bir etnonimdir. Demek ki *sunkişi* antroponimi bize, sunların ve kişilerin kombinasyonunundan oluşan ve *sunkişi* etnik adını alan kabilelerin olduğu sunucu çıkarma imkanı sunmaktadır.

Halkların etnik yapısı araştırılırken, şu veya bu etnosun birkaç halkın oluşumuna iştirak ettikleri vakıası dikkat çekmektedir. Örneğin ortak Kıpçak etnik adı, bugünkü Özbek, Kazak, Başkurt, Azerbaycanlı ve Tatarlar'ın atalarının bir kısmı olarak görülmektedir. As etnonimi Bulgar, Nogay, Kırgız, Balkar, Karaçaylar arasında yayılmış-

tır; *kusan* (ak syun-nular) etnik adına ise değişik varyantlarıyla Orta Asya ve İdil-Ural halklarında rastlanmaktadır. Bu gerçekler, değişik bölgelere saçılan bazı kabilelerın yeni etnik oluşumların şekillenişine iştirak ettiklerini göstermektedir. Türk kabilelerinin dillerinin birbirine çok yakın oluşu, yine değişik Türk kabilelerinin birbirlerini iyi anladıkları için kendilerini akraba saymaları elbette ki burada rol oynamıştır. Tarih boyunca herhangi bir Türk halkının bünyesine karışan kabile etnik adlarını bir araya toplarsak, göreceğiz ki, neredeyse bunların yarısı diğer Türk halklarının etnogenezinde yer almaktadır. Örnek olarak, tarihen Bulgar-Tatarlar'ın belirli bir kesimini oluşturan etnonimleri ele alalım: *Kıpçak* [Rusça, *Poloves*; Arapça, *Sakalibe,* Ermenice, *Harteş*; İtaycanca, *Kuman*; Macarca, *Kun* (Hun) veya *Paloç* (Slavyancadan); Çekce-Polonyaca, *Plaves*; Almanca, *Flamen* veya *Wallon* vs.], *Sarıman, Skilı (Skidi>İskit), Sün* (Başkurtca, *Hün;* Rusça, *Gunn), Alan, As, Hazar, Lokır, Bersul (bersud>bersut), Çalmat (Çalmadlar), Sabakul, Temtuz, Biger (Biar, Biler), Baylar, İyirk, Kuruk, Türk, Bolgar, Suar, Mişer (Mijgar), Kaşan (Kuşan), Kazan, Kazan kişisi, Kazanlı, Suas, Bortas, Apas, Kayepiç, Karagas, Nogay, Mangot, Yurtı, Gayna, Başkort, İştek, Kungur, Nagaybay, Bardı (Bardı>Parth)* vd. Bu etnik adları taşıyan kabileler, İdil Bulgarları, Altın Orda, Kazan, Astrahan, Sibirya, Kasim hanlıkları ve Rusya Devleti çerçevesi dahilindeki halklarla konsolide olmuş; Bulgar-Tatarlar'ın dışında Başkurt, Nogay, Karaçay-Balkar, Kumık, Özbek, Karakalpak, Azerbaycanlı, Kazak, Türkmen, Kırgız, hatta Hakas ve Altaylılar gibi Türk halklarının bünyesinde de yer almışlardır.

Türkler'in etnik kökenleri incelenirken, Türk kabilelerinin bazı kesimlerinin Ukraynalı, Rus, Macar, Çinli, İranlı vs. gibi gayr-ı Türk halkların oluşumuna da iştirak ettikleri göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin Udmurtlar'ın bir kısmını teşkil eden *Besermen*ler, bir zamanlar Bulgar olduklarını hâlâ unutmuş değiller.

Türk etnogenezinin incelenmesinde etnonimlerin anlamlarıyla ilgili genel hatırlatmalardan sonra, Türk etnonimikasının ana problemlerine geçelim.

§ 18. Birincil Türkçe etnonimler ve özellikleri

Türk etnik adının ortaya çıkışı ve ortak etnonim halini alışına kadar, binlerce yıl boyunca yaşayan ve gelişen Türk dilli kabileler, pek çok başka etnik adlar almışlardır. Birincil Türkçe etnonimleri ortaya çıkarma konusunda belki bilim adamlarıyla uyuşamayız, fakat bilim adamları da en eski etnonimlerin değişik kaynaklarda tespit edilmesinden önce var olduğunu idrak etmişlerdir. İşte biz, kaynaklarda yer alan ilk etnonimleri birincil etnonimler olarak kabul ediyoruz.

Birincil etnonimlere, sözcüğün karmaşık kökeniyle örtüşen etnonimler girmektedir. Bunlar tek yapılı etnonimler olabildiği gibi, karmaşık etnonimler de olabilir. Tek yapılı etnonimler sıfat ve etnonim olarak karşımıza çıkabilir.

Mesela en eski Türk etnik adlarından *As* (fonetik varyantları: Yas, aş, iş, az, uz, ud vs..) tamlayan ve tamlanan olarak: *Suas* 'Su Asları', *Taulas* 'Dağlı Aslar' ve *Burtas* 'Orman Asları' olarak kullanılmaktadır.

Er>ar 'insan, erkek, savaşçı' etnonimi etkili biçimde Orta Asya'da kullanılmıştır. Herodot'un kaydına göre Ariler, Türk dilli Parth (Pardı)lar, Harezmiler (Suaraslar) ve Soğdiyan (Sak-dı)larla birlikte Akemenid devletinin 16. cı halkasını teşkil ettiler. (III, § 93) Ariler, Medler'e çok yakındılar (VIII, § 66); bu yüzden Medler'i de (gerçekte Türkler – M. Z.) Ari saydılar (VII, § 62). Bazı Alman bilim adamları bu Arilerden özel bir Ari ırkı ortaya çıkardılar.

Ar etnonimi, bugün için bir tamlayan olmadan kullanılamaz. Çünkü bir tamlayanla birlikte en aktif şeklini almaktadır: *Suar* 'su insanları'; *Kıuar (Kavar)* 'beyaz insanlar'; *Tatar* 'yabancı insanlar'; *Hazar* 'kayalık dağ insanları'; *Bulgar* 'nehir insanları'; *Skir* 'kemerli insanlar'; *Sarir* 'sarı insanlar'; *Agaçeri* (Agatsir) 'ormanda yaşayan insanlar'; *Mişar* 'ormanda yaşayan insanlar'; *Biger, Biar, Bilar* 'zengin insanlar'; *Salır* 'ağaçla uğraşan insanlar'; *Uygur* 'becerikli insanlar'; *Gandar* (Herodot, VII, 66) veya *Gandıar/Handıar* 'hanları olan insanlar' vs.

Oldukça erken kaynaklarda geçen birincil Türkçe etnonimler bilinmektedir. Örneğin As etnoniminin varyantı olan *Ud*, M.Ö. III. Binyıla ait Asuri kaynaklarında geçmektedir. İki bin yıl boyunca bu etnonime Hazar civarındaki bozkırlarda yaşayan bir halkın adı olarak rastlanmaktadır.

M.Ö. II ve I. Binyıla ait Çin ve Hint kaynaklarında birincil Türkçe etnonimlerden *Seu* ve *Unu* geçmektedir. Daha sonra aynı isimlere Kimmerler ve İskitler arasında *Say, Day* ve *Gun* şeklinde rastlanmakta; Batı Avrupa'da İtalya'ya kadar uzanan bölgelerde görülmektedir.[9] Çin kaynaklarındaki *Seu*, Sak veya Saka ile karşılanmaktadır.

Birincil Türk etnonimi Hun veya Sün (Sun), değişik fonetik çevrelerde *San, Syen, Zan, Jan, Şan, Çan, Çın* vs. şeklini almıştır. Örneğin Jujan< Susan 'su kenarında yaşayan Sunlar'; Kusan<Kuşan<Kasan<Kazan 'ak, parlak Sunlar'; Syenbi 'Sun gibi bay'. Çallı (çenlı) toponiminin bir etnonimden geldiği ve iyelik eki – lı yardımıyla sun>çen etnoniminden yapıldığını düşünebiliriz. Bir sonraki "l"nin evirme benzeştirmesi sebebiyle çen kökündeki "n" harfi "l"ye dönüşmüştür: Sünli>çenli>çalli>çallı.

Kan/kang 'dede' sözcüğü birincil etnonim olarak kullanılmıştır. Avesta'da Huaraslar (Suaraslar, Harezmliler) *Kangha* olarak geçmektedir ki, sonundaki –ha, Farsça çoğul ekidir. Sümerler'in öz adları Kangar (kang+ar 'atanın evlatları') idi. Persler'de atlı ulak olarak *angareion*lar (Herodot, VIII, 98) yani *kangar*lar kullanılıyordu. Daha sonraları Peçenekler'e *Kangar/Kungur* denilmiştir.

Kimi Türk kabileleri bazen başkalarını *kişi* 'bizden olmayan, yabancı' şeklinde adlandırmışlardır. Çin kaynaklarında bu etnonim *kyu-şe* olarak geçmektedir. Bu etnonim tamlayanlarla birlikte de kullanılmıştır: *ku-kiji* 'ak insanlar; beyaz yabancılar'; *tu-kiji* (Çince, tutsishi) 'ormanlı ve dağlı insanlar'; *mayma kiji* 'küçük balıkla beslenen insanlar'; *Altay-kiji* 'Altaylı insanlar'; *çu-kiji* (Çu vadisinden olan insanlar); *kazan kişisi* 'Kazanlılar'; *sünkişi* 'Hunlar'; *tuba-kiji* 'Tubalı insanlar'; *Kumandı-kiji, Şor-kiji, Türgeşi<Türk-kişi* vs.

9 Yelnitsky L. A. *Skifiya Yevraziyskix stepey: İstoriko-arxeologiçeskiy oçerk*, s. 4.

Birincil etnonimlerder *er, erkek* şeklinde de kullanılmış; daha sonraları bundan karma terkipli etnonimler oluşturulmuştur: *Kuerik* (Çulım Türklerinin etnik adı) 'beyaz erkekler, insanlar'; *kuruk* (bazı Bulgarlar'ın etnik adı- Udmurtlar'ın komşuları) 'beyaz renkli erkekler' Udmurtlar bir zamanlar tüm Bulgarlar'a *Kuru*k (Kıuerkek>Kuerk) 'beyaz renkli insanlar' derlerdi; *trak*, tu-erk>trak 'dağlı insanlar' sözcüklerinden yapılmıştır; *iyirk* 'iyi, zengin insanlar' (iyi erkek>iirk), Herodot'da İskitler'in bir kolunun adı olarak geçer; *sirak* (Alanlar'ın bir kolu), se+erk veya sak-erk>sirak 'kabileden olan insanlar', *seu* veya *sak*; turk, *tu erkek* 'dağlı insanlar' etnik adının zaman içinde kısaltılması yoluyla oluşmuş bir sözcüktür: *tuerkek>tuerk>turk*.

Türkologlar, birleşik ve ikincil etnik adların yapılmasında kullanılan *as* etnoniminin semantikasını detaylı olarak incelemişlerdir. *As* etnonimi, çoğu kez birçok Türk lehçesinde 'delikanlı' anlamına gelen *yas* (yes>yeş) şeklinde de kullanılmıştır. Nogay lehçesinde ve Karaimler'de *yas>yeş* 'oğul' demektir. *As* sözcüğü *Alan* etnoniminin diğer bir paraleli olduğu için, bilim adamları *alan* sözcüğünde *oğlan* 'oğul' kökü bulunduğu görüşündeler.[10] Günümüzde açıkça Türkçe bir etnonim olan Alan yanlışlıkla Pers dilli Osetinler'e maledilmektedir.

En eski etnonimlerden olan *as*, çok daha sonraları değişik Türk dillerinde kullanılmıştır. İdil Bulgarları'nın başka bir adı *As*lar idi. Noğaylar değişik Aslar'dan oluşmuşlardır. Bulgar-Tatar-Başkirler henüz XIX. Yüzyılda yanlışlıkla bazı Fin-Ugorlar'a da ıtlak olunan *İştek* (*as+tık* veya *os+lık*) etnonimiyle anılıyorlardı. Mariler de şimdilerde İdil Tatarları'na Tatar değil, *Suas* 'Su kenarında yaşayan Aslar', Çuvaşları ise *Suasla Mari* diye adlandırıyorlar.

Balkarlar kendilerine Alan derler; Osetinlerse onlara *As* veya *Os* diyorlar. Tüm bunlardan başka as etnonimi esas alınarak birleşik etnonimler oluşturulmuştur: *Karagas* (*kerek as*), *Kırgız* (*kırık as* 'kırk aslar'), *Kangalas* (*kangalı as* yani Hakaslar, başka bir şekliyle *Kanmacin*ler), *Kangaras, Hakas, Bortas, Apas, Os, Uz, Oş, Tülüs* (tölös), *Sarı As* (Sarasin), *Oğuz, Gagauz, İşguza* vs.

10 Habiçyev M. A. *Karaçayevo-balkarskoye imennoye formoobrazovaniye i slovoobrazovaniye*, s. 75.

Birincil Türkçe etnonimlerden bir diğeri *men* (*ban, ben, pen, min*) dir: *Türkmen, Kuman, Kumandı, Kubandı, Karaman, Saralımin, Sarıman* vd. Kuman etnonimi Kıpçaklar'ın Batıdaki bir diğer adıdır ve bu yüzden *men* etnonimin semantikası Batıda *man* 'insan' sözcüğüyle ilişkilendirilmektedir. Türkçe *men*, birinci tekil şahıs zamiri olarak kullanılır ki, semantika açısından 'insan'la ilgisi olabilir. *Min* etnonimi ise Tatar ve Başkurtlar'da fiilen henüz XIX. Yüzyılda kullanılmıştır.

Ok 'boy, kabile' sözcüğü de etnonim olarak kullanılmıştır. Örneğin *Onok* etnonimini Çinliler 'on kabile' şeklinde çevirmişlerdir.[11] *Kumık* (komık) etnonimi de ok 'kabile' kökü içermektedir ve göründüğü kadarıyla bu kısaltılmış sözcük *ku-man-ok>kuma-ok>kumık* etnonim terkibinden yapılmıştır.

Birincil Türkçe etnonimlerden *sak* (saka veya saga) ve *sun* (hun>kun>gun), her nedense tamlayanlarla birleştirilerek nadiren kullanılmıştır ve sadece birkaç etnonimde rastlanmaktadır: *Kaysak, Kazak* (kıusak>kasak>kazak), *Kıpçak* (kıusak>kıfsak>kıfçak), *Tissaget, Massaget, Oghondor, Unnugundur, Honogor, Çenlı.*

Bay sözcüğü da 'zengin, efendi, sahip' anlamında değişik varyantlarıyla (*bek, may, bik, bey, bi, pi, mi*) birincil etnonim rolünde kullanılmıştır. Örneğin: *Kaspi* (kazbey, kazbek) 'kayalık dağların zenginleri' veya 'kayalı dağ insanları'; *Argippei* (argıpi) 'daha ileriye – bu tarafa yerleştirilen pey'; *Baylar, Nagaybek, Beyler* (Biler), *Baraba* (barı bay) 'hepsi zengin'; *Koybalı* (koy-bey-li) 'çok koyunları olan'; *Maysaget* (t/-dı/-lı iyelik ekidir); *Masaget/may-sak-t* (bünyesinde zengin Sakalar bulunan) vs.

Türkler'de birincil etnonim olarak totemler yani hayvan, bitki ve saygı duyulan manevi tabiat olaylarının adları da kullanılmıştır. Örneğin *sarık* 'koyun', *teke, bars, kay* (koy) 'koyun', *gelon* (yılan), *büri* 'kurt', *ku* 'kuğu' vs. Bazen antroponimler de birincil etnonim olarak kullanılmıştır: *Uzbek, Nogay*.

§ 19. İkincil etnonimler ve tanımlayan kısımların anlamları

İkincil Türk etnonimleri, bir belirleyici, bazen de ekler yardı-

11 Kafesoğlu, *Türk Tarihi, Giriş*, s. 156.

mıyla birincil isimlerden yapılan yeni etnonimlerdir. Ek getirilerek yapılan ikincil etnonimler daha aşağıda ele alınacaktır. Şimdi "tanımlanan+tanımlayan" tipi ikincil etnonimler üzerinde duralım. Birincil etnonimlerin tanımlamaları sıfat, isim ve etnonim şeklinde olabilir.

1. Tanımlayıcı bir sıfat, bazen sayı sıfatı olabilir.

Tanımlayıcı olarak çoğu kez *kıu>ku* 'beyaz, sarımtrak' ve *sarı* sözcükleri kullanılır. Bu tür anlamlar içeren sözcüklere, daha ziyade iklim şartları sebebiyle daha beyaz ve sarı saçlı olan kuzeyli Türkler'de çok sık rastlanır. Bu yüzden kuzeyli Türkler'in birincil etnonimleri *kıu* ve *sarı* tanımlayıcılarıyla öne çıkmaktadır.

Tarihen *kıu+sak* terkibinden gelen ve günümüzde Başkurtcada hâlâ *kıusak* 'ak saklar' denilen *Kıpçak* etnoniminin analiziyle başlayalım. *Kıu* tamlayanı zaman içerisinde *kıf, kaf, kay, ka, kau* şekillerini almıştır. Arapçada *kıusak>kıuçak* sözcüğü *kıfçak,* Rusça *kıpçak* şeklinde telaffuz edilir ve pek çok Türk de *kıpçak*, hatta *kipçak* şeklinde söylerler. *Kıf>kaf* varyantına *Kafkas* dağı adında 'beyaz, ak kayalı dağlar' rastlıyoruz. Bizzat Türkler de hâlâ bu dağı Kafdağı şeklinde adlandırıyorlar. Yunanca kaynaklarda *kafkas>kafkaz*'ın başka bir şekli muhafaza edilmiştir ki, *kraukas* 'karlı dağlar' anlamındadır.

Kıu>ku sözcüğü, başka birincil etnonimlerde de tamlayıcı olarak kullanılır: *Kıu kiji* 'beyaz insanlar'; *kuman* 'beyaz adamlar'. *Kavar* (kıuar>kıvar>kavar'dan) 'beyaz adamlar'; *kıu-sak>ka-sak>kazak*'dan *kazak*; *kıu-erk>kuruk*'dan *kuruk*; *kıu-erk,>kuerik*'den *ku-erik*.

Kıu sözcüğünün diğer Türk kabilelerindeki anlamı *sarı*'dır. *Sarir, sarı ir* 'sarı insanlar' sözcüğünün ters çevrilmiş varyantı *irsarı* (bir Türkmen kabilesi adı) olarak karşımıza çıkmaktadır. *Sarı uygur* ve *sarı yogur* etnonimleri için bir şey söylemeye zaten gerek yok. *Sarman* 'sarı menler', *sarı-as>saras>sarasin*. Bazı bilim adamları *Sarmat* etnoniminin *sarıman+tı>sarmatı* terkibinden geldiği görüşündeler. *Sarılı-min* sözcüğü de *sarı+lı+min*'den gelmektedir. *Sarık* (koyun toteminden) etnoniminin *sarı* sözcüğünden geldiği düşünülebilir. Çünkü bu sözcüğün daha eski telaffuz şekli *sarıg* idi.

Sarı başlangıç öğesi içeren tüm etnonimler *kıpçak, kuman* etnonimlerinin eş anlamlıları olabilir.

Kıu ve *sarı* komponentleri içeren etnonimlerin anlamını eski kabileler çok iyi anlıyorlardı ve kendilerini yabancıya takdim ederken her zaman bu etnonimin ne anlama geldiğini belirtiyorlardı. Bu yüzden sarı ak çehreli ve sarı saçlı insanlar Rusçada *poloves,* Arapçada *sakalibe*, Ermenicede *harteş,* Almancada *flamen* vs. isimleriyle anılmışlardır

Tatar terkibinde tamlayıcı olarak *tat/yat* 'yabancı, yad' kökü vardır. Dolayısıyla *tatar* 'yabancı insanlar' demektir.

Ak 'beyaz, temiz, necip' anlamındaki sözcük de birleşik etnonimlerde tamlayıcı olarak kullanılmıştır: *Akuz* (ak as) 'beyaz aslar, uzlar'dan *oguz*; akar>okor>ogur 'necip insanlar'dan *ogur*; *ak-hunlar*'dan *oghondor; aknogay* 'asil nogay' ve *apak-turk>apahtark* 'beyaz Türkler'den *apahtark*. Burada tamlayıcı *ak* komponentini kabile anlamındaki *ok*'la karıştırmamak gerekir.

Uygur, yogur birleşik etnonimlerinde *uygı* ve *yog* tamlayıcıların muhtemelen 'becerikli' ve 'iç yağı' anlamları vardır.

Kara sıfatı belki de "tamlayan+tamlanan" tipi birleşik etnonimlerde tanımlayıcı olarak karşımıza çıkmaktadır: *Karaman* ve *karamanlı* 'kara, esmer insanlar (Balkan Türkleri), *Kara Kırgız, Kara Nogay* vs.

Kök veya *kük* (gök) 'mavi' sıfatı da ikincil Türkce etnonimlerde kullanılmıştır: *Gagauz <gök+oğuz; kök+türk, hakas<gök+as.*

Mişarlar, gayr-ı Mişar Tatarlar'a *lohır* veya *lugır* derler. Tarihen biliyoruz ki, Hazarlar arasında *Lugar* kabileleri de vardı. Muhtemelen bu etnonim, *olug* 'büyük, ulu' tanımlayıcısı yardımıyla oluşturulmuştur: *Olug-ar>lugar>lugor*.

Şu ana kadar ana kısmı etnonim, ama tanımlayıcı kısmı sıfat olan birleşik etnonimleri gözden geçirdik. Bazen tamlayanın etnonim olmadığı "tamlanan-tamlayan" modeline göre oluşturulmuş birleşik etnonimlere de rastlanmaktadır: *Aksu* 'aksulular', *ak koyunlı, kara koyunlı, kızılbış, karaçay, karakalpak, karapapak* vs.

Tamlanan durumundaki ikincil Türkce etnonimlerde sayı sıfatlarına da rastlanmaktadır: *Toguz Tatar, Otuz Tatar, Unnugundur* (On Hunlar), *Unuguz* (On Oğuzlar), *Kırık as>Kırgız* 'Kırk Aslar' vs.

1. Tamlananın isim, tamlayanın etnonim olduğu haller de vardır.

Tamlanan *agaç/akad/akats* 'ağaç, orman' sözcüğü şeklinde karşımıza çıkabilmektedir. Eski Yunanlılar, *ağats, agad* tamlayıcıları yardımıyla oluşturulan *akatsir* ve *agadir* etnonimlerini kaydetmişlerdir. Bilahare eski Türk kaynaklarında bu etnonime *agaç eri* şeklinde ve mensubiyet ekiyle birlikte rastlıyoruz. Muhtemelen buradaki *agaç* (akats, agad) sözcüğü totem adı olarak kullanılmıştır.

Vakıa tarih biliminde Yunanca *agadiros*'dan agathiros şeklinde tamamen başka bir etnonim yapmış ve onu *akatsir* veya *agaç eri*'nin varyantı olarak görmemişlerdir. Fakat esasen *agathiros* Grekçe, *agadiros* sadece Rusça transkiripsiyon şeklidir. Sondaki - *os* eki Yunancada isim göstergeci olduğuna göre geriye kalan agadir, *d*'nin *the*'ye dönüşmesi sonucu olarak ancak *akatsir* veya *agaç eri* etnoniminin fonetik varyantı olabilir.

Türkçe orman anlamına gelen sözcükler de tanımlayıcı olarak kullanılabilir. *Yış kiji* etnonimindeki *yış,* Altay Türklerinde 'orman, sık orman' anlamında kullanılan bir kelimedir. *Mişar* etnoniminde (varyantları: *mojar, macar, meşgar, mijgar* ve muhtemelen *nijgar*) tanımlayıcı, Pers ve Türk dillerinde (belki de tüm nostratik dillerde) orman anlamını yansıtmaktadır: Mişar 'ormanlı insanlar'. İkincil etnonimlerden *bortas* veya *burtas*'da tanımlayıcı olan *bort,* tarihen umumi Türk dillerindeki *murt,* karıncaların bal aldığı, insanlarınsa kendisini topladıkları 'çürük ağaç' anlamındadır. Dolayısıyla *bort* ağaç anlamındadır ve *burtas* da 'çürük ağaç toplayan aslar' demektir. Bu ağaç onlar için ya totemdi, ya da 'çürük ağaç' toplamakla uğraşıyorlardı.

İkincil Türkçe etnonimlerin tanımlayıcılarından bir diğeri 'dağ veya ormanlık dağlar' anlamına gelen *tau* (varyantları: *tu, tuu, dağ, tag*) sözcüğüdür. Örneğin bizim temel ortak etnik adımız olan Türk de tarihen *tu erk>tuerk>turk*'dan gelmektedir. *Tagar* (*tohar*), *dagar*, *dagarma* (*-ma* İbranice çoğul ekidir), *taulas* (taulı as) etnonimlerinde,

birincil *ar* ve *as* etnonimlerinin belirleyicileri *tau, dağ, taulı* (dağlı) sözcükleridir. *Hazar* etnonimindeki *haz* tanımlayıcısı *kas* 'kayalık dağ' (krş. Kafkas>kafkaz 'ak kayalık dağlar') sözcüğünden gelmektedir.

Su, bolg (bolak, balk) 'kaynak, nehir' sözcüğü de as ve ar birincil etnonimlerinin tanımlayıcılarıdır: *Suas* 'su asları', *suar* 'su insanları', *sabir, huar* (huaras etnoniminde) sadece *suar* etnoniminin fonetik varyantlarıdır. *Bolgar* 'bulgar' etnonimi, birçok bilim adamına göre kökünde *bolak* (*balk, bolg*) 'nehir, kaynak' tanımlayıcısını barındırmaktadır: *Bolgar* 'nehirli insanlar'. Eski Türkçede *balk* aynı zamanda 'şehir' demektir. Dolayısıyla *bolgar* (balkar) etnonimi 'şehirli insanlar' şeklinde de çevrilebilir.

Kimmer (*kimer*) ve *kimek* etnonimlerinde, tanımlayıcı sözcük *kimé* 'kayık'dır; *kimmer* (*kimé-ar*) 'su boyunca hareket edebilen insanlar', *kimek* (*kimé-ok*) 'kayıklı kabile'.

Mayma kiji etnonimi de su ve nehirle bağlantılı insanlar anlamındadır. Mayma kiji 'küçük balıkla beslenen insanlar' veya 'balık totemli insanlar' demektir.

Avar etnoniminde *av* ve bazen de *ev* sözcüğü belirleyici olarak görülmektedir: Avar 'avcı insanlar' veya 'evleri olan insanlar'.

Utar (Kalmıklar arasındaki Alabugat Tatarları), *ut* 'ot veya ateş' anlamındaki belirleyici sözcüğün yer aldığı *ut-ar*'dan gelmektedir. Utar, 'ot totemli insanlar' veya 'ateşle işi olan insanlar' demektir.

İirk (iye-erk), *biar, biger* (bek-er), *biler* (bile-er) etnonimlerinde tanımlayıcı olarak *iye* 'sahip', *bi, bek* 'zengin, efendi, sahip' kelimelerin farklı uygulamaları yer almaktadır.

Apas, apa 'akraba' veya *oba* (uba) 'köy' tanımlayıcıları yardımıyla yapılmıştır. Apas (apa-as) 'akraba aslar' veya 'köylü aslar'.

İkincil Türkçe etnonimlerde tanımlayıcı olarak yaşanılan yer anlamındaki sözcükler de kullanılır. Örneğin *altay kiji*, *şor kiji* (şor 'tuz' anlamındadır), *kazan kişisi*, *çu kişi*, *salar* (sala-ar) 'köylü insanlar' vd.

3. Belirleyen ve belirlenenler etnonim olabilir.

Bu tür birleşik etnonimler birkaç kabile veya halkın konsolidas-

yonu sonucu oluşan kabile, halk ve topluluk anlamı ifade ederler. Örneğin *azer* etnonimi, as ve *er*'lerden birleşimi sonucu oluşan halk demektir. Birkaç örnek verelim: Azerbaycan/as-er-bi-sun; kangaras/kang-ar-as; suaras/huaras/suar-as (Harezmli); sakar/sak-ar; sünkiş/sün-kişi; siyenbi/sün-bi; biar/bi-ar; türkmen/türk-men; kaysak/kay-sak vd.

Bununla birlikte kaydetmek gerekir ki, pek çok ikincil Türkçe belirleyici etnonimlerin anlamlarını kesinliğe kavuşturmak için ek bir çalışma yapmak gerekmektedir.

§ 20. Etnonim oluşturan ekler

İkincil Türkçe etnonimler çoğu kez ekler yardımıyla yapılırlar.

Etnonim oluşturan en aktif Türkçe ekler, *-lı/-dı* ve *–lık/-dık*'dır. Köken itibariyle birbiriyle akraba olan bu eklerin oldukça zengin varyantları vardır: -lık/-lek/-lok/-lök/-dık/-dek/-tık/-tek/-nık/-nek vs.; -lı/-nı/-dı/-zı/-tı/-m; -le/-ne/-de/-te/-m; -lo/-no/-do/-to/-m; -lu/-nu/-du/-tu/-m vs.

Bu eklerin anlamlarını kavrayabilmek için, aynı eklerle oluşturulan sıradan kelimeler verelim: Atlı (kişi), taldı kurgan 'söğüt ağaçlı kurgan', tımıdık kul 'sakin göl'. Eğer –lı/-dı eki bir etnonimle birleşirse, 'karışık' anlamı verir. Örneğin *kumandı* 'Kumanlar'la karışmış halklar'. Aynı ekin toponimle birleşmesi halinde menşe yeri anlamı ortaya çıkar: Semerkandlı, Kazanlı vs.

-lık ve *–lı* ekleriyle sıradan belirleme yapılması istendiğinde, belirleyen sözcük genelllikle atılmaz. Halbuki etnonimlerde durum tamamen başkadır. Bunlarda belirleyici sözcük daima 'insanlar' anlamındadır ve bu yüzden onu kullanma gereği yoktur. 'İnsanlar' anlamındaki belirleyici sözcük daima atlanabilir; -lık/-dık, -lı/-dı tanımlayıcı ekiyle yapılan sözcükler, zamanla ikincil etnonimler haline gelen etnonim rolü oynarlar. Örneğin *kumandı kiji* 'kumanlarla birlikte olan insanlar'da kiji sözcüğünü kullanmaya gerek yoktur. Çünkü kiji'siz kumandı sözcüğü de 'kumanlarla birlikte olan insanlar' anlamındadır. Keza tarlık kiji de denmez. Çünkü tarlık sözcüğü tek ba-

şına 'tarlı insanlar' anlamındadır. Demek ki belirleyici sözcüğü kullanmak etnonime bir değer kazandırmaktadır.

M. Ö. VII. Yüzyılda Kuzey Karadeniz civarında yaşayan insanlar, eski Grekler tarafından umumi *Skythai* şeklinde adlandırılmışlardır. Fakat Ruslar *th* harfini *f* ile karşıladıkları için bu kelime daha sonra *Skif* şeklini almıştır. Batıda bu etnonim Latin harfleriyle *Skythai* şeklinde yazılıyordu, fakat daha sonraları *Skith* (İskit) şeklini almıştır. Türkologlar ise Türkçe *–dı* ekli şeklini cazip buluyorlar. Eğer bu –dı eki gerçekten Türkçe ise, o halde bir şekilde onun diğer varyantı *–lı* eki de olmalıydı. X. Yüzyılda İdil Sakalibeleri (Bulgarlar) arasında bulunan İbni Fadlan *skl* yani *s'k'l'* halkından söz etmektedir. Bu etnonimde gerçekten –lı eki vardır ve *skıydı* sözcüğünün varyantı olduğu açıktır ve muhtemelen eski dilde *skidi>skif* kelimesinin bir varyantıdır ve bilahare Rus diline bu şekliyle girmiştir.

Herodot'un verdiği bilgiye göre Persler İskitler'e *sak* veya *saka* diyorlardı. Elbette Persler bu adı uydurmamış, aksine kendilerini Saka olarak adlandıran İskit kollarından almışlardır.

S'k'l' (sk'd') etnoniminde muhtemelen Saka sözcüğündan gelen *s'k'* kökü vardır: *Sakadı* (*sakalı*)>*s'k'd'* (*s'k'l'*)>*sk'd'* (*sk'l'*). İskitler'e skolot adının verilmesi de bu görüşü teyit etmektedir. Çünkü burada *sko<s'k'<saka* kökünün yanı sıra *–lo (-lı)* ve Türkçe çoğul eki *t<ta* (*-la/-ta* Karaçay-Balkar dilinde çoğul eki) eki de kolayca görülmektedir. Dolayısıyla *skolot* – sa-ka-lı-ta yani *s'k'l'ta*(r) 'İskitler'dir.

Her ne kadar Skıydı (Skidi, Skif) sözcüğü gerçek bir Türkçe etnonimse de, eski Yunanlılar bu etnik adı sadece İskitler'e değil, onların gayr-ı Türk komşularına da ıtlak ettiler. Ama Farslar hiçbir zaman onlara İskit demediler; çünkü Farslar onları iyi tanıyorlardı ve bu yüzden başka bir halkla karıştırmadılar. Dolayısıyla çağdaş tarihçilerin İskitler'i güya Pers dilli bir halk olarak takdim etmeleri gerçeklerle bağdaşmamaktadır.

Herodot'un verdiği bilgilere göre Kırım'da *Sindi* (IV, 28) adında bir halk yaşıyordu. Eğer Skidi Türk kökenli bir halk ise, o takdirde Sindiler de onların bir kısmıydı. Çünkü bu etnik adın kökeni

sin<sun ve *–di* ekinden ibarettir: Sindi 'Sün (Hun)ler'den olan veya 'Sün'lerle karışanlar' anlamındadır. Bu etnonimin kökeninin (h)ind'-den geldiği ve Hint-Avrupaîlere mensup olduğu şeklindeki görüşe gelince, hemen belirtmek gerekir ki yapılan tenkitler bu görüşü desteklememektedir.

Orta Asya'daki eski *pardı* ve Kama civarındaki *bardı* etnonimleri de *bar* (*par*) 'var, yeterli, zengin' anlamına gelen kökle birleşen *–dı* eki yardımıyla oluşturulmuş etnik adlardır. Dolayısıyla *Parqoi*'deki q harfi Rus dilinde *f* şeklini alarak *parfı* (parfiyan) olmuştur.

-dı/-dı eki bazen *–t* şeklinde kısalmaktadır. Örneğin Tataristan'da Elmet (Almetyevsk) şehrinin adı *Elme-te>Elmet*'den gelmektedir (Söğüt ağaçlarıyla kaplı yer veya nehir). Keza *sarmat* etnonimindeki son harf "t" de –tı/-t ekiyle bağlantılıdır ve sözcüğün kökü *sarıman* 'sarı insanlar'dır. Elbette *–t*'nin çoğul eki *–ta* (tar)ın bir varyantı olma ihtimali de göz ardı edilemez.

Sogdı etnonimi de *–dı* eki içerir. Bu sözcüğün kökeni *sak:saktı>sogtı>sogdı* şeklindedir. İleride Soğdlar'ın Türk olduklarını, fakat uzun süre Pers hakimiyetinde kalmaları sonucunda Orta Asya'daki diğer Türk kabileleri arasında eriyip gittiklerini göreceğiz.

-dı/-tı/-nı/-lı eklerine şu Türkçe etnonimlerde rastlanmaktadır: *Karadağlı, karamanlı, ak koyunlı, kara koyunlı, gacalı, kumandı, kanglı, şalkanduu, yüeşti, berendi (berendey), unnı gundur (unnı>unlı), şogoldı, bogadı, burut, boutı, yurmatı (yurmilı), irekti, şıltı, telengüt, sart (sarımtı), oyrot, soyot, başkort (başka-er-ti?), soyon, bersulı (bersut)* vs.

-lık/-nık/-dık/-zık/-tık ekleri yardımıyla etnonimler oluşturulmuştur: *Tarlık* (Tar nehri havzası sakinleri), *karluk, komüllik, arkenlik, kaşkilık (kaşgarlık), şahşılık* (Altaylılar arasında), astık (iştek, ostyak), loptuk, turfanlık, kezik (ketsik – Çulım Türkleri: *Kulık>kadık>kezik*).

İştek (ostyak) etnoniminin kaderi dikkat çekicidir. Perm eyaletinde adını tarihi *as* etnoniminden alan *Os* şehri vardır. Aslar arasında artık As olmayan, ama kökenlerinin Aslar'a dayandığını unutmayan, bu yüzden kendilerini *astık (aslık)* diye tanıtan *ostyak* (*iştek*)lar

da vardı. Batı Sibirya'ya çıkıp gelen Ruslar, ilk başlarda etnonimlere fazla itibar etmedikleri için, bu etnik adı Fin-Ugor dilli Hant-Mansalar'a ıtlak ettiler. Böylece ortaya Hant-Mansalar'dan gelen *ostyak* etnoniminin *as* (as – Ob nehrinin adıdır) ve *yakh* 'halk' olduğu şeklinde bir versiyon çıktı: Ostyak, daha doğrusu *asyakh* onların görüşüne göre 'Ob nehri insanları' demektir.[12] Esasen bu sözcüğün aslı ostık (astyak)dır ve gerek anlam, gerekse etimoloji açısından saf bir Türkçe etnonimdir.

İkincil etnonimlerin yapımında *–çı* eki de kullanılır: *Tarançı (turançı), uraksolan (urakçı alan)* 'alan-orakçı', *kangmacı (Hakas-Kangalas)*.

- len ve *– ma* ekleriyle de ikincil etnonimler yapılabilmektedir: *göklen* (Türkmenler arasında), *dolgan* (Yakutlar arasında); *kurama* (Özbekler'in bir kolu), *terekeme* (Azerbaycanlılar'ın bir kolu).

Çoğul ekleri de çoğu kez etnonim yapıcı olarak kullanılırlar: *-lar/-tar/-dar/-ta/-t*. Örneğin: *Ufalar* (Ufalılar), baylar (biler?), tofalar, karagaslar, tubalar, salar (sak-lar), *abalar, çaudur* (çaudar – Türkmenler arasında), *sagadar* (sahadar>sahalar) vs.

İkincil Türkçe etnonimlere yaptığımız bu genel bakıştan sonra, bazı birincil Türk etnonimlerin etimolojisi, anlamları ve fonksiyonları üzerinde durmamız kaçınılmaz oldu.

§ 21. Türk etnik adının etimolojisi, anlamı ve fonksiyonları

Bazı Türkologların teklifine göre Türk etnoniminin fonetik varyantları M.Ö. III-II. Binyıllarda Küçük Asya'nın doğusunda yer alan Troad (Yun. Troas)da, II. Binyılda Balkan Yarımadası'nın doğusundaki Trakya (Yun. Thrakos, Rusça. Frakiya), I. Binyılda Apennin Yarımadası'nın kuzeybatısında Etrüskler'de, Hint kaynaklarında *Turukha*[13] ve Asuri kaynaklarında ise *Turuk* şeklinde tespit edilmiştir.[14]

Ermeni kaynaklarında belirtildiğine göre, M. Ö. IV. Yüzyıl orta-

12 Popov A. İ. *Nazvaniya narodov SSSR*, s. 148.
13 Kafesoğlu, *Türk Tarihi, Giriş*, s. 106.
14 Firidun A. *Azer halgı* (seçme yazılar), s. 41-42.

larında Makedonyalı İskender'in fetih seferleri sırasında, Kür nehri havzasında Buntürk adında kabileler yaşıyordu. M. A. Seydov bu sözcüğün etimolojisini *bun türk* 'Türk nesli' olarak izah etmektedir.[15] Ancak, Türkçe söz dizimi kuralına göre, etnonimin bu anlamı vermesi için *türk bun* şeklinde olması gerekir. Muhtemelen burada iki birincil Türkçe etnonim olan *ben (min)* ve *türk* sözcüklerinden oluşan *bentürk* etnoniminin başka bir şekliyle karşı karşıyayız.

Yine aynı Ermeni kaynaklarında Bulgarlar Türkler'in komşuları olarak gösterilmekte, fakat İskitler'in diğer bir adı olan *apaktark* etnonimine işaret edilmektedir.[16] *Apaktark*, 'beyaz Türkler' anlamındadır.

Çin kaynaklarında *Türk* (tu-kiu, türküt) etnonimi artık genel anlamında karşımıza çıkmaktadır. Ancak, VI-VII. Yüzyıla kadar Türk etnoniminin fonetik varyantlarından hiçbiri ortak etnik ad halini almamıştır. Çünkü yalnızca VI-VII. Yüzyıllarda, Birinci ve İkinci Türk Hakanlıklarının yükseliş döneminde Türk etnonimi genel bir karakter kesbetmiş, yani pek çok Türk dilli kabile ve halk, kendi etnik adlarını muhafaza etmekle birlikte, ortak Türk adını benimsemişlerdir. Daha sonraları Araplar fetih seferleri sırasında bu kelimeyi oldukça yoğun bir şekilde kullanmış; X-XI. Yüzyılda ise kelime Türkçe konuşan tüm halkların resmi ortak adı olmuştur. Kaşgarlı Mahmud, meşhur eserinde tüm Türk dilli kabileleri Türk olarak adlandırdığı gibi, Türk etnonimini hiçbir zaman iç ve dış etnonim olarak kullanmayan kabilelerin adlarını da saymıştır.

Günümüzde Türkçe konuşan tüm halkların temsilcileri, mensup oldukları halkların Türkler'in bir kolu olduğunu ders kitaplarından bilmektedirler. Hatta çeşitli sebeplerle dilleri Türkçeden uzaklaşan Yakutlar ve Çuvaşlar dahi kendilerini Türk saymaktadırlar.

Türk kelimesi umumi etnik ad olarak yaygınlaşıncaya kadar, Türk dilli kabile ve halklar, binlerce yıl boyunca değişik etnik adlar taşıdılar. M. Ö. III. Binyılda *ud* (as'ın varyantı), *seu* (Saka), *unu* (hun), *suar* (huar), *as* ve *pardı* etnonimleri tespit edilmiştir. M.Ö. I.

15 Seydov M. A. *O tyurkoyazıçnıx plemenax..*
16 Patkanov K. *İz novogo spiska geografii*, s. 29, 31.

Binyılda *kimmer, skidi, sak* (saka), *savromat, skolot, akadir, gelon* (yılan), *iirk, argippey, işkuza*; M.Ö. III. Yüzyıldan Miladi III. Yüzyılara kadar ise *sarmat, alan, bolgar, sabir* vb. etnik adlar yaygın olarak kullanılmaktaydı.

Türk kelimesinin etomolojisi konusunda birkaç görüş mevcuttur. N. Ya. Marr, bu kelimenin *tarkan* 'kadın tanrıça' adından geldiği görüşündedir. A. N. Bernştam, 'birlik, kabileler birliği' anlamındaki *türkün* kelimesinden geldiğini belirtmekte; S. P. Tolstov ise *Türk* etnik adının *tarhan* (ünvan), *turun* 'torun' ve *türe* 'üst düzey devlet memuru' kelimeleriyle bağlantılı olduğunu kaydetmektedir. Ona göre tarhan sözcüğü ta başından beri aristokrat kabileler anlamındaydı ve bilahare 'vergiden muaf' anlamı kesbetmiştir. Yine Tolstov'un görüşüne göre, Kaşkarlı Mahmud'un eserinde kelimenin eski dildeki şekli *terken* olarak geçmektedir ve muhtemelen kelimeyi türe 'efendi' sözcüğüyle ilişkilendirmektedir ki, terken de 'efendi' anlamındadır. Tolstov, ayrıca Kazakçadaki *tür-kün* sözcüğünün, kadın tarafından akrabalar anlamına geldiğini belirtmektedir. Aynı kelime bu anlamıyla Moğolcada da vardır. Altay dillerinde *türü* 'halk'; Teleüt dilinde ise kabiledaş anlamındadır. Demek ki Türk sözcüğü tarihen *turun, töre* (türe) ve *türkün* kökünden gelmektedir.[17]

A.N. Kononov'a göre ise Türk sözcüğü birleşik *tür-kün* kelimesinden gelmektedir: *türe* 'gelenek, âdet', *kün* 'kadın'. Bu kelime daha sonraları totemik bir anlam kazanmıştır. İşte sırf bu yüzden *türkün>türk* kelimesi 'güç, kudret' anlamındadır.[18]

D. Aytmuratov Türk etnik adının etimolojisini, a) Başında örgülü saçı olan ve) 'örgü, kırbaç' yani ona göre 'infaz etmek' anlamı taşıması gereken *türre* olarak açıklamaktadır. Aytmuratov, Türkler'in başlarındaki örgülü saç bulunmasının özelliğini incelerken, Karakalpak, Çerkes, Başkort, Kırgız, Uygur, Peçeneg, Sak, Nogay, Massaget, İskit gibi diğer etnonimleri de tıpkı Türk gibi 'örgülü saçlı' veya 'kara saçlı' anlamıyla izah etmektedir.[19]

17 Tolstov S.P. *K istorii drevnetyurskoy*, s. 78.

18 Kononov A. N. *Opıt analiza termina tyurk*/Sovetskaya tyurkologiya, no. 3, s. 44, 46-47.

19 Aytmuratov D. *Tyurkskiye etnonimi*, s. 125-159.

Biz, daha önceki bir çalışmamızda *tür-ek* 'şerefli yerde oturan' ve 'sarmak, dolamak' anlamındaki *türü* kökünden yapılan *türek* kelimelerinin etimolojisini vermeyi denemiştik.[20] Fakat daha sonraları pek çok Türkçe etnonimin sistematik araştırılması sırasında, *Türk* sözcüğünün tanımlanan ve tanımlayandan oluştuğu kanaatine vardık. Kelimenin tanımlayan kısmı, kökü *erkek* 'er, adam, insanlar' sözcüğünden gelen *erk* kelimesinden gelmektedir; tanımlanan kısmın ise, muhtemelen 'doğmak, çoğalmak' anlamındaki *tuu* fiilinden gelen ve 'dağ' veya 'ormanlık dağ' demek olan *tu* köküdür. Türkçe etnonimlerde tanımlayıcı olarak *tu* sözcüğünün kullanıldığı *tu kişi* (Çince *tutsişi*) etnoniminin varlığıyla da teyit edilmektedir. Keza *tu-kue* etnonimi de vardır.[21] *Tu-erk>türk* sözcüğü bir bütün olarak 'dağlı insanlar' veya 'ormanlık dağ adamları', yahut 'çoğalan insanlar' anlamındadır ve dolayısıyla 'güçlü adamlar', 'kuvvetli yiğitler' demektir.

Runik yazılı kitabelerde *Türk* kelimenin anlamı 'güçlü, kudretli' şeklinde kaydedilmiştir. *Türk Bilge Kağan* ifadesi 'güçlü, kudretli Bilge Kağan' olarak tercüme edilmektedir. Uygur kaynaklarında *türk* sözcüğü *erk* tanımlayıcıyla birlikte *erk türk* olarak geçmekte ve 'güçlü, kudretli Türk' anlamı ifade etmektedir.[22] Bu ibare bir kez daha gösteriyor ki, *erk* kökü *erkek* sözcüğünden gelmektedir ve 'erkek, yiğit' anlamındadır. *Erk türk* terkibinde erk sözcüğü iki defa tekrar edilmektedir. Çünkü hem tanımlama, hem de *türk* sözcüğünün kökeni bu kelimeden oluşmaktadır.

Türk sözcüğünün 'güçlü, kudretli' anlamı "Divan-ı Lügat-it Türk"de de belirtilmiştir: *türk üzüm idi* 'üzümün en olgunlaşmış olduğu zaman" ve *türk kuyaş idi* 'güneşin en kuvvetli (yani en tepede) olduğu zaman'.[23]

Demek ki *türk* sözcüğü 'dağlı yiğit', 'dağlı adam' 'güçlü yiğit', 'kudretli erkek' anlamıyla kullanılmış ve zaman içinde etnik ad halini almıştır.

20 Zakiyev M. Z. *Tatar halkı tilinin' barlıkka kilye*, s. 61-63.
21 Biçurin N. Y. *Sobraniye*, III/130.
22 Sertkaya O. F. *Türk Adı*/Göktürk Tarihinin Meseleleri, s. 3.
23 Aynı yerde.

§ 22. Tatar etnoniminin etimolojisi, anlamı ve fonksiyonları

Türkler'in, esasen diğerlerinin de, bir diğer genel etnik adı *tatar* etnonimiydi.

Moğol fetihleriyle bağlantılı olarak *tatar* etnonimi de yaygınlaşmaya başladığı için, birçok bilim adamı bu sözcüğün etimolojisini Moğolcanın yardımıyla izah etmeye giriştiler. Ama şu ana kadar Moğolca etimolojiler arasında bu sözcüğe rastlanılmadı. Bazılarına göre ilk defa Çin yazılı kaynaklarında *ta-ta* (*da-da* veya *ta-dtse*) ibaresine rastlandığı için *tatar* etnonimi Çince kökenlidir. Çincede *da-da* kelimesi 'pis', 'vahşi' anlamında kullanılmaktadır. Ancak, daha objektif araştırmalar Çinliler'in başlangıçta komşularını *tatar (ta-ta)* adıyla adlandırdıklarını, daha sonraları aynı kelimeyi 'pis, vahşi' anlamında kullandıklarını ortaya koymaktadır. Çinliler'e göre sadece kendileri temiz, diğerleri 'pis ve vahşi' idiler. D. Y. Yeremeyev, *tat* sözcüğünün 'İranlı' anlamında olduğu, İranlılar'ın da daha sonraları *tatar* etnonimini 'yabancı' anlamında kullandıkları görüşündedir.[24] Bu görüşü mantıkla bağdaştırmak zor.

Tatar etnonimisiyle ilgili etimolojik izahların büyük çoğunluğu kelimenin Türkçe yapısı üzerine kurulmuştur. Meşhur Hive hanı ve tarihçi Ebu'l Gazi'ye göre *tatar* sözcüğü başlangıçta antroponim olarak kullanılmış, daha sonraları ise etnonim halini almıştır.[25] Yakut dilinde *tatar* sözcüğü 'put' anlamında kullanılmıştır. N. M. Karamzin ve diğerleri, bu noktadan hareketle Yakutça sözcüğün daha sonraları etnonim olarak kullanılmaya başlandığı düşüncesindedirler.[26] XIII. Yüzyılda Moğolistan'a seyahat eden Plano Karpini, Tatar nehri sahilinde yaşayan Moğollar'ın bir kısmının kendilerini Tatar olarak adlandırmaya başladığını kaydetmektedir.[27]

Tatar sözcüğünün kökenine gelince, bu konuyla ilgili birkaç görüş vardır. Örneğin İ. N. Berezin, *tatar* sözcüğünün *tartır* 'çeken, tar-

24 Yeremeyev D. E. *K semantike tyurkskoy etnonimi/Etnonimi*, s. 134.
25 Ebu'l Gazi, *Rodoslovnoye*, s. 10.
26 Sboyev V. A. *İssledovaniya ob inorodtsax Kazanskoy gubernii*, s. 12; Suharyev A.A. *Kazanskiye tatarı*, s. 22
27 Giovanna del Plano Karpini. *İstoriya Mongolov*, s. 37.

tan' kelimesinden türediği kanaatindedir.[28] N. A. Baskakov, *tatar* sözcüğünün eski Türkçe *tatar* 'ulak', Moğolca-Kalmıkça *tatr* 'kekeme, pepe' ve Çuvaşça *tudar* 'pepe' sözcüğünden geldiği görüşündedir.[29] L. Z. Budagov ise daha XIX. Yüzyılda farklı bir görüş belirterek, tatar sözcüğündeki 'kurye, ulak' anlamının "Türk saraylarında ve özellikle İran'da değişik ülkeleri bilmeleriyle maruf oldukları için Tatarlar'ın ulak olarak kullanılmaları" olgusundan geldiğini kaydetmiştir.[30] Tatar sözcüğünün *tau-tar* terkibinden geldiğini belirten A. A. Suharyev de, *tar*'ın *totır* 'yaşamak' filinden geldiği kanaatindedir.[31]

Benim kanaatime göre, *tatar* sözcüğü Türkçe etnonim yapma kurallarına göre oluşturulmuş bir kelimedir: *tat-ar, haz-ar, bolg-ar, su-ar, au-ar, sab-ir, sarı-ir, kang-ar, akats-ir* vs. Tatar etnonimi ar 'erkek, insan' tamlayanı ve tat 'yabancı' tamlananından oluşmaktadır: *yat>dat>tat*. Tatar – 'yabancı insanlar'.

Şimdi Tatar sözcüğünün hangi anlamlarda kullanıldığını görelim.

Çin kaynaklarına göre, Tatarlar henüz Han İmparatorluğu (M.Ö. 206-M. S. 220) zamanında bile Çinliler'in kuzeyli komşularıydılar ve Çin'in kuzey sınırlarını rahatsız ediyorlardı. Ayrıca Tatar etnonimi Türkler'i, Moğolları ve Mançur kabilelerini ifade ediyordu. Eski gelenekler ve hatta XIII. Yüzyılda Çinli tarihçi Meng-Hung, Türkler'i Beyaz Tatarlar, Moğollar'ı Kara Tatarlar, Mançurlar'ı *Su* (Su kenarında yaşayan) *Tatarları* diye adlandırıyorlardı.[32] Doğu kaynakları, Moğollar'a itaat arzeden bu Türkler arasında Tatarlar'ın daha fazla olduğunu belirtmektedir.[33] Türkler'i Bizans sınırından Çin'e kadar uzanan topraklara yerleştiren Kaşgarlı Mahmud, onları yerleşim sıralarına göre şu isimlerle anar: Peçeneg, Kıfçak, Oğuz, Yemek, Başgırt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırgız.[34]

28 Berezin İ. N. Raşid-ad-din, Sbornik letopisey, "Vvedeniye".
29 Baskakov N. A. *Russkiye familii tyurkskogo proisxojdeniya*, s. 148-149.
30 Budagov L. Z. *Sravnitelnıy slovar turetsko-tatarskix nareçiy*, s. 329.
31 Suharyev A. A. *Kazanskiye tatarı*, s. 22.
32 Katanov N. F. *Etnografiçeskiy obzor turetsko-tatarskix plemen*, s. 188.
33 Raşid-ad-din, *Sbornik letopisey*, s. 9; Ebu'l Gazi, *Rodoslovnoye,* s. 31.
34 Kaşgarlı, *Divan*, I/28.

Türk dilli Tatarlar, henüz Moğol fetihlerinden uzunca bir süre önce muhtemelen Avrupa'da yaşamışlardı. Nikonov vakayinamesi, 990 yılında Bolgarya'ya Yunanlı bir misyonerin çıkıp geldiğini ve halk arasında *besermen** ve *tatar* gibi kötü isimlerin mevcudiyeti konusunda not düştüğünü belirtmektedir.[35]

Moğol fetihleri sırasında Tatar etnonimi görülmemiş ölçüde yaygınlık kazanmıştır. Tatarlar'ı "Tartardan (cehhennemden) gelenler" adıyla zikreden Fransa kralı IX. Ludwig'in cinaslı sözü, daha sonraları Tatarlar'ın Avrupa'da, tabii olarak cehennem zebanilerinin adına uygun şekilde *tartar* ismiyle anılmasına yol açmıştır.[36] Örneğin XVI. Yüzyıl başlarında Avrupa'da Çingizîler'in hakimiyeti altına giren tüm halklara Tartar (Tatar) denilmeye başlanmıştır.[37] Rusya'da başlangıçta Ruslar'ın dışındaki tüm Doğulu halkları Tatar diye adlandırıyorlardı (ki Tatar Körfezi adı da o dönemden kalmıştır); daha sonraları ise Tatar etnik adı sadece Müslüman Türkler için kullanılır oldu. Nitekim V. N. Tatişçyev Tatar etnonimin muhtevasının ortak İskit etnik adının yerini aldığını kaydetmektedir.

Göründüğü kadarıyla Tatar etnik adı, Çinliler'in komşuları olan Türkler'de kendini tanıtmak için kullanılan bir isimdi. Çünkü daha sonraları hiçbir yerde bir halkın tanımlayıcı adı olarak geçmemektedir. XIX. Yüzyıl sonlarında yalnızca Kırım Taurları ve Bulgar-Tatarlar'ı tanımlamak için kullanılmış, XX. Yüzyıl başlarında ise onların etnik adı haline gelmiştir. (Detay için § 62'ye bkz.)

* Nikonov vakayinamesinin besermen adında bir etnonimden bahsetmesi bizce bir yanılgıdır. Çünkü yaklaşık aynı yıllarda Hazar çevresini ve Hindistan taraflarını dolaşan Arap seyah ve coğrafyacı Mesudi, bu kelimenin aslının ve tekilinin bîser, çoğulunun beyasire olduğunu; değişik yerlerde Müslümanlara işaret etmek için 'beserman' veya 'büserman' şeklinde kullanıldığını belirtmektedir. Dolayısıyla besermen kelimesi bir etnonim değil, o sıralarda Müslümanlara işaret etmek için kullanılan –muhtemelen- Hintçe orijinli bir kelimedir. (çev./bkz. Mesudi, *Muruc ez-Zeheb*, II/86)

35 Şpilevsky, *Drevniye goroda*, s. 110.

36 Matuzova, *Angliyskiye srednevekovıya istoçniki*, s. 286.

37 Kazakov N. A. *Tatarskim zemlyam imena*/ Kulikovskoya bitva i pod'em natsionalnogo samosoznaniya, s. 253.

§ 23. *Macar>madyar* etnik adının etimolojisi, anlamı ve fonksiyonları

Bu konunun incelenmesi Türkoloji açısından özel bir önemi haizdir. Çünkü Ortaçağ kaynaklarında geçen Madyarlar'ın güya ta başından beri Fin-Ugor dilli oldukları şeklinde yanlış bir kanaat yerleşip kalmıştır ve Arap seyyahları da yanlışlıkla onların Türkçe konuştuklarını kaydetmişlerdir. Türkler'in ve Macarlar'ın etno-genetikleri konusunda gerçekçi verilere dayanmayan bilim adamları da bu yanlış görüşü sık sık dile getirmişlerdir.

Klasik Türkoloji ve Fin-Ugorolojide bu konuyla uğraşanların pek çoğu, Madyar etnik adının başından beri Fin-Ugor dilli halkların Macarlar'ın ataları olduğu, bilahare Macarlar'ın bir kısmının güya Türkleştikleri ve Mişar etnonimiyle anılmaya başladıkları şeklindeki görüşten hareket etmektedirler. Bu görüş, ilk defa 1849'da Defrémery tarafından ileri sürülmüştü. Arap ve Pers seyyahlarının Almacgari ve Macgarlar hakkındaki bilgilerini ilk defa tahlile tabi tutan Defrémery, bu halkı hemen Fin-Ugor dilli Macarlar'a intisap ettirmiştir. Çünkü o sıralarda onun Türk dilli Macgarlar'ın mevcudiyeti konusunda en ufak fikri bile yoktu. Defrémery'nin bu görüşü Türkolog ve Fin-Ugorologlar tarafından hiç tartışılmadan kabul edildi. Hatta bu konuyla özel olarak ilgilenen ve Macarlar ve Al-Macgariler'le ilgili bilgileri bir araya toplayan B. N. Zahoder de Defrémery'nin bu görüşünü aynen tekrar etti ve böylece bilahare Madyarlar'la ilgili bu görüş bir aksiyom halini aldı.[38] Polonyalı bilim adamı T. Levitsky, bu var sayımı daha da ileri götürerek, sadece Macgarlar'ın değil, Başgird, Ungar, Türk, Savart ve bunlardan türetilen etnik adları taşıyan diğer halkların da başlangıçta Fin-Ugor dilli Madyarlar olduğu sonucuna vardı.[39]

Türk dilli Macgar (Mişar)lar'ın sabık Fin-Ugor dilli Madyarlar'ın Türkleştirilmesinden oluştuğu şeklindeki görüşten hareketle,

38 Zahoder B. N. *Kaspiyskiy svod svedeniy o Vostoçnoy Yevrope*, s. 158; Tolstov, *İtogi i perspektivı*, s. 139; Kuzeyev R. G. *Proisxojdeniye başkirskiye naroda*, s. 127 vd.

39 "Madyarı" v srednevekovıx arabskix ve persidskix geografov//*Vostoçnaya Yevropa v drevnosti i srednevekovıye*, s. 56.

gerek Türkolojide ve gerekse Fin-Ugorolojide, yaklaşık tüm İdil-Ural civarı, Kuzey Kafkasya, Oka-Sur, Oka-Don havzaları dahil olmak üzere diğer Türkizeban halkların yaşadıkları bölgeleri de kapsayan ve Türk dilli Macgar ve Başkirler'in yaşadıkları Büyük Hungaria'nın IX. Yüzyıla kadar var olduğu görüşü yaygınlık kazandı.

Tatar arkeologlarından A. H. Halikov ve Y. A. Halikova, sözü edilen bu bölgelerde Büyük Hungaria'nın var olduğu görüşünün doğruluğuna inanarak, Tataristan'da "Macar" mezarları buldular[40] ve bununla Büyük Hungaria'nın Kuzey İdil civarında olduğunu "ispat ettiler." Esasen benzeri mezarların hem Macaristan'da, hem de Orta İdil civarında bulunmuş olması, henüz ortaçağlarda her iki bölgede de Hun (Kun)lar'ın, Kumanlar'ın, Yurmatı kabilelerinin ve Alanlar'ın yaşamış olmaları sebebiyle, kimseyi şaşırtmamalı.

Büyük Hungaria'nın var olduğu görüşünü savunanlara göre, Macar-Madyarlar'ın ana kitlesinin Macaristan'a muhaceretinden sonra, onların bölgede kalan bâkiyeleri, buraya çıkıp gelen Tatarlar tarafından Tatarlaştırıldı ve sonuçta Türk dilli Macgarlar ortaya çıktılar. Eğer bu görüş doğru olsaydı, ortaya şu tezatlar çıkmazdı.

Öncelikle, eğer Orta İdil civarında ve Kuzey Kafkasya'daki (yani Büyük Hungaria denilen bölgedeki) Macgarlar Macarlar olmuş olsalardı, herhangi bir tarihî kaynakta ve her halukârda onların Macar dilli oldukları kaydedilirdi. Fakat böyle bir şey yok. Tüm kaynaklar ağız birliğiyle onların Türk olduklarını belirtmektedirler. Macar-Hungar teorisi taraftarları, Arap-Pers seyyahlarının Türk ve Fin-Ugor dillerini bilmemekle suçlayarak, bu yüzden bir karışıklığın söz konusu olduğu görüşünü ileri sürmek suretiyle bu tezattan sıyrılmaya çalışmaktadırlar. Halbuki Arap-Pers seyyahlarının verdikleri bilgiler güvenilirliği ve mutlak dakikliğiyle diğerlerinden ayrılmaktadır ve dolayısıyla herhangi bir muğlaklıktan söz etmek mümkün değildir. Bizim meselemiz tarihi kaynakları haklı çıkarmak değil, onları layık-ı vechile tetkik edip, kavramaktır.

İkinci olarak, eğer Macgarlar Macarlar ise, bu durumda etnoni-

40 Halikova ve Halikov, *Ranniye vengrı na Kame i Urale*.

min Macgar değil, Madyar şeklinde okunması gerekirdi. Çünkü Macgar, Türk dilli Mişarlar'ın kadim adıdır.

Üçüncü olarak, eğer Macgarlar ilk başlarda Macarlar idi de, sonraları Türkleştilerse, bu durumda Türk dilli Mişarlar'ın dilinde Macarca sözcüklerin muhafaza edilmesi gerekirdi, ama böyle bir şey de yok. Dolayısıyla Macgarlar ta başından beri Türk dilliydiler ve Macarlar'ın Türkleşmesi yoluyla oluşmuş değillerdir.

Dördüncü olarak, eğer Büyük Hungaria İdil-Ural civarı ve Kuzey Kafkasya'da olmuş olsaydı, o takdirde buralarda Macar dilli Macgarların yaşıyor olmaları ve Macarca coğrafi adların bulunması gerekirdi, ama böyle bir şey de yok.

Dolayısıyla Arap-Pers kaynaklarında 'Macgarlar'ın ta başından beri Türk dilli oldukları' şeklindeki kayıt, yine Arap-Pers seyyahları tarafından da dile getirilmiştir. Macgar ve Hungar etnonimlerinin tahlilleri de bu hükmü teyit etmektedir. Fin-Ugor bilim adamları, her iki adın (Madyar ve Hungar) da Türkçe kökenli olduğu, Hungarlar'ın bu kelimeleri kendilerine Türkçe antroponimleri aktaran Türk dilli kabilelerden aldıkları sonucuna ulaşmışlardır. Buna göre *Hungar* sözcüğü *Hungar>Hunugor*'un daha eski şekli olan *Ungar*'ın varyantından gelmektedir.

Madyar sözcüğü etimolojik olarak Türkçe kabile adı olarak incelenebilir. (Krş. *Macar* – bir Özbek kabile adı; *Mador* – Sayan Tatar kabilelerinden Kamasin ve Kaçin boylarının adı.)[41]

"Modor, Madır, Mader, Matar, Madyar, Macar, Majar.. bu adların tamamı, Türk Hakanlığı döneminde oldukça geniş bir alana yayılan tek ve aynı Türkçe etnonimin varyantlarıdır" diye yazmaktadır G. P. Samayev yaptığı özel araştırmalarda.[42]

Macgar>Mişar etnoniminin etimolojisi, bizi Mişarlar'ın *Akadir* (Agathirsos) ve *Akatsir*'lerin torunları olduğu, tamamının da 'ormanlı insanlar' veya 'ağaç totemli adamlar' anlamındaki aynı etno-

41 Gordeyev F. İ. *O proisxojdenii etnonima başkir/Arxeologya i etnografiya Başkirii*, s. 316-317.

42 Samayev G. P. *K voprosu proisxojdeniya i pereseleniya rodov ara i modor*, s. 170-171.

nimden geldiği hükmüne götürmektedir.

Peki, bu durumda Hungar-Madyar sözcüğünün oluşumunu nasıl izah edebiliriz? Tuna nehri havzasında Macarlar uzun süre Macgar (Mişar)lar'la karışık olarak yaşadılar. Sonuncular ise zaman içerisinde Macarlar'ın dilini benimsemiş, ama zaman içerisinde *macgar>madyar* şeklini alan kendi etnik adlarını onlara vermişlerdir. Bu etnik adın yanı sıra, Macarlar'la ilişkisi bulunan diğer halklar da *hunugor*'u kullanmaya başlamışlardır. Çünkü Macarlar'ın bünyesinde pek çok Hun (Gun)lar ve Ugorlar (ki Türkçe etnonim başlangıçta bu şekildeydi) vardı. Böylece Madyarlar'da dış *Hungar* etnonimi ortaya çıkmıştır. Fin-Ugor dilli bu halk Pannonya'ya yerleşince, onların arasında asimile olup giden Türk dilli *As-Alan, Koman, Hun ve Macgar*lar'la birlikte yaşadılar ve muhtemelen bu sebepten dolayı Macarlar'ın bir kısmı kendilerini uzun bir süre Türk olarak gördüler.[43]

Demek ki, *Madyar* ve *Hungar* etnonimleri tarihî açıdan en eski Türk adlarından gelmektedir. Arap-Pers seyyah ve bilim adamlarının Macgarlar'ın Türk dilli halklar oldukları, Hungarlar'ın onlarla herhangi bir ilişkileri bulunmadığı şeklindeki kayıtları, İdil-Ural civarında ve Kuzey Kafkasya'da kesinlikle Büyük Hungaria'ın bulunduğunu, oralarda eski Akatsirler'in torunları bugünkü Mişarlar'ın ataları Türk-Macgarlar'ın yaşadıklarını göstermektedir.

§ 24. Etnonim ve etnos tarihlerinin etkileşimi

Pek çok etnos, gelişim sürecinde sık sık etnik adlarını değiştirirler.

Herhangi bir halk, herhangi bir kabilenin nüfusunu artırarak değil, genellikle kendisine ırkî cihetten yakın olan ve aynı devletin sınırları içerisinde kendisiyle birlikte yaşayan değişik halklarla konsolidosyan suretiyle oluşur. Bu gibi hallerde her bir kabile kendi özel

43 Şestakov D.P. *Drevniye goroda i drugiye bulgaro-tatarskiye pamyatniki v Kazanskoy gubernii*, s. 16.

kimliğini tanıtan etnik adını uzun süre muhafaza eder ve toprakları üzerinde yaşadığı devletin temsilcisi olan halkın zatî adını yansıtan adı nominal olarak benimseyen konsolide kabilelerin etnik adını alır. Farklı kabilelerin tek bir halk halinde konsolidasyonu sürecinde, hakim kabilelerin etnik adı çoğu kez tüm halkın umumi adı halini alır ve zaman içerisinde o ulusun zatî adı şekline dönüşebilir. Böylece, her ne kadar etnik yapıda önemli değişiklikler olsa bile, yeni bir ulus adı ortaya çıkar.

Neticede yeni etnonimler tarih sahnesine çıkarken, bazı etnonimler de sadece maziyi hatırlatmakla yetinerek sayfalardan silinir. Örneğin, Hunlar'la başlayacak olursak, Doğu Avrupa'da bu anlamda şöyle bir harita ile karşılaşırız: III-IV. Yüzyıldan itibaren genel Alan-As etnik adının yerini umumi Hun etnonimi, onun yerini Avar, Avar'ın yerini Türk adı almış; daha sonra sırasıyla Hazar, Peçenek, Kıpçak, Bulgar, Tatar etnonimleri görülmüştür. Bilim adamları, bu etnoslardan birilerinin etnik adının bir diğerinin yerini alışını, birilerinin tarihten silinişi, diğerlerinin onların yerine gelişiyle izah etmektedirler.

Bize göre bu açıklama gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Çünkü durum tamamıyla başka bir şekilde gelişmektedir. Bir kere Türk dilli halklar arasında ta ilk zamanlardan beri değişik adlar taşıyan kabileler yaşamaktaydılar. Bunlar arasında Hunlar, Avarlar, Türkler, Hazarlar, Peçenekler, Kıpçaklar vb. halklar da vardı. Değişik bölgelerde ve değişik zamanlarda hakimiyet bu kabilelerin birinin elinden çıkıp diğerine geçmiş; böylece kurulan devletin halkının umumi etnik adı da değişmiştir. Örneğin Hunlar galip geldiğinde devletin adı Hun Devleti olarak değişmiş, halk da umumi Hun adını almıştır. İktidar Avarlar'ın eline geçtiğinde de aynı şekilde devletin ve halkın umumi adı Avar Devleti ve halkı olarak değişmiştir vs.

Bazen de bizzat muhacir fâtihler yerli halk arasında asimile olmuş, ama etnik adları yeni devletin, ülkenin ve halkın adı haline gel-

miştir. Birkaç örnek verelim.

VII. Yüzyılda Büyük Bolgarya'nın yıkılışından sonra Kubrathan'ın oğlu Asparuh, kendisine bağlı Bulgar-Türk silah arkadaşlarıyla birlikte, Tuna nehrinin ahalisinin büyük kesimi Slavyan dilli kabilelerden oluşan aşağı akımlarına yerleşerek, burada yeni bir devlet kurmuş; yerli halk da fâtihlerden dolayı umumi Bolgar etnik adını almıştır. Türk dilli fâtihlere gelince, onlar da kalabalık yerli Slavyanlar arasında asimile olarak, onların dilini almış; böylece Slavyan dilli Bolgar halkı doğmuştur. Bu gibi hallerde etnosun tarihiyle etnik adın tarihi tamamıyla farklıdır; ama Bolgar halkının belli bir gelişim aşamasında bu ikisi birbirini etkilemiştir.

Alman dilli Franklar, Gallo-Romenler'in topraklarını işgal ederek, XI. Yüzyılda kendi Frank devletlerini kurdular; ama birkaç kuşak sonra Franklar'ın tamamı Gallo-Romen dilini benimsediler. Böylece Almanca Frank etnoniminin Fransız şeklini aldığı Fransız halkı ortaya çıktı. Fransız tarihçiler daima ve âşikâr bir şekilde etnosun tarihi ile etnonim tarihini birbirinden ayırmaktadırlar.

Çingizîler, fetihler neticesinde Merkezi ve Orta Asya'da, Yakın Doğuda ve Doğu Avrupa'da, genellikle Tatar devleti diye adlandırılan devletler kurdular ve buralardaki halka da Batılılar tarafından Tatar (tartar) adı verildi. Fakat bu zahiri etnik ad sadece Altın Orda halkının bir kısmında, özellikle de sabık İdil Bulgarları, sabık Kırım Taurları, Sibirya Türkleri ve zaman içinde fâtih Moğol-Tatarlar'ın önemli bir kesimini asimile eden diğer halklar arasında tutunabildi. Demek ki, İdil-Ural civarı, Kırım ve diğer bölgelerdeki Tatar halkı yerli halktır ve *Tatar* etnik adı dışarıdan getirilmiş bir isimdir.

Görüldüğü gibi etnonim ve etnos tarihi, etnik kökenlerin araştırılmasında oldukça önemli rol oynamaktadır; ama hiçbir şekilde bu ikisi özdeşleştirilemez.

Kısaca özetlemek gerekirse, etnik kökenlerin tespitinde, halkların dillerinin yapısı, lengüistik, arkeolojik, mitolojik ve diğer ilk

kaynaklar esas alınarak belirlenen etnolojik özellikler ana vasıtalardır. Biz, burada, bu saydıklarımızdan sadece birkaçına okuyucunun dikkatini çekmeye çalıştık. Diğer bölümlerde ise başka vasıtalar üzerinde durulacaktır.

III. ESKİ TÜRK DİLLİ BÖLGELER ÜZERİNE

§ 25. Giriş

Günümüzde Türkçe konuşulan bölgeleri ve lengüistik coğrafyayı, Türk dilli halkların yaşadıkları şu anki bölgeler ve bu bölgelerin haritası oluştur. Haritaya baktığımızda görürüz ki, günümüzde Türkçenin konuşulduğu bölgeler Balkan Yarımadası'nın bir kısmı, Küçük Asya, Ön (Batı) Asya'nın küçük bir kısmı, Orta Asya (Batı ve Doğu Türkistan), Kırım, Kafkasya, İdil-Ural civarı, Kazakistan, Batı Sibirya, Doğu Sibirya ve Baykal çevresinden ibarettir.

Geleneksel Türk tarihi dil bilim coğrafyacıları ve bölgesel dil bilimciler, Türkler'in eski etnik köklerinin güya sadece III. Yüzyıldan itibaren Altaylar, Baykal çevresi ve kısmen Merkezî Asya'da bulunduğu görüşünü ileri sürmektedirler. Bu görüşü savunanlara göre ilk Türkler Hyun-nu (Syun-nu/Hun)lardı ve güya sadece bu bölgelerde yaşıyorlardı; daha sonra Türkler buralardan III-IV. Yüzyıllarda geçmişte Türk dilli kabilelerin ve halkların hiç bulunmadıkları Orta Asya'ya, tabi ki Doğu Avrupa'ya ve Batı Sibirya'ya muhaceret edip, göçebe halde yaşarken V-VII. Yüzyıllarda buralardaki çiftçi (dolayısıyla daha kültürlü) yerli ve yerleşik ahaliyi Türkleştirdiler. Bu görüşün gerçeklerle hiçbir ilgisi yoktur. Çünkü asimilasyon teorisi verilerine göre, eğer göçebe Türkler sözünü ettiğimiz bölgelere sadece III-IV. Yüzyıllarda gelmiş olsalardı, yerleşik düzende yaşayan yerli çiftçiler arasında asimile olmaları gerekirdi.

Diğer yandan şöyle bir soru sormak gerekiyor: Altaylar, Baykal civarı ve Merkezî Asya'nın bazı kesimlerinde yaşayan Türkler nasıl bu kadar hızlı bir şekilde çoğalıp, Batı Sibirya, Doğu Avrupa ve Orta Asya gibi oldukça geniş bölgelere göç ederek, böyle bir kitle yapı-

sıyla yeni bölgelerdeki yerli ve daha kültürlü yerleşik çiftçi ahaliyi asimile edecek imkanı yakalayabildiler?

Geleneksel resmi tarih bilimi taraftarlarının görüşüne göre, Baykal civarındaki Saha (Saka/Yakut) Türkleri Doğu Sibirya'ya ancak X-XV. Yüzyıllarda geldiler ve o tarihe kadar güya buralarda Türk dilli hiçbir bölge yoktu. Ancak, geleneksel tarihçilerin bu görüşü, Sovyetler adına Ord. Prof. A. Okladnikov'un başını çektiği Sovyet-Amerikan araştırma ekibine katılanlar tarafından benimsenmemiştir. Okladnikov, 1975'de yayınladığı "İlk Amerikalılar Sibiryalılardı" başlıklı makalesinde[1] Amerikalı Kızılderililerin dillerinde Bering Boğazı üzerinden (ki paleologların görüşüne göre o zamanlar böyle bir boğaz yoktu) ana kıtaya geçmelerinden 20-30 bin yıl önce Türkler'den aldıkları ödünç kelimelerin bulunduğunu kaydetmiştir.

Türk etnik adının tarihî varyantlarını inceleyen bazı Türkologlar, *Troadı* adının tarihen Türkçe *Tr+awe+dı* terkibinden geldiğini, buradaki *tr*'nin *tu+ar* 'dağlı adamlar' kelimesinin kısa varyantı olduğunu, ayrıca Türkçe *owa>oa* 'ev, yurt' ve yine eski Türkçe *–lı/-dı* 'bir yerde yaşayan' anlamındaki ekten oluştuğunu belirtmektedir. Buna göre *Troadı* '*tuer* yani dağlı adamların ülkesinden gelen insanlar' anlamındadır. Bu noktadan hareketle, M. Ö. III-II. Binyılda Kuzeybatı Anadolu'da Truvalılar adıyla maruf Türk dilli halkların yaşadıkları şeklinde bir görüş ortaya çıkmış bulunmaktadır.[2] Bu var sayım, elbette ki titiz bir tahkike muhtaçtır; ancak, M. Ö. IV-III. Binyılda Anadolu'da bazı Türk kabileleri yaşadığına göre Truvalılar da Türk olabilirler.

Yine İ. Kafesoğlu ve diğer Türkologlara göre Traklar da Türk dilli halktı ve Hint-Avrupaî dilin suni olarak Traklar'a maledildiği sırıtıp durmaktadır. Eğer bu teklif başka araştırmalarla teyit edilirse, o takdirde M. Ö. III-II. Binyılda Balkan Yarımadası'nın doğusunda da eski Türk dilli bir bölgenin mevcudiyeti ortaya çıkmış olacak ve Türkler'in ancak XI. Yüzyılda Anadolu'ya gelmiş oldukları şeklindeki geleneksel tarih görüşü çürütülecektir.

1 *Nauk i jizn*, no. 12.
2 Kafesoğlu, *Türk Tarihi, Giriş*, s. 106.

Yeni araştırmalar Türkçe konuşulan eski bölgelerin Orta, Ön ve Küçük Asya'da, Kafkaslar'da, İdil-Ural çevresinde, Batı Sibirya, Karadeniz civarı ve hatta Batı Avrupa olduğunu ortaya koymaktadır. Tüm bunların özel olarak ele alınıp incelenmesi gerekir. Zaten sözü edilen bölgelerle ilgili araştırmaların sonuçları daha sonraki sayfa ve bölümlerde ele alınacaktır. Ancak, ondan önce, Türk dilinin Türkler'in eski etnik kökenlerinin ortaya çıkarılışı konusunda söylenecek birkaç sözümüz var.

§ 26. Eski Türkçenin konuşulduğu bölgelerin ortaya çıkarılışında Türk dilinin rolü

Avrupamerkezci resmi tarih bilimine göre Türkler, genç bir etnos oldukları için tarihî bir halk olamazlar. Türkler'in zaman içerisinde M. Ö. VI. Binyılda Altay topluluğundan ayrıldıkları var sayılmaktadır. Türkler'in daha eski etnik kökenlerinin üstünü örtmeye çalışan bilim adamlarına karşı, küçük halkların kökenini geçmişe bağlamaya karşı mücadele adı verilen resmi mücadele yürütülmüştür.

Türkler'in yaşı konusunda resmi tarih görüşüne karşı çıkan bazı Türkologlar, bundan yaklaşık 20-30 bin yıl önce Avrasya'dan göç eden Amerikalı Kızılderililerin ve M.Ö. IV. Binyılda çivi yazısını kullanan Sümerler'in dillerinde Türkler'in daha eski izlerini ortaya çıkarma girişimlerinde bulundular. Gerçekten de bu dillerde insanlığın çeşitli alanlardaki faaliyetleriyle ilgili belli kavramların Türkçe adlandırma sistemi ortaya çıkarıldı.

Geleneksel Türkoloji taraftarları – Türkler'in etnik kökenini geçmişe dayandırmaya karşı mücadele edenler, - gerek Amerikalı Kızılderililerin ve gerekse Sümerler'in çivi yazılı dillerinde Türkçe kelimeler bulan bilim adamlarına karşı güçlü bir saldırıya geçtiler. Hint-Avrupaî dillerin özelliklerinden hareket eden bu bilim adamları, Türkçe sözcüklerin 5-15 bin yıl zarfında bugünkü Türkçe kelimelerle hiçbir benzerlik arzetmeyecek şekilde değiştiğini ileri sürerek, güya sözü edilen eski dillerde Türkçe kelime bulmaya çalışan ve Türk tarihini geçmişe dayandırmaya gayret gösterenlerin beyhude

yere uğraştıklarını belirttiler.

Ancak, kaydetmek gerekir ki, burada sadece Türk tarihinin köklerini uzak maziye dayandırmak isteyenler değil, Türk tarihine Hint-Avrupa teroisi zaviyesinden bakmayı alışkanlık haline getiren geleneksel tarihçiler de derin hatalara düşmektedirler.

Bitişimli ve bükünlü dillerin gelişim süreçleri karşılaştırılırsa, aralarında büyük farklar olduğu hemen göze çarpacaktır. Bükünlü dillerde ve kısmen Hint-Avrupaî dillerde, değişiklik sürecinde (yani gramatikal değişim aşamalarında) sözcüğün kökü sabit değildir ve fonetik değişiklikler geçirir. Örneğin *hodit'* (gitmek, yürümek) ve *hojdeniye* (yürüyüş) sözcükleri aynı kökten gelirler, ama farklı fonetiklere sahiptirler. Rusça *çado* ve Almanca *kind* da aynı köke mensupturlar. Bu, bükünlü dillerdeki sözcük kökünün değişiminin bir sonucudur. Bükünlü dillerin bu özelliğinden dolayı zaman içinde sözcükler başkaca bir fonetik şekle bürünürler. Dolayısıyla birçok durumda sözcüklerin bugünkü ses yapısı eski ses yapısıyla örtüşmez ve bu yüzden bükünlü dillerin bugünkü yapısı, o dili kullananların etnik kökeninin incelenmesinde çok az işe yarar. Bükünlü dillerdeki birçok kelimenin daha eski ses yapısını tespit edebilmek için, bu dillerin mukayeseli tarihi araştırmasını derinlemesine yapmak gerekir.

Bitişimli dillerde ise sözcüklerin kökleri zaman içerisinde hemen hemen değişmez. Çünkü gramatikal değişim sürecinde kelimeler ilk fonetik yapılarını kaybetmezler. Bitişimli dillerdeki (Türkçe dahil) sözcüklerin bugünkü fonetik yapısını eski yazılı kaynaklarda da görebiliriz. Dolayısıyla, 20-30 bin yıl önce Avrasya'daki Türkler'den ayrılıp gitmelerine rağmen bazı Amerikalı Kızılderililerinin dillerinde şimdiki Türkçe sözcüklerden çok az farklı Türkçe sözcüklere rastlamaktayız. Sümer çivi yazılı tabletlerinde de bugünkü Türkçe sözcüklere benzeyen Türkçe kelimeler bir hayli yer almaktadır. İşte, yalnızca bükünlü dillerin özelliklerini öğrenen geleneksel tarihçi ve Türkologlar bu gerçekleri kavrayamamaktadırlar.

Eğer Türkçe sözlük birliğindeki istikrara dikkat edecek olursak, Türkler'in en eski etnik kökenlerinin izlerinin ortaya çıkarılışında ve

dolayısıyla eski Türk dilli halkların yaşadıkları bölgelerin belirlenmesinde bu leksikolojinin çok büyük bir rol oynadığı kolayca görülecektir.

§ 27. Kızılderililerin dillerinde en eski Türk izleri ve eski Türk dilli halkların yaşamış olabilecekleri yerler

Halkların en eski etnik kökenleri, bir kural olarak, lengüistik işaretlere göre dil bilimciler tarafından ortaya çıkarılır. Halkların etnogeneziyle uğraşan tarihçiler ise, arkeolojik belgeler ve diğer verileri de ilave ederek, genellikle dil bilimcilerin ulaştıkları sonuçları kullanırlar.

Geleneksel dil bilim ve tarih bilimlerinde, Ural-Altay birliğinin Ural ve Altay dilleri olarak bölünmesinin M.Ö. X. Binyılda yani 120 asır önce, Altay dil birliğinin ise Türk, Moğol, Mançur ve Japon dilleri şeklinde M. Ö. VI. Binyılda yani 80 asır önce, Türkçe-Moğolca dil birliğinin Türkçe ve Moğolca olarak ayrışmasının da M.Ö. IV. Binyılda yani 60 asır önce gerçekleştiği kesin bir hüküm gibi kabul edilir.

Bu görüş, ilk ciddi darbeyi henüz XVII. Yüzyılda almış, XIX. Yüzyılda daha kuvvetli bir darbe yemiş, XX. Yüzyılda ise bilimsel bir dayanağı olmadığı ortaya konulmuştur.

J. Josselin, Amerikan Kızılderililerinin dillerinde Türkçe kelimeler bulunduğuna henüz 1638'de dikkat çekmişti. XIX. Yüzyılda ise Otto Rering Kuzey Amerikalı Siyular'ın dilinde *tang* 'tan vakti', *tani* veya *tangi* 'tanımak', *ate* 'baba, *ina* 'ana' *ta-te* – yer zamiri ekleri, *yekta* 'tarafında' gibi Türkçeye yakın bir yığın kelime saymıştır.[3] İtalya ve Fransa'da da benzeri konuları işleyen kitaplar çıkmaktadır. Günümüz bilim adamlarından İsveçli *Stig Vikander*, Maya ve Altay dilleri arasındaki etkileşimi ortaya koyan birkaç çalışma yayınlamıştır. A. Karimullin bu çalışmalardan faydalanarak şu örnekleri göstermektedir: *aak* 'ıslak, nemli' (*aka>aga* 'akmak'), *baldiz* 'baldız', *bayal*

3 Karimullin A. *O vozmojnom rodsve otdelnıx indeyskix yazıkov s tyurkskimi/Voprosı tyurkskogo yazıkoznaniya*, s. 136-141.

'zengin', 'çok', *boya*, *bur* 'burmak', *çik* 'çıkmak, ortaya çıkmak', *tur* 'durmak', *yot* 'bağlamak, birleştirmek, yatmak'.[4]

Amerikalı Kızılderililerden Mayaların dilinde *y* ve *c* sesi çoğu kez birbirini izlemektedir ki, Türkçe fonetikayı hatırlatmaktadır. Fiillerde *–l* eki aktif olarak kullanılmaktadır; olumsuzluk eki *–mi/-ma* şeklindedir ki, bunlar da Türkçe morfolojiyi hatırlatmaktadır.[5] Türk dillerinde olduğu gibi Maya dilinde de *yaş* sözcüğü 'genç, yeni' anlamında kullanılmakta; *yaşıl* 'yeşil' sözcüğünün bünyesinde bulunmaktadır.[6]

Maya kültür ve alfabesi uzun bir süre Rus bilim adamı Yu. V. Knorozov'un dikkatini çekmiştir. Yazar, çalışmaları sonucunda pek çok Mayaca kelimenin Türkçe kelimelerle örtüştüğünü şüpheye mahal bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır. İşte bazıları:

çak – 'ışık' *çagıldıru* 'yansıtmak' sözcüğünde;

çak – 'ocak, fırın', ateş sözcüğüyle bağlantılı *çakma* 'çakmak', 'çakmak taşı' kelimelerinde;

yaş k'in (*yaş kın*) 'genç güneş', Türkçede *kın* 'güneş'. Türkçe *kuyaş* kelimesi de *kün yaş*'dan oluşarak *kuyaş* şeklini almıştır. Eski Türkçede 'güneş' anlamında gelen *yaşık* (*yaş* kın>yaşık) sözcüğü bulunmaktadır. Maya dilinde *yaş* kelimesi 'ateş' anlamındadır; Türkçe (Tatarca) *yaşén* 'yıldırım, şimşek' kelimesi de 'ateş'le bağlantılıdır. Her iki dilde de *kün* 'güneş' sözcüğü anlam itibariyle 'ateş' kelimesiyle bağlantılıdır ve *yalkın* 'alev' ve *yuşkın* 'köpük, kazan taşı' sözcüklerinde geçmektedir. Tüm bunlar, Maya ve Türk dilindeki sözcüklerin anlam yönünden uyuşmasının tesadüfi bir tetabuk olmadığını, bir sisteme bağlı bulunduğunu göstermektedir.

aak – 'parlak, beyaz';

için - 'yıkanmak', eç+in' 'dalmak, batmak';

çen – 'çan', gerçek, suni olmayan, sahici, *çongol* 'çukur', 'parça, kırıntı';

4 Age., s. 140.
5 Diego de Landa, *Soobşçeniye o delax v Yukatane* 1566, s. 19, 77, 79.
6 Aynı yerlerde.

işil – Maya topraklarının bir kısmının adı, *iş-il* (*eç il*) 'iç ülke'; *il-el* son eklerine şu toponimlerde rastlanmaktadır: *İşil, Çenmal, Çoçil, Çul, Çonmal, Pukolabal, Bak'halal, Kosumel, Kakıçel, Çektemal, Konk'al, İçmal, Buk-yabnal.*[7]

Doğum yerini gösteren birçok kelime Maya dilinde *içe* 'iç' ile bitmektedir. Maya ülkesinde kayalık müstahkem yerlerde ve taş surlar arkasında yaşayan insanların birbirlerine saldırdıklarını belirten kaynağın verdiği bilgiler de bunu teyit etmektedir.[8]

Lengüistik örnekleri çoğaltmak mümkün, ama verilen örnekler dahi Mayalar'ın Türkler'den birçok kelimeyi, muhtemelen sözcüklerin ana unsurlarını ödünç aldıklarını açıkça göstermektedir. Mayalar da Türkler gibi yaşlı ve genç akrabalar için değişik kelimeler kullanmaktadırlar.[9]

Pek çok Türk halkları gibi Mayalar'ın musikisi de pentatonik üzerine kurulmuştur. Yu. V. Knorozov'un araştırmasının ortaya çıkardığı sonuçtan da açıkça görülmektedir ki, Maya toplum yapısı Sümer ve Mısırlılardaki toplum yapısını anımsatmaktadır. Çünkü her iki grupta da boy yapısı kölecilik düzeniyle bütünleşmektedir.[10]

Bu noktadan hareketle, Kuzey Amerikalı Mayalar'ın Türkler'i hatırlattığını gösteren birçok işaret vardır ve bazı ilim adamları onları proto-Türkler'den saymaktadırlar. Bize göre ise, bu konuda emin olarak müspet veya menfi bir şey diyebilmek için, bu halkların mukayeseli tarihi lengüistik, arkeolojik, antropolojik, mitolojik, etnografik özelliklerinden başka sanatları da karşılaştırmalı bir şekilde kılı kırk yararcasına incelenmelidir. Ancak böyle bir araştırmanın sonuçlarına göre Amerikalı Kızılderililerin geçmişte proto-Türk veya gayr-ı Türk olup olmadıkları, Avrasya'da Türkler'den ciddi biçimde etkilenip etkilenmedikleri söylenebilir. Bu Kızılderililer kim olurlarsa olsunlar, her

7 Age. s. 12, 14, 15, 24, 25, 30.
8 Age., s. 21
9 Age., s. 48; İlminsky, *Vstupitelnoye çteniye v kurs turetsko-tatarskogo yazıka*, s. 22-23.
10 Diego de Landa, *Soobşçeniye*, s. 37.

yönden Türkler'e yakın oluşları, 20-30 bin yıl önce de Türkler'in Avrasya kıtasına saçılmış olduklarınını göstermektedir.

Geleneksel Avrupamerkezci bilim taraftarları bu görüşü çürütmek için Amerikalı Kızılderililerin Avrasyalı kabilelerle tarihi bağlarının var oluşunu inkâr etmektedirler. Ne var ki, meselenin dikkatli bir şekilde incelenmesi, 20-30 bin yıl önce Bering Boğazı'nın var olmadığını, Amerika ve Asya anakaralarının birleşik olduğunu, hayvanların ve insanların iki kıtayı birleştiren noktadan geçerek birbirleriyle kaynaştıklarını ortaya koymaktadır.[11]Amerikalı Kızılderililere özgü antropolojik tiplere Asya ve Avrupa'da da rastlanmıştır. Örneğin Başkurdistan[12] ve Moğolistan'da[13] bulunan beş bin yıl öncesine ait kafatasları ve ortaya çıkarılan cenaze defin şekilleri, her iki ülkede de Amerikalı Kızılderililerin atalarının yaşadığına işaret etmektedir. İlk insanların Asya'dan Amerika ana karasına geçtiklerini Bering, Alaska ve Aleüt adalarında arkeolojik araştırmalar yapan Sovyet-Amerikan heyeti üyeleri de kaydetmektedirler. Bu heyete Rusya tarafından başkanlık eden Ord. Prof. A. Okladnikov, ilk Amerikalıların Sibiryalı olduklarını belirtmiştir.[14] Onlar zaman içerisinde Güney Amerika'ya geçmişlerdir.[15]

Eski Türkler'in Batı Avrupa'da ve hatta Pirene Yarımadası'nda yaşadıklarını göz önünde bulundurulursa, ilk Amerikalıların da Avrupa'dan gitmiş oldukları teklifi getirilebilir. Ancak, bu var sayımın ciddi şekilde tahkik edilmesi gerekmektedir.

Mayalar, Yukatan Yarımadası'na yerleşen en büyük Amerikalı Kızılderili grubudur. Henüz Milattan öncesinde dahi oldukça gelişmiş maddi ve manevi kültüre sahiptiler. Maya uygarlığı özel bir araştırma konusu yapılmalıdır. Şu anda tek bildiğimiz şey, bu uygarlığın

11 Kuzmişçiev V. *Taynı jretsov maya*, s. 342.
12 Matuşin G. *İndeyets na Urale*/Vokrug Sveta, no. 10, s. 29-30.
13 Novgorodova E. A. *Pamyatniki drevnosti i nekotorıya problemı mongolskogo etnogeneza*/Problemı dalnego vostoka, no. I, s. 130.
14 Okladnikov A.*Pervımi amerikantsami bıli sibiryaki*/Naroda i jizn, no. 12, s. 33.
15 Kuzmişçiev V. *Taynı jretsov maya*, s. 343.

İspanyol fâtihlerce ortadan kaldırıldığıdır.

Eğer Türkler'in ve Amerikalı Kızılderililerin paralel oldukları gösterilecekse, o takdirde Türkler'in Amerikalı Kızılderililerin atalarının Amerika ana karasına geçişlerinden önce şekillendikleri söylenebilir.

Kızılderililerin Avrasyalı atalarının Amerikan ana karasına Bering geçidinden (o zamanlar boğaz henüz yoktu) geçerek vardıkları ispat edilirse, o takdirde en eski Türk dilli halkların yaşadıkları bölgeyi Doğu Sibirya'ya aramak zorunda kalacağız. Eğer bilim adamları onların Batı Avrupa üzerinden muhaceret ettiklerini gösterebilirlerse, o zaman böyle bir bölgenin Batı Avrupa'da bulunması ihtimali ortaya çıkacaktır.

§ 28. Türklerin Sümer dilindeki açık izleri

Mezopotamya'nın güney kesiminde M. Ö. V-III. Binyılda Sümerler'in toprakları uzanıyordu. (Haritaya bkz.) İ. M. Dyakonov'un verdiği bilgilere göre,[16] M.Ö. III. Binyıla kadar bu toprakların önemli bir kesiminde Sümerler, bazı kesimlerinde ise doğulu Sami Akkadlar yaşıyorlardı ve bilâhare Akkadlar III. Binyılın ortalarından itibaren yönetimi ele geçirdikleri için ülkeye "Sümer-Akkad Devleti" adı verilmiştir. II. Binyıl başlarında ise bölgede yine MÖ. VI. Yüzyıla kadar bağımsızlığını muhafaza eden Babilonia devleti ortaya çıkmıştır. Babilliler, birkaç kez yerli Sümer, Akkad ve Babilliler'le kaynaşan Kassit, Asuri ve Elamlar'ın saldırılarını püskürtmek zorunda kaldılar. Göründüğü kadarıyla bu kaynaşma sürecinde Sümer dili asimile olup gitmiş, ancak, orijinal dilin kalıntıları çivi yazılı metinlerle muhafaza edilmiştir. Sümer çivi yazısı Akkad, Elam, Hurri-Hatti-Luvi ve Urartular tarafından geliştirilmiştir.

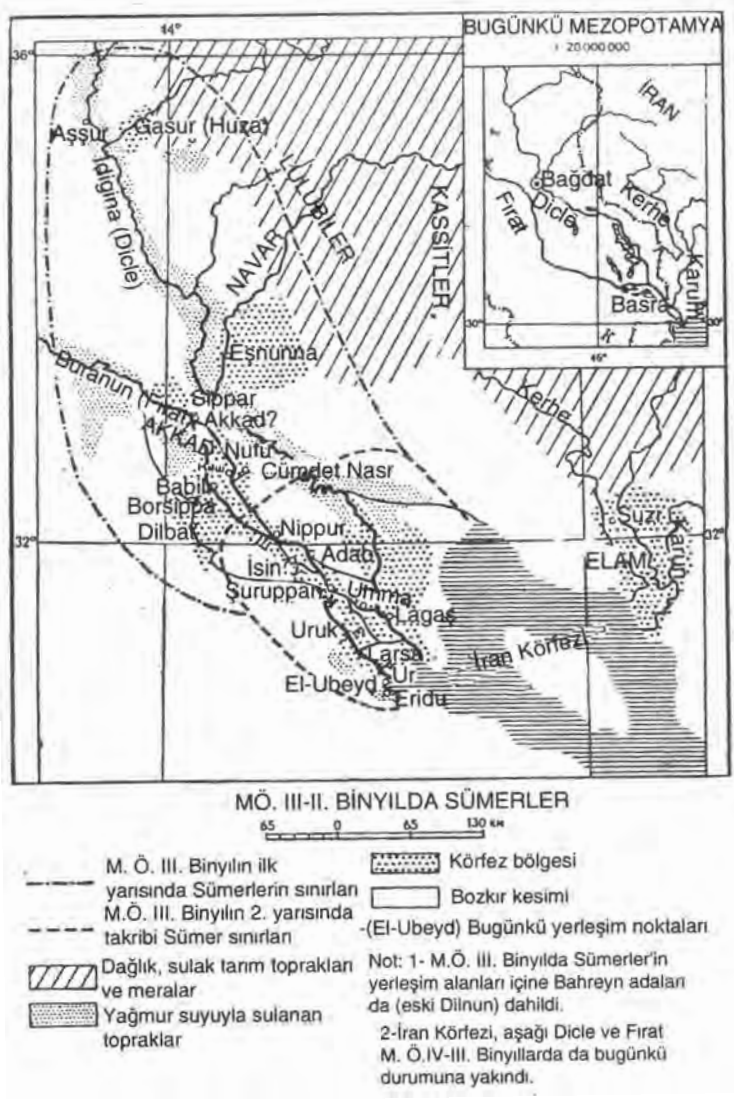

Sümer çivi yazısı XIX. Yüzyıl sonları ile XX. Yüzyıl başlarında bazı bilim adamları tarafından çözülmüştür. Çözülen bu çivi yazılı tabletlerde bol miktarda Türkçeden alınan kelimeye rastlanmıştır.

Kadim atalarını ortaya çıkarma ümidiyle önce Hint-Avrupa nazariyesi taraftarları Sümer dilini inceleyip, kendi dilleriyle paralellik ve benzerlikler aramaya giriştiler. Sümer tabletlerinde 200 kadar kelimenin Türkçeyle örtüştüğünü tespit eden,[17] bu yüzden alay ve istihzalara maruz kalan F. Hommel de bunlar arasında yer almaktadır.

Sümer metinlerini inceleyip çözmek için çok uzun süre uğraşanlardan biri de Rus bilim adamı İ. M. Dyakonov'dur. O da başlangıçta Sümercenin Türkçeyle herhangi bir yakınlığı bulunacağı ihtimalini aklından geçirmiyordu. Sümerce sözcükleri Hint-Avrupa dillerindeki sözcüklerle karşılaştırıp da aralarında hiçbir benzeşme göremeyen Dyakonov, Sümercenin diğer dillerden izole bir dil olduğu sonucuna ulaştı.[18] Bilimsel açıdan eski bir görüştü bu. Çünkü yeryüzünde izole bir dil olamazdı.

Olcas Süleymanov, Sümerce ile Türkçe arasında herhangi bir yakınlık bulunabileceği ihtimalini aklından bile geçirmeyen Dyakonov'un kitabında 60 kelimenin Türkçe kelimelere benzeştiğini tespit etti: *ada* 'baba', *ama* 'ana', *tu* 'doğurmak', *ere* 'koca', 'kabile savaşçısı', *ugu* 'ok', *tag* 'koşma', *zag* 'yön, taraf', *bilga* 'bilge, ecdat', *me* 'ben', *ze* 'sen', *ane* 'işte', *gud* 'öküz', *gaş* 'kuş', *kir* 'kir', 'toprak', *uş* 'üç', *u* 'on', *ken* 'geniş', *uzuk* 'uzun', *tüş* 'inmek', *ud* 'ateş', *udun* 'odun, kütük', *dingir* 'tanrı', 'gökyüzü', *tengir* 'tanrı', 'gökyüzü' vs. Her bir kelimeyi inceleyen Süleymanov, Sümerce-Türkçe uyuşumunu göstererek şu hükme varmaktadır: a) Benzeşme bir sisteme bağlıdır ve dolayısıyla kelimelerin örtüşmesi gerçeklerle uyuşmaktadır; b) Sümerce ve Türkçe uzun yıllar boyunca birbirlerini bariz şekilde etkilemiştir; c) Bu iki dil genetik yönden değil, kültürel etkileşim sebebiyle akrabadır.[19]

Türk bilim adamı Osman Nedim Tuna da 1947'den itibaren Sümerce-Türkçe paralellikleriyle çok ciddi şekilde uğraşmıştır. Araştırma sonuçlarını uluslararası kongrelere sunan Nedim Tuna, pek çok uzmanla defalarca müşavere ettikten sonra, Sümerce-Türkçe paralelliklerden hareketle Türkçenin yaşını belirlemeyi denediği kitabını 1990 yılında yayınlamaya karar verdi. Eserinde 160 Sümerce kelime-

16 Büyük Rus Ansiklopedisi, 29/517.
17 Hommel Fr. *Zweihundert sumerotürkische Wortgleichenden*.
18 Dyakonov İ. M. *Yazıki drevney Predney Azii*, s. 54.
19 Süleymanov O. *Az i Ya: Kniga blagonamerennogo çitatelya*, s. S. 230-242.

nin mukayeseli tarih açısından incelemesini yapan Tuna, bunların kökünün eski Türkçeden geldiğini ortaya koyduktan başka, her iki dilin fonetik ve gramer benzerliklerini gözden geçirmektedir. Sümerce ile Türkçenin genetik akrabalığını yeterince ispat edecek bir delilin henüz bulunmadığı sonucuna varan Tuna, şu ana kadar ele geçirilen mevcut malzemenin ancak bu iki dilin uzun bir süre birbirini ciddi ölçüde etkilediğini gösterdiğini belirtmektedir.[20] Yazara göre Türk dili, bundan 5500 yıl önce bu dili konuşanlar tarafından fonetik yapısı ve grameri açısından mantıklı bir şekilde yapılandırılmıştır. Eğer bu sistemin gelişmesinden önce de bir 5500 yıl geçtiği var sayılırsa, bu takdirde Türkçenin 11000 yıllık bir geçmişi olduğu söylenebilir. Türkçenin alfabeyle tespiti (Sümer çiviyazıları) konusuna gelince, bu da bundan 8000-8500 yıl öncesinde gerçekleşmiştir.[21]

Bilimsel literatürde Sümerler'in neredeyken Türkler'in güçlü etkisinde kaldıkları konusundaki bazı soruların cevabı henüz verilebilmiş değildir: Acaba Sümerler Mezopotamya'ya gelmeden önce mi Türkler'den etkilenmişlerdi, yoksa bu bölgede onlarla birlikte Türk kabileleri de mi yaşıyorlardı? Belki o Sümerler de bir zamanlar Türk idiler ve M.Ö. IV-IV. Binyıllarda Sami dilli Akkadlar arasında asimile olup gitmişlerdir.

§ 29. Ön Asya'da eski Türkçe konuşan halkların yaşadıkları bölgeler

Türkçeden Sümerceye geçen kelimeler konusunu araştıran Türkologlara göre Sümerler, M.Ö. IV. Binyılda bir yerlerde Türkler'le yan yana yaşıyorlardı; onlardan Türkçe sözcükler aldılar ve daha sonra da Dicle ile Fırat arasındaki Mezopotamya'ya muhaceret ettiler. İlk Türkler'in Ön ve Küçük Asya'ya sadece XI. Yüzyılda çıkıp geldikleri nazariyesi hemen her yerde genel kabul gördüğü için, Türk dilli halkların Ön Asya'da daha önceleri var olup olmadıkları konusu kimse tarafından ele alınmış değildir.

Sümer, Akkad, Asuri ve Urartu yazılı kaynaklarının incelenmesi, Ön Asya'nın kadim tarihine yeni bir ışık tutma imkanı doğurmuştur. Örneğin Azerbaycanlı dil bilimci Firidun Agasıoğlu Celilov, sö-

20 Tuna O. N. *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, s. 49.
21 Age., s. 49.

zü edilen kaynakları araştırdıktan sonra, M. Ö. IV-III. Binyıllarda Dicle nehrinin yukarı akımlarında Asuriler'le Urartular arasında Türk dilli Subar (sub-ar 'su kenarında yaşayan insanlar')ın yaşadıkları hükmüne varmıştır. Onların birazcık aşağısında Türk dilli *Kumanlar*, daha sonra yine Türk dilli *Guti* ve *Lulular,* Urmiye Gölü'nün güneyinde ise Türk dilli Turukalar yaşıyorlardı. Ayrıca, Asuri, Akkad ve Urartu belgelerinin verdikleri malumata binaen, bu gruplar arasında *Kumug, Kaşgal, Güger, Salur* vb. adlar taşıyan diğer Türk dilli kabileler berhayat idiler.[22]

22 Firidun Agasıoglu, *Azer halgı* (seçme yazılar), s. 41-66; 156-162.

Türk dilli eski halkların Ön Asya'daki varlığına, ayrıca Küçük ve Ön Asya'da Milattan çok öncesinde cins isimler taşımış, daha sonra özel isimler haline gelmiş bazı coğrafi yerlerin bulunması da tanıklık etmektedir. Örneğin Makedonyalı İskender'in eski Yunanlı seyyah ve tarihçileri, geçtikleri güzergâhları anlatırken, Küçük, Ön ve Orta Asya'ya ait coğrafi mahalli yer adlarını da kaydetmişlerdir. Mesela Anadolu'da Taur (Pontos Tauru, Anadolu Tauru) adını taşıyan dağlardan söz edilmektedir. Eski Yunanlıların bildirdiklerine göre yerli halk Milattan çok daha önceleri bu Taur dağlarını ve Ön ve Orta Asya üzerinden Himalayalara kadar uzanan sıradağları Taur olarak adlandırıyorlardı.[23] Taur kelimesi, dağlı insanlar, dağlılar anlamında Türkçe orijinli bir etnonimdir. *Tau/taw/tav* 'dağ' ve *ar/er* 'insanlar' sözcüklerinden oluşmuştur.

Aynı şeyi Türkçe sözcüklerden *kaukas* ve *kroukas* için de söylemek mümkün.[24] Ön ve Orta Asyalı yerli Türkler, karlarla kaplı tüm dağlık yerleri eski Yunanlılara Kaukas dağları (kayalık ak dağlar) veya kroukas (kayalık karlı dağlar) diye tanıtmışlardır. Kaukas (Kavkaz) sözcüğündeki *kıu/kau* 'beyaz', *kas* 'kaya' (*kas/kis*) (kesmek) Türkçede daha sonra *kıy/kay* 'kesmek' sözcüğünden gelen *kıya/kaya* kelimesiyle yer değiştirmiştir. *Kroukas* sözcüsündeki *krou* 'kırağı, kar', *kas* ise 'kaya' anlamındadır.

Küçük ve Orta Asya'nın yerli halkları, bazı dağları da Yunanlılara *Oksiy* adıyla tanıtmışlardır. Muhtemelen bu kelime berrak nehirlerin döküldüğü dağlar anlamındaydı. *Oksıy* – Türkçe *oksay/oksuy/oksiy*: ak/ok 'beyaz, temiz' ve *su/say/siy* 'nehir' den gelmektedir.

Aynı yerliler, değişik nehirleri *Araks, Oks, Tanais* diye adlandırmışlardır. Bu isimler Türkçe *arık/arak* 'nehir, kanal' anlamındaki *Araks* sözcüğünün varyantlarıydı. Keza *oks*, Türkçe *aksu/oksu* 'beyaz, berrak nehir'; *tanais, tınıs/tınıç* 'sakin, dalgasız nehir'den gelmektedir vs.[25]

23 Pyankov İ. V. *Srednaya Aziya v antiçnoy geografiçeskoy traditsii: İstoçnikovedçeskiy analiz*, s. 283.
24 Age., s. 283.
25 Age., s. 283-284.

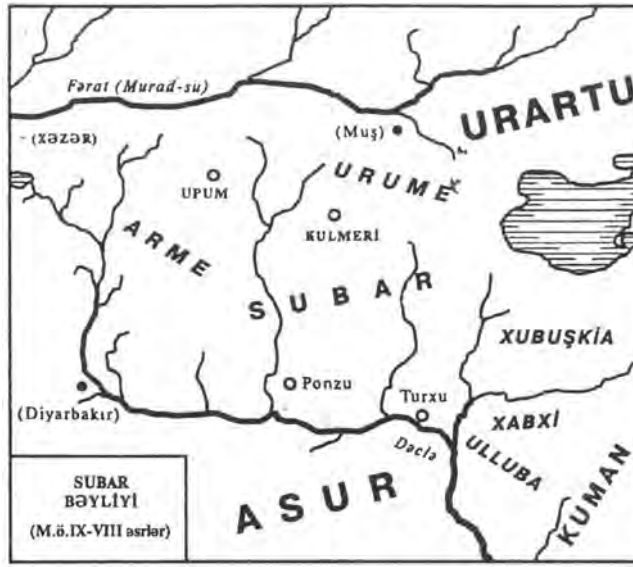

Şu halde, resmi tarih biliminin Ön ve Küçük Asya'da Türk dilli halkların bulunmadığı, aksine buralara Türkler'in ancak XI. Yüzyılda çıkıp geldikleri şeklindeki kesin hükmü gerçeklerle uyuşmamaktadır.

Eski Türk dilli halkların Ön ve Küçük Asya'da yaşadıkları bölgelerin varlığını gösteren işaretler, Sümercenin yerini hangi Türkçenin aldığı şeklindeki soruyu bertaraf etmektedir. Örneğin, Akkad yazılı belgelerine göre Bağdat'ın güney tarafına *Kienkir (Kangar)* deniliyordu. Burada Sümerler yaşıyorlardı. Bağdat'ın kuzey kesiminin adı ise *Subartu* idi ki, burada da Subarlar yaşıyorlardı. Sümerler, kendilerine Sümer değil Kangarlı veya *Kangar* diyorlardı. Herodot'da bu etnonim *angareon* (§ 46) şeklinde geçmektedir. Kangarlar'a Sümer veya Şumer adını verenler Akkadlar ve komşu halklardı. Üstelik onlar bu adı Subarlar yani Kangar (Şumer)lerden almışlardı. Subarları ise *Subar* diye adlandırıyorlardı.[26] Bu isim komşu halklara ait değişik dil ve lehçelerde *sumar/sümer/şumer/samar/suar/sabir/savir/sibir* vb. şekillerde telaffuz ediliyordu.

26 Abasıoglu, *Azer halgı*, s. 157.

Anlaşılan Subar dili ve lehçeleri yahut o sıralarda Kuman, Kumık, Türük, Kuti, Lulu, Kaşgal vs. adlarla bilinen civar Türk halkları Sümerceyi etkilemişlerdi, ama pek çoklarının kanaatine göre Sümerce Türkçe değildi.

Başka bir hükme varmak da mümkün. Sümerler'in Kangar şeklindeki öz adının onların yaşadıkları toprakların adından geldiği şeklindeki önermeye gelince, onların bu bölgeye neden *Kangar* adını verdikleri şeklinde bir soru ortaya çıkmaktadır. Halbuki *kangar* da bir etnik addır ve üstelik Türkçedir. Dolayısıyla burada Kangarlar yaşıyorlardı, ama ne zaman? Acaba Sümer veya Şumerler, bölgeye gelinceye kadar Türkçe konuşan Kangarlar mıydı? Eğer böyle ise, o takdirde henüz M.Ö. IV. Binyılda Sümerler Sami dilli Akkadlar arasında bir asimilasyon dönemi geçirmişlerdir. Bu durumda, Sümercedeki Türkçe kelimeler, Türkler'den ödünç alınmış kelimeler değil, tamamıyla Türkçe unsurlardır yani bu dili konuşanların bilâhare Akkad dilini benimseyen insanların konuştukları mağlup Türkçenin izleridir. Göründüğü kadarıyla Sümer-Kangarlar'ın önemli bir kesimi Orta Asya'ya göç etmiş, burada Harezmlilerle kaynaşarak, onlara ilave *Kangar* etnonimini vermiş ve bu da Harezmliler'in *Kangha/K'ang-chü/Kangar* etnik adıyla anılmasına yol açmıştır.

Ön Asya'daki Türk dilli eski ahali, Orta Asya, Kafkaslar, İdil-Ural, Batı Sibirya, Kazakistan ve Merkezî Asya'yı Türkçe yönünden oldukça güçlü bir şekilde etkilemiştir.

§ 30. Orta Asya'da eski Türkçe konuşan halkların yaşadıkları bölgeler

Ön ve Orta Asya, eski yazılı kaynaklara giren ve Hint-Avrupa görüşünü savunan bilim adamları, özellikle İran, Yunan ve Roma tarihçileri tarafından ama mutlaka oralarda Hint-Avrupaî etnik kökenleri ortaya çıkarma gayretlisi görüş açısıyla titiz bir şekilde incelenen bölgelerdir. Sözünü ettiğimiz konuda Ön ve Orta Asya'da, Kazakistan'da, İdil-Ural çevresinde, Karadeniz civarında ve Kafkaslarda sadece İndo-İranîlerin ata yurdunu görmeye meyyal İndo-İranistler

özellikle gayret sarfetmektedirler. Bu görüşü savunanlar, arkeolojik verilerin analizine dayanarak, sözü edilen bölgelerde, özellikle de Orta Asya ve Kazakistan'daki arkeolojik kültür sahiplerinin M.Ö. II. Binyılda İndo-İranî diller konuşan yerleşik çiftçiler olduklarını ileri sürmektedirler.[27] Ama ne işse, M.Ö. III. Binyıldan VI. Binyıla kadar güçlü devletler kuran, dolayısıyla yüksek maddi ve manevi kültüre sahip olan bu İndo-İranî halklar, sözü edilen bilim adamlarına göre, VI-VII. Yüzyıllarda muhaceret ederek gelen göçebe Türkler'in etkisiyle Türk halkları haline geliveriyorlar. Tarih boyunca her yerde tersine bir tabloyla karşılaştığımız yani muhaceret yoluyla gelen göçebeler, hatta yabancı toprakları fetheden daha kültürlü halklar dahi, kalabalık yerlilerin etkisi altında tedrici surette asimile oldukları için İndo-İranistlerin bu iddiasını kabul etmek zor. Burada gizlenen başka bir şey var. Yani henüz M.Ö. III. Binyılda Orta Asya'da birkaç kez eski İran devletlerinin bünyesinde yer alan Türk kabileleri de yaşıyorlardı ve bugünkü Orta Asya ve Kazakistan'ın Türkî halklarının ataları da onlardı.

Acaba M. Ö. III. Binyılda burada hangi kabileler Türk dilliydiler? Tarihen sabittir ki, Ön ve Orta Asya'da Sümerler'le paralel halde yaşayan bir *Elam* devleti vardı. Elamlılar, M.Ö. III. Binyıl ortalarında yerli hiyeroglif yazısını iten çivi yazısını Sümerler'den almışlardı. Ne yazık ki şu ana kadar Elam yazısı çözülemediği için dilleri hakkında herhangi bir fikrimiz yok. Bilim adamları Elamcanın İndo-İranî ve bükünlü değil, bitişimli dil olduğunu belirtmektedirler. Göründüğü kadarıyla bu bölgede bitişimli dillerden ancak Türkçe bulunabilirdi. Orta Asya'daki Elam devleti Türk dilli kabileler tarafından kurulmuş ve onlar ülkelerine Türkçede 'benim yurdum' (*İl-em>El-em>Elam*) anlamına gelen *elem* adını vermiş olabilirler. Kaldı ki bilim adamları XIX. ve XX. Yüzyıllarda Elam dilini Türkçeyle ilişkilendirmişler, ama bu girişimler İndo-İranî görüşü savunanlar tarafından hemen reddedilmiştir. Örneğin İ. M. Dyakonov, hiçbir mesnedi olmadığı halde Elam dilini Türkçeyle ilişkilendirme konusunda yapılan çalış-

27 Asimov M. S. *İssledovaniye etniçeskoy istorii drevney Tsentralnoy Azii (II tsyaçeletiye do n.e) v sovetskoy nauke*, s. 40-41.

maları bilim dışı olarak değerlendirmiştir.[28]

Elam kültürü tarihte M. Ö. I. Binyıl başlarına kadar takip edilebilmektedir, ama daha sonra aynı binyılın başlarında bölgede Saka[29] ve Harezm (Khuarasm)[30] devletleri ortaya çıkmaktadır. Bir sonraki bölümde Sakalar'ın Türk dilli oluşları üzerinde özel olarak duracak ve onların Pers dilli oldukları şeklindeki nazariyeyi çürüteceğiz.

Şimdi Harezmliler'le ilgili etnogenez meseleleri üzerinde kısaca duralım. (Bkz. M. Ö. III. Binyılda Orta Asya haritası). Geleneksel tarih biliminde Harezmliler'in en başından beri Pers dilli oldukları ve ancak VI-VII. Yüzyıllarda göçebe Türkler'in etkisiyle dillerini Türkçeyle değiştirdikleri savı kabul edilmiştir. Daha önce belirtildiği gibi, bu görüş, tenkitler karşısında tutunanamaktadır. Gerçekte ise Harezmliler en başından beri Türk dilliydiler ve bu halleriyle Orta Asya ve Kazakistan'ın bugünkü Türk dilli halkları bünyesine katılmışlardır. Bu birincisi.

İkinci kayıt, geçmişte *khvarizm, khorasm* ve *khoramni* varyantları bulunan *Khorezm* (Harezm) etnik adının etimolojisiyle ilgilidir. Eğer Türkçe etnonim kalıplarından hareket ederek bu etnik adı anlamlı parçalara bölersek, bu takdirde *khvarizm, khorasm* ve *khorezm* varyantlarında k*huar, as* kökleriyle, birinci tekil şahıs çoğul ekini buluruz. (*-m '-ım'*). *Khuar,* diğer şekliyle *suar*'dır ve *su* (*hu>khu*) 'su' ve insan, erkek anlamına gelen en eski Türkçe etnonim *ar* kökünden oluşmaktadır. Bu durumda k*huar,* bütün halinde 'su kenarında yaşayan insanlar' anlamındadır. *Khuarasm* etnonimi içinde *suar* etnoniminin bulunması, *Khuaras*ların bir noktada Ön Asyalı *Subar* (Suar)lar'ın torunları olduklarını göstermektedir. Bundan başka *suar (khuar)* etnonimi Kafkaslarda, İdil-Ural çevresinde ve bilindiği gibi Ön Asya'da fiilen kullanılmıştır. Khuarasm etnoniminin ikinci kısmı olan *as* da en eski Türkçe etnonimlerdendir. *Khuaras,* Suar kabilelerinden gelen *as*lar demektir. Khuaraslar kendi devletlerini kurmuş, ona ve ülkeye sadece *Khuaras* dememiş, bir de iyelik ekini ilave ederek *Khuarasm* 'benim Khuaras'ım adını vermiştir. Zaman içinde Khuar'sm ülkesinin adı, etnonim anlamında da kullanılarak *khuarasm>khorezm* halini almıştır.

28 Dyakonov, *Yazıki*, s. 107.
29 Togan, *Umumi*, s. 33-36.
30 Dobatur A.İ., Kallistov D. P., Şitova İ. A. *Narodı naşe stranı v "İstorii Gerodota",* s. 119.

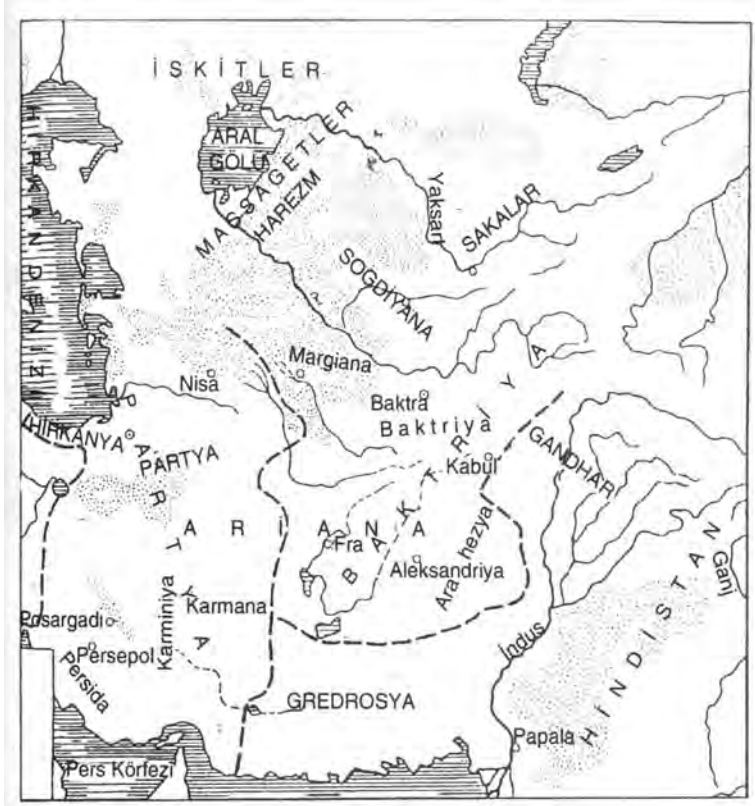

M.Ö. III. Binyılda Orta Asya

Khuaras etnoniminin birincisi kısmının Türkçe *suar (khuar)* etnoniminden geldiğini bünyesinde *as* etnonimi bulunmayan, ancak *–m* iyelik eki içeren (*ni,* muhtemelen daha sonralari Farsçanın etkisiyle ilave edilmiştir) *khoramni* varyantı da göstermektedir.

Aynı kökün (suar/huar) şumer (sümer/sumar/subar) ve *khorezm* (huar-as-m) etnonimlerinde bulunmasında, Sümerler'in ve Harezmliler'in etnik akrabalıklarının izlerini görmekteyiz. Bundan başka, Şumerler'de *Kangar* adına rastladığımız gibi, Harezmlilerde de

Kangha veya *K'ang-chü* denilen başka halkların öz adlarını bulmaktayız.[31] Bu üç etnoniminin hepsinde de aynı birincil *kang/kañ* (ecdat) etnonimi yatmaktadır.

Pamir ve Hindukuş vadisinde Suar ve As (Khuaras)larla birlikte, etnik adları (*suar*'da olduğu gibi) 'nehir kenarında yaşayan insanlar' anlamına gelen Bolgarlar yaşıyorlardı. Bolgarlar ve Suarlar İdil boyunda da yan yana yaşıyorlardı. Bolgar bilim adamları, Bolgarlar'ın Orta Asyalı Türkçe konuşan halklar arasından çıkmış olduklarını, daha sonraları ise Karadeniz boylarında Tuna üzerinde Türkçe konuşan halkların bölgesinin oluşmasına iştirak ettikleri görüşündedirler.

Yalın birincil etnonimleri taşıyan kabilelerin, ikincil (birleşik) etnonimleri taşıyanlardan biraz daha önce yaşamış oldukları ilmen kabul edilmiştir. Dolayısıyla Orta Asya'da da *Ar, As* ve *Suar*ların *Khuaras*lardan daha önce yaşamış olduklarını kabul etmek gerekir.

Geçmişte Türkler'in yaşadıkları ülkelere duydukları sevgi ve saygıdan dolayı, Türkçe birinci tekil iyelik eki *–m*'yi ekleyerek adlandırdıkları konusuna okuyucunun dikkatini birkez daha çekmek isterim: *Khuarasm, Elem>Elam, Kırım, Biarm* vs.

Pardı (Partlar) Khorasmiler (Harezmiler)le yakın ilişki içindeydiler. Daha önce İranlılar'ın hakimiyetinde olan Pardılar, Khorasmiler, Soğdlar, Ghandarî (Ghandaharlılar) ve Dadikler İran şahı Keyaksar'ın ordusunda bir birlik teşkil ediyorlar; Pardılar ve Khorasmiler tek bir kumandanın yönetiminde bulunuyorlardı. (Herodot, VII, § 66).

Burada öncelikle kaydetmek gerekir ki, Pardı (Part)lar, ilk başlarda Türk idiler ve Orta Asya'nın Türk halkları bünyesinde yer alıyorlardı. Eğer onlar Pers dilli olmuş olsalardı, göçebe Türkler'in etkisiyle Türkçeyi kabul etmezler, aksine mutlaka muhaceret ederek gelen Türkler'i "göçebeleri" asimile ederek, kendi Pers dillerini benimsetirlerdi.

31 Tosltov, *Drevniy Xorezm*, s. 341.

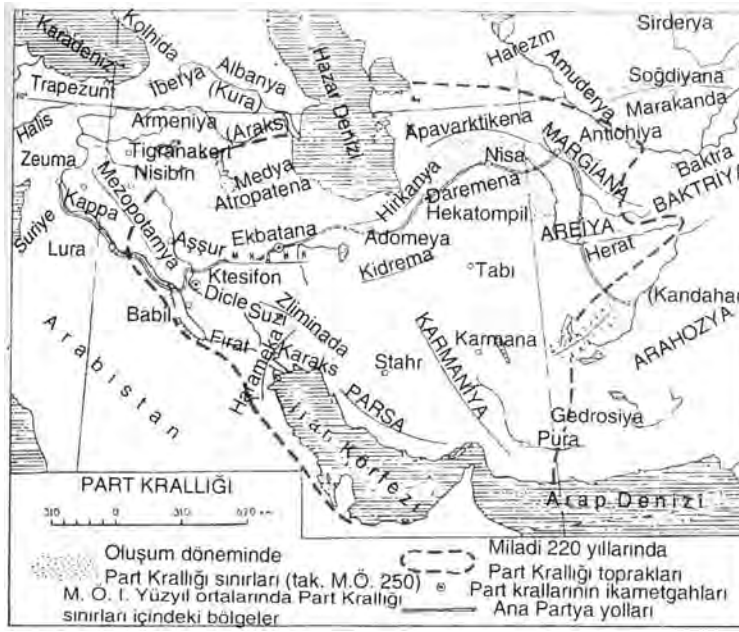

Pardı etnik adı da etimolojik açıdan Türkçe modele uymaktadır. Pardı, *par (bar)* 'var, yeterli, zenginlik' ve *–dı (-lı)* ekinden oluşmuştur. Buna göre *pardı* 'zengin, servet sahibi, varlıklı' anlamındadır... *Pardı*'nın Türkçe orijinli bir etnonim olduğunu Kama boyunda *bardı* şeklinde rastladığımız ve yer zamiri eki *–m* birleştirilen *Bardım* kelimesi de göstermektedir. Moğol fethinden önce Azerbaycan'da, adını sahiplerinden alan güllük gülistanlık ticaret Merkezî *Barda* vardı.

Bardı halkının devleti, M. Ö. III. Yüzyılda Yunanlılar'la İranlılar'ın mücadelesi sürecinde Hazar Denizi'nin güney ve güneydosunda kurulmuştu. Bu devlet, yükseliş döneminde Mezopotamya'dan Hindistan sınırına kadar uzanan geniş bir coğrafyayı hakimiyet altına almıştı. Göründüğü kadarıyla Pardılar, Sümerler zamanında da

Ön Asya'da vardılar ve onlarla yakın temas halindeydiler. (Haritaya bkz.). Pardılar, daha sonrasında Türkmen halkının oluşumuna fiilen katılmışlardır. İlk Pardılar'a Türkmen deniliyordu. Muhtemelen İran Körfezi'nin doğusundaki Hamsin, Irak ve Suriye Türkmenleri, Pardı devletinin Ön ve Orta Asya'da devâsâ toprakları hakimiyet altına aldığı zamana kadar orada yaşıyorlardı.

Greko-Baktria devleti sakinleri olarak gözüken *Soğdiyan*lar, Harezmliler ve Pardılar'la (Parthlar'la) yakın temas halindeydiler.

Sakalar Pers dilli bir halk olarak kabul ediliyor, ama aşağıda göreceğimiz gibi, onlar da Türk dilliydiler. Soğdı, *sak* veya *saka* etnoniminden –dı (-lı) ekiyle oluşan bir etnik addır. *Sakdı>sağdı>soğdı*, 'Sakalar'la karışmış kabile' anlamındadır. İskitler'le ilgili özel bölümde Sakalar'ın Türk dilli oldukları üzerinde ayrıca durulacaktır.

Eski kaynaklarda Harezmli, Pardı ve Soğdlarla birlikte *arı/arii ve gandari*'lerden söz edilmektedir. Herodot, Akemenid dönemindeki İranda Pardı, Horezmli, Soğdı ve Arilerin onaltıncı hükumeti teşkil ettiklerini belirtmekte (Herodot, III, § 93). Daha sonra da Ariler'in Medyalı olduklarından söz etmektedir (VII, § 62). (Konunun uzmanları burada Medyalıların Türk dilli kısmından söz edildiği kanaatindedirler). Herodot daha ileride Ari, Parth, Harezmli, Soğd, Gandari ve Dadikler'in tıpkı Baktrialılar gibi aynı silahları kuşanarak savaşa iştirak ettiklerinden bahsetmektedir (Herodot, VII, § 66). Baktria'da ise o sıralar Türk dilli Tohar/Togar (Togarma, İbrani dilinde Türkler) kabilesi hakimdi.

Ar/er adı, en yaygın birincil Türkçe etnonimlerdendir. Eski dönemlerde Orta Asya'da oldukça aktif bir şekilde birincil etnonim yapımında kullanılmıştır. Henüz daha o dönemde *Ar*lar Harezmliler'in (k*huar/suar=su+ar+as*) ve Kangarlar'ın (*kang+ar*) bünyesine girmişlerdi. *Ar*ların daha sonraki gelişimiyle birlikte ikincil etnonimler halinde pek çok kabile oluşmuştur: Bolgar/Bulgar/Suar, Hazar, Sarir, Tatar, Avar, Mişar, Salar, Uygur vs.

Gandari etnik adına gelince, o da Türkçe etimolojiye istinaden Ar/Ariler'den oluşmaktadır ve gan/han'ı olan Arlar anlamındadır: *Gandı-ar*'daki *gandı/hanlı* yani hanı olan demektir.

Bizim Ar/Arilerin semantikası hakkındaki açıklamamız, tabi ki Hint-Avrupa tezini savunan bilim adamlarının savlarıyla örtüşmemektedir. Çünkü onlar Hint-Avrupaîlere bir atayurt bulmaya çalıştıkları için, pek çok Orta Asya halklarını da bu dil ailesinin bünyesine katmakta, dolayısıyla Hint-Avrupaîlerin ata yurdunu Merkezî ve Orta Asya'ya yerleştirmektedirler. Bazı Orta Asya halklarını (örneğin Toharlar'ı) suni bir şekilde eski Pers diline mensup halklar olarak gösteren kimi Alman bilim adamları, bu konuda özellikle ileri gittiler. Onlar, Arileri Hint-Avrupaîler'e mensup göstermek suretiyle yaratılan bu suni manzaraya dayanmak suretiyle, XIX. Yüzyıl ortalarında "Ari" ırk teorisini ortaya attılar ve böylece İndo-İran dillerini Ari dilleri, bu dilleri konuşan halkları Ari olarak kabul ederek, onları fiziki açıdan "en yüksek" ırk şeklinde nitelediler. Bu "Ari ırkı" teorisi, daha sonra Almanlar'ı "en yüksek Ari ırkı"na mensup göstermek isteyen Alman faşistleri tarafından kullanıldı.

Şimdi Türkçe konuşan Orta Asyalı halklar bölgesinde kalan Kuşanlar'la ilgili birkaç mesele üzerinde birazcık durmamız gerekiyor. A. N. Bernştam, 1947'de "*K voprosu ob usun/kuşan i toxarax*" (Usun/Kuşan ve Toharlar Meselesi Üzerine) adlı bir makale yayınlayarak, bunların Eftalitler'le akraba olan tek bir halka mensup kabileler olduklarını belirtti. Ancak yazar, geleneklere uyarak bunların tamamını Pers dilli halklar olarak gösterdi.[32] Halbuki bu çalışmada ortaya konulan kesin deliller sözü edilen halkların Türk dilli olduğunu göstermekteydi.

32 Bernştam A. N. *K voprosu ob usun/kuşan i toxarax*: (İz istorii Tsentralnoy Azii)//Sovetskaya etnografiya, no. 3, s. 41-47.

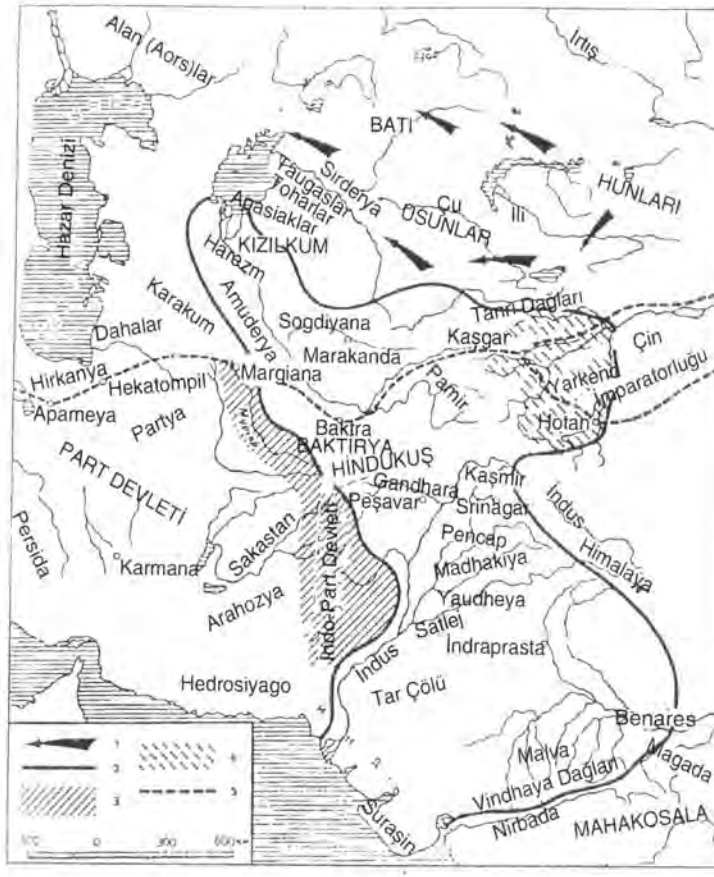

II. Yüzyılda Orta Asya

Kusan (tarih literatüründe daha yaygın biçimiyle Kuşan) denilen halk, tarihte gerçekten büyük izler bırakmış, M. Ö. I. Yüzyılda bir devlet kurmuş bir halktır. Bu devlet, I-III. Yüzyıllarda Orta Asya, Af-

ganistan, Pakistan, Kuzey Hindistan ve Sinkian'ın önemli bir kesimini içine alan geniş bir bölgede hükümran olmuştur. (Haritaya bkz.)

Resmi tarih bilimi, onları, aslen İran dilli olan, ama IV-VII. Yüzyıllarda muhaceret yoluyla çıkıp gelen göçebe Türkler'in etkisiyle Türkleşen bir halk olarak kabul etmektedir. Halbuki daha önce de belirtildiği gibi, bir kural olarak, dışarıdan çıkıp gelen göçebeler daha kültürlü yerli ve yerleşik halkı asimile edemez, aksine onlar arasında erir gider. Dolayısıyla Kuşanlar'ın ta başından beri Türk dilli olduklarını kabul etmek daha doğru olurdu. Ayrıca tarihî kaynaklar Kuşanlar'ın Toharlar'ın en önde gelen kabileleri olduğunu, Tohar devletinin başında ise Usunlar'ın bulunduğunu göstermektedir.[33] Toharlar ve Usunlar ise tartışmasız Türk dilli halklardı. Bir diğer yandan kaynaklarda Kuşanlar, genel olarak *Eftalit* etnik adını taşıyan Ak Hunlar olarak gösterilmektedir.[34]

Kadim kaynaklardaki bu açıklama, Kusan (Kuşan) etnoniminin etimolojisiyle de desteklenmektedir: *ku* 'beyaz, ak'; *san* Türkçe *sun*'dan gelmektedir. Bu durumda *Kusan* 'Ak Hunlar' demektir. A.N. Bernştam, bazı varyantlardan yola çıkarak *Kusan* etnoniminin sadece Usun etnik adının Toharca telaffuzundan ibaret olduğunu kaydetmektedir.[35] Usunlar, Türk'dür, Toharlar da Türk'dür ve dolayısıyla Kusanlar Türkdür; diğer adıyla Ak Hunlar'dır. Tabii olarak, Orta Asya'da eski Türk dilli halkların yaşadıkları bir bölgenin bulunduğuna sadece bu Hunlar (Usunlar, Toharlar, Ak Hunlar) değil, bizzat Hun (Sun)lar'ın tarihleri de şahitlik etmektedir. Bu konuya ileride değinilecektir.

Harezmli (Khorasmi), Saka, Soğd (Sakadı), Pardı (Rusça Parfiyan) ve Kuşanlar'ın ta başından beri Türk dilli oldukları konusunda en sağlam delillerden biri de, bu halkların kendilerine özgü eski etnik adlarını muhafaza etmiş olmalarıdır. Eğer bunlar başından beri Pers dilli olsalardı ve ancak IV-VII. Yüzyıllarda muhaceret yoluyla gelen Türkler'in etkisiyle Türkçeyi kabul etmiş bulunsalardı, o tak-

33 Age., s. 43.
34 Prokopiy Kesariyskiy, *İstoriya voyn rimlyan s persami, vandalami i gottami*, Kn. I, s. 60.
35 Bernştam, *K voprosu*, s. 44.

dirde Türkler arasında asimilasyon sürecinde yeni etnonimler, özellikle yeni gelen Türkler'in etnik adlarını almış olurlardı. Genellikle asimile olan biri halk, eğer bir devlet kuramamış ve onu yönetememişse, daima kendisini asimile eden halkın etnik adını alır.

Orta Asya'da Milattan çok uzun zaman önce de Türkler'in yaşadıklarına, eski Yunanlı seyyahların eserlerinde geçen Türkçe yer adları da delalet etmektedir: Örneğin sıradağ adlarından Kavkas (Kaukas), Kroukas, Taur (önceki kısımlara bkz.), Oksiy ve değişik nehir adlarından Araks, Oks (Oxus), Tanais vs.[36]

Burada zikredilen Elamlılar, Harezmliler, Pardlar, Kuşanlar, Soğdlar, Toharlar, Usunlar'la, Orta Asya'nın eski Türk toponimleri, M. Ö. Henüz III. Binyıldan itibaren sözü edilen bölgede yeni Orta Asya ve Kazakistan'da eski Türkçe konuşan halklar gölünü oluşturan Türk kabilelerinin yaşadıklarını yeterince ikna edici şekilde göstermektedir.

§ 31. Kafkaslar, Karadeniz çevresi, İdil-Ural boyu ve Batı Sibirya'da eski Türk dilli halklar

En eski Türk dilli kabileler, tek heceli birincil etnonimlerden *ar, as, bi, sun, men, sak* adlarını kullanmışlar; ancak, zaman içerisinde yaşanan gelişmeler ve etkileşimler sebebiyle bu adlar bazı değişimler geçirmiştir. Bunları birbirinden ayırt etmek için, etnik adlarının bazı tamlayan veya ekler aldığını, böylece daha sonraları ikincil Türkçe etnonimlerin ortaya çıktığını kaydetmek gerekir. Etnonimlerin bu durumundan hareketle, birincil etnonimleri kullanan kabilelerin vaktiyle yaşadıkları bölgelerin eski Türk dilli halklara ıtlak edilmiş olabileceği sonucuna varmak mümkün.

Kafkaslarda (Kuzey Kafkasya ve Kafkas-ötesi'nde): En eski zamanlardan beri Azerbaycanlıların atalarının önemli bir kesimi, özellikle de *ar/ir, as/az, bi/pi, bey, sun/san/şan-can* vs. etnonimlerini kullanan kabileler yaşamışlardır. Bilahare Türk kabilelerinin birbirleriy-

36 Pyankov İ. V. *Srednaya Aziya v antiçnoy geografiçeskoy traditsii: İstoçnikovedçeskiy analiz,* s. 283-284.

le kaynaşma sürecinde, *asar/azar/azer* denilen yeni ikincil etnik oluşumlar ortaya çıkmıştır. Hazar (Kaspi) Denizi sahilinde *Kaspi*ler yani 'Kayalı dağ beyleri' yaşıyorlardı ki, daha sonra deniz de onların etnik adıyla anılmıştır. Yakın akraba kabilelerden *azer, bey, sun* (can)ların karışımı sebebiyle bilahare *az-er-bi-şan>azerbaycan* adını alan etnik bütünlük şekillenmiştir. Kafkaslar'da eski Ön Asyalı *Kuman, Kumık*, Orta Asyalı Balkarlar'ın bir kısmı yerleşmiştir ki, bunların bünyesinde *Karaçay* 'kara nehir' veya 'karaçaylı' etnomini alan kara nehirli insanlar bulunuyordu.

Azer adlı Türk etnosu çoğu kez *Hazar* etnonimiyle anılmıştır. Bu etnonim, kimilerinin görüşüne göre, yalnızca Azer sözcüğünün fonetik bir varyantından ibarettir. Bazıları da kelimenin *ar* etnonimini ve *haz/has/kas* 'kaya, kayalı dağ' tamlayanından oluştuğunu, 'kayalı dağ insanları' anlamındaki Hazar sözcüğünün buradan geldiği görüşündedirler.

Bazı Azerbaycanlı bilim adamlarına göre Ön Asyalı *Subar/Suar*lar, henüz Milattan çok uzun bir zaman önce Kafkaslar'a da saçılmışlardı. Ayrıca burada geniş bir alanı kaplayan yerleşim birimi ve hatta *Alban-Alvan/Alan* (Alanlar'la ilgili kısma bkz.) devletinin şekillenişi de kaydedilmektedir. Demek ki, geleneksel tarih biliminin ilk Türkler'in Hun adıyla Kuzey Kafkasya'ya sadece IV. Yüzyılda, Kafkas-ötesine (Anadolu'ya) ise ancak XI. Yüzyılda Oğuz adıyla geldikleri şeklindeki tezi gerçeklerle örtüşmemektedir. Kafkaslar'da Türk dilli halkların yaşadıkları bölgelerin varlığı, Ön ve Orta Asya'da M. Ö. Henüz IV-III. Binyılda bazı Türk kabilelerinin yaşadıkları dönemlerden itibaren gözlenmektedir.

Karadeniz civarında, M.Ö. uzun bir süre önce de *Taur, Trak, Onogur, Akatsir, Kimmer, S'k'dı* (Rusça Skif) vs. (bkz. §§ 44-46) adlarını taşıyan Türk dilli kabileler yaşıyorlardı. Karadeniz'in eski adı olan *Pont*(os) kelimesi Türkçe *bün/bun* 'çorpa, yiyecek, duru çorba' ve *–dı/-t* iyelik ekinden gelmektedir. *Buntı>pontı>pont* (os), Türkçe 'besleyen, bol yiyecek' anlamındadır. Türkler'in M. Ö. I. Binyılın başlarında Kuzey Karadeniz civarında yaşadıklarına, Yunanlılar'ın Kırım'ı kolonileştirdikleri dönemde, bariz şekilde aynı anlama gelen *Thana-*

goria ve *Pantikapea* şehirleri gibi Türk yerleşim birimlerinin varlığı da delalet etmektedir.[37] Bilindiği gibi *Thanagoria* toponimi tarihen *hunogur/(th)onogour* etnoniminden gelmektedir. Demek ki, *honogur/thonogor* yerleşim birimini Onogurlar/Hunogurlar kurmuşlardır ve Onogurlar Bulgarlar'ın doğrudan ataları olarak kabul edilirler.

Pontikapea toponimini tarihen *pontıkapı* 'Pont kapısı' şeklindeki Türkçe kelimeden gelmektedir. Bu şehir daha sonra Pontikapı sözcüğünün antonimi Kéréş 'giriş' şeklini alan Kerç'e dönüşmüştür. Ayrıca Ermeni kaynakları da Kuban'da henüz II. Yüzyılda bir Bolgar bölgesinden söz etmektedirler. Dolayısıyla Karadeniz civarının sadece IV-VIII. Yüzyıllarda Türkleştiği görüşü tenkitler karşısında çürümektedir.

Ön Asya ve Orta Asya'nın Türk dilli halkların etnik bünyesi içinde yer aldığı konusunda, daha önce İdil-Ural ve Batı Sibirya'daki Türk dilli halkların yaşadığı bölgenin bulunduğu belirtilmişti.

İdil-Ural'da eski Türk dilli halkların yaşadıkları yerler konusuna proto-Türkler'lerin ana yurtlarıyla ilgili kısımda değinmiştik. Kafkasyalı bilim adamları İ. M. Miziyev ve K. T. Laypanov, İdil-Ural civarında Türk kabilelerinin M. Ö. Henüz IV. Binyılda yaşadıklarını, bu yüzden bilim adamlarının İdil-Ural çevresini proto-Türkler'in ata yurdu olarak gösterdiklerini tüm yönleriyle izah etmişlerdir.[38] Bundan başka İdil-Ural çevresinde eski Türk bölgesinin bulunduğunu, burasının Ön ve Orta Asya'yla etnik, ekonomik ve siyasi yönden sıkı ilişkiler içinde bulunması da ciddi biçimde göstermektedir.

Önce Ön, Orta Asya ve İdil-Ural civarının ana kabilelerden Subarlar ve Kangarlar'la birbirlerine bağlandıklarını belirterek başlayalım. Daha önce belirtildiği gibi Sümer/Şumerler'in öz adları Kangar/Kungur'du ve bu sebeple Subarlar ve Akkadlar'la aynı dili konuşuyorlardı. Kangarlar'a Subar/Sumar/Sümer/Şumer diyorlardı. Subar/Huar etnik adı Khuaras/Khorasmi/Harezmiler'in bünyesinde mevcuttur. Onlara da Kangar/Kang/Kangha diyorlardı. Bu kabile adları İdil-Ural civarında da mevcuttu. Onların izleri burada Kungur,

37 Sevostyanova O. İ. *Severnoye Priçernomorye v klassiçeskiy period*/Istoriye Drevney Gretsii, s. 233.

38 Laypanov K. T., Miziyev İ. M. *O projisxojdenii*, s. 16-28.

Suar toponimlerinde muhafaza edilmiştir. *As* etnonimi taşıyan kabilelerle bağlantılı *Osa, Aslı/Aşlı* gibi eski toponimleri de buna ilave etmek mümkün. *Khuarasm/Khuaras* bitişik etnonimlerinde, Suar'dan başka *as* (Khuar-as) etnoniminin bulunduğunu da hatırlatmış olalım.

Suarlar ve Kangarlar, kendilerine ait izleri Ön Asya'da M.Ö. IV-III. Binyıllarda, Orta Asya'da ise M. Ö. II-I. Binyılda bıraktılar. Peki acaba bu iki halk İdil-Ural civarında ne zamandan beri yaşamış olabilirlerdi? Eğer bu bölgenin Türkler'in ana yurdu olduğu göz önünde bulundurulursa, o takdirde onların burada Ön ve Orta Asya'dan daha önce ortaya çıktıkları anlaşılacaktır.

Subar etnoniminin hem Orta Asya'da (*Samar-kend*) ve hem de İdil civarındaki (*Samara, Şumer*) etnonimler arasında tespit edilen *Sümer/Samar* şeklinde fonetik varyantları vardır. İdil (Volga) havzasındaki *Torçesk* toponimi, herhalde İdil-Ural civarının Milattan çok uzun bir süre önce henüz Türk kabilelerinden söz edilmediği bir dönemde Ön Asya'yla kadim bağları olduğunu göstermektedir.

İdil-Ural civarıyla Orta Asya arasındaki bu tür kadim ilişkilere, etnik adları tarihen Türkçe *par/bar* 'varlıklı, zengin' ve Türkçe iyelik eki –dı/-lı (bardı/pardı 'zengin, varlıklı') dan gelen eski Orta Asyalı *Pardı* halkının varlığı da şahitlik etmektedir. Kama nehri çevresinde öz adları *bardı/pardı* olan proto-Bulgarlar saçılmışlardı. Şimdilerde onlara *Barda Tatarları* diyorlar.

Harezm kâseleri

Orta Asya ile Kama civarı arasında uzun yüzyıllar boyunca ya-

kın ilişkiler bulunduğunu Orta Asya araştırmacıları da kaydetmektedirler. Örneğin S. P. Tosltov, Köhne Harezm'i enine boyuna inceledikten sonra, "Eski dönemde, henüz neolit çağın başlarında, Harezm, hakimiyet alanını uzak Kama civarına kadar yayarak, oralardan vergi olarak kürk alıyordu... Uzak Kama çevresinde Harezm ile Karadeniz civarındaki Hellen ve İskitler'in etkileri birbiriyle kesişiyordu" diye yazmıştır.[39]

Orta Asya ile kızıl renkli Kama nehri civarı arasındaki yakın ilişkilere, Kama boyunca ele geçirilen Harezm, Parth (Pardı), Kuşan sikkeleriyle, üzerlerinde yazılar bulunan gümüş kap kacaklar da delalet etmektedir. Bunlara özellikle Perm vilayetinde, Kama civarındaki Bardım/Pardım köyünde bol miktarda rastlanmıştır. Daha önceleri bu sikke ve kap kacaklar bulunduğunda daha çok eritilerek başka işlerde kullanılmış ve ancak XVIII. Yüzyıldan itibaren kolleksiyonlarda muhafaza edilmeye başlanmıştır.[40] F. Stralenberg, henüz XVIII. Yüzyılda Kama civarında ele geçirilen "güney" gümüşüne istinaden Hindistan'dan Biarmia ve Beyaz Deniz'de uzanan büyük nehir ticaret yolunun varlığını ispat etmeye girişmişti. Aynı görüş, dışardan gelen tacirlerin gümüş eşyaları Kama civarında toprağa gömdükleri, bu yüzden yerli ahaliyle ilişki kurmadıkları şeklinde XIX. Yüzyılda da ifade edilmişti.[41] XIX. Yüzyıl sonlarında yaşayan Permli arkeolog F. A. Teplouhov, böyle bir ticaret yolunun mevcudiyeti fikrine karşı çıkarak, Hant ve Mansalar'ın din dışı ibadethanelerinde Ural gümüşünün kullanıldığı şeklindeki teklifi reddetmişti.[42] Daha sonra bu görüş hemen hemen tüm araştırmacılar tarafından kabul edildi. Onlara göre Urallarda ve Kama boyunda yapılan dini merasimlerde gümüş kapların kullanılması için onların güneyden çok büyük miktarlarda getirilmesi gerekiyordu.[43] Aynı araştırmacılar, muhtemelen Bartım köyünün bulunduğu bölgede bol miktarda ithal malların sergilendiği büyük ve ucuz bir merkezin yer aldığı kanaatindedirler.[44]

39 Tolstov, *Drevniye*, s. 342.

40 Bader O. N., Smirnov A. P., *"Serebro zakamskoye" pervıx vekov naşey erı*. Bartımskoye mestonaxojdeniye, s. 5.

41 Age., s. 20.

42 Teplouhov F. A. *Drevnosti permskoy çudi iz serebra i zolota i yeye torgovıye puti*//Permskiy kray, III, s. 85.

43 Bader O. N., Smirnov A. P., *"Serebro zakamskoye" pervıx vekov naşey erı*. Bartımskoye mestonaxojdeniye, s. 85.

44 Age., s. 25.

Yukarıda belirtildiği gibi, Kama boyu ile Orta Asya arasındaki bu ilişkiler, ağırlıklı olarak Türkler tarafından kurulmuştur ve dolayısıyla her iki bölgede de Milattan önce Türk dilli kabileler yaşıyorlardı. Kama boyunda ele geçirilen sikkeler ve gümüş kap kacaklar üzerindeki Harezm, Pardı (Parth) ve Kuşan kitabelerinin Türkçe oluşu da bu gerçeğe işaret etmektedir. Nümizmat A. G. Muhammediyev'in araştırmaları dahi bu sonucu göstermektedir.[45] Bu sikke ve kap kacaklar üzerindeki yazıları uzun yıllar zarfında Farsça ile okuma girişimleri hiçbir sonuç vermemiştir.

Aydınlığa kavuşturulması gereken bir konu daha var: Acaba eski Harezmli, Pardı ve Kuşanlar'ın Kama boyuna ilgi duymalarının sebebi ne idi? Bize göre bunun sebebi, muhtemelen sadece kürk değil, özellikle Kama boyundaki gümüş yataklarıydı. Bilim adamları, bugüne kadar Kama boyunda bulunan gümüş sikke ve kap kacakların doğrudan buradaki gümüş yataklarıyla bağlantılı olduğu şeklinde bir tahminde dahi bulunmadılar. Kama boyunun yerli ahalisi yani Bulgar-Tatarlar'ın ataları, Milattan uzun bir süre önce dahi gümüş dökümcülüğüyle uğraşıyorlardı ve bu durum hem Orta Asya'dan Harezmli, Pardı ve Kuşanlar'ın, hem de İskandinavlar'ın, genel ola-

45 Muhammediyev A. G. *Turanskaya pismennost*//Probleimı lingvoetnoistorii tatarskogo naroda, s. 36-83.

rak Batı Avrupalıların dikkatini çekmişti. Kama boyunda gümüş yataklarının bulunduğu ve ahalinin gümüş dökümcülüğüyle uğraştığı, XIV. Yüzyıla ait eski Rus kaynaklarında da belirtilmektedir. Bu kaynaklarda "Kama'nın öte tarafında gümüş bulunduğu" ve Ural ve Kama boyunda yaşayan ahalinin vergisini gümüşle ödediği kaydedilmektedir.[46] Gümüş dökümcülüğü sebebiyle Kama boyu ahalisi hem gümüş ticaretinde, hem de muhtemelen bu gümüşün işlenmesinde söz sahibiydi. Öbür türlü Harezmli tacirlerin buraya işlenmiş, kitabeli gümüş kap kacaklar getirmeleri pek mantıklı gözükmüyor. Büyük bir ihtimalle bu kap kacaklar gümüşün bizzat çıkartıldığı kendi yerinde işleniyordu ki, Kama'da bu kap kacakların mebzul miktarda bulunmasının sebebi de bu idi. Gümüş yolunun Kama boyundan başlayarak çeşitli yönlere doğru uzanması da bunu göstermektedir. Pek muhtemeldir ki, Kama boyu ile Orta Asya arasında Türk kabilelerini her iki bölgeye bağlayan bir yol mevcuttu.

Orta Asya'nın Türkçe konuşulan eski bölgeleri meselesini gözden geçirirken, geleneksel tarih biliminde Hint-Avrupaî sayılan Kuşanlar'ın esasen Türk, ama bilhassa Ak Hunlar olduğunu belirtmiştik. Değişik lehçeler sebebiyle Kuşan/Kusan/Kaşan/Kasan/Kazan vs. etnonimler taşıyan Kuşanlar, sadece Orta Asya'da etnik izler değil, İdil-Ural civarında Koşan, Kazan gibi toponimler ve Kaşan, Kazansu gibi hidronimler bırakmışlardır. Bu etnonimlerin İdil-Ural bölgesinde toponim ve hidronimler olarak yerleşip kalması, muhtemelen Kuşan İmparatorluğu'nun I-III. Yüzyıllardaki yükselme dönemiyle alâkalıdır.

İdil-Ural boylarında Orta Asyalılar'ın tarihî kaderine fiilen iştirak eden Sun (Hun)lar'ın, Avar (Aors)lar'ın ve Alanlar'ın etnik izlerine de rastlıyoruz.

Geleneksel tarih biliminin İdil-Ural civarının güya Bulgarlar'ın gelişiyle birlikte ancak VII. Yüzyılda Türkleştiği şeklindeki görüşü, tenkitler tarşısında tutunamamaktadır. Henüz eski dönemlerde de İdil-Ural civarı Türk dilli halkların mekanıydı.

46 Bader O. N., Smirnov A. P., *"Serebro zakamskoye" pervıx vekov naşey erı*. Bartımskoye mestonaxojdeniye, s. 5.

En eski zamanlardan beri Batı Sibirya'da yaşayan kabileler Ön Asya, Orta Asya ve İdil-Ural civarıyla çok sıkı ilişkiler içinde bulunmasına rağmen, geleneksel tarih bilimi burasını Türk dilli halkların yaşadığı eski bir bölge olarak kabul etmez.

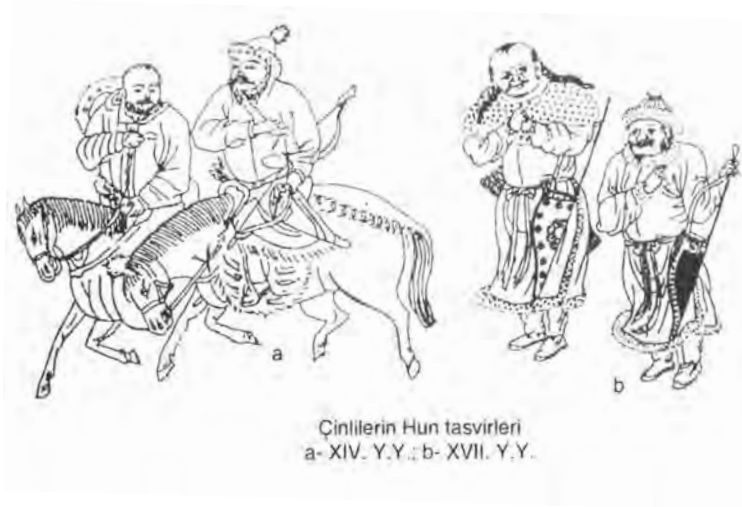

Çinlilerin Hun tasvirleri
a- XIV. Y.Y.; b- XVII. Y.Y.

Her şeyden önce bizzat Sibirya adının tarihen Türkçe *subar/suar/sabir/sibir* etnoniminden geldiğini göz önünde bulundurmak gerekir. Ancak şunun da bilinmesi gerekir ki, bu etnonimin en eski hamilleri M. Ö. IV-III. Binyılda Ön Asya'da yaşıyorlardı ve Khuaraslar'ın bünyesindeki Aslar da M. Ö. II. Binyılda Orta Asya'da onlardan türemişlerdir. Subar/Sabirler ve Khorasmiler için Hazar sahililleri ne çıkış sıradan bir olaydı. Onlar buradan Ural-Miass-Tobol-İrtış-Ob nehirleri boyunca ilerleyerek Buz Denizi'ne ulaştılar ki, Kar Denizi adı da onlardan kalmıştır.

Sümerler'in ve Harezmliler'in bir kısmının öz adı olan Kangar etnonimini hatırlayalım. Harezmliler'le birlikte As (Khuar+as)lar da vardı. Bu etnik adları taşıyanlar, yani Kangarlar ve Aslar, M. Ö. VII. Yüzyılda Batı Sibirya'ya kadar gelerek Yenisey sahillerinde Kangaras

adında güçlü bir devletler federasyonu kurup V. Yüzyıla kadar bu devleti ayakta tuttular. Bu devletin hakimiyet sınırları Orta Asya'ya kadar uzanmıştı. Kangaras devleti, değişik zamanlarda Keş, Kusan, Taşkent, Buhara ve hatta Semerkand gibi muhtelif merkezlerde de hakimiyet sağlamıştır. Tüm Batı Sibirya da Kangaras devletinin hakimiyet sınırları dahilindeydi. Bilim adamlarının görüşüne göre zengin Tagar arkeolojik kültürü de onların eseridir. Hatta onu İskit konfederasyonunun önemli bir kesimi olarak görenler de var (ileriye bkz.)

Demek ki eski Türk dilli halkların yaşadıkları bölgelere Kafkaslar, Karadeniz çevresi, İdil-Ural boyları ve Batı Sibirya'yı dahil etmek gerekir.

§ 32. Türkler'in Hun etnik kökeni ve Hunlar'ın yaşadıkları bölgeler

Hunlar'ın Türkler'in ataları olduğu konusunda Türkologlar arasında herhangi bir şüphe yok. Belki de burada Türkler'in kökeninin Hunlar'a dayandığından bahsetmeye gerek bile yok; ama geleneksel tarih biliminde Hint-Avrupaî kabul edilen birçok halk da Hunlar'la ilişkilendirilmektedir. Bu var sayımları gözden geçirmek yani Hunlar'ın bazı komşularının Türk dilli olduğunu ispat etmek için Hun etnogenezi üzerinde birazcık durmamız gerekir. Bu yüzden biz de okuyucuya Hunlar'ın temel özellikleri ve yaşadıkları bölgeler hakkında hatırlatmalarda bulunmayı uygun gördük.

Genel etnik ad olarak Türk sözcüğü yayılıncaya kadar Hyun-nu (Sun) kelimesi birçok Türk'ün atasının ortak etnik adı olarak kullanılmıştır. Rus tarih biliminde Khyunnu ve Hun (Gun) etnonimleri anlam itibariyle farklıdır, ama Türk kaynaklarında böyle bir ayırım söz konusu değildir. Sadece Hun (Sun veya değişik bir telaffuz ile Sün) kelimesi kullanılmaktadır. İkincil birleşik etnonimlerde sun sözcüğü farklı lehçe şekilleri kesbetmektedir: *San, Sun, Zan, Şan, can* vs.

Hunların hayvan figürleri

Hint ve Çin kaynaklarında Hun etnonimi *Unu* şeklinde M.Ö. II. Binyılda kullanılmıştır. Bu kelimeye daha sonra Avrasya'da ve hatta Kuzey İtalya sınırına kadar Batıda rastlanılmaktadır.[47] 1981'de Çin kaynaklarının analizine dayanarak Büyük Hun İmparatorluğu'yla ilgili iki ciltlik bir eser yayınlayan Türk tarihçi Bahaaddin Ögel, Hyun-nu (han)lar'ın M.Ö. 1500'lerde Çinliler'le yakın temas halinde bulunduklarını; aralarında avcılar, çarvacılar, çiftçiler (ki buğday ve pirinç yetiştiriyorlardı) olduğunu, ama daha ziyade koyunculukla iştigal ettiklerini yazmaktadır.[48]

Anlaşılan Hun (Unu)lar henüz M. Ö. II. Binyılda devlet teşkilatlanmasını tamamlamışlardı; öbür türlü Hint ve Çin kaynakları onlardan öylesine bahsetmezlerdi. Ne var ki, bu en eski dönem incelenmiş değildir. (Çinliler'in Hun tasvirlerine ve Hun sanatıyla ilgili hayvan figürlerine bkz.)

Tarih biliminde Hunlar'ın ilk imparatorluklarını M. Ö. VIII-VII. Yüzyıllarda kurdukları kaydedilmiştir. Bu imparatorluğun sınırları Kore'den Aral Gölü'ne, Sibirya bozkırları ve Tanrı Dağları'ndan Tibet meraları ve Kuzey Çin'e kadar uzanıyordu. Miladî çağın başlarında, Orhon nehri vadisinde, Talas-Altaylarda ve Batı Türkistan'da Kuzey Hun Devleti, Kuzeybatı Çin'de ise Miladi II-III. Yüzyıla kadar varlığını sürdüren Güney Hun Devleti kurulmuştu.[49]

Miladi I. Yüzyılda iç süreçler Hyun-nu devletini parçaladı. Bir kısmı Çin'in hakimiyetine girerken, diğer bir kısmı savaşa savaşa Batıya çekildi ve orada Ugor ve Sarmatlar'la kaynaşmak suretiyle "Gun" (Hun) adını aldılar.[50] Elbette ki bu görüşe katılmıyoruz; çünkü Hunlar, Gumilev'in düşündüğü gibi, bir halk olarak tarihten silinmemiş, aksine değişik etnik adlar altında varlığını sürdürmüşlerdir. Hunlar Batıda da Gunlar'a yani başka bir halka dönüşmediler ve Ruslar'ın verdikleri Hunlar ve Gunlar şeklindeki değişik adlar altında tek ve aynı halk olarak yani Hun (Sun) etnik adını taşıyan Türk

47 Yelnitsy L. A. *Skifiya Yevraziyskix stepey: İstoriko-arxeologiçeskiy oçerk*, s. 4.
48 Ögel B. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I/11.
49 Seferoğlu, Müderrisoğlu, *Türk Devletleri Tarihi* (Etnolojik bir Deneme), s. 25-26.
50 Gumilev L. N. *Hunnı v kitaye*, s. 5.

dilli halklar olarak varlıklarını sürdürdüler.

Şimdi Rus tarih biliminde Gun (Hun)lar olarak adlandırılan Avrupalı Hun (Sun)ların üzerine dikkatimizi yoğunlaştıralım. L. N. Gumilev'in genellemesine göre Miladi 370'lerde Gun (Hun)lar, Büyük Halk Göçleri'ni tetikleyen kitlesel hareketlenmeyi başlattılar. Kuzey Kafkasyadaki Alanlar'ı itaat altına alan Hunlar, Balamber'in önderliğinde Don çevresine gelerek, 375'de Kuzey Karadeniz civarında yaşayan Gotlar'ı mağlup edip, Vestgotlar'ı Trakya'ya çekilmeye mecbur bıraktılar.

394-395 yıllarında ise Kafkaslar üzerinden gelen Hunlar, Suriye ve Kappadokya'yı yakıp yıktıktan sonra Pannonya'ya geçtiler ve oradan Doğu Roma İmparatorluğu'na akınlar düzenlediler.

Hun kabileler federasyonu en geniş sınırlarına Attila (434-453) zamanında ulaşmıştır. Hunlar, 451'de de Kuzey İtalya ve Galya sınırlarından içeri daldılarsa da, Katalaun savaşında Romalılar, Vestgotlar ve Franklar tarafından mağlup edildiler. Attila'nın ölümünden sonra Hun federasyonu dağıldı.

Hunlar'ın bu kısa efsanevi tarihi bir yığın mantıksızlıkları çağrıştırmaktadır.

Eğer Hunlar sadece göçebe iseler ve Avrupa'da yalnızca 370 yıllarında arz-ı endam etmişlerse, onların Doğu Avrupa, Batı Avrupa, Suriye ve Anadolu'ya (Kappadokya'ya) akınlar düzenleyip, bu saldırıları ölümüne Roma İmparatorluğu sınırları içine taşıyabilmelerini akıl mantık kabul etmez. Gerçek tarih, ancak Hunlar söz konusu olduğunda alt üst edilebilir.

Halbuki Türk kabileleri değişik etnik adlar altında Milattan çok uzun bir süre önce Avrupa'ya saçılmışlardı. Bunlardan bazıları değişik zamanlarda hakim pozisyonuna geçerek kendi devletini kurmayı ve tarihe kendi etnik adıyla geçmeyi başarmıştır. Büyük çoğunluğu Türk dilli olan İskitler arasında (daha ileriye bkz.) dahi Sun (Hun) adını taşıyan kabileler vardı ve bunlar Milat başlarında Yunanlı tarihçi yazarların malumu idiler. Ancak, bu yazarlardan hiçbiri Hunlar'ın Avrupa'ya Asya'dan geldiklerini belirtmemiş, aksine on-

lardan yerli halklar olarak söz etmişlerdir.

Miladi I. Yüzyıl sonlarıyla II. Yüzyıl başlarında yaşayıp, eserini yazmış olan Yunanlı tarihçi Dyonisios, Hazar Denizi'nin kuzeybatısında "Kronia Denizi sahilleri boyunca Hazar Denizi ağzına kadar uzanan topraklarda önce İskitler'in, daha sonra Unlar'ın, onların ötesinde Kaspiler'in, onların da ilerisinde savaşçı Albanlar'ın ve dağlık bölgede yaşayan Kadusiler'in" yaşadıklarını belirtmektedir.[51] Yapılan alıntıdan da anlaşılacağı üzere, Dyonisios'un Miladın başlarında tespit ettiği Türk kabileleri, henüz Milattan önce Avrupa'nın geniş bir kısmına saçılmışlardı. Yazarın sözünü ettiği kabilelerin tamamı Türk dilliydi. *İskit*ler, Türk dilli halkların başında geliyorlardı. Etnik adları *kas* 'kaya' ve *pi (bey, bay)* – ana Türkçe etnonim unsurlarından oluşan *Kaspi*ler de Türk'dü. *Alan<aluan>alban* etnonimini taşıyanlar da Türk kabileleriydi. *Kadus*'a gelince, ana etnonim *us* (As'ın değişik bir varyantı) ve *kad<kas* 'kaya' tamlayıcıdan oluşmaktadır ki, 'kayalık dağda yaşayan Aslar' anlamındadır.

Yine Miladi II. Yüzyılda yaşayan Yunanlı tarihçi Ptolemaeus'a bakalım. Onun kaydına göre Sarmatya'nın Avrupa kesiminde, Akadir (Agathirs)ler'in aşağısında, Bastarnalar ile Roksolanlar arasında Hunlar yaşıyorlardı.[52]

Miladi IV. Yüzyılda, güya Türkler'in Asya'dan Avrupa'ya muhaceret ettikleri dönemde, Yunanlı tarihçi Philostratus Hunlar'dan bahsetmektedir, ama onların Asya'dan Avrupa'ya çıkıp geldikleri konusunda bir kelime bile etmez: "Göründüğü kadarıyla bu Unlar Neüriler'den daha eskidir; onlar Tanaid nehrinin döküldüğü Ripeis dağlarında yaşıyorlardı."[53]

V. Yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Zosimus ise Hunlar'dan Kralî İskitler olarak bahsetmektedir.[54] İskitler'in Türk dilli oldukları konusunda ise şüphe yoktur.[55]

51 Latışyev V. V. *İzvestiya drevnix pisateley greçeskix i latinskix o Skifii i Kafkaze*, I/186.
52 Age., s. 231.
53 Age., s. 741.
54 Age., s. 800.
55 Karalkin P. İ. *O drevneyşem sposobe doyeniya skota/Etnografiya narodov Altüaya i Zapadnoy Sibiri*, s. 39-40.

Keza Milat öncesinde Avrupa'ya da yerleşmiş bulunan Hunlar, ancak Milat başlarında kendilerini tanıtmaya başlamış, IV. Yüzyılda Attila'nın önderliğinde hakimiyeti ele geçirmiş ve Doğu Avrupa halklarını Roma İmparatorluğu'na karşı harekete geçirerek, onun yakılmasını sağlamıştır.

Umumi tarih biliminde Hunlar'ın hangi dile mensup oldukları konusunda bir görüş birliği mevcut değil. Sadece Türk dilli, Fin dilli, Moğol dilli ve Mançur dilli oldukları şeklinde bazı iddialar bulunmaktaydı.[56]

Son yıllarda ise bilim adamları Hyun-nu ve Hun imparatorluklarını Türk dilli Hunlar'ın kurdukları; ancak, imparatorluk bünyesinde Moğollar, Mançurlar, bazı Fin-Ugor kabileleri ve tabii olarak farklı etnik adlar taşıyan başka Türk halkları da bulunduğu için, bunların tamamının ortak Hun (Sun) adında birleştiklerini ortaya koydular.[57]

Eski Türkçede Hun etnik adının 'insan' anlamında olması da Hunlar'ın Türk dilli olduklarının bir başka delilidir.[58] Çinliler de Tü-ku (Türk) halkını Hunlar'ın torunları olarak kabul etmişlerdir.[59]

Bazı Türkologlar Hunlar'ın Çuvaş diline yakın bir Türkçe konuştukları görüşünü kabul etmeye meyyal görünüyorlar; ama hiçbir araştırma bu görüşü desteklemiyor. Eğer Baykal'dan Balkan Yarımadası'na kadar uzanan devâsâ coğrafyaya saçılan Hunlar Çuvaşçayı andıran bir Türkçe konuşmuş olsalardı, onların torunları olan tüm Türkler'in de Çuvaşça konuşuyor olmaları gerekirdi. Aksine Hunlar, Kıpçakça-Oğuzca tipi ortak Türkçe konuşuyorlardı. Öncelikle kaynaklarda muhafaza edilen Hunca bir cümle bunu ortaya koymaktadır. IV. Yüzyılda Hunlar Kuzey Çin'i itaat altına aldığında, Hun yöneticileri kendilerini Çin imparatoru olarak kabul ettiler. Bunlardan 328 yılında bir sefere hazırlanan Shih Lo, Buddist rahipten seferin akibetinin ne olacağını sorar. Rahip şu cevabı verir: *Suçju tilyaigan, pugu toutadan*. Bilim

56 Kafesoğlu, *Türk Tarihi*, s. 115.

57 Ser-Olcav H. *Drevnaya istoriya Mongolii*, s. 15; Suhbaatar G. *K voprosu ob etniçeskoy prinadlejnosti hunnov (syunnu)*//Problemı Dalnego Vostoka, no. 1, s. 123.

58 Kafesoğlu, *Türk Tarihi*, s. 112.

59 Biçurin, *Sobraniye;* Aristov, *Zametki ob etniçeskom sostave*, s. 290.

adamları bunun Türkçe bir cümle olduğun şüphe etmiyorlar, ama cümlenin "(ordu) sefere çıkacak, pugu (düşmanın adı veya düşman tanımlaması) fethedilecektir" şeklinde Çince çevirisi verilmesine rağmen, anlamını çözmeye muvaffak olamadılar.[60] Türkologlar, bu Türkçe cümleyle ilgili birçok varyantlar teklif ettilerse de, biz onlar üzerinde duracak değiliz. Biz sadece cümleyi kaynaklarda nasıl geçtiyse o şekilde okuyacağız. Birinci kelime – *suçju,* Türkçe 'kumandan' demek olan *suçi*'dir. İkinci kelime – tilegen 'isterse'demektir. Üçüncü kelime – *pugu*, düşman bir kabile adıdır (hatta XIX. Yüzyılda dahi Kara Kırgızlar'da *bugu>pugu* boyu vardı); dördüncü kelime – *toutadan* yani *tadıgan* 'istedi, diledi' demektir ki, *tilegen* 'diledi'nin uyakıdır. Buradaki –*gan* eki –*dan* şeklindeki telaffuz edilir ki, Türkçede olağan bir durumdur. Cümleyi bazı ufak tefek değişikliklerle tekrar verecek olursak: *suçi tilegen, pugu tatıgan* yani 'eğer kumandan askeri birlikler isterse, pugu düşmanı tarumar edilecektir' Bu anlam, kaynaklardaki Çinçe çeviriyle tamamıyla örtüşmektedir.

Diğer yandan, kaynaklarda geçen bazı kelimeler de Hunlar'ın Türk dilli olduklarını genel olarak göstermektedir. Örneğin Hun başbuğu Balamber'in adı *balam* 'oğlum' ve *ber* 'ver, sun' ve *bir* 'tek, biricik' kelimelerinden oluşmaktadır. Kelimede ses uyuşumu tamdır. Eğer Hunca Çuvaşça tipi bir dil olsaydı, boğuk sessizlerin olması da gerekirdi. Attila (*Attı-illi* olabilir) attı (atlı) 'hak eden' veya 'atlı' ve *illi* 'ili olan' kelimelerinden oluşmaktadır. Türklerde büyüklük sıfatı önce kullanılırdı ve ikincil isim ise anlam itibariyle o şahsın toplumsal durumunu yansıtmak zorundaydı.

Türk tarihinde Atsız ve Attı (Atlı) adlarına rastlanmaktadır.[61] Muhtemelen eskiden Atlı (Attı) adı 'atlı, atı olan' anlamına geliyordu ve daha sonra bu anlam yaygınlaşarak 'adlı, ünvanlı' anlamı kesbetmiştir.

Attilla'nın oğlu Ellak adındaki –lı (tı) takısı eskiden -lık(-lak) anlamında kullanılıyordu ki, -il (ell) (ülke) kökünden gelmektedir.

60 Aristov, *Zametki ob etniçeskom sostave*, s. 292-293.
61 Abul-Gazi, *Rodoslovnoye drevo turkmen*, s. 10.

Attila'nın ikinci oğlu Dinzik veya Dengizih'dir. Bu keleme farklı etimolojilerle açıklanıyor: *tiñ sık* 'saygılı ol' ve *tansık*. Bir de *dengizih* 'denizi geçen, deniz aşan' anlamındadır vs. Attila'nın sevgili hanımının adı Kerke'dir. N. İ. Aşmarin, bu kelimenin Çuvaşça Kherkke'den (bir putperest adı) geldiği kanaatindedir.[62] Türkler sevimli, sempatik kızlara *Kirke* 'kaya balığı' adını verirlerdi.

Demek ki Hun (Sun)lar, Rus tarihçiliğinde Hunlar ve Gunlar, genel olarak Türk dilli insanlardı ve Türkçe konuşulan bölgelerde Çin sınırından Karpatlar'a kadar uzanan çok geniş bir alanda at oynatan Türkler'in temel etnik kökenlerinden birini oluşturuyorlardı.

§ 33. Hun kabilelerinden Siyenbi, Usun, Tabgaç, Ju-jan ve Eftalitler'de Türk etnik kökenleri

Hun (Sun)larla doğrudan bağları bulunan bu kabile veya halklar, hem Hunlar'ın bir kısmını oluştururlar, hem de bazılarının etnonimleri tarihen Hun (Sun) kelimesine dayanmaktadır.

Siyenbiler: M. Ö. IV-III. Yüzyıllarda Orta Asya'ya yaşayan bu halk, değişik tarihî kaynaklarda Hunlar'ın doğrudan komşuları ve silah arkadaşları olarak gösterilmektedir. Hunlar'la birlikte birkaç kez Çin'i fethetmiş ve kendi devlet teşkilatlarını kurmuşlardır.[63] M.Ö. III. Yüzyılda, Hun devleti hafifçe düşüşe geçtiği dönemde, Siyenbiler yükseliş devrine girdilerse de, III. Yüzyılda onların devletleri de çökmeye yüz tuttu. İşte onların devletlerinin harabeleri üzerinde Çinliler'in Toba dedikleri Tabgaç ve Kidanlar yükseldiler. L. N. Gumilev'un görüşüne göre Siyenbiler daha sonraları Türkler ve Uygurlar arasında Kidan adıyla varlıklarını devam ettirmişlerdir. X. Yüzyılda ise Siyenbiler'in ana kitlesi Çinliler arasında asimile olmaya başlayacaktır.[64]

Siyenbiler'in etnik mensubiyetiyle ilgili görüşlerde bir yeknesaklık yok. Kimilerine göre Moğol, kimilerine göre Mançur, kimilerine göre de Türk'dürler. Türklüklerinin ispat edilme şansı daha faz-

62 Aşmarin N. İ. *Bolgari i çuvaşi*, s. 56.
63 Gumilev, *Drevniye tyurki*, s. 9.
64 Gumilev, Hazar Çevresinde Bin Yıl, s. 197.

ladır. Çünkü öncelikle Siyenbiler'den kopan Tabgaçlar Türk kökenlidirler. Saniyen, Siyenbi etnoniminin etimolojisi Türkçeye göre yapılabilmektedir. Siyenbi kelimesi iki birincil Türkçe etnonimden oluşmaktadır: *Siyen<syün* ve *bi<bey*. Bunlar, Sün (Hun)lerle karışan Bi halkıydı veya Sünlerle sıkı ilişkileri bulunan *Bi*lerdi.

Usunlar: İki birincil Türkçe etnonimden yani *as-sün>as-sun>ussun>usun* oluşan kabilelerin veya halkın adıdır.

M.Ö. II. Yüzyılda Orta Asyalı Usunlar'a gelen Çin elçisi onları Hunlar'a karşı kışkırtmaya çalışır. Çok kolayca tahrike kapılan Usunlar, yaklaşık bir asır boyunca Hunlar'a adavet beslerler. Sonuçta, M. Ö. I. Yüzyılda biri Çin, diğeri Hun taraftarı olmak üzere iki gruba ayrılırlar. Kısa süre sonra Hunlar Usunlar'ı mağlup ederler ve toprakları da Hunlar'dan kopan Siyenbiler'in eline geçer.[65]

Usunlar'ın etnik mensubiyetleri de tartışmalıdır. Avrupamerkezci tarih bilimine göre Usunlar Arilere, kısmen de İndo-İranîlere mensupturlar. V.V. Radlov ve N. A. Aristov ise Usunlar'ı Türk dilli halk olarak kabul ederler.[66] Etnonim etimolojisi açısından da onlar Türk'dür.

Tabgaçlar'a gelince, tarih literatürüne göre yarı Türk, yarı Çinlidirler. Kaşgarlı Mahmut, Tavgaç/Taugaçlar'ı Türkler'in bir kolu olarak kabul etmektedir.[67] Eski Türkçede *tapağ* (tapığ veya tapuğ) 'görev, hizmet, lutufkârlık' anlamındadır. *Aç* ise eski Türkçe *as* etnoniminden gelmektedir. Buna göre Tabgaç 'hizmetkâr aslar' demektir. Tabgaçlar'ın Türk dilli olduğuna, eski kaynaklarda onların Siyenbiler ve Hunlar'dan türedikleri şeklindeki kayıtlar da delalet etmektedir.

Tabgaçlar'a Milat öncesi kaynaklarda da rastlanmaktadır, ama Merkezî ve Orta Asya'da bağımsız bir devlet kurmaları ancak IV. Yüzyılda müyesser olmuştur ki, bu devlette Türkçe ve Çince yan yana kullanılıyordu. Dolayısıyla Çinliler'in orada çalışmaları kolaydı ve onlar da bu devleti VI. Yüzyılda ölümün eşiğine götürdüler.

L. N. Gumilev'e göre **Ju-jan** etnonimi, değişik etnoslara mensup

65 Bartold, *Soçineniya,* Cilt II, I. Blm. S. 25-30.
66 Age., s. 26.
67 Kaşgarlı, *Divan*, IV/853.

insanların kendi kabilelerinden kaçarak kurdukları bir birliğin adıdır.[68] Ama kanaatimize göre bu görüş, etnik süreçlerde ilk planda kabilelerin sınıfsal işaretlerinin esas alındığı döneme aittir.

Ju-janlar, Hunlar'ın bir kolu olarak kabul edilmiştir. Siyenbice konuşuyorlardı, ama her zaman diğer kabilelerle savaşmak suretiyle iktidarı ele geçirmeye çalışıyorlardı.[69] Hunlar'ın ve Siyenbiler'in bir kısmı gibi Ju-janlar da V. Yüzyılda Batı Mançurya, Moğolistan ve Türkistan'da güçlü bir devlet veya konfederasyon kurdular. Ju-janlar'ın ana kütlesi VI. Yüzyılda Türk etnik adını kullanıyordu; ancak Ju-jan adına IX. Yüzyılda dahi Tuna sahillerinde rastlanıyordu. Gumilev, Ju-jan ve Siyenbiler'i Moğol dilli halklar olarak görmektedir.[70]

Bize göre Ju-janlar ta başından beri Türk dilliydiler. Ju-jan devleti bünyesinde Moğol ve Mançurlar'ın bulunması ise başka bir şeydir. Ju-janlar'ın Türk dilli olduğunu, etnonimin Türkçe etimolojisi de bir noktaya kadar göstermektedir: *ju-jan<su-san<su sun* yani 'nehir kenarında yaşayan Hunlar'.

Umum tarih bilimi **Eftalitler**'e Ak Hunlar adını vermektedir. Ak Hunlar, IV-VI. Yüzyıllarda Orta Asya, Afganistan, Kuzeybatı Hindistan ve Doğu Türkistan'da kendi devletlerini kurmuşlardır. Eftalitler'in bir kısmı Hindistan'da yerli ahali arasında eriyip gitmiş,[71] diğer kısmı ise Türkçeyi muhafaza etmiştir.

Ak Hunlar olmalarına rağmen Rus ve Batı Avrupa tarih bilimi Eftalitler'i Pers dilli bir halk olarak görmektedir. Türkologlarsa Eftalitler'i Türk dilli bir halk olarak kabul etmektedirler, ama bazıları buna bir de onların bir zamanlar Pers dilli oldukları, sadece sonradan Türkçeyi kabul ettikleri görüşünü ilave etmektedir. Biz ise Eftalitler'in tıpkı Harezmli, Kuşan, Pardı (Parth), Usun ve Soğdlar gibi başından beri Türk dilli olduğu kanaatindeyiz. Eftalitler'in Türk dilli oldukları (Türkçe *abdal, abdallı, haptal*) Türk ve Macar Türkolog-

68 Gumilev, *Drevniye*, s. 11-12.
69 Age., s. 12.
70 Aynı yerde.
71 Neru J.*Vzglyad na vsemirnuyu istoriyu*, s. 172, 173.

ları tarafından kabul edilmiştir.[72]

Demek ki, Hunlar'da ve onlarla yakın temas halinde bulunan diğer kabile ve halklarda Türkler'in etnik kökenlerini buluyoruz.

Şimdi en eski, fakat kenar mahalle kabul edilen Türkler'e geçelim.

§ 34. Kaya, mağara resim ve kitabelerine göre Türkler'in kadimliği ve Türkçe konuşulan kenar muhitlerin kaderi

Tuhaftır ama, kaya resimleri ve mağara kitabelerinin bulunduğu her yerde, bunların keşif açısı itibariyle öncelikle Hint-Avrupaî dillere ait olduğu görüşünden hareketle incelenmekte, arkasından da çözülürken Fin-Ugor dinlerine mensup olduğu üzerinde durulmaktadır. Ancak bütün bunlar yapıldıktan sonra Türkologlar, bulunan o kitabeleri Türk dillerini esas alarak incelemektedirler. Yine tuhaftır, fakat çoğu kez de bunda muvaffak olmaktadırlar. Türkçe runik kitabelerinin çözümünde hep böyle olmuştur.

Kaya ve mağaralardaki resim ve kitabeler, pek çok uzman tarafından incelenmektedir. Ancak biz, burada birçok runik ve runik benzeri kitabeyi, kaya ve mağara resimlerini inceleyen ve diğer araştırmacıların ulaştıkları sonuçları gözden geçiren Türk bilim adamı Kazım Mirşan'ın çalışmalarından söz edeceğiz. Bu konuda bizi onun "Alfabetik Yazı Başlangıcı" adlı çalışması ilgilendirmektedir.

Kazım Mirşan'ın eserinin ana sonuçları, geleneksel tarih biliminin aşağıdaki tezlerinin çürütülmesinden ibarettir:

1. Tüm alfabeler Finike alfabesinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

2. Avrupa'nın en eski kültürü, Yunan kültürüdür.

3. İskit kültürü Yunan kültüründen daha eski olamaz.

72 Seferoğlu, Müderrisoğlu, *Türk Devletleri Tarihi*, s. 29; Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 73.

4. Etrüskler'in ata yurdu, Etruria'ya çıkıp geldikleri Ege Denizi civarındadır.

5. Türkler runik alfabeyi Suriyelilerden almışlardır.

6. Uygur alfabesi, runik alfabenin devamı değildir.

7. Proto-Türkler Avrupaî olamazlar.

K. Mirşan, sağlam belgelerin analizine dayanarak, yukarıda sayılan geleneksel tezlerin tamamını çürütmektedir. Mirşan, 20 bin yıl önce boyalarla çizilen piktogramlar ve Sibirya, Kazakistan, Abakan-Yenisey, Lena sahilleri, Altay dağları (Moğolistan ve Çin), Doğu Türkistan (Sinkian ve Kuzey Afganistan), Anadolu, Romanya, Yunanistan, İsviçre, İtalya, Fransa ve Kuzey İsyanya'da ortaya çıkarılan 15 bin yıl öncesine ait petroglifleri tahlil ederek, alfabenin bu piktogram ve petrogliflerden tedrici şekilde ortaya çıktığını belirtmektedir. Ona göre Türk alfabesi de bu şekilde ortaya çıkmıştır. Yazar, söz konusu tezini teyit için şu anda Fransa sınırları içinde yer alan ve 4500 yıl öncesine ait olan Glosel kitabelerini Türkçe okuyarak delil göstermektedir.

Glosel kitabelerinin bulunuşu ve çözümü hikayesini K. Mirşan şu şekilde anlatmaktadır.

1924'de Merkezî Fransa'nın Alp eyaletinde yer alan Vichi şehrinin bir kenarında, bir bahçe sahibi bağının bir kenarında üç binden fazla kitabe fragmanı bulur. Bunlar, tarihe "Glosel kitabeleri" olarak geçmiştir. 60 yıl boyunca bilim adamları bunları Hint-Avrupa dillerine göre çözmeye çalışmış, ama bir sonuç alamamışlardır. Bu kitabeler, bir defasında, boş vakitlerinde tarih ve etnografyayla ilgili eserleri incelemekle uğraşan Parisli Türk vatandaşı piyanist Haluk Tarcan'ın dikkatini çeker. Hemen bu kitabelerin bir fotokopisini eski kitabeler konusunda uzman olan Kazım Mirşan'a gönderir.

Proto-Samî			UW-ON		Pr.-Bizans		Ïon		Pr.-Gr.	
alf	a,ë			A,Ë		a,ë	A	a	–	–
bēt	b			B	B,Β	b	B	b	F	b
gaml	g			G	Γ	g	Γ	g	Γ	g
delt	d			D	Δ	d	Δ	d	Δ	d
hē	h			Ç	Ε	ç	E	e	E	ç
waw	w,o,u			U,Ü	W	w	–	–		ü
zaj	z			OZ	Θ,Φ	z	Z	dz		z
ḫēt	x		–	–	–	–	H	e	Η	l
ṭēt	t			AT	A,α	t	Θ	th	A	t
yōd	y,i			OY	Y,Ψ	y	I	i	V	y
kaf	x,k			K	K	k	K	k	K	k
lamd	l			UL	λ	l	Λ	l	ʎ,Λ	l
mēm	m			M	M,M	m	M	m		m
nūn	n			N	N,H	n	N	n	N,H	n
semk	s			S	I	s	Ξ	ks	I	s
'ayn	o,u			O	O	o,u,ñ	O	o	O	ñ
pē	p,f			P	Π	p	Π	p		p
ṣādē	s			US	C,ϛ	s	Ψ	ps		us
qōf	q			OQ	+,X	q	X	x	+	q
rōṣ	r			R	P,R	r	P	r	P	r
ṣin	s,ṣ			ËSIS	I'	sis	Σ	s	–	–
taw	th,t			IT	T	t	T	t	T	ës

Kazım Mirşan, 27 Mart 1993'de Glosel kitabeleriyle ilgili çalışmalarının sonuçlarını yanına alarak Sorbon Üniversitesi'ndeki bir konferansa katılıp, bunların Türkçe olduğunu ispat eder. Proto-Türkler'e ait olan Glosel kitabeleri Etrüsk alfabesinden daha eskidir. Çünkü Etrüsk alfabesi Glosel kitabelerinden türemiştir ve bu esnada Etrüsk alfabesi Latin, bir noktaya kadar da Krill alfabesinin ortaya çıkmasında ana unsur vazifesi oynamıştır. Elbette ki bu sonuçlar titiz bir tahkike muhtaçtır ve bu haliyle biz onları birer var sayım olarak kabul ederiz. Ancak, bu arada şimdi Fransa topraklarında bir zamanlar Türkçe konuşulan küçük bir bölgenin var olduğunu, fakat kenarda kaldığı için Fransızcanın etkisi altına girdiğini var sayıyoruz.

Kazım Mirşan'a göre, henüz Finike alfabesi ortaya çıkmadan önce de bizzat yazarın UW-ON adını verdiği proto-Türk alfabesi vardı. Proto-Sami (Finike) alfabesi, proto-Bizans ve hatta proto-Grek ve İonia alfabeleri, bu alfabeden türemiştir. Biz burada K. Mirşan'ın proto-Türk, proto-Finike, proto-Grek, proto-Bizans ve İonia alfabelerinin mukayeseli bir cetvelini sunuyoruz.[73] Bu cetvel, Türk medeniyetinin çok derin bir geçmişi olduğunu göstermektedir, ama ne yazık ki Türkologlar henüz bunun farkında değiller.

§ 35. Türkler'in Etrüsk kültüründeki izleri veya yine kaybolmuş Türk dilli bir bölge

Etrüskler, M. Ö. I. Binyılda Apennin Yarımadası'nın kuzeybatısında yaşıyorlardı. Hakimiyet alanları güney ve kuzey yönünde Arno ve Tibros nehrinden, doğuda Adriatik Denizi'ne kadar yayılmıştı.[74] Yunanlılar'ın Tyrsen dedikleri Etrüskler, yüksek bir medeniyete erişmişler; Roma ve İtalya'nın kültürel gelişimine büyük katkıda bulunmuş, fakat nüfusları az olduğu için Latin-Roma halkı arasında eriyip gitmeye mahkum kalmışlardır. Romalılar galip gelmekle birlikte, devlet yönetimi, Roma'nın tesisi, tiyatronun yerleşmesi, alfabenin yayılması, dağcılık, seramik ve metalürji zanaatının, mimari ve

73 Mirşan K. *Alfabatik Yazı Başlangıcı*, s. 77.
74 Nemirovsky A. İ. *Etruski. Ot mifa k istorii*, s. 3.

şehirciliğin yaygınlaşması, plastik sanatlar açısından bezeme ve ressamlık gibi güzel sanatların yerleşmesinde onlara muhtaç olmuşlardır. Ilıcalarla tedavi usulü geleneksel Etrüsk uygulamaları sayesinde yerleşmiştir. Romalılar Etrüskler'den sadece diş hastalıklarının tedavi usullerini değil, protez yapmasını da öğrenmişlerdir.[75]

Etrüskler'in kökeni ve dilleriyle henüz XVIII. Yüzyılda uğraşılmaya başlanmıştır. Etrüsk giysileri ve görenekleriyle Küçük Asya sakinlerinin giysi ve görenekleri arasında benzerlikler bulunduğu noktasından hareket eden bilim adamları, o sıralar onların Anadolu'dan muhaceret ettikleri görüşündeydiler. Fakat daha sonra onların kökenleriyle ilgili başka versiyonlar ortaya çıktı ve Etrüskler'in otoktan bir halk olduğu ileri sürüldü.

Bizi öncelikle bilim adamlarının Etrüskler'in diliyle ilgili görüşleri ilgilendirmektedir. Batı Avrupa'da henüz alfabesi ve literatürü olan halkların bulunmadığı bir sırada, Etrüskler'in bir alfabesi ve edebiyatları vardı. Şu an için 11 binden fazla yazılı yadigâr bulunmuştur, ama yapılan tüm okuma çalışmalarına rağmen nihai bir sonuca ulaşılmış değildir.

Bilim adamları, tabii olarak Etrüsk dilinin İtalyancanın eski bir varyantı olduğunu düşünmüşlerdir. Çünkü İtalyan kültürü Etrüsk medeniyetinin üzerine kurulmuştur. Ne var ki, bu yönde yapılan çalışmalar beklenilen sonucu vermemiştir. Etrüsk kitabelerinde diğer Hint-Avrupa dillerini arama gayretlerinden de bir sonuç çıkmamıştır.

Etrüskler'in kökeni meselesiyle V. Brandenshtein uzun yıllar uğraşmış; seleflerinin başarısız çalışmalarını gözden geçirdikten sonra, Etrüskler'in doğu kökenli olduğu hükmüne varmıştır. Etrüsk dilindeki Hint-Avrupaî unsurları ise Batı Avrupa dillerinin etkisiyle izah etmiştir. "O, Etrüskçede Türkçenin izlerini bulmuş ve buna dayanarak Etrüskler'in atalarının M. Ö. II. Binyıllarda Merkezî Asya'da yaşadıkları sonucuna varmıştır. Etrüskler, buradan Küçük Asya'nın kuzeydoğusuna gelmiş ve orada hayvancılık meşgalesini korsanlıkla değiştirmişlerdir. Etrüskler'in İtalya'ya muhaceret tarihini ise V. Brandentsh-

75 Age.,s. 229-233.

tein M. Ö. 900-800 yılları olarak vermektedir."[76] Doğruyu söylemek gerekirse, A. İ. Nemirovsky'nin kaydına göre, Brandentshtein daha sonra Etrüskler'in Türklüğü görüşünden vazgeçmiştir. Çünkü bu görüş, İtalyanlar'ın kültürlü Etrüskler'in torunları olduğunu ve onlarla lengüistik ilişkiler içinde bulunduklarını ispat etmesinden korkan İtalyan bilim adamları tarafından ağır tenkitlere maruz kalmıştır.

A. İ. Nemirovsky'nin kendisine göre ise, Etrüsk dilinin herhangi bir aileye mensup olduğu konusu ispat edilmemiş halde beklemektedir. Nemirovsky, Etrüksçenin bilinen herhangi bir dil ailesine mensup olmadığı, aksine herhangi bir gayr-ı Hint-Avrupaî dil ailesinin bağımsız bir kolu olduğu kanaatindedir.

O. Süleymanov, "Alfabenin Dili" adlı eserinde, Etrüskce sözcüklerin mevcut etimolojik analizlerine dayanarak, "Etrüsk federasyonu içinde yer alan halkların dilleri Etrüsk alfabesiyle tespit edilmiştir. Bunlar, Roma, Kelt, Yunan, Slavyan, German, Balt, Fin-Ugor ve Türk dilleriydi."[77]

F. Latıpov, Etrüsk kitabelerini eski Türkçeyle çözme konusunda başarılı girişimlerde bulunmuştur.[78] Ona göre Etrüskçe, proto-Türkçe bir dildir. Bizim kanaatimiz ise, bu aceleci hükmün gerçeklerle örtüşmediğidir. Galip bir ihtimalle bu dil, Roma akımına kendini kaptırarak asimilasyona uğradığı dönemi temsil eden bir Türkçedir. Türk bilim adamı Kazım Mirşan da Etrüskçeyi Türkçenin bir kolu olarak kabul etmekte, ama onun o dönemin Roma dillerinin etkisi altında umumi Türk dilinden hızla uzaklaştığını düşünmektedir.

Etrüskçenin Türkçeyle ilişkisi konusunda en fazla dikkati, Türk-Tatar bilim kadını Adile Ayda'nın ortaya attığı ve geliştirdiği görüşler çekmektedir. Adile hanım, meşhur Tatar bilim adamı ve politikacı Sadri Maksudi'nin kızıdır. O da babası gibi Paris'de Sorbon Üniversitesi'ni bitirdikten sonra, Türkiye'nin ünlü diplomatlarından birisi haline gelmiş ve Türkiye'nin Roma konsolosluğunda görev

76 Age., s. 13.
77 Süleymanov O. *Yazık pisma*, s. 426.
78 Latıpov F. *Praturkskiy mir: Nadpisi na kamnyax Perudji*/Argamak, no. 7.

yapmıştır. Adile hanım, Etrüsk dilinin Türkçe özelliğini hades yoluyla sezen, Etrüskler'in dili ve diğer konularıyla yakından meşgul olan, ama çalışmalarını tamamlayamayan babası Sadri Maksudi'nin etkisiyle Etrüsk konusu üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştır. İtalya'da konsolos oluşunun sağladığı avantajdan da faydalanan Adile Ayda, Etrüsk meselesiyle ciddi şekilde uğraşmış; üç yıl boyunca Etrüskolojiyle ilgili tüm kaynakları titiz bir surette gözden geçirmiştir. 1971'de "Les Etrusques étaient-ils des Turcs?" (Etrüskler Türk müydü?) adını verdiği kitabını Fransızca olarak yayınlamıştır. Bu çalışma tipografya ile çıktığı günden itibaren 16 yıl boyunca incelemelerini sürdüren Adile Ayda, 1985'de "Les Etrusques étaient des Turcs (preuves)" (Etrüskler Türk idiler" adında başka bir kitap neşretmiştir.

Ayda'ya göre Etrüskler proto-Türkler'di. Kendisinin belirttiğine bakılırsa, İngiliz İsaac Tailor, Fransız Baron Carra de Vaux ve Avusturyalı Wilhelm Brandentshtein adlı bilim adamları da onun bu görüşünü desteklemektedirler.[79] Adile Ayda, kitabının yayınlanmasından sonra, ilave düzeltmelerle birlikte Türkçeye çevirip 1992 yılında yayınlamıştır.

Ne yazık ki kitap çıktığı günde tükenmiş, fakat yazar eserini hediye edeceği bilim adamlarının bir listesini çıkarmış. Bu listede benim de adım bulunmuş olmalı ki, kızları Gönül ve Gülnur bana bir nüsha gönderdiler. Tuhaftır ama, kitabı postadan aldığım gün, ben de zaten Etrüsk dilini incelemeye başlamıştım. Kitabı büyük bir merakla inceledikten sonra Etrüskçenin Türkçeyle ilişkisi konusunda birçok not aldım ve şu hükme vardım.

Bize ulaşan haliyle Etrüsk dili, genel olarak Oğuz-Kıpçak tipi Türkçeydi. Ancak bir dizi Batı Avrupa dilinin etkisiyle genel Türkçe sahasından hızlı bir şekilde uzaklaşmıştır. Bünyesinde Türkçeye ait hiçbir unsur kalmadığı için onu proto-Türkçe olarak kabul etmek mümkün değildir. Ancak, genel haliyle proto-Türkçeden türemiş bir dil olmakla birlikte, M. Ö. II. Binyılda genel Türkçe kulvarından hızlı bir şekilde uzaklaşmıştır.

79 Adile Ayda. *Etrüskler (Tursakalar) Türk idiler*, s. XI.

Türk dilinin konuşulduğu dar ve kenar çevrelerin kaderi genel olarak malumumuzdur ve bunlar, er geç başka dillere mensup halkarla komşu olmanın sonucunda eriyip giderler. Bu konuda gösterilebilecek en iyi örneklerden biri Basklar'ın tarihidir. Lengüistik etnolojik özelliklerden hareket eden Türk bilim adamları, Basklar'ın atalarını Türk olarak kabul ederler. Ama onlar Türkler'den uzak yaşadıkları için, geçmişteki Türkçelerini unutup, Türkçe ve bir dizi Avrupa dilinin karışımından oluşan yeni bir dil edindiler.[80]

§ 36. Adile Ayda'nın Etrüskler'in atalarının Türk dilli olduğu ispat eden bazı delilleri

Değişik kaynakları kılı kırk yararcasına inceleyen bilim adamları, M. Ö. III. Binyılda Balkan Yarımadası'ndan İtalya'ya ve Yunanistan'a Pelask denilen kabilelelerin göç ettikleri, bunların orada kendi devletlerini kurdukları, fakat bilahare Yunanlılar'ın saldırıları karşısında mağlup oldukları sonucuna varmışlardır. İşte Etrüskler'in ataları kabul edilenler de bu Pelasklar'dır. Adile Ayda'ya göre bu etnonim *pela* ve *sak* şeklinde iki kısımdan oluşmaktadır. Bunlardan birincisi *bulgak (pulgak)* etnonimin kısaltılmış bir varyantıdır. Pelask kelimesi şu şekilde ortaya çıkmıştır: *pulak+sak>p'la+sak>pelask*. Dolayısıyla ikincil bir etnonim olan pelask, iki birincil Türkçe etnonimden gelmektedir. Pelasklar, erken *Bulgak* (Bulgar)lar ve *Saklar*'ın kaynaşması sonucunda oluşmuş bir halktır. Bu birinci versiyon.

Bir diğer versiyona göre ise M. Ö. II. Binyılda İndo-İranlılar Orta Asyalı Türk kabilelerini *Tur* (tu-er>tur 'dağlı insanlar'), yaşadıkları toprakları işe *Turan* olarak adlandırıyorlardı. Bu Turlar Küçük Asya yani Anadolu'ya geldiklerinde Yunanlılar Turan kelimesini Tirren şeklinde telaffuz ettiler. Dolayısıyla bu Tirrenler Etrüskler'in atalarıdır.

Adile Ayda'ya göre Turlar, Sakalar'la kaynaşmış ve daha İtalya'ya gelmelerinden önce Etrüsk kelimesinin türediği Latincedeki Türski

80 Koşay H. Z. Bask dili ile Türkçe arasında münasebetler//Türk Yurdu, Eylül, s. 210-215; aynı yazar: *Dil Mukayeselerine göre Basklarla Türklerin Temasları, göç yolları ve zamanı hakkında*//TTK. Belleten, Cilt.XXI , sayı, 84, s. 521-559; Kürüklü R. *Basklar Türktür*//Tarih. Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi, s. 31-32.

anlamına gelen Tursaka şeklinde ikincil ve yeni bir etnonimle anılmaya başlamışlardır.

Sırplar'ın Türski etnonimine binaen bugün de Anadolu'yu Türk olarak adlandırmaları, dolayısıyla onlar nazarında Etrüsk ve Türkler'in tarihen aynı ve tek halk olduğu dikkate sezâvardır.

Etrüria'nın başkenti Tarkinia, o dönemin en güzel şehriydi. Bu adın birinci kısmı olan *tark*'ı (muhtemelen Türk'den gelmektedir) Etruria'ya ait birçok toponimde buluyoruz. M.Ö. 753'de Etrüsk kralının torunu Romulus, başkentten çok uzak olmayan bir yerde Roma adında yeni bir şehir kurmuştur. M. Ö. 753-509 yılları arasında Roma kralları Etrüsk asıllıydı. Ancak, M. Ö. IV. Yüzyılda Roma Latin dilli Gallo-Keltler tarafından fethedilecekti.

Adile Ayda, bu genel açıklamadan sonra, bir kısmı hukuk, bir kısmı sanat ve bir kısmı da aşçılıkla ilgili olmak üzere Etrüskler ve Türkler'de ortak 74 dini kanıt göstermektedir. Yazarın "Etrüskler (Tursakalar) Türk idiler" adındaki ikinci kitabında ise her iki halk için ortak olan 74 lengüistik kanıt ortaya konulmaktadır. Yazara göre Etrüsk alfabesi Tursaka (yani Pelask)lar tarafından Orta Asya'dan İtalya'ya taşınmış; burada yavaş yavaş meşhur Latin alfabesi haline gelmiştir.

Adile Ayda, fonetik konusunda da Etrüskçe ve Türkçe arasında şu benzerlikleri tespit etmektedir: *b, g, d* harfleri serbest bir şekilde boğuk *p, k, t* harflerine dönüşmektedir. *K*'nin sert *kh* varyantı vardır; *kh* ise *h*'ye dönüşmektedir. *O* ve *u* arasında bir fark yoktur.

Gerek Türkler ve gerekse Etrüskler sağdan sola yazmayı tercih ediyorlardı. Ancak sessizler bir şey ifade etmek için kullanılıyordu (*rtk – artık; blk – balık* 'şehir'). Bu yazım özelliği, Türkçeyi iyi bilmeyen bilim adamları için Etrüsk kitabelerini çözme konusunda daima bir engel oluşturmuştur.

Adile Ayda, Etrüsk ve Türkler'de ortak olan 40 sözcük saymaktadır. Bunlardan 15'i dinî kavramlarla ilgilidir ve Latin diline de geçmiştir. Çünkü o sıralar Romalılar âyinlerde Etrüsk dilini kullanırlardı. Kalan 25 sözcük ise sadece Etrüsk ve Türk dillerine hastır.

Bu kelimeler şunlardır: 1) *augur>ogur>ugur* 'uğur, baht, şans'; 2) *haruspeks* (haru-speks) – kurban edilen hayvanların iç organlarını incelemek; kelimenin birinci kısmı *karın*'dan gelmektedir; 3) *kamillus*

(kam-illus), kelimenin ikinci kısmındaki illus eski Latincede küçültme eki olarak kullanılır, birinci kısmı ise şamanizmde vardır ve Türkçe *kam*'dan gelmektedir; 4) *templum* – göğe tapmak, tanrı, *-um* Latince ek, *temp* Türkçe *tap, tabınu* 'tapmak'dan gelmektedir; 5) *atrium* (atr-ium), burada *–ium* Latince ektir, *atr<ata+yer* 'ata yurdu', atrium – Etrüsk ülkesi; 6) *makte* 'tanrıya tapmak, yalvarmak, kurban sunmak', *makta* 'şükür' kökünden; 7) *avil* (auil) 'yıl'; 8) *seakulum* 'yüzyıl, yüz yıl', *-um* Latince ek, *seak>sük>süs* 'yüz', *ul<auil<yıl* 'yıl, sene'; *seak-ul-um>seakulum*; 9)*saene* 'çok, sık sık', Yakutcada *sıbı* 'yine, sıkı' demektir; 10) *aeger>aegr (um)* 'acı, ağrı' Türkçe *avır-ağır*'dan; 11) *toga* 'kapamak, korumak' Türkçe *tong* 'giysi' kelimesinden; Latincede *n* harfi düşmektedir; 12) *kuria (kur-ia)* – dini veya siyasi topluluk, Türkçe *koru* 'kurmak, yapmak' kökünden; 13) *kurulis (kurul-is)* – devlet görevlilerinin toplantısı, Türkçe *kuru* 'kurmak, yapmak' kelimesinden; 14) kuirites – kurucular, bâniler, Türkçe kur 'kurmak, bina etmek' den, *-ith* İtalyanca faaliyet eki, *-es*, çoğul eki; 15) *balte* – kuşak, kemer, kabza, Türkçe *bilde* 'belde, kuşakta' kelimesinden; 16) *atta* – büyük baba. Bu Etrüskçe sözcükler İtalyanlarca ödünç alınmıştır.

İtalyanlarca ödünç alınmamakla birlikte bazıları Yunan diline giren Türkçe-Etrüskçe sözcükleri verelim: 17) *ais* – Umay tanrılarından biri. Yakutçada *aysim* denilir. Aysim sözcüğündeki *–im* unsuru Moğolca çoğul ekidir, *ais* – 'tanrı' demektir; 18) *apa* 'baba', Türkçe *aba*'dan; 19) *(o)klan (oklan)* Türkçe *oğlan* 'erkek çocuk' sözcüğünden; 20) *(u)lukhum<ulug+ım* 'oğlum, büyüğüm'; 21) *sek<kız-kıs* – seks; 22) *mlak (mulak)* – sunu, tanrıya adamak, Türkçe *bülek* 'hediye' sözünden; 23) *suk* – dini faaliyet, kurban bayramı, Türkçe sük (Çuvaşça ile krş.)den; 24) *hıntha*, burada s harfi h'ye dönüşmektedir, Uygurcada *sıntı* – sığınak demektir; 25) *begoé* – peygamber hanımı, Türkkçe *bike* 'hanım ağa' sözünden; Çuvaşçada *pige*, eski Türkçede *peke hanım* 'madonna'; 26) *than* – tanrı Tabiti'ye yakarmak, *tap, tabınu* 'tapınmak' sözünden; 27) *sath*, burada *y* harfi *s*'ye dönüşmektedir, *yat* 'yerleştirmek, koymak, yatırmak' sözünden; 28) *thez* – 'yapmak, kurmak' *tözü* 'kurmak'dan; 29) *zikh* 'yazmak', Uygurcada '*çizmek*'; 30) *tüş* – istirahat yeri, Türkçe *tüşmek* 'bırakmak' sözünden; 31) *kap* – konteyner,

kap, torba; 32) *hek* – 'yığmak, düzmek' Türkçe *ek*'den; 33) *sak* – saklamak, saygı duymak; 34) *fala* – 'gök, gök cismi', eski Türkçede *hala, halla*; 35) *nak* – neden, *nik*'den; 36) *anank* 'onun'; 37) *mi* – *mini* 'benim'den; 38) *vel<ol* 'şu, o'; 39) *tarkuin (ius)* Türkçe *tarhan*'dan; burada *tar* 'sürülmüş tarla', *han* 'efendi', *tarkiun* 'tarkan, sürülmüş tarla sahibi'; 40) rasena – Etrüskler'in öz adı, *arsana: ars* 'güçlü), ana 'anne', Türklerin cedd-i âliyesi veya *asana (aşina)*.

Adile Ayda daha sonra Türkçe ve Etrüskçenin ortak gramer benzerliklerini de göstermektedir: 1) Bitim: Ehmet-nikiniñ; 2) Sıfat eki –l : *truyal<troyalı* 'Truvalı'; eril-dişil zamirlerinin bulunmaması; 4) Çoğul eki: Etrüskçede –*er*, Türkçede –*ler*; 5) İsim ekinin bulunmaması (örneğin Yunancada –os); 6) –in hali ve iyelik ekinin aynı anda kullanılması: *gölniñ tösi* 'gülün rengi'; 7) Tamlayan ve tamlananın özel terkip şekli: *gülün kokusu, Romalı imparator*; 8) -e hali eki –a; 9) – de hali eki; ta/te/da/de; 10) –i hali –n; 11) mi-mini 'benim' zamiri; 12) Fiilin şimdiki zaman çekiminde –a, -e, -i, -u ekini alması: *kala* 'kalıyor', eşli 'işliyor, çalışıyor'; 13) Geçmiş zaman göstergeci –çe, krş Çuvaşça –çe; 14) arı>ası yardımıyla süreç adı: *alası kildi* (alası geldi); 15) Meslek göstergeci Etrüskçede –th (d), Türkçede –çı/cı'dır: Kitapçı; 16) Yüklem-fiilin cümlenin sonunda yer alması; 17) Her ikisinde de öznesiz cümlenin varlığı: *Anlamıyorsunuz*.

Adile Ayda, yukarıda belirttiğimiz Etrüskçe ve Türkçe ortak örneklere binaen Etrüskçeyi proto-Türkçe olarak kabul etmektedir. Ama bu görüşü doğru değildir. Çünkü Etrüskçe Romen dillerinin güçlü etkisiyle, Çuvaşça ve Yakuçanın Türkçe kalıbından uzaklaşmasından daha hızlı bir şekilde temel Türkçe yapısını kaybetmiştir.

Görüldüğü gibi Türkçe konuşulan bölgeler Avrasya'nın birçok yerine serpilmiş; beş-altı bin yıl zarfında ise küçük kenar bölgelerin çökmesi sonucu bazı büzülmeler yaşamıştır.

Şu ana kadar Türk halkları ve etnonimlerini tanıtmaya çalıştık. Şimdi ise geleneksel tarih biliminde Pers dilli olarak gösterilen Türk halklarının etnik kökenleri meselesini ele almaya çalışacağız.

IV. TÜRKLER'İN İSKİT-SARMAT ETNİK KÖKENLERİ

§ 37. Giriş

Türkler'in M.Ö. I. Binyıldaki güçlü etnik kökleri, geleneksel tarih biliminin kısmen Hint-Avrupaîler'in, kısmen de İndo-İranîler'in tarihi olarak kabul ettiği İskit-Sarmat tarihinde gizlidir. Bilim adamları, bir yüzyıldan daha uzun bir süredir İskit ve Sarmatlar'ın Pers dilli olduklarını göstermek için mümkün olan her kanıta başvurmaktadırlar. İskit-Sarmatlar'ın yoğun bir şekilde yaşadıkları bölgelere Türkler çok daha sonraları muhaceret yoluyla çıkıp geldiler. Bu durum özellikle ilk Türkler'in güya Hun adıyla ancak IV. Yüzyılda çıkıp geldikleri, daha sonra yerlerini Avarlar'a, Avarlar'ın da Türkler'e bıraktıkları Doğu Avrupa için geçerlidir. Onların gelişine kadar Doğu Avrupa'da güya sadece Pers dilli, ormanlık bölgede ise Fin-Ugor dilli kabileler yaşıyorlardı. Bu görüş, orta okul ve üniversite müfredat proğramlarına girip, ders kitaplarında yerini almıştır ve genç öğrenciler de İskit-Türk meselelesiyle uğraşmayı akıllarından dahi geçirmemişlerdir. Sonuçları bu bölümde yer alacak olan araştırmamız, bir noktada bu geleneğin dışında olacaktır.

İskit ve Sarmatlar'ın etnik mensubiyeti meselesine geçmeden önce, onlarla ilgili genel malumat vermekte fayda vardır.

İskitler'le ilgili bilgileri değişik kaynaklardan toplamak mümkün. Bu konuda en güvenilir ve doyurucu bilgi, Herodot'un M. Ö. V. Yüzyılda Yunanca yazdığı "Tarihi"nin dördüncü bölümünde yer almaktadır. İlave olarak diğer Yunanca kaynaklardan, özellikle Hippokrat (M. Ö. V-IV Yüzyıl), Ksenofont (M.Ö. V-IV. Yüzyıl), Polybius (M. Ö. II. Yüzyıl), Strabon (M. Ö. I. Yüzyıl), Ptolemaeus (II. Yüzyıl) vb.lerinden de faydalanılabilir. Burada İskit (s'k'd') etnonimi dar ve

geniş anlamda kullanılacaktır. Dar anlamda İskit, hakimiyet tesis eden kabilelerden birinin özel etnonimi, geniş anlamda ise söz konusu federasyon içinde yer alan tüm kabileleri ifade edecektir. P. F. Sum şöyle der: "İskitler diğer kabileler üzerinde hakimiyet sağlayınca, onların etnik adları zaman içinde itaat altına alınan kabilelerin de ortak etnonimi haline geldi." Rus etnonimi de dar ve geniş anlam örneklerinden biridir. Rusya sınırları içindeki tüm Ross halkları Rus olarak adlandırılır; ama Rusya halkları veya bu halkların dilleri söz konusu olduğunda, Rus etnonimi dar anlamda kullanılır ve Ukraynalılar, Tatarlar ve diğer gayr-ı Rus halklar bu kavramın içine girmezler. İşte İskit etnik adı da Yunanlı tarihçiler tarafından hem dar, hem de geniş anlamıyla kullanılmıştır.

Bilâhare İskit etnik adı daha ziyade dar anlamıyla kullanılmış ve federasyon içinde yer alan birçok bağımsız halk kendi etnik adlarıyla zikredilmiştir. İskitler, Kralî, Çiftçi, Ziraatçı ve Göçebe İskitler olarak birbirinden ayrılmıştır.

Herodot'un İskitler'in türeyişiyle ilgili naklettiği birinci efsanede, Targitaos onların ataları olarak kabul edilir. Targitaos'un üç oğlu vardı: Lipoksais, Arpoksais ve en küçükleri Koloksais. Bu üç kardeşten türeyen tüm kabileler Skoloti yani Kralî İskitler olarak bilinirdi. Onlara İskit adını verenler Helenler olmuştur.[1] Herodot daha sonra "Persler'in tüm İskitler'e Saka dediklerini... Sakalar'ın sivri uçlu uzun külahlar giydiklerini.." kaydetmektedir.[2]

Diğer Yunan kaynaklarına göre, M. Ö. III. Yüzyılda ve Miladi IV. Yüzyılda İskitler'in yerini Sarmatlar almaktadır. Bu kelime henüz M. Ö. VIII. Yüzyılda Savromatlar adıyla ortaya çıkan halkın isminden gelmektedir. Herodot o sıralarda "Savromatlar'ın İskitçe konuştuklarını, ancak ta başından beri düzgün konuşamadıklarını" kaydetmektedir. (4, § 117).

Pers kaynaklarında ise İskitler'den Saka adıyla bahsedilmektedir. Bu konuda temel kaynak Kral I. Dara'nın (M. Ö. VI-V. Yüzyıl) Nakşi-Rüstem boğazındaki kayalar üzerine kazınan kitabesiyle, eski

1 Herodot, *Tarih*, § 6.
2 Age., 7/§64.

Farsçayla yazılmış Behistun kitabesidir. Gerek bu kitabelerde ve gerekse diğer Farsça kaynaklarda değişik Saka gruplarından bahsedilmektedir: *Tihrahauda Sakaları* (sivri külahlı Sakalar), *Haumavarga Sakaları* (Muhtemelen Herodot'un sözünü ettiği Amorgas Sakaları), *Saka tiay para-daray* (Denizin ötesindeki Sakalar) ve *Saka tiay-para-sugdam* (Sogdiyana'nın ötesinde yaşayan Sakalar).

Kral Xerxes'i övmek için yazılan bir Pers kaynağında Haumavarga, Tihrahauda ve Skudra (İşkudra, Şkudra şeklinde de rastlanmaktadır) Sakalarından söz edilmektedir. Sonuncular, Karadeniz'in kuzeyine yerleştirilen deniz ötesi Sakalar'ıyla örtüşmektedir.

Henüz M. Ö. VII. Yüzyılda yazılan Asuri kaynaklarında ise Kimmer (Gimirrai) ve Aşguzailar'dan söz edilmektedir. Eğer çivi yazılı metinlere itibar edecek olursak, burada geçen Aşguzai/İşguzai'nın Yunan kaynaklarındaki İskitler'e tekabül ettiğini görürüz.[3]

Çin kaynaklarında da bilim adamlarınca *szu/su/sa'i/sse/se* olarak okunan ve Sai etnonimiyle zikredilen Orta Asyalı İskitler hakkında bilgi verilmektedir. Eski Çin el yazmalarında Sak etnonimine rastlandığına göre, Sai'nin Sak kelimesinin Çince telaffuzu olduğunu tahmin etmek güç değildir. Çinliler Batı Türkistanlı Sakaları da Saiwang yani Kralî Sakalar olarak adlandırıyorlardı.[4]

Bilim adamları, yazılı kaynaklardan ve arkeolojik bulgulardan hareket ederek, İskitler'in Avrasya'da Tuna'dan Çin'in Batı sınırlarına (Doğu Türkistan dahil) kadar uzanan geniş bir bölgeyi kapladıklarını belirtmektedirler. Bu geniş bölgeler genellikle üç kısma taksim ediliyordu.

Birinci bölge: Çin'in kuzeybatısından Hazar Denizi'ne kadar uzanıyordu ve Saka Tihrahauda ile Saka Haumavargalar'ın yurduydu. Bazı Yunanlı coğrafyacılar bu Sakalar'a Massaget adını vermektedirler. Kaynaklar, Sogdiyana'nın ötesinde veya Fergana'da oturan Sakalar'ı yaşadıkları yerlere göre gruplandırmaktadır.

İkinci bölge: Hazar Denizi'nden Tuna sahillerine kadar uzanı-

3 Durmuş İ. *İskitler (Sakalar)*, s. 26
4 Age., s. 27-28.

yordu ve Pers kaynaklarında Deniz-ötesi Sakaları şeklinde geçen İskitler'in yurduydu. Herodot, İskitler'i Çiftçi İskitler, Kralî İskitler, Göçebe İskitler ve İskit lehçesiyle konuşan Taurlar ve Melankhlenler olarak gruplandırmaktadır.

Üçüncü bölge: Yunan kaynaklarına göre İskitler'in Kimmerler'i kovalarken sızdıkları Ön Asya. İskitler Mısır, Suriye ve Filistin'e kadar gelmelerine rağmen, arkeolojik verilere göre genellikle Doğu Anadolu'da yaşamışlardır.[5]

§ 38. İskitler konusunda eski kaynakların güvenilirlik derecesi

İskit-Sarmatlar hakkındaki kaynakların en eskileri Yunanca, Farsça, Asurice ve Çince olanlardır. İskitler'le ilgili çalışmaların yaklaşık tamamının esas aldığı eski Yunanca kaynaklar ve özellikle Herodot'un çalışmaları ciddi tenkitlere maruz kalmaktadır.

Eski yazarlar dahi hakkani ve iyi niyetli olmamakla suçlayarak Herodot'u sert bir şekilde tenkit etmişlerdir. Daha sonraları ise "müşkülpesent tenkitler Herodot'u bazen özenli, bazen daha az titiz, bazen basit bir şekilde vicdanının sesini dinlemeyen, yaptığı hayali yolculuklarla ilgili hikayeleri okuyucuya dinletme heveslisi" durumuna düşürmüştür.[6] XIX. Yüzyıl sonlarında Avrupa'da Herodot ve eserinin güvenilirliği konusunda bir kırılma kendini gösterdi. Yazarların ve araştırmacıların dürüst ve iyi niyetli olmaları hasebiyle bir iade-i itibar yapıldı ise de,[7] bu durum gerek Herodot'un ve gerekse eski Yunanlı tarihçilerin itibarını kurtarmadı. Şimdilerde ise İskitler hakkındaki eski kaynakların da güvenilirliği konusunda tartışmalar yapılmaktadır.

Eski Yunanca kaynakların genel olarak hiç olmadığı, Ortaçağ yazarlarının bol para kazanmak için tarihçilere gerekli bilgileri sağlamak amacıyla güya bunları uydurdukları şeklinde düşünceler

5 Age., s. 37.
6 Boruxoviç V. G. *Nauçnoye i literaturnoye znaçeniye truda Gerododa*//Geredot. İstoriya v devyati knigax, s. 496.
7 Age., s. 497.

mevcut. İskitler konusuyla uğraşan bir kişi, bu görüşleri savunanların kanıtlarını görmezlikten gelemez. Peki nedir bu kanıtlar?

Meşhur tarihçi ve saygıdeğer bilim adamı N. Morozov, umum insanlık tarihini incelerken, eski Yunan kaynaklarının analizi esas alınarak hazırlanan kadim tarihin Ortaçağ tarihini hatırlattığına dikkat çekmişti. Aynı yazar, bu gerçekten hareketle, eski Yunanca denilen kaynakların Ortaçağlarda meydana getirilmiş olabileceği görüşünü ileri sürdü. Bu görüşten haberdar olan fiziko-matematik doktoru ve Lenin ödülü sahibi Prof. M. Postnikov, Eski ve Ortaçağların tarihî gerçeklerinin örtüştüğünü, eski Yunan kaynaklarının güvenilirliğini aydınlığa kavuşturmak amacıyla, kendisinden başka iki bilim doktorunun da yer aldığı özel bir komisyon kurdu. Matematiko-istatistik metoduyla mevcut vakıaları tahlil eden komisyon, sonuçta eski kaynakların tarihçilere satmak amacıyla sadece Ortaçağda uydurulduğu sonucuna vardı.

Yapılan analizin sonuçları M. Postnikov tarafından "Teknika i nauka" (no. 7) dergisinde "Tarihteki en büyük yutturmaca" başlığıyla 1982 yılında yayınlandı. Yazara göre, öncelikle eski kaynaklardan hiçbirisi günümüze kadar orijinal haliyle gelmiş değildir ve hepsi de yalnızca X-XIII. Yüzyıllarda yapılan istinsahlardır. Şu anda onların eski kaynaklardan istinsah edilip edilmediğinin veya daha sonra düzmece olarak hazırlanıp hazırlanmadığının tam tespiti mümkün değildir. İkinci olarak, eğer eski yazılı kaynaklar periyodik olarak istinsah edilmemişse, günümüze kadar yetip gelemezler; VI-IX. Yüzyıllarda ise onları istinsah edebilecek kabiliyete sahip kültürlü insanlar (rahipler) yoktu. Dolayısıyla o dönemde eski kaynaklar olmuş olsa bile, mantiken ortadan kaybolmak zorundaydı. Üçüncü olarak, eski Yunanca yazılı kaynaklar üslup açısından üzerinde etraflıca çalışılmış edebî bir dille yazılmışlardır; halbuki sürekli yürürlükte olan edebi bir dil olmadığı ve kağıdın da bulunmadığı şartlarda, edebiyat dili eski Yunanca kaynakların dili seviyesine çıkarılamaz. Ve en son olarak da M. Postnikov'un komisyonu güya eski Yunanca kaynaklar denilen eserlerin çoğunun Ortaçağda sahtelerinin hazırlandığı görüşündedir. Postnikov, bu gerçeklerden hareketle, İs-

kitler hakkındaki eski Yunanca kaynakların da muhtemelen Ortaçağda ticari amaçlarla sahte tarih yazımcıları tarafından ortaya konulduğu kanaatindedir.

Yunanca kaynaklara dayanarak eski dönemle meşgul olan tarihçiler, aksini ispat etmek çok zor olduğu için bu tenkidi dikkate almamaktan kaçınmaktadırlar. Bize göre M. Postnikov'un versiyonunu esas alırsak, aşağıdaki kanıtlara ulaşamayız.

Öncelikle Eski ve Ortaçağ tarihindeki bazı ortak momentler, eski Yunanca kaynakların güya Ortaçağda uydurulduğunu teyit için bir esas teşkil edemezler. Bazı tarihî olaylar, küçük değişikliklerle tarihin değişik dönemlerinde tekerrür edebilirler. Eğer bu tür ortak momentler ve tekerrürler olmamış olsaydı, insanlığın bugünkü halini anlamak ve toplumun gelişim perspektivlerini belirlemek için tarihi incelemezdik.

M. Postnikov'un VI-IX. Yüzyıllarda el yazmalarını istinsah edebilecek kabiliyette rahiplerin bulunmadığı iddiası da oldukça şaşırtıcı. Bilindiği gibi, kendi alfabesi olan her halkın daima okur yazar insanları vardı.

Eski Yunanca kaynakların ancak Ortaçağda teşkil edildiğini kabul etsek bile, Ortaçağ insanlarının eski dönemler hakkında bizlerden daha fazla şeyler bildiklerini göz ardı edemeyiz. Geçmiş dönemlerin olayları bir ölçüye kadar onların hafızalarında ve Ortaçağ tarihseverlerinin faydalandıkları kaynaklarda muhafaza edilmişti.

Türkologlar için meselenin başka bir boyutu da söz konusu. Eski Yunanca kaynakların tarafgir bir bakış açısıyla incelenmesi sebebiyle, eski dönemlerde Türkler'in Avrupa'da kesinlikle bulunmadıkları, ilk Türkler'in buraya güya ancak III-IV. Yüzyıllarda çıkıp geldikleri şeklinde bir görüş ortaya atıldı. Türkologlar, en azından bu bilgilerin güvenilirliğini tahkik için eski Yunanca kaynakları incelemek zorundadırlar.

Demek ki, eski kaynakların verilerini sigaya çekmek için yeterli mesnedimiz mevcut değil.

Eski kaynakların güvenilirliği konusunda bir başka görüş daha

vardır ki, buna göre söz konusu kaynaklar Ortaçağlarda değil, eski dönemlerde, çeşitli tarihî masallar kaleme almaktan hoşlanan kötü niyetli insanlar tarafından telif edilmiştir. Herodot'un eseri konusunda uzmanlaşan V. G. Boruhoviç bu görüşe kesin bir şekilde karşı çıkmaktadır. Ona göre Herodot'un verdiği tarihî bilgiler bugünkü arkeoloji ve dil bilim çalışmalarıyla da desteklenmektedir.[8] Bununla birlikte o, İndo-İranist araştırmaların ortaya koyduğu bazı hükümleri tahkik ederken, "Farsça bilmediği Farsça özel isimlerle ilgili fantastik açıklamalarından anlaşılan" Herodot'u tevbih etmektedir.[9] Ancak, yazar, İskitler'in Pers dilli oldukları şeklindeki İndo-İranist görüşlere inandığı için, İskitçe sözcüklere başka dilleri, örneğin Türk dillerini esas alarak etimolojik açıklama getirmeyi dahi düşünmemiştir.

Kanaatimizce, eski kaynaklar incelenirken objektifliği elden bırakmamak gerekir. Ancak o zaman bu kaynaklar birçok halkın kadim tarihleri konusunda çok değerli malumat sunabilirler. Bize göre bu kaynaklar Türkler'in kadim tarihleri ve İskitler'le ilgili meselelerin tetkikinde de temel malzeme olarak kullanılabilirdi.

§ 39. Herodot ve İskitler

İskitler ve Sarmatlar hakkında en doyurucu bilgiyi Herodot vermiştir. M.Ö. yaklaşık 490-480 yıllarında Türkiye'nin Bodrum şehrindeki kadim Halikarnas'da dünyaya gelen Herodot, Halikarnas tiranına karşı başlatılan siyasî mücadeleye fiilen katıldığı için, doğduğu toprakları terketmek zorunda kalmıştı. Küçük Asya, Babilonya, Mısır, Balkan ülkeleri ve Karadeniz civarındaki Yunan kolonileri vs. gibi yerlerde dolaşarak, buralardaki halkların ve yöneticilerin yaşamlarını gözlemledi; etnografik özellikleri, efsaneleri ve bazı dil verilerini not etti.

Herodot, sonuçta Yunan-Pers savaşı, Yunanistan'la İran'ın sınırlarında yaşayan ve bu savaşa iştirak eden, hatta bu ülkelerle komşu olan diğer halklar hakkındaki eserini meydana getirdi. Yazarın eseri

8 Age., s. 480-486.
9 Age., s. 482.

daha sonra "Tarih" adıyla gün ışığına çıkmıştı. Dokuz kitaptan oluşan bölümlerden her birinin başlığı Yunan mitolojisindeki şiir, sanat ve bilim tanrılarının adlarını taşımaktadır. İskitler'in Pers fâtihlere karşı yaptığı savaşın anlatımına hasredilen dördüncü kitap, trajedi tanrıçası Melpomene adını taşımaktadır. Bu adın tesadüfen verilmediğini, aksine İskitya'ya hüzün ve acıları taşıyan Pers ve Yunan kolonizatörlere karşı İskitler'in verdiği mücadelenin göz önünde tutulduğunu kabul etmek gerekir.

Herodot'un anlattığına göre İskitler uzun bir süre Asya'da yaşamışlardı, fakat Massagetler tarafından kuvvet zoruyla oradan atılınca Kimmerler'in topraklarına geldiler. Kimmerler, kalabalık İskitler'in yaklaşmasıyla birlikte, onların karşısına çıkmaya cesaret edemeyince, Kuzey Karadeniz'deki topraklarını terkettiler (IV, §11). İskit topraklarında daha önce Kimmerler yaşadıkları için burada Kimmer istihkamları ve geçitleri vardır. Hatta Kimmerya adında bir eyalet ve Kimmer Bospor'u da mevcuttur. Bilindiği gibi İskitler Kimmerler'i takip ederken yollarını kaybetmiş ve Medler'in ülkesinden içeri dalmışlardır (IV, §12).

Med devletinin yıkılmasının ardından Pers kralı Dara, M. Ö. 512'de İskitya'ya karşı savaş ilan etti. Herodot, bu savaşın epizotlarını, İskitler'in çıkardıkları başarılı savaşları ve o zamana kadar diğer ülkelerde başarılı savaşlar veren Pers ordusunun başarısızlıkları hakkında detaylı anlatımlarda bulunmaktadır.

Herodot, İskitler'in türeyişiyle ilgili üç rivayet aktarmaktadır.

İskitler, Asya'nın hakimiydiler. Dara'nın saldırısından bin yıl önce yani yaklaşık M. Ö. 1500'lerde güya kimsenin yaşamadığı ülkenin ilk sakini Targitaos'du. Babası tanrı Zeus, anası ise Boristhenes nehrinin kızıydı. Targitaos'un üç oğlu vardı: Lipoksais, Arpoksais ve Koloksais. Babaları Targitaos'un hükümranlık döneminde İskitya topraklarına gökten altın eşyalar düştü: Sapan, boyunduruk, teber ve kupa. Önce en büyük kardeş Lipoksais bu eşyalara yaklaşarak almak istiyor, fakat altın kızıl kor oluyor. Onun arkasından ortanca kardeş Arpoksais eşyaları almak istiyor, ama altın yine alev alıyor.

Ancak, en küçükleri Koloksais yaklaşınca ateş sönüyor ve o da altını alarak eve götürüyor. Bunun üzerine büyük kardeşler tahtı küçük kardeşlerine vermeye razı oluyorlar (IV, § 5). Aukhatea adı verilen İskitler Lipoksais, Katiariler ve Traspiesler Arpoksais, Paralatai'lar da Kolaksais'in sulbünden gelmişlerdir. Bu kabilelerin tamamına Skoloti denir ki, kralların lâkabıdır. Onlara Skithler adını Yunanlılar takmışlardır (Rusça Skif) (IV, § 6).

İkinci rivayete göre İskitler devamlı fırtına ve soğukların hüküm sürdüğü bir ülkeye yaşıyorlardı.

Herkül, Geryon'un öküzlerini önüne katmış giderken, bugün İskitler'in oturdukları yerlere gelmiş, o zamanlar buralarda kimse yokmuş. Herkül, aslan postunu üstüne çekip uyumuş; arabasına koşulu iki kısrak ortadan kaybolmuş (IV, § 8). Uykudan uyanan Herkül, bütün ülkeyi katetmiş ve Gelea (Ağaçlık) denilen bir yere yani bugünkü Dinyester'in ağzındaki bölgeye gelmiş. Buradaki bir mağarada bir yaratık bulmuş, yarısı kız, yarısı yılan. Herkül onu görünce kaybolan kısraklarını görüp görmediğini sormuş. Yılan-kadın, kısrakların elinde olduğu ve onları geri alabilmek için kendisiyle yatması gerektiği cevabını vermiş. Yılan-kadın, isteği yerine getirildikten sonra Herkül'e kısraklarını geri vermiş. Sonra üç erkek çocuk doğurmuş ve onları ne yapacağını sormuş. Herkül şu cevabı vermiş: "Çocuklar büyüdüğü zaman, içlerinden hangisi şu yayı benim gibi kurar ve şu kılıcı benim gibi kuşanırsa onu bu ülkeye yerleştir; bu dediklerimi yapamayanları kov bu topraklardan gitsinler." (IV, § 9). Daha sonra Herkül çekip gitmiş.

Çocuklar büyüyünce anaları onlara adlarını koydu; birincisinin adı Agathyrsos, sonrakinin Gelon (Yılan), en küçüğünün Skythes. Sonra Herkül'ün cevabını hatırlayarak, onun söylediği gibi yaptı. İçlerinden sadece en küçük kardeş istenileni yapmayı başardı ve ülkede kaldı. İşte tüm İskitler, Herkül'ün oğlu olan bu Skythes (Skidı)dan türediler. Agathirsos Agathirsler'in, Gelon da Gelonoslar'ın atalarıdır.

Üçüncü bir efsane daha vardır ki, Herodot'un mevcut rivayetler

arasında en inandırıcı bulduğu bu efsaneyi bölümün başında vermiştik.

İskit etnonimini bilhassa dar anlamında kullanan Herodot, Tanais (Don) nehrinin ötesinin İskit toprağı olmadığını, orada asıl coğrafi hakimiyetin Savromatlar'ın elinde bulunduğunu kaydetmektedir. Savromatlar'ın hemen yanı başında, ülkeleri kesif ormanlarla kaplı Budinler yaşamaktadır (IV, § 21). İskit (Skidı) sözcüğünü genel olarak olumsuz anlamda kullanan Herodot, daha ileride, doğu ve kuzey yönünde yaşayan şu İskit kabilelerini saymaktadır: Thyssagetler, İyrkailar, Argippeialar. Esasen İskitler Agrippeialar'a geldiklerinde onlarla anlaşmak için yanlarında yedi dil bilen tilmaçlar götürmektedirler. Agrippeialar'ın daha ötesinde İssedonlar, onların daha kuzeyinde Arimasplar (tek gözlü, daha doğrusu gözlerinin yarısı kapalı insanlar), kutsal altına bekçilik yapan grifonlar (IV, § 21-27), denizden uzak bir yerde ise Hyperboreler yaşamaktadırlar.

Pontos'a (Karadeniz'e) yakın bir yerde İstros (Tuna) nehri sahilleri boyunca Traklar yaşamaktadır ki, bazıları Skyriniad, Nipseia ve Get etnik adını taşımaktadır. Traklar arasında en cesur ve onuruna düşkün olanları Getler'dir (IV, § 93). Dağlık bölgede Taurlar, Tuna boylarında ise Akadirler, Neüriler, Androphaglar (insan yiyenler) ve Melankhlenler (kara kabanlılar) yaşamaktadır. Herodot'a göre Androphaglar ve Melankhlenler İskit değildirler, ama onlar da diğer halklarla birlikte Dara'nın saldırılarını püskürtme konusunda İskitler'e yardım etmişlerdir (IV, § 102).

Savromatlar'ın yanı başında İskitler'in *eorpat*lar (kocasına saygı gösterenler) dedikleri Amazonkalar yaşamaktadırlar. Kelimenin geniş anlamıyla burada adları verilen İskit kabilelerin dilleri ve diğer etnik özellikleri üzerinde aşağıda durulacaktır.

Genel Skidı (İskit) adı, yerini, M. Ö. III. Yüzyılda tedrici surette diğer adı Savromat olan Sarmat etnonimine bırakacak; o da yeri geldiğinde, M. Ö. I. Yüzyılda yerini henüz Herodot'da adı geçmeyen Alan veya As etnonimine terkedecektir.

§ 40. Umumî tarih içinde İskit tarihine kısa bir bakış

Rus tarihçiler, Yunan kaynaklarından faydalanmak suretiyle, İskit ve Sarmatlar'ın tarihiyle ilgilenmeye çok erken dönemde başladılar. XVII. Yüzyılın ikinci yarısında, önce Almanca, arkasından doğrudan Yunancadan Herodot'un "Tarih"ini Rusçaya çevirdiler. Herodot'un "Tarih"i, Rusçayı ve Batı tarih kaynaklarını çok iyi bilen Rus tarihçisi Andrey Lızlov'un dikkatini çekmişti. Lızlov, Türk dünyasını da iyi biliyordu ve nitekim 1692'de Krakov şehrinde Polonyaca olarak yayınlanan S. Starovolsky'nin "Türk Sultanının Sarayı" adlı eserini Rusçaya çevirmişti. Andrey Lızlov, 1692'de el yazması halinde bulunan "İskit Tarihi" adlı çalışmasını tamamladı. Bu kitap, 1776'de kısmen, 1787'de ise bütün halinde meşhur popülist ve yazar N. İ. Novikov tarafından yayınlandı.

A. Lızlov, bu eserinde öncelikle Türkler'in (kendi deyimiyle Tatarlar'ın ve Türkler'in) İskitler'den türeyişiyle ilgili kendi tezini ortaya koymakta, "İskit Tarihi"nin daha sonraki bölümlerinde ise Avrupalıların ve Ruslar'ın Tatar ve Türkler'le yani İskitler'in torunlarıyla olan ilişkilerinin tarihine değinmektedir.[10] Herodot'un "Tarih"i üzerinde uzmanlaşan A. A. Neihardt, buradan "İskit Tarihi" adının oldukça klasik bir isim olduğu sonucuna varmaktadır.[11] İskitler konusundaki bir diğer uzman S. A. Semyenov-Zuser ise, A. Lızlov'un eserini "Ata yurdumuzun edebiyatıyla ilgili olarak tanıdığımız ilk eser" şeklinde nitelemektedir.[12]

XVIII. Yüzyıl başlarında İskitler'e karşı duyulan ilgide bir artış gözleniyor. Slavyanlar'ın türeyişi meselesiyle ilgilenen I. Peter'in isteği üzerine Macar bilim adamı G. V. Leibnits, var gücüyle Slavyan tarihi üzerinde çalışmaya başlıyor ve 1708'de yazdığı mektuplardan birinde şöyle diyordu: "Ben, Sarmat kelimesiyle, henüz Slavyan veya Slav adı bilinmeden önce, eskilerin Sarmat diye adlandırdığı tüm Slavyan kabilelerini göz önünde tutuyorum."[13]

10 Lızlov A. *Skifskaya istoriya, zlojena i napisana leta 1692.*

11 Neidart A. A. *Skifskoy rasskaz Gerodota v oteçestvennoy istoriografii*, s. 9.

12 Semyenov-Zuser S. A. *Skifskaya problema v oteçevstvennoy nauke*, s. 11.

13 Leibnits G. V. *Sbornik pisem i materialov Leibnitsa, otnosyaşçihsy k Roıssii i Piyetru Velikomu*, s. 211.

Daha sonraları 1725'de Almanya'dan Peterburg Bilimler Akademisi'ne davet edilen G. Z. Bayer, İskit-Sarmat meselesi üzerine eğildi ve şu sonuca vardı: İskitler, Asya'dan gelmiş bir halktır; Slavyanlar ise yerli ahalidir ve dolayısıyla İskitler'i Slavyan saymak doğru değildir. Bayer'e göre İskitler'in torunları Finler, Livler ve Estalar'dı.[14]

XVIII. Rus tarihçisi V. N. Tatışçiev, İskit kelimesini bir topluluk ismi olarak görmekte ve şöyle demektedir: ".. İskit adına Slavyan, Sarmat, Türk, Mongallar gibi pek çok değişik halk veya neredeyse German, Pers ve Çinliler'in de aralarında bulunduğu tüm Asya ve Avrupa'nın kuzeydoğusunun tamamı girmektedir. Bu isim, yaklaşık Miladî X. Yüzyılda, halklar hakkında daha fazla bilgi edinilmeye başlandığı bir dönemde ortadan kayboluyor; ama esasen bu halklar kaybolmuş değil, bir yerde başka adlarla varlıklarını sürdürmüşlerdir. Miladi X. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde Avrupalılar arasında Tatar adı oldukça şöhret kazandı ve İskit adı yerine bu ismi kullanmaya başladılar."[15]

M. V. Lomonosov ise, Finler'in İskitler'den, Slavyanlar'ın Sarmatlar'dan indiği görüşündedir.[16]

XVIII. Yüzyıl sonlarında N. M. Karamzin de İskitler'in tarihiyle ilgilenmeye başladı. Ona göre Herodot zamanında Avrasya halklarının tamamı İskit ve Sarmat diye adlandırılıyordu.[17]

XIX. Yüzyılda yapılan arkeolojik kazılar, bilim adamlarına, Herodot ve diğer eski Grek yazarlarının Avrasya halklarının tarihini olduğu gibi yansıttıklarını teyit imkanı sağladı. Herodot ve diğer Yunan yazarlarının eserleri Rusça'ya çevrilip yayınlandı ki, bu da eski tarihin geniş bir açıdan incelenmesi için elverişli şartlar sağladı.

1838'de daha önce Kazan ve Vilaine üniversitelerinde çalışan Ord. Prof. E. İ. Eichwald, Herodot'un "Tarih"ini çevirdi ve böylece Slavyan, Fin, Türk ve Moğollar'ın tarihini yeniden yapılandırma imkanı doğdu. Onun ulaştığı sonuca göre İskitler, şimdilerde İskit top-

14 Neidart A. A. *Skifskoy rasskaz*, s. 12.
15 Tatışçiev V. N. *İstoriya Rossiyskaya*, I/232-233.
16 Neidart A. A. *Skifskoy rasskaz,* s.17-18.
17 Karamzin N. M. *İstoriya gosudartstva Rossiyskogo*, I/5-18.

rakları denilen bölgelerde yaşayan halkları "İskit" adıyla temsil eden tek bir halk değildiler.[18]

XIX. Yüzyılın birinci yarımında pek çok halkın etnik köken meseleleriyle uğraşan P. F. Sum'un görüşüne göre İskit, Sarmat ve Alanlar'ın yerini Türk Hun kabileleri almış, *Sarmat* etnonimi de Türkçe *sar* 'sarı, sarışın' kelimesi yardımıyla oluşmuştur ki, 'sarışın insanlar' demektir.[19] Alman tarihçi B. G. Nibuchr ise, İskitler'i o sıralar bünyesinde Türkler'i de barındıran Moğollar olarak görmektedir. Aynı yüzyılın ikinci yarısında ve tam olarak 1870'de A. D. Mordtmann, Leipzig'de çivi yazılarıyla ilgili çalışmasını yayınlamış ve o sıralar Ural-Altay dil ailesinden kopma süreci yaşayan İskitler'in Türkçe konuştukları sonucuna ulaşmıştır.[20]

K. Zeiss'in 1837'de München'de yayınlanan eseriyle birlikte İskit tarihinin incelenmesinde yeni bir dönem başladı. İskitler'i Pers dilli bir halk olarak gösteren ilk kişi de o olmuştur. İranlılar'ın dinleri, yaşadıkları coğrafya, Pers ve İskit dilindeki ortak kelimeler, onun görüşüne göre, bu iddiayı desteklemekteydi.[21]

Bir başka Alman bilim adamı K. Noimann, 1855'de, din ve dil işaretlerinden hareketle, İskitler'in Türk, Sarmatlar'ın Slavyan olduğunu ileri sürmekteydi.[22]

P. İ. Şafarik ise İskitler'i bünyesinde o sıralar Türkler'i de barındıran Moğol, Sarmatlar'ı Pers, Budin ve Neüiriler'i Slavyan sayıyordu.[23]

K. Müllenhauff, 1860'da İskit ve Sarmat kelimelerinin analizini Hint-Avrupa dillerine göre yaptıktan sonra, İskitler'in ağırlıklı olarak Pers dilli oldukları, Pers dilli kabilelerin vaktiyle İran'ın kuzeyine, şimdilerde Osetinler'in yaşadıkları bölgelere saçıldıkları sonucu-

18 Eichwald E. İ. *O drevneyşix obitalişçax vseh plemen slavyanskix finskix, turetskix, i mongolskix.*. c. 27.

19 Sum P. F. *İstoriçeskiye rassujdeniya*, s. 3, 15.

20 Mordtmann A. D. *Über die Keilenschriften zweiter Gattung*, s. 66-77.

21 Dobatur A. İ. Kallistov D. P., Şitova İ. A. *Narodı naşey staranı v "İstoriii Geredota"*, s. S. 47.

22 Age., s. 50.

23 Şafarik P. İ. *Slavyanskiye drevnosti*; Dobatur, age., s. 48.

na ulaşmıştır.[24]

K. Müllenhauff'dan sonra İskitler'in İran dilli ve orijinli oldukları konusu, bu konuda ilave malzemeler bulan birçok tarihçi ve dil bilimciyi kendisine cezbetti. Bu teori, göründüğü kadarıyla Hint-Avrupaî halkların ata yurdunu genişletme imkanı sağladığı için cazip hale gelmişti. Bu akımı savunan bilim adamlarının ortak özelliği, karşı görüşte olanlara karşı bir cephede buluşabilmekti. Bunlar kendilerine karşı olanları öylesine tenkit bombardımanına tuttular ki, onların kültürsüz insanlar olarak gösterdikten başka, İskit-Pers teorisinin güçsüz taraftarlarının dahi alt ettiği önemsiz bilim adamları olduklarını ileri sürdüler.

Fakat buna rağmen İskit-Pers teorisini tenkit eden, İskit ve Sarmatlar'ın Türklüğünü ispatlayan bilim adamları da çıktı. Hatta bazen Türk dünyasından olmayan, ama hiç beklenmedik şekilde İskit ve Sarmatlar'ın Türk dilli olduklarını ispat eden bilim adamları da oldu. Örneğin 1904'de Çin kaynaklarının Merkezî Asya'nın Türk ve İskit denilen halkları hakkında verdikleri malumata dayanarak Almanca bir kitap yayınlayan O. Franke, Orta Asyalı İskitler'in Türk olduklarını belirtti.[25]

§ 41. Türkolojide İskit tarihine kısa bir bakış

İskitler'e ait materyallere ulaşıp, onları inceleyen Türkologların tamamının, İskit ve Sarmatlar'ın ana kitlesinin Türk dilli olduğunu mutlaka kabul etmeleri ve bunu lengüistik, etnolojik, mitolojik ve arkeolojik verilerle ispatlamaları dikkat çekicidir.

Örneğin, henüz 1880 yılında Macar Türkolog Geza Kuun, "Kodex Cumanucus" adlı eserinde reddedilemez belgelere dayanarak, İskitler'in Türk dilli olduklarını kaydetmektedir.[26]

İskit, Saka ve Sarmatlar'ın Türk dilli olduğu konusunda Hasan Ata el-Abeşi oldukça inandırıcı bir hükme varmaktadır. 1909'da

24 Dobatur, age., s. 53.
25 Durmuş İ. *İskitler (Sakalar),* s. 17.
26 Kuun G. *Codex Cumanicus*, s. LVII-LVIII.

"Türk Kavimleri Tarihi" adlı bir eser yayınlanan el-Abeşi, İskitler'in Türk kökenli olduğu meselesini halledilmiş bir konu olarak görmektedir.[27] Meşhur Tatar tarihçi Hadi Atlasi, "Sibirya Tarihi" adlı eserinde şöyle der: "Eski Yunanlılar'ın İskitya dedikleri bölgeler, yerleşik Türkler'in vatanı olan ve İranlılar tarafından Turan denilen Türkistan'la örtüşmektedir."[28]

Türk-Tatar bilim adamı Sadri Maksudi Arsal – ki kendisi Sorbonn'da eğitim görmüş, Batı dillerine vakıf, gençliğinde Kazan'da şarkiyat okumuş bir kişidir, - Türk halklarında devletçilik ve hukuk tarihini incelerken, tabii olarak İskitler'in etnik kökeni meselesiyle ilgilenmiş ve kesin verileri tahlil ederek İskitler'in ana kitlesinin Türk dilli olduğu sonucuna varmıştır.[29]

Yine meşhur Türk tarihçilerinden Zeki Velidi Togan, yeni ele geçirilen malzemelerin analizine dayanarak, İskitler'in Türk dilli olduğunu ispat etmektedir.[30] Keza Sadri Maksudi'nin kızı Adile Ayda de Türk-Etrüskler'in etnik kökenlerini araştırdıktan sonra Etrüskler'in İskitler'le benzerliklerini keşfedip, bunu Umum Türk Tarih Kongresi'ne bildiri olarak sunmuştur.[31] Adile Ayda'nın ulaştığı sonucu reddetmemiz zor; çünkü kendisi Sorbonn'da okumuştur ve Romen, Alman ve Türk dillerini gayet iyi bilmektedir.

Resmi tarih bilimi, İskit-Saka-Sarmatlar'ı Pers dilli halklara intisap ettirir. Çünkü Sovyetler döneminde tarihçi Türkologlar Türk-İskit meseleleriyle uğraşma kararı almamıştı. Örneğin Kazanlı bilim adamları İskitler'i Kazaklar'ın ataları olarak görmüşlerdi.[32]

Olcas Süleymanov'un çalışmaları üzerinde özellikle durmak gerekir. Yazar, "Az i Ya" adlı eserinde, M. Ö. VIII-IV. Yüzyıllarda çok geniş bir bölgeyi ellerinde tutan İskitler'in ana kitlesinin Türk olma-

27 El-Abeşi, H. A. *Türki Kavmler Tarihi*, s. 54.
28 Atlasi H. *Sibir Tarihi,* s. 21.
29 Sadri Maksidi Arsal, *Orta Asya*, s. 8.
30 Togon*, Umum*, s. 34.
31 Adile Ayda, *Etrüskler'le İskitler Arasındaki Benzerlikler*, s. 287-292.
32 Amanjolov A. S. *Runopodobnaya nadpis iz saksogo zaxoroneniya biliz Alma-Atı*//Vestnik An Kazak, SSR, no. 12; Süleymanov O. *Kniga blagonamerennogo çitatelya*; Akişev K. A. *Kurgan İssık*.

sı gerektiği görüşünü savunmaktadır.[33] Bu kitabın yayınlanması, küçük halkların tarihlerinin geçmişe bağlanmasına karşı verilen mücadelenin organize edildiği döneme rastlamıştı. Bu yüzden eser akademisyenler tarafından şiddetli tenkitlere tâbi tutulmuşsa da, misyonunu yerine getirdi. Böylece sadece Süleymanov'un görüşlerini desteklemekle yetinmeyip, o görüşleri geliştiren Türkologlar ortaya çıktı. Ben de bu tartışmalara katılmak zorunda kaldım. Çünkü 20 yıl boyunca topladığım malzemeler İskitler'in etnik yapısının başka bir şekilde ele alınması gerektiğini gösteriyordu. 1977 yılında yayınlanan eserimde, İskit, Sarmat, Kuşan, Tohar ve Usunlar'ın ana kitlesinin Türk dilli olduğu konusundaki delillerimi serdettim.[34]

1986 yılında Kafkasya uzmanları İ. M. Miziyev ve K. T. Laypanov, lengüistik, arkeolojik, etnolojik verilerin ışığı altında İskit-Sarmat ve Alanlar'ın Türk dilli olduğunu ispat ettiler.[35]

1993 yılında ise Türkiyeli bilim adamı İlhami Durmuş, "İskitler-Sakalar" adlı monoğrafisinde, lengüistik, arkeolojik, etnolik verilerin ışığında İskit (Saka)lerin Türk dilli olduklarını ortaya koydu.[36]

M. Zekiyev, Bular-Tatarlar'ın etnik kökenlerini incelerken İskit-Sarmatlar'a kadar uzanıp, "Tatar Halkının İskit-Sarmat Kökenleri" adlı eseri meydana getirdi.[37] Son yıllarda Türkolojide İskitler'in İran kökenli olduğu görüşünü reddeden ve onların Türk asıllı oldukları faraziyesini savunan eserler de gün ışığına çıktı. Bunlar arasında en dikkat çekeni Firidun Agasıoğlu'nun çalışmalarıdır. Yazar, lengüistik verilerin ışığı altında Tatarlar'ın İskit kökenli olduğu görüşünü teyit etmektedir.[38]

Bütün Türkologların İskitler'in Türk asıllı olduğu görüşünü savundukları fikrine katılmıyoruz. Çünkü bu görüşü ancak meseleyle

33 Süleymanov O. *Az i Ya,* s. 269-270.

34 Zakiev M. Z. *Tatar halkı tiliniñ barlıkka kilyi*, s. 27-44.

35 Miziyev İ.M. Şagi k istokam etniçeskoy istorii Tsentralnogo Kavkaza, s. 35-56, 123-128; Laypanov K. T., Miziyev İ. M. *O proisxojdeniii tyurkskix narodov*, s. 45-86.

36 İlhami D. *İskitler* (Sakalar).

37 Zakiev M. Z. *Problemi etnogeneza tatarskogo naroda*//Materialı po istorii tatarskogo naroda, s. 12-94.

38 Firidun Agasıoğlu, *Azer halkı*, s. 77-133.

yakından ilgilenen uzmanlar savunmakta ve geliştirmektedirler. Bağımsız olarak İskit meselesiyle ilgilenmeyen Türkologlar, "körü körüne" İskitler'in Pers kökenli oldukları görüşünü savunanların fikirlerini tekrar etmekte, bu yüzden de İskitler'in Pers kökenli olduklarını destekleyen yeni veriler bulmayı dahi gereksiz görmektedirler. Örneğin, vaktiyle Başkurdistan'da Pers kökenli İskitler'in yaşadıklarını var sayan T.M. Garipov ve R. G. Kuzeyev, güya bu bölgede saklanıp kalan Persce sözcükler göstermektedirler. Onlara göre şu kelimeler Farsçadır: *Sermesen, sermet, ablay, abray, kapa, kapkan, kapka, kapsık, sak, sakmar, kirme* vs.[39] Bunlar, elbette Hint-Avrupaî görüşünü savunanlarla diğer Türkoloji çalışmalarındaki görüşlerin tekrarından ibarettir.

§ 42. İskit-Pers teorisinin genel eksikleri

Umumi İskit adı altında birleşen tüm kabilelerin Pers dilli oldukları şeklindeki İskitolojik teori, Persologların İskit kitabelerini sadece Pers kökenli olan etnonimleri seçerek etimolojik açıklamalar yaptıkları zaman doğru gibi görünebilmiştir. Ama bu yadigârları inceleyenlerin bakış açıları genişlemiş; meseleye Persolog olmayanlar, kısmen Türkologlar ve diğer dil bilimciler de el atmışlardır. İskit federasyonunun Türk dilli kabilelerden oluştuğu konusunda karşı tez olarak Farsça kökenli olmayan, özellikle Türkçe olan kelimeler ileri sürüldü. Böylece tüm İskitler'in sadece Pers dilli olduklarını ileri süren bu gayr-ı objektif teori ilk darbeleri almış oldu.

İskit-İran teorisinin ikinci zayıf tarafı, Persologların İskitler'in Pers dilli oluşunun istisnai bir olay olduğu şeklindeki görüşlerinin Hint-Avrupa akımını destekleyen tarihçiler tarafından tenkide tâbi tutulmadan kabul edilmiş olması ve İskit-Sarmat bölgesindeki tüm kabile ve halkları teşmil etmesiydi. Tarih biliminde bu bölgenin istisnai olarak Pers dilli kabilelerce meskun bulunduğu görüşü hakimdir. Tabi ki sırası geldiğinde Persologların etkisi altındaki birçok arkeolog da İskit-Aral bölgesinin arkeolojik kültürünü Pers dilli ka-

39 Garipov T. M., Kuzeyev R. G. *Preyemsennost i smenyayemost etniuçeskix kultur*, s. 15.

bilelere ait olarak gösterdiler. Burada fasit bir daire söz konusudur: Dil bilimcilerin görüşlerini kendilerine rehber edinen arkeologlar, İskit ve Sarmat döneminin arkeolojik kültürlerini Pers dilli kabilelere intisab ettirmekte, Persolog dil bilimciler de teorilerini teyit için arkeologların görüşlerine sığınmaktadırlar.

İskit ve Sarmatlar'ın etnik yapısının ancak lengüistik, mitolojik, etnolojik, arkeolojik ve tarihî verilerin tamamının genelleştirilmesi suretiyle belirlenebileceği son derece açıktır. İskit ve Sarmatlar'ın sadece bölük pörçük dil bilim verilerine dayanılarak Pers dilli oldukları görüşünün kabulü, ancak gayr-ı objektif bir şey olurdu.

Bazı dil bilimci ve tarihçilerin, Avrasya'nın böylesine geniş bir bölgesinde M.Ö. bin yıl ve M.S. da bin yıl boyunca İskit, Sarmat (bir adım daha atarak Alan/As) ortak adı altında Osetinler'in atalarının yaşadıkları, ancak II. Binyılın başlarında gayr-ı tabii bir şekilde ve hızla küçülerek (veya Türk dilini benimseyerek) sadece Kafkaslarda bâkiye olarak kaldıkları şeklindeki görüşlerini kabul etmek de zor. Avrasya'da böyle bir tarihi süreç yaşandığını belirten bu görüş, hiç bir tenkit tarafından haklı gösterilmemiştir. Eğer böylesi geniş bir coğrafyada en az iki bin yıl boyunca Pers dilli Osetinler yaşamış olsalardı, birden nereden çıktıkları belli olan Hunlar'ın "seline" kapılarak bir iz bırakmadan tarihten silinmez veya yıldırım hızıyla Türkleşmezlerdi, bu birincisi; ve eğer Türkler daha önce bu bölgelerde yaşamamış olsalardı, henüz VI. Yüzyılda Mançurya'dan Adriyatik Denizi'ne kadar Avrasya'da ilk imparatorluğu kuramazlardı, bu da ikincisi.

Şunu da mutlaka göz önünde bulundurmak gerekir ki, bu eski sekenenin Pers dilli bir halk olarak gösterilmesi, hem kadim tarihçilerin İskit ve Sarmatlar'ın çok dilli oldukları şeklindeki beyanlarına ters düşmekte, hem de yukarıda bu geniş bölgeyle ilgili verilen toponimik verilerle örtüşmemektedir.

Eğer İskit ve Sarmatlar Pers dilli olmuş olsalardı, o takdirde Asuri, Yunan, Roma ve Çin tarih kaynakları, bu noktayı dikkatten kaçırmazlardı. Çünkü bu kaynaklar, Persleri ve İskit-Sarmatlar'ı olduklarından iyi bir şekilde tanıtıyor; onlardan bahsederken bir şekil-

de Persler'le aynı dili konuştukları ve dillerinin İskitçeye yakın olduğunu mutlaka kaydediyorlardı. Ama eski yazarlarda bu konuda bir ima yok. Halbuki o döneme ait kaynaklarda birçok hallerde İskit, Sarmat ve Alanlar değişik Türk dilli kabilelerle özdeşleştirilmektedir.

En son olarak, eğer geniş Avrasya coğrafyasında İskitya ve Sarmatya ortak adıyla anılan ülkelerde yalnızca Pers dilli kabileler yaşamışlarsa, Slavyan, Türk, Fin-Ugor halkları birden nasıl ortaya çıkmış olabilirler? Geriye sadece alaycı bir soru sormak kalıyor: "Yoksa bunlar uzaydan mı düştüler?"

Söyleyecek tek bir sözümüz var: Persologların sözü edilen etüdleri, tarafgirliğin ve basiretsizliğin mahsülünden başka bir şey değildir.

İskitler'in Pers kökenli oldukları şeklindeki varsayım ortaya atılmadan önce dahi birçok bilim adamı İskit, Sarmat ve Alanlar'ın bünyesinde Pers dilli kabilelerden başka, Slavyan, Fin-Ugor ve Moğol kabilelerinin mevcut olduğunu, geniş Avrasya coğrafyasında İskit, Sarmat ve Alan (As) ortak adı altında henüz Milattan önce bile Türk halklarının atalarının yaşadıklarını kaydetmişlerdir ve günümüzde de bunu ispat etmektedirler. Vakıa, XI. Yüzyıldan itibaren ve esasen Haçlı Seferleri'nin başlamasından sonra Türkler'in yayılma bölgelerinin nispeten daraldığı da doğrudur.

§ 43. İskit-İran teorisiyle ilgili bazı kanıtlar

Şimdi de Persologların Persce kabul ettikleri bazı İskitce sözcüklerin mevcudiyetinin, en iyi şekilde Farsça Türkçe köken ve sonekli kelimelerin bulunduğu nokta-i nazarından yorumlanabileceğini göstermek istiyoruz.

Daha önce belirttiğimiz gibi, İskitler'in Pers kökenli olduğu teorisinin ortaya atılması, değişik kaynaklarda muhafaza edilen Kimmerce, İskitce ve Sarmatca bazı sözcüklerde "Farsça" köklerin bulunmasıyla birlikte kendini göstermiştir. Bu konudaki ilk araştırmayı K. Müllenhauff yapmış, Vs. Miller ve M. Faster devam ettirmiş;

onlardan sonra İskitler'in Pers kökenli oldukları teorisi tarih biliminde bir aksiom halini almıştır.

Sovyetler döneminde İskitçe kelimelerin etimolojisini inatla ve tam bir inanmışlık haliyle Osetin diliyle izah etmekle V. İ. Abayev uğraşmıştır ki, İskitce veya İskit-Sarmat dilini Hint-Avrupaî dil ailesi içinde görmeyi alışkanlık haline getiren de kendisidir. Kaynaklarda geçen 353 İskitçe sözcüğün açıklamasını yaptığı "İskitçe Sözlük" adlı eserinde, bunların fonetik yapı itibariyle eski Osetin leksikolojisine ait birimler olduğunu göstermeye çalışmıştır.[40]

Abayev'in etimolojik tahlillerine geçmeden önce, yaptığı araştırmaların önemi hakkında anlattıklarına dikkat çekmek isterim: "Ben, tartışmasız Farsça olan unsurların tahliliyle uğraştım ve bununla, kesinlikle hiçbir ilmi yanı olmayan İskitçe malzemelerle ilgili sorumsuz spekülasyon ve hoppa akıllılıklara bir son verileceği ümidindeyim."[41] Bir bilim adamının kendi aşırı saldırganlığını bu tarz bir tarafgirlikle ortaya koyması, zaten onun pozisyonun zayıflığını gösterir. Gerçekten de Abayev'in kelime tahlilleri, sistematik çalışmadığını ve birçok semantik ses uyuşmazlığını nazar-ı itibare almadığını göstermektedir.

Yazarımız da kendisinden önceki diğer İskit-İran etimologları gibi, İskit boy beyleri Targitaos (Targitay) ve oğulları Lipoksais (Lipoksay), Arpoksais (Arpoksay) ve Kolaksais (Kolaksay)in adlarıyla başlamaktadır.

İskitler'in Pers kökenli oldukları teorisini savunanlara göre *Targitaos* adı, *darga* ve *tava* şeklinde iki parçadan oluşmaktadır. Eski Farsçada *darga* 'uzun' veya 'keskin', *tava* ise ' güç, kuvvet' anlamındadır ve dolayısıyla Targitaos 'güçlü kuvvetli veya oku uzağa atacak gücü olan kişi' demektir.[42]

Türkçe açısından ise *targitaos* sözcüğü *targı* veya *tarız* (eski Türkçede 'çiftçi') ve soy-toy (Türkçe 'boy') "çifçilerin beyi veya soyu"

40 Abayev V. İ. *Osetinskiy yazık i folklor*, s. 151-195.
41 Age., s. 148.
42 Age., s. 163; Miller Vs. *Ekskurs o bolgarax i alanax v novom spiske geografii, pripisıvayemoy Moiseyu Horeinskomu*//Osetinsiye etyudı, s. 127.

anlamındadır. Ayrıca Targitaos adına sadece Herodot'da rastlanmaz. Avar tarihçileri de Targitaos'un, Avarca-Türkçe bir isim olduğunu belirtmektedirler. VII. Yüzyıl tarihçilerinden Theophilacktos Simokatta, Targitaos'un Avar kabileleri arasında dikkat çeken bir kişi olduğunu kaydetmekte,[43] Bizanslı Menandros ise 568 yılında Avar hakanı Bayan'ın uzlaşma isteğiyle Targitaos'u krala gönderdiğini belirtmektedir.[44] Avarlar, aynı Targitaos'u 565 yılında Bizans'a elçi olarak göndermişlerdir.[45] Julien de II. Yüzyılda Maiotis (Azak) Denizi sahilinde yaşayan İskitler'de Targitao adında meşhur bir kadının bulunduğunu kaydetmektedir.[46] Dolayısıyla bu İskitler de Türk dilliydiler.

Lipoksay – Targitaos'un büyük oğlu. Abayev, bu kelimenin etimolojisini Faster'e dayandırmaktadır. Ona göre kelimenin ikinci kısmı *ksay/hsai* 'parlamak, hükmetmek', Osetince – 'prenses, tan kızıllığı' kökünden gelmektedir. Birinci kısım ise bilinmemektedir, ama muhtemelen *Horaksais*'in tahrif edilmiş bir şeklidir: krş. Eski Farsça *hvarhsaita* 'güneş', Farsça *Horsed*.[47] Bunu Türkçe etimolojilerle karşılaştıralım. Türkçede *soy* 'boy, aile, ecdat, nesil, torun, ırk, cibilliyet'; *ak* 'beyaz, zengin, saygıdeğer'; *aksoy* 'şerefli, zengin soy, kutsal soy, boy beyi' vs. anlamlarına gelir. Türk halklarında soy öğesi içeren *aksoy, paksoy, köksoy* gibi soyadlar vardır. Kelimenin birinci kısmı eski Farsça *lip-lipo-lep* 'sınır' sözcüğünden alınmıştır. Buna göre göre Lipoksais 'kutsal soy, sınırı yani kendi ülkesini koruyan' anlamındadır.

Arpoksay – Targitaos'un ortanca oğlu. Abayev, bu sözcüğün birinci kısmını hemen *apra* kelimesine bağlamakta ve Farsça *ap* 'su' ve Osetince *ra, arf* 'derin' kökleriyle ilişkilendirmektedir: *Arpa* 'su derinliği'; *ksay* 'hakimiyet, saltanat' ve dolayısıyla *arpa-ksay* 'saltanat suyu' anlamındadır.[48] Bunu Türkçe etimolojilerle karşılaştıralım. Sözcüğün ikinci kısmı hakkında zaten bilgimiz var: Aksoy 'kutsal boy, şerefli boy'. Birinci kısım *arpa* ise 'arpa, tohum, ürün' anlamın-

43 Simokatta T. *Historiya*, s. 35.
44 *Vizantiyskiye istoriki*, s. 392.
45 Age., s. 418.
46 Latışiev, *Izvestiya drevnix psateley*, s.567.
47 Abayev, *Osetinskiy*, s. 189.
48 Aynı yerde.

dadır. Örneğin *arpalık* 'toprak parçası' anlamındadır. *Arpaksay* 'sürülmüş tarlası toprağı olan boy reisi veya çifçilerin boyu' demektir.

Kolaksay – Targitaos'un en küçük oğlu. Faster ve Abayev'e göre, sözcüğün ikincisi kısmı ksai 'parlamak, parıldamak, hakim olmak', Osetincede *hsart* 'kahramanlık, şecaat', *hsin* 'prenses', *hsed* 'fecir, tan kızıllığı' vs. Sözcüğün birinci kısmı açıklığa kavuşturulamadı, ama muhtemelen *horaksais*'in (krş eski İranca *hvar-hşaita* 'güneş') kelimesinin bozulmuş bir şeklidir.[49] İskit-İran teorisi taraftarları bazen bu adı Farsça Skolahşiay'ın fonetik yapısına kadar dayandırıp, Kolaksay'ın Persler'in *skol (skolot)*/İskitler boyunun kralı olduğunu ileri sürüyorlar.[50]

Türkçe açısından *Kolaksay* tarihen *kulı-ak-say* 'temiz, mübarek elli boy' kelimelerinin terkibinden çıkmış olabilir. Kulı-ak-say da kolaylıkla Kolaksay şeklini alabilir. Başka bir Türkçe etimoloji de mümkün: Kolaksay sözcüğünün ikincisi kısmı *aksay* 'şerefli, kutsal boy', birinci kısmı *kola-kala* 'şehir, başkent' den gelmiş olabilir ki, Subar Türklerinin bu kelimeyi Dicle nehrinin sol sahilinde yaşadıkları dönemlerde Araplar'dan almış olmaları mümkün. Bu durumda Kolaksay 'başkenti, ülkesi olan şerefli, kutsal boy' anlamındadır.

Eğer baba Targitaios ve oğulları Lipoksay, Arpoksay ve Kolaksay adlarının Farsça etimolojisini dikkatli bir şekilde incelersek, Targataios'un 'çok güçlü', Lipoksay'ın 'güneş parıltısı', Arpoksay'ın 'suyun hakimi', Kolaksay'ın 'gün ışığı veya skolahşay'ın ışığı' anlamlarına geldiği sonucuna ulaşırız. Ama burada etimolojik, semantik ve leksiko-strüktüral sistemler yoktur.

Baba ve üç oğlunun adlarının Türk etimolojilerindeki sistemi gözden geçirelim. Targitaios 'ziraatçı şerefli boy', Lipoksay 'asil boyunun topraklarını koruyan'; Kolaksay 'asil boyun başkentini (krallığını) koruyan' veya 'asil elli boy'. Nitekim Herodot'un anlattığına göre sonuncu yani en küçük oğul, gökten düşen altın pulluk, teber, boyunduruk ve kupayı eve götürdüğü için babasından sonra tahta geçmiştir.

49 Aynı yerde.
50 Dobatur, *Narodı*, s. 207-208.

Güya İskitler'in Pers dilli olduklarını mutlak surette gösteren, ama esasen İskit-Türk karakteri taşıyan birkaç vakıa üzerinde daha duralım.

Ababa (hababa) –Roma İmparatoru Maksiminus'un anasının adıdır ki, muhtemelen Alan asıllıydı. Abayev, Alanlar'ın Pers dilli oldukları noktasından hareketle bu kelimenin etimolojisini şu şekilde ele almaktadır: Farsça *hi* 'güzel, iyi'; *vab* 'dokumak'; buna göre *Hivaba* 'iyi dokumacı'. Türkçe açısından ise *ab* 'av', *eb/ev* 'ev', *aba* 'baba, anne, kızkardeş', *Ababa* 'av anası veya ev anası, yani daha iyi bir deyişle evcil'.

Sahadar, Abayev'e göre: saka+dar 'geyikleri olan' – Tuna civarında bir kabile adı.[51] Türkçeye göre ise: *Saha* –Türkçe etnonim, *-dar/-lar* – çoğul eki: Sahadar 'Sahalar'.

Pantikapa – İskitya'da bir nehir adı ve belki de Kerçen Körfezi. Aynı zamanda M.Ö. IV. Yüzyılda bugünkü Kerç'in yerinde kurulan bir şehir adı. Abayev'e göre burada *panti* Avesta dilindeki 'yol', *kapa* 'balık' yani 'balık yolu'. Her nehir, her liman aynı zamanda bir balık yoludur; dolayısıyla burada 'balık yolu' anlamının yerini bulduğu kanaatinde değilim. Kelimeyi Türkçe açısından inceleyelim: *Pantikapa/pontikapey*, iki kısımdan oluşmaktadır: Pont(os) – Karadeniz'in eski adı. Bir kere bu sözcük eski Türkçe *bun* 'çorba, duru çorba, zenginlik' anlamındaki bun kökünden ve –lı/-tı iyelik eki yardımıyla Türkçe söz dizimine göre oluşturulmuş bir kelimedir. *bünte* 'sütnine, zengin'. İkinci kök – *kapa-* Türkçe *kapag/kapa* 'kapı', bir bütün halinde 'Pont(os)a açılan kapı veya Pant(os) kapısı'. Bu anlam, Pantekipaei harabesi üzerine Kerç şehrinin kurulmuş olmasıyla da desteklenmektedir. Çünkü bu isim 'kapı, giriş' anlamındaki bir başka Türkçe kelime – *kéréş/kéréç* kelimesinden gelmektedir.

Görüldüğü gibi, V. İ. Abayev'in "İskitçe Kelimeler Sözlüğü" adlı eserinde geçen tüm İskitçe sözcüklerin etimolojisi, ancak İskit bölgeleri denilen topraklarda yaşamış ve yaşamakta olan halkların dilleri açısından yapılabilirdi. Daha doğrusu bu mutlaka yapılmalıdır, ama

51 Abayev, *Osetinskiy*, s. 179.

Farsça, Türkçe, Slavyanca ve Fin-Ugorca etimoloji çalışmalarının son sonuçlarının kıyaslanması suretiyle. Ancak bu yapıldıktan sonra hangi halkların önceleri Kimmer, sonra İskit, Sarmat, Alan-As umumi adı altında yaşamış olduklarını kesin olarak söylemek mümkün olabilir. Burada verdiğimiz Farsça ve Türkçe etimoloji karşılaştırmalarının da gösterdiği gibi, galip bir ihtimalle İskitler Pers kökenli değildiler veya aralarında çok az miktarda Pers dilli olanlar vardı; onlar da esasen Türktüler, Slavyan ve Fin-Ugordular. Çünkü sonuncular gökten zembille düşmemişlerdir ve aksine kendi bölgelerinde (İskit topraklarında) en kadim zamandan beri yaşıyorlardı.

§ 44. İskit, İşguza, Skolot, Sarmat, Agadir, Gelon ve Saka gibi İskitçe etnonimlerin etimolojisine göre İskitler'in etnik yapısı

İskitler, geleneksel olarak etnik adları İskit olan birçok kabile ve halktan oluşmuşlardı. Bu etnonimlerden etnogenetik bilgiler çıkarabilmek için etimolojik, semantik ve tarihî analizler yapılması gerekir.

Daha önce İskitler'in türeyişiyle ilgili ikinci efsaneyi vermiştik. Buna göre Geryon'un öküzlerini sürüp giden Herkül, ıssız bir ülkeye gelir. Bir mağarada yarısı kadın, yarısı yılan bir yaratığa rastlar ve onunla yatmak zorunda kalır. Üç çocukları olur. Anaları onlara Agathirs (Agadir), Gelon (Yılan) ve İskit (Skıdı/Skidi) adlarını verir.

En küçük oğul Skidi'nin adı Batı Avrupalıların Skith, Ruslar'ın Skif dedikleri İskitler'in etnik adı olur. Bir Türkolog için kelimenin tamamlayıcı ekinin değişik varyantları bulunan *–di*'nin Türkçe son ek olduğunu farketmesi zor değildir. –di'nin diğer varyanları şunlardır: -dı/-ti/-tı/-li/-lı/-dık (-dak)/-dik (-dek)/-tık (-tak)-tik (-tek)/lık (-lak)/lik (-lek). Türkçe etnonimlerde bu iyelik ekine sık sık rastlanır: Kazanlı~Kazanlık, Astı~Astık 'Ostyak' (Perm Tatarları'nın ataları), Buharlık 'Buhara asıllı Sibiryalı', Karluk, Kubandı 'Kumandinler', Şalkanduu 'Çalkanlar' vs.

Skidi etnoniminde *–di* son eki bulunmaktadır, ama Türk-Sogdi-

52 Simirnova O. İ. *K imeni Almışa, sına Şilki, tsarya bulgar*/Tyurkologiçeskiy sbornik 1977 goda, s. 249-255.

yanların sikkelerinde *-dk* (-dik) veya *–lk* (-lik) şeklinde görülmektedir.[52] –lı/-dı/-lık/-tık vb. son ekler değişik iyelik ekleridir. Daha önce Skıdı veya Skidi'nin bir şeye sahip insanlar anlamında olduğunu belirtmiştik. Ama neyin? Bunu aydınlığa kavuşturmak için kelimenin birinci kısmını oluşturan *ski/eski/eşki/ışkı*'nın göründüğü kadarıyla Türkçe *ışkı* 'bıçak, bıçkı' (Tatarcada *ışkı* 'kazıma aleti') kelimesinden geldiğini kaydedelim. Buna göre Skidi de (Rusça Skif) 'bıçaklı adam' anlamındadır.[53] Bununla birlikte Türkçe etnonimlerin sistematik bir şekilde tetkiki bizde *skı* kökünün tarihen *saka* etnoniminden geldiği izlenimini yarattı. Son ekle birlikte kelime *sakadı* veya *sakalı* 'Sakalar'la konsolide olan insanlar' veya 'bünyelerinde Sakalar'ı barındıran insanlar' şeklini almaktadır. *Sakadı* tedrici surette fonetik değişimler geçirmiş olabilir: *Sakadı>s'kadı>s'k'dı>sk'dı*. Tarihte bu etnonim, son ekiyle X. Yüzyılda İdil Tatarları'nı meydana getiren unsurlardan birinin adı olarak karşımıza çıkmaktadır.[54]

Asuri belgelerinde İskitler M. Ö. VII. Yüzyılda *Aşguz-Işkuza-İşguza* adıyla geçmektedir. Bu etnonim *Skid* etnoniminin fonetik bir varyantı olabilir. Bilindiği gibi Türk lehçelerinde s – ş, d – z, i – u harf değişimlerine genellikle rastlanmaktadır: *Skidi~iskidı~iskuzı~işkuzı*. Bu da bir kez daha göstermektedir ki, Skidi ve İşkuzı kelimelerinde sözcük yapan aynı ek kullanılmıştır: *-di/-zi*. Elbette *İşkuzı* sözcüğünün diğer Türkçe etimolojileri de vardır.[55]

Skolot –İskitler'in zati adıdır, ama onun etimolojisi Pers dillerinin yardımıyla açıklığa kavuşturulamaz. Türkçeye göre "skolot" *saka>sko* ve *–lo/-lı* iyelik ekiyle *–t/-ta* çoğul ekinden oluşur. Umum Türk dillerinde çoğul eki *–tar/-lar*, Karaçay-Balkarcada *–ta/-la*'dır. Skolo – *Sakalı>skolı* yani 'Sakalar'la karışan insanlar', *skolota-skolot* da aynı sözcüktür, fakat *Sakalılar>Skolotar>Skolot* şeklinde çoğul eklidir. *Skolot*, muhtemelen Balkarcada 'zâdegân, üst tabaka' anlamındaki *skiltı* şeklinde muhafaza edilmiştir.[56]

53 Zakiyev, *Problemı yazıka*, s. 35, 37, 38.
54 Bartold, *Soçineniye*, VIII, 545.
55 Zakiyev, *Tatarı*, s.23, 40-41.
56 Miziyev, *Şagi k istokam*, s. 48.

Herodot İskit etnonimiyle birlikte, İskitler'in akrabaları olarak anılan *Savromat* adında başka bir halkın ismini zikretmektedir. Daha sonra *Sarmat* şeklini alan bu etnonim *İskit* kelimesinin yerine kullanılmaya başlamıştır. Abayev'e göre *savromat/sarmat* sözcüğü 'kara elli veya esmer elli' anlamında Osetince bir kelimedir.[57] Bir kısım insanları kara elli diye adlandırmak için, onların yakınlarında kızıl elli veya beyaz elli denilen insanların da olması gerekir. Dolayısıyla Abayev'in kelime tahlili kesinlikle tatmin edici değil. Türkçede *sarma* 'dışı tüylü buzağı derisinden yapılmış çuval' demektir. Bu çuvalın üst uç kenarlarına dikilen kulaklarına at kılından örülen ipler bağlanır ki, bunların yardımıyla *sarma* kolaylıkla eyerin üzerine atılır. Böylece bu çuvallarla istenilen yük rahatlıkla taşınır. Buna göre Sarma-tı/sarma-lı – sarma'lı insan demektir. Sarmat sözcüğü, bazen *sarı* kelimesiyle de ilişkilendirilmektedir.

Herkül'ün en büyük oğlunun adı *Agathirsos* daha doğrusu *Agadiros*'dur. Buradaki *–os* Yunancada isimlerin sonuna getirilen ek'dir; *- ir* 'erkek, insan, insanlar'; *agad/agas/agaç* 'ağaç, orman' anlamındadır. Buna göre *agadir* 'ormanlı insanlar veya ağaç totemli insanlar' demektir. Daha sonraları bu etnonime *akatsir/ ağaç eri* şeklinde ve aynı anlamıyla rastlıyoruz. Türkçede bu anlamda *mişer* (mişe-er) 'orman adamı' veya 'ağaç totemli adam' etnonimi de mevcuttur. Tatar halkını meydana getiren unsurlardan birinin adı olan bu sözcük, günümüze kadar *Mişer* ve *Macgar* olarak gelmiştir.

Herkül'ün ortanca oğlunun adı Gelon'dur ki, Gelon etnonimi de buradan gelir. Kelimenin analizini yaparken Türkçe c/y sesinin Yunancada "g"ye dönüştüğünü hatırlarsak, o zaman Yunanca *gelon* telaffuzuyla Türkçe *cılan/yılan* denilmek istediği kolayca anlaşılacaktır. Elbette ki bu, yarı yılan ananın oğlunun adıdır.

İskitler'in Pers kökenli olduğu şeklindeki teoriyi savunanlar, haklı olduklarını göstermek için genellikle Persler'in İskit anlamında kullandıkları *Sak* veya *Saka* etnoniminin etimolojisinden yararlanmaktadırlar. Abayev'e göre eski Farsçadaki Saka kelimesi güya

57 Abayev, *Osetinskiy*, s. 184.

'geyik' anlamına gelen bir totem imiş.[58] Osetince *sag,* 'kol, dal, budak, geyik boynuzu, dal şeklinde boynuzlu' anlamındaki *saka* kelimesinden gelen 'geyik' anlamındadır. Birçok tarihçinin görüşüne göre *sak,* Persler'in tüm İskitler'in etnik adı olarak kabul ettikleri kabilelerden birinin adıdır. Eski yazarlardan hiçbiri *sak/saka* kelimesinin 'geyik' anlamında olduğunu kaydetmiş değildir. Bizanslı Stephanos "Sakalar'ın bir halk olduğunu, sahip oldukları silahlardan dolayı İskitler'e bu adı verdiklerini" kaydetmektedir.[59] Onun verdiği bu anlam, Türkçe 'koruma, muhafız' anlamına gelen *sak/sagı* kelimesinin manasına yakındır.* Ayrıca Türkçede *sagdak* (sadak) kelimesinin bulunduğunu da göz önünde tutmak gerekir. Bundan başka *Sagay,* Altaylarla Yenisey arasında yaşayan ve Hakaslar'ın bir kolu olan Türkî bir halkın etnik adıdır; Saka ise Yakut yani Sahalar'ın etnonimidir. *Sak/Saka* kelimesi, *Sakar Türkmenleri* şeklinde Türkmenler'in önemli bir kesimini temsil eden *Sakar* (sak-ar veya kara-ar 'saka insanları') etnoniminin yapısında yer almaktadır.[60] Sakalar'ın Türk dilli olduğu, Türk halklarının ve komşularının tarihini inceleyen birçok kişi tarafından ortaya konulmaktadır.[61] Demek ki Sagay (Saka/Sak), Persler'in verdikleri umumi bir etnonim değil, İskit kabilelerinden birinin etnik adıdır ve Türkçe bir kelimedir.

§ 45. Kaspi, Traspi, Argippei, İirk, Melankhlen, Katiar, Paralat, Massaget gibi İskitler'le ilişkisi bulunan halkların adlarının etimolojisine göre İskitler'in etnik yapısı

Tüm İskitler'i Pers dilli sayan bilim adamları, güya İskitçenin Farsça dil grubunun bir birimi gibi kabul ederek, bir şekilde onlarla bağlantısı bulunan tüm etnonimleri Farsça sözcükler olarak görmektedirler. Eski Yunanlılar, birçok dil konuştukları için İskitler'i çeşitli halklardan müteşekkil bir ulus olarak görüyorlardı. Bizim ka-

58 Age., s. 179.
59 Latışyev, *Izvestiya drevnix psateley*, s. 265.
* Orta Asya'da günümüzde *sakcı* hala koruma, muhafız anlamında kullanılmaktadır (çev.).
60 Beyoglu A. *Türkmen Boylarının Tarih ve Etnografyası*, s. 32-38, 59-63, 155-162.
61 Karatay O. *Hırvat Ulusunun Oluşumu*, s. 21-26.

naatimize göre İskitler arasında pek çok Türk dilli kabile ve halk vardı. Bu halkların etnik adlarının etimolojisine bakarak bir hükme varılabilir.

Öncelikle Türkçe birincil etnonimlerden *bi* (fonetik varyantları: *pi, pey, bey, bay, bek*) temel alınarak yapılan etnonimlere dikkat çekelim. *Bi* kabileleri nüfuslarının artması üzerine değişik bölgelere göç etme sürecinde, kendilerine özgü bazı hususiyetleri muhafaza ettiler ve bu özelliklerin adlarına binaen *bi* ana etnoniminin değişik varyantlarını kullanmaya başladılar. Örneğin, kayalık dağlarda (kas) yaşayan *bi*ler, Kaspi diye adlandırılmaya başlandı. Böylece bu halkın etnik adı denizin (Hazar Denizi'nin) adı haline geldi.

Herodot da dahil olmak üzere eski Yunanlı tarihçiler, göç alanlarını Hazar Denizi çevresinde gösterdikleri Harezmli, Pardı (Part), Sogdiyan ve Sakalar'la birlikte Kaspi halkını da saymaktadırlar. Strabon, Kaspi Denizi adının bu deniz sahillerinde yaşayan kabilelerin adından geldiğini belirterek, Kaspiler'in diğer halklar arasında eridiklerini, bu yüzden belli bir varlıklarının olmadığını kaydetmektedir.[62]

Bazı bilim adamları Kaspiler'i İberya-Kafkasyalılara, kısmen de Kafkasyalı Alban (Albanlar da Türkdür, M. Z.) ve Medler'e intisap ettirmektedirler. Bilim adamları, Kaspiler'in Türk dilli oldukları konusunda kafa bile yormadılar; çünkü geleneksel tarih biliminde Türkler'in Doğu Avrupa'ya sadece IV. Yüzyılda geldiği var sayılmıştır.

Herodot'un Targitaios'un ortanca oğlu Arpoksay'dan inen İskit kabileleri Katiar ve Traspi etnonimlerini taşıyorlardı. Bazı bilim adamları *traspi* kelimesini Farsça *aspa* 'at' sözcüğüne bağlamakta, ama kelimenin birinci kısmında *tr*'ye çözememektedirler. Sadece bu birinci kısmın güya Kafkas dillerine mensup olduğu şeklinde teklifler var.[63] Bize göre ise *traspi* kelimesi birincil Türkçe etnonimlerden *pi* (bey, bi) esas alınarak yapılmıştır. Ondan önce *tras* şeklindeki tamlayan yer almaktadır ki, o da Türkçe birincil etnonimlerden, tarihen *tuar* 'dağlı adamlar': *tu-ar>as>taras>tras*'da yer alan *tr* tamlayıcısı içeren as etnoniminden oluşmaktadır.

62 Dobatur, *Narodı*, s. 196.
63 Age., s. 209.

Argippei/argıpi, Herodot'a göre yüksek dağların eteklerinde yaşayan kabilelerin etnik adıdır. Bu yüzdendir ki bilim adamları onları Ural, Kafkas, Altay veya Karpat dağlarına yerleştirmektedirler. Argippeiler'in Güney Urallarda yaşadıkları ve Başkurt (Başkir) halkının oluşumunda rol aldıkları şeklindeki görüş daha akla yatkındır.

Argippei etnoniminin etimolojisi hakkında çeşitli görüşler mevcut. Bu sözcüğün, anlamları Yunanca *argo* 'hızlı giden gemi' ve *gippei*(os) 'at', *argippei* 'hızlı süvari' manasına gelen kelimelerle örtüşen herhangi bir dilden alınmış iki kelimenin Yunancaya çevirisi sonucunda oluşan bir etnonim olduğunu düşünenler var.[64] Söz konusu etnonimin herhangi bir dildeki iki sözcüğün Yunancaya çevirisi sonucunda ortaya çıktığı teklif edilirse, o takdirde başka bir versiyon da ileri sürülebilir. Eğer yerli Türk savaşçılar (diyelim Başkirler'in ataları) muhacir Yunanlılar'la kendilerini *irat* 'savaşçı, ülkenin koruyucusu' şeklinde takdim ederek tanışmışlarsa, Yunanlılar'ın sorusuna ar/ir 'erkek', *at* 'at'ın çevirisiyle cevap vermiş, Yunanlıların da (veya bizzat Herodot'un) bunu yarım ağız bir çeviriyle *irgippei>argippei* şeklinde kaydetmiş olmaları mümkün.

Argippei etnoniminde, galip bir ihtimalle 'filan ülkenin', 'uzak yerin' anlamındaki *argı* tamlayanı bulunan pi (bey) birincil Türkçe etnonimi yer almaktadır. Buna göre *Argıpi* 'filan yörenin (nehir veya dağın) beyi' anlamındadır. Argippei'lerin Türk dilli olduklarını, onların meyveyi yenilebilir ağaca *pontik,* meyvesinden elde edilen üsaresine ise *aski* demeleri de göstermektedir ki, bu iki sözcük dahi tartışmasız Türkcedir (ileriye bkz.).

Herodot'un verdiği malumata göre Argippei'lerin ötesinde İirk (İyrkai)lar denilen kabileler yaşıyorlardı. Türkologlar, bu etnonimi Türk kelimesinin bozulmuş bir şekli olarak kabul etmektedirler. Fin-Ugor bilim adamları ise kelimeyi kendi ana dillerini esas alarak tahlil ediyorlar. Fakat şu ana kadar kimse bu kelimenin etimolojisini Türkçe ve Fin-Ugorcaya göre yapabilmiş değil.[65] Bize göre *İirk* et-

64 Herodot Tarihi, notlar kısmı, s. 551.
65 Dobatur, *Narodı*, s. 247.

nonimi, *iyi* (iyé, idi) 'iyi, büyük, zengin, efendi' tamlayanı yardımıyla oluşturulan erk (erkek'den) 'erkek, insanlar' etnoniminden yapılmıştır. Buna göre *iirk* 'güzel, büyük, zengin efendi' anlamındadır ki, *biler* (baylar, bier, biger) etnoniminin sinonimidir.

Hekataios Melankhelenleri İskit, Herodot ise gayr-ı İskit olarak görmektedir. Ancak, eski yazarların tamamı, Kralî İskitler'in, Gelonlar'ın, Budinler'in ve Androphaglar'ın yanı başında yaşadıklarına işaretle, onları Dinyeper ile Azak Denizi arasına yerleştirmektedirler.

Bilim adamları, Melankhlen etnoniminin herhangi bir dildeki etnik adın Yunancaya çevirisi sonucunda ortaya çıktığı konusunda aşağı yukarı hemfikirdirler. Çünkü bu etnonim Yunancada 'kara kabanlı' anlamındadır. Yerleşik düzende yaşayan Melankhlenler'in ya siyah pelerinli Slavyanlar'ın, ya yine kara kabanlı Fin-Ugorlar'ın, ya da kara külahlı insanların ataları olabileceği tahmin edilmektedir.[66]

Öncelikle Türkler'in göçebe oldukları, sâniyen IV. Yüzyıldan önce Doğu Avrupa'da hiç bulunmadıkları şeklindeki yaygın görüşten dolayı, Yunanca melankhlen kelimesinin Türkçe orijinli olduğu kimsenin aklının ucundan bile geçmedi. Ama artık bizler, Türkler'in sadece göçebe olmadıklarını ve Milattan çok önceleri Avrupa'da yaşadıklarını biliyoruz. Dolayısıyla göğsümüzü gere gere Yunanlılar'ın Melankhlen dediği halkın adının Türkçe *Karakalpak* etnonominin çevirisiyle ortaya çıkmış olduğunu söyleyebiliriz. Türkler Yunanlılara bu kelimeyi çevirirken, herhalde Yunancada külah ve kaban kelimelerinin hangi sözcüklerle karşılandıklarını bilmeden vermişlerdir.

İskitçe Paralat ve Katiar etnonimleri de, Türkçe sözcük yapısı göz önünde bulundurularak tahlil edilebilir. *Paralat* etnonimi *paralı>parlı>pardı* 'zengin, varlıklı' birincil etnonimi üzerine kurulmuştur. *–t* eki *–ta/-la* (Karaçay-Balkarcada), *-tar/-lar* (umum Türk dilleri) ekinden gelmektedir. Buna göre Paralat Türkçe *paralıta>parlılar>pardılar* şeklindedir. *Katiar* etnonimi de başına *katı* 'sert, bağımsız' tamlayanı alan *ar* 'erkekler, insan' birincil etnonimiyle yapılmıştır. Buna göre *katiar* 'bağımsız insanlar' demektir.

66 Age., s. 352.

Massaget etnoniminin etimolojisi değişik şekillerde yapılmıştır. Geleneksel tarih biliminde Massaget'in 'Büyük Getler' anlamında olduğu ve kelimenin Farsçada 'balık yiyenler' (Farsça masya 'balık') anlamına geldiği görüşü ağır basmaktadır. Yine birçokları, *massage*t sözcüğünün Sakalar'ın Pers dilli bir halk olduğu görüşünden hareketle 'büyük Saka ordası' veya 'Büyük Sakalar' anlamındaki *mas-sakata* veya *mas-saka* kelimelerinden geldiğini ispat etme eğilimindedirler.[67]

Massagetler'i Tissagetler'le karıştırmamak gerekir. Massagetler, Orta Asya'da Harezmliler'in ve Toharlar'ın komşuları olarak yaşamışlardı ve konfederasyonları içinde Apasiak, Attas, Augas ve Debrikler de vardı.[68] Massagetler'i Türk saymak için de sağlam deliller vardır.

Öncelikle Massagetler'in *Khorasm* (*huarasm* 'benim suaras'ım'), *Tohar* (*dag'-ar* 'dağlı insanlar) adında komşuları ve konfederasyonları içinde yer alan *Apasiak* (apa-sak 'büyük Saklar'), *Attas* (attı-as 'atlı Aslar'), *Augas* (awag-as 'kaprisli Aslar'), *Debrik* (dar-bek 'kararlı, dost beyler') gibi tebaaları, büyük bir ihtimalle Türk dilliydiler. Çünkü bazı tarihçiler Massagetler'i Türkmenler'in ataları arasında göstermektedirler.

Birleşik Massaget sözcüğü Türkçe sözcük modeline göre *massaga-ta* şeklinde öğelere ayrılabilir. Burada *saka* kökü birincil Türkçe etnonim, *mas* veya *maç* Türkçe 'mutlu, uygun, benzer' anlamında, *-ta* ise (-tar/-lar) çoğul ekidir. Buna göre Massaget 'mutlu Sakalar' demektir.

§ 46. *Taur* (tohar/togar/tagarma) ve *Angareon* etnonimlerinin etimolojilerine göre İskitler'in etnik yapısı

İskitler dönemindeki tüm diğer etnonimler gibi, Taur (tohar, dogarma) sözcüğü geleneksel tarih biliminde Farsça kabul edildiği için, etimolojisi de Pers dilleri esas alınarak yapılmaya çalışılmıştır, ama şu ana kadar bir sonuca ulaşılmış değildir.

67 Age., s. 183.
68 Age., s. 182.

Taur, tagar, tohar, tagarma etnonimleri, aynı sözcüğün fonetik varyantlarıdır. Bunlar şu Türkçe ögelerden oluşmaktadır*: tau/tav/dag/tag* 'dağ, ormanlık dağ, ağaç' ve er 'insanlar, erkekler'*; taur* 'dağlı insanlar'.

Taurlar, İskit federasyonu içinde yer alıyorlardı. İskitler Dara'nın ordusunun saldırılarını püskürtmek zorunda kaldıklarında, "Taur, Agathirs (daha doğrusu Agadir, agaç eri – M. Z.), Neüri, Androphag, Melankhelen, Gelon, Budin ve Sauromatlar'ın kralları" bir kengeş düzenlediler. (Herodot, IV § 102). Eğer bu kabileler Pers dilli olmuş olsalardı, Dara'nın Pers dilli ordularıyla savaşmaz, Dara da kendisiyle aynı dili konuşan, aynı inancı paylaşan kişiler üzerine yürümezdi. Sözü edilen İskit kabilelerinin genel olarak Türk dilli olduklarını var saymak için mesnetlerimiz vardır.

Taurlar, Tavrika'da yaşıyorlardı. Herodot, gerçek İskitler'in yaşadığı bu dağlık bölgenin İstros (Tuna) ağzından başlayarak, Kerçen Körfezi'ne kadar uzandığını kaydetmektedir (Herodot, IV, § 99). Strabon ise Kırım Yarımadası'nı Tavrika ve İskitya olarak adlandırır.[69] Taurlar, Kırım Tatarları'nın uzak atalarıdırlar.

Tarihî kaynaklarda Taur etnoniminin Türkçe *tuar* 'hayvani' kelimesinden geldiği şeklinde tesadüfi açıklamalar da vardır. Örneğin XII. Yüzyıl yazarlarından Eustathies "Taur kabilesi bu adı hayvani hislerinden dolayı almıştır deniliyor" diye yazmaktadır.[70] Büyük bir ihtimalle bu bir halk etimolojisidir.

Toharlar, M.Ö. III. Binyıllarda Doğu Avrupa'da yaşamış bir halktır; daha sonraları ise onların Orta ve Merkezî Asya'da yaşadıkları belirtilmektedir. Ptolemaeus, II. Yüzyılda Togar (Tohar)ları Batı Avrupa'da Dacia'nın yanı başına yerleştirmektedir.[71]

Önemle kaydetmek gerekir ki, Hint-Avrupa teorisi taraftarı Almanlar, eski Toharlar'ı Pers dilli olarak görüyorlardı. Mesele, XIX. Yüzyıl sonlarıyla XX. Yüzyıl başlarında Sinkian vahalarında Batı İran lehçesi özelliği taşıyan yâdigârların ortaya çıkarılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Alman Türkolog, bunların Sanskritçeden Uy-

69 Latışiev, *İsvestiye drevnix psateley*, s. 122.
70 Aynı kaynak, 1995 baskısı.
71 Latışiev, *Isvestiya drevnix psateley*, s. 232.

gurcaya yapılan çevirisi konusunda, çevirinin doğrudan Sanskritçe değil, Tohrilerden kaldığını ortaya çıkarmış; bu yüzden de diğer Alman bilim adamları bulunan söz konusu Farsça metinleri "Toharca" olarak adlandırmışlardır. "Onlar, Uygurca 'tohri' sözcüğünü, eskilerin şehadetine binaen Bakctria'da yaşayan Toharlar'la ilişkilendirmişler.. Böylece "Toharca" sözcüğü birçok bilim adamının şiddetli muhalefetine rağmen günümüze kadar muhafaza edilmiştir."[72] Burada bir mantık hatasının olduğu hemen göze çarpıyor: Uygurca metince Tohri/Toharlar'ın Farsça konuştuklarına dair herhangi bir işaret yok. Uygurlar onların dilini anladıklarına göre, büyük bir ihtimalle Türk idiler. Ayrıca Orta Asya'daki Toharlar'ın eskiden beri, V-VII. Yüzyıllarda Eftalit-Türkleri ve diğer Türkler arasında Türk halkı olarak bilinen Sak-Massagetler'le yakın temas halinde olduklarını biliyoruz. Kaşgarlı Mahmud da Togar (Tohar)lar'ı Türk saymaktadır. "Toharistan" sözcüğünün kökeni "Özbek ve Kazaklar'la bağlantılı toponim ve etnonimlerde muhafaza edilmiştir."[73] Toharlar, Özbek halkının oluşumuna aktif katkıda bulunmuşlardır. Doğu Avrupa'dan Merkezî Asya'ya kadar çok geniş bir alana yayılan Toharlar gibi bir halkın, böylesine hızlı bir şekilde Türkleşmesi mümkün değildir ve aksine Toharlar ta başından beri Türk idiler.

İncil'de geçen *Togar* (Togarma)lar ve İskitçe *Taur* sözcükleri, etnonomika açısından Tohar'a yakındır. İncil'de (Tekvin Kitabı) Yafet'in oğlu Gomer'den Aşkenaz, Rifat ve Togarma'nın dünyaya geldiği belirtilmektedir (Tekvin/10). İncil'in bu bölümü M.Ö. yazılmıştır. Daha sonraları ise *dogarma-togarma* kelimesi eski Yahudi dilinde umumi Türk etnonimi haline gelecektir. Museviliği benimseyen Hazarlar'a da Togarma deniliyordu.* Bu etnonim 'dağlı veya ormanlı insanlar' anlamındaki *togar/tohar* sözcüğü ile İbranice çoğul eki *–ta*'dan oluşmaktadır. Yahudiler henüz Milat öncesinde Türkler'i Togarma sözcüğüyle adlandırdıklarına göre, Türkler çok eski zamanlar-

72 Krauze V. *Toharskiy yazık*//Toharskiye yazıki: Sbornik statey, s. 41, 44.

73 Tolstova L. S. *Otgoloski rannix etapov etnogeneza narodov Sredney Azii v yeye istoriçeskoy onomastike*/Onomastika Sredney Azii, s. 10.

* Yazarın Museviliği benimseyen Hazarlar ifadesine katılmıyoruz. Çünkü Hazarlar'ın ancak saray çevresiyle sınırlı bir kesimi Museviliği kabul etmişti (çev.)

dan beri Yakın Doğu ve Avrupa'da mevcut idiler.

Herodot'da bir de *Angareon* etnonimi geçmektedir. Yazarımız VIII. Kitapta (§ 98) şu satırları yazmaktadır: "Bir yandan bu hazırlıkları gören Kserskses, bir yandan da bu yeni felaketi İran'a bildiriyordu. Yeryüzünde Pers haberleşme servisi kadar hızlı hiçbir şey yoktu; bakınız Persler, kendi anlatışlarına göre, bu işi nasıl düzenlemişlerdir; yol, baştan sona kadar, bir günde aşılabilecek bölümlere ayrılmıştır. Bunlara, değiştirme yapmak için, her bir günlük aralık başına bir tane hesabı ile adam ve at verilmiştir; habercinin yolu en kısa zamanda almasına hiçbir şey engel olamaz, ne kar, ne yağmur, ne güneşin ateşi, ne gece. Birinci ulak, haberi ikinciye aktarır, ikinci üçüncüye ve böylece gider. Haber, Yunanlıların Hephaistos onuruna düzenledikleri Lampadohori'lerdeki meşale gibi elden ele geçerek yerine ulaşır. Bu atlı postaya Persler, Angareion diyorlar." Herodot'un "Tarih"ini yorumlayanlar 'Angareion' kelimesinin 'Fars kuryesi' anlamına gelen Farsça *Hangar* sözcüğünden geldiğini belirtiyorlar.

Görüldüğü gibi Persler *Kangar* sözcüğünü Hangar olarak kullanmışlardır. Kangar ise, Peçenekler'in en eski adıdır ve aynı sözcük zati isim olarak Sümerler'de de vardı. Kangarlar uzun yıllar boyu Persler'de posta işlerini yürüttüler ve bu yüzden de Kangarlar'ın zati adları 'kral kuryesi' anlamında yerleşti. Persler'deki bu duruma Türkler'de *tatar* etnonimi adı altında rastlıyoruz. Tatarlar da Türkler'de uzun yıllar boyunca kurye olarak hizmet etmiş, dolayısıyla bu etnonim 'kurye/ulak' anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin L. Z. Budagov, XIX. Yüzyılda hazırladığı "Mukayeseli Türk-Tatar Ağızları Sözlüğü" adlı eserinde (Cilt I) şöyle yazmaktadır: "...*Tatarin*, yel gibi hızlı giden demektir. (Türk ve özellikle İran sarayında, değişik ülkeleri iyi bilen Tatarlar, ulak olarak kullanılmışlardır.)[74] Görüldüğü gibi, Hangar ve Tatar etnonimleri "yıl gibi hızlı giden ulak" anlamında kullanılmıştır. Herodot'un sözünü ettiği bu posta sistemi, ilk olarak Türkler tarafından organize edilmiş, daha sonra Batı Asya'ya yayılmıştır ki, Ruslar dahi Türkler'i ulak olarak kullanmışlardır.

74 Budagov, *Sravnitelnom slovare*, s. 329.

Kangar etnonimi, biri insanlar, erkekler anlamındaki *ar,* diğeri ise atlı araba anlamındaki *kang* tamlayanından oluşmuştur ki, buna göre *kangar* 'atlı arabalar üzerinde gezen insanlar' demektir. Kang tamlayanı muhtemelen Türkçe *qan* 'baba' sözcüğünden türemiştir ve *han, qanğıru* da 'kendine yer bulamayan' veya 'şaşkın' kelimesinden gelmektedir. Muhtemelen qañar (kangar) da 'baba sorumluluğu alan insanlar', 'han gibi baba yerindeki insanlar' ve 'ağalarımız' anlamı içermektedir.

Verdiğimiz bu İskitçe sözcük ve etnonim etimolojilerinin Türk halkları arasında muhafaza edilmiş olması da gösteriyor ki, hiç şüphesiz İskitler arasında Türk kabileleri vardı. Dolayısıyla geleneksel tarih biliminde sadece İran dil grubuna giren tek bir İskit dilinin olduğu, ilk Türkler'in Avrupa'ya yalnızca IV. Yüzyılda Hun etnonimi adı altında geldikleri, İdil-Ural çevresinin Türkleştirilmesinin de yalnızca IV. ve VII. Yüzyılda başladığı şeklindeki iddialar gerçeklerle örtüşmemektedir.

§ 47. Etimolojileri eski kaynaklarda verilen İskitçe sözcüklere göre İskitler'in etnik yapısı

Eski kaynaklarda bazı İskitçe sözcüklerin anlamlarını buluyoruz ve bazen bunların etimolojisinin yapılma teşebbüsleriyle karşılaşıyoruz. Fakat bu tür kelimeleri yorumlayanlar, çoğu kez söz konusu kelimelerin Pers dilleri açasından yorumlanmasını öngören açıklamalarla hemfikir değiller. Persologlar ise buna itirazda bulunarak, Herodot da dahil olmak üzere eski Yunanlı tarihçilerin güya İskit dilini bilmedikleri görüşünü savunmaktatırlar. Çelişki de bu noktada. Doğrudan İskitler'le temas halinde olan çağdaşları, İskit dilinin özelliği hakkında bir kelime bile etmezken, günümüz bilim adamları bu dil hakkında kesin hükümler yürütmektedirler! Örneğin tarihçi ve etnologlar arasında gösterdikleri Herodut'u iyi bir dil bilimci olarak görmemektedirler.[75] Eğer Herodot'un etimolojileri İskit kabilelerinin çok etnikli olduğu nokta-i nazarından incelenecek

75 Boruhoviç, *Nauçnoye*, s. 482, 493.

olursa, onun bilimsel açıdan vicdanının sesine kulak verdiği, İskitya halklarının dil durumlarını taraf tutmadan yansıttığı kesinlikle ortaya çıkacaktır. Şimdi Herodot'un Pers dilleri açısından destek bulmayan bazı İskitce sözcüklerle ilgili etimolojilerine bakalım. Örneğin Horodot'un verdiği bilgiye göre İskitler Amazon kadınlara *eorpata* demektedirler ki, bu kelime Helen dilinde "erkek öldürenler" demektir. *Eor* 'erkek', *pata* da 'öldürmek' anlamındadır (Herodot, IV, § 110). Burada apaçık bir Türkçe etimoloji göze çarpmaktadır: eor/ir/er 'erkek', pata/vata/wata 'parçalamak, vurmak, öldürmek.' Bütün halinde *eorpata* anlam olarak Türkçe *ervata* 'erkeği öldürüyor', 'erkeği dövüyor' ile örtüşmektedir.

Herodot, İskitçe *enare* sözcüğünün 'kadınımsı erkek' anlamına geldiğini belirtiyor (Herodot, IV, § 67). Eski Yunanlı tabib Hippokrat (M. Ö. V. Yüzyıl) "İskitler arasında pek çok hadıma rastlandığını, bunların kadın işleriyle meşgul olduklarını ve kadınlar gibi konuştuklarını" kaydederek, bunlara "enare" dendiğine işaret ediyor.[76] V. İ. Abayev, bu sözcüğün etimolojisini Farsçaya göre yapmaktadır: Farsça *a* 'değil, -siz, sız', *nar* 'erkek'; *a-nar-ya* 'erkek değil, yarı kadın'.[77] Halbuki bu sözcük Türkçe *inzir/anair* kelimesiyle örtüşmektedir ki, Herodot'da açıklandığı gibi, 'kadınımsı erkek' demektir.

Yine Herodot'da İskitler'deki *arimaspi* sözcüğünün 'tek gözlü kişi' anlamına geldiği kaydedilmektedir. İskitçede *arima* 'bir, tek', *spu* 'göz' demektir (Herodot, IV, § 27). Eğer 'tek gözlüler' ifadesiyle gözleri yarı kapalı insanlar kastedilmişse, o takdirde *arima* Türkçedeki yarım kelimesiyle karşılanabilir; *spu/sépi* ise 'gözü yarım yamalak açık' anlamındadır. Demek ki İskitçedeki *arimaspi* ile Türkçe *yarımsépi* 'yarı kör, gözü yarı açık' kelimeleri aşağı yukarı örtüşmektedir.

Yine Herodot'da Kyzikos şehri bayram şenlikleriyle ilişkilendirilmektedir (Herodot, IV, § 76). Marmara Denizi sahilinde yer alan bu şehir, daha sonraları *Tamaşalık* yani manzara, temaşa diye isimlendirilmiştir. Bu anlam Türkçe *kizik/kızık* 'enteresan, dikkat çekici,

76 Latışiev, *İsvestiya drevnix psateley*, s. 63.
77 Abayev, *Osetinskiy.*

hayret verici' kelimesiyle karşılanmaktadır.

Herodot, Argippei'lerin ağaçlardan topladıkları meyvelerle beslendiklerini belirtmektedir. Meyveleri yenen ağaca *pontik (fındık)* denilir. Ağacın olgunlaşan meyveleri bir bez kullanılarak sıkılır ve bundan *aski* denilen siyah bir üsare elde edilirdi. İskitler bu üsareyi yalar ve sütle karıştırarak içerlerdi. Aski tortusundan ise çörek yaparlardı (Herodot, IV, § 23). Pek çok tarihçi Argippei'leri Başkurtlar'ın atalarıyla özdeşleştirmektedirler. Tamamıyla anlaşılır bir durumdur bu.

Pontik ve *aski* sözcüklerinin etimolojisi *pontik<bun-ték<bun-lık* şeklinde yapılabilir. Bilindiği gibi eski Türkçede *bun* kelimesi 'çorba, duru çorba', pontik ise duru çorba yapmak için ayrılan şey demektir. *Aski/asgı* da yiyecek ihtiyacı karşılamak için hazırlanan şey (*as/aş*) anlamındadır.

İskitler'in İskit dünyasının sahibine *atey* 'baba' demeleri tesadüfi değildir.[78]

İskitçe *Kaukas (Kavkas)* sözcüğünün etimolojisi de dikkat çekicidir. Sözcüğün birinci kısmı *kau/kıu*, Türkçede 'boz-sarı-ak' demektir ki *kıuçak/kıfçak/kıpçak/kıu-kiji* vb. etnik adlarda geçmektedir; *kıu* ise 'kuğu' demektir. Kafkas kelimesindeki *kau/kıu*'nun 'beyazlık, aklık' anlamında olduğu, Kafkas'ın bir diğer İskitçe adı *Kroukas*'la da ispat edilmektedir. İkinci Plinius, (Miladi I. Yüzyıl) İskitler'in Kafkas dağlarına *Kroukas* yani 'kar sebebiyle beyaz' dediklerini kaydetmektedir.[79] Türkçe *kırau* 'kırç, kar' demektir. Kafkas ve Kraukas kelimesinin ikinci kısmı "kas" 'kaya, kayalık dağ' demektir. Krş. Altay dilinde *kaskak* 'dik yamaç'; umum Altay dillerinde ise *kad/kaz* 'kaya' anlamındadır. S. P. Tolstov, "Eski Harezm" adlı eserinin 'Çöldeki Sur' isimli birinci bölümünde Yakut'un Kas kelimesi için "Harezm dilinde bu kelime çölde çevresinde hiçbir şey olmayan duvar demektir" şeklindeki kaydından bahsetmektedir.[80]

78 Alekseyev A. Yu., Murzin V. Yu., Rolle R., *Çertomlik*, s. 137.
79 Latişiev, *İsvestiya drevnix psateley*, s. 185.
80 Tolstov, *Drevniy,* s. 11.

Demek ki, eski yazarlar tarafından etimolojik ve semantika yönünden analiz ettikleri İskitçe kelimeler, Türkçe etimolojileriyle örtüşmektedir.

§ 48. Arkeolojik, etnolojik, dinî-mitolojik ve sanat verilerine göre İskit ve Sarmatlar'ın etnik yapısı

Her tür etnogenetik teorinin genel dil bilim, arkeolojik, etnolojik, dinî-mitolojik ve sanat araştırmalarının genelleştirilmesine dayandırılması gerektiğini daha önce belirtmiştik. Elinizdeki bu eserde daha ziyade dil bilimsel gerçekler üzerinde durulmuştur. Çünkü İskitler'in Pers kökenli olduklarını savunan teori de bunun üzerine kurulmuştur.

İskit meselesiyle ciddi şekilde uğraşan herkes, etnografik özellikleri (arkeolojik, dinî-mitolojik ve sanat özellikleri dahil) itibariyle İskit ve Sarmatlar'ın, Türk dilli halkların ataları olduğu konusuna defaatle dikkat çekmiştir. Arkeolog ve etnograf İ. M. Miziyev'in kesinlikle doğru bir şekilde kaydettiği gibi, İskitler tüm yönleriyle kalın ciltler oluşturan eserlerde incelenmiştir, ama onların yaşam kültürleriyle ilgili temel araştırmalar yoktur. Miziyev bu konuda şöyle der: "Herhalde bu durum, İskitler'in günlük yaşantısı, kullandıkları ev eşyaları ve yiyecekleri söz konusu olduğunda, oluşmuş olan davranış kalıbının parçalanması ve güya onların Pers dilli oluşuyla sarih bir şekilde Türk-Moğol hayat tarzı ve kültürel geleneklere sahip oluşları arasına "bıçaklar"ın girmesiyle izah edilebilir."[81] Yazara göre arkeolojik kültürler (İskit ve Türk-Moğol ahşap mezar, oyma mezarları), aşağı yukarı tüm arkeoloji biliminin kabul ettiği kökenle kesintisiz genetik bağlara sahiptirler.

İ. M. Miziyev, diğer bilim adamlarının arkeolojik ve çağdaş malzemelerle ilgili çalışmalarını tahlil ettikten sonra, İskitler ve Türkler arasında 15 arkeolojik-etnolojik paralellik bulunduğunu kesin bir dille ifade etmektedir:

1) Kısrak etini fileto şeklinde kemikli parçalara ayırarak yemek;

81 Miziyev İ. M. *İstoriya ryadom*, s. 66.

2) Hayvanların işkembesini kaynatmak; 3) Targitaos'un krallık döneminde İskitler'in türeyişiyle ilgili birinci efsanede İskit topraklarına gökten altın pulluk, boyunduruk, teber ve kupanın düşmesi efsanesinde geçen eşyalar, Balkarlar'daki burç adlarıyla örtüşmektedir; 4) İskitler'in söğüt dallarına bakarak gelecekten haber vermeleri ve 5) Balkarlar'da ıhlamur liflerine bakarak fala bakma geleneği şeklinde muhafaza edilmiştir: 6) Kurgan yapma (kurgan zaten Türkçe bir kelimedir); 7) Mevtaya refakat etsin diye at kurban edip mezarına koyma geleneği; 8) Keçe kullanma; 9) Kalkan yapımı; 10) Düşmanın derisini yüzme; 11) Mevtanın cesedini mumyalama; 12) Cenaze merasimi, yani ölen kumandanın bedenini bir kabileden diğerine götürme ve atları veya atların bir kısmını sahibiyle birlikte gömme; 13) Tabanı kalasla kaplı oyma mezar odaları yapma; 14) Cenazeyi taş veya ahşap lahit içine defnetme; 15) Cenazenin defninden sonra temizlenme geleneği, yani kenevir tohumunu kızgın taşlar üzerine koyup dumanıyla tütsülenme.

Görüldüğü gibi "tüm İskit defin kompleksi (kurgan seti, lahit, atların kurban edilişi, mezarın tabanını kalasla kaplama) ve yaşam kültürü (kısrak sağımı, at eti yeme, kımız içme vs.) hiç kesintiye uğramadan Türk-Moğol halkların geleneksel kültürlerinde günümüze kadar muhafaza edilmiştir."[82]

Kabilelerin isimlendirilmesinde totem adlarının kullanılması (örneğin Akatsir 'orman adamı veya ağaçla uğraşan insanlar', Gelon 'yılan', Taur 'dağ veya orman adamı' vs.) ve değişik tanrıların adlarının sarih Türkçe sözcükler oluşu, İskitler'le Türkler'in dinî ve mitolojik kültürlerde birbirinin mirasçısı olduklarını göstermektedir. Herodot'da şu satırları buluyoruz: "İskit dilinde Hestia'ya Tabiti, Zeus'e, benim fikrimce pek doğru olarak, Papaios adı verilmiştir, Toprak'a (Gaie) Api, Apollon'a Hoitosiros, Göksel Aphrodit'e Argimpasa, Poseidon'a Thagimasadas derler. Ares dışında heykel, sunak, tapınak kurma gelenekleri yoktur, yalnız Ares için yapılır." (Herodot, IV, § 59).

Hestia – Ocak tanrıçası. İskitçede *Tabiti, tap* 'bulmak, hizmet et-

82 Age., s. 66-71.

mek', *iti/idi* 'tanrı, büyük, ulu', bütün halinde 'ocak tanrıçası'.

Zeus – En üst tanrı, tanrıların ve insanların kralı ve babası. İskitçe *papei* (papaios), Türkçe *babay* 'ata'.

Gaie – Yeryüzünün timsali; Uranus (Gökyüzü), dağları, Pont'u (Denizi) o doğurmuştur; İskitçe *Api,* Türkçe *Ebi* 'ebe, nine'.

Apollon – Güneş tanrısı. Türkçe Hoitosir. Muhtemelen Türkçe *Yeytös-er/Ceytöş-er*'den gelmektedir. (Birinci kısmı 'yaz zamanı', ikinci kısmı 'erkek, insanlar').

Aphrodita – Aşk ve güzellik tanrıçası. İskitçe *Argimpasa. Argım/argim* 'güzelim, dilberim', ve psak 'çelenk, çiçek' yani 'dilberim çiçektir'.

Poseidon – Deniz ve su tanrısı. İskitçe Thagimasad. Daha doğrusu bu kelime Karaçay-Balkarcada *Fukmaşak* veya *Pukmaşak* – su, yağmur, tabii âfetler tanrısıdır.[83] Thagimasad'ın süvarilerin tanrısı olduğu şeklinde başka bir varyant daha var. Bazıları ise onu kanatlı atla ilişkilendirmektedirler.[84] Türkler, her durumda dayanaklılık - *tayanıç* sağlayan bacakları güçlü ata çok fazla önem vermişlerdir. Tayanıç sözcüğü *tay* 'yıkılmak, çökmek' kelimesinden yapılmıştır ki, *taymas* 'yıkılmaz' sıfat fiili de aynı kelimeden türetilmiştir. Yunanlılar Türkçe *y* harfini *g* şeklinde telaffuz etmişlerdir ki, *tagmas/tagımaz/tagimas+at* buradan gelmektedir. *Tagımasat/Tagimasad* Türkçe yıkılmaz at, belki de yere dayanmayan 'kanatlı at' demektir. Krş. *Tayak, tayanıç*.

Ares – Savaş tanrısı. Muhtemelen bu sözcük İskit dilinden alınmıştır. Karaçay-Balkarcada *oriy* 'savaş tanrısı.'[85] Belki de en önemli tanrı olan Ares, Türkçedeki *yersu*'nun kısaltılmış bir varyantıdır.

Eğer sanat alanında tekrarı mümkün olmayan İskit-Türk zevki gözden geçirilecekse, ilk planda gözümüze takılan şey, "hayvan" stili olacaktır. Bunun İskit üslubu olduğu muhakkak, ama İskitler'in kesinlikle göçebe hayat tarzı yaşadığı şeklindeki var sayımdan hare-

83 Laypanov, Miziyev, *O proisxojdenii*, s. 60.
84 Dobatur, *Narodı*, s. 298.
85 Laypanov, Miziyev, *O proisxojdenii*, s. 60.

ket eden bilim adamları, "hayvan" stiline giren tüm sanat eserlerinin bizzat İskitler tarafından değil (sanki bunu yapacak kabiliyetleri yokmuş gibi), Yunanlı ustalarca yapıldığını ileri sürüyorlar. Alışılmış bir saplantı. Bir kere İskitler'in tamamı göçebe değildiler; hayvanlara, yırtıcılara, bitkilere ve kuşlara totem olarak tapıyor ve değişik şekillerde onları tasvir etmeye çalışıyorlardı. Aynı İskit geleneği Türk kabilelerine miras kalmıştır.

Eğer Türkologlar bu görüşü benimsiyorlarsa, o zaman biraz tarafgir oldukları söylenebilir. Çünkü böyle bir görüş Türkolog olmayan diğer İskitologların iddialarını destekler mahiyettedir. Örneğin L. A. Yelnitsky, İskit malzemeleriyle ilgili oldukça tarafgir tahlillere dayanarak şu hükme varıyor: "Ayrıca Kimmerler ve İskitler'in Pers asıllı oldukları konusunda, bu cins ismi taşıyan kabilelerden sadece bazılarının bu tanımlamaya girdiklerini söylemenin mümkün olabileceğini düşünmeyi isterdim" ve daha sonra şöyle diyor: "İskit kültürünün kalıntıları uzun bir süre ve inatla Türk-Moğol (ve daha az ölçüde de Slavyan ve Fin-Ugor) halklarında tutunabilmiştir."[86]

§ 49. Eski kaynaklar İskitler'in Pers dilli olduğu iddiasını destekliyor mu?

Şu ana kadar sanat, lengüistik, dinî-mitolojik, etnolojik ve arkeolojik verilere dayanarak İskit ve Sarmatlar'ın ana kitlesinin Türk dilli olduklarını ispat etmeye çalıştık. Geriye bir tek İskit ve Sarmatlar'ın etnik yapısını teyit eden önemli bir delil kaldı. Bu, (bizim değil), en eski tarihçilerin ve kadim kaynakları kaleme alan kişilerin görüşüdür. Peki, acaba eski kaynaklar ve müellifleri İskit ve Sarmatlar'ın Pers dilli olduklarını destekliyorlar mı? Halbuki, bugünkü tarihçi ve dil bilimcilerin kendi görüşlerini eski kaynaklardan çıkarmaları başka şey, bizzat eski yani İskitler'in çağdaşları olanların görüşleri daha başka bir şeydir.

Öncelikle kaydetmek gerekir ki, en eski yazarlar, Kimmer, İskit

86 Yelnitsky L. A. *Skifiya Yevraziyskix stepey: İstoriko-arxeologiçeskiy oçerk*, s. S. 241, 243.

ve Sarmatlar'ın değişik dilli olduklarını tahmin etmiş ve böyle yazmışlardır. Dolayısıyla Persologlar İskitler'in tek dil, hem de İndo-İran tipi bir dil konuştukları şeklindeki hükümleri konusunda bu yazarlara sığınamazlar.

Kimmer, İskit ve Sarmatlar hakkında bilgi bırakan eski yazarların neredeyse tamamı, Persler'i gayet iyi tanıyorlardı. Dolayısıyla onları İskitler'e asla karıştırmamış, bu halklar arasında bir dil yakınlığı olduğundan kesinlikle söz etmemişlerdir.

Demek ki, eski kaynaklar dikkatli ve objektif bir şekilde tetkik edilirse, Kimmerler, İskitler ve Sarmatlar arasında nüfusça en az olanların Pers dilli halklar oldukları açıklık kazanacaktır. Bazı dil bilimciler de bu karara gelmiş bulunuyorlar. Örneğin T. A. Degtereva, iyi bir gözlemci ve tarih kitabının telifinde titizliği elden bırakmayan Herodot da dahil olmak üzere antik yazarlarda kesinlikle İskit-Sarmat dilinin (ki İskit kabilelerinin büyük çoğunluğu aynı dili konuşuyordu) Akemenid Persia'sıyla dil yönünden herhangi bir benzerlik içerdiğine dair hiçbir işaret bulunmadığını belirtmekte, bununla birlikte Pers medeniyetinin eski uygar devletlerin hayatında önemli yer işgal etmesi halinde antik yazarların kişisel müşahedeleri veya duyduklarına istinaden bu ülkelerin halklarının dillerinden bahsederken bundan mutlaka söz etmeleri gerektiğini kaydetmekte; her hülükârda İskitçe ile Farsça arasındaki benzerlik olsaydı, eski müelliflerin İskitçe ile Sarmat dili arasındaki benzerlikten söz ettikleri gibi bundan da söz edeceklerini vurgulamaktadır.[87] Ne var ki Degtereva, güya Sakalar'ın ve Alanlar'ın Pers dilli halklar grubuna girdikleri konusunda İndo-İranistlerin etkisi altında kalmıştır. Gerçekten de eski yazarlar Saka, Alan ve Persler'i yakından tanıyorlardı, ama yine de hiç birinde bu halkların dillerinin birbirine yakın olduğuna dair herhangi bir ima yok. Biz, böyle bir kayda hiçbir yerde rastlamadık; dolayısıyla göğsümüzü gere gere Saka ve Alan dillerinin Pers diliyle, özellikle de Osetinceyle bir yakınlığı bulunmadığını söyleyebiliriz.

Hiçbir şekilde İskitler'le Persler'in etnik yakınlığından söz et-

87 Degtereva T. A., *Puti razvitiya sovremennoy linggvistiki*.- Gl. 6. Taynı skifskogo mira, Kn. II, s. 171.

meyen antik yazarlar, İskitler'in Türk dilli olduklarını defaatle kaydetmektedirler (biraz sonra bu konu üzerinde durulacaktır).

Herodot'un Persler'in İskitler'e karşı amansız bir savaş başlattıkları şeklindeki kaydı üzerinde detaylı olarak durmak gerekir. Eğer İskitler Pers dilli olmuş ve onlarla aynı dini paylaşmış olsalardı, herhalde Persler onlara karşı amansız ve acımasız bir savaş başlatmış olmazlardı. Böyle bir durumda ne İskitler, ne de Persler, aynı kökenden geldiklerini unuturlardı, ama antik kaynaklarda bu yönde herhangi bir kayıt yok.

Yine antik kaynaklara göre Kimmer, İskit ve Sarmatlar'ın çok geniş toprakları ellerinde tuttukları, Batı Asya, Orta Asya, Kafkaslar, Doğu Avrupa, Batı Sibirya ve Kazakistan'da yaşadıklarını göz ardı etmemek gerekir. Hatta Kuzeybatı Çin, Kuzey Hindistan, Uzak Doğu ve Sibirya'nın uzak kesimlerinde de onların var oldukları görülmektedir.

Eğer İskitler Pers dilli Osetinler idiyseler, nasıl olur da diğer bölgelerde tarihten silinip, sadece Kafkaslar'da tutunmuş olabilirler? Bu kadar geniş bir bölgeyi aralarında Türkler'in de bulunduğu diğer halklar kimsenin dikkatini çekmeden nasıl işgal edebilirler?

Doğrudur; bazen herhangi bir halk kuvvet zoruyla diğer halkların topraklarını işgal edebilir. Ama öyle de olsa, o topraklarda önceki halka ait toponim ve hidronimler kalır. Madem öyle de, o halde neden daha önce İskitler'in (güya Osetinler'in) yaşadıkları geniş Avrasya topraklarında Osetince toponim ve hidronimler kalmadı?

Netice itibariyle, İskitler Pers-Osetin dilli değillerdi. İskitler'in (Kimmerler ve Sarmatlar'ın) Pers dilli oldukları şeklindeki teori, hiçbir tenkit karşısında tutunamamaktadır. Herodot'un dil bilimle ilgili açıklamalarında İskitler'in Pers dilli oldukları nazariyesini savunanlar lehinde bir tek örnek bile vermemiş olması tesadüfî değildir. Kısacası, antik kaynaklar İskitler'in Pers dilli oldukları saçmalığını desteklemiyorlar.

§ 50. Antik kaynaklar İskitler'in Türk dilli olduklarını destekliyor mu?

İskitler'in etnik mensubiyeti konusunda en güvenilir kaynak, onları çok yakından değilse bile, dolaysız olarak tanıyan çağdaşlarının görüşleridir.

L. A. Yelnitsky, eskilerin görüşlerini ve diğer malzemeleri inceledikten sonra, M. Ö. III. Binyılda yaşayan "Udı"ların etnik yönden Hazar sahillerinde yaşayan *Uda*, daha sonraları M. Ö. II-I. Binyıla ait kaynaklarda *uza, day, se, unu* şeklinde zikredilen, ama Miladi yüzyılın başlarında Doğu ve Batı Avrupa'da Kuzey İtalya sınırlarına kadar uzanan yeni bir bölgede yaşamış bulunan Say ve Hunlar'la doğrudan ilişkilendirilen halkla ilişkisi bulunduğu hükmüne varmaktadır.[88] *Day/Say* (Saka) ve *Hun* etnonimleri Türk halklarına ait isimlerdir.

İskit ve Sarmatlar'a daha yakın dönemlerde yaşayan tarihçiler, defaatle onları Türk kabileleri olarak tanımlamışlardır. Örneğin IV. Yüzyılda yaşayan Filostorgy, Hunlar'ın vaktiyle Neüriler (yani İskitler) denilen halk olduğunu kaydetmiştir.[89]

Bizanslı Theophanes de (V. Yüzyıl) Hunlar'ı İskit olarak kabul etmekte ve şöyle demektedir: "Bu İskitler arasında Omnudia oğlu Attila, cesur ve gururlu bir insan. Ağabeyi Vleda'yı tahttan uzaklaştırarak, Hunlar da denilen İskitler'i hakimiyet altına aldı ve Trakya'ya saldırdı."[90] Aynı yazar Türkler'i de Massagetler'e bağlamaktadır: "Tanaid'in doğusunda eskiden Massagetler denilen Türkler yaşarlardı. Persler onlara kendi dillerinde Chermichionlar derler."[91] Yazar, bu notlarında Massagetler'i (İskit kabilelerinden biri) ve Persler'i iyi tanıdığına dikkat çekmektedir. Eğer İskit-Massagetler Farsça konuşmuş olsalardı, kesinlikle bu duruma işaret ederdi. Ama Theophanes Massagetler'i Pers değil Türk olarak tanıtmaktadır.

V. Yüzyılın ikinci yarısında ise Zosimus, kesin bir dille Unnu-

88 Yelnitsky, *Skifiya,* s. 4.
89 Latışiev, *İzvestiya drevnix psateley*, s. 741.
90 Feofan Vizantiysky, s. 81.
91 Age., s. 492.

lar'ın Kralî İskitler olduğuna işaret etmektedir.[92] Bizanslı Menandros ise VI. Yüzyılda "Vaktiyle Saka denilen Türkler'in barışçı tekliflerle Jüstin'e elçi gönderdiklerini" kaydererek,[93] İskitçeyle Türk barbar dilini kastettiğini belirtir.[94] Aynı yazar bir başka yerde de şöyle diyor: ".. böylece Türk denilen kabilelerden gelen tüm İskitler'in sayısı yüz altıya ulaştı."[95]

VI. Yüzyıl yazarlarından Kesaryalı Prokopius, İskit kabilelerinden Amazonkaları Hun ve Sabirler olarak göstermektedir.[96] Yazar, Kimmerler'le de Türk-Hunları, Utigur ve Kutrigurlar'ı kastederek şöyle diyor: "Euxeinos Pontos'a dökülen de bu bataklıktır. Orada yaşayan halklara geçmişte Kimmerler diyorlardı, şimdilerde ise Utigurlar diyorlar."[97] Agathius da Azak Denizi sahilinde yaşayan Hunlar'ı İskitler olarak adlandırmaktadır.[98]

Theophylacktos Simocatta (VII. Yüzyıl), doğulu İskitler'e genellikle Türk denildiğini kaydederek, şu satırları yazmaktadır: "Krallığından kovulan o (Khosrov) Ctesifon'u terketti ve Dicle nehrini geçtikten sonra ne yapacağı konusunda tereddüte düştü. Bunun üzerine birileri ona bizim Türk diyegeldiğimiz doğulu İskitler'e, kimileri ise Kafkas ve Atropea dağlarına gidip canını kurtarması tavsiyesinde bulundular."[99]

VIII. Yüzyıl yazarlarından Günah Çıkartıcı Theophanes ise Hazarlar kelimesiyle İskitler'i göz önünde tutmaktadır: "O yıl Basileus Leo, İskitler'in hakanının Hristiyan yapıp, İrina adını verdiği kızını oğlu Konstantinos'la evlendirdi." (Vaftiz olmadan önceki adı Çiçak idi).[100]

XII. Yüzyılda kaleme alınan "Nestor Vakayinamesi"nin İskit, Hazar ve Bolgarlar'ın tek ve aynı millet olduğunu kaydederek, "Daha önce bahsettiğimiz gibi Slavyanlar Tuna sahillerinde yaşarken Bolgarlar

92 Latışiev, *İzvestiya drevnix psateley*, s. 800.
93 Vizantiyski istoriki, s. 492.
94 Age., s. 376.
95 Age., 417.
96 Prokopiy Kesariysky, *Voyna s Gotami*, s. 381.
97 Age., s. 384-385.
98 Agafiy, *O tsartvovaniye Yüstiniana*, s. 148.
99 Simokatta F. *İstoriya*, s. 106.
100 Çiçurov İ. S. *Vizantiyskiye istoriçeskiye soçineniya*, s. 68.

da denilen İskit yani Hazar köylüleri Tuna boylarına geldiler."[101]

Daha önce ilk Rus kaynaklarında A. Lızlov, V. N. Tatışçiev ve benzerlerinin İskit ve Sarmatlar'ı Türk olarak gösterdiklerini belirtmiştik. Bu görüş önceleri Batılı tarihçiler tarafından da kabul ediliyordu. Mesela XIX. Yüzyıl İngiliz tarihçilerinden W. Mitford "Yunanistan Tarihi" adlı eserinde şöyle der: "Dünyada, sakinlerinin hayat tarzları ve görenekleri cihetinden diğer insanlardan bariz şekilde ayrıldığı yerler de vardır. Bunlardan Yunanlılar'ın İskit, çağdaşlarımızın ise Tatar dedikleri halkı ayırmaya değer."[102] Burada o sıralar Batıda Tatar sözcüğüyle tüm doğulu halkları kastettiklerini, ama gerçek Tatarlar'ı Müslüman Türkler olarak kabul ettiklerini mutlaka göz önünde bulundurmak gerekir.

XIX. Yüzyıl ortalarında Rus tarihçi ve coğrafyacıları, İskitler'in Türk dilli olduklarına inanmaktaydılar. Örneğin R. Latama, 1854 yılında Rus Coğrafya Cemiyetini'nin çıkardığı Belletende "Artık İskitler'in Türk kökenli oldukları.. özel olarak ispat edilmeyi gerektirmemektedir" diye yazıyordu.

Bir başka deyişle Avrupalı bilim adamlarından bazıları İskitler'i sadece Türk dilli olarak kabul ettikleri için İskitler Türk'dür teorisini geliştirmiş, diğerleri ise İskitler'in Pers asıllı olduklarını savunmuşlardır.

Bizim kanaatimize göre, bu iki görüş de gerçekçi değildir. İskitler, Kimmerler ve Sarmatlar tartışmasız çok etnikli halklardı ve bunlar arasında şimdiki zamanda eski İskitya denilen Doğu Avrupa, Sibirya (Uzak Doğu hariç), Kazakistan, Merkezî, Orta ve Küçük Asya'da torunları yaşayan halkların ataları da vardı. Bu çok geniş coğrafyada yaşayan halklar arasında en önemli yeri şüphesiz ki Türkler işgal etmekteydi. Zaten İskitler'e ait etnolojik, mitolojik ve lengüistik izler de en çok Türkler'de muhafaza edilmiştir. Tüm bunlar, eski Kimmer, İskit ve Sarmatlar arasında Türkler'in Slavyan ve Fin-Ugorlar'ın atalarından çok daha fazla olduklarını inkâr edilemeyecek şekilde göstermektedir. Fakat bu halkların bünyesinde Pers dilli Osetinler'in olup olmadığı konusunda önemli bir soru işareti vardır.

101 *Povest vremennıx let*, s. 28.
102 Mitford W. The History of the Greece, s. 419.

V. TÜRKLER'İN ALAN-AS ETNİK KÖKENLERİ

§ 51. Genel bilgiler

Alanlar, tüm kaynaklar'da Aslar olarak gösterilmektedir. Göründüğü kadarıyla Alanlar, As kabilelerinden biridir. En eski Türkçe birincil etnonimlerden olan As, genel ad, Alan etnonimi ise ilk başlarda As kabilelerinden birinin özel ismi olarak kullanılmış; ancak, bu adı taşıyanların yani Alanlar'ın zaman içerisinde geçirdikleri sosyo-ekonomik ve dinî gelişmelerle birlikte, onların hakimiyeti altına giren diğer kabileler tarafından da kullanılmaya başlanmıştır.

Bazı teoriler apriori olarak Alanlar'ı da tıpkı İskitler ve Sarmatlar gibi Pers dilli saymaktadırlar. V. F. Miller'den itibaren aşağı yukarı tüm bilim adamları Alanlar'ın Osetinler olduğu var sayımını savunmuşlardır. V. A. Kuznetsov, lengüistik, arkeolojik ve etnolojik verilerin analizini yapma zahmetine katlanmadan, doğrudan diğer bilim adamlarının görüşlerini benimsemekte ve Alanlar'ı tartışmasız Pers dilli halklar olarak görmektedir. Bu görüş açısından hareket eden yazar "Alan Tarihi Üzerine Tetkikler" adlı eserinde, Ortaçağ yazılı kaynaklarına ve biriken arkeolojik malzemelerden çıkardığı genelleştirmelere dayanarak, XIII. Yüzyılla Tatar-Moğol istilası sonucunda devletin yıkılışına kadar Kuzey Kafkasya Alanlarının tarihi gelişiminin ana hatlarını ortaya koymaktadır. Eser, tarih açısından son derece faydalı ve gerekli; fakat Alanlar'ın etnik kökeni üzerine yapılacak araştırmalarda kaynak olarak kullanılamaz.

Kuznetsov, Büyük Sovyet Ansiklopedisi'ne yazdığı Alanlar maddesinde de, bu halkın Pers dilli olduğu şeklindeki varsayımdan apriori hareket ederek, onların ayrıca Osetince konuştuklarını ileri sürmekte ve şöyle demektedir: "Alanlar'ın asıl adları *İron*, Bizans

kaynaklarında *Alan*, Gürcü dilinde *Os* ve Rusçada *As*'dır. Kalabalık Pers dilli kabilelerdir. Bunlar, Milattan önceki son yüzyılda Kuzey Hazar, Don ve Ön Kafkasya'da yarı göçebe olarak yaşayan Sarmatlar'dan ayrılarak, (Roma ve Bizans yazarlarının verdikleri bilgilere nazaran) Miladi I. Yüzyılda Azak civarına ve Ön Kafkasya'ya geldiler. Daha sonra buradan Kırım, Azak çevresi, Ön Kafkasya, Küçük Asya ve Medya'ya tahripkâr saldırılarda bulundular. O sıralar Alanlar'ın temel ekonomisi hayvancılığa dayanıyordu..."

Kuznetsov, daha sonra Merkezî Kafkasya'da Alanya adını alan bir Alan federasyonu teşekkül ettiğini, VIII-IX. Yüzyıllarda ise Alanya'nın Hazar Hakanlığı bünyesine girdiğini kaydetmektedir. X. Yüzyılda da Alanlar Hazarya ile Hristiyanlığı Alanya'ya ihraç eden Bizans arasındaki dış ilişkilerde önemli rol oynamışlardır.

Kuznetsov'un burada Alanlar'la ilgili verdiği bilgiler de aynı şekilde ileri sürülen şeylerdir; fakat ilk verdiğimiz alıntının birinci kısmındaki bilgiler hiç de gerçeklerle örtüşmemektedir. Herkesin bildiği gibi Alan (As)lar hiçbir zaman kendilerine "İron" dememişlerdir. Çünkü İron, sadece Osetinler'in zati adıdır. Dolayısıyla Kuznetsov da diğer Alan-Osetin nazariyesini savunanlar gibi, ön yargılı olarak Alanlar'ın Osetinler'le özdeşleştirilmesi görüşünden hareket etmektedir. Halbuki Alan-Aslar'ın Osetin dilli olduklarını kabul etmek hiç de mümkün değildir.

§ 52. Alan/Aslar'ın Osetin dilli oldukları görüşünün dayanak noktası

Öncelikle belirtelim ki, Alanlar'ın Osetin dilli olduklarını gösteren bazı veriler "doğrulanamayacak" türdendir.

Bilindiği gibi, antik tarihçiler defaatle Alan ve İskitler'in dil ve giysilerinin birbirine tamamen benzediğini kaydetmektedirler. Ayrıca, yine eski yazarların verdikleri bilgilere göre Alanlar Sarmat kabilelerinden biridir. İskit ve Sarmatlar'ı Osetin dilli sayan Persologlara göre Alanlar'ın da tartışmasız Osetin dilli olduklarının kabul edilmesi gerekirdi.

Daha önce işaret ettiğimiz gibi, İskit ve Sarmatlar'ın Pers dilli oldukları nazariyesi, kaynaklarda geçen İskitçe ve Sarmatça sözcüklerin ancak Pers dilleri yardımıyla ve tarafgir bir bakış açısıyla tahlil edilmeleri sonucunda ortaya çıkmış ve desteklenmiştir. Bu gibi araştırmaların neyi savunduklarını daha önce görmüştük. Dil bilimsel, dinî-mitolojik, arkeolojik ve tarihî veriler esasında İskit ve Sarmatlar'ın çok dilli oldukları, ancak bunlar arasında ana kitleyi Türkler'in oluşturduğu, geri kalanlarınsa bir noktaya kadar Slavyan ve Fin-Ugor dilli halklar oldukları ispat edilmişti. Pers dilli Osetinler'e gelince, onların İskit ve Sarmatlar arasında bulunduklarını ortaya çıkarmak çok zordur ve hatta imkansızdır.

Demek ki, eski yazarların İskit, Sarmat ve Alan dillerinin aynı olduğu konusundaki açıklamaları, Alanlar'ın Pers dilli olduklarını kabullenmek için bir mesnet teşkil etmez. Bir çok bilim adamının araştırmalarına göre Alanlar da tıpkı ataları Sarmatlar ve İskitler gibi, temelde Türk dilliydiler, yani Türkler'in atalarıydılar.

§ 53. Zelençuk epitaf metni ve J. Caesar'ın cümlesi Alanlar'ın Osetin dilli olduklarını gösterir mi?

V. İ. Abayev, 1949'da yayınladığı "Osetin Dili ve Folkloru" adlı monografisinde, Alanlar'ın Pers dilli oldukları var sayımını teyit için İskitçe-Osetince etimolojilerden başka, XI. Yüzyılda kazınan Zelençuk epitaf metinlerini ve Bizanslı yazar J. Caesar'ın kullandığı cümleleri Alan dili konusunda delil olarak sunmuştur.

Öncelikle, Yunan harfleriyle yazılan Zelençuk epigrafları, V. F. Miller tarafından XIX. Yüzyıl sonlarında Osetince esas alınarak çözülmüştür. Miller'in çevirisi şöyle: "Jesus Christos Aziz (?) Nikolay Sakira b. H..r b. Bakatar Bakataya b. Anbalan Anbalana b. Yunoşi hatıra (?) (Yunoşi İra) (?)" Bu çeviri Miller tarafından oldukça tatminkâr bulunuyor. Miller sadece basit bir tenkit notu koymuş: "Her ne kadar Osetinler'de Anbalan adına rastlıyamaz isek de, tamamıyla Osetince bir sözcüğü anımsatıyor."[1] V. İ. Abayev ise metin çevirisine

1 Miller V. F. *Drevniy osetinskiy pamyatnik*, s. 115.

önemsiz bazı değişiklikler sokuyor: "Jesus Christos Aziz (?) Nikolay Sakira H...r'in oğludur. H.. ra Bakatar'ın oğlu, Bakatara Anbalan'ın oğlu, Anbalana Lag'ın oğlu – onların hatırası."[2]

Miller, Zelençuk kitabesini okurken daha ilk baştan beri sekiz harf ilave etmiştir ki, bu harfler ilave edilmeden metinde bir tek Osetince sözcük bulunamazdı.[3] İşte ondan sonra Alanlar'ın Osetin kökenli oldukları var sayımını destekleyenlerin tamamı, Zelençuk kitabesini okurken, sürekli olarak harfler ve sözcüklerde oynama yaparak değişik manipülasyonlara başvurmuşlardır.[4] Zelençuk kitabelerinin bilinçli bir şekilde Osetin diline uyarlanmasından sonra dahi, bunun sadece ve sadece birkaç özel isim içerdiği, ama metnin Karaçay-Balkar diliyle net ve anlaşılabilir bir şekilde okunduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Metinde tartışma kabul etmez Türkçe kelimeler var. Örneğin yurt 'yurt, vatan', yabgu 'han naibi', 'yıyıp 'yığarak, toplayarak', ti 'demek, söylemek', zıl 'yıl', itiner ' atılmak, gayret etmek', bülünép 'bölünmüş' vs.[5]

1990 yılında F. Ş. Fattahov, Zelençuk epitaflarındaki kelimelerin tenkitli bir analizini yaptıktan sonra, bu kitabenin rahatlıkla Türkçe esas alınarak okunabileceği sonucuna ulaşmıştır. Metnin Türkçe çevirisi şöyle: "Jesus Christos. Nikola'nın adı. Eğer büyüseydi, önde gelen ülkesini ondan (daha iyi) kimse savunamazdı. Tarbakatay yurdundan Alan denilen başlarındaki hanı takip etmek zorundaydılar. At yılı."[6] Görüldüğü gibi, XI. Yüzyılda yazılan ve Karaçaylar'ın topraklarında bulunan Alan epigrafikası, Karaçaylar'ın atalarının dilinin yardımıyla daha inandırıcı bir şekilde çözülmektedir. Dolayısıyla Zelençuk epigrafikası Alanlar'ın Pers dilli oldukları konusunda bir delil olarak kullanılamaz.

Bizanslı yazar J. Caesar'ın Roma'daki Vatikan kütüphanesinde muhafaza edilen Alanca cümlesine gelince, onu da kendilerine göre metni tashih ederek, olmayan harfler uydurarak ve hatta ilave ede-

2 Abayev V. İ. *Osetinskiy yazık*, s. 262.
3 Kafoyev A. J. *Adıgskiye pamyatniki*, s. 13.
4 Miziyev, *Şagi k istokam*, s. 111-116.
5 Laypanov, Miziyev, *O proisxojdenii*, s. 101-102.
6 Fattahov F. Ş. *Zelençukskaya epitafiya..*, s. 43-55.

rek çözmeye çalıştılar. J. Caesar'ın notu V. İ. Abayev'in çevirisiyle şöyle: "İyi günler, hanımefendi, nerelisin sen? Sen utanmaz mısın, hanımım?"[7] Bir insan kendi hanımefendisine böyle bir cümle sarfedebilir mi? Herhalde, hayır. Caesar'ın cümlesinde umumi Türkçe kelimeler geçmektedir. Örneğin *hos-hoş* 'güle güle', *hotn* 'hanımefendi', *kördin* 'gördün', '*kaytarif*' 'döndükten sonra', *oyüngmé*, Balkarcada 'olur mu öyle şey?' anlamın da bir deyim.[8]

Caesar'ın Alanca cümlesi F. Ş. Fattahov tarafından da çözüldü ve Türkçe bir metin olduğu ortaya konuldu: "Tabagaç – mis eli kanı kördiñ (...) yürnetsen kince mis eli. Kaytir onı (- -) üyge" – 'Maşayı – bakır eli nerede gördün (/) (...) Küçük bakır eli bulup, eve getirin'[9]

Görüldüğü gibi J. Caesar'ın Alanca cümlesi, onların Türk dilli oldukları göstermektedir.

§ 54. Osetin dili Yaslar, Yu. Nemeth'in dediği gibi Macar Alanlar mıydı?

Alanlar'ın Osetin kökenli olduğu nazariyesini savunananlara göre, Alan-Aslar'ın Osetince konuştuklarını güya inkâr ve ret edilemeyecek bir şekilde ortaya koyan bir başka delil daha vardır ki, o da Macar bilim adamı Nemeth'in Yaslar'ın, Macar Alanlar'ın dilindeki kelimelerin listesi" adlı eseridir. Bu kitap 1959'da Berlin'de Almanca olarak yayınlanmış, Rusçaya V. İ. Abayev tarafından tercüme edilmiş ve 1960 yılında ayrı bir kitap olarak neşredilmiştir.

Bu kitabın tüm mantığı, As-Alanlar'ın Osetin dilli oldukları şeklindeki apriori ön yargı üzerine kurulmuştur. Nemeth, As-Alanlar'ı kesinlikle Osetin dilli olarak tasavvur ettiği için, 1957 yılında devlet arşivinde tesadüfen bulunan Osetince sözcükler listesini de Macaristanlı As(Yas)lar'a atfetmektedir. Sözcük diziminin transkripsiyonu ve geçen kelimelerin etimolojisiyle ilgili tüm çalışmalar, onları As (Yas)lar'a atfetmek ve kesinlikle Osetin diline ait olduğunu ispat et-

7 Abayev, *Osetinskiy yazık*, s. 245.
8 Laypanov, Miziyev, *O proisxojdeniye*, s. 102-103.
9 Fattahov, age.

mek amacıyla listede mutlaka Osetince sözcükler bulmaya yönelik hummalı bir gayretten ibarettir. Bu sözcük listesi henüz objektif araştırmacılarını beklemektedir. Bu, gelecekte yapılması gereken bir iştir ve burada bizi ilgilendirmiyor. Ama bizi şu sorular ilgilendiriyor: Nemeth'in bu eserine dayanarak Macaristan Yasları Osetin dilli kabul edilebilir mi ve bu noktadan hareketle Osetin leksikolojisine ait olduğu tahmin edilen kelimelere istinaden bu sözcük listesini Macaristan Yaslar'ına atfetmekle Yu. Nemeth acaba doğru mu yapmıştır?

Önce yazarımızın kendisini dinleyelim: "Macaristan'daki Yaslar XIX. Yüzyıla kadar Kuman (Poloves, Kıpçak)larla aynı yönetim birimini oluşturuyorlardı; her iki halk da genel olarak umumi *yazs-kunok* yani yas-kumanlar adını taşıyordu. Bu durum, ancak iki halk arasındaki kadim sıkı ilişkilerin bir sonucu olarak açıklanabilir."[10] Yazarın bu izahı, Yas ve Kumanlar'ın Macarlar arasında temelde aynı dili konuşan bir topluluk teşkil ettikleri izlenimi vermektedir. Çünkü (yazara göre) bunlar aynı bölgeye birlikte yerleşmişler ve genel Yas-Kuman adını taşımaktadırlar. Şöyle bir düşünelim: Eğer Kumanlar ve Yaslar değişik diller konuşuyor ve Macaristan'a değişik zamanlarda gelmiş iseler, bir bölgeye birlikte yerleşmiş ve aynı genel etnonimi mi kullanmış olabilirler mi? Herhalde, hayır.

Yazarımız Nemeth daha sonra sözlerini şöyle sürdürüyor: "Kumanlar da 1239'da Moğol istilasından kaçarak Macaristan'a gelmişlerdi. Dolayısıyla Macaristan'daki Alanlar'ın Kuman kabile birliği bünyesinde önemli bir yer tuttukları düşünülebilir. Kuman ve Alanlar'ın Güney Rusya'da, Kafkaslar'da ve Moldavya'da yan yana yaşıyor olmaları da buna şahitlik etmektedir."[11] Biz, daha önce, sözü edilen bölgelerdeki Alanlar'ın Türk dilli olduklarını, bu yüzden Kumanlar'la yan yana yaşadıklarını, dahası günümüze kadar Alanlar'ın kendilerini Balkar ve Karaçay, Osetinler'inse Balkarlar'ı Aslar olarak adlandırdıklarını belirtmiştik. Çok iyi biliyoruz ki, İdil Bulgarlar'ı kendilerine aynı zamanda "Yas" demektedirler. Macar bilim adamı Yerney'e göre Svyatoslav'ın 969 yılında Bulgarlar'ı mağlup etmesinden

10 Nemeth Yu. *Spisok slov na yazıke asav, vengerskix alan*, s. 4.
11 Aynı yerde.

sonra Bulgar'daki Müslümanlar Macaristan'a muhaceret ettiler ve orada Yas diye adlandırıldılar.[12]

Nemeth'in açıklamalarını dinlemeye devam edelim: "Macaristan'da Eszlar, Oszlar (Aslar'dan) adını taşıyan yerli aileler bilinmektedir. Bu adlarda Yaslar'ın adının gizli olduğu tahmin edilmektedir: *as* – Alanlar'a verilen Türkçe ad, *-lar* ise Türkçe çoğul eki. Muhtemelen Kumanlar da Yaslar'a bu adı vermişlerdi. Ancak, kaydetmek gerekir ki, Somogy ('Platten Gölü'nün güneyinde) bölgesinde henüz 1229 yılında yani Kumanlar'ın istilasından önce *Eszlar* adı bilinmektedir ve ayrıca *Azalar* şekli de vardır."[13] Burada zaten Aslar'dan söz edildiği, onların kendilerini Türkçe 'Aslar' şeklinde adlandırdıkları konusunda herhangi bir şüphe yok. Dolayısıyla onlar Osetince değil Türkçe konuşuyorlardı. Sözcüğün sonundaki –lar çoğul ekine gelince, bunun Türk-Kuman dilinin etkisinin bir sonucu olduğunu bizzat Nemeth yazmaktadır. Ama biz, kendi özel etnik adını yabancı bir halkın dilindeki çoğul ekiyle birlikte kullanan bir halk örneği bilmiyoruz.

Nemeth'i dinlemeye devam edelim: "Kuman halkının bulunduğu her yerde, Yas halkına da rastlayabiliriz."[14] Kumanlar ve Yaslar değişik diller konuşan halklar oldukları halde, acaba her yerde birlikte mi yaşıyorlardı? Tabi ki hayır!

Yazarımız Nemeth'in Kuman ve Yaslar'ın etnik ve dil açısından veya akrabalık yönünden birbirine yakın olduğu izlenimini veren bu açıklamalarından sonra "Kumanlar ve Yaslar, değişik kökenlere sahiptirler; Kumanlar büyük bir Türk halkıdır... Yaslar ise Oesetinler'le yakın akrabalığı olan Alanlar'ın bir kolu ve Pers kökenlidir" şeklindeki hükmü insanı gerçekten şaşırtıyor.[15]

Osetince sözcükleri ihtiva eden bu liste, Batiyani ailesinin arşivinde bulunarak koruma altına alınmıştır. "Tarih : 12 Ocak 1422. Konu: George Batiani'nin dul eşinin Çev'li Johannes ve Stepahane

12 Şpilevsky S. M., *Drevniye goroda i drugiye bulgaro-tatarskiye pqamyatniki v Kazanskoy gubernii*, s. 105.
13 Nemeth, *Spisok,* s. 4.
14 Age., s. 5.
15 Age., s. 6.

Safar'a karşı mahkeme davası."[16] Burada Çev köyünün Yaslar'ın köyüne yakın bir yerde bulunduğundan başka, bizzat Nemeth'in Osetinceye çalar Farsça sözcük listesinin Alan-Yaslar'a atfedilmek zorunda olduğuna kesinkes inanmışlığı hesaba katılmazsa, bu listenin Yaslar'a maledilmesi yönündeki teklifin hiçbir mesnedi yoktur. Batiani ailesi muhtemelen Kafkas-Osetin kökenli olduğunu söylemektedir ve dolayısıyla listede birçok Osetince sözcük bulunabilir. Ama aynı listede pek çok Türkçe kelime de vardır. Macaristan'da bulunan liste İ. M. Miziyev tarafından bu nokta-i nazardan tahlil edilmiştir.[17]

Dolayısıyla Nemeth'in Osetince kelimeler ihtiva eden listenin Yas-Alanlar'a ait olduğu şeklindeki teyidi, tartışma konusu olmaktan daha öte bir şeydir. Bu listenin, kesinlikle Osetin dilini bulma gayretinin getirdiği peşin fikirlilikle değil, objektif olarak yeniden çözülmesi gerekir.

§ 55. Alanlar çağdaşlarını kim sanıyorlardı?

Çok önemli bir soru. Alanlar'ın çağdaşı olan tarihçilerin görüşü başka bir şey, günümüz bilim adamlarının tarihi keyifleri nasıl isterse o şekilde anlamaları tamamen başka bir şeydir.

Çok geniş mesahadaki İskit-Sarmat bölgesini ele alırsak, görürüz ki, eski yazarlar çoğu kez bölgede zaman içinde yaşayan daha önceki halkları bir sonrakiyle özdeşleştiriyorlardı. Örneğin, henüz M.Ö. VII. Yüzyıl Asuri kaynakları, bazı çağdaş yazarlar "Muhtemelen Asuriler onları birbirine karıştırmışlardır" diye düşünmelerine rağmen Kimmerler'i İskitler'le özdeşleştirmektedir.[18] Dahası, eski yazarların kayıtlarında İskitler'in Sarmatlar'la, Sarmatlar'ın Alanlar'la, İskit, Sarmat ve Alanlar'ın Hunlar'la, Alan ve Hunlar'ın Türkler (yani Avar, Hazar, Bulgar, Oğuz, Kıpçak ve Peçenekler)le özdeşleştirildiği daha geç dönem kaynaklarınca da belirtilmektedir.

Alanlar hakkında biraz bilgi verelim. IV. Yüzyılda yaşayan ve

16 Age., s. 7.
17 Miziyev, *Şagi k istokam*, s. 117-118.
18 Pogrebova M. N. *Pamyatniki skifskoy kulturı*, s. 48.

çok iyi tanıdığı Alanlar hakkında en detaylı bilgiler bırakan Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus, "onların Hunlar'a bütünüyle benzediklerini, ancak zevkleri ve hayat tarzlarının biraz daha hafif olduğunu" yazmaktadır.[19] "Josephus Flavius'un Yahudi Savaşları Tarihi"ni (Miladi 70'li yıllarda yazılmıştır) eski Rus diline çeviren kişi, Alan etnonimini Yas sözcüğüyle karşılamakta ve hiç bir şüpheye kapılmadan "Yaslar'ın dili de göründüğü kadarıyla Peçenekceden türemiştir" demektedir.[20] Alan-Yaslar'ı Peçenek Türkleriyle özdeşleştiren bu alıntı V. T. Miller tarafından da zikredilmekte, ama o, çevirmenin İskitler yerine Peçenek, Alan yerine de Yaslar yazmıştır demektedir.[21] Bununla birlikte Miller'in daha sonra düştüğü not, Alanlar'ın Osetinler'le özdeşleştirilmesi konusunda kendisine yardım etmemekte ve aksine XI. Yüzyıldaki çevirmenin Peçenekler'in torunlarının Alanlar, Alanlar'ınsa Yaslar olduğunu daha iyi bildiğini göstermektedir.

Ayrıca eski tarihçilerin Alanlar'ı daima Hun, Hazar, Sabir ve Bulgarlar'la yani Türk dilli halklarla yan yana zikrettiklerini de göz önünde bulundurmak gerekir. Alanlar'ın Osetinler olduğu görüşünü savunanlar, haklı oldukları konusunda Alanlar'ın Aorslar'la yakınlığını delil olarak ileri sürmekte, bir de "Alanlar'ın Sarmat kabilelerinin oluşturduğu Aors konfederasyonun çekirdeğinden çıktıklarını" belirtmektedirler.[22] Bu bilim adamları, Aorslar'ın Türk olduklarından şüphe etmiyorlar ve ayrıca buradaki açıklamaları Alanlar'ın Osetin dilli değil, Türk dilli olduklarını teyit edivermektedir. Gerçekten de Aors etnonimi, Türkçe *aor* etnik adının Yunanca telaffuz şeklidir. Kelimenin sonundaki *s* ise isim işaretidir. *Aor* kelimesi, genellikle Avar diye yazdığımız *awar* sözcüğünden gelmektedir. Alanlar, Orta İdil civarında dikkat çekici izler bırakmışlardır ki, burada bazen Türkler'le, bazen Hazarlar'la özdeşleştirilmişlerdir. Aynı bölgede Alan etnoniminden gelen toponimlere de rastlanmaktadır. Udmurt-

19 Marcellinus A., *Tarih*, cüz. 3, s. 242.

20 Meşçersky N. A. *İstoriya yudeyskoy voynı İosifa Flaviya v drevnerusskom perevode*, s. 454.

21 Miller Vs. *Osetinskiye etyudı*, s. 40.

22 Kuznetsov V. A. *Oçerki istorii alan*, s. 19.

lar'da eski halklarla ilgili rivayetler muhafaza edilmiştir. Udmurtlar, efsanevi bir kahramanı Alan-Gasar (Alan-Hazar) diye adlandırmakta ve onunla ilgili anlatılanların tamamını Nugay yani Tatar halkına atfetmektedirler ki, bunların bir diğer adı da *kuruk* (ku-iirk)dir. Burada *ku* 'beyaz tenli', *iirk* ise *biger* 'efendi, zengin' (–M.Z.) etnoniminin eş anlamlısıdır.[23]

Resmi tarih biliminde İskit-Alan-Hun-Hazar ve Türkler'in özdeşleştirilmesi durumu, eski tarihçilerin güya sık sık bu halkları birbirleriyle karıştırdıkları iddiasıyla izah ediliyor. Gerçekte onlar yanılmış falan değillerdir, çünkü bizzat şahidi oldukları olaylardan bahsetmektedirler. Eski yazarlarda siyasî tavırlar yoktu ki, bilinçli bir çarpıtma söz konusu olsun. Aksine bu gibi siyasî tavırlar çağdaş tarihçilerimizi kadim kaynakları kendilerine göre anlayıp, tashih etmeye itelemektedir. Eğer eski kaynaklar dikkatli ve objektif bir şekilde incelenirse, İskit-Sarmat bölgeleri denilen topraklarda hem eski dönemlerde, hem de Ortaçağda esas olarak aynı kabilelerin yaşadıkları inkâr edilemeyecek. Söz konusu bölgelerde bugün de genel olarak aynı halklar yaşamaktadırlar.

Alanlar'ın Osetinler olduğu teorisini savunanların İskit-Sarmat-Alanlar'ı özdeşleştiren eski kaynakların sadece bu kısmını doğru kabul ettikleri, ama İskit-Sarmat-Alan-Hun-Türk-Hazar ve Bulgarlar'ın aynı halk oldukları şeklindeki açıklamalarını dikkate almadıkları da göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla onlar, eski kaynakları tarafgir bir gözle incelemektedirler. Bu birincisi. Diğer yandan, daha önce de gördüğümüz gibi, İskit-Sarmat-Alanlar'ın özdeşleştirilmesi, İskit ve Sarmatlar Osetin dilli olmadıkları için, Alanlar'ın Osetince konuştuklarının ispatı konusunda bir mesnet olamaz.

§ 56. Bazı etnonimlerin değişim özelliklerine göre Alanlar'ın Türk dilli oluşları üzerine

Resmi tarih kayıtlarında ve dündaya okutulan standart ders kitaplarında yanlış olarak belirtildiğine göre, güya Asya'dan Doğu Av-

23 Potanin G. N. *U votyakov Yelabujskogo uyezda*, s. 192.

rupa'ya sürekli yeni yeni halklar göçüp gelmiş, bunlardan bazıları zaman içerisinde diğer Avrupa halkları arasında eriyip gitmiş, bazıları ise hayat şartları burada daha iyi olmasına rağmen, tarihten silinip gitmişlerdir. Hayat şartlarının Avrupadakinden çok daha kötü olduğu Asya'da yeni halklar hızla çoğalıp, gözlerini Avrupa'ya diktikleri halde, orada (Avrupa'da) bu halklar sanki can atıyorlarmış gibi tarihten silinmeye başlıyor, bir süre sonra aynı süreç tekrarlanıyor. Örneğin Doğu Avrupa'ya gelen İskitler buradaki Kimmerler'i ittiler; arkasından Sarmatlar ortaya çıkınca İskitler tarihten silindi. Sarmatlar arasında ise Alanlar çoğaldılar; Hunlar (güya ilk Türkler) zuhur etti, Alanlar tarihten silindi; Avarlar (Aor-Aorslar) zuhur etti, Hunlar ortadan kayboldu; Türkler zuhur etti, Avarlar kayboldu; Bolgarlar zuhur etti, Hazarlar tarihten silindi. Daha sonra yavaş yavaş Asya'dan Peçenek, Kıpçak, Mogol-Tatarlar Avrupa'ya akın ettiler ve onlardan sonra Türkler'in Asya'dan Avrupa'ya akışı kesildi. Asyalı "Göçebe"ler sayesinde Avrupa nüfusunu sürekli artıran bu süreç, gerçekçi düşünen bilim adamına hakikatle örtüşen bir doğru gibi görünemez.

Tarihte halk göçlerinin olduğunu daha önce belirtmiştik. Belki de Asya'dan Avrupa'ya yapılan göçler, Avrupa'dan Asya'ya yapılandan daha fazladır. Fakat halkın tamamı değil, iktidarda gözü olan elit tabakanın rızasını alan kesimi göç etmiştir. Yerlerinde kalanların bir kısmı halkın tarihi geleneklerini yaşatmış, bir kısmı ise yeni etnik adlar almıştır. Elbette muhaceret yoluyla çıkıp gelenler kimsenin yaşamadığı, ıssız diyarlara gelmiş değillerdi ve oralardaki yerli ahaliyi kamilen yok edemezlerdi. O halde ne olmuştu? Orada da, burada da asimilasyon ve etnik kaynaşmalar gerçekleşmiş; etnik adlar değişmiştir. Dolayısıyla eski yazarlar yakın çevrelerindekileri anlatırlarken doğru söylüyorlardı; çünkü burada bazen değişik etnonimler taşıyan halklar ön plana çıkıyorlardı. Tarihin değişik dönemlerinde farklı adlar taşıyan kabileler yönetici durumuna yükselmişlerdir. Hakim pozisyonunda bulunan kabilenin adı ya bütün bir halkın etnik adı, ya da o kabilenin yönetimi altındaki geniş bölgenin tamamının adı haline gelmiştir. Dolayısıyla bir halkın etnik adı zaman içinde

değişebilmiştir. Bir başka deyişle, İskit ve Sarmatlar'ın yaşadıkları topraklar olarak gösterilen geniş coğrafyada, geçmişte, şimdi bu halkların yaşadıkları bölgelerde sakin olan halkların ataları berhayat idiler. Bu bakış açısından konuya yaklaşarak, Kimmer, İskit, Sarmat ve Alanlar'da öncelikle Türkler'i, sonra Slavyan ve Fin-Ugorlar'ı aramak zorundayız. İskit-Sarmat ve Alanlar'ın Türk kabileleriyle özdeleştirilmesi vakıası günümüzde de muhafaza edilmektedir. Örneğin, hem geçmişte, hem de günümüzde Türkler yani "Balkarlar ve Karaçaylar kendilerini Alan olarak isimlendirirler. Mesela Adigeyler kendilerini Adıga, Gürcüler - Sakartvelo, Osetinler - İron, Yakutlar- Saha vs. diye adlandırırlar. Karaçaylar Mengreller'e Alan, Balkarlar ise Osetinler'e As derler."[24]

Henüz XIX. Yüzyılda V. T. Miller'in tarihî As ve Osetinler'in aynı olduğunu teyiden ileri sürdüğü görüşün ispat edilebilir olduğunu sanmıyorum. Miller, Balkar ve Karaçaylar'ın kesinlikle muhaceret yoluyla geldikleri, Osetinler'inse yerli halk oldukları görüşünden hareketle şöyle demişti: "Dışarıdan çıkıp gelen ve bölgeden Osetinler'i iten Balkarlar'ı onlar (yani Osetinler) vakayinamelerde Yas şekliyle geçen eski bir adla yani As (Asiag –Balkar, Asi – onlar tarafından işgal edilen ülke) olarak adlandırmaktadırlar. Ancak, bugün yaşadıkları yere oldukça geç dönemde gelenlerin Balkarlar olmadıkları muhakkak; Osetinler ise bizim vakayinamelerimizde geçen Yaslar'dı. Ama halkın değişmesine rağmen, adı yerli halkın adını alarak arkasında kalmıştır. Örneğin Çeçen Osetin dilinde Çeçenag, İnguş – Mekel, Nogay – Nogayag diye adlandırılmaktadır."[25] Burada bir soru sormak gerekiyor: Neden Osetinler Çeçen, İnguş ve Nogaylar'ı doğru adlandırıyorlar da, sadece Balkarlar'a yanlış etnik ad veriyorlar? Eğer Miller'in muamma şeklini alan karmaşasını çözmeye çalışırsak şu sonuca ulaşırız: Osetinler, ilk başlarda yaşadıkları bölgeyi Asiag diyorlardı; daha sonraları Osetinler'in zayıfladığı dönemde Balkarlar çıkıp geldiler ve onların topraklarını işgal ederek, kendini

24 Habiçyev M. A. *Karaçayevo-balkarskoye imennoye formoobrazovaniye i slovoobrazovaniye*, s. 75.
25 Miller Vs. *Osetinskiye etyudı*, s. 7.

müdafaadan âciz olan bu halkı başka bir bölgeye götürdüler. Bir süre sonra kendilerine gelen Osetinler, yaşadıkları toprakların adından yola çıkarak geçmişteki kendilerini değil, Balkarlar'ı kendi öz adları Yas, kendilerini ise İron olarak adlandırmaya başladılar. Çünkü kendilerinin geçmişteki adlarını hatırlamıyorlardı. Bebekler dahi hayatta böyle bir şeyin olmadığını ve olamayacağını bilir.

Miller'in Osetince sözcükleri çağrıştıran Kafkas etnonimleriyle ilgili verdiği örnekler de kendisine yardımcı olamıyor. Kafkas toponimleri arasında Osetince sözcüklerin bulunduğundan kimsenin şüphesi yok. Çünkü onlar orada yaşıyorlar, ama aynı zamanda bu bölgede birçok, hatta son dönem uzmanlarının hesaplarına göre haddinden fazla Türkçe adlar da mevcut. Miller, daha sonra şöyle bir hükme varıyor: "Osetinler'in atalarının Kafkasyalı Alanlar'ın bünyesinde yer aldıklarını düşünmek için mesnedimiz var."[26] Bu konuda yazarımız Balkar ve Karaçaylar'ın kendilerini Alan diye takdim ettiklerini, Mengreller'in dahi onlara Alan dediklerini unutmuş görünüyor.

Netice itibariyle sayın Miller, Alanlar'ın çağdaşlarının dahi onları Türk dilli olarak gördükleri gerçeğinden uzaktır.

§ 57. Alan etnik adına göre Alanlar'ın etno-lengüistik aslı

Alan adı ilk defa M. Ö. I. Yüzyıl kaynaklarında geçmektedir, ama As adının varyantlarına daha önce rastlanmaktadır.

Anlaşılmayan husus, elimizdeki kaynaklar Aslar'la Alanlar'ı özdeşleştirdiği halde, bazı Aslar'ın daha sonraları Alan adıyla anılmaya başladığıdır.

Alan kelimesinin etimolojisi konusunda değişik görüşler var; ama bunlardan hiçbiri kelimenin Alban sözcüğünden geldiğine ihtimal dahi vermiyor. Halbuki Alanlar da Kafkas Albanyası'nda yaşadıkları için bu yönde bir deneme oldukça faydalı olabilir. Kaldı ki bugüne kadar bu Albanlar'ın kim olduğu da bilinmiyor. M.Ö. I. Yüzyıldan itibaren M. S. VIII. Yüzyıl boyunca varlığını sürdüren bu

26 Age., s. 15.

halk, birçok kaynakta sık sık zikredilmektedir. Albanlar'ın ana kitlesi, Hazar Denizi sahilinde Kür nehrinin kuzeyine düşen toprakları içine alan Kafkas Albanyası'nda berhayat idi. Günümüzde yaklaşık olarak Şirvan'a tekabül etmektedir.

İskitler ve Sarmatlar döneminde bu bölgede, şimdiki Azerbaycanlılar'ın *Aluan* (Aluank) denilen atalarından birisi yaşamış olabilir. F. Mamedova'nın belirttiği gibi, bu bölgede yaşayanların Alban şeklindeki zati ismi, M. Ö. I. Yüzyıldan itibaren ve M. S. VIII. Yüzyıl boyunca tüm Kafkas Albanyası sınırları dahilinde Aluank zati adlarıyla kaydedilmişler; "Alban krallığının yıkılmasından sonra ise her etnonimin başından geçen sıradan olay gibi Alban zati adı da IX-XIX. Yüzyıllar arasında ülkenin bir köşesinde Arsah'da varlığını sürdürmüştür."[27]

Türk fonetik kurallarına göre, *aluank* kelimesinin *alan, alban, alvan* şeklinde varyantları olabilir. Göründüğü kadarıyla *k* sesi, mensubiyet eki *–nıkı*'nın bir kısmıdır (aluannıkı – Aluanlar'a mensup insanlar). Çok yavaş söylenen *–ı* sesi hemen hemen işitilmez ve bu yüzden hızlı bir şekilde düşer. Çift – *nn* ise zaman içinde tek n'ye dönüşür ki, *k* sesinin daha sonra ortadan kalktığı *aluank* sözcüğü böyle oluşmuştur. – *u* sesine gelince, burada *w* gibi telaffuz edilir; *w* ise genellikle çift ses veya *b* yahut *v* çıkarılır. Bu seslerin tamamı fiilen değişmiştir. *Alban* varyantı Yakut dilinde 'becerikli, tatlı yüzlü, güzel' anlamındadır. Eğer bu anlam *alan* sözcüğünde de muhafaza edilmişse, o takdirde Ammianus Marcellinus'un "Alanlar'ın neredeyse tamamı uzun boylu, güzel yüzlü, kumral saçlı ve eğer şaşı değilse sert bakışlıdır"[28] şeklindeki açıklamasının doğruluğunu teyit etmektedir.

Anlaşılan Alanlar Kafkasya'da ilk önceleri *aluan* etnik adıyla biliniyorlardı ve bu isim zaman içinde *alan, alban* ve *alvan* şekillerini almıştır. Alanlar'ın en başından beri mevcut olan dillerini kullandıkları ve onu değiştirmediklerini var saymak gerekir. Dolayısıyla, eğer onlar Sarmatlar'ın belirli bir kesimi gibi Türkçe konuşmakta iseler, demek ki Alan adıyla bilinip, bu adı kaybettikleri güne kadar aynı dille konuşmayı sürdürmüşlerdir.

27 Mamedova Feride, *Politiçeskaya istoriya*, s. 109.
28 Marcellinus, *Tarih*, cüz. 3, s. 241.

§ 58. As/Yas etnonimine göre Alanlar'ın etno-lengüistik gerçekliği

As/Yas sözcüğü, en eski Türk etnonimlerindendir. Fakat Asuri ve diğer eski doğu kaynaklarında M. Ö. henüz IV. Binyılda Ön Asya'da *as* (az)lardan söz edilmektedir. Diğer bölgelerde ise aynı etnonime *ud* şeklinde rastlanmaktadır. "Ud adı tarihin çok derinliklerine gitmektedir, ama bilhassa M. Ö. III. Binyıldan itibaren Hazar çevresinde yaşayan Ud'larla ilişkilendirilebilirler."[29] Türk lehçelerinde rastladığımız sıradan *d-z* değişimine binaen *ud* adının kesinlikle Türk anlamına, şimdiler de ise Türkler'in bir kısmı yani *oğuz* (*ak-uz* 'beyaz, saygıdeğer uzlar) manasını ifade eden *uz* etnoniminin bir varyantı olduğu söylenebilir. Uz etnoniminin umumi fonetik varyantaları şunlardır: Uz: *ud, us, os, yos, yas, aş, iş* vs.

Çin kaynaklarında belirtildiğine göre, M. Ö. I. Binyılda Türkler'in ataları *asana-asine-aşina* etnik adını taşıyorlardı ki, bunun Çincede anlamı *huy-ch'ün* 'asıl boy' kelimesiyle karşılanmıştır.[30] Sözcüğün birinci kısmı as, ikinci kısmı *ana~ine* 'anne, boy' ve bütün halinde *asana* – as '*as boyu, as ana*'.

VIII. Yüzyılda dikilen runik yazılı eski Türk kitabelerinde Aslar'dan bir Türk kabilesi olarak bahsedilmektedir. Aslar, çoğu kez Türkler'e ve Kırgızlar'a yakın yerlerde yaşayan Türgişler'in[31], Çu nehri vadisinde ise Kırgızlar'ın bir kolu olarak zikredilmektedirler.[32] Aralarında Kaşgarlı Mahmud'un da bulunduğu X-XI. Yüzyıl doğu kaynakları, Alan ve Kas (Kasog)larla yan yana yaşayan ve kesinlikle Türk kabileleri arasında yer alan *Az Kişi* kabilelerinden bahsetmektedirler.[33] Birunî de As ve Alanlar'ın dillerinin Harezmliler'in ve Peçenekler'in dillerini hatırlattığını kaydetmektedir.[34] Burada Arapça kaynaklarda muhafaza edilen sadece birkaç kelimeye istinaden, tıpkı Persologların Tohar, Sogd ve Trak dillerini Pers dili gösterdikleri

29 Yelnitsky, *Skifiya v Yevraziskiye stepey*, s. 4.
30 Suetsung Çjen, *Tyurkskaya istoriya*, s. 47.
31 Bartold, *Istoriya Turetsko-Mongolsko narodov*, s. 204.
32 Bartold, *Kirgizi*, s. 492.
33 Bartold, *Vvedeniye k ızdaniyu*, s.109.
34 Klyashtorny S. G. *Drevnetyurkskiye runiçeskiye pamyatniki*, s. 174-175.

gibi, Harezmcenin de İran dilleri arasına sokulduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Halbuki Harezmliler genel olarak Türk dilliydiler ve eskilerin Hunlar'la özdeşleştirdikleri Massaget kabile federasyonu içinde yer alıyorlardı. Birunî'nin verdiği bilgilere göre de Harezm dili Peçenek diline yakındı. Nitekim tercüman Y. Flavius'un açıklamaları, bu dilin Alan-Yas dilini hatırlattığı yönündedir.

965 yılında Svyatoslav'un Kozar (Hazar – M.Z.)lar üzerine sefer tertiplediğinden, Yaslar ve Kosoglar'ı mağlup ettiğinden bahseden Rus vakayinamesine müracaat edelim. Burada Hazarlar'ın Yaslar'la aynı halk olduğu şeklinde bir haşiye yer almaktadır. Bundan başka, bu izahatı doğulu tarihçi İbni Havkal'la da karşılaştıran müsteşrikler, burada Svyatoslav'ın İdil boylarında Hazar, Bulgar ve Burtaslar'a karşı düzenlediği seferden bahsedildiğini teyit ediyorlar.[35] Eğer bu doğruysa, bundan İdil boyundaki Bulgar ve Burtaslar'a Yas da denildiği anlamı çıkar. Şpilevsky'nin kaydettiği gibi, XII. Yüzyılda yaşayan Rus knazı Andrey Bogolubsky'nin hanımı Bolgar'dı.[36] Tarihçi V. N. Tatişçiev ise bu kadından "Yas prensesi" diye bahsetmekte ve knaz Bogolubsky'nin 1175'de Yas prensesisinin kardeşi (Şurin knaz) Kuçuk'u öldürdüğünü belirtmektedir.[37] Kuçuk'un ise Türkçe bir ad olduğu kesin. As etnoniminin Türk kabilelerinden birisi olduğuna birçok Türkçe etnonimin yapısında bu sözcüğün bulunması da tanıklık etmektedir. Örneğin, V. V. Bartold'un külliyatını baskıya hazırlayan V. Romadin, VII. Ciltte "Bedai et-tavarih" adlı eserin Kırgızlar'dan Yaslar diye bahsetmesinden yola çıkarak, Kırgız etnik adının etnik veya coğrafi *az, as* veya *us* terimiyle bağlantılı olduğunu belirtmekte ve kelimenin *kırık* ve *as* (kırk as) sözcüklerinden oluştuğunu kaydetmektedir.[38] Göründüğü kadarıyla *as (yas, az, us, uz)* kökü *Burtas* (burtaas) – 'orman asları' veya 'çürük ağaç toplamakla uğraşan aslar' veya Türkçe etnonim *bardı*'nın bulunduğu *bortı-as~bardı-as*, *Yazgır* (Kaşgarlı'da Oğuz kabilelesi), *Yasır* (Türkmen kabilesi)[39], *Yazıg* – Sarmat

35 Şpilevsky, *Drevniye goroda*, s. 103.
36 Age., s. 115.
37 Tatişçiev, *İstoriya Rossiyskaya*, I/375.
38 Bartold, Kirgizı, s. 485.
39 Kononov, *Rodoslovnaya turkmen*, s. 92.

kabilesi, *Oguz* 'ak, saygıdeğer uzlar), *Taulas* (taulı as) yani 'dağlı aslar', *Suas* 'su Asları' etnonimlerinde yer almaktadır. Mariler, eski geleneklere binaen Kazan Tatarları'nın bir kısmına bugün bile *Suas*lar demektedirler. Suas ise Tatarlar'ın atalarının zati adı idi.[40]

Dikkatimizi son iki *Taulas* ve *Suas* etnonimleri üzerine yoğunlaştıralım. Gerek Hazarya'nın dağlık şehirlerinden birinin ve gerekse muhtemelen orada yaşayan halkın adı olan Taulas (Tulas)[41] ve gerekse Suas sözcüğünde *as* kökü Türkçe tanımlayanla birlikte geçmektedir ki, bu da Aslar'ın Türk dilli olduklarını fazlasıyla göstermektedir.

Ataları doğrudan Biar (Bilar) ve Bulgarlar'la bağlantılı olan Perm Tatarları, yan *Tatar* etnoniminin genel kabul gördüğü döneme kadar kendilerini *Ostyak* yani 'Oss (Yas) insanları' diye adlandırıyorlardı. Çünkü Ostyak, *Ostık/Oslık* sözcüğünden gelmektedir. Ostyaklar, Başkurtlar'ın oluşumuna da katkıda bulunmuşlardır; dolayısıyla Perm, Batı Sibirya Tatarları ve hatta Başkurtlar doğulu komşularını bugün dahi *Ostyak-İştek-Uştek* diye adlandırırlar. XVIII Yüzyıl sonu ile XIX. Yüzyıl başlarında yaşayan Tatar tarihçi Yalçigül, kendisini *Bolgarlık İştek* diye takdim ederdi. Perm Tatarları, henüz XVIII. Yüzyılda sundukları bir dilekçede atalarının adının Ostyak olduğunu belirtmişlerdi.[42] İlginçtir ki, Perm Tatarları'nın bilâhare kasaba haline gelen eski yerleşim birimlerinin adı Os ve Kungur idi. Bu isimler As ve Kungur (yani Kangır – Peçenegler) etnonimleriyle örtüşmektedir.

Demek ki, Türk dilli kabilelerin adlandırılmasında kullanılan *As* sözcüğü, tüm fonetik varyantlarıyla birlikte, *er (ir-ar)* sözcüğüne paralel olarak oldukça yaygın biçimde kullanılmıştır. Göründüğü kadarıyla eski dönemlerde doğulu halkların adı olan As etnonimi Batı halklarında da aktif olarak kullanılmıştır. Örneğin İskandinav mitolojisinde As kelimesi bazı tanrıların temel adı olarak kullanılmıştır. Bu arada Aslar'ın, As ve Asya'nın aynı kelimeden geldiğine imada bulunularak Asya'dan geldikleri teyit edilmektedir.[43]

40 Çernışiev Y. İ.*Tatarskiye derevya*, s.135; Zakiyev, *Problemı yazika,* s. 50-54.
41 Bartold, *Geografiya İbni Saida*, s. 541.
42 Ramazanova D. B. *K istori formirovaniye*, s. 145.
43 *Mifi narodov mira*, s. 120.

Persologların Alan tarihini anlatırken kullandıkları ilginç bir çizgi vardır. Karaçay ve Balkarlar'ın Kafkaslardan sürgün edilmelerinden sonra, yüzlerce yıl Karaçay-Balkarlar'ın Osetinler'le birlikte yaşaması sebebiyle yaratılan ve aslında bir Türk destanı olan Nart destanında, sadece Osetinler'den söz edilmiş, buna istinaden de Osetinler Alanlar'la aynı halk olarak gösterilmiştir. Esasen mesele hiç de sanıldığı gibi değil: Balkarlar ve Karaçaylar günümüzden çok uzun yıllardan beri kendilerini Alan olarak isimlendirirlerdi; dolayısıyla bu destan da, ilk ağızda Alan-Türkler'e yani Karaçay-Balkarlar'a aittir ve uzun yıllar yan yana yaşadıkları için Osetinler Nart destanını benimsemişlerdir.

§ 59. Hunlar'la yakın temasları sebebiyle Alan/Aslar'ın etnik yapısı

Eğer Alanlar'ın tarihi bütünüyle gözden geçirilirse, onların Türkler, Sarmatlar ve Sarmat kabilelerinden Roksolanlar (Türkçe *uraksı Alanlar* 'çiftçi Alanlar'), Siraklar (yani Kumanlar'ın akrabaları Sarı-aklar) Aorslar (Aor-Awar-Avar, -os Yunanca sonek) ve Yazıglar (Türk-Uzlar)la yakın etkileşim içinde bulunduklarını farketmek zor olmayacaktır. Alanlar'ın sözü edilen bu kabilelerle yakın temasta bulundukları tüm tarihçiler tarafından kaydedilmektedir. Sadece bu kabilelerin etnik dillerinin belirlenmesi konusunda görüş ayrılıkları vardır. Bu kabileler, Persologlara göre Pers dilli, Türkologlara göre Türk dillidir.

En çetrefil konu da Alan ve Hunlar'ın birleriyle olan ilişkileri meselesidir. Resmi tarih biliminde, Hunlar'la ilgili olarak tarihle alâkası bulunmayan versiyonu yukarıda aktarmıştık. Bu durumda güya Attila'nın ölümünden sonra (453) Hun federasyonunun dağıldığı ve onların Karadeniz civarına çekildikleri şeklindeki versiyonun sonuç kısmına bir kez daha dikkatleri çekmeyi uygun buldum. Ne işse, adları uzun bir süre Karadeniz civarındaki göçebelerin genel isimlerinde rastlanan Hunlar, Asya'dan göç ettikten sonra yavaş yavaş halk olarak tarihten silinmektedirler. (Bkz. L. N. Gumilev, Hunlar).

Burada bir soru ortaya çıkıyor: L. N. Gumilev, adları Karadeniz civarındaki göçebelerin umumi adlarında rastlanmasına rağmen Hunlar'ın tarihten silindiklerini neye istinaden söylüyor? Hun etnoniminin uzun süre Hunlar'ı değil başka halkları gösterdiğini nereden biliyor? Eğer mevcut tarihî veriler objektif bir şekilde incelenecek olursa, Hunlar'ın (Sün veya Hün) başlangıçta Türk dilli İskit ve Sarmatlar arasında fazla dikkat çekmeyen Türk dilli kabileler olduğunu tahmin etmek zor değildir. Hunlar'ın yıldızı Miladî I. Yüzyılda parlamaya başlamıştır. Onların Avrupa'da var olduklarından söz eden Yunanlı tarihçiler, Asya'dan geldiklerini söylerken sürç-ü lisan etmiş değillerdir.

Örneğin Dionysios (I. Yüzyıl sonu- II. Yüzyıl başları), Hazar Denizi'nin kuzeybatı taraflarında İskit, Un, Kaspi, Alban, Kadusi..lerin yaşadıklarından söz etmektedir.[44] Daha önce de birkaç kez söylediğimiz gibi İskitler, Türk dilli halklardı; Unlar ise şu bildiğimiz Hunlar'dır. Sadece kelimenin başındaki *h* harfi düşmüştür. Kaspiler de Türk dilli halktır. Kelime anlamı 'kayalık bölge insanları' demektir. Albanlar, Alan; Kadusiler ise 'Kad' (kayalık bölgeler) arasında yaşayan Uz~Us'lardır.

Ptolemaeus (II. Yüzyıl) Avrupa Sarmatyasında "Agathirsler'in (Ağaçeriler'in – M. Z.) aşağı kesiminde Savarlar (Türk dilli Subarlar – M. Z.), Basternalar ile Roksolanlar arasında ise Hunlar'ın yaşadıklarını" kaydetmektedir.[45]

IV. Yüzyıl sonlarında (yani bazı bilim adamlarının tahminine göre Hunlar'ın Doğu Avrupa'ya muhaceret ettikleri dönemde) yaşayan Philostorgios, Hunlar'dan bahsederken, onların Asya'dan çıkıp geldikleri konusunda bir tek kelime dahi etmez: "Bu Unlar, muhtemelen vaktiyle Neüriler denilen halktır; Tanaid'in suyunu aldığı Ripeys dağlarında yaşıyorlardı."[46] Zosimos da (V. Yüzyıl 2. yarısı) Hunlar'ın Kralî İskitler olduğu kanaatindedir.[47] P. İ. Karalkin ise

44 Tatişçiev, *İstoriya Rossiyskaya*, I/186.
45 Age., s. 231-232.
46 Age., s. 741.
47 Aynı yerde.

Kralî İskitler'in Türk dilli halkların ataları olduklarını kaydetmektedir.[48] Demek ki, İskit ve Sarmat denilen kabileler arasında, Asuri ve diğer doğu kaynaklarında M. Ö. III. Binyılda yaşayan kabileler arasında zikredilen Hunlar Miladi çağın başlarından itibaren tanınıyorlardı. Bunlar, Kuzey Kafkas'da hakimiyeti ele geçirmek için Alanlar'la mücadeleye girerek onları mağlup etmiş ve onlarla birlikte Roma İmparatorluğu'nun sömürgecilik politikasının önce Kappadokya'da, daha sonra da aynı imparatorluğun Gotlar adıyla tanınan yeni kolonizatörlerin zuhur ettiği batı kesiminde yolunu tıkamışlardır. Elbette ki, "Büyük Halk Göçleri" teorisini savunan bazılarının tahmin ettiği gibi, ne Hunlar, ne da Alanlar birer halk olarak Batıya muhaceret etmiş değiller. Sadece Hun-Alan orduları Batının daha iç kesimlerine sokulmuşlardır; ama her iki halkın ana kitlesi önceki yerlerinde kalmıştır.

Hunlar, V. Yüzyılın sonlarında Alanlar'la birlikte Kuzey Karadeniz civarına yerleşmek isteyen Gotlar'ın üzerine yürüdüler. O dönemin en belli başlı tarihçisi Ammianus Mercellinus, sık sık Hun ve Alanlar'ı özdeşleştirmektedir. Çünkü bu iki halk etnik yönden birbirlerine çok yakındılar. "Ammianus Marcellinus, Alanlar'ın sadece Hunlar'a yardım etmekle kalmadıklarını, hücum edenlerin de kendilerini çoğu kez Alan diye adlandırdıklarını kaydetmektedir."[49]

Attila'nın ölümünden (453) sonra Hun federasyonu yavaş yavaş parçalandı. Hunlarsa, hakim güç olarak, artık sahnede yer almıyorlardı. Esasen Türk dilli Alanlar ve Hazarlar arasına karışıp gitmişlerdi, ama kabile adları olan Hun (sün) etnonimini muhafaza edeceklerdi.

§ 60. Hazar ve Kıpçaklar'la yakın temaslarına göre Alan/Aslar'ın etnik yapısı

Gallia'da Vandal (Doğulu German)larla yakın temasta bulunan Alanlar, Gallia'yı yakıp yıktıktan sonra 409'da İspanya'ya yerleştiler.

48 Karalkin P. İ. *O drevneyşim sposobe*, s. 39-40.
49 Vinogradov V. B. *Alanı v yevrope*, s. 113.

Luzitanya'nın (daha sonraları Portekiz) orta kesimleri ve Karthago (Kartaca) Alanlar'ın payına düştü. Ancak, 416'da İspanya'ya çıkıp gelen Vestgotlar Alanlar'ı mağlup ettiler. 429'da ise Vandal kralı Geizerich, kendisine itaat arzeden Alanlar'la birlikte Afrika'ya göç ederek, orada Roma ordusunu yendi ve kendi yeni devletini kurdu. Fakat Kuzey Karadeniz civarında ve Kafkaslar'daki Hunlar ve Alanlar sırt sırta vererek bağımsız bir rol oynamaya devam edeceklerdir.

Hun İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra, Kuzey Karadeniz'deki iktidar boşluğundan faydalanan çeşitli kabile ve halklar hakimiyeti ele geçirmek için hareketlendiler. Bizans kaynaklarında sık sık *Akathirs, Barsil, Saragur, Savir, Avar, Utugur, Kutrugur, Bolgar* ve *Hazar* etnonimleri geçmektedir. Bu etnik adların tamamı Türk kabilelerine aittir. Barsiller, birçok kaynakta Alanlar'ın yurdu olarak gösterilen Berseliya (Berziliya) yaşıyorlardı. Burada Alanlar'ın, Hazarlar'ın akrabaları sayılan Barsil-Bersullar'la özdeşleştirildikleri kesin.[50] Dahası, Hazarlar da Berziliya'dan çıkmışlardır. Örneğin Theophanes 679-80 yıllarında şöyle yazıyordu: "Önceleri Sarmatya denilen Berziliya'dan büyük Hazar halkı çıkarak, bu bölgede Karadeniz'e kadar uzunan tüm toprakları hakimiyet altına aldılar."[51]

V. Yüzyıldan itibaren Kafkaslar'da Alan kabilelerinin yanı sıra Hazar, Bulgar, Kıpçak vs. gibi diğer Türk kabileleri de arz-ı endam etmeye başladılar. Türk kabilelerinin Hunlar'ın önderliğinde Romalılar'ın ve Gotlar'ın müstemlekeciliğine karşı başarılı bir direniş sergilemelerinden ve Hunlar'ın hakimiyeti kaybetmelerinden sonra, X. Yüzyıla kadar siyaset sahnesine damgalarını vuran Alanlar ve Hazarlar onların yerlerini aldılar. "V. Yüzyıldan itibaren, bilâhare Alanlar'ı da hakimiyet altına alan Hazar Hakanlığı'nın saldırıları genişlemeye başladı."[52] Fakat Alanlar VIII. Yüzyılda yeniden toparlandılar. "X. Yüzyılda bir tarihî bir dönüm noktası kendini gösterdi. Bu defa Hazarlar, kendi sabık vassallarını şu sözlerle değerlendirmek zorunday-dılar: 'Alan krallığı, çevremizdeki tüm halklardan daha güçlü ve

50 Çuçurov İ. S. *Vizantiyskiye istoriçeskiye soçineniya*, s. 117.
51 Age., s. 61.
52 Vinogradov V. B. *Alanı v yevrope*, s. 118.

muhkemdir'".[53] XI. Yüzyıla gelindiğinde ise, Alanlar'la yan yana yaşayan ve aralarında dostâne ilişkiler bulunan başka bir kabilenin – Kıpçaklar'ın yıldızı parlamaya başlamıştı.[54] Kıpçaklar, Alanlar'la birlikte Hristiyanlığı kabul etmişlerdir.

Alanlar ve Kıpçaklar 1222'de Moğol-Tatarlar'a karşı birlikte savaştılar. Sırt sırta veren bu iki halkla baş edemeyeceğini anlayan Moğol-Tatarlar bir hileye başvurdular. "Çingizilerin kumandanı tehlikeyi görünce... Kıpçaklar'a hediyeler göndererek, onların geçmişte Moğollar'ın akraları olduklarını, bu yüzden kendi kardeşlerine karşı çıkmamaları, tamamıyla başka bir halk olan Alanlar'la işbirliği yapmamaları gerektiğini söyledi."[55] Anlaşıldığı kadarıyla muhtemelen Moğol-Tatarlar safları arasında Orta Asyalı pek çok Kıpçak Türkünün de bulunduğunu biliyorlardı ve bu yüzden onlarla akraba olduklarını söyleyerek yaklaşma gereğini duydular. Halbuki Kafkasya Alanları da kısmen Kıpçak (Karaçay-Balkarlar'ın ataları) ve kısmen Oğuzlar'dan (Kafkas Albanyası sakinleri Azerbaycanlılar'ın ataları) teşekkül etmiş bir halktı.

Gerisi malum. Kısa süre zarfında tüm Deşt-i Kıpçak Moğol-Tatarlar'ın eline geçti. Halkının ana kitlesi Yas denilen insanlardan oluşan İdil Bulgaryası 1236-39'da Kuzey Kafkasya Alan-Yasları ise 1238'de Moğol-Tatarlar'ın hakimiyeti altına girdiler.

Görüldüğü gibi askerî ve siyasî yönden güçlü olan Alanlar Türk dilli akrabaları Hun, Hazar ve Kıpçaklar'la el ele vermişlerdir. XIII. Yüzyıldan itibaren Alanlar'ın diğer Türk dilli kabileler nezdinde hakimiyeti kaybettiği görülüyor; ama bu, hiç bir şekilde onların fizikî olarak yok oldukları anlamına gelmez. Aksine Alanlar, diğer Türk dilli halklar arasına dağılarak, onların etnik adlarını almak suretiyle yavaş yavaş bünyelerine dahil oldular. Alan-Yaslar gibi tüm Avrasya halkları arasına saçılan böylesine güçlü bir halk, Osetinler'in oluşmasında da rol oynamış olabilirler ama onların Pers dilli Osetinler'le özdeşleştirilmelerine imkan veren hiç bir işaret yoktur.

Eğer İskit, Sarmat ve Alanlar Osetin dilli olmuş olsalardı, tüm Avrasya'da kendilerinden sonra Osetince toponimler bırakmaları gerekirdi. Fakat, eğer suni şekilde bu tür toponimler uydurulmazsa,

53 Age., s. 118-119.
54 Canaşvili M. *İzvestiya gruzinskix letopisey*, s. 36.
55 Karamzin, *İstoriya gosudartsvo Rossiyskogo*, s. 142.

böyle bir şey yok. Kısacası, tüm işaretler Alanlar'ın Türk dilli olduklarını ve pek çok Türk halkının oluşumuna katkıda bulunduklarını göstermektedir.

SONUÇ

§. 61. Biz, kitabımızın bu bölümünde, Türkler'in en eski çağlardan Miladi V. Yüzyıla yani Hunlar'ın ve bilhassa Türkler'in tarih sahnesine çıktıkları döneme kadarki etnik kökenlerini araştırmaya çalıştık. Sözünü ettiğimiz tarihten itibaren Türkler'in etnik kökenleri oldukça detaylı bir şekilde incelendiği için, o konuyu bu özel araştırmanın muhtevası içine almak istemedik.

Türkler, esasen, tabii olarak M. Ö. uzun bir süre önce vardılar, ama VI. Yüzyılda Doğu Türkistan'da iktisadî, siyasî ve manevî yönden diğer komşu halklarin fevkine çıkmayı başarabildiler. VI. Yüzyıl ortalarında Birinci Türk Hakanlığı'nı kurdular. Fakat VII. Yüzyıl başlarında çıkan iç savaş, imparatorluğun biri doğuda, Moğolistan'da, diğeri Orta Asya ve Cungarya'da olmak üzere Doğu ve Batı Hakanlığı olarak ayrılmasına yol açtı.Türk Hakanlığı'nın etki alanı VI. Yüzyılın son çeyreğinde Mançurya'dan Kırım'a, Yukarı Yenisey'den Amuderya'nın yukarı akımlarına kadar uzanıyordu. Böylece Türk hakanları ilk Avrasya imparatorluğunu kurmuş oldular.

Ne var ki, VII. Asrın kırklı yıllarına doğru, hem Doğu, hem de Batı Türk Hakanlığı yıkıldı. Sadece VII. Yüzyılın son çeyreğinde İlteriş kağan, Doğu Türk Hakanlığı'nın temelleri üzerinde VIII. Yüzyıl ortalarına kadar varlığını sürdüren Türk İmparatorluğu'nu yeniden diklemeyi başardı.

İşte bu tarihten itibaren bazı Türk dilli halkların tarihi başlamaktadır. Ama artık bu umumi Türk etnogenezi değildir.

Değişik birinci el kaynakların tahlil sonuçlarına dayanarak ana meselelerini yeni bir metodla sunmaya çalıştığımız umumi Türk etnogenezi, tüm çağdaş Türk dilli halkların etnogenezinin tetkiki konusuna bir giriş niteliğindedir. Etnik kökenler derinlemesine incelenmeden, diğer halklar arasında Türk dilli halkların bugünkü durumunu belirlemek ve bu etnogenezin gelişim perspektiflerini tayin etmek zordur. Tıpkı W. Churchil'in belirttiği gibi, "Ne kadar geriye bakabilirsek, ileriyi o kadar iyi görebiliriz."

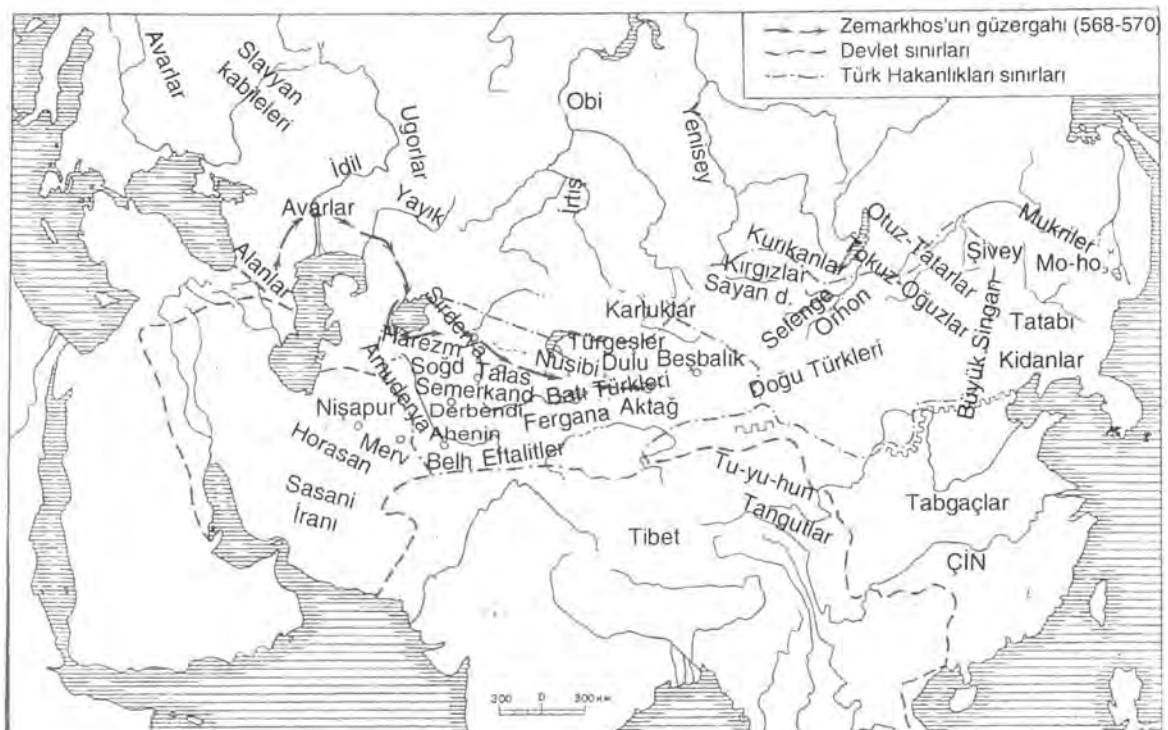

Birinci Türk Hakanlığı

İKİNCİ BÖLÜM

TATARLARIN KÖKENİ

Giriş

TATARLAR HAKKINDA GENEL BİLGİLER

§ 62. Kimlere Tatar denmişti, bugün kimlere deniliyor?

Öncelikle Tatarlar'ın kökeni meselesini aydınlığa kavuşturmak için, burada hangi Tatarlar'dan bahsedildiğinin belirlenmesi gerekir. Çoğu kez etnik yönden birbiriyle ilgisi bulunmayan değişik halklara Tatar dediler ve hâlâ da diyorlar. XIX-XX. Yüzyılda pek çok tarihçi ve etnolog, Kazanlı misyonerlerin izinden giderek, (hiçbir ayırım yapmadan) geçmişte bir şekilde Tatar denilen, örneğin eski Tatarlar, Moğol-Tatarlar, Altın Orda Tatarları ve bugünkü Bulgar-Tatarlar gibi halkların tamamını öylesine Tatar etnik adının şümûlüne dahil ettiler. Birbiriyle ilişkisi bulunmayan veya kısmen ilişkisi bulunan bu etnisiteler sebebiyle Tatarlar'ı kendi aralarında gruplandırdılar. Bu gruplandırmaya Tatar tarihiyle ilgili monografilerde, bazı Ruslar ve kimi zaman da yabancı yazarlar tarafından kaleme alınan orta ve yüksek okul ders kitaplarındaki "Tatarlar" bölümünde rastlıyoruz. Bu durum, belirli Tatar gruplarının etnogenezinin derinlemesine incelenmesine yol açtı ve böylece Tataristan ve Rusya'da şekillenen çağdaş Tatar milletinin yani Bulgar-Tatarlar'ın kökeni meselesi de incelenmiş oldu.

O sıralar Bulgar-Tatar tarihçilerince yürütülen çalışmaların ana yönlerinden biri de, şimdiki Bulgar-Tatarlar'ın eski Tatarlar, Moğol-Tatarlar ve Altın Orda Tatarları olarak gösterilmesine karşı mücadeleydi. Tuhaftır ama, 90'lı yılların ortalarında Tatar tarihçileri arasında şimdiki Bulgar-Tatarlar'ı Altın Orda Tatarları, Moğol-Tatarlar veya eski Tatarlar'la özdeşleştiren kişiler peyda oldu. Bu Tatarist Tatar-

lar, Tatarlar'ın Türk-Bulgar kökenli olduğu teorisini bir yana atarak, onların Moğol-Tatar veya Orda Tatarları olduğunu ileri süren misyonerlerin eskimiş görüşlerini ve aynı zamanda meseleyi Rus devletininin Moğol-Tatarlarca ve keza yerli ahaliyi boyunduruk altına alan Çingiziler'ce fethi açısından değerlendiren Rus tarihçilerin bakış açılarını tercih etmektedirler. Neticede Tatarist Tatarlar ve bazı Rus tarihçileri tüm Tatarlar'ı aynı kefeye koyarak, bugünkü Bulgar-Tatarlar'ı Moğol-Tatar, Orda Tatarları ve hatta "tartar"ların doğrudan torunları olarak göstermektedirler.

Tüm bunları gözden geçirirken, önce Tatar etnik adının anlamını aydınlığa kavuşturmamız gerekir. Kime Tatar diyorlardı, şimdi kimleri Tatar olarak adlandırıyorlar?

1. Günümüzde dahi bilimsel yayınlarda *eski Tatarlar*'a "Tatar" diyorlar. Bu eski Tatarlar'a aşağıdaki gruplar dahil edilmektedir.

Tarihî kaynaklar, Tatar etnoniminin Milattan çok önceleri dahi oldukça yaygın bir iç etnik ad olduğunu, onların Çin'in kuzeyli komşuları ve rakipleri durumundaki bir kabile federasyonu veya halk oldukları sonucuna ulaşmamıza imkan tanımaktadır. Çinliler'in o zamanlar bile Tatarlar'a *ta-ta* 'pis, barbar' adını vererek tarafgir ve hasmâne davrandıkları bilinmektedir. Çinliler, diğer kuzeyli komşularına da ta-ta diyorlardı. Hatta büyük Çin Seddi'ni dahi Tatarlar'dan yani tüm kuzeyli yakın ve uzak komşularından korunmak amacıyla yapmaya başlamışlardı.[1]

Daha sonraları Kül-Tegin adına dikilen runik kitabede (VII. Yüzyıl) *Otuz Tatar* ve Muyun-Çur kitabesinde (VIII. Yüzyıl) ise *Dokuz Tatar* ibarelerine rastlıyoruz. Bunların bu kabilelerin iç etnik adı mı (endoetnonim) olduğu, yoksa başkalarının verdikleri ad mı (ektoetnonim) henüz bilinmiyor; ama runik yazılı kitabelerde Tatar etnoniminin geçmesi, o sıralar Merkezî Asya'da Tatar denilen kabilelerin yaşadıklarını göstermektedir. VIII. Yüzyılda ise Tatar denilen kabileler, Batı Sibirya'da İrtış ile Ural dağları, Kazakistan ve Orta Asya'da VIII-XI. Yüzyıllarda varlığını sürdüren Kimak Devleti bünye-

1 Mitford W. *The History of Greece*, IV/189.

sinde bulunmuşlardır. Bu devlet, Kazaklar'ın ve Sibirya Türkleri'nin (Tatarlar'ın) halk olarak oluşmalarında önemli rol oynamıştır. Kaşgarlı Mahmud, XI. Yüzyılın 2. yarısında, ansiklopedik eseri "Divanı Lügat'it-Türk"de, Türk halklarının listesini verirken, Tatarlar'ın yaşadıkları toprakların Kırgızlar'a yakın bir yerde olduğunu kaydetmektedir. Kaşgarlı, ayrıca, Bizans sınırına en yakın Türkler'in Peçenegler olduğunu, daha ötede ise Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başkırt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar ve Kırgızlar'ın yaşadıklarını; fakat Kırgızlar'ın Çin'in en yakın komşuları olduklarını yazmaktadır.[2] Bu açıklamaya göre Tatarlar'ın Merkezî Asya'da bir yerlerde yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Genel olarak eski Tatarlar denilen bu Tatarlar, bugünkü Bulgar-Tatarlar'ın doğrudan ataları değildirler. Çünkü onlar düzenli kitleler halinde İdil-Bulgar devletinin şekillendiği bölgelere muhaceret etmemişlerdir. Bu Tatarlar'ın önemli bir kısmı bu bölgeye saçılmış olsaydı dahi, Bulgar Devleti bünyesinde umumi Bulgar etnik adını alırdı. Eski Tatarlar, umumi Türk etnoniminin yayılma sürecinde kendi etnik adlarını tedricî olarak kaybetmişlerdir.

2. Eski Tatarlar'ın Merkezî Asya'lı kesimi, Moğol ve Mançur dilli halklar arasında hakim pozisyonda bulunmuş ve sonuncusuna Tatar adını umumi isim olarak bırakmayı başarmışlardır. İşte Timuçin yani Çingiz-han bu Tatarlar'la savaşarak güçlü bir devlet kurmuş ve Tatar umumi adı altında katı disiplinli ve güçlü bir orduyu teşkilatlandırmıştır. Bu orduya genel olarak *Moğol-Tatar* ordusu deniliyordu. Çingizîlerin fetih seferleri sırasında bu ordunun safları arasında Türk, Çinli, Pers, Arap, Kafsyalı, Slavyan, Fin-Ugor vs. gibi mağlup halkların temsilcileri de yer almıştır. İşte bu çok dilli Moğol-Tatarlar, Moğolistan, Sibirya'nın önemli bir kısmı, Kuzey Çin, Kore, Merkezî ve Orta Asya, Afganistan, İran, Kafkas-ötesi, Kuzey Kafkasya, İdil Bulgaryası ve Rusya topraklarının önemli bir kesimini içine alan tüm Moğol feodal imparatorluklarına yerleşmişlerdir. Moğol feodal imparatorlukların yıkılmasından sonra, Batu (Cuçi ulusu), (Mezopotamya, Arap Halifeliği ve Suriye'yi fetheden) Hülagu, Çağatay ve

2 Kaşgarlı, I/28.

(Güney Çin'le diğer ülkeleri fethederek Yüan İmparatorluğu'nu kuran) Kubilay'ın bağımsız Moğol devletlerinin kuruluş ve yükseliş devrinde, Çingizîlerin fâtih ordularına Tatar ordusu deniliyordu. Ama esasen Moğol-Tatarlar tüm Moğol devletlerinde ahalinin önemsiz bir kesimini teşkil ediyorlardı ve bu yüzden yerli Türkler, Çinliler, Persler, Araplar, Kafkasyalılar, Slavyanlar ve keza Türk dilli Bulgarlar arasında hızlı bir şekilde asimile olup gittiler. Moğol-Tatarlar veya sadece Tatarlar, uzun bir süre hakim durumundaki bu devletlerde Çingizîler adıyla anıldılar.

Her ne kadar bazı tarihçiler Moğol-Tatarlar'ı bugünkü Tatarlar'ın ataları sayıyorlarsa da, Bulgar-Tatarlar'la onlar arasında herhangi bir etnik bağ yoktur. Dolayısıyla onları ne Bulgar-Tatarlar'ın, ne Özbekler'in, ne Afganlar'ın, ne Çinliler'in, ne Persler'in vs. ataları olarak kabul edebiliriz.

3. Batı Avrupalı bilim adamları ise, henüz XIV. Yüzyılda tüm Çingizî Moğol devletlerinde yaşayan halkları Tatar veya kendi tanımlamalarıyla *tartar* (Cehennem zebanileri) olarak gördüler. Tatar etnoniminin anlamının bu şekle bürünmesi sebebiyle Batı Avrupalı bilim adamları Avrupa'da hazırlanan ilk haritalara, Çingizîler'in hakimiyeti altında bulunan bölgelerin sınırları dahiline Tartariya denilen bir ülke yerleştirdiler. Hatta tartarlar konusunda eserler yazmaya başladılar. Bizim Tatarist Tatarlarımız tartarlarla ilgili bu tür harita ve ilk eserleri görünce, atalarının büyüklüğü karşısında gerçekten şaşkınlık geçirdiler. İmiş; güya atalarımız, Avrasya'nın bu kadar geniş bir kesimini işgal etmişlermiş. Esasen herkes bilir ki, tartarların torunları yani feodal Moğol imparatorluklarının halklarının ve dört Çingizî ulus sekenesinin Bulgar-Tatarlar'la hiçbir ilgisi yoktur; aksine her şeyden önce onlar Moğol, Türk, Mançur, Çinli, Pers, Arap, Kafkasyalı, Rus, Fin-Ugor vs. dirler.

4. Rus bilim adamları ve onların davet ettikleri Batı Avrupalı üstadlar, Cuçi Ulusu (Altın Orda) halklarının tamamını Tatar diye adlandırdılar. Daha sonra ise, Doğuyu Pasifik Okyanusu'na kadar inceleyerek, tüm doğulu gayr-ı Rus halkları da Tatarlar'a yamadılar. Hat-

ta Sakalin Adaları'nın karşısında yaşayan Paleoasyalı göçebe Oroconlar'a bile Rus araştırmacılar Tatar adını verdiler ve böylece oradaki körfez de Tatar Körfezi adını aldı. Konuya bu şekilde yaklaşılması, bir halkın Orda Tatarları adıyla bilinmesi halinde kabul edilebilir. Altın Orda'da ise çok dilli ve çok etnikli olması sebebiyle vahit bir halkın oluşması için gerekli şartlar mevcut değildi.

5. Rus bilim adamları, doğulu halkları araştırdıkça, Orda Tatarlarının kendi etnonimlerini muhafaza eden birçok etnostan oluştuğunu anlamakla birlikte, onları genel Tatar adıyla adlandırmaktan vaz geçmediler ve bu kelimeyi halkların iç etnik adları veya yaşadıkları yere bağlı olarak aldıkları adlardan oluşan tamlayanlarla birlikte kullanmaya başladılar: *Abakan Tatarları (Hakaslar), Azerbaycan Tatarları, Baraba Tatarları, Başkir Tatarları, Bolgar Tatarları, Bucak Tatarları, Vogul Tatarları (Mansalar), Çağatay Tatarları, Yenisey Tatarları, Kafkas-ötesi Tatarları, Kazak Tatarları (Azerbaycanlılar), Kırgız Tatarları (Kazaklar ve Kırgızlar), Kumık Tatarları, Tatar-Tarançiler, Türkmen Tatarları, Özbek Tatarları, Hakas Tatarları, Çerkes Tatarları* vs. Doğunun sömürgeleştirilmesi sırasında bilimsel heyetlere katılanlar, doğu halklarının Fin-Ugor, Türk, Paleoasyalı vs.lerden oluştuğunu ileri sürdüler. Ama Türkler'i, özellikle de Müslüman olan kesimini Tatar olarak adlandırmayı sürdürdüler ve bu adı Altın Orda tebaası olmayan diğer Türkler'e de ıtlak ettiler. Rus bilim adamları, bilâhare Türkler'i diğer Tatarlar'dan ayırt ederek, birleşik *Türk-Tatar halkları* veya *Türk-Tatarlar* etnonimini kullanmaya başladılar. 1923'de ise genel *Tyurki* veya *Tyurkski* etnonimini kullanmaya karar verdiler. Anadolu Türklerine ise sadece *Türk* adını verdiler.

Altın Orda'nın çöküşünden sonra, devletin bünyesinde yer alan halklar, Moğol-Tatarlar'ın fethinden önceki bağımsız oluşumlarını (Bulgar, Rus, Özbek, Kazak, Başkurt, Karaçay-Balkar, Kumık, Nogay, Çuvaş vs..) tekrar geliştirmeye başladılar. Yine de bazılarında etnonim değişiklikleri gözlenmektedir. Örneğin Sartlar - Özbek, Aslar - Nogay diye adlandırılmaya başlandı. Bulgarlar ise Ruslar'la ilişkileri münasebetiyle epizot teşkil edecek şekilde Tatar etnik adını kullanmaya başladılar. Bu gerçekleri görmezlikten gelen Tatarist Tatarlar

ve bazı Rus tarihçiler, bugünkü Bulgar-Tatarlar'ı etnik yönden Orda Tatarları yani Altın Orda sekenesiyle, bazen de eski Tatarlar, Moğol-Tatarlar, Türk-Tatarlar ve hatta *tartar*larla özdeşleştirmektedirler.

Aslında bugünkü İdil-Ural boyu Tatarlarının dolaysız ataları eski Tatarlar, Moğol-Tatarlar, tartarlar ve Orda Tatarları değil, aksine kelimenin geniş anlamıyla, Altın Orda sakinlerinin bir kısmını oluşturan ve ancak XIX. Yüzyıl sonlarında ortak Tatar etnik adını alan Bulgarlar'dır. Dolayısıyla biz, halkımızı diğer Tatarlar'dan ayırmak zorunluluğu sebebiyle sıradan Tatarlar'dan değil, kesinlikle Bulgar-Tatarlar'dan bahsedeceğiz.

Bu beş gruptan ve Bulgar-Tatarlar'dan başka bir de Kırım ve Dobruca Tatarları var. Yaptığımız bu genel tasniften sonra Tatar etnoniminin anlamlarını gösteren şu tabloyu da sunuyoruz:

Tatarlar			
	Kime Tatar diyorlar	**Kimler diyor**	**Kati etnik adları**
1	**2**	**3**	**4**
1	Çin'in kuzeyli komşuları olan tüm Türk, Moğol, Mançurlar; daha sonra Orhon-Yenisey Türkleri, Kırgızlar'ın komşuları Moğol Kimaklar'ın bir kısmı.	Çinliler (*ta-ta* veya *da-da*), kendileri (zati adları)	Eski Tatarlar
2	Başlangıçta Moğol ve eski Tatarlar'dan, daha sonra tüm mağlup halklardan toplanan Çingizi (fetih ve tenkil) orduları.	Bizzat Çingiziler ve tüm diğer halklar (tahkir amaçlı olarak)	Moğol-Tatarlar
3	Çingizi Moğol devletlerinin tüm sekenesi.	Batı Avrupalılar, Tatar kelimesini (cehennem zebanileri anlamındaki) tartar şekline dönüştürerek.	Tartarlar

4	Cuçi ulusu (Altın Orda) ahalisinin tamamı, yani Özbek, Kazak, Bulgar-Tatar, Kırım Tatarı, Başkurt, Nogay, Karakalpak, Fin-Ugorlar'ın ataları (Tüm gayr-ı Rus doğulu halklar dahil)	Ruslar	Orda Tatarları
5	Daha sonraki tüm Türkler, bilhassa Müslüman Türkler	Ruslar	Türk-Tatarlar
6	Kırım Hanlığı'nın Türk ahalisi.	Ruslar ve XX. Yüzyıldan itibaren bizzat kendileri.	Kırım Tatarları
7	Kuzey Karadeniz Türkleri	Ruslar ve XX. Yüzyıldan itibaren bizzat kendileri.	Dobruca Tatarları
8	Moğol öncesi İdil-Bulgar Devleti'nin ve Bulgar hegemonyası altında kalan tüm bölgelerin Türk dilli ahalisinin torunları	Ruslar ve XIX. Yüzyıl sonlarından itibaren bizzat kendileri.	Bulgar-Tatarlar.

§ 63. Bulgar etnik adı ve anlamları

Bulgar, Bolgar iç etnik adının Rus dilindeki söyleniş şeklidir. Bu adlandırma, İdil Bolgarları'nın tanımlanması konusunda genel kabul görmüştür. Ancak, daha eski dönem için de bilim adamları, Kafkasya, Kuzey Karadeniz, Tuna ve nispeten daha eski Orta Asyalı diğer Bolgarlar'ın adı olarak yerleşen "Bolgar" şeklini kullanıyorlardı.

Biz bu çalışmamızda genel ad olarak Bolgar kelimesini kullanacağız, ama İdil Bolgarları'ndan bahsederken sadece "Bulgar" şeklinde yazacağız.

Bulgar/Bolgar etnoniminin etimolojisi konusunda bilim adamları oldukça değişik görüşler bildiriyorlar. Tuna Bolgarlarına mensup

bilim adamı Christo Todorov-Bembersky "Bolgar(in) etnoniminin mevcut etimolojilerinin tematik sistematizasyon denemesi" adlı makalesinde bu görüşleri bir araya toplayarak, tasnif etmiştir.[3] Onun yaptığı tasnif şu tematik etimoloji gruplarını içermektedir:

1. Bolgar(in) etnonimin İncil'de geçen bir isimden veya tarihi bir şahsiyetin adından (eponimik etimolojiler) geldiği belirtilen kelimenin etimolojileri: *Bolgar,* Nuh oğlu Yafet'in oğullarından birinin adıdır; *Bolgar* sözcüğü, Hazar ve Kumanlar'ın kumandanı Bulgarios'un adından gelmektedir.[4] *Bolgar* sözcüğü, İskit'in oğlu Bolgar adından gelmektedir; *Bolgar* sözcüğü, M. Ö. 127 yılından bu yana bilinmektedir ve kumandanları Bl'ger'in adından alınmıştır vs.[5]

2. Bolgar(in) etnonimiyle ilgili etimolojiler, şu diğer etnonimlerin kopyası gibidir: *Beşgur/Başgur* (Başgir) 'beş Ugor' etnonimiyle anlam yönünden uyuşan *Bolgar/Bulgar*; Bolgarca 'beş' anlamındaki *bul* ve *–gar* – ugor, bulgar da yine 'beş Ugor' anlamındadır.[6]

3. Bolgar(in) etnoniminin herhangi bir toponimden gelişine göre etimolojiler: Bolgar, *Volga/Bulga* nehrinin adından gelmiştir; *bolga-ar* 'Volga halkı'; Bolgar, *Bug, Bucak, Bolgarçay, Bolkardağ* toponimlerden gelmektedir.

4. Ön Bolgarlar'ın yaşadıkları yere göre yapılan etimolojiler: Bolgar – Osetince *bılgaron* (dağın eteğinde yaşayan insanlar)dan 'yüksek dağlar' veya 'sarp sahil' anlamındadır; *bulag-er* 'kaynaklı toprak', *bulga-ar* 'nehir kenarında yaşayan insanlar' vs.[7]

5. Ön Bolgarlar'a ait bazı sosyal karakterlerin mevkisiyle ilgili etimolojiler: *Bolgar* 'isyankâr, âsi' veya *bolgar(in)* 'zenginleşen insan', *bulgar(in)* 'akıllı adam', *bolga-ar* 'samur avcısı' (çünkü *bulga,* Moğolca samur anlamındadır); *bulgar* 'şehirli' (*balıg* 'şehir' demektir).

6. Bolgar(in) etnoniminin, bu adı taşıyan halkın karmaşık kökenini yansıtan etimolojiler: *Bolgar* – 'Slavyan-Türk karışımı'; *bolg,*

3 Todorov, Bembersky X. *Opıt tematiçeskoy*, s. 175-219.
4 Age., s. 176.
5 Age., s. 177.
6 Age., s. 178-179.
7 Age., s. 187-192.

bolgatmak 'karıştırmak' kelimesinden.[8]

7. Bolgar(in) etnoniminin totemik köken ve totem muhtevalı etimolojileri: Bulgar 'zerdeva, samur', 'kurt sürüsü' (mecazi anlamda: silah arkadaşı).[9]

Türkçe etnonim oluşturma sistemine göre *bolgar* sözcüğünün sonundaki *ar,* 'erkekler, insanlar' anlamında birincil Türkçe etnonimlerdendir. Bu sonekin tamlayanı *bolak* 'kaynak' veya *balıg* 'şehir' kelimesidir. Bolgar sözcüğü, bir bütün halinde 'nehir kenarında yaşayan insan' veya 'şehirli insan' anlamındadır. Bulgarlar'ın hemen her yerde Suar'lara yakın olarak yaşadıkları göz önünde tutulursa, bu durumda Bulgar sözcüğünün 'nehir kenarında yaşayan insan' anlamı daha inandırıcıdır. Çünkü *Suar* da aynı anlamdadır.

Bulgar etnik adının Volga hidronimiyle ilişkisine gelince, çok rahatlıkla Bolgar kelimesinin Volga'dan gelmediğini, aksine Volga hidroniminin (daha önceki adı Bolga) Bolgar etnoniminden geldiğini söyleyebiliriz. Ruslar, Bolgar sözcüğünün *Bolga/Volga* nehri sahilinde yaşayan insanlar anlamında olduğunu tahayyül etmiş olsalar gerek.

Bulgar/Bolgar etnonimi de çok anlamlıdır. Orta Asya'da Milattan çok önceleri dahi bu ad geçmektedir ve onlara Orta Asyalı veya Hindukuşlu Bolgarlar diyorlardı.

Kuzey Karadeniz bölgesindeki Bolgarlar, atalarının Milattan önce VII. Yüzyıldaki *Onogur/Hunogur* adıyla anılıyorlardı. Onların kurdukları yerleşim birimi de *Honogur/Thanagor* adıyla anılıyordu. Yunan kolonizatörler bu şehri M. Ö. VII. Yüzyılda oldukça büyülttüler. Aradan bin yıl geçtikten sonra Thanagorya adıyla anılan bu şehir, Büyük Bolgarya yani Kubrat'ın devletinin başkenti oldu. Bu devletin bünyesinde yer alan diğer Türk dilli kabileler de genel Bolgar etnonimi taşıyorlardı. Keza Kuzey Karadenizli Bolgarlar'a da Bolgar deniliyordu. Hindukuş Bolgarları'yla Kuzey Karadenizli Bolgarlar, tabii olarak etnik yönden akraba idiler, ama henüz daha önce nere-

8 Age., s. 199-203.
9 Age., s. 203-208.

de yaşadıkları, nereden, nereye ve ne zaman muhaceret ettikleri sorularının cevabı bulunmuş değil.

Kubrat'ın devletinin dağılmasından sonra, aynı etnik adı taşıyan üç halk şekillendi: 1) Tuna boylarında Asparuh'un kurduğu Bolgarya. Buradaki Bolgarlar birkaç kuşak hakimiyeti ellerinde tuttuktan sonra Slavyanlaştılar. Böylece Slavyan dilli bir Bolgar halkı oluştu; 2) Kuzey Kafkasya'da Türk dilli Bolgarlar'ın bir kısmı hayatta kalmayı başarmıştır ve Balkarlar da onlardan türemiştir; 3) Orta İdil boylarında bir Bolgar Devleti kurulmuştu ki, buradaki tüm yerli Türk kabileleri umumi Bulgar/Bolgar adını aldılar. Bu Bolgarlar'ı birbirinden ayırt etmek için Bolgar kelimesi tamlayanlarla birlikte kullanılmaktadır: Tuna Bolgarları, Kafkas Bolgarları (daha sonraları başka bir fonetik varyantıyla Balkarlar), İdil Bolgarları (daha sonra Bulgarlar).

Bulgar/Bolgar etnoniminin kullanılışında, Tatar etnik adının kullanılmasında yaşayan karmaşalar söz konusu değildir. Çünkü anlama kesinlik kazandıran tamlayan sözcüklerle birlikte Bulgar/Bolgar etnoniminin kullanılmasına karşı çıkan kimse yok. Yalnızca Bulgar kelimesinin dar ve geniş anlamda aynı manada kullanıldığı haller vardı: a) Bulgarlar, kelimenin dar anlamıyla İdil Bulgar Devleti'ni kuran asıl Bulgar halkıdır; b) Bulgarlar, kelimenin geniş anlamıyla, asıl Bulgarlar'ın ve daha sonra umumi Bulgar etnonimini alan tüm Türk dilli ve dili Türkçeleşen yerli kabileler'in yer aldığı İdil Bulgar Devleti ahalisidir. Bu iki anlamın birbirinden farksız oluşu dolayısıyla, bilim adamları çoğu kez İdil Tatarlarının ataları hakkında yanlış hükme varmaktadırlar. Bazı tarihçiler, Bulgar etnonimini yalnızca dar anlamıyla kavradıkları için, Bulgarlar'ın Tatarlar'ın ataları olarak kabul edilmesinin İdil Tatarları'nın ilk yapısını bozduğunu, dolayısıyla Tatarlar'ın kökeninin Moğol-Tatarlar'a bağlanmasının güya daha akıllıca olduğunu ileri sürmektedirler. Bu görüşü savunanlar, İdil Tatarları'nın atalarının kelimenin geniş anlamıyda Bulgarlar olduğunu göz önünde bulundurmuyorlar.

§ 64. İç ve dış etnonim olarak *Tatar* ve *Bulgar* adları

Bilim adamları, endoetnonimlerle ektoetnonimleri, ayrıca onların iç ve dış kullanımlarını birbirinden ayırt etmeye çalışmaktadırlar.

Tarihi açıdan endoetnonim, bir halkın zati adıdır, ektoetnonim ise komşularının veya yabancıların o halka verdikleri isimdir. Örneğin, Tatar etnonimi, eski Tatarlar'ın bir kısmı için hiç şüphesiz zati isimdi, ama diğer bir kısmı için yani Moğollar'ın ve Mançurlar'ın ataları için yabancı bir ad olarak telakki edildi. Yani onlara sadece Çinliler Tatar diyorlardı ve muhtemelen onları Türk dilli Tatarlar'la özdeşleştiriyorlardı. Tatar etnonimi, Moğol-Tatar ve Orda Tatarları'nın sadece bir kısmının iç etnik adıydı; büyük bir kısmı için ise bu, yabancıların taktığı bir addı. Yani yönetici kabile kendine Tatar adını almıştı ki, Tatar Devleti adı da buradan gelmiştir. Moğol-Tatarlar ve özellikle Moğol-Tatar savaşçıları arasındaki Türkler, Çinliler, Koreliler, Afganlar, Persler, Araplar, Fin-Ugorlar, Bulgarlar, Başkurtlar ve Ruslar kendilerine Tatar demiyorlardı. Çünkü onlar için Tatar etnonimi yalnızca yabancı bir isimdi.

Yabancıların verdikleri isme uygun olarak bizzat bu halkın temsilcileri de kendilerini yabancı halklara bu adla tanıttılar. Örneğin, İdil-Ural, Kırım, Kuzey Karadeniz'de yaşayan yerli Türk kabilelerinin temsilcileri, Alman şovalyelerine karşı silahlı mücadele etmek için XIV. Yüzyıl sonu ile XV. Yüzyıl başlarında Litva'ya göç eden Vitaustas'ın isteği üzerine kendilerini yerli Tatar halkı olarak takdim ettiler. Bu, her ne kadar kendi topraklarında daha önceleri Bulgar, Nogay, Taur, Kıpçak vb. zati adlara sahip iseler de, Cuçi Ulusu (Altın Orda) Tatar Devleti'nden oldukları anlamına geliyordu. Zamanla Tatar dış etnonimi bu halkın zati adı halini aldı, ama diş etnik ad kullanılırken mutlaka Litva tamlayanıyla birlikte kullanıldı (Litva Tatarları).

Batı Avrupalıların muhtemelen Kubilay, Çağatay, Hülagu ve Cuçi'nin Tatar devletlerinin bünyesinde bulunan bu halklar için kullandıkları *tartar* tononimine gelince, bu, hiçbir zaman söz konusu halk-

ların iç etnik adı olmamış, sadece ektoetnonim olarak kullanılmıştır.

Ruslar, gerek Moğol-Tatarlar'ı, gerek Orda Tatarları'nı, gerek tüm doğulu gayr-ı Ruslar'ı ve gerekse sabık Türk-Müslüman halkların tamamını Tatar olarak adlandırdıkları halde, – ki şimdi bile bilimsel kitaplarda onlardan Tatar diye bahsetmektedirler, - bu sözcük sadece ektoetnonim olarak kullanılmaktadır. Çünkü ataları vaktiyle Altın Orda topraklarında yaşayan bu halkların tamamı, yabancıların verdikleri Tatar adını kullanmalarına rağmen, söz konusu etnonimi iç etnik ad olarak taşımayı reddetmişlerdir. Bunun tek istisnası Bulgarlar, Kırım Nogayları ve Dobruca Türkleri olmuştur. Bu Türkler, Tatar etnonimini zati isim ve endoetnonim olarak yalnızca XIX. Yüzyıl sonları ile XX. Yüzyıl başlarında benimsemişlerdir.

Tatar etnoniminin Bulgar-Tatar iç etnik adı şeklinde kabul edilmesi süreç ve sebepleri üzerinde daha sonra duracağız. Şimdilik burada sadece bu etnik adın Kırım ve Dobruca Türkleri tarafından kabul görmesini konusunda bir iki kelam etmekle yetineceğiz.

Kırım'ın tüm bozkır kesimi, çevre bölgeler ve keza Kerç Yarımadası'ndaki ahali, Tatar etnonimini benimsemeden önce *Kırım Nogayları* veya sadece *Nogay (Nog'ay, Nog'aylı)* adını kullanıyordu. Kırım halkının bir kısmı kendisine *Kıpçak* (K'ıpşçak) adını almıştır. Dağlık Kırım'da, dağ eteklerinde ve Kırım'ın güney sahilinde yaşayan halk ise, Nogaylar arasında *Tat* (Tatlar) adıyla anılmıştır. Ancak, XV. Yüzyılın ikinci yarısında ve XVI. Yüzyıl boyunca, Kırım Hanlığı'nın oluşum sürecinde, çöken Tatar Cuçi Ulusu Devleti'nin yeniden canlanması ümidiyle Kırım halkına Tatar etnik adı verilmiştir. "Kırım'ın aslen Türk olan ahalisi, uzun bir süre Tatar etnik adını reddetmiştir. XVII. Yüzyıl şâirleri, kendilerini ve halklarını Kıpçak olarak adlandırmaktadırlar. Günümüzde dahi, vaktiyle Kırım'dan ayrılmış olan pek çok insan- yaşlı nesil,- kendilerinin Tatar değil, Kıpçak, Nogay, Kırım Türkü, Kırımçan olduklarını üstüne basa basa belirtmektedirler."[10] Günümüzde ise Tatar etnonimi Kırımlı Tatarlar'ın iç etnik adıdır.

10 İzidinova S.R. *Krımskotatarskiy yazık*, s. 299.

Şu anda Romanya ve Bulgaristan sınırları içinde kalan Dobruca'daki Balkan Türkleri, sabık Tatar ektoetnonimini, aralarında yaşayanların çoğunluğunu aslen Kırım'dan gelenler (XIX. Yüzyıl) oluşturduğu için, endoetnonime dönüştürmeye başlamış bulunuyorlar. Kırım'da olduğu gibi buradada üç lehçe bulunmaktadır: Tat (Güney sahili Kırım-Tatar ağızı), Tatarca (orta veya merkezi Kırım-Tatar ağızı) ve Nogayca (kuzey veya bozkır Kırım-Tatar ağızı). Bu lehçeler, şu anda, komşu Türk ağızlarının güçlü etkisine maruzdur.[11] Türkleşme süreci devam ettikçe, burada Tatar etnonimiyle ilgili bir tartışma kalmayacaktır.

Bulgar/Bolgar etnonimi de her zaman zati isim olarak kullanılmamıştır. Çünkü bu isim, birkaç devlet kurmayı başaran gerçek Bulgarlar'ın zati adıydı; ama bu devletlerin ahalisini oluşturan diğer halklar, bu etnik adı başlangıçta yabancı bir isim olarak değerlendirmiş, fakat zamanla onların da zati adları haline gelmiştir. Örneğin, Tuna Bolgarları'nın hakimiyeti altına giren Slavyanlar için Bolgar adı bir süre sonra endoetnonim halini almıştır. İdil Bulgar Devleti'nin bünyesindeki Başkurtlar için Bulgar etnonimi yabancı bir adlandırmaydı. Ama Moğol-Tatarlar'ın yayılması onları Bulgar adını zati ad olarak kullanmaktan kurtarmıştır.

Yabancı bir ad olarak Bulgar etnonimi Batı Sibirya Türkler'ine kadar ulaşmıştır ve onlar, Tatar etnonimini kendi endoetnonimleri olarak kabul edinceğe kadar, zati isim şeklinde kullanmışlardır. Bulgar adı Astrahan Tatarları'nın atalarında da tutunamamıştır. Bu sözcük, Orta İdil ve Ural Tatarları'nın yani İdil Bulgar Devleti bünyesinde uzun süre yaşayan atalarımızın da zati adıydı.

Günümüzde ise, Tatar adını kullanmakla birlikte, bunun diğer Tatarlar'la karıştırılmamasını amaçlayan pek çok grupta sabık Bulgar adını ihya etme konusunda sosyal bir yöneliş göze çarpmaktadır.

Yukarıda belirtilen hususla bağlantılı olarak, Tatar ve Bulgar et-

11 Pokrovskaya L. A. *Balkanskix tyurkov yazıki*/Yazıki mira. Tyurkskiyeyazıki, s. 197.

nonimlerinin iç ve dış kullanımı konusunda birkaç söz söylemek gerekmektedir.

Kırım, Dobruca ve İdil boyu Tatarları, kendi aralarında halklarına Tatar derler; çünkü kendi aralarında Tatar kelimesiyle neyin kastedildiği herkesin malumudur. İç ve dış (yani bu Tatarlar arasında kullanılmayan) etnonimin kullanılması sırasında, Tatar sözcüğü tamlayan olmadan tek başına kullanılırsa, o takdirde konuya vakıf olmayan okuyucu kelimenin anlamını kesinlikle kavrayamaz. Çünkü Tatar sözcüğü, Kırım Tatarı, Dobruca Tatarı, İdil boyu Tatarı, Sibirya Tatarı, Bulgar Tatarı gibi anlamı kesinleştiren tamlayanlarla kullanılmak zorundadır.

Aynı şekilde Bulgar etnoniminin iç ve dış kullanımında da mutlaka uygun bir tanımlayan kelime kullanılmalıdır: İdil Bulgarları (Bulgarlar), Tuna Bulgarları (Bolgarlar), Kafkas Bulgarları (Balkarlar), Karadeniz Bolgarları vs.

Tarihi planda değişik Tatarlar'dan bahsederken Tatar etnonimini kesinlikle uygun bir tanımlayanla birlikte kullanmalıyız: Eski Tatarlar, Moğol-Tatarlar, Orda Tatarları, Çağatay Tatarları, Bulgar-Tatarlar vs..

§ 65. Bulgar-Tatar etnonimi ve anlamı

Tatar etnoniminin diyakronik ve senkronik açıdan farklı şekillerde adlandırıldığını ve bu iki değişik adın, birbiriyle ilişkisi bulunmayan halkların etnik isimleri olduğunu kesinkes biliyoruz. Dolayısıyla Tatar dış etnoniminin tanımlayan olmadan kullanılması, Tatar denilen hallkların etnogenezinin incelenmesinde karmaşıklığa ve ciddi bulanıklıklara yol açar.

Bu durumu göz önünde bulundurarak, Tatar etnoniminin iç ve dış kullanımı sırasında mutlaka uygun tanımlayanlar da kullanılmalıdır. Bugünkü Tatarları tanımlamak için üç birleşik etnonim kullanılmaktadır: Kırım Tatarları, Dobruca Tatarları ve Bulgar-Tatarlar.

Kırım ve Dobruca Tatarları adı, onların yaşadıkları yerlerle bağ-

lantılıdır. Bulgar-Tatarlar adı ise, kökenleri Bulgarlar'la bağlantılı olan Tatarlar'ın ismidir. Bazı bilim adamları Bulgar-Tatarlar adı yerine, onların saçıldıkları bölgeleri gösteren başka etnonimleri tavsiye etmektedirler: Kazan Tatarları, İdil-Ural Tatarları, İdil Tatarları vs. Ama bunlardan hiçbiri, Batı Sibirya ve Litvanya Tatarları'nı teşmil etmediği için, tüm Bulgarları kucaklayacak durumda değildir. Bilim adamları, henüz XIX. Yüzyılda, tüm bunları göz önünde bulundurarak son derece uygun bir etnonim buldular: Bulgar-Tatarlar. Halbuki bu birleşik etnonimin kullanılması fikri, henüz XVII. Yüzyılda Alman bilim adamı Adam Olearius tarafından teklif edilmişti. İdil boyuna yerleşen Olearius, yerli Türk ahaliye sadece Tatar değil, Bulgar Tatarları, yani Bulgar-Tatarlar adını vermişti.[12] Bu etnonimin fiilen kullanılmaya başlaması 1877'de S. M. Spilevsky'nin "*Drevniye goroda i druguyi bulgaro-tatarskiye pamyatniki v Kazanskoy gubernii*" (Kazan Eyaletindeki Eski Şehirler ve Diğer Bulgar-Tatar Yadigârları" adlı eserinin yayınlanmasından sona mümkün olmuştur.

Kırım Tatarları ve Dobruca Tatarları etnonimlerinin kullanılmasıyla ilgili özel bir tartışma yok. Halbuki birleşik Bulgar-Tatar etonimi üzerinde sürekli tartışmalar yapılmaktadır. Güya vahid ve büyük bir Tatar halkını çağrıştırdığı için tanımlayan olmaksızın Tatar etnonimini kullanmak yeterlidir diyenler var. Bu çocukça çıkış, pek de genç olmayan bazı tarihçilerimiz tarafından körüklenmektedir. Tabiidir ki, Tatar adını taşıyan üç değişik halkın var oluşu, genel kabul görmüş bir vakıadır.[13] Dolayısıyla Tatarlar'dan bahsederken, hangi Tatarlar'dan söz edildiğini belirtmek için o etnonimi bir tanımlayanla birlikte kullanmak zorundayız.

Bazıları, eğer halkımız Bulgar-Tatar etnonimini kullanırsa, bunun zaman içinde Tatar isminin düşmesine ve halkın kendini tanımlamak için sadece Bulgar adını kullanmasına, böylece güya bizlerin, geçmişteki büyük bir halka işaret etmek için kullanılan Tatar etnonimi kaybedeceğimizden korkmaktadırlar. Bu görüşte olanlara Kı-

12 Oleari, *Opisaniye puteşestviya*, s. 408.
13 Rorlich, *The Volga Tatars*, s. 157-165.

rım Tatarları'nın söz konusu birleşik etnonimi kullanma sonucunda Tatar sözcüğünü unutmadıklarını, kendilerine özgü sabık Kırımçak veya Nogay adını da diriltmediklerini hatırlatmak gerekir.

Eğer birleşik Bulgar-Tatar etnoniminden Tatar sözcüğünün düşme tehlikesi olmuş olsaydı, Bulgar-Tatar etnonimi şu veya bu şekilde XVII. Yüzyıldan bu yana kullanıldığı için o sözcüğü çoktan unutmamız gerekirdi. Netice itibariyle, Bulgar-Tatar etnoniminin kullanılmasından korkmak için herhangi bir mesnedimiz yoktur.

Astrahan, Kazan, Kasimov, Nijnigorod, Sibirya, Litvanya, Orenburg Tatarları'na Bulgar-Tatarlar denilir. Çünkü bu halkların tamamı Bulgar Devleti'nin bünyesinde yer alan veya hakimiyetine giren ve umumi Bulgar etnonimini benimseyen yerli Türk kabilelerinin torunlarıdır. Sadece XVIII. Yüzyıl sonlarıyla XIX. Yüzyıl başlarında Tatar etnik adını kullanmaya başlamışlardır. Dolayısıyla Bulgar-Tatar yalnızca bu tarihten itibaren Tatar adıyla anılan bu halkın adı ondan önce Bulgar, tüm dönemlerde ise Bulgar-Tatarlar'dı.

Bulgar-Tatarların bilahare kaydettiği bu gelişme Ş. Mercani tarafından başarılı bir şekilde ortaya konulmuştu. G. Ahmerov, Rıza Fahreddinov, C. Validi, G. Sağdi, G. Gubaydullin, Yu. Akçura, S. Maksudi, G. İshaki, M. Hudyakov, H. Atlasi, H. Gimadi, G. Yusupov, M. Safargaliyev, T. Davletşin, Y. Abdullan, A. Halikov, A. Karimullin, R. Nafigov, İ. Tahirov, S. Alişyev ve daha birçok Tatar tarihçi ve politikacıları, Mercani'nin izinden giderek hiç çekinmeden Bulgar-Tatar etnonimini kullanmışlardır.

1917-20 yıllarında Türk-Tatar etnonimi de kullanılmıştır, ama önceki Rus bilim adamları bununla tüm Türkler'i kastetmişlerdir. Halbuki şimdi bu terim sadece Bulgar-Tatarlar'ı değil, Kırım ve keza Dobruca Tatarları'nı da içine almaktadır. Bu yüzden Türk-Tatarlar etnonimi artık Bulgar-Tatarlar'ı tanımlamak için kullanılmamaktadır.

Bulgar-Tatar etnonimi bugünkü Tatarlar'ı eski Tatar, Moğol-Tatar, tartar, Orda Tatarları'ndan ayırmaktadır. Moğol-Tatarlar, fethedilen yerli halklardan kurulan güçlü ordular sayesinde Avrupalı ve

Persler'in ahalisine *tartar* adını verdikleri dört imparatorluk kurmuşlardır: Çağatay Ulusu, Cuçi Ulusu, Kubilay Ulusu ve Hülagu Ulusu (İlhanlılar).

Cuçi Ulusu bünyesinde çok az Moğol-Tatar vardı ve bunlar da yerli Türkler ve hatta Bulgarlar arasında hızlı bir şekilde asimile olarak *Bulgar* etnik adını aldılar. Ancak, devletin adı Tatar Devleti olduğu için, burada yaşayan ahali diğer halklar tarafından Tatar diye adlandırıldı ki, bu da bilâhare halkın bir kısmının Tatar etnonimini benimsemesinde etkili oldu.

Şunu da kaydetmemiz gerekir ki, biz, Bulgar-Tatar etnoniminin semantikasına *Suvar, Biar (Bilar/Biger), Kaşan (Kasan), As, Kasar (Hazar), Alan, Akathirs, Macgar, Pardı, Kangar* vb. etnik adlar taşıyan erken Bulgar atalarımızı da dahil ediyoruz.

Şu halde Bulgar-Tatar etnonimi bugünkü İdil-Ural, Batı Sibirya ve Litvanya Tatarları'nı tek bir millet olarak birleştirmekte; onları eski Tatarlar, Moğol-Tatarlar, Orda Tatarları, tartar, Kırım ve Dobruca Tatarları'ndan ayırmaktadır.

§ 66. Bulgar-Tatarlar'ın yapısı ve nüfusları

Bulgar-Tatarlar, şimdi ve geçmişte yaşadıkları bölgelere, dil özelliklerine, dini inançlarına, yerli ve gayr-ı yerli oluşlarına.. göre sınıflandırılmaktadırlar. Bu sınıflandırmayı iyi kavrayabilmek için, burada verdiğimiz şemayı çok dikkatli bir şekilde incelemek gerekir. (Bkz. şema).

Şema incelendiğinde görülecektir ki, Bulgar-Tatarlar, İdil, Sibirya ve Litvanya Tatarları'ndan oluşmaktadır.

Volga Tatarları'na İdil-Ural boyu, bazen de İdil ve Ural Tatarları da denilir. Bu bölgede Tatarcanın orta ve batı lehçelerini konuşan insanlar yaşamaktadırlar. Sibirya (daha ziyade Batı Sibirya) Tatarları, Bulgar-Tatarlar'a mensupturlar ve tarih boyunca Moğol-Tatar fethinden önce Başkurtlar'la birlikte ekonomik, siyasi ve kültürel cihetten Bulgarlar'ın etki alanı içinde kalmışlardır. Sanırım bu tarihî gerçek,

Sibirya Tatarları'nan İdil Tatarları'yla konsolidasyonu konusunda bir anlam ifade etmektedir. Sibirya Tatarları'nın konuştuğu dil, Tatarcanın üçüncü yani doğu lehçesidir. Lehçe ve ağız uzmanları dil işaretlerine göre Batı Sibirya Tatarları'nı, Tobol-İrtış, Barabin ve Tomsk Tatarları olmak üzere üç gruba ayırmaktadırlar.

Litvanya Tatarları, Litva'nın parçalanmasından sonra Polonya, Belorusya, Pribaltık topraklarında kaldıkları için, bazen Polonya, Belorus ve Pribaltık Tatarları diye de adlandırılmaktadırlar. Bunlar, konuştukları Bulgarcayı ve sahip oldukları Bulgar etnik adını kaybetmelerine rağmen Tatar dış etnonimini ve Müslümanlıklarını muhafaza ettiler.

Tarih boyunca yaşadıkları bölgeler itibariyle Bulgar-Tatarlar genel olarak yedi gruba ayrılırlar: 1) Kasim ve Nijnigorod Tatarları; 2) Tambov ve Penza Tatarları; 3) Perm Tatarları; 4) Kazan Tatarları; 5) Bela Vadisi Tatarları (Başkurtlar); 6) Astrahan Tatarları; 7) Orenburg Tatarları.

Bulgar-Tatarlar, dinî yönden de Müslüman ve Hristiyan (Ortodoks) olarak ikiye ayrılırlar. Ayrıca bugün yaşadıkları bölgelere göre yerli Tatarlar ve diaspora Tatarları olarak da ikiye ayrılırlar.

Tataristan, Başkurdistan, Saratov, Samara, Nijnigorod, Kirovsk, Çuvaşistan, Penza, Ryazan, Batı Sibirya ve şu anda tarihen kendilerine ait olan topraklarda yaşayan diğer Tatarlar yerli Tatar grubuna girerler. Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Ukrayna, Moskova, St. Peterburg, Çelyabinsk Tatarları'ndan başka Amerika, Türkiye, Finlandiya, Avustralya vb. ülkelerde yaşayanlar ise diaspora Tatarları grubuna dahildirler.

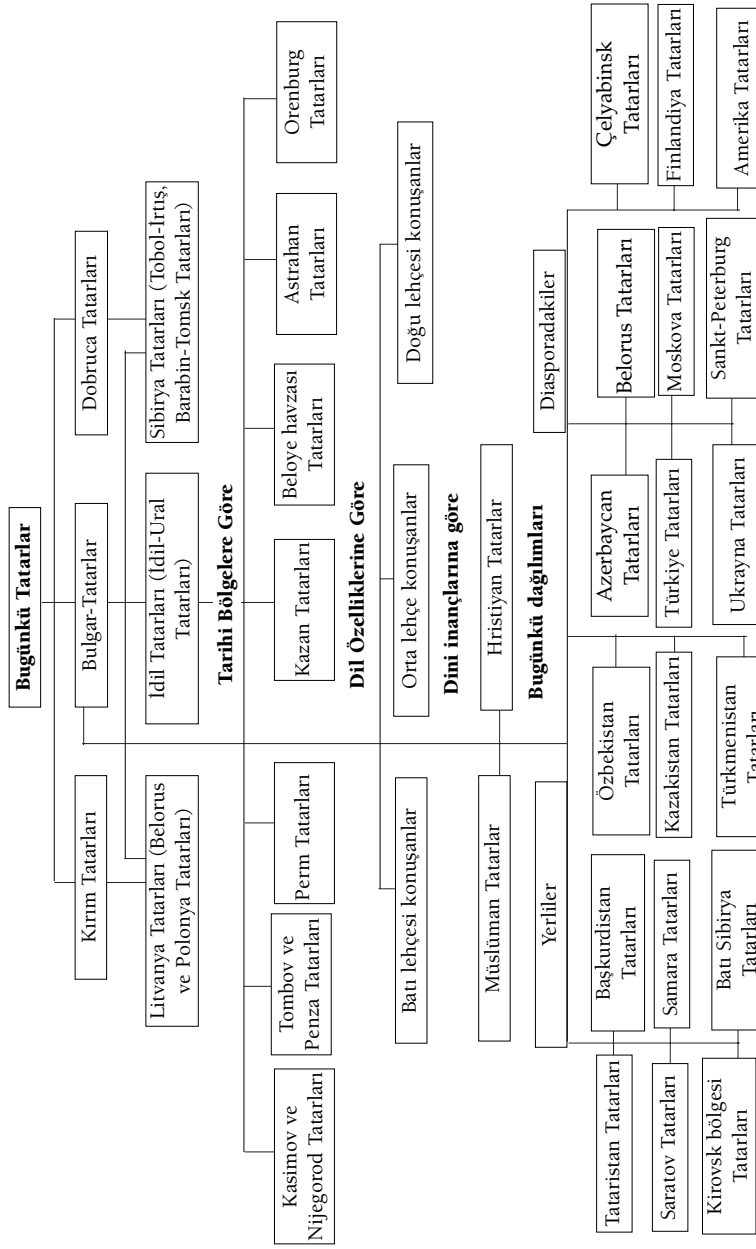
Bugünkü Tatarlar
Kırım Tatarları
Bulgar-Tatarlar
Dobruca Tatarları
Litvanya Tatarları (Belorus ve Polonya Tatarları)
İdil Tatarları (İdil-Ural Tatarları)
Sibirya Tatarları (Tobol-Irtış, Barabin-Tomsk Tatarları)
Tarihi Bölgelere Göre
Kasimov ve Nijegorod Tatarları
Tombov ve Penza Tatarları
Perm Tatarları
Kazan Tatarları
Beloye havzası Tatarları
Astrahan Tatarları
Orenburg Tatarları
Dil Özelliklerine Göre
Batı lehçesi konuşanlar
Orta lehçe konuşanlar
Doğu lehçesi konuşanlar
Dini inançlarına göre
Müslüman Tatarlar
Hristiyan Tatarlar
Bugünkü dağılımları
Yerliler
Diasporadakiler
Tataristan Tatarları
Saratov Tatarları
Kirovsk bölgesi Tatarları
Başkurdistan Tatarları
Samara Tatarları
Batı Sibirya Tatarları
Özbekistan Tatarları
Kazakistan Tatarları
Türkmenistan Tatarları
Azerbaycan Tatarları
Türkiye Tatarları
Ukrayna Tatarları
Belorus Tatarları
Moskova Tatarları
Sankt-Peterburg Tatarları
Çelyabinsk Tatarları
Finlandiya Tatarları
Amerika Tatarları

Bulgar-Tatarlar'ın nüfusuna gelince, bu konuda, sayım sonuçlarına nazaran değişik görüşler mevcut. Kimi bilim adamları, resmi sayım verilerine dayanarak, Bulgar-Tatarlar'ın toplam nüfusunun 6 milyon 645 bin (1989 yılı nüfus sayım sonuçlarına göre) değil, bundan çok çok daha fazla olduğunu kaydetmektedirler. Ancak, elimizde 1979 ve 1989 yılı nüfus sayım sonuçlarından başka bilgi olmadığına göre, bu verilerden yola çıkarak, Tatarlar'ın nüfus artış yoğunluğunu belirlemeyi deneyebiliriz.

1979'da Tatarlar'ın nüfusu 6 milyon 185 bin, 1989'da ise 6 milyon 645 bin. On yıllık nüfus artış oranı 7,4'dür ki, Sovyetler Birliği nüfus artış hızına göre % 9'luk bir çoğalma söz konusu. Bulgar-Tatarlar, nüfus artış hızına göre, Sovyetler Birliği nüfusunun 1,6'sını teşkil etmektedirler.

1979 yılı itibariyle Tataristan'ın genel nüfusunun % 47,8'i, 1989'da ise %48,5 Tatar; yine 1979 yılı itibariyle halkın % 44,1'i, 1989'da % 43,3'ü Rus'dur. 2000 yılı için ön görülen gayr-ı resmi Tatar nüfusu ahalinin % 51'ni teşkil edecektir.

Yine 1979 sayımlarına göre Tatar nüfusun % 14,9'u Başkurdistan'da, % 10,3'ü Özbekistan'da yaşamaktadır. On yıl zarfında yapılan gözlemlere göre Tatarlar'ın Başkurdistan'daki nüfus artış oranında hızlı bir yükselme, Özbekistan'da ise düşme yaşanmaktadır. Örneğin 1989 yılı verilerine göre Başkurdistan halkının % 17'i, Özbekistan'da ise % 7'si Tatar'dır. Görüldüğü gibi hızlı bir oran değişimi yaşanmaktadır. Çünkü Başkurdistan'da daha önce kendilerini Başkurt olarak kaydettiren bazı Tatarlar, demokratikleşmenin imkanlarından faydalanarak Tatar kimliğini ön plana çıkarmayı tercih etmiş, ama Özbekistan'da demokratikleşme yerli halkın lehine gelişmiş; bu yüzden bazı Tatarlar, Tatar kelimesini kullanmanın yol açacağı sıkıntıları göz önünde tutarak kendilerini Özbek olarak kaydettirmişlerdir ki, çok etnikli tüm ülkelerde bu gibi haller sıradan şeylerdir.

Peki acaba Tatarlar'ın kendi ana dillerine yabancılaşma meselesinde durum nedir? 1979 sayımlarında Tatarlar'ın % 85,9'u ana dillerinin Tatarca olduğunu belirtmiş, bu oran 1989'da % 83,2'ye kadar

inmiştir. Buna göre on yıl zarfında kendi ana diline yabancılaşan Bulgar-Tatarlar'ın sayısı 1 milyon 116 bine ulaşmıştır (Halbuki 1979'da 872 bindi). Demek ki, on yıl zarfında Tatarlar'ın genel nüfus artışı % 7,4, kendi ana diline yabancılaşanların oranı ise % 28'dir. Dolayısıyla Tatar halkının Rus, Özbek, Kazak ve diğerleri arasında asimilasyon süreci, genel nüfus artışından daha hızlı yürümektedir. Gazetelerden öğrendiğimiz kadarıyla günümüzde Rus nüfus gerilemekte, ama onunla birlikke Tatar genel nüfusunda da bir büzülme göze çarpmaktadır.

Demek ki, halkımızın yeniden doğuşu ve gelişimi konusunda acil etkin önlemler alınması problemiyle karşı karşıyayız. Bugün için bu tür tedbirler genel olarak belirlenmiş durumdadır. Buna göre yapılması gerekenler şunlardır:

- Kazakistan Cumhuriyeti'nin milli devlet kimliğinin muhafazası ve güçlendirilmesi;

- Pek çok bölgeye düzensiz şekilde saçılmış olan Tatarlar'ın milli ve kültürel yönden tek bir otonomiye kavuşması;

- Tatar nüfusunun hızlı artışını sağlama imkanı yaratacak şekilde tüm Tatarlar'ın sosyo-ekonomik yaşama şartlarının korunup, iyileştirilmesi;

- Halkın yaşadığı bölgelerde çevre, kültür, inanç, dil, pedagoji ve beslenme problemlerinin ele alınıp, iyileştirilmesi;

- Milli hakların insan hakları düzeyinde temini meselesinin halledilmesi;

- Diğer halkların çıkarlarına zarar vermeden, Tatar halkının yeniden milli doğuş ve gelişimi meselesinin halledilmesi;

- Kırsal yerleşim birimlerinin korunup geliştirilmesi; köylülerin kültürel değerlerinin ve hayat tarzının korunması.

Bu milli meselelerin yeniden gündeme getirilip çözümlenmesi, birçok yönden, milli Tatar tarihinin doğru ve gerçek olarak yeniden ihyasına bağlıdır. Bilindiği gibi, tarihçiler, kendi halklarının milli tarihini incelerken, umumi haritayı göz önünde bulundurarak, marji-

nal konularlarla da ilgilenirler ve çoğu kez diğer halkları dışarıdan çıkıp gelmiş, yabancı, hatta bölgenin geçmişteki fâtihleri olarak göstermeye bayılırlar. Dolayısıyla bizim tarihçilerimizin geçmişteki tarihçilerin komşu halkları anlatırken düştükleri hataya düşmemeleri ve çalışmalarını buna göre yapmaları gerekir.

I. TATAR ETNOGENEZİ TETKİK TARİHİ

§ 67. Tatar etnogenezini ilk tetkik teşebbüsleri

Bolgar-Tatarlar, İdil Bolgar Devleti bünyesinde ortak Bulgar adını alan, bilâhare Tatar devleti Cuçi Ulusu bünyesinde Tatar adı yakıştırılan (çünkü onlar kendilerini Bulgar diye tanıtmaya devam etmesine rağmen diğer halklar tarafından Tatar adıyla bilindiler) yerli Türk ve Türkleşmiş kabilelerin konsolidasyonuyla şekillenmişlerdir. Daha sonraları, XIX. Yüzyıl ortalarında, halk arasında sabık Bulgar adı muhafaza edilmekle birlikte, Tatar etnonimi halkın umumi adı haline geldi. Kısacası, bugünkü Bulgar-Tatarlar bir etnos olarak kelimenin geniş anlamıyla Bulgarlar'dan türemiş; Tatar etnonimi ise onların arasında Mogol-Tatar Cuçi Ulusu devleti adından ve Rus halkının orda ahalisine ıtlak ettiği *Tatar* kelimesinden ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Bulgar-Tatar etnogenezini incelerken, Tatar etnoniminin semantika meselelerini bir kenara koyamayacağımız gibi, bu etnonimin Bulgarlar arasında ortaya çıkış tarihini de görmezden gelemeyiz.

Tatarlar'ı ve Tatar etnogenezini ilk inceleme girişimi, en önce Kaşgarlı Mahmud tarafından ansiklopedik eseri "Divan-ı Lügat-it Türk"de yapılmıştır. Bu eser, Hicri 466'da (Miladi 1072-73'de) Araplar'a Türkçeyi öğretmek amacıyla Arap kültürünün etkisi altında kalınarak Arapça olarak kaleme alınmıştır. Arap-Türk kültürünün semeresi olan diğer eserler gibi Kaşgarlı'nın "Divanı" da kayıptı ve ancak XX. Yüzyıl başlarında ortaya çıkarılarak düzenli bir şekilde ve bilimsel olarak incelenmeye başlanmıştır. Yine de biz onu Tatar halkının tanımlanması konusunda ilk teşebbüs olarak kabul ediyoruz.

Tatarlar'ı bir Türk kabilesi olarak kabul eden Kaşgarlı Mahmud, onların coğrafi yerleşimiyle ilgili şu bilgileri vermektedir: "Bizans sı-

nırına en yakın olan Türk kabilesi Peçenegler'dir; doğuya doğru daha ileride ise Kıfçak/Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başkirt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırgızlar uzanmaktadır. Çinliler'e en yakın olanlar Kırgızlar'dır."[1] Yazar, daha sonra Tatarlar ve diğer Türk kabilelerinden bahsederek, Kay, Yabaku, Tatar ve Basmıllar'ın kendi özel dilleri olduğunu, bununla birlikte Türkçeyi de düzgün bir şekilde konuştuklarını belirtmekte; Kırgız, Kıpçak, Oğuzlar'ın.. Türkçe konuştuklarını, Yemek ve Başkirtler'in dillerinin de onlarınkine yakın olduğunu kaydetmektedir.[2]

Bu açıklama, eski Tatarlar'ın Kırgızlar'a yakın bir yerde, muhtemelen Merkezî Asya'da ve belki de Moğolistan'da yaşadıklarını; dillerininse Başkirt ve Yemekler'in diline benzemediğini göstermektedir. Dolayısıyla eski Tatarlar'ın dili, bugünkü Çuvaş diline çok yakın olan Bulgar-Tatar dilinden oldukça farklıydı. Laf aramızda bugünkü Tataristan'da Başkirler'in yanı başında toponim olarak *Cemek-Yamak-Çamak/Şemak-Semak* kelimeleri Yemekler'den kalan yâdigârlardır. Demek ki Başkirce ve Yemekce Bulgar dilinin şekillenmesine katkıda bulunmuştur ve o günkü Tatarca bu halkların dilinden uzaktı.

Kaşgarlı'nın Bulgarlar'la ilgili açıklamaları da etnogenetik açıdan önemli bilgilerdir. Bulgarlar ve Suvarlar'ın, Bizans sınırlarına yakın bölgelerde yaşayan Peçenekler'le yan yana hayat sürdüklerini kaydeden Kaşgarlı, bunların dillerinin Türkçe olduğunu, fakat son hecelerin büzüldüğünü belirtmektedir.[3] Kaşgarlı her ne kadar bu dilleri Oğuz lehçesiyle kıyaslarsa da, Bulgarca ve Suvarcada son hece gerçekten kısadır: Oğuzca: *biliyorum, biliyoruz*; Bulgarca: *bilem, bilebiz*. Yazar ayrıca, Bulgar, Suvar, Yemek ve Kıfçaklar'ın dilinde (d), (y) harflerinin (z)'ye dönüştüğünü belirtmektedir: Bazı Türkler *adak*, bazıları *ayak,* Bulgarlar, Suvarlar ve Yemekler ise *azak* derler. Bu bilgiler, günümüz dil bilimcilerinin harflerin dönüşümüyle ("z"nin "r"ye dönüşümü) ilgili görüşlerinin eski Bulgarcada gerçeği

1 Kaşgarlı, *Divan*, I/28.
2 Age., s. 30.
3 Aynı yerde.

yansıtmadığını göstermektedir. Eğer Bulgarca harf değişim kuralına uymuş olsaydı, o takdirde Türkçe *azak* (*ayak*) sözcüğü *arak* (Çuvaşca *ura* 'ayak') şeklinde telaffuz edilirdi.

Tatarlar'ın etnik kökeninin belirlenmesi konusundaki ilk girişimler Şecere-i Türk'de yapılmıştır. Böyle bir şecere XIV. Yüzyılın Pers asıllı büyük tarihçisi Reşidüddin tarafından hazırlanmıştır. Ona göre temelini Moğollar'ın oluşturduğu Türk halkları Nuh peygamberin oğulları, torunları, torunlarının torunlarından türeyen değişik insanların soyundan gelmektedir. İşte bu Türkler'in kollarından biri de Tatarlar'dı. Reşidüddin, eski dönemlerde Tatarlar'ın Çin sınırına yakın bölgelerde yaşadıklarını kaydederek, "Onların çoğu kez Çin imparatoruna tâbi ve ona vergi ödeyen bir halk olduklarını" belirtmektedir.[4] Daha sonraları Tatarlar'ın yaşadıkları ana bölge Buir-naur denilen bir yerdi.

Bilahâre nüfusları artan Tatarlar, diğerlerine baskın çıktılar; "onların nüfusları hayli arttığı ve diğer Türk boyları, değişik kollara ayrılmalarına ve muhtelif adlar almalarına rağmen, saygıdeğer bir mevkiye geldikleri için, onların adıyla anılmaya ve hepsine Tatar denilmeye başlandı… Bugün ise Çingis-han'ın ve saf Moğol olan boyunun şanı yüceldiği için, onlar da şan ve şöhret kazanmak amacıyla, geçmişte bu adı hiç tanımamalarına rağmen, kendilerini Moğol olarak tanıtıyorlar."[5]

Hiva hanı Ebu'l Gazi Bahadurhan'ın 1663'de kaleme aldığı Şecere-i Türk adlı eseri de bu kaynaklar arasında gösterilebilir. Ebu'l Gazi'ye göre Nuh peygamberin soyundan gelen Alança-han'ın Tatar ve Moğol adında ikiz oğulları vardı. Tatarlar, bu Tatar'ın soyundan türemişlerdir.[6] Tatarlar, ilk önceleri Çin sınırına yakın bölgelerde yaşıyorlardı ve Çin imparatoruna bağlı idiler. Daha sonra Çingis-han'ın askerî seferlerine katıldılar ve onun imparatorluk sınırları içinde yaşamaya başladılar.

Şecere yazım geleneği kültürlü kişilerin sevdikleri bir iş olarak

4 Raşid ad-Din, *Sbornik letopisey*, I/101.
5 Aynı yerde.
6 Abul-Gazi, *Rodoslovnoye drevo tyurkov*, s. 33

devam etmektedir. Bu tür şecereleri yazanlar, kendi halklarını bazı peygamberlerin, Çingizîler başta olmak üzere soyları muhakkak Nuh peygambere dayanan gözde hanların sulbünden gelen kabilelere bağlarlar.

Kaşgarlı Mahmud'un eseri ise gerçekçilik açısından şecerelerden bariz şekilde farklıdır.

§ 68. Çingizî Moğol devletindeki Tatarlar'ın etnogenizinin tetkik tarihi

Moğol-Tatar fetih hareketleri sebebiyle Tatar etnik adı Avrupa ve Yakın Doğuda oldukça iyi bilinmektedir. Çingis-han ve oğulları başka ülkelere düzenledikleri seferler sırasında "her yerde Tatarlar'ı ön cepheye sürdüler. Böylece her yerde 'Tatarlar geliyor!' diye bağırdıkları için adları dört bir yana yayıldı" diye yazmaktadır W. Rubruk.[7]

Meşhur Pers tarihçisi Reşidüddin, kendi döneminin gerçeklerini anlatırken, Çingizîler'in fethettikleri tüm ülkelerde Türkler'e Tatarlar denildiğini kaydettikten sonra şöyle demektedir: "Kitay, Hint ve Sind'de, Çin ve Maçin'de, Kırgız, Kelar ve Başkirler'in yurdunda, Deşt-i Kıpçak'da.. Suriye, Mısır ve Mağrip'deki Arap kabileleri arasında tüm Türk kabilelerine 'Tatar' denilir."[8] Reşidüddin, sözü edilen eserinde, yukarıda adları sayılan ülkelerin tamamında Türkler'e Tatar dendiğini kesin bir dille belirtmektedir. Diğer kaynaklardan da sadece Türkler'e değil, Moğol devletinde Çingizî ordularını teşkil eden tüm halklara Tatar denildiği anlaşılmaktadır.

Reşidüddin daha sonra diğer iki şecere kitabında Moğol-Tatarlar'ın etnik kökenini izah ederek, Tatarlar'ın kökenini peygamberlere bağlamaktadır.

Avrupa'da da Çingizîler'in fetihleri ve onlar tarafından kurulan devlet, Tatar devleti olarak bilinmektedir. Fakat burada *Tatar* etnoniminin yerini *tartar* (cehennem zebanileri) kelimesi almaktadır. Nitekim Fransız kralı IX. Ludwig'in "Eğer Tatarlar gelirlerse, onları

7 Carpini G. *İstoriya mongolov*, s. 116.
8 Raşid ed-Din, *Sbornik*, I/116.

Tartar'a süreriz" dediği rivayet edilmektedir.[9] Gerçekten de Batı Avrupa'da Tatarlar çoğu kez tartar yani Tartar (Cehennem)dan gelenler adıyla anılmıştır.[10]

Moğol-Tatarlar tarafından fethedilen ülkelerin, bilhassa Çingizî Moğol devletinin ve özellikle de bu devletin yıkılışından sonra kurulan dört Çingizî feodalin (Çin'de ve diğer bölgelerde Kubilay, Orta Asya, Afganistan vs.'de Çağatay, İran, Arap ülkeleri vs.de Hülagu, Rusya, İdil Bulgaryası, Kazakistan vs.'de Cuçi) kurduğu imparatorluklardaki halkların tamamına Tatar denilmiştir. Örneğin, Sofya kütüphanesinde 1464 ve 1465 numarayla kayıtlı kitaplarda XVI. Yüzyılın birinci çeyreğine ait kayıtlar "Tatar yer isimleri" başlığıyla başlamaktadır. Metni aynen veriyoruz: "Tatar yer adları: Samarkhand, Çagadaiye, Horusani, Golustani, Kitay, Siniya orda (Kök orda), Şiraz, İspagan, Ornaç, Gilan, Siz, Şarban, Şamahii, Savas, Arzunoum, Telfizi, Gurzistani, Obezi, Gourzii, Bagdat, Temirkabı, Celeznaya vrata (dervâze-i âhenin) çayı, Büyük orda, Kırım, Vastorakan, Saray, Azov, Kalmakı, Nogay, Şibanı, Kazan."[11] Araştırmacı N. A. Kazakov, yukarıda sayılan adlarla ilgili şu açıklamayı yapmaktadır: Ornaç – Urgenç; Siz – Ermenistan Kilikyası'ndadır; Savaş – Sivas; Arzunoum – Erzurum; Telfizi – Tiflis; Obezi – Abhazya; Şibanı – Şiban Tatarları (Özbekler)in toprakları.[12]

XV-XVI. Yüzyıllarda nispeten birazcık detaylı ilk haritalar, "Tartarya"yı Doğu Avrupa, Sibirya, Kafkaslar, Ön, Orta ve Merkezî Asya'ya yerleştirmekte ve bu gelenek oldukça uzun bir süre devam etmektedir. Dolayısıyla V. V. Bartold, bu konuda Batı literatüründeki "Tartarya"nın, Yunan literatüründeki "İskitya" sözcüğü gibi muğlak bir ifade olarak kullanıldığını; Asya'nın merkezî kesimini tanımlamak için kullanılan "Yukarı Tartarya" ifadesinin, sadece kısa bir sü-

9 Bartold V. V. *Soçineniya*, X/271.
10 Matuvoza V. İ., *Angliyskiye srednevekovıya istoçnike IX-XIII vv*., s. 164.
11 Kazakov N. A., *Tatarskim zemlyam imena/* Kulikovskaya bitva i pod'yem natsionalnogo samosoznaniya, s. 253.
12 Age., s. 154.

re önce coğrafî terminolojiden çıkarıldığını" belirtmektedir.[13] V. N. Tatişçiev de aynı konuya dikkat çekmektedir: "Avrupalı yazarlar.. tüm doğu-batı Asya'yı 'Büyük Tartarya" olarak adlandırmaktadırlar.. fakat (*tatar* sözcüğü) tek bir halk için değil, Yayık civarı sakinleri için istimal etmektedir."[14]

Daha sonraları bölgeler ve oralarda yaşayan halklarla tanışan Batı Avrupalı bilim adamları, bu Tatarlar'ı kendi adlarıyla birbirinden ayırt etmeye başladılar. Örneğin XVII. Yüzyıl Alman seyyah ve bilim adamı Adam Oleary, Povolje'de yaşayanları Bulgar Tatarları olarak adlandırmaktadır.[15]

Böylece Batı Avrupa'da da ilk etnogenez araştırması, o sıralar yine Avrupalılar'ın Tartarlar dediği halkların birbirinden ayırt edilmesi gayretiyle sınırlı kalmaktadır. Avrupalılara göre "Tartarlar" Moğol-Tatar fâtihlerin bâkiyeleridirler. Sadece Doğu Avrupa veya Asya'ya yerleşen bazıları, bu Tatarlar arasında yerli halkların da bulunduğunu kavramaya başlıyorlar.

Rusya'da gayr-ı Rus halklarla ilgili ilk etnogenez araştırmalarıyla önce I. Peter, bilâhare Rus Bilimler Akademisi tarafından davet edilen yabancılar uğraşmışlardır. XVIII. Yüzyılda ise Rus Bilimler Akademisi Povolje, Sibirya ve Kafkaslar'da gayr-ı Rus halkların araştırılması için bir dizi heyetler gönderdi. Başlarında G. Şober, D. G. Misserşmidt, G. F. Miller, İ. E. Fisher, P. S. Palas, İ. İ. Lepehin, S. G. Gemelin, İ. A. Gildenstedt, İ. P. Falk, İ. G. Georgi gibi naturalitst bilim adamlarının teşvikleri ve "aydın yöneticilerin" bilimsel organizasyon faaliyetleri sayesinde bu heyetler tarafından, o günkü Rusya'nın doğu uç kesimlerinde yaşayan değişik halklar ve bâkiyelerle ilgili pek çok lengüistik, etnografik, toponomik, tarihi ve coğrafi malzeme toplanmış ve kısmen incelenmişti. Bunlar arasında muhtemelen önemli ölçüde Türk halkları, Türk dilleri, tarih ve folkloruyla ilgili malzemeler de vardı.[16]

13 Bartold, *Soçineniya*, IX/271.

14 Tatişçiev V. N., *İstoriya Rossiyskaya*, I/233.

15 Oleary A. *Opicaniya puteşestviya v Moskoviyu i çerez Moskoviyu v Persiu i obratno*, s. 408. Bundan sonra: Oleary, *Opisaniya*.

16 Kononov A. N. *İstoriya izuçeniya tyurkskix yazıkov v Rossii: Dooktyabrskiy period*, s. 58.

Batı Avrupa'da yetişen bu yabancı uzmanlar, Tatar etnonimini dört Çingizî imparatorluğun tüm sakinlerini tanımlamak için kullandılar. Fakat onlar, Rusya'nın gayr-ı Rus ahalisini araştırma görevini yerine getirirken, tüm doğulu gayr-ı Rus halkları Tatar olarak adlandırdılar, topraklarını ise geleneksel Batı Avrupa öğretilerine uygun olarak Büyük Tartarya adıyla anmaya devam ettiler. Ancak, bu yabancılar, yerli dilleri yerinde incelerken, Tatar etnonimiyle değişik halkları nazarda tutabilecekleri hükmüne vardılar. Örneğin F. İ. Stralenberg (1676-1747) – XII. Charles'in İsveç ordusundan esir düşen, 1711'de diğer İsveç esirleriyle birlikte Tobolsk'a gönderilen yüzbaşı, - Sibirya Tatarları'nın tam olarak incelenme tarihinde önemli bir iz bıraktı ve Büyük Tartarya ile Sibirya Tatarları'nın konuştukları dilleri inandırıcı belgelerde gruplara ayırmayı başaran ilk kişi olmayı başardı. Stralenberg, "Büyük Tartarya'nın Yeni Coğrafi Anlatımı.." ve "Avrupa'nın Kuzey ve Doğu kesimleri.." adlı çalışmalarında, sözü edilen bölgelerdeki Tatarlar'ın 32 dil konuştukları sonucuna ulaştı.

Büyük Tartarya ve Sibirya Tatarları'nı inceleyen diğer yabancıların eserlerinden de detaylı bahsetmek mümkün, ama şu anda bunun pek de gereği yok. Gerçi zaten onların tamamı Rusya'nın gayr-ı Rus doğulu halklarını Tatar diye adlandırıyorlardı, fakat aynı sıralarda bu Tatarlar'ın değişik dilli halklardan müteşekkil olduğunu da kaydetmişlerdi. Ne yazık ki, bu halkların etnik tarihi bilim adamları için titiz bir araştırma konusu olmamıştır.

§ 69. Tatar ve Bulgar etnogenezinin Rus bilim adamlarınca tetkiki

Yukarıda belirtildiği gibi Batı Avrupalı bilim adamları ve "Rus" Batı Avrupalıları, Büyük Tartarya'nın Tatarlarını tepeden tırnağa araştırmakla meşgul olmuş ve bu halkları Çingizî imparatorlukların Tatar ahalisi olarak düşündükleri için, onların etnik kökenlerini daha yakından inceleme hassasiyetini göstermemişlerdir.

XVIII. Yüzyılda Rusya'da Rus bilim adamları da, eski Grek yazarları tarafından kaleme alınan eserleri gözden geçirmeye başladı-

lar. Onları en çok ilgilendiren, Herodot'un Rusya'nın en eski dönemindeki halklarla yakından bağlantılı olan ve Rus ata yurdunun tarihini yeniden yazmada kullanılabilecek bir kaynak olarak görülen "Tarihi" idi.

Herodot'un eserinden faydalanarak İskitler meselesinin araştırılmasına hasredilen ilk ciddi çalışma, 1692'de Andrey Lızlov tarafından kaleme alınan "Skifskaya istoriya" (İskit Tarihi) adlı eserdir. 1776'ya kadar sadece el yazması nüshalar olarak elden ele dolaşan eser, 1776'da kısmen, 1787'de ise tam olarak basılmıştı. Yazar eserinde İskitler'i Tatarlar ve Türkler'in ataları olarak göstermekte ve geniş bir literatürden yaralanarak hükümlerini değişik açılardan ispat etmektedir. Yazar, günümüze kadar ulaşmamakla birlikte "Zasekin Vakayinameleri" denilen Nikonov ve Lvov vakayinemeleriyle diğerlerinden haberdardı. Yazar ayrıca, Stepennaya kitabını kullanmış, kronografların değişik redaksiyonlarından, büyük kısmı klasik vakayinamelerden alınan birçok "ahbâr" kitabından (Nestor-İskender'in kronografik redaksiyonlarından "Türkler'le ilgili Haber", "Makmet'le ilgili Haber", "Çargrad'la ilgili Haber" ve "Kazanın Fethiyle İlgili Haber" adlı eseri) faydalanmıştır.[17] A. Lızlov, batı kaynaklarını ve antik yazarların eserlerini oldukça iyi biliyordu. Dolayısıyla onun Türkler'in ve Tatarlar'ın İskitler'in torunları oldukları şeklindeki hükümlerinin fazlasıyla inandırıcı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

XVIII. Yüzyılda Türk, Tatar ve Bulgarlar'ın kökeniyle ilgili titiz çalışmalar yapanlardan birisi de, meşhur Rus tarihçi Vasily Nikitiç Tatişçiev'dir. Daha sonra "İstoriya Rossiyskaya" adıyla yayınlanan eserlerinde şu özel bölümler yer almaktadır: "İskit, Türk ve Tatarlar'ın Bâkiyeleri", "İskitler'den İmay'a kadar Tatarlar", "Eski Argippeai ve İssedonoslar'daki Bolgar ve Hvalisler Üzerine", "Bolgarlar ve Hvalisler".

Tatişçiev, vaktiyle Slavyan, Sarmat, Türk, Moğol, Pers, Çinli ve hatta Almanlar'ın İskit olarak adlandırıldığını düşünmektedir. Ancak bilim adamları halkları birbirinden ayırt etmeye başlayınca, her

17 Neihardt A. A . *Skifskiy rasskaz Geredota v oteçestvennoy istoriografii,* s. 8. Bundan sonra: Neidardt, *Skifskiy rasskaz.*

birine kendi adlarını verdiler. Böylece X. Yüzyılda genel İskit adı kullanımdan kalktı. Yunanlılar Sarasen ve Türk adlarını biliyorlardı, fakat XIII. Yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'da "Tatar adı meşhur oldu. Onlar, İskit'le birlikte her ikisini kullanmaya başladılar, ama bu halkların yaşadıkları değişik bölgeleri birbirine karıştırdılar."[18]

Tatişçiev, Rusya'daki tüm Müslümanlara Tatar denildiğini;[19] ancak, Avrupalıların ve Ruslar'ın Tatar dedikleri bu halkların kendilerini bu adla tanıtmadıklarını, sözü edilen etnonimi bilmediklerini ve hatta Tatar sözünün ne anlama geldiğinden bîhaber olduklarını da kaydetmektedir.[20] Yazar, Bolgar/Bulgar halkını da etraflı olarak incelemiştir. Ona göre Bolgarlar İdil, Kama, Sviyaga (Zuye) sahillerinde yaşıyorlardı ve Bolgar, Biler, Aşlı, Taşlı vs. gibi büyük şehirleri vardı. Bolgarlar, İran, Hindistan, Arap ülkeleri, Novgorod, İsveç, Hollanda, İrlanda ve diğer memleketlerle sıkı ticari ilişkiler içine girmişlerdi.

Tatişçiev'e göre Bolgarlar'ın kökeni, tarihen eski Hvalis, İssedon ve Argippeai'ylara dayanmaktadır. Hvalisler, Hvalis Denizi de denilen Hazar Denizi'nin kuzeyinde yaşıyorlardı. 1232 yılında Suzdal episkopu Simon, Hvalisler'den Aşağı Bolgarlar adıyla bahsetmiştir. Ebu'l Gazi Bahadurhan ise, Tatar tarihinden bahseden eserinde Bulgar topraklarını Deşt-i Kıpçak diye adlandırmıştır. Eski Yunanlı yazarlar Bolgarlar'ı İssedon,[21] Herodot ve Plinius ise Argippeai olarak adlandırmıştır.[22]

Görüldüğü gibi Tatişçiev, gerek Tatarlar'ı (tüm Müslümanları) ve gerekse Bolgarlar'ı bölgenin yerli halkı olarak görmekte, kökenlerini ise değişik İskit kabilelerine bağlamaktadır.

Türk ve Tatarlar'ın tarihiyle uğraşan bir diğer Rus bilim adamı, XVIII. Yüzyılda yaşayan P. İ. Rıçkov'dur. Tatar sözcüğünü geniş anlamıyla kullanan ve yaklaşık tüm Türk halklarını bu kavram içine sokan yazar şöyle demektedir: "Tüm bilim adamları, pek çok bölge-

18 Tatişçiev, *İstoriya Rossiyskaya*, I/232-233.
19 Age., s. 239.
20 Age., s. 233.
21 Age., s. 269.
22 Age., IV/70.

ye saçılan Tatar halkının İskitler'le salt akrabalıkları olduğu, gerek Yunanlı ve gerekse Romalı eski yazarların tamamının bugünkü Tatarlar'ı genel olarak İskit, bazen de Sarmatlar'ı dahil ederek onların adıyla zikrettikleri konusunda hemfikirdirler."[23] Yazar, sözlerine devamla İskitler'in hem Avrupa'da, hem de Asya'da yaşadıklarını belirterek, "İskitler arasında, daha çok da Sarmatlar arasında her zaman bir hayli Slavyan yaşıyordu" demektedir.[24]

Rıçkov'un eserlerinde Bolgarlar hakkında da bilgiler mevcut. Verdiği bilgilere göre Bolgarlar Deşt-i Kıpçak'da yaşıyorlardı ve Moğollar'a karşı savaşmışlardı. Ülkelerinde – Büyük Bolgarya'da – Başkurtlar da yaşıyordu.

Batı Avrupalı bilim adamlarının Büyük Tatarya halkları, Doğu Avrupa ve Asya'nın pek çok yerli halkının ataları olarak kabul edilen İskitler hakkındaki görüşlerinin yankıları N. M. Karamzin'in "Rus Devleti Tarihi" adlı eserinde yer almaktadır.

XVIII. Yüzyıl tarihçilerinin İskitler ve torunları Tatarlar (kelimenin geniş anlamıyla) hakkındaki görüşleri çağdaş bilim adamları – İskit-Pers teorisi taraftarlarınca gayr-ı bilimsel olarak kabul edilmektedir.[25] Çünkü XIX. Yüzyılda İskit mirası için bir kavga başlamıştır. Kimi bilim adamları İskitleri Slavyan kabul ederken, kimileri Hint-Avrupaî, üçüncü bir grup ise İndo-İranî ve kısmen Osetin olarak görmektedirler. Kanaatimizce XVII-XVIII. Yüzyıl araştırmalarında mantık kırıntıları vardır.

§ 70. Tatar etnogenezinde Madyar-Mişar-Tatar görüşünün doğuşu ve gelişimi

Tatar etnogenez tarihinde, kelimenin dar anlamıyla (Tatar 'gayr-ı Rus doğu halkları' ve Türkler anlamında da değil) yani Bulgar-Tatarlar'da, Madyar-Mişar-Tatar görüşünün doğuşu ve gelişim sürecinin tetkiki belirli bir yer işgal eder. Bu görüşe göre İdil-Ural civarın-

23 Rıçkov P. İ. *Topografiya Orenburskoy gubernii*, s. 45.
24 Aynı yerde.
25 Neihardt, *Skifskiy rasskaz,* s, 23.

da VI-IX. Yüzyıllarda Magna Hungaria (Büyük Macaristan) denilen bir ülke vardı ve güya IX. Yüzyılda her nedense Pannonya'ya göç etmiş, Madyarlar'ın göç etmeyen kısmı ise dışarıdan çıkıp gelen Türkler'in etkisiyle Türkleşmiş, bunun sonucunda da Mişar-Tatarlar ve Başkurtlar oluşmuştur.

Bu varsayım nasıl ve nereden peyda oldu?

Bilindiği gibi, Arap-Pers seyyahları yani diğer halklar hakkında bilgi toplayan kişiler, IX-X. Yüzyıllarda, Peçenekler'le Bolgar Saklabları arasında Macgarlar'ın yaşadığı *el-Macgariyye* adında bir ülke olduğunu kaydetmişlerdir.[26] XIX. Yüzyılda ise Fransız bilim adamı Ch. Defrémery Macarlar'ı Madyar-Vengerler olarak tanımlamıştır. Daha sonraki bilim adamları da Macarlar'la ilgili bu görüşe uygun olarak kendilerince Macarlar'ın gerçekten Vengerler olduğu, VII-IX. Yüzyıllarda Bulgar Saklabları ve Peçenekler arasında yaşadıkları, aynı zamanda Beloye nehri boyunca, Ural civarında ve Güney Urallar'da Bulgarlar'la Başkurtlar'ın topraklarında güya bir Büyük Hungarya bulunduğu görüşünü ortaya attılar. Burada bulunan Kuşnarenskovsk-Karayakupovsk arkeolojik kültürünü de Büyük Hungarya'nın dünya meşgalelerinin kalıntıları olarak gösterdiler. Ama burada uzun süredir Macarlar'ın yaşamadığı, aksine Bulgarlar ve Başkurtlar yaşadığı için, Büyük Hungarya'nın Pannonya'ya taşındığını (neden ve hangi amaçla bütün bir ülke, bulunduğu yerden bilinmeyen bir yere naklolsun ki?) onun İdil-Ural civarındaki yerini, burada kalan bir kısım Macarlar'ı Türkleştiren Türkler'in işgal ettiğini ileri sürüp, böylece şekillenen yeni halka Tatar-Mişarlar ve Başkurtlar adını verdiler.

Tarihçiler, bu versiyonun doğruluğuna inanarak, Macarlar'ın izlerini Tataristan ve Başkurdistan'da aramaya başladılar. Örneğin Y. A. Halikova ve A. H. Halikov, İdil Bulgaryası'nın bizzat merkezinde, Alekseyev bölgesindeki Bolşe-Tirans mezarlığında Macar mezarları "buldular"; Başkurt tarihçileri ise Güney Ural'da Macar-Ugorlar'ın izlediğini "buldular".[27] Fakat arkeologlar arasında bu konuda bir görüş

26 Zaxoder B. N. *Kaspiyskiy svod svedeniy o Vostoçnoy Yevrope*, s. 48. Bundan sonra: Zaxoder: *Kaspiyskiy*.

27 Bkz. *Problemı drevnix ugrov na Yujnom Urale*, Ufa, 1988.

birliği yok. Mesela bu tür problemlerin araştırılmasıyla uğraşan V. A. İvanov, araştırmacıların büyük çoğunluğu Kuşnarenskovsk-Karayakupovsk yadigârlarının "Ugorlar" (Y. A. Halikova, A.H. Halikov, G. İ. Matveyeva, Y. P. Kazakov, V. A. Mogilnikov, R. G. Kuzeyev, V. A. İvanov) veya Ugor-Samodiyler'e (V. F. Gening) ait kabul ederlerse de, N. A. Majitov'un ısrarla bu yadigârların (ona göre Kara-Yakupovsk kültürü) Türkler'e yani eski Başkurtlar'a atfettiğini belirtmektedir.[28] İdil-Ural civarında "Büyük Hungarya"nın mevcudiyeti görüşüne katılmayanlardan biri de arkeolog V. F. Gening'dir. "Üstünkörü bir bakış dahi gösteriyor ki, Kuşnarenkovsk tipi mezarlığın genetik yapısı ile IX-X. Yüzyıllardaki Macaristan'ın genetik yapısı birbiriyle örtüşmemektedir; dolayısıyla Beloye nehrinin aşağı akımlarını "Büyük Hungarya" olarak göstermenin haklı tarafı yoktur" diye yazmaktadır Gening.[29]

Macarlar'la ilgili verilerin daha dikkatli bir analizi, Macar-Mişar-Tatar ve Macar-Başkurt görüşünün mesnetsizliğini çok kolaylıkla ortaya koymaktadır.

Öncelikle Macarlar'ın yayıldıkları bölgenin tespiti şüpheleri celbetmektedir. Arap kaynakları Macgarya'nın Bulgar Skl (s'k'l')lerle Peçenekler arasındaki topraklarda yer aldığını ve Macarlar'ın Bizans'la doğrudan ekonomik ilişkiler kurduklarını belirtmektedirler. Kaşgarlı Mahmud ise, XI. Yüzyılda Peçenekler'in Bizans'ın yakınında yaşadıklarını kaydetmektedir. Bu durumda Macarlar'ın İdil ile Ural arasındaki topraklara yerleşmiş olamayacakları ve galip bir ihtimalle Kuzey Kafkasya'da bir yerlerde yaşadıkları şeklinde bir şüphe doğuyor.

İkinci olarak, Arap seyyahlar ittifakla Macarlar'ın Türk olduklarını ve Türkçe konuştuklarını belirtiyorlar. Macarlar'ı Macar-Madyar kimliğiyle açıklamak isteyenler ise, sanki doğulu tarihçiler sehven Macar dilini Türk dilleri arasında gösterdikleri şeklinde basit bir iddiayla karşımıza dikiliyorlar.[30] Defrémery ve muakipleri, Türkçe ko-

28 İvanov V. A., *Magna Hungaria – arxeologiçeskaya realnost?*, s. 53.
29 Gening V. F. *Problemı proisxojdeniye vengrov/* Sov. Arxeologiya, no. S. 320.
30 Erdein I. *"Bolşaya Vengriya"*// Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae., 13, Budapeşte, s. 307-320.

nuşan Macgarlar da olduğu görüşünden hareketle bu fikre karşı çıkmakta ve Macgarlar'ın Kuzey Kafkasya'da, Oka nehri havzasında, Meşçer çukurundaki Sura'da yaşadıklarını belirtmektedirler. Arap seyyahlar da büyük bir ihtimalle bu Türk dilli Macgar/Maçar/Mişarlar'dan bahsetmiş olmalılar.

Üçüncü olarak, eğer Mişarlar ve Başkirler ilk başlarda Macar dilli Madyarlar olsalardı, şüphesiz dillerinde Macar kökenli sözcükler muhafaza edilirdi, ama böyle bir şey yok. Dolayısıyla Mişar ve Başkirler'in oluşum sürecinde Macarlar'ın herhangi bir etkisi olmamıştır. Mişar ve Başkirler'in dillerinde Macar subtratına rastlayamayan bazı bilim adamları, Tatar ve Başkirler'in atalarının İdil-Ural civarında Macarlar'la birlikte yaşamadıkları sonucuna ulaştılar. Onlar göre (Tatar ve Başkirler'in ataları) sanki bir tarafta oturup Macarlar'ın İdil-Ural bölgesinden çekip gitmesini bekliyorlardı ve ancak onların gidişinden sonra bölgeye geldiler.[31]

Dördüncü olarak, eğer İdil-Ural civarında 200-250 yıl boyunca Macar-Madyarlar yaşamış olsalardı, onlardan sonra pek çok Macarca toponim kalması gerekirdi, ama böyle bir şey de yok.

Y. A. Halikova ve A. H. Halikov tarafından İdil Bulgaryası'nda, Başkurt bilim adamlarınca ise Kama ve Ural çevresinde[32] Macaristan'daki mezarlara benzer mezarların ortaya çıkarılmasına gelince, bu bölgelerin Bolgar skl (s'k'l') ile Peçenekler arasında kalan topraklar olmadığını belirtmek gerekir.

Macaristan'da ve İdil-Ural bölgesinde birbirine benzeyen mezarların ortaya çıkarılışını nasıl izah etmeli? Pannonya'da, Vengria'nın bulunduğu bölgede Macarlar'la birlikte İdil-Ural civarında da bulunmuş olan Türk dilli Kumanlar, Kun (Hun)lar, Alan-Aslar yaşıyorlardı. Dolayısıyla gerek İdil-Ural civarında ve gerekse Pannonya'da aynı tip mezarların ortaya çıkarılmış olmasında şaşılacak bir şey yoktur.

Sonuç olarak, Madyar-Mişar-Tatar ve Madyar-Başkurt etnogenez nazariyesi gerçeklerle örtüşmemektedir.

31 Serebrennikov B. A. *K voprosu o svyazi başkirskogo yazıka s vengerskom*, s. 22.

§ 71. Tatar etnogenez tarihinde Bulgar-Tatar görüşünün doğuş ve gelişimi

Tatar etnoniminin anlamına tüm doğulu gayr-ı Rus halkları, daha sonraları da tüm Türkleri dahil eden ilk yabancı bilim adamları, dikkatlerini bu Tatarlar'ın Vogul Tatarları (Mansalar), Abakan Tatarları, Çulım Tatarları, Kazak Tatarları vs. gibi değişik halklardan oluştuğu noktasında yoğunlaştırdılar. Bunlar arasında seyyah bilim adamlarından henüz XVII. Yüzyılda Bulgar-Tatar yani Bulgar Tatarları'nın mevcudiyetini kaydedenler de vardı.[33] Tarihte Bulgar-Tatar etnoniminin ilk kullanılışı bu şekilde oldu.

Kazan Tatarlar'ın Bulgar kökenli oluşu XVII-XVIII. Yüzyıllarda Tatar bilim çevrelerinin malumuydu. Biri XVIII. Yüzyıl sonlarında ve diğeri XIX. Yüzyılda Bulgarlar'ın tarihi konusunda kaleme alınan iki çalışma da buna değinmektedir. Birinci kitap "Tavarih-i Bulgariya"nın yazarı Hisamüddin b. Şerefüddin el-Bulgari el-Müslimî, ikinci kitap "Tarihname-i Bulgar"ın ise yazarı Tacüddin Yalçıgulov'dur. Bir tür geleneksel Türk şecerenamesi şeklinde yazılan her iki kitap da, Bulgarlar'ın kökenini peygamberlere ve Adem'e kadar dayandırır.[34]

XX. Yüzyılda Tatar etnogenezi tarihi incelenirken, Rusya'da Tatar etnonimi dar anlamıyla kullanılmaya yani Tatar kelimesi içine sadece İdil-Ural, Kırım, Litvanya ve Dobruca Tatarları girdirilmeye başlandı. Böylece sadece Kazan veya bazen yalnızca İdil-Ural Tatarları'nın etnogenezini inceleyen tarihçiler ortaya çıktı.

XIX. Yüzyıl başlarında İdil-Ural Tatarları'nın etnogeneziyle özel olarak uğraşan ilk tarihçiler, Tatar etnonim tarihiyle Tatar halkının tarihinin birbiriyle örtüşmediğini kısa sürede fark ettiler. Bu durumda İdil-Ural Tatarları'nın antropolojik işaretleri, etnolojik özellikleri ve mitolojik inanışları yönünden Moğol-Tatarlar'a benzemedikleri, daha ziyade Bulgar Devleti'nin bünyesinde Bulgar adıyla bilinen

32 *Vengrı v Vostoçnoy Yevrope/Arxeologiya SSSR. Finnougrı i labtı v epoxu srednevekovya*, s. 236-239

33 Oleary, *Opisaniya*, s. 408.

34 Usmanov M. A. *Tatarskiye istoriçeskiye istoçniki XVII-XVIII vv.*, s. 134-166; Galauddinov İ. G. *Tarihname-i Bulgar Taceddina Yalsıgulova,* Ufa.

Türk dilli yerli kabileleri hatırlattıklarını ispat edebildiler. Ama o zamanlar bu devlet sadece Orta İdil bölgesini değil (şimdilerde Bulgarologların o devletin sınırlarını hiçbir mesnede dayanmadan çizdikleri gibi), Oka'dan Hazar Denizi sahillerine, Eski Rusya sınırından İrtış'a ve Harezm sınırlarına kadar uzanan daha geniş bir bölgeyi işgal ediyordu. Bulgarlar, sözü edilen geniş coğrafya üzerinde, Altın Orda'nın çöküşünden sonra dahi kendilerini ayrı bir halk olarak gördüler ve Tatarlar'a yani Moğol-Tatar fâtihlere mensup olmayan bir millet gibi kabul ettiler. Tatar tarihinin ilk araştırmacıları bunu fark ederek, İdil Tatarları'nın İdil Bulgarları'nın torunları olduklarını, Tatar etnoniminin ise bölgeye daha sonraları Moğol-Tatarlar'la birlikte geldiğini teyit ettiler.

Böylece 1836'da "İdil Tatarları" adlı özel çalışmasını yayınlayan V. V. Grigoryev, kolayca ve muhkem bir şekilde İdil Tatarları ve İdil Bulgarları olduğunu ispat etti. "Bugünkü Tatarlar, Kazanlı ve Sibiryalıdır, - diye yazıyor Grigoryev, - Rus şehir sokaklarında çakmanlar giyerek, "Bulgarlık" diye gururlanıyorlar."[35] XIX. Yüzyılın ikinci yarımında N. Ostroumov "Kazan vilayeti Hristiyan Tatarlar'ının telaffuzuna göre ilk Tatar halk dili sözlüğü denemesi" adlı eserinde, Tatar etnoniminin yabancı anlamına geldiğini, ancak daha sonra bu kelimenin Rusçada aralarında Sibirya, Kırım, İdil Türkleri'nin de bulunduğu pek çok halkın adı halini aldığını kaydetmektedir. Tatar etnoniminin bu halkların kendi adlarını olmadığını bilhassa belirten yazar, sözlerini şöyle sürdürüyor: "Bu değişik boylara mensup insanların kendileri dahi bugün bile Tatar yani Moğol kökenli olmadıklarını hatırlıyor ve kendilerini basit bir şekilde Müslüman veya Bulgar olarak adlandırıyorlar."[36]

1877'de "Kazan eyaletindeki eski şehirler ve diğer Bulgar-Tatar yadigârları" adlı mükemmel çalışmalarının sonuçlarını Kazan'da yayınlayan S. M. Şpilevsky, Bulgar-Tatar nazariyesinin gelişmesinde en büyük rolü oynamıştır. Yazar, Rus halklarının kaynaşma sürecinin

35 Grigoryev V.V. *Voljskiye tatarı*, s. 24.

36 Ostroumov N. *Pervıy opıt slovarya narodno-tatarskogo yazıka po vogovoru kreşenıx tatar Kazanskoy gubernii*, s. 10.

anlaşılması konusunda Bulgar-Tatar tarihinin önemini açıklarken şöyle demektedir: "Büyük Rus halkı, Bulgar birliği bünyesinde, bilahare yabancı kabilelere mensup insanları bünyesinde eriten ve onlardan da çok şey alan Kazan Devleti içindeki farklı milletlere mensup komşu kabilelerin doğrudan etkisiyle oluşmuş ve gelişmiştir."[37] Bulgar-Tatar tarihinde ilk defa Şpilevsky, Bulgar şehirleriyle ilgili belli başlı İslamî kaynakları (İbni Faldan, İbni Rusta, Mesudî, El-Belhî, İstahrî, İbni Havkal) analize tâbi tutmaktadır.[38] Onun Bulgar-Tatarlar konusundaki Rus kaynakları üzerine yaptığı detaylı tahlil için de aynı şeyi söylemek mümkün.

Kaydetmek gerekir ki, Şpilevsky'nin bu muhteşem eseri gün ışığına çıktıktan sonra Bulgar-Tatar etnonimi gözde Tatar tarihçilerinin tamamı tarafından kullanılacaktır.

Tatar diline vakıf olan N. G. Çernişevsky de hayatı boyunca Tatar tarihiyle ilgilenmiştir. Yazar, Tatar etnogenezi hakkındaki görüşlerini şu şekilde belirtiyor: "Bugünkü Kırımlı, Kazanlı ve Orenburglu Tatarlar arasında Batu-han'ın savaşçılarının sulbünden gelen bir tek kişi dahi yoktur. Şimdiki Tatarlar, Batu'dan önce bu topraklarda yaşayan ve tıpkı itaat altına alınan Ruslar gibi Batu tarafından fethedilen sabık kabilelerin torunlarıdır."[39]

XIX. Yüzyıl sonunda İdil Tatarları arasından çıkan tarihçiler, Bulgar-Tatar nazariyesini yeni ve daha sağlam çıkışlarla zenginleştirmektedirler. Bunlar arasında ilk sırayı hiç şüphesiz Tatarlar'ın Bulgar kökenli olduğu görüşünü savunan ve bu konuda pek çok etnografik belgeler sunan Kayum Nasırî almaktadır.[40]

Bulgar-Tatar nazariyesine inananlardan biri de Şihabeddin Mercanî'dir. Mercanî hem Tatarlar'ın atalarının Bulgar Devleti bünyesinde Bulgar denilen yerli Türk kabileleri olduğunu reddedilmeyecek biçimde ispat etmiş, hem de halkın Tatar etnik adını artık benimse-

37 Şpilevsky S. M. *Drevniye goroda i drugiye bulgaro-tatarskiye pamyatniki v Kazanskoy gubernii*, s. 1.
38 Age., s. 3-7.
39 Çernişevsky N. G. *İzbronnıya soçineniya*, T. III/245-246.
40 Nasıri K. *İzbrannıya proizvedeniya v dvux tomax*, Kazan, 1974-75.

miş olduğu için bazılarının yaptıkları gibi bu adı reddetmenin gereksizliğini belirtmiştir. Mercanî'ye göre Ruslar'ın Tatarlar'a karşı menfi tavır beslemelerinin sebebi, sadece onların fâtih halkın adını benimsemiş olmaları değildir. Eğer Tatarlar Tatar adını almayıp da, kendilerini sadece Müslüman olarak adlandırmış olsalardı, yine aynı olumsuz tavır muhafaza edilecekti.[41] Daha sonraki gözde Tatar tarihçileri de Mercanî'nin izinden giderek, bu halkın etnogenezini araştırırken Bulgar-Tatar nazariyesini savunmuşlardır.

Şihabeddin Mercanî'den sonra etnogenez araştırmalarını derinlemesine sürdüren ilk kişi Gaynuddin Ahmerov'dur. Ahmerov, bu konuda iki kitap yazmıştır: Bolgar Tarihi (1909) ve Kazan Tarihi (1910). Yazar, Kazan Tarihi adlı eserinde Tatar etnogenezi konusunda şöyle der: "Her ne kadar Bulgar ve Kazan neredeyse birbirine karışmış iki ayrı devlet kabul edilirse de, titiz bir tarihî mukayese ve araştırma, onların birbirinin devamı olduğunu ve bir noktaya kadar özdeşleştiklerini kolayca ortaya koyacaktır. Kazan Hanlığı'nda da aynı Türk-Bulgar halkı yaşıyordu."[42]

Önemli tarihçilerden Rıza Fahreddinov da Türk ve Bulgarlar'ı bugünkü Tatarlar'ın ataları olarak kabul eder, ama Tatar terimini kullanmadan bugünkü Tatarlar'ı Kazan Türékleri (Kazan Türkleri) şeklinde adlandırır ki, kitabının adı da "Bolgar ve Kazan Türékleri"dir. Eser 1908-1918 yılları arasında hazırlanmış, ancak 1993 yılında basılabilmiştir. Fahreddinov'a göre Bulgarlar, Hunlar'la Fin-Ugor halklarının konsolidasyonu sonucu oluşmuş bir halktır. Bulgarya halkına genel olarak Bulgar denilirse de, Türk, Çuvaş, Ar, Çirmiş, Başkir, Mişar, Tipter vb. halklar onlar arasında barınmış ve kendi etnik adlarını muhafaza etmişlerdir.[43]

G. Alisov, 1909'da yayınladığı "Rusya'da Müslüman Meselesi" (Russkaya mısl, no. 7) adlı makalesinde "Eğer bir Tatar'a milliyetini sorarsanız, kendisini Tatar olarak adlandırmayacaktır ki, bu adın tarihî bir hata olduğu düşünülecek olursa, etnografik açıdan kısmen

41 Mercani Ş. *Mustafad el-ahbar*, s. 43-44.
42 Ahmerov G. *İzbrannıye trudı*, s. 62.
43 Fahreddinov R. *Bolgar ve Kazan Törekleri*, s. 24.

haklıdır" demiştir.[44] Alisov'a göre şimdiki Tatarlar Bulgarlar'ın torunlarıdır.

Yine P. Znamensky, 1910'da yayınlanan "Kazanskiye tatarı" (Kazan Tatarları) adlı eserinde "Bizzat Tatarlar'ın kendilerini Bulgar (Burgarlık) olarak adlandırdıklarını, böylece bu halkla doğrudan bağları bulunduğunu gösterdiklerini" belirterek okuyucunun dikkatini çekmektedir.[45] Meşhur Tatar tarihçisi Hadi Atlasi de "Kazan Hanlığı" adlı eserinde, Kazan'ın kuruluşunu doğrudan Bulgarlar'la ilişkilendirerek, onları Kazan Tatarları'nın ataları olarak kabul etmektedir.[46]

Dünyaca ünlü tarihçi A. Zeki Velidi Togan'a gelince, o da henüz talebelik yıllarında Kazan'da basılan "Kıskaca türék-tatar tarihı" (Kısa Türk-Tatar Tarihi) adlı eserinde, Bulgar dönemini Bulgar-Tatarlar'ın oluşum aşamalarından birisi olarak görmektedir.

Meşhur Tatar tarihçilerinden Gaziz Gubaydullin de *tatar* etnonimi üzerinde durarak, bu etnik adın Altın Orda ahalisine verildiğini belirtir: "(Bu ad) etnografik olmaktan ziyade politik bir anlam ifade etmektedir. Halkın bizzat kendisini o zaman dahi "Tatar" olarak adlandırmamış olması oldukça önemlidir.. Demek ki, Doğu Avrupa Türkler'inin tarihinde Altın Orda döneminde, kelimenin etnolojik anlamıyla bir Tatar halkından söz edilemez.. Dolayısıyla, belirtilen sebeplerden ötürü Altın Orda tarihi İdil Tatarları tarihinin ana kısmı değil, sadece, daha sonraları Nogaylar, Kırım Tatarları, Başkirler, Özbekler ve İdil civarı Tatarlar'ını oluşturan unsurların tarihidir."[47] Yazar, ayrıca İdil Tatarları'nı Bulgarlar'ın ve diğer Türk kabilelerinin torunları olarak görmektedir.

"İdel-Ural" tarihiyle ilgili olarak ilk defa 1933'de Tatarca, Rusça ve Fransızca yayınlanan bir el kitabında Tatar halkının tarihi üzerinde bir şekilde duran yazar ve politikacı Gayaz İshaki'nin görüşleri,

44 Alisov G. *Russkaya mısl*, s. 39.
45 Znamensky P. *Kazanskiye tatarı*, s. 4.
46 Atlasi H. *Kazan Hanlığı*, s. 185.
47 Gubaydullin G. S. *K Voprosu o proisxojdeniye tatar*/Vestnik nauçnogo obşçestva tatarovedeniya, no. 8, s. 141.

özel bir önemi haizdir. Yazar, henüz XX. Yüzyılın başlarında "İdel-Ural"'ın "İki yüz yéldan soñ inkıyraz" başlığını taşıyan bölümünde, Kazan Tatarları'nın, bünyesine muhacirlerden yani Moğol-Tatarlar'dan da pek çok unsuru kabul eden Bulgar halkının temeli üzerinde şekillendiği hükmüne varmaktadır.[48]

Tarihçi Abdullah Battal Taymas, 1922-23 yıllarında Helsinki Üniversitesi kütüphanesinde çalışırken, "Kazan Türkleri" adını verdiği bir kitap yazdı. Taymas, 1925'de İstanbul'da yayınlanan eserinde, Kazan Türkleri'nin (yani Tatarlar'ın) kelimenin geniş anlamıyla Bulgarlar'ın daha sonra geçirdikleri gelişim temeli üzerinde şekillendiklerini belirtmektedir.[49]

1923'de "Oçerk po istorii Kazanskogo hanstva" (Kazan Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar) adlı bir eser yayınlanan M. Hudyakov'un görüşleri bizim için çok önemlidir. Hudyakov, gerek objektif bir tarihçi ve gerekse Kazan Hanlığı konusunda mükemmel bir uzman olarak şöyle diyor: "Kazan Hanlığı'nın ana kitlesini, bu hanlığın kuruluşundan çok daha önceleri Orta İdil civarında geniş çaplı ticarî faaliyetlerde bulunan ve İslam kültürüyle uzun bir süredir temasları olan Türk kökenli, eski ve yerleşik kadim Bulgarlar'ın torunları teşkil etmektedir."[50]

§ 72. Tatar etgonezinde Bulgar-Tatar nazariyesinin tekrarı

Komünist Partisi, 1930'lu yıllarda vahit bir Sovyet halkı yaratılması görüşünün propagandasını yapmaya başlamıştı. Halklar (özellikle küçük halkların) muhafazasını, geliştirilmesi ve yeniden doğuşunu savunan tüm milliyetçi kadrolar, komünizmin yani halkın düşmanı olarak telakki edilerek, ya bu tür faaliyetlerden vazgeçmeye zorlandılar, ya da fiziki olarak ortadan kaldırıldılar. Küçük halkların etnik tarih şuuru doğrudan milletlerin siyasi rönesansı ve gelimiyle bağlantılı olduğu için, Tatar halkıyla ilgili etnogenetik araştırmalar

48 İshaki G. *İdel-Ural*, s. 11-15.
49 Taymas B. A. *Kazan Türkleri*.
50 Hudyakov M. *Oçerki po istorii Kazanskogo xanstva*, s. 541.

duramazdı. Ancak, bu sahadaki canlanmalar yalnızca Büyük Vatan Savaşı'ndan sonra başlayabildi.

Sovyetler Birliği bünyesindeki küçük halkların kendi kadim tarihleriyle ilgilenmeye ilgi duymasından rahatsız olan Moskova, gayrı Rus halkların tarihlerini geçmişe bağlama meselesini dumura uğratma kararı aldı. Bu rahatsızlık 9 Ağustos 1944'de Komünist Partisi İcra Komitesi'nin "Tataristan parti teşkilatının kitlesel-politik ve ideolojik çalışmalarının durumu ve iyileştirme çareleri konusunda" yedi maddelik bir karar çıkarmasına yol açtı. Kararda şöyle deniliyordu: "Tataristan vilayeti yönetimine Tatarlar'ın tarihinin yeniden bilimsel olarak incelenmesini organize etmesini, ciddiyeti yetersiz edebiyatçıları ve kafası karışık bazı tarihçileri ihraç etmesini, Tatar tarihinin aydınlığa kavuşturulması konusundaki milliyetçi çizgilerin (Altın Orda'nın yüceltilmesi, İdegey'le ilgili feodal hanlık destanının popülarizasyonu) silinmesini tavsiye eder. Rus, Tatar ve diğer Sovyetler Birliği halklarının hep birlikte yabancı işgalcilere, çarlığa, kapitalist toprak ağalarının boyunduruğuna karşı verdikleri mücadelenin tarihinin aydınlatılmasına ve bu yönde çalışmalara özel ihtimam göstermesi teklifinde bulunur."

Komünist Partisi İcra Komitesi'nin Tataristan ve Tatar halkının tarihinin öğrenilmesi konusundaki kararının tam anlaşılması amacıyla bu alıntıyı yaptık. Dikkat edilirse tarihçilerin ve edebiyatçıların Altın Orda'nın ihtişamını hatırlatmak, İdegey hakkındaki destanın halka öğretilmesini sağlamakla uğraşmamalarının altı çizilmekte, sadece daha geç dönem tarihiyle, özellikle de Kazan Hanlığı'nın Rus Devleti'ne ilhak edilmesinden sonraki dönemle uğraşılması tavsiye edilmektedir.

Buna rağmen Tatar tarihçi, dil bilimci, edebiyatçı ve folklorcuları hem Altın Orda'yla, hem de Tatar halkının Bulgar dönemi tarih ve kültürüyle ilgilenmeye devam ettiler. Ancak, özellikle tarihçilere yoğun baskılar yapıldı ve bu yüzden onlar Altın Orda'nın yalnızca olumsuz yönlerini göstermekle sınırlandılar. "İdegey" destanını da unutturmayı uygun buldular. Bu açmazdan kurtulmak için Mosko-

valı etnogenez araştırmalarının ve Rus uzmanların devreye sokulması kararlaştırılmıştı. Böylece dil, tarih ve edebiyat fakültesi, Sovyetler Birliği Tarih ve Felsefe bölümünden Moskova'da Tatar etnogenezini aydınlatan özel bir oturumun tertiplenmesi ricasında bulundu. 25-26 Nisan 1946'da yapılan oturumda Bulgar tarihinin Kazan Tatarları'nın etnogeneziyle ilişkisi konusu masaya yatırıldı ve Bulgarlar'ın Çuvaş kökenli oldukları teorisi hiçbir değişiklik yapılmadan muhafaza edilmeye çalışıldı. Çünkü o sırada dünya Türkologları arasında kabul edilen teori bu idi.

Tatarlar'ın derinlemesine incelenmesi açısından bu oturum oldukça önemliydi. Öncelikle 1944 yılı, kendi yurduna ancak XI. Yüzyılda muhaceret ederek geldiği kabul edilen halkların sürgün edilme yılıydı. O yıllarda Kazan Tatarları da dışarıdan gelip bu toprakları fetheden insanlar olarak görülüyordu. Kazan Tatarları da bu sürgünden nasiplerini alabilirlerdi, ama bir yandan Alman işgalcilere karşı başarılı bir savaş çıkarmaları, diğer yandan tarihçilerin şimdiki Tatarlar'ın fâtih Moğol-Tatarlar'ın torunlarını olmadıklarını ispat eden çabaları, onları böyle bir kaderden kurtarmıştır. Bundan başka bu oturum Kazan Tatarları'nın İdil ve Ural çevresinde derin etnik kökleri bulunduğunu tüm dünyaya göstermiştir.

Oturum konuşmacısı Prof. A. P. Smirnov'du. Smirnov, "İdil civarı Tatarları'nın kökeni meselesi" adıyla hazırladığı raporda, bu konudaki tarihî çalışmaların analizini yaptıktan sonra, bugünkü İdil civarı Tatarları'nın fâtih Moğol-Tatarlar olmadıkları hükmüne vardı. "İdil Bulgaryası'na kılıçla ve kırbaçla gelen Moğollar, Orta İdil civarında oturmadıkları gibi, her halükârda bugünkü Tatarlar'ın fiziki görünümlerinin oluşmasında da dikkat çeker bir etkide bulunmamışlardır. Bulgarlar, Bulgarya'nın Moğollar tarafından fethinden sonra da uzun bir süre kendi adlarını muhafaza ettiler.. Rus vakanüvisi de onları Tatar değil, Bulgar adıyla bilmektedir. Örneğin, 1311, 1366, 1370, 1374-1391 yıllarında vukû bulan olaylarda Bulgarlar, ya Bolgar veya (Nikonovskaya vakayinamesi'nde) Kazanlılar yahut Besermanlar adıyla zikredilmiş, ama hiçbir yerde Tatar adıyla gösteril-

memişlerdir."[51] Ancak, Simirnov da Hint-Avrupaî tarihçiler arasında bir istisna değildi. Onların yazdıklarını okuduğu için Bulgarlar'ın dışarıdan çıkıp gelen bir halk olduğunu düşünmüştür. "Otokton kabileler arasında Türk yoktu, - diye devam ediyor sözlerine Smirnov, - … bugünkü Çuvaşlar da Tatarlar gibi Bulgar kültürünün varisleridir."[52] Aynı yazar, raporunun sonuç bölümünde ise şimdilerde Alan-Sarmatlar'ın Türk olabilecekleri şeklindeki görüşe isyan etmektedir: "Bulgarlar, Alan-Sarmat kabilelerine mensuptular. Bu unsur, İdil Bulgarları'nın kültüründe oldukça iyi bir şekilde yansıtılmıştır."[53] Bu sözleriyle de yazar, Bulgarlar'ın dışarıdan çıkıp gelen bir halk olduğu şeklindeki görüşünü inkâr etmektedir.

Tarih ve Felsefe Bölümü'nün oturumunda çok önemli bir konuşma da "Antropolojik verilerin ışığında Orta İdil civarı Tatarları'nın etnogenezi" konusunda T. A. Trofimova tarafından yapılmıştı. En tarafsız malzeme sayılan antropolojik veriler, Bulgar-Tatarlar'ın gerek Bulgarlar döneminde ve gerekse Tatarlar'ın oluşum sürecinde dışarıdan çıkıp gelmediklerini ispat etmektedir. Trofimova konuşmasını şu sözlerle bitirmişti: "… Sovyet Tataristan'ındaki Tatarlar'ın antropolojik yapısının incelenmesi, bizi, bugünkü Tatar ahalinin, bünyesinde daha geç dönem antropolojik katmanlar bulunduran eski yerli ahalinin bâkiyeleri üzerinde şekillendiği sonucuna götürmektedir."[54] Diğer konuşmacılar ve yardımcı raportörlerden N. İ. Borovyev, L. Z. Zalyay, N. F. Kaelinin, H. G. Gimadi de Bulgar-Tatar nazariyesinin gerçekliğini ortaya koydular.

T. A. Trofimova, Bulgar-Tatarlar'ın Bulgar döneminden öncesinden itibaren eski yerli ahaliyle doğrudan etnik bağları bulunduğunu reddedilemeyecek şekilde ispat etti. S. Y. Malov da bu sağlam bakış açısını destekledi. Malov, raporların değerlendirilmesi oturumunda şöyle dedi: "… bu iki dil unsuru (Tatarca ve Çuvaşça – M.Z.) çok önceden beri ve M.Ö. birkaç yüzyıl evvelinden beri burada idiler ve

51 Smirnov, *K voprosu*, s. 14.
52 Age., s. 148.
53 Age., s. 150.
54 Trofimova T. A. *Etnogenez tatar*, s. 61.

aşağı yukarı şimdiki hallerindeydiler. Eğer bugünkü Tatarlar, M. Ö. V. Yüzyıl sakinleri oldukları var sayılan "eski Tatarinler"le karşılaşmış iseler, bu bütünüyle onların dilleriyle izah edilebilirdi.. Türk dillerinin büyük oranda istikrarlı ve çok az değişebilir oluşundan ben bu görüşe ulaşıyorum."[55]

Böylece on beş yıllık bir kesintiden sonra etnogenetik araştırmalar yeniden başlarken, Tatar etnogenezinin araştırılmasında da Bulgar-Tatar nazariyesi tekrar gündeme geldi.

§ 73. Bulgar-Tatar nazariyesi gerçeğinin belirlenmesi zaruretinin kendini göstermesi

Tarih ve Felsefe Bölümü'ndeki oturumda yapılan tartışmalardan sonra, Kazan Tatarları'nın etnogenezi konusunda ortak bir dil bulunmuş olmasıyla rahatlayan Tatar tarihçiler, huzurlu bir şekilde çalışmaya başladılar. Ama bu rahatlık uzun sürmedi. M.G. Safargaliyev, "Tataristan tarihiyle ilgili tartışmalı bir konu" (*Voprosı istorii*, no. 7, 1951) başlığıyla bir makale yayınlayarak, oturuma katılanları Kazan Tatarları'nın kökenini Bulgarlar'a bağlamakla güya Tatar denilen ve tıpkı Kama Bulgarları gibi Türkçe daha doğrusu Kıpçak Türkçesi konuşan Deşt-i Kıpçak'ın diğer Türk kabilelerinin bu halkın oluşumuna katkısını göz ardı etmekle suçladı. Safargaliyev, Altın Orda bünyesinde pek çok Tatar'ın yer alışını Pers tarihçisi Reşidüddin'in ve Batı Avrupalı tarihçilerin "Tatarlar" ibaresini kullanmalarıyla ispat etmekte, ama 'Tatar' kavramına sadece Bulgarlar'ın ve Altın Orda'nın tüm sekenesinin değil, diğer Çingizî imparatorluklardaki halkın da girdiğini, bununla birlikte söz konusu imparatorlukların bünyesindeki halkların tamamının XIX. Yüzyıla kadar muhafaza edilen Bulgar etnonimi de dahil kendi özel etnik adlarını koruduklarını kesinlikle unutmaktadır.

M. Safargaliyev'e çok mantıklı bir cevap "Tataristan tarihinin bazı meseleleri üzerine" (Voprosı istorii, no. 12, 1951) adlı makaleyle H. Gimadi'den geldi. Gimadi, oturuma katılan konuşmacıların ko-

55 Malov S. Y. *Vıstupleniye na sessi otdeleniya istorii*.., s. 116.

nuya birbirlerinden bağımsız olarak hazırlanmalarına rağmen, Kazan Tatarları'nın kökeni konusundaki görüşlerinin temelde birbiriyle örtüştüğünü belirttikten sonra, temel görüşü şu şekilde özetledi: "Bir halk olarak Kazan Tatarları, İdil ve Kama Bulgaryası denilen yerde ve Türk dilli Bulgar ve kısmen Kıpçak kabilelerinin yaşadıkları bugünkü topraklar üzerinde şekillenmişlerdir."[56] Bu görüş hem oturum üzerine yapılan tartışmaların sonucunu gerçek anlamda yansıtıyor, hem de Bulgar-Tatar nazariyesinin özünü esastan belirtiyordu. Bulgar-Tatar nazariyesinin özünü kavrayamayan bazı tarihçiler, Tatarlar'ın kökenini Bulgarlar yerine Altın Orda'ya bağlayarak Tarih ve Felsefe Bölümü'nün tertiplediği oturum sonuçlarını tenkit ettiler.

Bulgar-Tatar nazariyesinin özü neden ibaretti?

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Tatarlar'ın Bulgar asıllı oldukları nazariyesi, onların kökeninin Altın Orda'ya dayandığı görüşünü reddetmiyor, aksine mümkün görüyordu. Ne de olsa Bulgar Devleti'nin çeşitli yerli Türk dilli ve Türk çehreli kabilelerden oluşan ve umumi Bulgar adını alan Türk ahalisi, Moğol-Tatar fethinden sonra havaya uçmamış, Altın Orda Hanlığı bünyesinde yaşamaya devam etmiştir. Bu yüzdendir ki İdil Bulgarları tarihini inceleyen bilim adamları, "Moğol öncesi" (X. Yüzyıl ve XIII. Yüzyılın birinci yarımı) ve Altın Orda (XIII-XV. Yüzyılın birinci yarımı) dönemi olarak ikiye ayırmaktadırlar.[57]

Bu görüşle hareket edersek, Kazan Tatarları Bulgar kökenli mi, yoksa Altın Orda'dan mı çıktılar şeklindeki bir soruyla uzlaşmak zor. Çünkü Kazan Tatarları'nın ataları hem Altın Orda, hem de Bulgar Devleti'nde yaşamış, değişik zamanlarda önemli miktarda muhaciri bünyesine kabul etmişlerdir.

İkinci olarak, Tatarlar'ın Bulgar kökenli oldukları teorisi, onların Altın Orda orijinli oldukları görüşünün Moğol-Tatar kökenli ol-

56 Gimadi H. *O nekotorıx voprosax istorii Tatarii*/Voprosı istorii, no. 12, s. 119.

57 Halikov A. X. *Mongolı, tatarı, Zolotaya Orda ve Bulgariya*, s. 53-103, 152-158; Fahrutdinov R. G. *Arxeologiçeskiye pamyatniki*, s. 5.

duklarını göstermesi şeklinde algılanması yani "Moğol-Tatarlar Bulgar Devleti'ni fethederek, oraya yerleştiler ve Bulgarlar'ı asimile ettiler" şeklinde anlaşılması halinde, Altın Orda teorisine karşı ortaya atılmıştır. Halbuki sözü edilen asimilasyon gerçekleşmemiş, aksine yerli Bulgarlar Çingizîlerin bölgede kalan savaşçılarının çok önemli bir kesimini asimile etmişlerdir. Tatarcanın tarihen Doğu Türkçesine değil, İdil-Ural civarının yerli normlarına uygun olması da bu gerçeği beliğ bir şekilde ortaya koymaktadır.

Üçüncü olarak, Bulgar-Tatar teorisi, Moğol-Tatar fethinden sonra Bulgarlar'ın bünyesine muhacir Moğollar da karıştığı görüşünü reddetmez, aksine bu tür muhacir unsurların bulunmasını, ancak bunların nispeten hızlı bir şekilde yerli Bulgarlar arasında asimile olduklarını – ki aksi varit değil, - kabul eder.

Dördüncü olarak, Bulgar-Tatar ifadesindeki *Tatar* sözcüğü, doğulu Tatarlar'ın herhangi bir zamanda yerli Bulgarlar'ın arasına geldikleri anlamını ifade etmez. Çünkü Moğol fethinden sonra sözü edilen o Tatarlar artık yoktu. Yani Tatar iç adı hiçbir yerde kullanılmıyordu. Aksine bu sözcük, diğer halklar tarafından Altın Orda da dahil olmak üzere Çingizî imparatorlukların tamamındaki ahalinin dış adı olarak kullanılmıştır. Bulgar-Tatar ifadesinde Tatar sözcüğü, sadece sabık Bulgarlar'ın yabancı etkenlerin tesiriyle XIX. Yüzyılda Bolgar/Bulgar'la birlikte Tatar etnonimini de kullanmaya başladıkları anlamındadır. Esasen Bulgarlar dış ilişkilerinde daha önce de bu etnonimi kullanıyorlardı.

Beşinci olarak, Bulgar-Tatar teorisi, Bulgarlar'dan önce bölgede onların da ataları olan yerli Türk kabilelerinin mevcudiyetini kabul eder. Bugünkü Tatarlar'ın uzak atalarının, sadece Bulgarlar değil, diğer Türkler, özellikle de Bulgar öncesi Türkler'den oluştuğunu göz önünde bulunduran bazı bilim adamları, tek başına Tatar etnoniminin anlamsız olacağı noktasından hareketle, Türk-Tatar bitişik etnonimini kullanmaktadırlar. Örneğin Duma'daki Müslüman grupların temsilcisi Sadri Maksudi, 10 Kasım 1910'da verdiği bir konferansta, "… Tatar teriminin bilimsel bir terim olmadığını… tarihî bir man-

tıksızlık üzerine oturtulduğunu" belirtmiş; bu yüzden eserlerinde "Tatar" etnonimini kullanmaktan kaçınarak, Kazan Tatarları söz konusu olduğunda Başkirler'i de katarak Türk-Tatarlar etnoniminin kullanılmasını tavsiye etmiştir. Keza yine 31 Temmuz 1917'de toplanan 2. Sovyet Rusya Umum Müslümanlar Şurası'nda "İç Asya ve Sibirya Müslüman otonomilerin külterel-milli esasları"nı hazırlama görevini üstelen Maksudi, burada halkın adını Tatar Türkleri, dilini ise Türkçe olarak belirlemiştir. Günümüzde "Tatar Türkleri" kavramına Kırım ve Dobruca Tatarları da girmektedir. Demek ki, Bulgar-Tatar teorisi Tatarlar'ın Türk oldukları görüşüne ters düşmemekte, aksine onu bünyesi içine almaktadır.

Altıncı olarak, Bulgar-Tatar teorisi, Bulgar-Çuvaş ve Tatar-Tatar teorilerine karşı çıkmaktadır. (İleriye bkz.)

§ 74. Bulgar-Tatar teorisinin doğruluğunun tüm yönleriyle teyidi

Bulgar-Tatar teorisinin anlaşılması ve doğruluğunun kesin bir şekilde belirlenmesinden sonra, Bulgar-Tatarlar'ın etnogenez meseleleriyle sadece tarihçiler değil, filolog ve filozoflar da ilgilenmeye başladılar.

Tatar tarihçiler ve Sovyetler Birliği Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'nün Kazan şubesi, objektif etnogenetik araştırmalar yapmak suretiyle, bu teorinin taraftarlarının haklılığını daha fazla kanıtladılar. Bu çalışmalar, "İstoriya Tatarskoy ASSR" (iki cilt, I. Cilt 1955); "İstoriya Tatarskoy ASSR (En eski dönemden günümüze kadar)" – Kazan, 1968; "Tatarı Srednego Povoljya i Priuralya" – Kazan, 1967; "İstoriya Tatarskoy ASSR"- Kazan, 1973 gibi genel eserlerin hazırlanmasına temel teşkil etti.

Bulgar-Tatar teorisi, Bulgar-Tatarlar'ın etnogenezinin incelenmesinin daha sonraki gelişimini "Voprosı etnogeneza tyurkoyazıçnıx narodov Srednego Povoljya" (Kazan, 1971) (*Orta İdil Çevresindeki Türk Dilli Halkların Etnogenez Meseleleri*) adlı bilimsel eserlerin özel külliyatıyla kaydetti.

60-70'li yıllarda devrim sonrası Tatar tarihiyle, onların etnogenezlerine de son derece ihtimam gösteren T. Davletşin bilhassa ilgilendi. Davletşin, bu konuda şöyle der: "Tatarlar'ın ana kitlesi, eski İdil Bulgarları'nın torunlarıdır."[58]

Ömrünün sonuna kadar sürekli bir şekilde Bulgar-Tatar teorisini esas alarak etnogenez araştırmaları yapan A. H. Halikov, 70'li yıllardan itibaren tarihçiler arasında etnogenez konusunda uzmanlaştı. Titiz arkeolojik incelemeleri sonucunda oluşan şahsi kanaatlerini, ilk defa "Tatar halkının kilép çıgışı" (*Tatar Halkının Kökeni*) adlı monoğrafisinde daha mükemmel bir şekilde işledi. Halikov, mevcut malzemelerin analizini objektif bir şekilde yaptığını ve gerçek malzeme ve literatürün bilim dışı ve keyfi şekilde kullanılmadığını ispat etmiş oldu.

Yazar, Bulgar-Tatarlar'ın kökeniyle ilgili meseleler hakkındaki görüşlerini, kaleme aldığı şu eserlerde enine boyuna işlemiştir: 1) Projisxojdeniye tatar Povolj'ya i Priural'ya – Kazan, 1978 (*İdil-Ural Boyu Tatarlar'ının Kökeni*); Tatarskiy narod i yego predki – Kazan, 1989 (*Tatar Halkı ve Ataları*); *Bérénçé deulet (Bolger ili)*- Kazan 1991; Kto mı – bulgarı ile tatarı? – Kazan, 1992 (*Biz kimiz: Bulgar mı Tatar mı?*); Mongolı, tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya – Kazan, 1994 (*Moğollar, Tatarlar, Oltın Orda ve Bulgarya*).

Halikov'un eserleri, kendi halkının tarihini seven kültürlü Tatar gençlerinin masa üstü kitapları oldu. Öğrencileri, başarılı bir şekilde onun izinden yürüdüler; ama aralarından bazı kendini bilmezler, onu tahkir etmeye başladılar; üstadlarının mirasını "Halik'in zerzevatları" diye alay ederek değerlendirdiler.

Tatar etnogenezinin incelenmesinde Bulgar-Tatar teorisinin objektifliği, son yıllarda Samara vilayetinde bulunan arkeolojik malzemelerle de teyit edilmektedir. Örneğin Samaralı arkeolog R. S. Bahautdinov, A. V. Bogaçyev ve S. E. Zubov, pek çok arkeolojik malzemeyi inceledikten sonra İdil-Kama Tatarlarının tarihi ritimlerinde pra-Bolgarlar'ın yer aldıkları şeklinde şaşırtıcı bir sonuca ulaştılar.[59]

58 Davletşin T. *Sovetskiy tatarstan*, s. 9.

59 Bagautdinov, Bogaçyev, Zubov, *Prabolgarı na Sredney Volge* (u istokov istorii tatar Volgo-Kam'ya).

Ferit Ahi, Ali Akış ve Nadir Devlet de 1976'da İstanbul'da yayınlanan "Kazak ve Tatar Türkleri" adlı ortak çalışmalarında Bulgar-Tatar teorisine destek verdiler. Onlara göre "Deşt-i Kıpçak'ın değişik Türk kabilelerinin, İdil Bulgarları'nın torunlarının, muhtelif Fin kabileleri ve hatta melez Moğollar'ın konsolidasyonu sonucunda oluşan halka Tatar adı verilmişti."[60]

Bulgar-Tatar teorisi daha sonraları uluslar arası bilim çevrelerinde Güney Kaliforniya Üniversitesi prof.larından Azade-Ayşe Rorlich'in "*The Volga Tatars..*" adlı monografisinde de yerini aldı.[61] Tatar tarihi için oldukça önemli bir şeydi bu, çünkü Rorlich, dünya çapında bir üne sahiptir. Örneğin, dünyaca ünlü şarkiyatçı A. Beningsen onun hakkında şöyle der: "Yaşayan tarihçiler arasında sadece Rorlich dil bilim özelliklerini, etnik sezgiyi ve tarihî nüfuzu bünyesinde toplayabilen tek kişidir. Araştırmasını başarılı bir şekilde tamamlamasını sağlayan gerçek malzemelere dayanır.. Çalışması, zamana karşı direnir ve klasik olabilir." A. Rorlich'in eseri bu tarih bilimimiz için de değerlidir; çünkü Tatar-Tatar teorisini savunan birçok yabancı yayına ters düşmektedir.

Bulgar-Tatar teorisini savunan tarihçiler arasında Z. İ. Gilmanov, S. H. Alişev, R. G. Fahrutdinov, G. L. Fayzrahmanov'u saymak gerekir. Bunlar, tarihi ve arkeolojik eserlerini İdil Tatarları'nın Bulgar kökenli olduğu tezini esas alarak yazmışlardır.

F. Ş. Huzin ve G. M. Davletşin, halen üstatları A. H. Halikov'un yolundan gitmeyi sürdürüyorlar. Onlar, diğer teorileri savunanların baskılarına rağmen, Tatar etnogenezinin tetkiki konusunda Bulgar-Tatar teorisinin en güçlü savunucularıdırlar. F. Ş. Huzin, arkeolojik verilerin ışığında (ki eserinin adı "Voljskaya Bulgarıya v domongolskoye vremya (X – naçalo XIII vekov)" (*Moğol döneminden önceki İdil Bulgaryası (X- XIII. Yüzyıl Başları*) ve G. M. Davletşin de Türk-Tatarlar'ın manevi kültürünün gelişim tarihinin analiziyle (ki eserinin adı "*Törki-tatar ruhı medeniyati tarihı*"dır) yeni muhaliflerine karşı Bulgar-Tatar teorisini ayakta tutmayı başardılar.

60 Agi F. Tatarlar//*Kazan ve Tatar Türkleri*, s. 130.
61 Rorlich A.-A. *The Volga Tatars..*, s. 5-9.

D. K. Sabirova ve Ya. Ş. Şarapov, 2000 yılında yayınladıkları "*Tataristan Tarihi*" adlı üniversite ders kitabında Tatar etnogenezini Bulgar-Tatar teorisini esas alarak aydınlığa kavuşturdular.

Yukarıda sayılan çalışmaların dokümanter temeleni, ilk planda arkeolojik ve diğer tarihî veriler oluşturmaktadır.

A. Muhammediyev, eski Hazar ve Bulgar-Tatar sikkelerini inceleyerek, reddedilemeyecek bir şekilde Bulgar-Tatar teorisinin doğruluğunu ispat etti. Onun bu konuyla ilgili pek çok çalışması arasında özellikleri itibariyle "Borıngı hazar hem bolgar-tatar akçaları" (*Eski Hazar ve Bulgar-Tatar Sikkeleri*) adlı eseri zikredilmeye değer.

Etnografya konusunda uzman olan N. İ. Borovyev, G. M. Hisamutdinov, R. G. Muhammedova, Yu. G. Muhammetşin, R. G. Kaşafutdinov, N. A. Halikov, R. F. Urazmanova, R. N. Musina ve S. V. Suslova da Bulgar-Tatar teorisi taraftarlarıdır.

Bulgar-Tatar teorisini dil bilim verileriyle destekleyen etnogenetik araştırmalar da mevcut. G. V. Yusupov'un "Vvedeniye v bulgarotatarskuyu epigrafiku" (*Bulgar-Tatar Epigrafikasına Giriş*) adlı eseri bu tür araştırmalardandır. Yazar, eserinde şöyle demektedir: "Neredeyse birbirine geçmiş bu bölgelerdeki feodal devlet oluşumları yani İdil Bulgaryası ve Kazan Hanlığı, birbiri ardınca bu döneme ait mezar kitabeleri bırakmışlardır."[62]

Aynı eserin yazarı, dil bilimsel araştırmalarıyla bu konuya eğilmiştir. Onun çalışmaları da Tatar-Tatar teorisinin tutarsızlığını ispat etmeye matuftur. Yazar, "Tatar halkı tiliniñ barlıkka kilui" (*Tatar Dilinin Oluşumu*) adlı eserinde, Bulgar epigrafikası II. tipini (hem Çuvaş dili, hem de Tatarlar'ın atalarının konuşma dili özellikleriyle birlikte) analiz ederek, bunların şimdiki Çuvaşlar'ın ataları değil, bilâhare Bulgarlaşan Çuvaşlar'ın ataları tarafından yazıldığı sonucuna varmıştır. Bulgar epigrafikasına ait I. tipin dili bütünüyle Tatarlar'ın atalarının diliyle örtüşmektedir.

Şu sayacağımız çalışmalarda da Bulgar-Tatar teorisi dil bilimsel verilerle teyit edilmiştir: 1) Ob istokax yazıka osnovnıx komponen-

62 Yusupov G. V. *Vvdeniye v bulgaro-tatarskuyu epigrafiku*, s. 164.

tov kazanskix tatar//Voprosı tatarskogo yazıkoznaniya. – Kazan, 1978 (*Kazan Tatarlarının Ana unsurlarının Dil Kaynakları Üzerine/Tatar Dil Bilimi Meseleleri*); 2) Problemı yazıka i proisxojdeniya voljskix tatar. – Kazan, 1986 (*İdil Tatarlarının Dili ve Kökeni Meseleleri*); 3) Etnogenez i osnovnıye vexi razvitiya bulgaro-tatar//Problemı lingvoetnoistorii tatarskogo naroda. – Kazan, 1995) (*Etnogenez ve Bulgar-Tatar Gelişiminin Ana Evreleri*); 4) Problemı etnogeneza tatarskogo naroda// Problemi po istorii tatarskogo naroda. – Kazan, 1995 (*Tatar Halkının Etnogenez Meseleleri? Tatar halkının tarihiyle ilgili malzemeler*); 5) Tatarı: problemı istorii i yazıka. – Kazan, 1995 (*Tatarlar: tarih ve dil meseleleri*); 6) *Törki-tatar etnogenezı*. – Kazan, 1998; ve ayrıca Ya. F. Kuzmin-Yumanada'nın birlikte kaleme aldıkları: Voljskiye bulgarı i ix potomki. – Kazan, 1993 (*İdil Bulgarları ve Torunları*).

Bulgar-Tatar teorisi dil bilimsel alanda F. S. Hakimzianov (1987), D. G. Muhametşin ve F. S. Hakimzianov (1987), F. G. Garipova (1994), D. B. Ramazanova (1983), V. H. Hakov ("Tatar edebi tili tarihı" – Kazan, 1993) gibi yazarların eserleriyle güçlenmiştir.

A. Karimullin, dil bilimsel ve diğer verilerin analizine dayanarak Bulgar-Tatar teorisinin uzlaşma kabul etmez taraftarlarından birisi olmuştur. "Tatarı: etnos i etnonim" (Kazan, 1988) adlı broşürde ortaya koyduğu sarih görüşü, gerek ülkemizde ve gerekse diğer ülkelerde başka yayınlar tarafından desteklenmiştir.

Bulgar-Tatarlar'ın kökeni meselesinin aydınlığa kavuşturulması konusuna bazı edebiyatçılar da aktif katılımda bulundular. Tüm dünyaca meşhur olan ve Bulgar-Tatar teorisinin doğruluğunu ikna edici bir biçimde ispat eden G. Tahircanov bunlardan biridir.[63]

Kendi halkının etnik tarihini yeniden diriltmek isteyen tarihçiler, folklor alanında da çalışmalar yapmaktadırlar. Tatar etnogenezinin meseleleri F. İ. Urmançeyev'in "Geroiçeskiy epos tatarskogo naroda" (Kazan, 1984) (*Tatar Halkının Kahramanlık Destanı*) adlı eserinde aydınlığa kavuşturulmaktadır. Yazar, "Türk dilli Bulgar kabileleri, Kazan Tatarları ve Mişarlar'ın şekillenişinde önemli rol oyna-

63 Tahircanov G. *Tarihdan edebiyatga,* s. 10-17.

mışlardır" demektedir.[64]

Plastik sanat uzmanlarından F. H. Valeyev de Bulgar-Tatar teorisini destekleyenler arasında yer almaktadır.[65] R. H. Beriyev'in "Filosofskiye aspektı etnogeneza voljskix Bulgar" (1966) (*İdil Bulgarları Etnogenezinin Felsefi Yönleri*) adlı derin araştırması da Bulgar-Tatar teorisinin gelişiminde bir aşama sayılır. Ya. G. Abdullin, R. İ. Hafirov, K. F. Faseyev, F. M. Sultanov vb. gibi filozoflar, Bulgar-Tatar teorisinin doğruluğu sonucuna varmışlardır.

Bulgar-Tatarlar'ın eski yerli etnik köklerinin tetkikinde, Bulgar vakanüvislerinin "*Cağfar tarihi*" (I. Cilt, Orenburg, 1993)ndeki tahrir kayıtlarının bulunup incelenmesi oldukça önemli yere sahiptir. Z. Z. Miftahov (Kurs lektsiy po istorii tatarskogo naroda. – Kazan, 1998) adlı eserinde bu tahrir kayıtlarına ve diğer kaynaklara dayanarak, Bulgar-Tatarlar'ın etnik tarihini oldukça orijinal bir şekilde yeniden kaleme almıştır.

Artık Ruslar'ın yaptıkları özel araştırmalarda da Kazan Tatarları'nın Moğol-Tatarlar'ın değil, Bulgarlar'ın torunları oldukları kabul edilmektedir. Örneğin, A. S. Tokaryev "Etnografiya narodov SSSR" (*SSCB Halkları Etnografyası*) adlı eserinde şöyle der: "Kazan Tatarlar'ının XIII. Yüzyılda Doğu Avrupa'ya çıkıp gelen Batu-han'a bağlı fâtihlerin doğrudan torunları gibi gözükmesi, daha ilk bakışta kesinlikle doğru görünmemektedir."[66] K. İ. Kozlova da "İdil Tatarları'nın kökenleri yönünden İdil civarının yerli ahalisiyle sıkı bağları olduğu, Tatar halkının bünyesinde yer alan ana unsurlardan birinin de hiç şüphesiz İdil Bulgarları'ndan oluştuğu" hükmüne varmaktadır.[67]

Bulgar-Tatar teorisinin doğruluğunu gösteren literatür taraması daha da genişletilebilir; ama burada adlarını saydığımız çalışmalar da, Tatar etnogenezi meseleleriyle ciddi şekilde ilgilenen tarihçilerinin büyük bir çoğunluğunun Tatar etnogenetik araştırmalarının nüvesini oluşturduğu açıkça göstermektedir.

64 Urmançeyev F. İ. *Geroiçeskiy epos*, s. 16.
65 Baleyev F. H. *Drevneye i srednevekovoye iskusstvo Srednego Povolj'ya*, s. 6-9.
66 Tokaryev A. S. Etnografiya, s. 171-172.
67 Kozlova K. İ. *Etnografiya narodov Povolj'ya*, s. 20-21.

§ 75. Tatar etnogenezinin tetkikinde Tatar-Tatar teorisinin doğuşu ve gelişimi

Bilgiye aç her insan, özel bir hazırlık yapmadan Tatarlar'ın kökeni meseleleriyle ilk karşılaştığında, şimdiki Tatarlar gibi Moğol-Tatarlar'ın bulunduğu, onların da aynı Tatar etnonimini taşıdıkları, dolayısıyla günümüzdeki Tatarlar'ın Moğol-Tatar fâtihlerin torunları oldukları şeklindeki elementer görüşe inanmaya hazırdır. Bilhassa bu amatör seviyeye göre Tatar-Tatar teorisi ortaya çıkmaktadır. Daha önce gördüğümüz gibi, Tatar-Tatar teorisini ilk savunanlar Batı Avrupalı Tatar araştırmacılardır. Vakıa onlar, o sıralar, Çingizîlerin Moğol-Tatar devletinin tüm sakinlerini yani Kubilay, Çağatay, Hülagu ve Cuçi feodal imparatorluk ve uluslarının halkını – Moğol-Tatar fâtihlerin torunları olarak gördükleri için, - Tatar etnoniminin semantikası içine sokuyorlardı. Cuçi İmparatorluğu yani Altın Orda konusunda daha geniş tasavvurları bulunan Rus bilim adamları, ilk başlarda Moğol-Tatar fâtihlerin torunları kabul ettikleri tüm Altın Ordalıları Tatar olarak adlandırmışlardı. Tatar etnogenezi konusunda bilim adamlarının çoğunda Bulgar-Tatar teorisi itibar görmesine rağmen, bazı Tatar aydınları ve komşu halklara mensup bilim adamlarının bir kısmı Tatar-Tatar teorisini desteklediler. Böylece, bugünkü Tatarlar'ın etnogenezinin tetkikinde amatörce bir Tatar-Tatar teorisi şekillenince, Tatar etnogenezine amatörce bir yaklaşım kendini gösterdi.

Bu teori, XIX. Yüzyılın ikinci yarısında hiç beklenmedik şekilde yeni bir gelişim kaydetti. Kazanlı misyonerler, çoğunlukla bunu kendi müstemlekeci amaçları için kullanarak, Bulgar-Çuvaş teorisiyle birleştirdiler. İdil boyu halklarını hızlı bir şekilde Hristiyanlaştırmakla ilgilenen N.İ. İlminsky, Mari, Çuvaş ve Mordvalar'ın Müslüman Tatarlar'a meyletmelerinden, Hristiyanlaşmaya ise soğuk bakmalarından hiç memnun olmadı. Bu yüzden diğer İdil boyu halklarının Tatarlar'a meylini önlemek amacıyla onların muhaceret yoluyla geldikleri ve fâtih halklar olduklarını ispat etmesi gerekiyordu. Böylece 1863'de H. Feyzhanov'un Bulgarcayla yazılmış kaya kitabe-

lerinde Çuvaşça kelimeler bulması,[68] bir bilim adamı olarak İlminsky'nin çok işine yaradı. İlminsky, malzemeyi tüm yönleriyle tetkik etme zahmetine bile katlanmadan, Bulgar epigrafikasında Çuvaşça sözcüklerin bulunmasına dayanarak, Bulgarlar'ın torunlarının Tatarlar değil Çuvaşlar olduğunu, Tatarlar'ınsa fâtih Moğol-Tatarlar'ın soyundan geldiklerini açıkladı.

İlminsky'nin görüşleri daha sonra A. Kunik (1878) ve Çarlık sansörü ve bilim adamı N. İ. Aşmarin tarafından desteklenerek geliştirilmişti. Aşmarin, Mari (Çeremis)lerin Tatarlar'a neden Suas (Çuvaş) dediklerini şu sözlerle açıklıyordu: "Bugünkü Çuvaşlar, İdil Bolgarları'nın doğrudan torunlarından başka bir şey değiller ve onlara Suas adını veren Çeremisler, daha sonraları bu adı, ilk başlarda Bolgarlar'a ait olan siyasî kişiliği ve kısmen kültürlerini tevarüs ederek Müslümanlığı kabul eden, ardından kendilerini Bulgar kökenli olarak tanıtan fâtih Tatarlar'a da ıtlak ettiler. Bir kabile adının bu şekilde bir halktan diğerine geçirilmesi, kültürlü Bolgar (Müslüman)ların etkisinin yarı vahşi muhacirler üzerinde yavaş yavaş tamamlanması ve Tatarlığın geçmişteki Bolgarlığı sezdirmeden ortadan kaldırmasıyla mümkündü."[69]

Tatar-Tatar teorisi, İlminsky, Kunik ve Aşmarin'den sonra Bulgar-Çuvaş teorisinin doğruluğunu çeşitli delillerle ispat etmeye çalışan ve hâlâ da çalışmakta olan Rus, yabancı ve Çuvaş Türkologlar tarafından da desteklenmişti. Bunu uygun olarak lise ve üniversite ders kitaplarında, Rusya tarihi anlatılırken, Tatar tarihi Moğol-Tatar fetihleriyle başlatılmış, bunların doğrudan torunları oldukları var sayılan bugünkü İdil ve Kırım Tatarları'yla bitirilmiştir.

Bizzat Tatar tarihçilerine gelince, onlar Tatar-Tatar teorisini desteklememiş; sabık Bulgar-Tatar teorisini savunanlar da, bugünkü Tatarlar'ın fâtih Moğol-Tatarlar'ın torunları olmadığını ispat ederek Tatar-Tatar görüşünü savunanlar arasında aydınlatıcı çalışmalar yapmışlardır. Benzeri bir aydınlatıcı çalışma Tatar ahali arasında da ya-

68 Feyzhanov H. *Tri nadgrobnıx bulgarskix nadpisi*//İzvestiya arxeologiçeskogo obşçestva, T. IV.

69 Aşmarin N.İ. *Bolgarı i çuvaşi*, s. 49-50.

pıldı. Çünkü okullarda Rus tarihine ayrılan bölümlerde öğrenciler kendilerinin Moğol-Tatarlar'ın torunları olarak gösterilmesinden ciddi şekilde üzülüyorlardı.

XX. Yüzyıl boyunca Tatar-Tatar teorisi bazen şekil de değiştirmiştir. İdil Tatarları'nın antropolojik açıdan Mongoloid özelliklere sahip olmaması karşısında, onların Moğol-Tatarlar'ın doğrudan torunları olamayacağına kanaat getiren bazı bilim adamları, tıpkı Çuvaşlar gibi İdil Tatarları'nın da antropolojik açıdan Bulgarlar'ın torunları olduğunu; bununla birlikte Çuvaşlar kendi Bulgar dillerini muhafaza ederken, Tatarlar'ın muhacir Tatarlar'ın etkisiyle önceki Bulgarcayı unutup, Tatarca konuştuklarını ileri sürmeye başladılar.[70] Aşağıda Tatar dilinin dışarıdan taşınmadığını, aksine yerli Türk ve dili Türkçeleşmiş kabilelerin dillerinin sonraki dönemlerde kaydettiği gelişimin bir sonucu olduğunu göreceğiz.

1960'lı yıllarda Avrupa'da "küçük halkların büyük nasyonalizmi" adı verilen bir hareket başlamıştı. Bu hareket demir perdeyi aşarak Sovyetler Birliği sınırlarından içeri giremedi, ama Türkiye'de yaşayan bazı Tatarlar, bu harekete taraftar olanların etkisiyle Tatar etnogeneziyle ilgili meseleyi gündeme taşımak için eserler yazdılar.

O sıralar Türkiye'de çalışan Lebib Karan, 1962'de yayınladığı "Tatarlarnıng Tüpçıgışı" adlı eserinde, Türk kelimesinden çok Tatar kelimesini öne çıkararak, Tatar Devleti adı altında umumi bir Türk devleti kurmaya çağırıyordu. Karan, Bulgar-Tatar teorisiyle ilgili görüşlerinden ötürü de Gayaz İshaki ve Sadri Maksudi'yi şiddetle tenkit ediyordu. Böylece bir yandan da ortaya kasıtlı Tataristler hareketi çıkmıştı. Misyonerler, Tatarlar'ın Moğol-Tatarlar'dan türediklerini gösterdiği için Tatar etnoniminin peşinden gidiyorlardı. Lebib Karan ise, tüm Türkler'in milliyetçi duygularını yükselterek, onları umumi bir Tatar yani umumi Türk devleti kurmaya çağırıyordu.[71] Tatar tarihçiler, bazıları XX. Yüzyıl sonlarında bu üç teori arasında bocalayıp kalıncaya kadar Lebib Karan'ın arkasından gitmediler. Tatar-Ta-

70 Baskakov, *Vvedeniye*, s. 288; Tixomirov M. N. *Reç na sessiii AN SSSR*; Dimitriyev V. D. *Trudı russkix uçenıx,* s. 35.

71 Karan L. *Tatarlarnıng Tüpçıgışı*, s. 10-11, 67-71.

tar teorisini destekleyen bazı Rus ve Batı Avrupalı bilim adamlarına gelince, onlar bugün dahi, Moğol-Tatar fethinin olumsuz sonuçları konusunda şimdiki İdil ve Kırım Tatarları'nı suçlamak için bu teoriyi kullanmak isterlerdi. Çuvaş tarihçiler de Tatar-Tatar teorisini sırf Bulgar-Çuvaş nazariyesini daha sağlam temeller üzerine oturtmak için desteklemektedirler.

§ 76. Tatar ve Çuvaş etnogenezinin tetkikinde Bulgar-Çuvaş teorisinin doğuşu ve gelişimi

Bulgar-Çuvaş teorisi, Tatar-Tatar teorisine paralel olarak ortaya atıldı. N. İ. İlminsky, H. Feyzhanov'un Bulgar epigrafisinde Çuvaşça sözlerin varlığını keşfetmesinden sonra, 1865'de Çuvaşlar'ın İdil Bulgarlar'ın, Tatarlar'ınsa fâtih Moğol-Tatarlar'ın torunları olduğunu ileri sürmüş; ardından A. Kunik ve N. İ. Aşmarin de onu destekleyerek, bu teoriyi geliştirmeye çalışmışlardı.

Bulgar-Çuvaş teorisi, yeni oluşu hasebiyle cazip görünmüş, bu yüzden birçok Türkolog ve hatta gayr-ı Türkolog onunla ilgilenmeye başlamıştı. Kimileri için İdil Tatarlar'ın kökenini kendinden emin bir şekilde Moğol-Tatarlar'la bağlayarak, doğrudan Tatar'dan Tatar'a akseden etnik ve politik meseleleri çözüme kavuşturmak amacıyla Çuvaş-Bulgar teorisinin doğruluğunu ispat etmek önemliydi. Diğer yandan Bulgar-Çuvaş teorisi tutkunları, tek taraflı olarak, gerek Hazarlar'ın ve gerekse Hunlar'ın dil özelliklerini belirleyip, bunları "Çuvaşçaya benzer" Bulgarcayla özdeşleştirmeye giriştiler. Böylece Bulgar-Çuvaş teorisi Türkologları pek çok sayfa karalamaya sevketti.

İşe önce Bulgarcanın umumi Türk diliyle bir ilişkisi bulunmadığı, aksine Çuvaşçaya benzer bir dilin güçlü bir şekilde ondan koptuğu iddiasıyla başlamış; Bulgar epitatının Çuvaşçayla hazırlandığı görüşüyle "ispat edilmişti." Fakat daha objektif araştırmalar, Bulgar epigrafisi I. tipinin umumi Türkçe olduğunu, 2. tipin ise Çuvaşçaya benzediğini ortaya koymuştur. Çuvaşlar, Müslümanlık da dahil olmak üzere Bulgarlar'dan hiçbir şey tevarüs etmedikleri için, (Çuvaşça özellikler içeren) 2. tip epigrafikanın Müslümanlığı kabul ettikten

sonra Bulgarlaşma süreci yaşayan Çuvaşlar tarafından yazıldığı kabul edilmişti. Bu Müslüman Çuvaşlar nihai olarak Bulgarlaştıktan sonra, Çuvaşça epitatlar da kalmamıştı. Bir kenara çekilip Bulgarlar'ın etkisinden uzak kalan Çuvaşlar'a gelince, onlar şu ana kadar varlıklarını sürdürmüş, putperestliği yavaş yavaş terk ederek Hristiyan olmuşlardır. Bulgarcanın umumi Türkçe olduğu ikinci kez ispat edilmişti.

Bu durumda bazı Türkologlar başka bir versiyon ileri sürdüler. Buna göre, eğer Bulgarca Çuvaşçaya benzer bir dilse, güya o takdirde Hazar ve Hun dilleri de Çuvaşçaya benzemekteydi. Böyle bir tez, daha sonraki araştırmalarla desteklenmiş değildir. (bkz. §§ 98-99)

Bazı Türkologlar, İbni Fadlan risalesinde Çuvaş dilinin bazı izlerinin yansıtılmış olması gerektiğini zannederek, onlarda Çuvaşça sözcükler aramaya başladılar. Herhalde bu yönde yapılacak bir teşebbüs ancak abesle iştigaldir. (Detay için bkz. §§ 101-102).

Bulgarcanın Çuvaşça özellikler içerdiğini düşünen bazı Bulgar-Çuvaş teorisi taraftarları da, Slavyan-Bolgar şeceresi denilen belgede Çuvaşça sözcükler aramaya başladılar, ama böyle bir şey bulamadılar ve Bulgar/Bolgarlar'ın Çuvaş dilli olduklarını ispat edemediler. (Detay için bkz. § 103).

Kimi bilim adamlarının eski Balkar runik kitabelerinde Çuvaşça sözcükler bulma gayretleri de başarısızlıkla sonuçlandı. (Detay için bkz. § 104).

Macar bilim adamları, Macarlar'ın bir zamanlar İdil-Ural boylarında Bulgarlar'la yan yana yaşadıklarından emin olarak, var güçleriyle Macarcada Çuvaşça sözcükler aramaya giriştiler, ama ne yazık ki dişe dokunur bir şey bulamadılar. (Detay için bkz. § 105)

Bilim adamları, Bulgar-Çuvaş teorisinin doğrulunu ispat etmek amacıyla, Mari, Udmurt ve Mordva dillerine geçen Türkçe kelimeleri incelemeyi başladılar. Bulgarcanın Çuvaşçayla aynı olduğuna inandıkları için, Çuvaşçadan alınan kelimeleri bir kenara ayırıp onları Bulgarca olarak adlandırdılar. (Detay için bkz. § 106).

Tatar tarihçiler ve hatta dil bilimciler, bu durumda Bulgar-Tatar

teorisinin gerçekliğini ispatla meşgul oldukları için, Bulgar-Çuvaş teorisinin tutarsızlığını ispat etmekle yoğun bir şekilde uğraşamadılar. Sadece bu satırların yazarı ile Ya. F. Kuzmin-Yumanadi'nin ortaklaşa hazırladıkları "İdil Bulgarları ve Torunları" (Kazan, 1193) adlı kitapta, Bulgar-Çuvaş teorisinin tutarsızlığını etraflı şekilde ispat eden örnekler vardı. Tüm bu anlatılanlara rağmen, Bulgar-Çuvaş teorisi hâlâ taraftar bulabilmektedir. Özellikle de Çuvaş bilim adamları ve keza türedi Tatar-Tatar teorisi taraftarları arasında.

Bu arada, objektif tarih, Çuvaşlar'ın etnik kökenlerini Marice tipi Fin-Ugorca konuşan Vedalar'la ilişkilendirmektedir. Göründüğü kadarıyla eski dönemde onların dili Moğolcanın güçlü etkisine maruz kalmıştır. Vedalar, İdil boyunda ortak Türk dilli Suaslar'la (Bulgar-Tatarlar'ın atalarından birisi) çok yakın temas halinde bulundukları için, Fin-Ugor dilinin etkisiyle Vedaca Suasçanın özelliklerini yavaş yavaş özümseyerek ondan yeni etnonim Suas-Suvab/Çuvas/Çuvaş'ı da kabul etti. Sırf bu yüzdendir ki Mariler'in Türkçeyi benimsemeyen kısmı Çuvaşlar'ı *Suaslamari* (Suasça konuşan Mariler), Bulgar-Tatarlar'ı ise *Suas* olarak adlandırırlar. İşte size, bilim adamlarının Bulgarlar'ın Çuvaş dilli olduklarını ispat etme teşebbüslerinin neden başarısızlığa maruz kaldığının izahı.

§ 77. Bulgar etnonimine dönüş ve Tatar adını muhafazaya karşı çıkış hareketi

Bulgar-Tatarlar'ın etnogenezinin tetkik tarihinde, bazı bilim adamları ve siyasîlerin halkı önceki Bulgar etnonimine tekrar dönme ve Tatar etnik adını reddetme yönünde başlattıkları hareket özel bir yer tutar. Bu hareket, aynı zamanda etnik tarihin araştırılma meseleleri üzerine de eğilmiştir.

Bugünkü Tatarlar'ın, İdil Bulgar Devleti bünyesinde Türk dilli ve dili Türkçeleşmiş yerli kabilelerin konsolidasyonu sonucunda oluşan Bulgar halkının sonraki gelişimi esasında şekillendiğini, yalnızca XIX. Yüzyıl sonları ile XX. Yüzyıl başlarında Rus ve diğer bilim adamlarının onlara Tatar adını verdiğini ve bu etnik ad altında

bir millet şeklinde konsolide edildiklerini biliyoruz. R. M. Raimov, Tatar etnonimini kelimenin geniş anlamıyla önceki Bulgarlar'ın yerine koyma sebeplerini şu şekilde ifade ediyor: "Buraya Tatar adı sadece kapitalizmin gelişim döneminde, halkının milliyetçi savaş ruhunu beslemek isteyen, bu yüzden halkın kökenini bir çok yüzyıl boyunca Yakın Doğu ve Doğu'da hakimiyeti elinde tututan fâtih Çingizîler'e bağlayan genç Tatar burjuvazisinin milliyetçi gayretleri sayesinde getirilmiştir."[72] Kısacası, ta başından beri halkın önceki özel adı Bulgar'ı kullanmak isteyenlerle ona yabancı Tatar adını yeniden verme taraftarı olanlar arasında bir mücadele sürüp gitmiştir.

1862'de halka tekrar Bulgar etnik adını verme taraftarları, Gaynan Veyisov'un önderliğinde özel bir dernek-partide birleştiler. Parti, münevver kesim arasında Tatar etnik adının reddi konusunda aydınlatma çalışmaları yürütüyordu. Fakat Tatar burjuvazisi temsilcileri , Tatar etnik adının – yani Büyük Çingizîler'in adının- halkın iç etnik adı haline geldiğini ileri sürüyorlardı. Büyük din âlimi ve meşhur bilim adamı Ş. Mercanî de onların yanında yer almıştı.

Halkına *béznéñ bolgarlar* (Bizim Bulgarlar) adını veren ve geçmişte Bulgar-Tatar teorisinin ateşli taraftarlarından olan Ş. Mercanî, Tatar etnik adını savunmaya girişti. Hem bir yandan Tatar Hanlığı'nın Cuçi ulusu döneminde de sabık geleneklerini sürdüren Bulgar Hanlığı'nın devamı olduğunu; Tatarlar'ın atalarının Bulgar Hanlığı bünyesinde umumi Bulgar adını alan yerli Türk kabilelerinden teşekkül ettiğini ispat ediyor, bir yandan da halkın artık Tatar etnik adını kabul ettiğini, dolayısıyla onu bir kanara atmanın gerekmediğini açıklayarak, Ruslar'ın Tatarlar'a karşı olumsuz davranışının sadece halkın Tatar adıyla anılmasından kaynaklanmadığını, eğer halk kendini Müslüman olarak takdim ederse, bu durumda Hristiyan Ruslar'ın tavrının da aynı şekilde olacağını ileri sürüyordu.[73]

Bulgar-Tatar teorisini savunan diğer Tatar tarihçiler de Mercanî'ye destek verdiler. Buna rağmen 1917'de Ekim Devrimi dönemi

72 Raimov R. M. *Vistupleniye na sessi*… s. 145.
73 Mercani, *Müstefad el-ahbar*, s. 43-44.

olayları sırasında Veyisovcu hareket yeniden canlandı. S. G. Veyisov, amacı halkı milliyetçi boyunduruktan kurtarmak, Bulgar halkını yeniden diriltmek ve halkın beynine gerçek adı Bulgar'ı nakşetmek olan yeni "Volgobulgarmus Meclisi"ni kurdu. Parti kısa zamanda dağılmasına rağmen, ona gönül verenler mücadeleden vazgeçmediler. Bu mücadele yanlılarının faaliyetlerini genelleştiren o zamanın bilim adamları, "Tatar hareketi taraftarlarının meselesi, Tatar adını kullanımdan kaldırarak, onun yerine Türk veya Bulgar adını yerleştirmekti" demektedirler.[74]

Seksenli yıllarda Rusya'da perestoroyka döneminin başlamasıyla birlikte, halkın önceki adını ihya etme hareketi yenilenerek, Kazan'da "Bulgar Milli Kongresi" partisi kuruldu. Bu partinin bünyesinde Moskova, St. Peterburg, Naberejnıx Çelnax, Kiyef, Orenburg, Ulyanovsk ve diğer birçok şehirde yerli teşkilatları bulunan "Bulgar el-Cedid" propaganda cemaatini barındırıyordu. Bu hareketin taraftarlarına basitçe *Bulgarist*ler adı verildi.

Bulgaristler de ana hatları itibariyle önceki Bulgar Halkının Yeniden Doğuş Partisi'nin izinden gittiler. Bunlar, Ruslar'ın ve diğer halkların Tatarlar'ı fâtih Moğol-Tatarlar olarak görmesinin olumsuzluklarını ortadan kaldırmak amacıyla Tatar etnik adını kullanmayı bırakarak, onun yerine Bulgar etnoniminin yeniden ihya ve yerleştirilmesi için çabaladılar. Bazıları Tatar halkı arasında Bulgarlar'ın torunları bulunduğunu ve bunların nüfus kayıtlarına Bulgarlar olarak kaydedilmesi gerektiğini, Tatar sınıfının torunlarının da olduğu ve onların nüfus kütüklerine Tatar adıyla yazılması lazım geldiğini ileri sürdüler. Halbuki halkı Bulgar ve Tatar olarak bölmenin gerçeklerle uyuşmaması, halkın yeniden doğuş ve gelişmesini olumsuz yönde etkileyeceği cihetiyle yanlış yoldaydılar.

Bulgarist hareketin oldukça faydalı yönü, halkımızın Bulgar tarihi döneminin yeterince araştırılmadığı gerçeğinden hareketle, bu tür incelemelerin derinleştirilmesi çağrısında bulunmuş olmalarıdır. Eski Bulgar tarihiyle ilgili bir çok konuya açıklık getiren, pek çok

74 Samoyloviç. A. N. V. *Radlov kak tyurkolog*// Novıy Vostok, no. 2, 25. dipnot.

konuda eski Asuri, Urartu, Pers ve Bizans kaynaklarına bağlanan Bahşi İman'ın "Cağfar Tarihi" ve Baştu ibn Şams'in "Şan Kızı Destanı" adlı Bulgar vakayinamelerinin ortaya çıkarılması işini de bu Bulgaristler başarmışlardır. Birçok uzmanlarımızla yapılan ağız dalaşından sonra meşhur tarihçi İ. R. Tahirov onlara şu cevabı verdi: "Bizde, bu ileri sürülen şeylere karşı güvenilirlik ve objektiflik açısından tek yönlü bir menfi tavır takınma eğilimi mevcut. Bence her şeyi daha kapıdan defetmek yanlış. Çünkü bu güzel eserler, özellikle günümüzdeki sahteleri gibi boş yere ortaya konulmuş olamazlar. Eğer bunlar sahteyse, o zaman onların dahi yaratıcıları kim?"[75] Ben de Tahirov'un görüşüne bütünüyle katılıyor ve şunu ilave ediyorum: Bulgaristlerin bulup ortaya çıkardıkları bu bilgilerin güvenilirliği Ukrayna ve Bulgaristan'da kabul edilmiştir ve buralardaki tarihçiler bu kaynaklar üzerinde bilimsel ciddi araştırmalar yapmaktadırlar.

Etnik Bulgar-Tatar tarihindeki bu birikimi gözden geçiren gözde Tatar tarihçileri, Tatar halkının etnik yapısının Bulgar olduğunu kabul ederek, Bulgar-Tatar teorisi taraftarları olarak kaldılar yani Tatar etnik adını reddetmeyi maksada muvafık bulmadılar.

Bulgar-Tatar teorisini savunanlar ise Bulgarist harekette özel bir kötülük görmediler. Çünkü halkın millet olarak konsolidasyonu döneminde Tatar etnoniminin yerleştiğini ve Bulgaristlerin gayretlerine rağmen pozisyonunu kaybetmeyeceğine inanmaktadırlar. Hatta aksine Bulgaristler bir noktada Bulgar-Tatar teorisinin tarihi durumunu takviye etmektedirler. Ancak bu arada Bulgar-Tatar teorisi yanlıları Bulgar-Tatarlar'ın sayısının azalmasına yol açacağı için Bulgaristlerin halkın nüfus kütüklerine 'Bulgar' olarak kaydedilmesi yönündeki çalışmalardan vazgeçirdiler. Bulgaristler ise buna cevap olarak Tatarlar'ın Moğol-Tatar fâtihlerle özdeşleştirilmesi sebebiyle ve gayr-ı Tatarlar'ın Tatarlar'a karşı sergiledikleri menfi tavır yüzünden zaten Tatarlar'ın sayıca azaldığını ileri sürdüler. Gayr-ı sahih bilgilere göre, eğer Bulgaristlerin Tatarlar'ı nüfusa Bulgar olarak kaydedilmesi gayretleri sonucunda Tatarlar'ın nüfusları söz gelimi sayı itiba-

75 Tahirov İ. R., 1995, "Tatarstan", no, 9-10, s. 8.

riyle 10 bin kişi azalmışsa, bazılarının, özellikle de Tataristan dışında yaşayan Tatarlar'ın "Tatar" etnik adını reddederek Rus, Özbek, Azerbaycanlı, Kazak, Kırgız, Türkmen, Başkurt ve Ukraynalı gibi etnonimler almalarından dolayı her nüfus sayımında Tatar nüfusu birkaç yüz bin kişi eksilmektedir. Örneğin Tataristan'ın Kazakistan'daki yetkili temsilcisi Prof. Kerimov, 13 Nisan 2001'de Tataristan radyosuna yaptığı açıklamada, Kazakistan'daki Tatar nüfusun 350 bin olduğunu, ama gerçekte bu rakamın 500 bine ulaştığını; ancak, birçoğunun kendisini Kazak olarak yazdırdığını belirtmiştir.

Bulgar ve Tatar etnonimleri konusundaki bu kargaşalar, karşılıklı zıtlaşmalar yoluyla değil, örneğin Bulgar-Tatar etnoniminin umumi bir kabulle kullanılması suretiyle "uzlaşmayla" ortadan kaldırılmalıdır.

§ 78. Tatar-Tatar teorisini yeniden canlandırma gayretleri ve bunların yan motifleri

Dünya tarih biliminde, genel olarak, Moğol-Tatarlar'ın yani Çingis-han'ın ilk savaşçılarının Çingizî imparatorluklardan hiçbirinde, Kubilay'ın Çin, Tibet, Kore'yi, Çağatay'ın Mâverâünnehir, Yedisu, Kaşgar'ı, Hülagu'nun İran, Afganistan, Türkmenistan ve Kafkasötesi'nin bir kısmı, Irak, Küçük Asya'nın Doğu kesimini içine alan imparatorluklarıyla, Cuçi'nin Altın Ordası'nda oturmadıkları kabul edilir. Altın Orda bünyesindeki bu Tatarlar'ın kitleler halinde Bulgar Devleti'nde Bulgar halkı olarak bütünleşen Türk dilli yerli kabileleri, Ruslar ve ayrıca Kazak ve Özbekler'in ataları Fin-Ugorlar arasında yaşamış olmaları da söz konusu olamaz. Çünkü Çingizîler bu bölgeleri aşağı yukarı en son merhalede fethetmişlerdir. Çingizîlerin ordusunda Moğol-Tatarlar'ın sadece ilk fetih hareketleri döneminde çoğunluğu teşkil ettikleri, daha sonraları ise ordunun bel kemiğinin vaktiyle fethedilen ülkelerdeki genç nesilden oluştuğu herkesin malumudur. Kaldı ki, Çingizîler Bulgarlar karşısında utanç verici bir yenilgi aldıktan sonra fethedilen ve Cuçi Ulusu'nu teşkil eden ülkelerdeki insanlardan çok büyük miktarda asker topladılar.

Dünya tarih biliminde, gerek Moğol feodal imparatorluğunda ve gerekse daha sonraki dört Çingizî devlette önceki yerli kabile ve halkların yaşamaya devam ettikleri şeklinde genel bir kanaat mevcuttur. Bu toprakları basıp alan Çingizîlerin az sayıdaki orduları bu yerli halklar arasında hızlı bir şekilde asimile oldular. Bu gerçek, ataları Çingizî devletlerdeki ahalinin bünyesinde yer alan tüm halkların tarihçileri tarafından da tespit edilmiştir. Bu halkların tarihçileri arasında kendi halkının etnik kökenini Moğol-Tatarlar'la ilişkilendirmeyen kimse yoktur. Bu anomali, sadece bilâhere Tatar etnonimini alan halklarda görülmektedir. Bunun sebebi hem Moğol-Tatarlar'da, hem de bugünkü Tatarlar'da (Bulgar-Tatarlar, Kırım Tatarları ve Dobruca Tatarları) etnonimin özdeşliğidir.

Seksenli yılların sonunda Bulgarist ve Bulgar-Tataristlere karşı verilen mücadele için, bu akımların taraftarlarının "siyasî nefretini" gururla ortaya çıkarmaya başlayan bazı mağrur Tatar-Tatar teorisi taraftarı bulundu. Bunlar, Tatarlar'ın etnik tarihinin tetkiki konusunda "Tatar-Tatar" teorisinin "yegane doğru" olarak ihyası için mücadele verdiler. Bu hareketin öncüleri D. M. İshakov, R. G. Fahrutdinov, Bulgar-Tatar teorisinin sabık taraftarı Prof. A. H. Halikova ve şecere uzmanı M. Ahmetziyanov'du. Bunların neredeyse tamamı kendilerini peygambemlerin ve Çingis-han'ın torunları olarak göstermeye giriştiler..*

§ 81. Tatar tarihinin tetkikinde yeni teori denilen şey gerçekten yeni midir?

Tatar-Tatar teorisini savunanların "yeni teoriler" (dolayısıyla Bulgar-Çuvaş teorisi de dahil) dedikleri akımın taraftarları, genellikle güya Bulgar dönemini reddetmediklerini, ama Tatar tarihinin anahtar döneminin Altın Orda devri olduğunu ileri sürüyorlar. Onlara göre Bulgarlar da muhafaza edilmişti, ama dışarıdan çıkıp gelen Tatarlar, Çuvaşçayı andıran Bulgarca konuşmayı unutan bu insanla-

* Burada § 78 no.lu paragraf kısaca alınmış ve § 81'e kadar olan birkaç sayfalık kısım, tamamıyla Tataristan aydınları arasındaki polemikleri konu edindiği ve bu haliyle Türk okuyucuyu fazla ilgilendirmeyeceği düşüncesiyle alınmamıştır. (çev.)

ra Tatarca öğretmişlerdir. Halbuki Tatar-Tatar teorisini savunanların bu iddiası yeni bir şey değildir ve aksine misyonerlerden, Rus ders kitaplarının yazarlarından, Çuvaş tarihçilerinden ve Tatarlar adıyla Büyük Altın Orda'yı ihya etme ve tüm Türkler'i büyük Tatarlar'a bağlama çağırısında bulunan Lebib Karan'dan almışlardır. Moğol-Tatar fethini, bu fetih sonucunda oluşan Altın Orda Devleti'nden ayırt etmeyen D. İshakov, "Milli Tatar tarihi konusunda Moğol fethi hiç tartışmasız olumlu bir olaydır" demiştir.[76] Halbuki Moğol fethi, hem milli Tatar tarihi, hem bizzat halk ama özellikle Bulgar halkı için hiç şüphesiz olumsuz bir olay olmuş ve hem Bulgar Devleti'nin hem de Bulgar-Tatar halkının tedrici surette ortadan kalkmasına yol açmıştır. Eğer Moğol saldırganlığı olmasaydı, Avrasya'nın en güçlü devletine sahip bulunan Bulgarlar, çok daha gelişmiş bir halk olurlardı.

Altın Orda'ya gelince, o da Bulgar ve Harezmşahlar gibi güçlü devletlerden sonra yerli halkların bir sonraki gelişim aşaması olmuştur. Burada kalan önemsiz miktarda Moğol-Tatar'ı asimile edenler de bu halklardır. Altın Orda, sağladığı gelişimi Bulgar ve Harezmşahlar devletinin tecrübesine borçludur.

Tatar-Tatar teorisi taraftarlarının biz Tatarlar'ın Bulgarlar'dan değil Altın Orda'dan çıktığımız şeklindeki iddiaları saçma bir görüştür. Elbette bizler Bulgarlar'dan değil Altın Orda'dan neşet etmişizdir, ama Altın Orda sınırları dahilinde Özbek, Kazak, Başkurt, Nogay, Rus vb. halkların yanı sıra, Bulgar Devleti döneminde umumi Bulgar etnonimiyle tanınan Türk dilli yerli kabile ve halklar da yaşıyorlardı.

Tatar-Tatar teorisi taraftarlarının güya muhaceret yoluyla gelen Tatar veya Kıpçaklar'ın Çuvaş dilli Bulgarlar'a Tatarcayı öğrettikleri şeklindeki iddialarının gerçekle hiçbir ilgisinin bulunmadığı dil bilimciler için aşikârdır. Yapılan tarih ve dil bilim araştırmaları, İdil-Ural bölgesinde Moğol istilasından çok uzun zaman önce dahi Türk-Fin-Ugor dil birliği oluşumunun tamamlandığını, bunun sonucun-

76 Rodina dergisi, no. 3-4, 1997, s. 85.

da ise Tatar, Başkurt ve Çuvaşlar'ın atalarının İdil-Ural Türkçesinin bu bölgeye özgü özellikler kesbettiğini, bunun Altın Orda ve Kazan Hanlığı'nda da muhafaza edildiğini ortaya koymaktadır. Eğer muhaceret yoluyla gelen Tatarlar (veya güya Kimaklar'ın bünyesinden neşet eden Kıpçaklar), sabık Bulgarlar'a Tatarcayı öğretmiş olsalardı, bugünkü Tatar ve Başkurtlar'ın dilinde Hakasçanın özelliklerine yakın özellikler bulunması gerekirdi.

Tatar-Tatar teorisi taraftarları, ısrar ve inatla Tatar tarihinin anahtar veya altın dönemini Altın Orda dönemi olarak görme teklifini getiriyorlar. Halbuki o sıralar tüm dünyaca bilinen güçlü Bulgar halkı, - ki Çingizîler'e adam akıllı bir darbe indiren tek halktır, - gücünü, teşkilatını ve devletçiliğini kaybetmeye başlamıştır.

Bulgar-Tatarlar'ın tarihi, Altın Orda tarihi değildir. Herkes bilir ki, Altın Orda tarihi ancak Özbek, Kazak, Başkurt, Nogay, Rus, Bulgar-Tatar vb. halkların tarihçilerinin koordineli bir çalışması ile yazılmak zorundadır. Bulgar-Tatarlar'ın tarihi ise, Altın Orda hanlarına karşı verdikleri kurtuluş savaşları tarihinden oluşmalıdır.

Altın Orda, büyük bir devlet olarak, Bulgarlar, Harezmliler, Kazaklar'ın ataları, Sibirya Tatarlar'ı, Rus ve Fin-Ugorlar'dan oluşan vahid bir Tatar halkının konsolidasyonu için gerekli şartları yaratmak zorundaydı; ama yapamadı. Büyük halkların ve ekonomik gelişimin yaratılması konusuna gelince, Altın Orda'nın, tecrübelerinden yararlandığı Bulgarlar'ın ve Harezmin bir sonraki gelişim aşaması olduğunu, ancak hanlığın bünyesindeki tüm halkların bu işe katıldıklarını kaydetmek gerekir.

Tatar-Tatar teorisi yanlıları, yeni bir şeyleri olmadığı için tüm konularda genellikle misyonerlerin, Bulgar-Çuvaş teorisyenlerinin görüşlerini tekrarlamaktadırlar. Çuvaş tarihçiler, boşuna bizim Tatar-Tataristlerin "teoretik" iddialarının hemen peşine takılmadılar ve bu iddiaya dayanarak şu satırları yazdılar: "Tarih doktoru R. G. Fahrutdinov'un tespitine göre Tatar halkı Moğollar'la birlikte gelen Türk dilli Tatarlar ve onlarla aynı dili konuşan, XI. Yüzyıl ortalarında Doğu Avrupa'ya giren akrabaları Batı Kıpçakları (Polovesler) ta-

rafından oluşturulmuştur. Tatar halkının oluşumuna Bolgarlar'ın herhangi bir katkısı olmamıştır. Teşekkül safhasında, 1438'de Kazan Hanlığı'na hanlığın banisi Uluğ Muhammed'le birlikte 40-50 bin Tatar, daha sonra da Saray, Azak, Astrahan ve Kırım'dan on binlerce Tatar geldi."[77] Dimitriyev'e göre, Tatar-Tatar teorisini teyit konusunda Fahrutdinov'un Kazan Hanlığı'na 50'nin üzerinde Tatar'ın muhaceret ettiği şeklindeki kaydın büyük katkısı olmuştur. Ancak, onun ve Fahrutdinov'un düşünmedikleri bir şey var ki, o da 200 yıl boyunca bu Tatarlar'ın Bulgar, Harezmli, Kazaklar'ın ataları, Nogaylar, Başkurt vd. leri arasında asimile olmadan nasıl varlıklarını sürdürebildikleridir. Öncelikle, Uluğ Muhammed Nijni Novgorod'da ölmüş ve Kazan'a kadar gidememiş, bu şehri oğlu Mahmut[78] (Mahmutek) fethetmiştir. Diğer yandan, Uluğ Muhammed ve oğlu Mahmutek'in orduları 200 yıl boyunca asimile edilen yerli halktan ve muhaceret yoluyla çıkıp gelen Moğol-Tatarlar'dan oluşuyordu.

Tatar-Tatar görüşünün türedi taraftarları bu yeni mantık dışı teoriyi temsil etmek için ne kadar gayret ederlerse etsinler, bugüne kadar tekrarlanmayan ve yeni sayılabilen hiçbir şey ileri süremektedirler.

§ 82. Tarih bilimi de diğer bilimler gibi objektif olmak zorundadır

"Tarih milli çıkarlara hizmet etmelidir" gibi peşin hükümlü bir fikirden yola çıkarak eski Tatar-Tatar görüşünü diriltmeye çalışanlar, tarih araştırmalarının tarafsız olması gerektiğini açıkça reddediyorlar. Bunlar, Tatarlar'ın etnik tarihini "önemsiz bir Bulgar" grubuna bağlamanın Tatarlar'ın tarihî değerini düşüreceğini düşünerek, ilk ağızda Tatar-Tatar görüşünü ileri sürüyor ve bugünkü Tatarlar'ın kökeninin Moğol-Tatarlar'dan geldiğini her yolla ispat etmeye çalışıyorlar. Tatarlar'ı bir zamanlar Ruslar'ı, Kafkaslıları, Fin-Ugorlar'ı ve diğerlerini itaat altına alan büyük Altın Orda'nın sahipleri olarak

77 Dimitriyev V. D.*Etnos i gosudartsvennost*, s. 5.
78 Alişyev S. H. *Istoçniki i istoriografiya goroda Kazani*, s. 10.

gösterdiği için güya bunun Tatar milli çıkarlarına uygun düştüğü kanaatindedirler. Böyle bir "milliyetçi duyguyla" hareket ettiklerinden, bugünkü Tatarlar'ın muhacir Moğol-Tatarlar olmadıklarını, İdil-Ural bölgesi ve Batı Sibirya'da derin tarihî köklerinin bulunduğunu ileri süren Bulgar-Tatar teorisi yanlıları ve Bulgaristlerin etnogenetik araştırma sonuçlarını Tataristan tarihi için zararlı buluyorlar. D. İshakov'a göre Moğol-Tatarlar'ın İdil-Ural civarına gelmelerinden önce, muhacir Tatarlar'ın Tatarca öğrettikleri "malum büyük kafalı" Tatarlar hesaba alınmazsa, buralarda Tatarlar'ın gerçek Türk ataları yoktu. M. Zekiyev, beyhude yere İdil-Ural civarı ve Batı Sibirya'yı Tatarlar'ın ezeli yurdu olarak göstermeye çalışıyor. Bunun için endişelenmeye gerek yok, - diyor, - çünkü "uluslar arası belgelere göre, XV. Yüzyılda başlayan kolonial dönemden önce belli bir bölgede yaşayan yerli halkın bunlar olduğu kabul ediliyor. Göreceğimiz gibi, uygarlaşmış toplumlar, tarihlerin arkasına sığınarak, gereksiz "ezelilik" meselesini kendilerine dert etmezler."[79] Etnik tarih meseleleriyle hiç uğraşmamış birinin yargılaması da ancak böyle zayıf olabilir. Tüm tarihçiler bilirler ki, bir halkın kadimliği, bu tür bir uluslar arası belgenin olması halinde dahi, yalnızca gayr-ı Hint-Avrupaî halkların ezelilik meseleleriyle uğraşmaları tavsiyesinde bulunamaz. Hint-Avrupa tarihçileri uzun zamandır (bu uluslar arası belgenin ortaya çıkışından önce dahi), bu halkların ezeli topraklarının sadece Hindistan (Sanskritçenin vatanı) ve Batı Avrupa değil, aynı zamanda Doğu Avrupa, Merkezî, Orta, Ön ve Küçük Asya olduğunu ortaya attılar. Bu bilim adamlarına göre, eğer bu topraklarda Hint-Avrupaî olmayan başka halklar (örneğin Türkler) yaşıyorlarsa, bu demektir ki, onlar sonradan çıkıp gelmişlerdir.

Hint-Avrupa görüşünü savunan bilim adamlarının bu görüşü, şimdilerde "yeni yeni" belgelerle takviye edilmektedir. Örneğin, Altaylar'daki eski mezarlarda bile Avrupaî tip kafataslarının ortaya çıkarılışını bazı tarihçiler, daha önce yani Türkler'in Altaylara gelişinden önce buralarda Hint-Avrupaîler'in yaşadığının kanıtı olarak görüyorlar.

79 İshakov D. M. *Problemı stanovleniya*, s. 228.

Hint-Avrupa tezini savunan tarihçiler, tabii olarak, kendilerinden olmayan bir bilim adamının (örneğin bir Türk'ün) Hint-Avrupaîler'in bu kadim yurtlarında gayr-ı Hint-Avrupaî halkların (diyelim Türkler'in) etnik izlerinin varlığı konusunda bir teklifte bulunabilmiş olmasını dahi istemezler. D. İshakov'un görüşüne göre, Bulgar-Tatarlar'dan çıkan bilmem hangi gayr-ı medenî bilim adamlarının İdil-Ural civarında Milat öncesi döneme ait Türk-Tatarlar'ın etnik kökenlerini ortaya çıkarmaları beyhude bir gayrettir ve bugünkü Tatarlar'ın etnik tarihinin tetkiki, güya Tatarlar'ın "altın" çağı olan Altın Orda dönemiyle sınırlı olabilir. İdil Bolgaryası'nın bu bağlamda esamisi dahi okunamazmış. Eğer Tatar tarihini yalnızca Altın Orda'ya bağlarsak, o takdirde, Altın Orda döneminin Rus tarihi yalnızca Cuçi ulusu tarihinin bir kısmı olduğu için, onun tarihiyle "Rusya tarihi 'asimile edilemez'. Bulgar tarihi, özellikle doğrudan Kazan Hanlığı'na (yani İdil Bulgaryası'nın varisi olan Kazan Hanlığı) bağlanırsa, Rusya tarihi mükemmelen bir daha kaynatılır.[80] Bundan başka eğer Tatar tarihine Bulgar dönemi de dercedilirse, o zaman Çuvaş tarihçilerle sürekli zıtlaşma durumunda kalırız.[81]

D. İshakov, bu kafayla Bulgar-Tatar tarihinin tetkikinde büsbütün yönünü kaybetme ve tarafsızlıktan tamamıyla uzaklaşma tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır.

Öncelikle, onun görüşüne göre, güya Çuvaş tarihçilerle sürekli takışmaya yol açacağı için, bugünkü Tatar tarihine Bulgar dönemini girdirmeye bile değmez. Bundan başka Bulgar Devleti Altın Orda'ya kıyasla "malum yuvarlak kafalılar"ın ülkesi olduğu için, bunu yaptığımız takdirde Tatarlar'ın büyüklüğüyle övünme imkanımız kalmaz. Aynı tarih zincirinin halkaları olduğu için, iki dönemin yani Bulgar ve Altın Orda döneminin birbirinin rakibi imiş gibi gösterilmesi tarihimize daha fazla zarar vereceğini bir kez daha ispat etmek zorunda değiliz. Üstelik Bulgar Devleti'ni "malum yuvarlak kafalılar"ın devleti olarak göstermek, onun gerçek tarihini bilmemektir…

80 Age., s. 205.
81 Aynı yerde.

Tatar-Tatar görüşünü savunanlar, Tatar etnoniminin anlamını genel olarak ayırt edemiyorlar. Dolayısıyla onların yazdıklarından hangi Tatarlar'ın torunlarının şimdiki Tatarlar olduğu konusunda kesin bir hükme ulaşmak mümkün değildir. İ. İsmayilov'un Kazan dergisinin 2000'de yayınlanan 10. sayısındaki "Tatarlar nasıl Tatar oldular?" adlı makalesinde de bu belirsizlik görülür.

Tatar-Tatar görüşünü savunanların günümüz Tatarlar'ının Tatarlar'dan (ama eski Tatarlar, Moğol-Tatarlar, tartarlar, Orda Tatarları veya Türk-Tatarlar mı olduğu belli değil) türedikleri şeklindeki tezleri de objektif sayılamaz. Onlar, sadece bazı Rus bilim adamlarının ve peşin hükümlü olarak Tatar-Tatar teorisini savunan misyonerlerin görüşlerini tekrar ediyorlar. Kanaatimizce, Tamurbek Davleştin bunun sırrını doğru olarak ortaya çıkarmıştır. Ona göre bunlar, ".. büyük bir ihtimalle halk arasında askerî düşmana karşı nefret dalgasını ortadan kaldırmak için propaganda amaçlı olarak" Kazan Hanlığı ahalisini önce *Yeni Bulgarlar*, arkasından *Kazanlılar,* daha sonra da *Tatarlar* olarak adlandırdılar. "Tatar adıyla muhtemelen Kazan Hanlığı ahalisine Rusya'da ve Ruslar vasıtasıyla Batıda Tatar-Moğollar hakkında çıkan kötü yakıştırmaları yamamışlardı."[82]

§ 83. Tatar-Tatar teorisyenlerinin tarafgir etnogenez kurguları nereye götürür?

Görüldüğü gibi, bugünkü Tatarlar'ın (yani Kırım ve Dobruca, eski terminolojiye göre Bucak Tatarlarını dışarıda tutan Bulgar-Tatarlar'ın) etnogenezinin tetkik tarihinde üç farklı görüş mevcuttur. Bulgaristler, Bulgar-Tataristler ve Tatar-Tatarist (ayrıca Bulgar-Çuvaşist)ler.

Bulgaristler, bugünkü Tatarlar'ın Bulgar kökenli olduğu tezin doğruluğunu savunarak, Tatar etnik adının geniş anlamda Bulgarlar'a maledilmemesinin haksızlık olduğunu, halkın kendisini Tatar olarak değil, Bulgar adıyla kaydedilmesini istiyorlar ki, bu da Tatar nüfusun azalmasına yol açacaktır. Bulgaristler, tüm dillerdeki eski kaynakların titizlikle gözden geçirilerek Bulgarlar'ın tarihî kökleri-

82 Davletşin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 16.

nin derinlemesine araştırılmasından yanadırlar. Bugünkü Bulgar-Tatar etnonimiyle ilgilenmekle bizim Bulgaristler'den ayrılan Tuna Bolgarları da bu konuda onları desteklemektedirler.

Bulgaristler gibi Bulgar-Tatar görüşünü ileri sürenler de, bugünkü Tatarlar'ın Bulgar kökenli oldukları tezinin doğruluğunu savunmakta, ama birincilerden farklı olarak, Tatar etnik adının halkın oluşum döneminde birleştirici rol oynadığını düşünmektedirler. Bu yüzden kendilerini diğer Tatarlar'dan, özellikle Moğol-Tatarlar'dan ayırmak için Tatar etnonimini reddetmemekle birlikte, anlamı vurgulamak amacıyla Bulgar-Tatar etnoniminin kullanılmasını savunmaktadırlar. Önde gelen Tatar tarihçilerin tamamı Bulgar-Tatar tezinden yanaydılar ve bu konuda objektif etnogenetik araştırmalar yaptılar. Onların eserlerini okuyan Tatarlar, eski Tatarlar'ın, tartarların, Orda Tatarları'nın ve Türk-Tatarlar'ın torunları olmadıklarını anladılar. Çünkü onlar Tatar etnik adını Bulgar-Tatar anlamında düşünüyorlardı ve bunu diğer halklara bu şekilde izah ettiler.

Bulgar-Tatar halkının tarihini Tatar etnoniminin tarihinden ayırmayan Tatar-Tatar (veya Bulgar-Çuvaş) teorisi yanlıları ise, gayr-ı objektif etnogenetik kuramdan yola çıkarak, bugünkü Bulgar-Tatarlar'ın Moğol-Tatarlar'ın veya Orda Tatarları'nın torunları olduğunu ispat etmeyi denediler ve hâlâ da deniyorlar. Bu görüş, ilk önce bazı Rus ve Batı Avrupalı tarihçilerle misyonerler tarafından ortaya atılmıştı. Ancak, XX. Yüzyılın son yirmi yılı zarfında Bulgar-Tatarlar'ı bünyesine yanlışlıkla eski Tatar, tartar, Orda Tatarları ve Türk-Tatarları da dahil ettikleri Moğol-Tatarlar'la özdeşleştiren Tatar-Tatar teorisi yanlısı Tatarlar ortaya çıktı. Bunlara göre Tatar-Tatar teorisi, bugünkü Tatarlar'ın milli çıkarlarına daha fazla cevap vermekte, Cuçi Ulusu (Altın Orda)nun büyük imparatorluğunu kuran büyük halkını temsil etmektedir.

Herkes bilir ki, yabancı toprakların fethi, er veya geç tarih tarafından yargılanır. Moğol-Tatar fethi de bu yargılayıcı davranışa maruz kalmıştır. Dolayısıyla şimdiki Tatarlar'ın Moğol-Tatarlar'la özdeşleştirilmesi, Tatar etnik adına oldukça yakışıksız bir imaj kazandırmaktadır. Bu durum, Tataristan dışında yaşayan Tatarlar'ın, özel-

likle de gençlerin, Tatar etnik adına soğuk bakmalarına, kendilerini umumi Tatar adıyla tanıtmamaya, bunun yerine önceki ortak etnonimleri, diyelim Mişar, Bulgar, Kreşen (vaftizli) etnik adlarını tercih etmeye veya en iyi halde Sibirya Tatarı, Astrahan Tatarı, Nijgar Tatarı (Nijegorodskiy Tatarin), Penza Tatarı (Penzenskiy Tatar) vs. gibi yerli etnonimleri benimsemeye sevk etmektedir. Bazen de bu özel etnonimleri Moskova'da ilgili merciler kanalıyla resmileştirme hareketleri gözlemlenmektedir. Bu durumun Bulgar-Tatarlar'ın nüfusça azalmalarına yol açabileceği açık. Tatar etnoniminin düşük imajı sebebiyle halk arasında bu süreç devam etmektedir. Örneğin Kazakistan'daki bir mahalli Tatar cemiyetinin gayr-ı resmi hesaplamalarına göre 150 bin, Özbekistan'da 300 binden fazla, Kırgızistan, Azerbaycan, Ukrayna ve Rusya'da ise pek çok sayıda Tatar, kendi milli kimliğini gizlemektedir. Gelecek genç nesil Tatarlar arasında bu gibileri daha da çoğalacaktır; çünkü Tatar-Tataristler ve özellikle de ilkel olanları, "yeni teori" adı altında Bulgar-Tatarlar'ı Moğol-Tatarlar'la özdeşleştirme görüşünü güçlü bir şekilde yaymaya çalışıyorlar ki, bu da Bulgar-Tatarlar'ın nüfusunu hızlı bir şekilde azaltabilecektir.

Eğer Tatar etnonimi imajını yüceltmek istiyorsak, halka bu etnonimin anlamını açmak, eski Tatar, Moğol-Tatar, tartar, Orda Tatarı, Türk-Tatar, Bulgar-Tatar, Kırım Tatarı ve Dobruca Tatarı olduğunu anlatmak; bize yabancı olan umumi Tatar sözcüğünü tanımlayıcı Bulgar-Tatar sözcüğüyle değiştirmek zorundayız.

Tatar-Tataristlerin gayr-ı objektif etnogenez kurguları, Tatar tarihçileri, Altın orda döneminde fethedilen Rus, Özbek, Kazak, Başkurt vs. gibi diğer halklarla birlikte bağımsızlık mücadelesi veren ve bu yüzden Çingizîlerin sürekli tenkil hareketlerine maruz kalan Bulgar-Tatarlar'ın gerçek tarihini tetkik etmekten caydırmaktadır. Altın Orda döneminde Bulgar Devleti'nin başkentinin yıkılarak ortadan kaldırılması boşuna değildir. Tatar-Tatar görüşünü savunanlar Altın Orda tarihini kendi tarihleri gibi görme niyetindeler. Aklı başında her tarihçi bilir ki, Tatarlar'ın tarihi yalnızca ataları Altın Orda hakimiyetinde kalan tüm halkların güçlü uzmanlarıyla işbirliği yapılmak suretiyle yazılabilir.

Ne yazık ki, bugünkü Bulgar-Tatarlar'ın Moğol-Tatarlar'la haksız yere özdeşleştirilmesi çağdaş Rus tarihçiliğinde de yer almıştır. V.V. Pohlebkin'in 2000 yılında Moskova'da yayınlanan "Tatarlar ve Rusya. 360 yıllık İlişki. 1238-1598" adlı yeni kitabı da bunu göstermektedir. Pohlebkin, bugünkü Tatarlar'la XVI. Yüzyıl sonlarındaki Tatarlar'ı Moğol-Tatarlar'ın dolaysız torunları olarak görmektedir. Ona göre Rus-Tatar ilişkileri Moğol-Tatar-Kıpçak ordasının 1220-30 yıllarında Rusya'ya (ve diğer Doğu Avrupa ülkelerine) karşı saldırganlığından itibaren aniden başlamıştır. Halk perişan olmuş ve 360 yıl boyunca çok sıkıntı çekmiştir.

Aynı yazar sözlerini şöyle sürdürüyor: "Aradan 150 yıl geçtikten sonra, Rusya üzerinde oldukça gaddarca bir hakimiyet kurmuş olan fâtih Tatarlar, kendilerinden daha güçlü bir saldırganın kurbanı oldular ve Timurleng'in istilasına maruz kaldılar. Altın Orda zayıfladı ve çökmeye başladı.

150 yıl zarfında basit bir dış politika dersini çok iyi öğrenmiş olan Rusya, bu durumdan hızlı bir şekilde yararlandı. Onun öğrendiği ders, uluslar arası çatışmalarda haklı olmanın değil, her zaman gücün galip geldiği idi. Galipler yargılanmaz, onlara uyarıda bulunulmaz ve hatta aşırı şiddet sergileseler bile hiçbir suçtan dolayı yargılanmazlar. Onların sözü dinlenir, onlarla uzlaşmaya varılır. Zayıflar, geri kalmışlar ve bağımlılar ise sopadan geçirilir. Bu yüzden vaktiyle galip gelen kişi bir kere zayıf düştü mü, bir daha eski durumuna gelemez ki, artık onun nasibi sopa ve ölümdür. Ve bu ne kadar hızlı, ne kadar acımasızca yapılırsa, o kadar iyidir… Bu düşüş sürecinin önlenemezliği ve sürekliliği, onu düşmanın bütünüyle yok edilmesine kadar sürdürme isteği, Tatar devletçiliğinin ortadan tamamıyla kaldırılma arzusu da buradan çıkmıştır."[83] Burada Tataristan Cumhuriyeti devletinin göz önünde bulundurulduğu herkesin malumu. Eğer Pohlebkin bugünkü Tatarlar'ın Moğol-Tatarlar olmadıklarını bilseydi, başka türlü bir yargılamada bulunur; bugünkü Tatarlar'ın atalarının yani tıpkı Ruslar gibi Moğol-Tatarlar'a karşı bağımsızlık savaşı veren Bulgarlar'ın da Moğol-Tatar saldırganlardan zarar gördüklerini hatırlardı.

83 Pohlebkin V. V. *Tatarı i Rus*, s. 166-167.

Toparlarsak, Tatar-Tatar teorisini savunanların bugünkü Tatarlar'ın köken olarak fâtih Moğol-Tatarlar'a veya en iyimser şekliyle Kimak Devleti'nin ahalisinin Tatar kesimine dayandığı şeklindeki görüşü, Türkologlar tarafından kabul edilen ve Tatar etnologların büyük kısmınca desteklenen Bulgar-Tatar teorisine ters düşmektedir.

Tatar-Tatar nazariyesi hiçbir şekilde ve genel olarak, tarihçi ve etnologlardan kendi etnogenetik kökenlerinin doğru anlatımını bekleyen halkın milli çıkarlarıyla da örtüşmemektedir. Bu nazariyeyi kabul etmekle yalan yere Kazan'ın 1000 yıllığını bayram olarak kutlamış olur, Kazan'ın Bulgarlar döneminde güya Tatarlar'ın ataları tarafından değil, Çuvaş dilli Bulgarlar tarafından kurulduğunu kabul etmek zorunda kalırdık.

Lebib Karan ve Tatar-Tataristlerin izinden giderek, Hun, Türk, Hazar ve Bulgar devletlerini Tatar devleti olarak adlandırmamızın Tatar tarihine hiçbir faydası olmayacaktır. Tatar veya Tatarî sözcüğünü kullanma konusundaki böyle bir anakronizm, Tatar bilim adamlarının diğer Türk dilli halklarla olan ilişkilerini de kötü yönde etkileyebilir. Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Azerbaycanlılar, Başkurtlar ve diğerleri, kendi etnik köklerini ortak Türk dönemine bağlamakta, ama bu dönemi kesinlikle Özbek, Kazak, Azerî vs. dönemi olarak adlandırmamaktadırlar. Eğer Özbek yazarlar Hun Devleti'ni, Türk Hakanlığı'nı, Hazar Devleti'ni ve Altın Orda'yı "Özbek Milli Devletleri" olarak gösterselerdi, acaba bizler Özbek tarihini nasıl algılardık? Herhalde Türk dilli halkların tarihçileri arasında bir çıngar çıkardı.

Tatar-Tataristler, Rus tarih öğretmenlerinin Moğol-Tatar fetihlerinden korkmamaları, bunun faydalı bir olay olduğunu göstermeleri için mücadeleye başladılar. Elbette kendi tarihinin dönemlerinden birini özellikle kaldırıp atmak iyi bir şey değildir, ama tabi ki, Moğol-Tatar fethinin Bulgarlar'ı bağımsızlığını kaybetmemiş bir devlet olarak bıraktığı ortaya çıkmış olsaydı.

Dolayısıyla Tatar etnogenizinin tetkikinin henüz tamamlanmış olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu konuyla uğraşacak kadroların hazırlanmasını sürdürmek, yeni temel etnogenez çalışmaları ortaya koymak şart. Eğer bu çalışmamız bu tür araştırmaların başlamasına hizmet ederse, kendimizi amacımıza ulaşmış sayacağız.

II. BULGAR-TATARLAR'IN ATALARI

§ 84. Giriş

Bulgar-Tatar etnonimi, Bulgar halkının iki gelişim devresini, yani *Bulgar* etnik adını taşıma ve *Tatar* adını alma dönemini içine alır.

Bulgar halkı, değişik yerli ve bir noktaya kadar muhaceret yoluyla gelen Türk ve dili Türkçeleşmiş kabilelerin IX-X. Yüzyıllarda İdil Bulgar Devleti bünyesinde konsolidasyonu yoluyla oluşmuştur. Bizim için asıl önemli olan Bulgarlar, daha geniş anlamda ise Bulgar-Tatarlar'dır.

İdil-Ural boylarında ve Batı Sibirya'da Bulgar halkının oluşumundan önce yaşayan Türk kabileleri başta olmak üzere, kadimden beri Bulgar etnonimini taşımakla birlikte bir halk halinde konsolide olamamış tüm kabileleri Bulgar-Tatarlar'ın ataları olarak kabul ediyoruz. Bu bölümde, kesinlikle başka etnik adlar ve Bulgar etnonimi (erken Bulgarlar) taşıyan Bulgar halkının ataları hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

Konuya girmeden önce Bulgaristlerin ve Tatar-Tatar teorisi taraftarlarının takip ettiği seyir hakkında okuyucuya bir kez daha bazı hatırlatmalarda bulunalım.

Aşağıda göreceğimiz gibi, Bulgaristler, Bulgar etnogenezini yalnızca Bulgarlar'la başlatmakta; bugünkü Bulgar-Tatarlar'ı ise Bulgar halkının bakiyelerinin temsilcileri olan Bulgarlar ve güya fâtih Moğol-Tatarlar'ın bakiyelerinin ve Rus Devleti bünyesinde hizmet veren Tatarlar'ın devamı durumundaki Tatarlar olarak ayırmaktadırlar.

Tatar-Tatar teorisini savunananlar, bugünkü Tatar halkını ve Tatar etnonimini tanımlarken, halkın etnogenezini Tatar etnik adı taşıyan Merkezi Asyalı eski Moğol kabilelerinden başlatmaktadırlar. Bul-

gar halkı dönemini reddeden bu kişiler, şimdiki Tatarlar'ı eski Tatarlar ve muhaceret yoluyla gelen Moğol-Tatarlar'ın torunları olarak görmektedirler. Tatar-Tatar teorisi taraftarı çağdaşlarımız, etnik adın tek oluşu vakıasından hareket ederek, Moğol-Tatarlar'ı, bugünkü Bulgar-Tatarlar'ı, Kırım ve Dobruca Tatarları'nı tek bir halk, yani Tatar halkı olarak kabul etmektedirler. Milattan önce Çinliler'in kuzeyli komşuları olarak yaşayan Tatarlar, Orhon-Yenisey kitabelerinde adı geçen Merkezi Asya ve Moğolistan Tatarları, Yenisey ve Orta Asyalı Kimak (eski Tatar)lar arasında yaşayan Tatarlar, önceleri Çingiz-han'ın atasının kabilelerinin yükselişini engelleyen, daha sonra ise Çingiziler'in (Moğol-Tatarlar'ın) ordusunun öncü kuvvetlerini teşkil eden Tatarlar, genel olarak Mongoloid idiler. Eğer Kırım, Dobruca Tatarlarıyla Bulgar-Tatarlar adları sayılan bu Tatarlar'ın doğrudan torunları olmuş olsalardı, antropolojik yönden Mongoloid ırka mensup olmaları gerekirdi. Halbuki gerek Bulgar-Tatarlar, gerek Kırım ve gerekse Dobruca Tatarları, ana hatları itibariyle Avrupaî tiplerdir.

Diğer yandan, şu hususu mutlaka göz önünde bulundurmak gerekir: Eğer Kırım, Dobruca Tatarlarıyla Bulgar-Tatarlar güya fâtih Moğol-Tatarlar'la birlikte göç ederek gelen Doğulu Tatarlar'ın torunları olmuş olsalardı, Altay, Hakas ve Tuva dillerine yakın bir Doğu Türk lehçesiyle konuşmaları gerekirdi. Halbuki bugünkü Tatarlar, kalûbelâdan beri Doğu Avrupa'ya yaygın olan Türk diliyle konuşmaktadırlar.

Dolayısıyla bugünkü Tatarlar'ın tamamı, güya Avrupa'ya Moğol-Tatar fâtihlerle birlikte çıkıp gelen Doğulu Tatarlar'ın torunları değildirler. Zaten muhacir Tatarlar sayıları az olduğu için çok hızlı bir şekilde yerli Türkler arasında eriyip gitmişlerdir. Fakat Cuçi Ulusu yani Tatar Devleti'nin adından dolayı daha sonra Kırım, Dobruca Türkleri'yle, Bulgar-Türkler tarafından kabul edilen Tatar adı bâki kalmıştır.

En son objektif araştırmalarla ortaya çıkan sonuçlara göre "Bizzat Kırım'da Taur, Kimmer, İskit, Sarmat, Alan, Hun, Hazar, Bulgar, Madyar, Peçenek ve Kıpçaklar'ın torunlarının kısmen bir kaynaşma

ve kısmen de birbirlerinin kültür ve göreneklerini benimseme süreci geçirerek, bu sayede barış içinde bir arada yaşadıkları; bunun da onların bir halk haline gelişini sağladığı; vahit etnos teşkil eden kabilelerin ilk adlarını kısmen kaybettikleri.. ; en sonunda ise bu kitle içine karışan Moğol (Tatar) boylarının da kendi dillerini kaybederek Türkleştikleri" kesinlik kazanmış bulunmaktadır.[1]

Dobruca Tatarları, genel olarak yerli Türk dilli kabilelerle kaynaşan ve Kırım'dan muhaceret yoluyla gelen insanların torunlarıdırlar.

Doğudan göç ederek gelmemiş olan Bulgar-Tatarlar ise, Bulgar Devleti bünyesinde umumi Bulgar etnik adını alan Türk dilli yerli kabilelerin kaynaşması sonucunda oluşmuşlardır. İmdi; kimi tarihçiler diyorlar ki, eğer Bulgar-Tatarlar Bulgarlar'ın torunları iseler, o zaman Tatarlar'ın güya aynı kökenden geldikleri şeklindeki var sayımı kabul etmek gerekir. Ben de diyorum ki, eğer Tatarlar'ı Altın Orda Tatarları'nın torunları kabul edersek, o zaman Tatarlar'ın çok etnik kökenli bir halk olduğu var sayımını kabul etmek gerekir.

Bu şekilde, genel olarak tarih sahnesinden silinmiş kimi kabilelerin nüfuslarını abartmak suretiyle her halkın kökenini sözüm ona aynı kökene bağlamak mümkün. Çok uzak geçmişte boylar ve kabileler biyolojik var oluşu sürdürmek için, hiç bir kabilenin saf halde mevcut olmaması hasebiyle, kabilelerin fiziki ve biyolojik kaynaşmalarının zorunluluğunu anlamışlardı. Eğer zaman zaman böyle bir şey olmuşsa, o takdirde böyle bir kabile birkaç kuşak sonra biyolojik olarak tarihten silinmiştir.

Bir başka husus da etnik adla ilgilidir. Aynı bölgede yaşayan birçok kabile arasında bir tanesi daima liderliğe oynar, diğer kabileler ise kendi aralarında ve özellikle çevredekiler tarafından lider pozisyonundaki kabilelerin adlarını alırlar.

Bulgarlar'da da böyle olmuştur. Suvar, As, Sun (Hun), Alan, Bardı, Kangar, Suas vb. kabileler arasında hakim durumda olanlar Bulgarlar'dı; diğer kabileler ise yavaş yavaş umumi etnik ad olarak Bulgar adını almışlardır. Dolayısıyla Tatarlar'ın Bulgarlar'dan türemiş olmala-

1 Sevdiyar Mamet, *Etyudı ob etnogeneza krımskix tatar*, s. 539.

rı hususunu, Tatarlar'ın tek kökenden türemiş oldukları şeklinde kabul edemeyiz. Aksine çok kökenli bir türeyiş söz konusudur.

Altın Orda döneminde, ahalinin konsolidasyonu sonucunda Tatarlar'ın oluşumuna gelince, bunun Tatarlar'ın Bulgar kökeninin daha sonraki bir aşaması olduğunu kaydetmek gerekir. Daha önce Bulgar Devleti'nin hakimiyeti altında bulunan Altın Orda topraklarında da yine umumi Bulgar adını alan yerli kabileler yaşıyorlardı. İşte, daha sonraki gelişimler sebebiyle çeşitli yan etkilerle Tatar döneminin doğmasına yol açan bir halk oluşmuştur.

Orda'nın vaktiyle Kazak ve Özbekler'in atalarının yaşadıkları diğer bölgelerinde ise Tatarlar değil, Özbekler ve Kazaklar şekillenmişlerdir. Dolayısıyla Bulgar-Tatar halkının sadece Altın Orda bünyesinde oluştuğu görüşü doğru değildir. Çünkü Bulgar-Tatarlar'ın asıl ataları, Bulgar Devleti bünyesinde ortak Bulgar etnonimini alan yerli Türk kabileleriydi. Bu kabileler, devletleri yıkılmasına rağmen, çok zor şartlar altında dahi konsolide Bulgar işaretlerini korumak için mücadele vermiş ve Altın Orda'nın çöküşünden ve Kazan, Sibirya, Astarahan, Kasim hanlıklarının yıkılışından sonra Rus Devleti'nin bünyesinde tekrar Bulgar halkı olarak kaynaşmış, ama kaderin bir cilvesiyle can düşmanlarının etnik adını almışlardır.

§ 85. Bulgarlar kimin atalarıydılar: Çuvaşlar'ın mı yoksa Tatarlar'ın mı?

Bulgarlar'ın atalarından bahsetmeden önce, bizzat Bulgarlar'ın kim oldukları meselesini halletmek gerekir. Bu bölümün giriş kısmında belirtildiği gibi, kimileri Bulgarlar'ı Çuvaşlar'ın, kimileri Tatarlar'ın, üçüncü bir gurup ise hem Çuvaş, hem de Bulgarlar'ın dolaysız ataları olarak görmektedirler. Bulgarlar Tatarlar'ın ataları değilseler, Tatarlar'ın zuhuruyla hiçbir ilgileri yoksa, o halde bu kitapta sadece Bulgarlar'ın atalarından değil, doğrudan bizzat Bulgarlar'dan bahsetmenin de bir anlamı yoktur. Dolayısıyla biz bu kısımda Bulgarlar'ın her şeyden önce Tatarlar'ın ataları olduğunu ispat edip, sonra Bulgar-Tatar halkımızın umumi adından ve genel etno-

genezinden bahsedeceğiz.

Genel Türkoloji dalında Bulgar-Çuvaş teorisinin ortaya çıkışı ve kabul görüşüne gelince, daha ileride bu teorinin ortaya çıkışı ve kendi dalında bir aksiyom haline gelişi üzerinde ayrıca duracağız. Şimdi meseleyi genel plana göre ele alalım.

Bulgar-Çuvaş teorisi sadece dil verilerine dayanmaktadır. Yanlış bir genel kanıya göre İdil Bulgarları'nın umumi Türkçe değil, eski Çuvaşça konuştukları ileri sürülmekte; insanların etnik mensubiyetlerinin temel işaretlerinden birisi dil olduğuna göre, Çuvaşlar Bulgarlar'ın torunları sayılırlar denilmektedir. Aralarında N. A. Baskakov'un da bulunduğu birçok Türkolog, dil verilerinin peşin fikirli analizinden yola çıkarak, Çuvaşlar'ın "Eski Bulgar halkının, Bulgarcanın çizgilerini yansıtan dil özelliklerini günümüze kadar" koruyan "bir alt bölünmesi oldukları" hükmüne varmaktadırlar. Türk dillerinin tasnifinde de bu tür yargılara uygun olarak Çuvaşça "Bulgar dil grubuna" dahil edilmektedir ki, Baskakov'a göre "eski diller - Bulgarca ve Hazarca - ile bugünkü Çuvaşça da bu gruba girmektedir."[2]

Ne var ki bu tür hükümlere bakınca, ister istemez hesapta olmayan bazı sorular ortaya çıkmaktadır. Öncelikle, neden Çuvaşlar'ın Bulgar kökenli oldukları konusunda sadece dil verileri delil olarak ileri sürülmektedir de, antropoloji, arkeoloji veya etnoloji verileri dikkate alınmamaktadır? Değişik bilimsel veriler arasındaki bu calib-i dikkat tezat neyle izah edilecektir? Ne yazık ki, onların bazı cevapları varsa da,[3] bu sorulara verilen cevaplar henüz tüm Türkologlarca tatminkâr bulunmamıştır.

Bulgar-Çuvaş teorisi, daha birçok tezatlarla da darbe almıştır. Bu tezatları okuyucunun gözleri önüne sermek suretiyle konuyu ana hatlarıyla ortaya koymakla başlayalım.

Bu etno-lengüistik teorinin ana tezatlarını ortaya koyarken, aşağıdaki teoretik öncüller çıkış noktamız olacaktır. Dilin ve o dili kullananların kökeni tarihi, gerçekçi olmaktan uzak bir olaydır. Dolayı-

2 Baskakov, *Vvedeniye,* s. 11, 231.
3 Zakiyev, *Tatar halkı télénéñ*, s. 116-150.

sıyla bir dille, o dili konuşan insanları özdeşleştirmek doğru olamaz. Bununla birlikte bilim açısından diğer bir aşırılığı, bir dilin tarihini onu kullananların tarihinden ayırmanın da daha az tehlikeli olduğunu unutmamak gerekir. Çünkü bu ikisi arasında karşılıklı bir ilişkinin aşikâr yansımaları göze çarpmaktadır. Bir dilin tarihiyle onu konuşan halkın tarihi aynı olmasa bile, bir halkın genel tarihi olmadan dilinin tarihi de olmaz ve aksine bir dilin tarihi olmadan onu kullanan halkın tarihini az veya çok tamamıyla kavramak mümkün değildir. Sırf bu sebepten dolayı, her etnogenetik teori sadece dil bilimsel değil, arkeolojik, etnografik ve antropolojik yani bir bütün halinde etno-tarihsel verilere dayanmak zorundadır. Yani etno-genetik meseleleri çözümlerken, muayyen ve değişik verilerden değil, ortak paydalardan hareket etmek zorunludur. Çünkü ancak bu bütünlük durumunda tarihî gerçekleri objektif bir şekilde irdelemek mümkündür. Öbür türlü düzmece bir tarih ortaya çıkacaktır.

Bu noktadan hareketle, Bulgar-Çuvaş teorisinin tüm yönleriyle yani bir bütün halindeki verilerle desteklenip desteklenmediği veya bir tezatlar kümesinden ibaret olup olmadığı sorusuna kısaca cevap vermeye çalışalım.

1. Eğer Çuvaşlar genel olarak İdil Bulgarları'ndan türemişlerse ve eğer Bulgarca tarihi dönem içinde Çuvaş dilinde yaşatılmışsa, o takdirde böyle bir şeyin hiç tartışmasız bir surette öncelikle antropolojik yönden Bulgar ve Çuvaş tiplerinde görülmesi gerekirdi. Halbuki kesin kraniolojik araştırmalar tamamıyla aksi sonuçlar sunmaktadır. Örneğin V. P. Alekseyev şöyle der: "Morfolojik verilerin üstünkörü bir şekilde gözden geçirilmesi halinde dahi, Çuvaşlar'ın kraniolojik yönden Fin dilli komşularına benzedikleri, dolayısıyla antoropolojik tiplerinin, İdil boyundaki Fin dilli halkların sahip oldukları işaretlerin kombinasyonunun yoğun katılımıyla oluştuğu ve alt-Ural adlarından birini aldıkları görülmektedir."[4] Antropolojik Çuvaş tipinde ikinci bariz unsuru Kıpçak tipi yansıtmaktadır. Alekseyev'e göre Çuvaşlar fiziki açıdan Tatarlar'dan çok Kıpçaklar'a benzemektedirler. Bulgarlar'a ait işaretler kümesinin umumi özelliklerine ge-

4 Alekseyev V. P. *Oçerk proisxojdeniye tyurkskix narodov*, s. 248.

lince, bunlar Çuvaşlar'ın bünyesinde görülmediği gibi,[5] bütünüyle İdil boyu Bulgarları'nın antropolojik tipinin oluşmasında ana rolü oynamıştır. İdil boyu Tatarları'nın antropolojik tipinde , alt-Ural tipinin varyantlarından birini temsil eden dar yüzlü Mongoloid unsur rol oynamıştır, ama geniş çehreli Mongoloid tip, bildiğimiz kadarıyla Kıpçaklar'la bağlantılıdır.[6] Dolayısıyla kranioloji verilerine göre Bulgarlar'la Tatarlar arasındaki tarihi bağlar, Bulgar-Çuvaşlar arasındaki bağlardan çok daha barizdir.

2. Bulgar-Çuvaş teorisi etnolojik açıdan da makul görünmemektedir. Meşhur etnograf N. İ. Borovyev ve K. İ. Kozlov, Bulgarlar'ın etnolojik özelliklerinin ana hatları itibariyle öncelikle Tatarlar arasında muhafaza edildiğini belirtmektedirler.[7] Örneğin vaktiyle Bulgarlar'a has özelliklerden biri olarak gösterilen dericilik ve deri ticareti, daha sonra Tatarlar'a hasredilmiş, ama bu mesleklerin gelişimi konusunda Çuvaşlar'la ilgili herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

3. Yazı kültürü Bulgarlar'dan Tatarlar'a geçmiştir, ama Çuvaşlar'da XIX. Yüzyıla kadar böyle bir kültür yoktu. Aynı şey İslam dini için de söylenebilir. Çuvaş folklor ve mitolojisinde Bulgar izine rastlanmaz, fakat Tatar mitoloji ve folklorunda Bulgar temaları sıradan şeylerdir.[8]

4. Çuvaşlar hiçbir zaman kendilerini Bulgar diye adlandırmadılar, Tatarlarsa köylerinin Bulgar'dan gelenler tarafından kurulduğunu; dedelerinin ve büyük dedelerinin Bulgar olduğunu; XX. Yüzyıla kadar bir yandan Kazan Hanlığı sekenesi arasına karışan Mişar-Tatarlar, diğer yandan tüm doğulu komşularını Tatar sayan Ruslar, üçüncü bir yandansa Tatar adını kullanarak büyüklük taslayanların yakıştırdıkları Tatar adına karşı kendilerini Bulgar olarak takdim ettiler. XX. Yüzyıla kadar Tatarlar'ın kendilerini Bulgar adıyla tanıtmalarında herhangi bir politik amaç yoktu. Zaten tarih hocaları olmadığı için bu halka hiç kimse tarih öğretmedi; medreselerde ise ne ana

5 Age., s. 249.
6 Age., s. 241-246.
7 Vorovyev N. İ. *Proisxojdeniye kazanskix tatar*, s.s. 80; Kozlov K. İ. *Etnografiya narodov Povolj'ya*, s. 20-21.
8 *Borıngı tatar edebiyatı*, 17-51.

dil öğretildi, ne de tarih. Medreselerde öğretilen sadece Arapça, Farsça veya Türkçe ve umumi İslam tarihiydi. Yapılan resmi propaganda ise ciddi biçimde Tatar etnoniminin yaygınlaştırılmasına odaklanmıştı. Dolayısıyla Tatarlar'ın aslında önceki Bulgarlar oldukları şeklindeki bilgi, halkın hafızasında saklanıp kalmıştı. Ne yazık ki, Tatar etnik yapısı ve dilinin temelinde Bulgar unsuru ve Bulgarcanın yattığı yolundaki bu gerçek ve diğer veriler, Bulgar-Çuvaş teorisi taraftarlarınca önceleri hiç gözden geçirilmedi. Şimdi de suskunlukla geçiştirilmektedir.

5. Bulgar-Çuvaş teorisi coğrafi açıdan da destek bulmamaktadır. Arkeolojik kazılar, Çuvaşlar'ın yaşadıkları bölgelerdeki Bulgar yadigârlarının, eğer Çuvaşya'nın Sviyaga (Züya) havzasıyla bağlantılı olan doğu ve güneydoğu kesimi göz önünde bulundurulmazsa, gerek Moğol öncesi ve gerekse Altın Orda döneminde mevcut olmadığını göstermektedir.[9] Muhtemelen Çuvaşlar'ın ataları başlangıçta Bulgar Devleti topraklarında yaşıyorlardı ve buradan birileri tarafından, örneğin Moğol-Tatarlarca Çuvaş bölgesine itilmişlerdi. Böyle düşünenler var; ama tarih bu tür verileri kullanmaz.

6. Bir gerçeği daha ele alabiliriz. Eğer bugünkü Çuvaşlar'ın Bulgarlar'la yakın ilişkileri olmuş olsaydı, kesinlikle onlardan devletçilik geleneğini tevarüs ederlerdi. Şimdiki Çuvaş halkının atalarının, sosyal gelişim açısından herhangi bir dönemde devlet kurma seviyesine geldiklerini, ama bilâhare bu siyasi organizasyon şeklini reddettiklerini düşünmek için hiçbir mesnedimiz yoktur. Tarihte kendi devletine sahip etnik bir topluluğun, bir halk halini aldıktan sonra, zaman içinde tüm bunları kaybettiği bir durum sanırım mevcut değildir. Dolayısıyla, Çuvaşlar'ın atalarında devletçilik geleneğinin bulunmadığı, Bulgarlar'la herhangi bir yakın temasları olmadığı açık. Bulgar Devleti, Kazan civarında gelişmiş, Tatarlar da devletçilik geleneklerini onlardan tevarüs etmişlerdir.

7. Bilindiği gibi, Bulgar-Çuvaş teorisi saf bir dil bilimsel nazariye olarak ortaya çıkıp gelişti. Fakat dil bilim açısından da şiddetli

9 Fahrutdinov R. G. *Arxeologiçeskiye pamyatniki*, s. 86.

tenkitler aldı. Örneğin Kaşgarlı Mahmud, henüz XI. Yüzyılda Bulgar, Suvar ve Peçenek dillerinin birbirlerine yakın olduğundan bahsetmektedir.[10] Keza Peçenek dilinin Çuvaşça işaretler taşımadığı, aksine Oğuz-Kıpçak tipi bir dil olduğu da bilinmektedir. Bulgar, Suvar ve Kıpçak dillerinin birbirine yakın olduğunu kaydeden Kaşgarlı, "Çigiller'in ve diğer Türk kabilelerinin dilinde bulunan (d) harfinin, Kıpçak, Yamak, Suvar, Bulgar ve Bizans sınırından Rus sınırlarına kadar saçılmış olan diğer kabilelerin dillerinde (z)'ye dönüştüğünü" belirtmektedir.[11] Ayrıca burada Kıpçak, Yamak, Suvar ve Bulgar dillerinin mevcut işaretlerine göre aynı tip diller içinde yer aldığının zikredilmesi, bir başka hususu da dikkatimize sunmaktadır: Çuvaş dili için geçerli olan rotasizm (d-z dönüşümü)den burada bahsedilmemektedir. Yani günümüzde dahi genellikle Oğuz-Kıpçak tipi Türk lehçelerinde görülen *d – z* değişimi Çuvaşçada yoktur. Dolayısıyla Bulgar dilinin rotasizm özelliğine sahip olmadığını var saymak gerekir. Eğer buna Bulgar epitaflarından tip II'de rastlanıyorsa, bunu Çuvaşlar'ın atalarının dilinin Bulgar epitafları üzerindeki etkisiyle açıklamak mümkündür. Yani Bulgar epigrafları tip II'yi teşkil ederken, Bulgarlaşma aşamasında bulunan Müslüman Çuvaşlar da yardımcı olmuşlardır.

8. Bulgarlar'ın çağdaşlarından birinin şahitliğine de yer verelim. 1183'de Vladimir knazı Vsevolod, Bulgarlar'a düzenlediği sefer öncesinde Kiyef knazı Svyatoslav'a şöyle der: "Polovesler'i (Kıpçaklar'ı) çağırmak dahi istemiyorum. Çünkü onlar Bolgarlar'la aynı dilden ve aynı soydandır."[12] Şu halde tarihi açıdan Bulgar dilinin Peçenek ve Kıpçak dillerine yakınlığı konusunda iki güvenilir bilgi (Kaşgarlı ve Vsevolod'un beyanları) mevcuttur. Dahası, coğrafî açıdan birbiriyle ilgisi bulunmayan bu iki açıklamanın örtüştüğünü göz önünde bulundurmak gerekir.

9. Aşağıda belirteceğimiz hususa itibar vermemek de mümkün değil. Bir yandan bugünkü Tatar ve Başkurtlar'ın, diğer yandan Bal-

10 Kaşgarlı, I/30.
11 Age. I/32.
12 Tatişçiev, *İstoriya rossiyskaya*, III/128.

karlar'ın, aynı dili konuşmalarını, her halükârda birbirlerini anlamalarını neyle izah edebiliriz? Halbuki VII. Yüzyıldan yani ortak ataların üç gruba ayrılmasından sonra, Balkarlar ve Bulgar-Tatarlar arasında ne coğrafi birlik vardı, ne de ekonomik ilişkiler. Bulgar-Çuvaş teorisine göre bunun açıklaması şu şekilde yapılabilir: Onların ortak ataları proto-Bolgarlar "Çuvaş"ça konuşuyorlardı, Tatar ve Balkarlar'ın dilleri ise Kıpçaklar'ın etkisiyle birbirine benzemeye başlamıştır. Ancak, yukarıda belirtildiği gibi, Tatarlar'ın bünyesinde önemli miktarda Kıpçak vardı; Balkarlar'ın ise Hazarlar'ın sıkıştırması sonucunda dağlara ve boğazlara çekildikten sonra, dil yönünden asimile olmak için Kıpçaklar'la bu kadar yakın temasta bulunabilmiş olduklarını sanmıyorum. Balkar ve Tatarlar'ın dillerinin birbirine yakın olması, muhtemelen proto-Bolgar diline dayanan ortak tarihi kökenlere sahip olmalarıyla izah edilebilir.

10. Dahası da var: Eğer Bulgar ve Hazar dilleri Çuvaşo-Türkçe olmuş olsaydı, o sıralar Hunlar, Bulgarlar ve Hazarlar tarafından işgal edilen bu devâsâ coğrafyada onların belirgin izleri kalmış olurdu. Ayrıca, eğer onlar tarihin uzak geçmişinde Çuvaşo-Türkçe konuşmuş oldukları teklif edilmiş olsa bile, Türk Hakanlığı döneminde (VI-VII. Yüzyıllar) Türkler'in yüz yıllık hakimiyeti sırasında dillerinin bir şekilde Oğuz-Kıpçak tipinin etkisine maruz kalması gerekirdi.

11. En son olarak, eğer Bulgarlar Çuvaşçaya benzer bir dil konuşmuş olsalardı, tarihî kaynaklarda muhafaza edilen *Palkar* iç etnik adını kullanırlardı. Fakat tarihen böyle bir olay yok. Halbuki ortak Türk dili tipi için geçerli olan Bulgar (Bolgar) etnonimi yaygınlık kazanmıştır.

Hiçbir mesnedi olmadan yayılan ve genel olarak etnik tarihten dayanak almayan Bulgar-Çuvaş dil bilimsel teorisi, kimi materyalda dil bilim açısından bazı Çuvaşça işaretlerin mevcudiyetine dayanmaktadır. Bulgar-Çuvaş teorisini savunanlara göre bu malzemeler, diğer komşu Türk dillerinden farklı olarak Çuvaşçayla bütünleşmektedir. Eğer mukayesenin yörüngesine diğer Türk dillerini, özellikle de Tatar ve Başkurt lehçelerini oturtursak, o takdirde manzara Bulgar-Çuvaş konsepsiyonunun aleyhinde değişecektir.

Demek ki, hızlı bir gözden geçirme durumunda dahi Bulgar-Çuvaş teorisi, herhangi bir tenkit karşısında tutunamadığı gibi, gerçekçi de görünmüyor. Dolayısıyla Bulgarlar yani ortak Bulgar etnonimini alan yerli Türk kabileleri, bugünkü Tatarlar'ın atalarıydılar. Bu yüzden okuduğunuz bölümün başlarında bizzat Bulgarlar'ın ataları hakkında serdedilen görüşleri bir kıstas olarak kabul etmek gerekir.

§ 86. Bulgarlar'ın ataları yerli Subarlar, Kumanlar ve benzerleri olabilir

Türkler'in ata yurdundan söz edilirken, Bulgar halkının şekillendiği İdil-Ural civarının en eski zamandanlardan beri Türk kabilelerince meskun olduğu belirtilmişti. K. T. Laypanov ve İ. M. Miziyev, dil bilimsel ve arkeolojik verilerden hareketle, İdil-Ural çevresini Türkler'in ata yurdu olarak görmektedirler. Bu iki yazar, yaptıkları özel bir araştırmada, ulaştıkları hükmü şu şekilde teyit etmektedirler: "Proto-Türkler'in veya proto-Altay kabilelerinin en eski tarihi, bir kurganda bulunması gereken tüm kompleks ve özellikleriyle birlikte kurgan kültürünün ortaya çıkışıyla birlikte başlar. Bu tarihten itibaren onların ekonomisi, kültürü ve dillerinin tüm özellikleri üzerinde konuşabiliriz. Bu durum, Türkler'in en kadim ata yurdunun neresi olduğu konusunu İdil-Ural bölgesi lehine gözden geçirmemize imkan tanımaktadır. Çünkü tam bu bölgede, M. Ö. IV. Binyıl sonlarında ilk kurganlar ortaya çıkmıştır. Arkeologlar, Altaylar'da ne bronz çağında, ne de neolit çağda Türk halklarının etnokültürel özelliklerine ait eski izlere rastlayabilmiş değiller."[13] Aynı yazarlar, İdil-Ural civarındaki ana pra-Türk kitlelerinin gelişine kadar Merkezî Asya'da en eski proto-Türk etnosların mevcut olmasının yadırganamayacağını da belirtiyorlar.

Diğer bazı araştırmaların ortaya çıkardığı hükümlerden de hareket ederek, geleneksel tarih biliminin İdil-Ural boylarının güya VII. Yüzyılda Bulgar adındaki ilk Türkler'in Batıdan çıkıp gelmesiy-

13 Laypanov, Miziyev, *O proisxojdenii*, s. 28.

le birlikte Türkleştiği görüşünün gerçeklerle örtüşmediğini kesin bir dille söyleyebiliriz. Çünkü bu bölgede Milattan çok önceleri dahi Türk kabileleri (diğer halklarla birlikte) yaşıyorlardı. Fakat ne yazık ki, yazılı kaynaklara bakarak onlar hakkında bir hüküm verme imkanımız yok. Çünkü bu bölgede bu tür kaynaklar mevcut değil. Bu yüzden yazılı belgelere sahip olan ve İdil-Ural boylarıyla çok yakından bağlantısı bulunan diğer bölgelere bakacağız. Ön Asya ve Orta Asya, müracaat edeceğimiz bu bölgeler arasında yer almaktadır.

Bilim adamları, Sümer, Akkad, Asuri ve Urartu kaynaklarıyla ilgili incelemeleri genelleştirerek, Ön Asya'da Dicle'nin yukarı akımlarında, Asuriler'le Urartular arasında M. Ö. IV-III. Binyıllarda Subarlar'ın (*sub-ar* 'su kenarında yaşayan insanlar') yaşadıklarını tespit etmiş bulunuyorlar. Yine onların hemen aşağısında Türk dilli Kumanlar, daha ilerilerinde Türkçe konuşan Guti, Lulu, Turuk, Kumug, Kaşgay, Guger, Salur vb. halkların yaşadıkları belirtilmektedir.[14] Dolayısıyla güya Türkler'in ilk defa XI. Yüzyılda Ön Asya'ya geldikleri görüşü gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Bu bölgede tarihi kaynaklara istinaden tespit edilen Türk kabilelerinin sayısı on civarındadır. Ancak, bunlar arasında en büyüğü ve hükümranlık edeni Subarlar'dı. Bağdat'ın güney kesimine *Kienkir* (Kankar/Kangar), kuzeyine ise *Subartu* deniliyordu. Kienkir'de (Kangar'da) Sümerler ve Akkadlar yaşıyorlardı. Sümerler'in öz adları Kangar'dı, fakat Akkadlar, Subarlar'dan ödünç aldıkları Sümer (Şumer) kelimesini onların etnik adı olarak kullanıyorlardı. Bu Subar kelimesini de Sumar şeklinde telaffuz ediyorlardı ki, Sümer/Şumer sözcüğü de oradan gelmektedir.

En eski Türk kabilelerinden olan Subarlar, birkaç bin yıl boyunca pek çok bölgeye saçıldılar. Subar kelimesi de onlara komşu olarak yaşayan halkların dillerinde değişik varyantlarla telaffuz edildi: Subar/Suar/Sümer/Şumer/Sabir/Savir/Samar/Sibir vs.

Şu bizim geleneksel tarih bilimimiz, geçmiş dönemlerde Orta İdil boylarında da Suvar/Suarlar'ın yaşadıklarını kaydetmektedir ki,

14 Firidun A. *Azer halgı*, s. 156-162.

burada asıl kastedilen Suvar şehridir. Bu şehrin, Bulgarlar'ın yükselme döneminde, yani IX-X. Yüzyıllarda kurulduğu tahmin edilmektedir. Şimdi ise Suvar'ın daha erken izlerini aramak için mesnedimiz vardır. İdil'in kollarından birinin adı Samara'dır. Suvar kelimesi de buradan gelir ki, daha sonraları Samara şehri adını almıştır. M.Ö. IV. Binyılda Dicle nehri sahilinde Samarra adında bir şehre rastlanmaktadır. Tarihçilerin genel kanaatine göre, Sibir kelimesi de tarihen Sabir etnoniminden gelmektedir. Perm eyaletinde yer alan Kama havzasında *Kungur* adında bir şehir bulunmaktadır. Bu kelime, tarihen Sümer/Şumerler'in öz adları olan Kangar etnoniminden gelmektedir.

Görüldüğü gibi Subar etnonimi ve onun değişik fonetikleri, hem İdil-Ural boylarında, hem de Sibirya'da yayılmıştır. Bununla birlikte ciddi bir soru karşımıza dikilmektedir: Subarlar daha önce nerede şekillenmişler, nereden nereye göç etmişlerdi? İdil-Ural boylarını Türkler'in ata yurdu olarak kabul eden Laypanov ve Miziyev'e göre, ilk Türkler İdil-Ural civarından Orta Asya ve Ön Asya'da dahil olmak üzere diğer bölgelere muhaceret etmişlerdir. Ben ise, henüz yazılı kaynaklar bulunmadığı ve mesele arkeolojik açıdan henüz araştırılmadığı için, bu konunun halledilmediği kanaatindeyim.

Sabarlar'ın hem Ön Asya, hem Kafkaslar, hem İdil-Ural boyları, hem Batı Sibirya, hem Kuzey Karadeniz civarı (Ukrayna'da da Samara adında bir çay vardır) ve hem de Orta Asya'da yaşamış oldukları-nı var saymak gerekir. Ön Asya, Hazar Denizi, daha ileride İdil nehri vasıtasıyla İdil-Ural civarına, Batı Sibirya ile ise Ural-Miass, Tobol-İrtış-Ob ve keza İdil-Kama-Beloye-Miass-Tobol-İrtış ve Ob nehirleriyle bağlanıyordu. Sabirler'in oraya buraya saçılmaları Batı ile Doğu arasındaki erken ticari ilişkilerle bağlantılıdır. Eski Yunan kaynaklarından Sabirler'in Ön Asya, Orta Asya, Çin ve Hindistan'a ilgi duyduklarını biliyoruz. Tabii olarak ilk ticaret yolları, gemilerin işlemelesine daha elverişli olan yerlerdi.

Ön Asya, İdil-Ural çevresi, Batı Sibirya ve diğer bölgeler arasında Subarlar'la birlikte Kuman, Kumug, Türük vb. halkların da muhaceret ettikleri muhakkak. Bunlardan Kumanlar, Batı Avrupa'da da

izler bırakmışlardır. (M. Ö. I. Binyılda Kuzey Apennin Yarımadası'nda Kum şehri vardı; Macaristan'da ise Kuman ve Makedonya'da Kumanovo şehirleri vardı). Türk kabilesi olan Kuman ve Kumandılar'a Güney Sibirya'da da rastlıyoruz. Kuzey Karadeniz, Kafkasya, İdil-Ural civarı, Batı Sibirya, Orta ve Merkezi Asya da elbette ki istisna değildi ve oralarda da Kuman/Kıpçak/Saragur/Poloves/Falaven/Harteş vb. Türk kabileleri saçılmışlardı.

Demek ki, Subarlar, Kumanlar ve benzeri Türk kabileleri, pek çok (neredeyse tüm) Türk dilli halkların oluşumuna katkıda bulunmuşlar; Bulgar öncesi ataları oldukları Bulgar halkının bünyesinde de yer almışlardır.

§ 87. Bulgar halkının ataları muhtemelen Khuarasmi (Khuar ve Aslar) ile Hunlar idi.

Kharasm/Khorasm, Horezmliler'in geçmişteki adlarıdır. Bunlar, devletleri M. Ö. VI. Yüzyılda Hindistan'dan Ege Denizi'ne kadar uzanan büyük bir imparatorluğun merkezi olan Pers dilli Akemenidler'in hakimiyeti altında çok uzun yıllar yaşadılar. Bu yüzden onları Pers dilli bir halk olarak kabul ettiler ve güya ancak IV. Yüzyılda Türk göçebelerinin çıkıp gelişlerinden sonra Türkleşmiş olduklarını ileri sürdüler.

Biz, Khorasmiler'in ta başından beri Türk dilli olduklarını ispat etmeye çalışacağız.

Öncelikle, S. P. Tolstov "Eski Harezm" adlı eserinde, Khorasmiler'i Avesta'daki Kangha ve Çin kaynaklarındaki K'ang-chü halkıyla özdeşleştirmektedir. Kangha kelimesindeki *–ha*, Farsça çoğul ekidir; K'ang-chü'deki *chü* ise Çincede işaret zamiridir. Bu kelimenin temelini oluşturan *kang* – eski Türkçede 'ata' anlamındadır. Türkçe kangar sözcüğü *kang* ve *ar* 'erkekler, insanlar' kelimelerinden oluşmaktadır; 'ata kabileler' anlamındaki *kangar* da, hem eski Türkler'in etnonimiydi, hem de Sümerler'in zati adıydı.

İkinci olarak, Khorasmiler'in Türk dilli olduklarını gösteren delillerden biri de Khuarasm etnoniminin birinci kısmının Suar (su-

bar) etnonimiyle örtüşüyor olmasıdır. Burada Türkçedeki umumi (s) sesi, tıpkı Başkurt dilinde (h) (kh) olarak telaffuz edildiği şekildedir. Dolayısıyla Khuaraslar, Ön Asyalı Suar/Subarlar'ın uzantısı durumundadırlar.

Üçüncü olarak, Khuarasm etnoniminin ikinci kısmı Türkçe bir etnonim olan As kelimesinden oluşmaktadır. Aslar ise, Orta Asya'da Khuraslar'ın, İdil-Ural civarında Bulgarlar'ın tamamlayıcı unsurlarındandılar. Bunlar, Bulgarlar'ın bünyesine Aslar gibi karışmış bir tür olarak değil, Suas ve Burtaslar gibi oluşmuş bir tür olarak girdiler. Aslar, Khorasmiler'le birlikte Augasi (aug-as) ve Asianlar'ın oluşumuna katkıda bulundular; ama bir süre sonra da İdil-Ural civarında Nogay ve benzeri halkların temel komponentleri olarak rol oynadılar.

Dördüncü olarak, kelimenin sonundaki Türkçe birinci şahıs iyelik eki –m : Khuarasım/Khuarasm'da 'benim Khuaras'ım anlamındadır ki, bu sözcük önce ülke adı olarak ortaya çıkmış, daha sonra ikincil etnonim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Türkçede iyelik eki yerleşim birimlerinin ve ülkelerin adlandırılmasında kullanılır: Khuarasm, Biarm, Bardım, Kırım vs...

S. P. Tolstov'a göre Harezmliler henüz M. Ö. I. Binyıl başlarında, yani Akemenidler'den çok önceleri güçlü bir devlet kurmuş, "Akemenidler'in bir buçuk asır devam eden hakimiyetinden sonra, M. Ö. IV. Yüzyıl başlarında bağımsızlıklarını kazanarak İskender'le olan ilişkilerinde kendi başlarına bir yol takip etmiş; Makedon fetihlerinden Greko-Bactria krallığının yıkılışına kadar, Orta Asya halklarının bağımsızlıklarını kazanmaları için baş role soyunmuşlardır."[15] Harezmliler, Part (Pardı)ların ve Kuman İmparatorluğu'nun oluşumunda da önemli rol oynamışlardır. Avar (Aors)lar, Kuzey Hazar ve Ön Kafkasya civarındaki Alanlar, Harezmin hegemonyasını kabul etmişlerdi. "Eski devirlerde, neolit çağın henüz erken dönemlerinde (M. Ö. 8-3 Binyıllarda- M. Z.) Harezm, uzak Kama civarında da hakimiyet sağlayarak uzaktan Udmurtlar'ın ataları olan "ari" halkından ver-

15 Tolstov, *Drevniye Xorezm*, s. 342.

gi alıyordu."[16] Kaydetmek gerekir ki, günümüzde "ar/ir" etnik adını Bulgar-Tatarlar Udmurtlar için kullanmaktadırlar; geçmişte ise bu kelime Türk kabilelerinin endoetnonimiydi. Khorasmi/Harezmliler'in Kama ve İdil civarıyla yakın temasta bulunduğu birçok tarihî vakıayla da ispat edilmektedir. (Bkz. § 114). Bu ilişki, geride, gerek Khuarasmiler'in ve gerekse İdil-Ural boyundaki Başkurtlar'ın Türkçe (s) harfini (h) olarak teleffuz etmeleri şeklinde bir iz bırakmıştır. (*su* değil, *hu* 'su'). Bu yakın ilişki sebebiyle Khorasmiler'in bir kısmı İdil-Ural civarına yerleşmiş, İdil boyundaki Türkler'in bir kısmı da Orta Asya'yı mekan edinmiştir.

(S)nin (h)ye dönüşmesi özelliği Hun/Sun etnoniminde de görülmektedir. Orta Asya'da Khuaraslar'ın aralarında yer aldığı bazı Türk kabileleri, İdil-Ural civarında ise Başkurtlar *hun* derler; halbuki diğer Türk halkları aynı kelimeyi *sun*, Bulgar-Tatarlar *sün* (sun) şeklinde telaffuz ederler. Sun (Hun veya Gun)lar, Milattan önce de İdil-Ural civarında yaşıyorlardı. Nitekim onların izleri hidronimlerde saklanıp kalmıştır. Sun (sün) etnoniminin uzun süre kullanılmasının sonucunda Sun (Sün) hidronimi değişik fonetik varyantlar kesbetmiştir. F. G. Garipova'nın yaptığı araştırmalara göre Sün (Sun) hidronimi sün (sun), şün/üşen (şun/uşun), üsen (usen) şeklini almış; bazı su cisimlerinin ve yerleşim birimlerinin adı haline gelmiştir.[17]

Demek ki, Khuaraslar (Eski Harezmliler) ve Sunlar (Hunlar), İdil-Ural civarında da yaşamışlardı ve bir kısmı İdil-Ural devleti bünyesindeki Bulgar halkının ana unsurları olmuşlardı.

§ 88. Yerli Skl, Barsulı ve Pardılar da Bulgar halkının atalarıydılar

Arap-Pers seyyahları, Bulgarlar'ın *b.r.sula, skl ve blkar*'lardan teşekkül ettiklerini defaatle kaydetmişlerdir. *Brsula* etnonimini biz daha önce *b.r* 'bir', *sula*'yı ise *sulı* sözcüğünden geldiğini belirtmiş, *bersulı*'nın 'aynı nehirli' anlamında olduğunu kaydetmiştik. Diğer eto-

16 Aynı yerde.
17 Garipova F. G. *İstoriya v nazvaniyax*, s. 243-247.

molojiler de istisna edilemez: *b.r, bar* 'var, zengin' sözcüğünden, *bar sulı* 'zengin nehirli'. *–lı*'nın eki eski Türkçede ve bugünkü bazı Türk lehçelerinde *–dı/tı* varyantı vardır. Bu ekin kullanılması durumunda *barsulı* etnonimi *barsudı/barsutı/barsut* şeklini almaktadır. Muhtemelen bu sözcük *barsutı* şeklinden gelen *bersut* toponiminde muhafaza edilmiştir.

Blkar etnonimiyle ilgili olarak ise, *Blkarlar*'ın çok etnikli Bulgar halkının temel unsurlarından olduklarını belirtmek gerekir.

Skl komponenti, bize göre, tarihen *skidı* etnoniminden gelmektedir. *Skl* sözcüğü, tam şekliyle *–lı* iyelik ekinin bulunduğu *sakalı* (s'k'l') olarak kullanılmıştır. *S'k'* kökü, tarihi kaynaklarda Orta Asya'nın çok güçlü halkları olarak geçen *Saka* etnonimini göstermektedir. Sakalar'ın belli bir kesimi *Sogdı* adıyla kaynaklara geçmiştir ki, Sakalar'la karışan kabileler anlamındaki *sak-dı* kelimesinden gelmektedir. Sakalar ve Sogdlar, Kangha yani Harezm'in değişik etki alanlarında yaşıyorlardı.

Bulgarlar'ın bir kısmı olan *s'k'l'* etnonimi, daha önce başka bölgelerde de *–dı* son ekiyle kullanılmış ve *s'k'dı* şeklini almıştır. Diş arasından çıkan (d) sesi eski Rusçada ɋ (theta) şeklini almış, daha sonra Ruslar onu (f) şeklinde telaffuz ederek, *s'k'd"*ı *skif* şekline dönüştürmüşlerdir. Aynı şekilde Bulgarlar'ın bir unsuru olan *skl*'ın Arapça yazılış şekli tarihen *sakalı/sakadı* sözcüğünden gelmektedir ve İskit (s'k'd')lere işaret etmektedir. Dolayısıyla Bulgar halkının ataları ve Bulgar Devleti'ni oluşturan unsurlardan birisi yerli Saka ve İskit (s'k'l') halkıydı.

Kitabın birinci bölümünde Orta Asyalı Parthlar'ın, Kama çevresinde de ekonomik ve hatta etnik yönden önemli etkileri bulunduğunu belirtmiştik. *Parfiyan* kelimesi de sadece Rusçada mevcuttur. (D) yani (th) harfi Rusçada önce ɋ, daha sonra ise (f) ile gösterilmiş; sonuçta *pardı* kelimesi Rus dilinde *parfı/parfiyan* şeklinde yazılmıştır.

Pardı (Parth)lar, M.Ö. III. Yüzyıl ortalarında Hazar Denizi'nin güney ve güneydoğusunda Mezopotamya'dan Hindistan sınırına kadar uzanan çok geniş bir coğrafyada güçlü bir imparatorluk kurdu-

lar. Birkaç yüzyıl boyunca Roma'yla ezeli bir savaşa tutuşan Parth İmparatorluğu, III. Yüzyıl ortalarına kadar varlığını sürdürmüştür. Parthlar'ın ana nüvesi eski Harezm (Khuarasmiler)in himayesi altında oluşmuş ve Harezmliler'in bir kolu olan Siyavuşlar tarafından yönetilmiştir.[18] Parthlar, Horezmlilerle birlikte hakimiyet alanlarını Kama çevresine de yaydılar. Bilindiği gibi, Harezmlilere ve Parthlar'a (Bardılar'a) ait kabul edilen kitabeli gümüş kâseler, Kama civarında Bardım köyündeki mezralarda bol miktarda ortaya çıkarılmıştı. Bu kitabelerin ilk incelenmesi, onların Türkçeyle yazıldıkları hükmüne varılmasına imkan sağlamıştır.[19]

Kama civarıyla bağlantısı bulunan Parthlar'ın izlerine günümüze kadar muhafaza edilen ve *bar-dı/par-dı* (bar-lı) şeklinde çözülen *pardı/bardı* (varlıklı insanlar) etnoniminde rastlanmaktadır. Bardı/bardım sözcüğü Perm Tatarları'nın bir kısmının yani Bardımlılar'ın adıdır. Bu *bardı/barda* etnonimini, yerleşim birimlerinin, sulak yerlerin adı olarak da muhafaza edilmiştir.

Şu halde, İdil-Bulgar halkının ataları arasında İskitler'in ve Barsullar'ın yanı sıra Pardı/Bardılar da vardır.

§ 89. Yerli Koşan/Kasan/Usun, Avar ve Alanlar da Bulgar halkının atalarıdır

Geleneksel tarih biliminde tıpkı Harezmliler, Sakalar, Sogdlar, Parth (Parfiyan)lar gibi *Koşan/Kuşan/Kusan*lar'ın da, güya tüm bu halklar yalnızca IV. Yüzyılda göçebe Türkler'in Orta Asya'ya çıkıp gelişlerinden sonra Türkleşmişler gibi, Pers dilli olarak gösterildiğini bir kez daha hatırlatalım. Halbuki belgeler, bu halkların tamamının ta başından beri Türk dilli olduklarını teyit etmektedir. Onların Pers dilli olarak kabul edilmesi, yabancıların, daha doğrusu Hint-Avrupa görüşünü savunanların tarafgir araştırmalarının bir sonucudur.

Kuşanlar, yaşadıkları bölgelerde, Kuşan etnoniminin izlerini *Kusan, Kasan, Kazan, Koşan, Kaşan* vs. gibi değişik şekillerde bırak-

18 Tolstoy, *Drevniye Xorezm*, s. 342.
19 Muhammediyev A. G. *Turanskaya pismennost*, s. 60-83.

mışlardır. *Kusan* sözcüğü *ku* 'beyaz, ak' ve *son*'dan yani *sun/hun/kun-n*'dan gelen *san* kelimelerinden oluşur ve bütün halinde 'Ak Hunlar/Sunlar' demektir. Bernştam'ın yaptığı araştırmalara göre Kuşanlar'ın diğer bir adı *Usun*'du. Usunlar ise, Türk *as* ve *sun* kabilelerinin umumi adıdır: *as+sun>asun>usun*.[20] *Tohar/dagar/dogarma* da Türk etnik adlarıdır. Sadece Alman araştırmacılar Toharlar'ı maharetli bir şekilde Pers dilli olarak göstermişlerdir.[21]

Tohar, Taur, Tagar, Dagar etnonimleri de yine dag-ar 'dağlı insanlar' etnoniminin benzer fonetik varyantlarıdır. Bu kelimenin *dogar* şekli İbranicede Türkler'in adı olarak muhafaza edilmiş, fakat İbranice çoğul eki *–ma* ile kullanılarak *dogarma* şeklini almıştır.

Kuşan (Kusan)lar, M. Ö. I. Yüzyılda Orta Asya'da, merkezi başlangıçta Aral Gölü civarı olan güçlü bir devlet kurmuşlardı ki, vaktiyle Harezm-Kangha'nın merkezi de oradaydı. Kuşan Krallığı, geçirdiği gelişim sürecinde Greko-Bactria Krallığı'nın topraklarını işgal etmiştir. Tolstov, Kuşan İmparatorluğu'nun kuruluşu ve yükselişinde Harezmin oynadığı rol konusunda şöyle demektedir: "Kangha-Harezm'in siyasi kenar bölgelerinde yaşayan göçebe kabileler – Aral Gölü civarındaki Massaget, Sakarauk, Apasiaklar ve Aşağı Sır-Derya boyunda yaşayan Toharlar, Greko-Bactria Krallığı'nı yıkarak Yuechi-Kuşanlar'a ait yeni bir Bactria Krallığı'nın temellerini attılar. Bu krallık, Miladi I-II. Yüzyıllarda eski Kangha'yı da sınırları içine alan güçlü Orta Asya-Hindistan İmparatorluğu'na dönüştü."[22] Burada, tarihçilerin görüşüne göre, Aral çevresinden başlayan Kuşan İmparatorluğu'nun her nedense Hindistan yönüne doğru genişlemiş olmasına dikkatinizi çekmek isterim. Bana göre bu görüş gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Gerçekte Kuşan İmparatorluğu ve geleneklere göre eski Harezm ve Pardı (Parfiyan), tabii olarak Harezmliler'in ve Parthlar'ın hakimiyet alanlarını genişlettikleri Kama civarıyla sınırlı da olsa, kuzeybatıya ilgi duymuştur. Nitekim Kama çevresinde yerleşim birimleri ve hidronim adlarında Kuşan izlerine rastlamaktayız. Aşa-

20 Bernştam, *K voprosu ob usun*, s. 41-47.
21 Krauze V. *Toxarskiye yazık*, s. 41, 44.
22 Tolstov, *Drevniye Xorezm*, s. 342.

ğı Kama'nın sağ sahilinde ve Orta İdil civarında Kuşan (Kasan)lar Koşan, Kazan şehirlerini kurmuşlardır ki, burada Koşan ve Kasan-su/Kazansu hidronimleri mevcuttur.

Şu halde, Kuşan İmparatorluğu hakimiyet alanını İdil-Kama çevresine yaydığına göre, tabii olarak yerli Kuşan (Kaşan/Kazan)lar, Bulgarlar'ın ataları ve onları meydana getiren unsurlardan biriydiler.

Bilim adamları, Hazar Denizi ve Aral Gölü'nün kuzeyinde Lan (yani Alan-As) ve Aorslar'ın yaşamış olduklarını tespit etmişlerdir. Alan-Aslar'ın Türk dilli oldukları konusuna daha önce değinmiştik. Aorslar'a gelince, bu adın Yunan kaynaklarında rastlanan Yunanca şekline göre kabul edildiğini belirtmek gerekir. *Aoros* etnonimindeki *-os*, Yunancada isimlerin sonuna ilave edilen bir ektir; aor ise Türkçe *auar/awar/aor* etnonimidir. Rusçada auar/awar kelimesi *avar* şeklinde telaffuz edilir.

Avar/aor/auar, Türkçe kelime yapısına göre yapılmış adlardır: au-ar 'avcı insanlar' veya 'evleri olan insanlar' demektir. Bu kelimede aw 'av' veya 'ew' 'ev' tamlayanı vardır. Göründüğü kadarıyla Avarlar yerleşim birimlerinde yaşıyor, evler kuruyorlardı. Eski Rusçadaki *obr* etnonimi de bunu teyit etmektedir. *Obr* kelimesi *oba* ve *ar* köklerinden oluşmaktadır ki, oba sözcüğü eski Türkçede 'köy', 'yerleşim alanı' manasında kullanılmaktaydı.

Resmi tarih tezine göre Avarlar Avrupa'ya sadece VI. Yüzyılda Türkler'in izini takip ederek doğudan gelmişlerdir. Fakat Herodot, henüz M. Ö. V. Yüzyılda *aor* kelimesinin büyük bir nehrin adı olduğunu kaydetmektedir. Birçok bilim adamına göre aor/awar kelimesi İdil nehri veya yukarı akımlarının adıdır. Muhtemelen nehrin sahilleri boyunca Aorlar yaşadığı için Aor adı verilmiştir. Fakat Herodot, Aor kelimesinin bir halk adı olduğundan bahsetmez. Sadece Miladî I. Yüzyıla ait Yunan kaynakları *aor*'un bir halkın adı olduğunu belirtmektedirler.[23]

Dolayısıyla daha Milat öncesinde Orta Asya ve Doğu Avrupa'ya saçılmış bulunan Aor, Alan-As ve Kusan/Kasan/Kaşanlar, İdil-Ural

23 Latışiyev, *İzvestiya drevnix psateley*, s. 147.

boylarında da yaşıyorlardı ve Bulgar halkının atalarından birileri olarak İdil Bulgar Devleti'nin bünyesinde yer almışlardı.

§ 90. Yerli Aslar, Ostyaklar, Burtaslar, Suaslar ve Vedalar da Bulgar halkının atalarıydı

As sözcüğü en eski Türkçe etnonimlerden biridir. Aslar, Orta İdil boylarında yaşıyorlardı ve muhtemelen eski zamanlarda ikincil mahalli etnonimlerin (suas, burtas, otsyak) temelinde de bu kelime vardı. Orta İdil boylarında Aslı/Aşlı harabeleri ortaya çıkarılmıştır. Yerli Aslar, Bulgar halkının şekillenmesinden önce, önemli bir unsur olarak onun bünyesinde yer almışlardır. Bulgarlar'ın oluşumundan sonra bünyesinde Aslar'ın mevcudiyetinden söz edilmesi de bu görüşü teyit etmektedir. Örneğin, XII. Yüzyılda yaşayan Andrey Bogolubsky'nin Bulgar asılı hanımına Ruslar "Yas prensesi" diyorlardı.[24]

Göründüğü kadarıyla Aslar, eskiden beri İdil-Ural boylarında önemli bir konuma sahiptiler ve birkaç değişik gruba ayrılmışlardı: Ostyaklar, Burtaslar ve Suaslar.

Ostyak/İştek (İştyak) etnonimi, -tık/-lık eki yardımıyla As etnoniminden yapılmıştır, (astık>ostık>ostyak) ve Aslar'a mensup anlamındadır. Dolayısıyla Ostyaklar saf Aslar değil, başka bir kabiledir, ama Aslar'la önemli ölçüde karışmışlardır.

Perm ve Sibirya Tatarları'nı inceleyen ilk Rus araştırmacılar, Tatar dış etnonimiyle birlikte iç Ostyak etnonimini duyunca, bu etnik adı Fin-Ugorlar'a ve münferiden Hantlar'a atfettiler. Gerçekte ise Batı Sibiryalı Tatarlar, Perm Tatarları ve Başkurtlar'a Ostyak/İştek deniliyordu. Ostyaklar İdil Bulgarları'nın bünyesine karışmış ve ezeli adlarını çok uzun süre, hatta umumi Bulgar etnik adı tarihten silindikten sonra dahi muhafaza etmişlerdir.

Ostyak/İştek etnoniminin Macar bilim adamları başta olmak üzere diğer bilim adamları için özel bir araştırma konusu olduğunu belirtmek gerekir. Bunlar, İdil-Ural boylarında Büyük Macaristan'ın

24 Şpilevsky S. M. *Drevniye goroda*, s. 115; Tatişçiev, *İstoriya Rossiyskaya*, s. 375.

var olduğunu ispat konusunda herhangi bir delil bulma ümidiyle, Ostyak/İştek etnoniminde Macarca köken bulmaya çalıştılar. Örneğin bu etnonimi özel bir şekilde inceleyen A. Rona-Taş böyle düşünmektedir. Rona-Taş, önce bilim adamlarının İştek sözcüğünün etimolojisiyle ilgili görüşlerini sıralamaktadır: 1) J. von. Klaproth'a göre Ostyak/İştek tarihen Fin-Ugorca *as-yakh* kelimesinden gelmektedir. Burada As, Ob nehrinin adı, yakh ise halk anlamındadır. Buna göre *asyakh* 'Ob halkı' demektir; 2) H. Vambery, iştek'in *üst* ve *yak* (taraf, yön) köklerinden oluştuğunu, *üstyak/iştyak*'ın 'yukarı taraf' anlamına geldiğini düşünmektedir; 3) B. Munkacsi'ye göre *ostyak* 'Ob Ugoru' demektir; 4) V. Steinets, ostyak kelimesinin *votyak* sözcüğünden geldiğini tahmin etmektedir; R. G. Kuzeyev, *İştek* kelimesini bir hanın adıyla özdeşleştirmektedir vs. Rona-Taş, serdedilen bu görüşlerden hareket ederek, İştekler'in Başkurt topraklarının yerlisi olmadıkları, başka bir yerden muhaceret edip geldiklerini ve muhtemelen Madyarlar'ın ataları oldukları hükmüne varmaktadır.[25] Gördüğümüz gibi, iştek/ostyak kelimesinin etomolojisiyle uğraşan bilim adamı, yeterince Türkoloji lengüistik malumata sahip değildir.

Burtaslar da Bulgarlar'ın ataları ve onları oluşturan unsurlardan biriydi. Umumi Bulgar etnik adını kabullenmelerine rağmen, uzun bir süre kendi zati adlarını muhafaza etmişlerdir.

Geleneksel tarih biliminde Aslar gibi Burtaslar'ın da güya Osetin dilli oldukları, Bulgarlar'ın etkisiyle Bulgarlaşarak Türkçe konuşmaya başladıkları ve laf aramızda, Mişarlar'ın onlardan türedikleri kabul edilir. A. H. Halikov, bu görüşü teyit için şöyle bir örnek vermektedir: (İdil-Ural boylarındaki) Büyük Macaristan bölgesinde Madyar etnonimi XII-XIV. Yüzyıllarda Burtas kelimesiyle yer değiştirdi; XV-XVI. Yüzyıllarda ise aynı topraklarda Mocar/Moceryan/Maçeryan etnonimi yerleşti.[26] Her ne kadar burada bir mantık ölçüsü bulmak zor ise de, Halikov, Burtaslar'ı sadece Burtas olarak değil sistematik bir şekilde Bulgarlaşmış Burtaslar olarak zikretmektedir.

Birçok bilim adamı da çürütülemeyen vakılara dayanarak, Bur-

25 Rona-Taş A. *İştek/Başkirskaya etnonimiya*, s. 49-58.
26 Halikov, *Burtası,* s. 96-97.

taslar'ın başından beri Türk dilli olduklarını ispat etmişlerdir.[27]

Burtas etnonimi, çürük ağaçtan bal toplamakla uğraşmaları sebebiyle diğerlerinden ayrılan Aslar'ın bir koludur. Burtas etnoniminin tamlayanı, nostratik dillerde 'meşe ağacı' anlamına gelen *bor/bura/bort/mur/murt* kelimesi olarak karşımıza çıkmaktadır.[28] Bulgar-Tatar dilinde *murt* kelimesi 'çürümüş, kof ağaç' anlamındadır. Bilindiği gibi meşe ağacı çürümeye başladığında vahşi arıların yuvası haline gelir ve insanlar oradan bal toplarlar. Tatarca *umarta* 'uley' ve Mişar lehçesinde *murta* da genel nostratik dillerinde *bort/murt*'dan gelmektedir. Demek ki Türkçe *burtas* etnonimi yani *burta-as*, çürük ağaçtan bal toplamakla uğraşan Aslar anlamındadır. Arap seyyahların belirttiklerine göre Burtaslar'da en değerli ürün baldı ve hatta onlar şarabı dahi nardan değil baldan yaparlardı.[29]

İstahri'nin pek de vazıh olmayan "Bulgarlar'ın dili Hazarlar'ın diline benzer, ama Burtaslar tıpkı Hazarlar'ın ve Burtaslar'ın diline benzemeyen bir dille konuşan Ruslar gibi değişik biri dil konuşurlar"[30] ifadesine dayanan Burtas-Pers teorisi taraftarları, Burtasçanın Türkçe olmadığı gibi mantık dışı bir hüküm ileri sürüyorlar. Ama İstahri'nin cümlesinin ikinci kısmında Hazar ve Burtaslar'ın dili Rus diliyle karşılaştırılarak, Burtasçanın Hazar diline yakın olduğu belirtilmektedir. Nitekim İstahri'nin Gotça bir el yazmasında "Bulgar dili Hazar ve Burtaslar'ın diline benzemektedir" denilmektedir.[31] Bu da gösteriyor ki, Burtaslar, Bulgarlar'ın Türk dilli atalarıydılar.

Bir diğer etnonim *Suas* 'su kenarında yaşayan Aslar' da As etnonimi esas alınarak yapılmıştır. Suaslar, suyla bağlantılı özelliklerine (ya nehir kenarında yaşıyor, ya da suyu totem kabul ediyorlardı) göre Suar ve Bulgarlar'ın (*bulg/bulag* 'nehir, kaynak') akrabalarıydılar. Belki de muhtemelen bu yüzden bu halklar pek çok bölgede yan yana yaşıyorlardı.

27 Zahoder B. N. *Kaspiyskiy svod*, s. 234; Popov A. İ. *Nazvaniya narodov SSSR*, 116-120; Zakiyev M. Z. *Burtası: kto oni?*, s. 21-29.
28 İlliç-Svitiç, *Opıt sravneniya*, s. 186-187.
29 Zahoder, *Kaspiyskiy svod*, s. 245.
30 Age., s. 238-239.
31 Age., s. 239.

Kendi komşuları yani Bulgar-Tatarlar'ın ataları olan Mariler eskiden beri onlara *Suas* diyorlardı; şimdilerde ise Mariler'in bir kısmı Tatarlar'a Suas/Süas diyorlar. Bazıları bunu Mariler'in güya Bulgar-Tatarlar'ı Çuvaş/Süaslar'la karışmalarından kaynaklanmış olabileceğiyle açıklıyorlar. Bu görüş tenkitler karşısında tutunamamaktadır; çünkü Mariler, Çuvaşlar'ı Tatarlar'la karıştırmadıkları için Tatarlar'a *Suas,* Çuvaşlar'a ise *Suaslamari* demektedirler.

Suaslar, umumi Bulgar halkının oluşması döneminde onların bünyesinde yer almış, ama kendi zati etnonimlerini kaybetmemişlerdir. Kazan'ın Ruslar tarafından fethinden sonra yapılan ilk nüfus sayımı sırasında Kazan halkı kendisine *Suas* olarak yazdırmıştır.

Tatar-Tatar görüşünü savunan bazı tarihçiler, Suaslar'la Çuvaşlar'ı birbirlerinden ayırt edemedikleri için, güya Kazan'ın düşmesinden sonra dahi şehrin yakınlarında sözüm ona bilâhare dışarıdan çıkıp gelen Tatarlar tarafından asimile edilen Çuvaşlar'ın yaşadıklarını iddia etmeye kalkışıyorlar.

Burada, Çuvaş etnik adının da Suas'dan geldiğini mutlaka kaydetmeliyiz. Çuvaşlar'ın atalarına Veda deniliyordu ki, bu kelime tarihen Ugor-Fin dilindeki veda 'voda' (su) kelimesinden gelmektedir. Tarihî gerçek ise şudur: Vedalar Kazan Tatarları'nın ataları Suaslar'la çok yakın temasta bulundukları için, onlardan Türkçeyi ve Suas etnik adını almış, daha sonra bunu Çuvaş şekline dönüştürmüşlerdir. Yerli Veda ve Çuvaşlar'ın (Mari dilinde Suaslamari), Bulgar Devleti sınırları içinde kalmaları sebebiyle bir dereceye kadar Bulgar halkını oluşturan unsurlardan birini teşkil ettikleri malumumuzdur.

§ 91. Yerli Baylar/Bilar/Biler/Biar, Başkir, Mişar/Macgarlar da Bulgar halkının atalarıydılar

Bi/pi/bay/bek; as/az/uz/yas; Sün/sön/sun/hun-kun/gun; men/min; saka/sak/dak/daha/sog; ar/er/ir vb. birincil etnonime sahip olan kabileler en eski kabilelerdi. Daha sonra kaydedilen gelişmeler sonucunda bu kabileler, birincil etnonimler esas alınarak yaratılan ikincil etnonimler aldılar.

Bi/bay etnik adı, bizim bölgemizde şekillenmiş ve *baylar/bilar/biger/biar* şekillerinde kullanılmaya başlamıştır. Bunlardan *baylar/bilar* etnonimleri, çoğul eki yardımıyla, *biger* ve *biar* ise başka bir birincil etnonim olan *ar/ir* 'erkekler, insanlar' kelimelerinin yardımıyla oluşmuştur. Bu etnonimler eski dönemlerde Başkurtlar arasında daha yaygın kullanıldığı için, Biler, Başkurtlar nezdinde halkı teşkil eden en önemli unsurlardan birisi olarak kabul edilir. Ancak, Biler, tüm dünyada bilinmektedir. Kama'nın aşağı akımlarında onlardan geriye Bilar adında büyük bir şehir harabesi kalmıştır. Bilerler, daha sonra tüm Kama nehri boyuna saçılarak, ilk Biarm Devleti'ni kurmayı başarmışlardır ki, Perm şehrinin adında da onların izlerini müşahede ediyoruz.

Yerli Biler/Biger/Biarlar, Bulgar halkını meydana getiren kalabalık unsurlardan biridirler, ama kendi zati etnik adlarını da muhafaza etmişlerdir. Nitekim komşuları Udmurtlar daima (geçmişte Bulgar Devleti, Kazan Hanlığı bünyesinde ve dahi şu anda) onları geçmişteki adlarıyla, birincil etnonimleri *Biger* 'zengin insanlar, ağalar' şeklinde adlandırmaktadırlar.

Biar/Biger etnonimlerinin geçmişte, Herodot'un İskit kabilelerini anlatırken kullandığı İyirk fonetik şekline sahip olduğu görüşü de mevcut. İyirk sözcüğü biri iyi, diğeri erk (erkek) kökünden gelen bir kelimedir. *İyi*, *y´d* dönüşümü sonucunda *idi* 'büyük, ulu, tanrı, efendi' şeklini almıştır. İyirk sözcüğü M. Ö. VIII-VII. Yüzyıllarda kullanılmıştır. Muhtemelen daha sonra da bu anlamı muhafaza edilmiş, ama şekli değişerek *biar/biger/biler* halini almıştır.

Başkir (Başkurt) kabilelerine gelince, onların İdil Bulgaryası ahalisinin bir kısmını teşkil ettikleri; bazılarının ise Bulgar halkının atalarını oluşturan pek çok unsurdan biri olduklarını kaydetmek gerekir.

Mişarlar da Bulgar halkının bünyesinde yer almışlardır. Rus, Macar ve kimi Türkologların kanaatine göre Mişarlar geçmişte Kuzey Karadeniz civarından Altay dağlarına kadar çok büyük bir coğrafyaya yayılmışlardı ve dolayısıyla bu etnonim değişik dillerde farklı şekillerde telaffuz ediliyordu: Mişer/Mijer/Méşér/Méşçerak/Mi-

jer/Mojar/Majar/Macar/Madyar/Macgar/Migar/Maçar/Moçar/Baçar/Beçér/Bésér vs.[32] Ancak Nemeth, tüm bu kelimelerin güya Macarcadaki Macar kelimesinden geldiğini düşünmekle yanılmaktadır.

Altay halklarının etnogeneziyle uğraşan G. P. Samayev, Madyar, Macar, Madjar, Matar, Mader, Madır ve Modor etnonimlerine henüz Türk Hakanlığı döneminde Altaylar'da rastlandığını kaydetmektedir.[33]

Bu kelimenin etimolojisi konusunda çeşitli teklifler var. Bize göre Mişar etnonimi ikincil etnonimlerdendir ve birincil Türkçe etnonimlerden ar 'erkekler, insanlar' sözcüğünden nostratik dönemde 'ağaç, orman' anlamına gelen mişe tamlayanıyla birleştirilerek oluşturulmuştur: *Mişe-ar>mişar* 'orman insanları' veya 'ağacı totem edinen insanlar'.

Günümüzde Nijgorodlu Mişarlar, tüm belgelerde kendilerini Penzalı Mişarlar'dan ayırarak *Mijgar* etnonimini kullanmaktadırlar. Bu varyantta *mişe* ile *ar* arasına yukarıda verdiği etimolojiye ters düşen bir (g) harfi girmektedir. Fakat bunu şu iki yolla izah edebiliriz: 1) Burada tamlayan durumunda sözcük *mişe* 'ağaç, orman' değil, *maşka* 'ağaç mantarı'dır; 2) Veya *mijgar* kelimesi mişe tamlayanı yardımıyla *ugor* etnoniminden yapılmıştır: *mişa-ugor>mija-ugor>mij-ugor>mijgar.* Ancak bu, sadece bir var sayımdır.

Mişarlar'a muhtemelen İskit döneminde *agadir/akatsir/agaçeri* diyorlardı. Agadir/akatsir de 'orman adamı veya ağaç totemli insanlar' demektir. Bazı bilim adamları Agadir/Akatsirler'i Utigur ve Kimmerler olarak göstermektedirler.[34]

V.V. Velyaminov-Zernov ve R. G. Muhamedova'ya göre Türk dilli Mişarlar güya *meşçer/maçar/mojar* etnonimi taşıyan ve dili Türkçeleşen Mordvalar'dır.[35] Bu görüş gerçeklerle örtüşmemektedir. Çünkü daha önce belirtildiği gibi Mişarlar, henüz çok eski dönem-

32 Nemeth, *Vengerskiye plemennıye nazvaniye*, s. 256.
33 Samayev G. P. *K voprosu proisxojdeniya*, s. 170-171.
34 Jordanes, *O projisxojdeniya i deyaniya getov*, s. 221.
35 Velyaminov-Zernov, *İssledovaniye o kasimovskix tsaryax ve tsareviçax*, s. 30-31; Muhamedova R. G. *Tatarı-mişarı,* s. 17.

lerde Altaylar'dan Balkan Yarımadası'na kadar uzanan çok geniş topraklarda yaşıyorlardı. Hakimiyet Bulgarlar'a geçinceye kadar İdil-Ural boylarında da yaşadıklarına göre, Bulgar halkının bünyesine karışmışlardı ve Bulgarlar'ın atalarından birini oluşturmuşlardı.

Bulgarlar'ın kendi öz etnik adlarını kaybetmelerine rağmen, onların bünyesinde yer alan Mişarlar, gerek Bulgar ve gerekse Kazan Hanlığı döneminde zati etnonimlerini muhafaza etmişlerdir ve günümüzde dahi gururla eski etnik adlarını taşımaktadırlar.

Mişarlar'ın Kazan'ın fethi sırasında bir yandan Rus ordusu saflarında fiilen yer almaları, diğer yandan bizzat Kazan müdafileri arasında bulunmaları sebebiyle Kazanlılar arasında sivrilmiş ve şehrin Rus yönetimine geçmesinden sonra Kazanlılar'dan ve Mişarlar'dan ayrı ayrı elçiler gönderilmiştir.[36]

§ 92. Kumanlar, Sarımanlar, Besermenler, Hazarlar ve Ugorlar da Bulgar halkının atalarıydılar

Kuman, Sarıman, Saralıman, Besermen etnonimleri, *kıu/ku* 'beyaz tenli, açık tenli' ve *sarı* anlamları içeren tamlayanlar yardımıyla birincil men/min etnonimleriyle oluşmuş etnik adlardır. *Beser* ise, muhtemelen *bişar/mişar* etnoniminin fonetik varyantıdır. Kuman etnik adına henüz M. Ö. III. Binyılda Ön Asya'da rastlıyoruz. Kumanlar, oradan Hazar Denizi, İdil civarı ve İdil-Ural boylarına gelmişlerdir. Kumanlar, İdil-Ural boylarındaki birçok Türk kabilesiyle konsolide olabilmiş ve değişik etnik adlarla Bulgarlar'ın bünyesine karışmışlardır. İdil-Ural bölgesinde saf Kuman adına rastlanmaz ve belki de burada Kuman'ın sinonimi olarak gözüken Kıpçak adıyla yaşıyorlardı.

Sarımanlar'ın bizim bölgemizde bulundukları, Sarman toponiminin mevcudiyetiyle de teyit edilmektedir. Besermenler şimdi de kendi etnik adlarını muhafaza ediyorlar, ama Udmurtça konuşuyor olsalar bile, Bulgar-Tatar kökenli olduklarını hatırlıyorlar. Sanırım bunlar Bulgar Devleti'nin bünyesinde yer aldıklarında Türkçe yani Bulgarca konuşuyorlardı.

36 Mojarovsky A. F. *Gde iskat v naşe vremya*, s. 18.

Bulgarlar'ı oluşturan unsurlardan birisi olan yerli Hazarlar da Bulgar halkının atalarındandı. Pek çok bilim adamı Hazar kelimesinin etimolojisiyle uğraşmıştır. Fransız bilim adamı Denis, Hazar etnik adının 'kuzeyli insanlar' anlamındaki *Kuzar* kelimesinden geldiği kanaatindedir. P. Pelliot, Hazar'ı güya göçebe anlamındaki *kaza/kaz* kelimesinden yapıldığını tahmin ettiği *kazak* sözcüğüne dayandırmaktadır.[37] N. A. Baskakov ise, hem bu görüşleri paylaşıyor, hem de Hazar sözcüğünü Moğolca bir köpek cinsini gösteren *kasar* kelimesine bağlıyor.[38]

Bize göre ise *hazar/kasar* kas 'kaya, kayalık' anlamındaki *kas* tamlayanı ve *ar* 'erkekler, insanlar' kelimelerinden oluşmaktadır. Buna göre hazar/kasar, 'kayalı dağlar arasında yaşayan insanlar' demektir. Başka bir kelime tahlili de mümkün: Ku-as-ar. Burada *ku* 'beyaz, parlak'; *as* ve *ar*, birincil Türkçe etnonimlerdir: *ku-as-ar>kas-ar>kazar*. Azerbaycanlı bilim adamları *hazar* ve *azar* etnonimlerini özdeşleştirerek, Hazarya'yı eski Azerbaycan Devleti olarak kabul ediyorlar.[39]

Batı Avrupalı ve Rus Türkologlar, ilk Hazarlar'ın Doğu Avrupa'ya Hunlar'la birlikte IV. Yüzyılda geldikleri görüşünü ön plana çıkarıyorlar.[40] Bizanslı tarihçi Theophanes ve Nikephoros ise Hazarlar'ın, Sarmatlar'ın değişik bir türünün yaşadığı Bersilya'da şekillendiklerini belirtiyorlar. Bersillerse, Herodot'a göre, Kralî İskitler'in bir koludurlar. Dolayısıyla Hazarlar dışarıdan muhaceret yoluyla çıkıp gelmiş bir halk değil, Kafkaslar'ın yerli sekenesidirler.[41]

Daha önce de belirttiğimiz gibi İncil'de geçen togarma/dogarma, Türkler'dir. Aynı kitapta Togarma'nın on oğlu arasında Hazar, Bolgar, Sabir de vardı ki, bu halkların etnik yönden birbiriyle yakın oluşu da bunu ispat etmektedir. VI. Yüzyıla ait Sibirya kaynaklarında İskitya'dan üç adamın çıktığı, bunlardan Bulgar adını taşıyan kişinin Roma İmparatorluğu yönüne gittiği, diğer ikisinin ise – ki birisi Hazar'dır, - Barsilya/Bersilya denilen Alan topraklarına geldikleri anla-

37 Pelliot P. *Quelques noms turcs*, s. 222-224.
38 Baskakov, *Tyurkskaya leksika*, s. 39.
39 Firidun A. *Azer halgı*, s. 25.
40 Luçinsky G. *Xozarı*.
41 Magomedov M. G. *İstoriya Dagestana*, s. 52-58.

tılır. Alanya, yaklaşık olarak bugünkü Dağıstan'dır. Türkologlar, bu görüşten hareketle Hazarlar'ın Kuzey Kafkasya'da, Hazar Denizi'ne yakın bir yerde şekillendiklerini var saymaktadırlar.[42] Hazarlar, burada hızlı bir şekilde Ural, İdil, Kuban ve Don çevresindeki toprakları ele geçirirler. Ne var ki VII. Yüzyılda Hazarya'dan kopan Bulgarlar Kubrat-han'ın önderliğinde Büyük Bolgarya'yı kurdular. Hazarya, ekonomik yönden gelişmiş olmasına (çünkü pek çok şehir kurulmuştu) rağmen, yönetimin beceriksizliği ve ideolojik bir ülkü birliği olmaması sebebiyle (çünkü Hristiyanlık, İslam, Yahudilik ve Buddizm ülkede yayılmıştı) yavaş yavaş diğer halkları boyunduruk altında tuttuğu bu topraklar üzerindeki hakimiyetini kaybetti.

Demek ki Hazarlar, bağımsız devlet kurma konusunda Bulgarlar'ın ana rakipleriydiler. Fakat daha sonra İdil Bulgaryası sınırları içinde kalan Hazarlar, Bulgarlar'ın bünyesine dahil olmuşlardır. Sadece Bulgarlar'ın bünyesine karışmakla kalmayan Ugorlar ise, geçmişte de Bulgarlar'ın *ugor* sözcüğü esas alınarak oluşturulan *utigur/uturgur/kutrigur/kuturgur, hunugur/honogur* vb. etnonimleri taşıyan dolaysız atalarıydılar.

Türkoloji ve Fin-Ogurolojide farklı görüşler mevcuttur: Güya *ugor/ugr* sözcüğü sadece Fin-Ugorlar'ı adlandırmak için kullanılan ezeli bir Fin-Ugorca sözcükmüş. Bu görüş, Fin-Ugor etnoniminin temelinde *ugr/ugor* sözcüğünün bulunmuş olmasıyla teyit edilmektedir. Halbuki *ugor* etnonimi Türk dili modeline göre yapalmış bir kelimedir. Çünkü bu sözcüğün temelinde birincil Türkçe etnonimlerden *ar* 'insanlar, adamlar' kelimesi vardır. Etnonimin tamlayanı ya *ak* 'beyaz, necip' sözcüğü ya da Türkçe etnonim *ok* veya *uk* (uq) 'anlamak, kavramak' kelimeleridir. Şu halde ugor etnik adı, ya 'necip insanlar' veya 'oklu insanlar' yahut 'zeki insanlar' demektir. Bu noktadan hareketle biz, *ugor* etnik adının ilk başlarda muhtemelen Hunlar'la akrabalığı bulunan bazı Türk kabilelerine verildiği, bu yüzden kelimenin daha yaygın şeklinin *hungur/hunogur/onnogur/onogur* şeklini aldığı iddiasındayız. Macar Türkolog G. Kuun, henüz XIX. Yüz-

42 Pletnieva S. A. *Xazarı*, s. 15-16.

yılda Ugorlar'ın ilk başlarda Türk dilli oldukları şeklinde kesin bir hükme varmıştır.[43]

VII. Yüzyıl tarihçili T. Simokatta'nın kaydından, Ugor/Ogorlar'ın Türkler'in Kara dedikleri Til nehri sahillerinde yaşayan kalabalık bir halk olduklarını biliyoruz. Daha önceleri bu halkın önderlerine Uar ve Hunni denildiği için Ugorlar da çoğu kez Uar ve Hunni diye adlandırılıyordu.[44] Eğer Til nehrine Kara da diyorlarsa, bu, Kama'nın Türkçe *Kara İtil* şeklinde adlandırmasına uygun düşmektedir. Bu izahtan da anlaşılmaktadır ki, Ugor/ogorlar'ın diğer bir adı da uar (Avar) ve Hunni (Hunlar) idi. Dolayısıyla tamamı aynı Türkçeyi konuşuyordu. Avarlar gibi Ugorlar da büyük Hun halkının bir kısmını oluşturuyorlardı. Ugorlar'ın Bulgarlar'ın dolaysız atalarının da adı olan Hunugur/Onogur etnik adıyla adlandırılmaları da buna işaret etmektedir.

§ 93. Tunalı Bolgar bilim adamlarının verdikleri bilgilere göre erken Bolgar/Bulgarlar

Arkeolojik eserlerde, erken Bulgarlar'ın İdil-Kama Devleti'ni kuruncaya kadar Bulgar adını taşıdıkları kaydedilmektedir. "Erken Bulgarların Tarihinden" adlı özel bir külliyatta (Kazan 1981) erken Bulgar tarihi ve keza İdil-Bulgar Devleti'nin sekenesinin oluşumuna iştirak eden kabilelerin tarihiyle ilgili bir araştırma yer almaktadır. Elbette ki bu çalışma, Bulgar tarihinin daha erken dönemleriyle ilgili bilgilerin ortaya çıkarılma ihtimalinin bulunduğunu göz ardı etmemektedir.

Bugün için Bulgarlar'ın Kuzey Karadeniz civarından İdil boylarına mı, yoksa İdil Boyları'dan Kuzey Karadeniz çevresine mi gittiklerini belirlemek zordur. Tuna Bolgarı bilim adamlarından yeni bir grup, Bulgarlar'ın Orta Asya'dan Balkan Yarımadası'na uzanan bir güzergah boyunca önce İdil-Ural civarına yerleştikleri, daha sonra batıya doğru ilerledikleri görüşündedir.

43 Kuun G. *Codex Cumanicus*, s. LXII.
44 Simokatta, *İstoriya*, s. 160.

23 Mart 1997'de Sofya'da Umumi Bulgar Vakfı "Tangra. TanNakRa" adında genel bir Bulgar cemiyeti kuruldu. Derneğin adı olan Tangra kelimesi, eski Bolgarlar'ın kullandıkları Tanra (Tanrı) adını çağrıştırmakta, *TanNakra* ise felsefi üçleme kavramı olan Tan (evren), Nak (insan) ve Ra (Tanrı) anlamına gelmektedir. Bu konuyla ilgili yazılı kaynaklar M. Ö. I. Binyıla aittir. Bunlara ve diğer kaynaklara istinaden Umumi Bulgar Vakfı "Tangra.TanNakRa"yı kuran Bolgar bilim adamları, Türk dilli Bulgarlar'ın en eski köklerini açıklığa kavuşturmak için çalışmalar yürütmektedirler.

Bulgaristan Bilimler Akademisi üyesi Pyotr Dobriev, bu konuyu kılı kırk yararcasına inceledikten sonra eski Bolgar (Bulgar)ların ata yurdunun Altaylar, Moğolistan, Kafkaslar ve Türkistan değil, Pamir ve Hindukuş olduğu hükmüne varmıştır. Ne var ki, eski Bolgarlar'ın fiziki görünüşü, Orta Asya'nın en uygar güney kesiminde zuhur eden Pamir-Fergana ırkı tipini hatırlatmaktadır. Aynı yazara göre, bir süre önce akademik S. Yeremyan tarafından yayınlanan ve Ermeni coğrafyacısı "Aşkaratsuytsu"ya istinaden çizilen haritada Bolgarlar tam olarak İmeon dağlarının batı zincirinin Pamir'in kuzey Zerafşan sıradağları zinciyle buluştuğu bölgeye yerleştirilmişlerdir. 345 yılında çok iyi bilinen anonim Latin kronografında eski Bolgarlar'ın adı Pamir ve Hindukuş yakınlarındaki bölgede yaşayan eski Baktrialıları tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu durum, söz konusu erken dönem tarih kaynağını hazırlayanların Bolgarlar'ı İran'la Türkistan arasındaki bölgede yaşayan bir halka mensup kabul ettiklerini göstermektedir. Sogdlular onlara *Blgar,* Araplar *Burgar*, Tacikler *Falgar* veya *Palhar* diyorlardı. Pyotr Dobriev, Hint kaynaklarının da onlardan bahsettiğini kaydetmektedir. Bizanslı tarihçi Agatius'a göre, İmeon dağları eteklerinde, Kutrigur, Utıgur ve Vurugundurlar (Unogundurlar olmalı) yaşıyorlardı. Simokatta'ya göre ise aynı bölgede Onogur şehri Bakat yer almaktaydı ki, burası Koçagir (ka-sag-er 'Ak Sakalar' – M. Z.) kabilelerinin de ata yurduydu.

Antakya piskoposu Suriyeli Mikail'in vakayinamesinde, o sıralarda Merkezî İskitya'dan (Orta Asya'dan) 30 000 İskit'in Doğu Avrupa'ya yöneldikleri ve bunların 60 gün zarfında Tanais (Don) nehrine

kadar geldikleri kaydedilmektedir. Romalılar bu İskitler'e Bolgar adını vermişlerdi.[45] Bolgarlar, Pamir bölgesinde iki eski ve önemli devlet kurmuşlardı: Balgar ve Balhara. Daha sonraları ise Avrupa'da da üç Bolgar devleti zuhur etmiştir: Kubrat'ın Büyük Bolgarya'sı, İdil Bolgarsası ve Asparuh Bolgaryası. Asparuh'un kurduğu Bolgarya'daki Türk dilli Bolgarlar zaman içinde Slavlaşmışlardır. Kubrat'ın kurduğu Büyük Bolgarya, Arap fâtihlerin ordusunu bozguna uğratmış, yakılıp yıkılmış Kostantinopolis bu sayede kurtulmuş ve keza Doğu ve Merkezî Avrupa da köleliğin pençesinden halas olmuştur. Ortaçağda ise İdil Bulgaryası ordusu Moğol-Tatar fâtihlere karşı hayretâmiz bir zafer kazanmış ve Avrupa'ya indirilecek darbenin şiddetini azaltmıştır. [Veçen kalendar na b'lgarite, dekabr' 1999 g.]

Görüldüğü gibi, Bolgar bilim adamları Bolgarlar'ı Orta Asya'lı eski bir halk olarak görmekte, onların Milattan önce buradan Kafkaslara, Doğu ve Merkezî Avrupa'ya saçılarak şimdiki İtalya topraklarına kadar sokulduklarını belirtmektedirler.

Bolgar bilim adamlarında erken Bolgar/Bulgarlar'ın Doğudan Batıya geçtikleri yönündeki görüşün oluşmasına, sanırım halk göçleriyle ilgili geleneksel bakış açısının etkisi olmuştur. Halbuki Bulgarlar M. Ö. I. Binyılda hem Orta Asya'da yaşıyorlardı, hem de Batıda.

Milattan önce VI-VII. Yüzyıllarda Kuzey Karadeniz civarında Bulgarlar'ın doğrudan ataları sayılan Onogur (Honogur, Thonogur)ların yaşadıkları konusunda reddedilemeyecek veriler mevcuttur. Bu konuyla ilgili bilgiler eski Yunan kaynaklarında muhafaza edilmiştir.

Yunanlılar, Kuzey Karadeniz civarının kolonileştirilmesi döneminde, aynı adla anılan Türk köylerinin bulunduğu yerde Thanagorya ve Pantikapei şehirlerini kurdular.[46] Thanagorya, Onogur (unogur>thanagor)lar tarafından kurulmuş bir şehirdir; Pantikapei ise 'Pont kapısı' anlamında Türkçe bir isimdir. *Pont* ve bu kelimeyi oluşturan *bun* ve hatta *Kerç* sözcüğünün anlamı üzerinde daha önce bir iki defa durmuştuk.

45 Dobriev Pyotr, *Proisxojdeniye i prorodina Bolgar*, Ocak sayısı.
46 Sevastyanova O. I. *Severnoye Priçernomorye*, s. 233.

Dolayısıyla henüz M. Ö. I. Binyılda Karadeniz civarında Türkler yaşıyorlardı ve erken Bulgar-Onogurlar da bunlar arasında yer alıyorlardı. Çok muhtemeldir ki, bu Bulgarlar daha o zamanlar İdil-Ural civarına da yerleşmişlerdi, ama ne yazık ki onlar yazılı kaynaklarda geçmemektedirler. Çünkü bu bölgedeki kaynaklar henüz ortaya çıkarılmış değil.

Bolgar bilim adamlarına göre Bulgarlar, Orta Asya'dan Balkan Yarımadası'na geçerken İdil-Ural bölgesine yerleşmişlerdir, ama o zamanlar kendi devletlerini kurmak suretiyle arkalarında iz bırakmalarını sağlayacak ekonomik ve sosyal imkanlara sahip değillerdi.

§ 94. Bulgar vakayinamelerinden "Cağfar Tarihi" ve "Şan Kızı Destanı"ndaki bilgilere göre erken Bulgarlar

Bahşi İman'ın "Cağfar Tarihi" adlı vakayinamesi 1680 yılında yazılmıştır. 1939 yılında bu kitap ve "Şan Kızı Destanı" Petropavlovsk şehri sakinlerinden İ. M- K. Nirmatullin tarafından Rusçaya tercüme edilmiş, fakat orijinal nüsha kaybolmuştu. İ. Nigmatullin'in çevirisi daha sonra akrabalarından Ferhat Nuritdinov'un eline düşmüş, o da el yazmasını Rusça basım için hazırlamıştı. Vakayiname 1993'de Orenburg'da basıldı. Mihail Baştu'nun "Şan Kızı Destanı" ise 1991'de Türkiye'de Rusça ve Türkçe olarak yayınlandı. Daha sonra vakiyanamenin ikinci (Orenburg, 1994) ve üçüncü cildi (aynı şehir, 1997) Ferhat Nuritdinov'un ilave notlarıyla birlikte yayınlandı.

"Cağfar Tarihi" ve "Şan Kızı Destanı"nın kaderi de "İgor Alayı Destanı" veya "Veles Kitabı"nın kaderi gibi oldu ve orijinalleri kayboldu. Dolayısıyla sadece üniversite ders kitaplarıyla yetinen ve eski Asuri, Urartu, Çin, Hint, Yunan ve Pers kaynaklarıyla tanışmayan bazı Tatar tarihçi ve edebiyatçılar, bu tarih yayınlarını öcü gibi gördüler. Bazı tarihçi ve edebiyatçılar, onları dikkatli bir şekilde incelemek, çeşitli dillerde yazılmış eski kaynaklardaki başka bilgilerle kıyaslamak yerine, onları bütünüyle yadırgama yolunu tercih ettiler.

Bendeniz ise, Türk tarihi hakkında değişik eski dillerde yazılmış kaynaklardan elime düşünlerin tamamını incelemiş biri olarak,

Bahşi İman'ın "Cağfar Tarihi" adlı vakayinamesini Bulgar tarihi konusunda en eski kaynak olarak değerlendiriyorum, ama yine de kitapta anlatılanların tamamını kayıtsız şartsız doğru kabul etmiyorum. "Cağfar Tarihi"nin diğer dil bilimsel, arkeolojik, folklorik, mitolojik verilerle veya başka eski kaynakların aktardıkları bilgilerle desteklenen verileri güven telkin etmektedir. Tarihçiler çok iyi bilirler ki, tüm halkların vakayinameleri, anlatılan olaylardan oldukça geç bir dönemde yazıldıkları veya tashih edildikleri için her zaman doğru bilgiler vermezler; ama bilim adamları onları tahlil ederek tarih konusunda işe yarar bilgiler çıkarırlar.

"Cağfar Tarihi" vakayinamesinin yazarının aşağı yukarı tüm Türk dünyasının Bulgarlar'a mensup oldukları şeklindeki abartması dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Bulgarlar'ın çok eski dönemlerde İdil-Ural bölgesinde şekillenerek, nüfuslarının artması üzerine diğer bölgelere saçıldıkları yönündeki bilgileri, yaptıkları araştırmalara istinaden Türk halklarının ata yurdunun İdil-Ural civarı olduğunu[47] ileri süren K. T. Laypanov ve İ. M. Miziyev'in ciddi arkeolojik ve dil bilimsel hükümleriyle örtüşmektedir. "Cağfar Tarihi"nde, efsanelere göre yaklaşık 15 bin yıl önce İdellilerin diğer tüm İdil-Ural kabilelerini itaat altına alarak İdil Devleti'ni kurdukları anlatılmaktadır. Ve *İdel* 'yedi kabile' (yedi el) sözcüğü halkımızın ilk adı olmuştur. İdellilerin bayrağına bozkurt kafası işlenmişti. Bu yüzden o sancağa *bulgar* ' kurt başı veya karabaş' adı verildi. Kara – *bulg,* baş – *ar*.

Bazı Bulgar grupları, taht kavgaları yüzünden 12 bin yıl önce başka ülkelere çekip gitmek zorunda kaldılar. Bir kısmı Amerika'ya gitti ki, Amerikalı Kızılderililerin dillerinde hâlâ Bulgarca sözcükler muhafaza edilmektedir. Başka bir Bulgar grup Siyenbi ve Hun adıyla tanındıkları Kuzey Çin'e muhaceret etti. Üçüncü bir grup Orta Asya'ya, dördüncüsü Kuzey Hindistan'a, beşincisi Yakın Doğuya (Balkanlar, Küçük Asya, Kafkas-ötesi, Irak, Batı İran, Suriye, Filistin, Kuzey Mısır) yerleşti. Yakın Doğudaki Bulgarlar Samar (Sümer) Devleti'ni kurdular... Bulgarlar, kendi etnik kimliklerini sadece Küçük Asya'da koruyabildiler. Küçük Asya'nın batı kesimindeki Bul-

47 Laypanov-Miziyev, *O proisxojdenii*, s. 16-28.

garlar büyük Atraç (Truva) şehrini kurdular ve bu şehrin adından dolayı Atraçlılar (Etrüskler) diye anılmaya başladılar; doğu kesimindekiler ise sevgili bereket tanrısı Samar'ın adlarından birini yani Türk 'büyük boğa' ismini benimsediler ve böylece adları Türk oldu. Milattan önce II. Binyılda eski Yunan kabileleri Bulgarlar'ın elindeki Balkanları işgal edip, Truva'ya saldırdılar. Etrüskler (Atraçlılar), kendi atalarının İdel adını verdikleri Apennin Yarımadası'na gittiler ki, İtalya adı da buradan gelmektedir."[48]

"Cağfar Tarihi"nin verdiği bu bilgilerde Bulgarlar'ın konsolidasyon tarihiyle ilgili olarak verilen zaman dilimi şüphe uyandırmaktadır. Çünkü 15 ve 12 bin yıl öncesi tamamlayıcıyı arkeolojik araştırmalara muhtaçtır. Ayrıca daha önce izah edildiği gibi, Bulgar kelimesini tüm Türkler anlamında kullanmanın yani bütün Türkler'i Bulgar olarak adlandırmanın doğru olduğu kanaatinde değilim.

Bulgarlar'daki İdel Devleti adına gelince, bu, *idel* sözcüğünün güya *yedi il* kelimesinden geldiği görüşüne dayandırılmış mitolojik ve fantastik bir yakıştırmadır. Halbuki İdil hidronimi *yul/yıl* 'nehir' (daha sonraları *yılga* şeklini almıştır) sözcüğünün başına *idi* 'ulu, tanrı' tamlayanı getirilmek suretiyle yapılmıştır ve anlamı "büyük nehir"dir.

Bulgarlar'daki kurt totemi umumi Türk mitolojisinden alınmıştır ve üstelik Bulgar sözcüğü de 'kurt başı' veya 'karabaş' anlamına gelmez.

Bu arada kitapta doğruluğu diğer kaynaklar tarafından da teyit edilen ilginç açıklamalar bulunmaktadır. Örneğin vakayinamede Kuzey Çin'deki Bulgarlar'ın Siyenbi veya Hun adını aldıkları belirtilmektedir. Sadece son yıllarda Türk etnonimlerinin incelenmesi sonucunda Siyenbiler'in Türk dilli oldukları ve adlarının *sien/sun* 'hun' ve *bi/bek/bay* 'zengin, efendi' anlamındaki iki etnonimden oluştuğu ortaya çıkarılmıştır. Eğer Siyenbiler *Sun* (Hun) ve *bi*lerin konsolidasyonu sonucunda şekillenmişlerse, demek ki Hunlar'ın akrabalarıdır ki, "Cağfar Tarihi" de böyle yazmaktadır.

Vakayinamede Bulgarlar'ın (daha doğrusu Türkler'in) Yakın

48 Bahşi İman. *Cafar tarihi*, II/7-10.

Doğu'da Samar (Sümer) devletini kurdukları şeklindeki açıklaması da ilginçtir. Nitekim diğer kaynaklardan da şümer kelimesinin tarihen *subar>sumar>samar>sümer>şümer*'den geldiğini biliyoruz. Son yıllarda yapılan araştırmalar, Türk kabilelerinin (vakayinameye göre Bulgarlar'ın) tüm Doğu Avrupa'da dahil olmak üzere Yenisey'den Tuna'ya kadar uzanan devâsâ bir coğrafyaya saçıldıkları[49] şeklindeki vakayiname bilgisini desteklemektedir ki, bu da geleneksel Türkologların Türkler'in Doğu Avrupa, Ön ve Küçük Asya'ya ancak IV-XI. Yüzyıllarda geçtikleri tezini çürütmektedir.

Bulgar vakayinamesi ve "Şan Kızı Destanı"ndaki Ukraynalı ve Bulgar bilim adamlarınca da kabul edilen bilgilerin doğruluğu, erken Bulgarlar'ın hayatları hakkında Türk tarihi açısından oldukça önemlidir. Bu bilgiler özellikle Bulgarlar'ın Büyük Bolgarya'dan öncesi ve sonrasında Ukrayna'yı işgal ettikleri ve Kiyef şehrinin onlar tarafından kurulduğunu göstermektedir.

Şemsi Baştu'nun "Şan Kızı Destanı" adlı poemasını inceleyen Ukraynalı tarihçi Yuri Oleynik, Bulgarlar'ın mitolojik kültürünün Slavlık üzerine çok büyük etkide bulunduğunu kaydetmiştir. Her iki halkın mitolojik kişi ve süjelerinde bir dizi ortak noktaların bulunması da bunu göstermektedir. Çok muhtemeldir ki, "İgor Alayı Destanı"nın yazarı, Bulgar kültür gelenekleriyle (ve belki de bizzat 'Şan Kızı Destanı'yla) yakından tanışıyordu... Şemsi Baştu'nun poemasında Kiyef'in Bulgar hanı Kubrat'ın kardeşi Şambat tarafından kurulduğu şeklinde verilen bilgi bizim için çok önemli bir momenttir. Çünkü bu şehrin geçmişteki bir diğer ismi de Sambatos (yani Şambat) idi.[50]

Bu bağlamda Ukraynalı tarihçi-gazeteci Anatoli Jelezny'nin sosyo-kültürel "Meydan" dergisinde (Kiyef, no. 1-3, 1998) yayınlanan araştırması da ilginçtir. Bu araştırmalar, "Moskovskoye obşçestvo tatarskoy kulturı" Tugan-tél (Ana Dil) adlı bölgesel hayır cemiyetinin girişim ve işbirliği sonucunda 2000 yılında "İnsan" yayınları arasında "Oçerki predistorii Kiyevskoy Rusi" (*Kiyef Rusyasının Ön Tarihi Üzerine Araştırmalar*) ismiyle yayınlanmıştır. Anatoli Jelezny, eski Kiyef tarihiyle ilgili pek çok sağlam verileri, dil bilimsel malzemeleri inceledikten ve yukarıda sözünü ettiğimiz Mihail Baştu ibn Şams

49 Age, s. 16-17.
50 Oleynik Y. *K poeme Şamsi Baştu*, s. 76-78.

Tebir'nin poemasını tetkik ettikten sonra şu sonuca varmıştır: "Kiyef Rusyası Slavyan devleti, yarı vahşi Polyan, Severyan, Drevlyan vb. kabilelerden oluşmamış, aksine daha önce burada bulunan ve başkenti Baştu –Kiob olan Türk dilli Büyük Bulgarya (Kara Bulgarya) devletinin Slavyanlaşması yoluyla ortaya çıkmış ... ve eski Rus halkının etnogenezinde hem bunlar (Slavyanlar) ve hem de diğerleri (Türkler) eşit şekilde büyük rol oynamışlardır. Aynı şeyi eski Rus dili, sözlüğündeki kelimelerin yarısı Türkçe olan Slavyan gramer yapısı için de söyleyebiliriz."[51]

"Cağfar Tarihi" vakayinamesinde erken Bulgarlar'ın (Büyük Bolgarya) Bizans, Hazarya, İskandinavya vb. ülkelerle ilişkileri bulunduğu konusunda dahi bilgiler verilmektedir ki, bu veriler diğer kaynaklarca da desteklenmektedir.

Demek ki, Bulgar-Tatarlar'ın ataları olan Bulgarlar, bölgenin adlandırılmasıyla çok yakın ilişkisi bulunan İdil Bulgaryası'nın kuruluş ve gelişim döneminde şu veya bu şekilde Batı Sibirya, İdil-Ural civarı, Kafkasya, Kuzey Karadeniz çevresinde yaşayan ve Bulgar ve erken Bulgarlar'ın ataları sayılan pek çok Türk ve dili Türkleşmiş kabilelerin kaynaşması sonucunda oluşmuşlardır.

§ 95. Bulgar-Tatarlar'ın şekilleniş bölgelerinin arkeolojik kültür kabileleri

Artık biliyoruz ki, arkeolojik kültürler eski sekenenin belli gruplarıyla muayyen etnik gruplara aittir. Bu yüzden bilim adamları İdil-Ural boylarının arkeolojik kültürüne etnik özellikler atfetmeyi denediler.

Arkeologlara göre yoğun etnogenetik süreç, neolit çağında (yeni ve geç taş devri) yani M.Ö. VIII-III. Binyıllarda başlamıştır. Bronz çağında, özellikle M.Ö. IV. Binyıl başlarından II. Binyıl sonlarına kadar olan dönemde, Avrasya'da büyük dil aileleri oluştu.[52] Dolayısıyla bu tarihten itibaren Türkler, Fin-Ugorlar, Hint-Avrupaîler vb. kendi etnik çıkarlarını sağlama faaliyetlerine başladılar.

M. Ö. IV-III. Binyıl kavşağında Avrasya bozkırlarında ve özellik-

51 Oleynik Y. *Oçerki predistorii Kiyevskoy Rusi*, s. 5.
52 Arutyunov S. A. *Narodı i kulturı*, s. 75.

le İdil-Ural çevresindeki mezolitik (M.Ö. X-VII. Binyıllar) kültürel ve ekonomik gelişmeler sonucunda bozkırda ahşap mezar veya kurgan kültürü denilen kültür oluştu. Ve bu kültür, ilk olarak İdil-Ural nehirleri arasında kalan bozkırlarda görüldü.[53]

Arkeologların yaptıkları araştırmaların sonucuna göre, İdil-Ural "ahşap mezarları"nın etno-kültürel unsurları, bir bütün halinde, aşağı yukarı değişikliğe uğramadan XVI-XVII. Yüzyıllara kadar Avrasya'da yaşayan tüm Türk dilli halkların yaşam ve kültürlerinde muhafaza edilmiştir.

İ. M. Miziyev, bu özel çizgiler arasında şunları saymaktadır: 1) Kurgan seti; 2) Oyma mezar içine ve araba üzerinde konulmuş ağaç kütükler içine defnetme; 3) Mezarın tabanını keçe veya kamış örtüyle kapatma; 4) Ölüyle birlikte kurban edilen at veya koyunların konulması; 5) Seyyar çarvacılık yaşamı; 6) At eti yemek ve kımız içmek; 7) Geçici keçe yurt-otağlarda yaşamak.[54]

Bu olgular ve diğer deliller yazarı şu sonuca ulaştırmaktadır: Birkaç bin yıl boyunca ve çok eskilerde İdil-Ural boylarındaki proto-Türkler Fin-Ugorlar'la yan yana yaşamışlar; ama bölgenin orman-bozkır ve özellikle bozkır şeridinde sekenenin ağırlıklı kesimini proto-Türkler oluşturmuşlardır.

M. Ö. IV. Binyıl sonlarıyla III. Binyıl başlarında, proto-Türkler'in ve diğer çarvacı kabilelerin ana bölgeleri doğuda Emba'dan batıda Dinyester'e kadar bariz bir şekilde genişlemiştir. Yine bu dönemde, eski atayurtta – İdil-Ural civarında- ahşap mezar kültürüne mensup olanların önemli bir kesimi kalmıştır. "İdil boyundaki Türk dilli Tatar, Başkurt ve Çuvaşlar'ın oluşumunda ana görevi de bunlar üstlenmiştir."[55]

Bu söylenenlerin tamamı dil bilimsel çalışmalarla da teyit edilmektedir. Örneğin İdil-Ural boylarının Türk ve Fin-Ugor dilli kabileleri arasında binlerce yıl devam eden yumşak etkileşim, bilimsel dilde İdil-Kama dil birliği denilen Türk-Fin-Ugor dil birliğini oluşturmuştur. Bu demektir ki, nasıl Mariler'in, Udmurt ve kısmen Mordvalar'ın ataları sayılan yerli Fin-Ugor kabilelerinin dilleri Türkçeden ödünç

53 Laypanov-Miziyev, *O proisxojdenii*, s. 20.
54 Age., s. 22.
55 Age., s. 22, 26.

alınan kelimeler sebebiyle diğer Fin-Ugor dillerinden ayrılıyorsa, Tatar, Başkurt ve Çuvaşlar'ın ataları olan yerli Türk kabilelerinin dilleri de yine yerli Fin-Ugor dillerinin etkisiyle diğer bölgelerdeki Türk dillerinden ayrılmasını sağlayacak özellikler kazanmışlardır. İdil ve Ural boylarının kendine özgü yerli Türk dillerinin gelişimi öylesine sağlam temeller üzerine oturmuştur ki, dışarıdan gelen çeşitli kabilelerin dillerini kolayca etki altına alabilmiştir. Örneğin Moğol ordularıyla birlikte İdil boylarına gelen Orta Asyalı Tatarlar'ın konuştukları Türkçe, hızlı bir şekilde ve geride bir iz bırakmadan daha gelişmiş mahalli Türk lehçesi tarafından asimile edilmişti.

İdil-Urallardaki ahşap ve oyma mezar kültünün asıl sahipleri Avrupaîlerdi; fakat bunların aralarında fazla Mongoloid daha doğrusu Lanapoid çizgiler içermeyen tipler de vardı. M. N. Gerasimov'un objektif araştırmalarına dayanan K. T. Laypanov ve İ. M. Miziyev de bu düşünceyi paylaşmaktadırlar ki,[56] bu da bilim adamlarının Doğu Avrupa Türkleri'nin ahşap mezar kültürünün ortaya çıktığı dönemden bugüne kadar antropolojik açıdan hemen hemen değişmedikleri şeklindeki görüşlerini teyit etmektedir. Eğer bugünkü Bulgar-Tatarlar sadece Altın Orda döneminde ve güya buraya doğudan çıkıp gelen Moğol-Tatar vasıtasıyla oluşmuş olsalardı, o takdirde aralarında çok önemli miktarda Mongoloid tipler olurdu.

İdil-Ural boylarındaki ahşah mezar kültürüne mensup kabilelerin torunları, Bronz çağında (M. Ö. II. Binyılın ikinci yarısı ile I. Binyıl) Doğu Avrupa'nın bozkır ve orman-bozkır şeridine yayılan oyma mezar kültürünün burada oluşmasında ve gelişmesinde başlıca rolü oynamışlardır. Oyma bezar kültürüne mensup kabilelerin ekonomisi, bozkır şeridinde özellikle göçebe çarvacılık, orman-bozkır şeridinde ise tarım ve evcil hayvancılıktır. Oyma mezar kültürüne mensup kabileler federasyonu meşhur Kimmerler'in, arkasından da İskitler'in oluşumunda önemli rol oynamıştır.[57] Kitabımızın birinci bölümünde ispat ettiğimiz gibi, Kimmer ve İskitler arasında Türkler en kalabalık kesimi oluşturuyorlardı ve dolayısıyla onların ataları da ağırlıklı olarak Türk'dü.

M. Ö. II. Binyıl ortalarına doğru bu büyük arkeolojik kültürler-

56 Age., s. 25.
57-58 Merpert N. Ya. *Büyük Sovyet Ansiklopedesi*, 24-1/ s. 384.

le birlikte Abaşevo, Balanova, Pozdniyakova ve Prikazan kültürlerinden de söz edilmektedir. Muhtemelen bu kültürlerin sahipleri Fin-Ugorlar ve Türkler'di.

Daha ileride bizim bölgemiz açısından Ananin arkeolojik kültürünün incelenmesi sonucunda ulaşılan hükümler hayli önem arzetmektedir. Demir çağına (M. Ö. VIII-III. Yüzyıl) hamledilen bu arkeolojik kültür, Kama havzası, kısmen Orta İdil, Vyatka ve Beloye'de yayılmıştır. Bu kültüre mensup kabileler hasat ziraatçılığı, çarvacılık, avcılık ve balıkçılıkla uğraşıyorlar; bakır, bronz ve demiri işliyorlardı.[58] Genellikle Fin-Ugor kabileleri Ananin kültürüne mensup kabileler olarak kabul edilirler. Fakat aslında Ananin kültürünün var olduğu dönem ve bölge, aralarında Türkler'in ve Fin-Ugorlar'ın bulunduğu İskit kabilelerinin yayılma bölge ve dönemiyle örtüşmektedir. O dönemde İdil-Ural boyları Khuaras (suar+as)larla yani eski Harezmliler ve Orta Asyalı Sakalar'la yakın temas halindeydi. Bilindiği gibi Saka kelimesi, İskitler'in diğer adıdır.

Ananin kültürüne mensup kabilelerin dolaysız torunları, çapa tarımcılığı ve hayvancılıkla uğraşan Pyanoborsk arkeolojik kültürü (M. Ö. II- M. S. V. Yüzyıllar arası) kabileleriydi.[59]

IV-VII. Yüzyıllarda Kama'nın aşağı akımlarında ve Orta İdil civarında İmenkova kültürüne mensup kabileler yaşıyorlardı. Geleneksel tarih biliminde, Pyanoborsk gibi İmenkova kültürünün de Türkler'den başka herhangi bir halka ait olabileceği kabul edilir. Çünkü Türkler güya buraya yalnızca IV-VII. Yüzyıllarda gelmişlerdir ve yine sadece göçebedirler. İmenkovalılar ise çiftçidirler. Türk kabilelerinin İdil-Ural boylarında Milattan çok daha önceleri yaşadıklarını, burada ziraatla da uğraştıklarını kabul edersek, o takdirde İmenkovalıların Bulgarlar'ın Türk dilli ata-baları oldukları kendiliğinden anlaşılır.

Sonuç itibariyle, Bulgar halkının şekillendiği İdil-Ural boyları, Batı Sibirya ve Kuzey Kafkasya'da Bulgarlar'ın ve erken Bulgarlar'ın yerli ataları yaşıyorlardı.

59 Age., s. 572.
60 Blaeyev F. H. *Drevneye i srednevekoviye iskusstva*, s. 37.

III. İDİL BULGARLARI'NIN DİL BİLİMSEL ÖZELLİKLERİ

§ 96. Giriş

Türkologlar arasında halen İdil Bulgarları'nın etno-lengüistik özellikleri konusunda tartışmalar sürdüğü için, bu meselenin özel bir şekilde ele alınması zarureti hasıl oldu. Bazı Rus ve Batı Avrupalı Türkologlar, bugünkü Tatarlar ve Moğol-Tatarlar'ın aynı etnonimi taşıdıkları noktasından hareketle, şimdiki Tatarlar'ı fâtih Moğol-Tatarlar'ın dolaysız torunları kabul ediyor, İdil Bulgarları'nın torunları olarak ise Çuvaşlar'ı görüyorlar. Bulgar-Çuvaş teorisini, değişik dil bilimsel delillere dayanan bazı Çuvaş Türkologların yanı sıra, konuyu ispat gerektirmeyen bir aksiyom haline dönüştürme çabası içindeki Tatar asıllı Tatar-Tatar teorisi taraftarları da destekliyorlar.

İdil Bulgarları'nı bugünkü Tatarlar'ın ataları sayan Bulgar-Tatar teorisine, yeri geldiğinde gözde Tatar dil bilimci ve tarihçileri de arka çıkıp, teorinin doğruluğunu sadece dil bilimsel verilerle değil, başka etnogenetik delillerle de ispat ediyorlar.

Mesele tartışmalı olarak kalmaya devam ettiği için, konuya bu kitapta dönmemiz ve Bulgar-Çuvaş ve Bulgar-Tatar teorilerinin karmaşıklığını gidermeye çalışmamız mukarrerdi.

Daha önce konuya ana hatlarıyla yaklaşırken, Bulgar-Çuvaş teorisinin tutarsızlığı, Bulgar-Tatar teorisinin de gerçekliği konusundaki umumi verileri yeterince detaylı olarak sunmuştuk. Dolayısıyla bu bölümde Bulgar-Çuvaş teorisinin ortaya çıkışına ve teorinin taraftarlarının sundukları delillerin inandırıcılık derecesine dikkatinizi çekeceğiz.

Bulgar-Çuvaş teorisinin ilk olarak 1977 yılında tarafımızdan esaslı bir tenkide tâbi tutulduğunu hatırlatmamız gerekir.[1] Fakat bazı Çuvaş dil bilimciler yapılan tenkit üzerine bu satırların yazarına karşı şiddetli bir saldırıya geçerek, Çuvaş dilini yeterince bilmediğimi, diğer Çuvaşça malzemelere sahip olmadığımı ve Bulgar-Çuvaş teorisini güya kavrayamadığımı ileri sürdüler. Bunun yanında tenkidimize katılan ve hatta Bulgar-Çuvaş teorisinin tenkidi konusunda ortaklaşaka bir kitap yazma teklifinde bulunan Çuvaşlar ve Çuvaşologlar da vardı. Gerçekten de böyle bir çalışma ortaya konulmuş ve 1993 yılında yayınlanmıştı. Aslen Çuvaş olan kalem ortağım Yakov Federoviç Kuzmin-Yumanadi, Çuvaşça melzemeye son derece vakıftı. Esere "Voljskiye bulgarı i ix potomki" (*İdil Bulgarları ve Torunları*) adını verdik. (Kazan, 1993). Bu kitapta yer alan bazı parağraflar burada da sunulacaktır.

§ 97. İdil Bulgarları tetkik tarihinden

Eğer İdil Bulgarları'nın tetkik tarihine genil bir bakış yaparsak, çok eski zamanlarda İdil boylarında oldukça büyük bir Bulgar Devleti var olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Halkı mihnetkeşti ve Ortaçağların en kültürlü halkıydı. Daha sonra bu devlet ortadan kalktı ve halkı da güya tarihten silinmiş gibi unutuldu ve diğer halklar arasında kaybolup gitti. Şayet halkların tarihten silinmedikleri, silinenin sadece onların kabile adları ve devlet teşkilatları olduğu göz önünde bulundurulursa, Bulgar halkının da yeryüzünden silinmediği, torunlarının şimdi de yaşadıkları ve genel milletler ailesi bünyesinde aramızda varlıklarını sürdürdüklerini var saymak gerekir. İyi de, şu anda onlar hangi halk olarak varlıklarını sürdürüyorlar? Bulgarlar'ın günümüzdeki varisleri kimdir? Bu sorulara bilim şu ana kadar kesin cevap vermiş değil; farklı görüşler var ve hepsi de birbirini nakzetmektedir.

Örneğin, Yu. Venelin (1829), D. İlovaysky (1881) ve F. Florinsky adlı Rus tarihçiler, bir aralar Bulgarlar'ın Slavyan olduklarını-

1 Zakiyev, *Tatar halkı téléné̃n barlıkka kilué.*

nı, dolayısıyla bugünkü Ruslar'ı Bulgarlar'ın torunları saymak gerektiğini ileri sürmüşlerdi. Bunlardan İlovaysky, Tuna Bolgarları'nın Slavyan oldukları, dolayısıyla onlarla akraba olan İdil Bulgarları'nın da Slavyan olmaları gerektiğini savunmuştu.[2] Meşhur Avrupalı şarkiyatçı Tuhnmann ise Bulgarlar'ı Fin-Ugorlar, Mordvalar, Udmurtlar ve Mariler'in akrabaları ve hatta Macarlar'ın simasında Bulgarlar'ı anımsatan pek çok doğulu çizgiler bulduğu için bugünkü Macarlar'ın da ataları olarak kabul etti.[3] Bir diğer Avrupalı şarkiyattı J. von Klaproth'a gelince, o da Bulgarlar'ı Slavyan, Fin ve Türkler'in karışımından meydana gelmiş melez bir halk oldukları, dolayısıyla günümüzde İdil boylarında yaşayan değişik halkların temsilcilerinin onların torunları sayıldığını kaydetti.[4]

S. M. Şpilevsky, İ. Berezin, Ş. Mercani, G. Ahmerov ve daha sonra onların izinden gidenlerin tamamı, Bulgarlar'ı bugünkü Bulgar-Tatarlar'ın ataları olarak kabul ettiler ve hâlâ ediyorlar.

N. İ. İlminsky, A. Kunik, N. İ. Aşmarin, M. P. Petrov, N. N. Poppe, N. A. Baskakov, Z. Gombocz, Y. Benzing, K. Thomsen ve muakipleri, Bulgarlar'ı bugünkü Çuvaşlar'ın ataları olarak kabul ettiler ve etmekteler. Meşhur Sovyet bilim adamı M. N. Tihomirov, P. N. Tretyakov, A. P. Smirnov ve muakipleri ise hem Tatarlar'ı, hem de Çuvaşlar'ı aynı anda Bulgarlar'ın torunları olarak görmekte ve eski Bulgarlar'ın bilâhare iki ayrı halk olarak bölündüklerini belirtmektedirler. Çağdaş bilim adamlarından H.-M. İ. Hacilayev'e göre ise Bulgarlar'ın torunları İdil boylarının Türk dilli üç halkı yani Başkurtlar, Tatarlar ve Çuvaşlar'dır.[5] R. G. Muhamedova da Tatar-Mişar etnik grubunu Bulgarlar'ın torunları arasına dahil etmektedir.

Bu çok değişik görüşleri süzgeçten geçirip gerçeği ortaya çıkarmak amacıyla Rusya Çarlık Bilimler Akademisi, daha sonra SSCB Bilimler Akademisi, defalarca meseleyle ilgili özel araştırmalar yapmaya teşebbüs ederek, İdil boylarına kalabalık bilimsel heyetler gön-

2 İlovaysky D. İ. *Raziskaniya o naçale Rusi*.
3 Tuhnmann J. E. *Untersuchung über die Geschichte der österlichen Völker.*
4 J. von Klabroth, *Tableaux d'istoire de l'Asie*.
5 Hadjilayev H. İ. *O karaçayevo-balkarskix.*.

dererek, özel bilimsel oturumlar tertipledilerl; ama mesele yine de çözülmemiş olarak kaldı. SSCB Bilimler Akademisi Tarih ve Felsefe Bölümü'nün biri kısmen olmak üzere 1946 yılında Moskova'da Kazan Tatarları'nın, diğeri 1950'de Çeboksarı'da Çuvaşlar'ın etnogenezi konusunda düzenlenen son iki oturumda, hem Tatarlar'ın, hem de Çuvaşlar'ın aynı anda Bulgarlar'ın torunları olduğunun var sayılması tavsiyesinde bulunulmuştu. Ne var ki, bu iki halkın bin yıllık müstakil gelişimi ve etnik işaretleri itibariyle aynı ortak Bulgar atalardan gelemeyecekleri görüşünde olan yerli Tatar ve Çuvaş bilim adamları, bu tavsiyeye kulak asmadılar ve hâlâ her biri bu mesele üzerinde kafa yormaktadır. Tatar tarihçileri çoğu kez Bulgarlar'ın daha sonraları Kazan Tatarları'na, Çuvaş tarihçileri ise Çuvaşlar'a dönüştüklerini ileri sürüyorlar. Tatar ders kitaplarında Tatarlar'ın, Çuvaş ders kitaplarında ise Çuvaşlar'ın Bulgarlar'dan indikleri yazılıdır. Tatar halkına göre Bulvarlar'ın varisleri Tatarlar, Çuvaş halkına göre Çuvaşlar'dır. Ne yazık ki bu zıtlaşmalar Bulgarlar'ın yakın tarihî ve kültürel mirasına sahiplenme konusunda Tatarlar'la Çuvaşlar arasında hiç de hayra alamet bir rekabet yaratmıyor.

Bu rekabet dün veya bugün ortaya çıkmış değil, aksine epey zamandır vardı. 1862'de Kazan'da kendilerini Bulgarlar'ın torunları sayan ve Tatar etnonimini hiç akılda hayalde olmayan "muhacir" yabancıların adı olarak gördükleri için geçmişteki kendi milli adını diriltme amacı güden bir Tatar entellektüel grubu oluşmuştu. Ama yerli gericiler ve Çarlık memurları bu gidişattan her nedense memnun olmadılar ve hareketi boğma kararı aldılar. 1865'de Kazan İlahiyat Akademisi profesörü N. İ. İlminsky, Bulgarca epigrafi malzemelerine dayanarak bir makale yayınladı ve Bulgarlar'ın torunlarının kesinlikle Tatarlar değil, komşuları Çuvaşlar olduğunu ileri sürdü.[6] Fakat Tatar bilim adamları, özellikle de Şihabuddin Mercanî, İlminsky'nin bu çıkışını peşinen reddederek Bulgarlar'ın torunlarının ancak Tatarlar olduğu şeklindeki sabık görüşlerinde ısrar ettiler. Bunun üzerine Tatarlar'ın Bulgar kökenli olduğunu savunanlara karşı, 1902'de Tatarlar'ın Bulgarlar'la bağlantısını inkâr ettiği "Bolgarlar ve

6 İlminsky, *O foneteçiskix otnoşeniyax*, s. 80-84.

Çuvaşlar" adlı "bilimsel" çalışmasını yayınlayan Kazan eyaleti Çarlık sansür heyeti başkanı N. İ. Aşmarin, kendi sübjektif yargılarına dayanarak Çuvaşlar'ın Bulgar kökenli olduğunu "ispat etti"! Amma.. Tatar bilim adamları bu yayını da peşinen reddettiler. Gayneddin Ahmerov, 1909'da kendisinin tamamen zıt görüşler içeren "Bulgarya Tarihi" adlı eserini yayınlayarak, kati belgelere dayanmak suretiyle sabık Bulgarlar'ın esasen Kazanlı Tatarlar olduğunu ispat etti, ama o günkü siyasi şartları göz önünde tuttuğu için Aşmarin ve hempâlarına karşı herhangi bir tenkitte bulunmadı.

Ancak 1917 Ekim devriminden sonra Tatarlar'ın Bulgar asıllı olduğunu savunanlar daha bir cesaretle ve aşikârâne konuşmaya başladılar. Böylece henüz 1917 yazında "Sovyet Volgobulgarmus" hareketi adını alan Bulgar "Kurtuluş Partisi" kuruldu. Partinin amacı boyunduruktan kurtulmak ve Bulgar milletinin yeniden milli doğuşunu sağlamaktı. Partinin başında meşhur aksiyon adamı S. G. Veysov vardı. Parti, Sovyet yönetiminin ilk yıllarında düzenlediği üç oturumda milli ve siyasi programını hazırlamakla uğraştı.

Partinin faaliyete geçmesiyle birlikte Çuvaşistan'da da Çuvaşlar'ın Bulgar asıllı olduklarını savunan benzeri bir hareket ortaya çıktı. Onların amaçları da Tatarlar'ınkiyle aynı idi. Hareketin başında o sıralar Çuvaş eyaleti komünist parti sekreteri M. P. Petrov vardı. "Çuvaşların Kökeni Üzerine" adlı bir kitap yayınlamış (Çeboksarı, 1925) bulunan Petrov, kendi taraftarlarını bir cephe altında toplamak için teşkilatlı bir çalışmaya girişti. Bu defa da Çuvaş dili konusunda uzmanlaşan Aşmarin, Çuvaşlar'ın Bulgar asıllı olduğunu savunanların gayr-ı resmi danışmanı ve ilham perisi oldu. Bu hareketin en hızlıları, Tatarlar'dan bir adım önde olmak için yapılacak ilk işin Çuvaş Cumhuriyeti'nin adını "Bulgar Cumhuriyeti" olarak değiştirmek olduğu kararına geldiler. Ne yazık ki o sıralar birbirinden gizlice faaliyet yürüten Tatarlar ve Çuvaşlar, ne bir araya gelebildiler, ne de birbirleriyle temas kurdular. Bu durum, aralarında tartışarak bir karara gelmelerini engelledi. Tabi ki aynı durum o sıralar her tür özgürlüğü yasaklayan Stalin politikasının engel duvarına çarptı. Sonuçta 1930'lu yıllarda Bulgar tezini savunan Tatarlar da, Çuvaşlar da

"milliyetçi burjuvaziler" ilan edilerek, önderleri ve ileri gelenleri tutuklanıp "halk düşmanı" olarak kurşuna dizildiler. O tarihten itibaren yaklaşık yarım yüzyıldır bu kişilerin adlarını anmak bile şiddetli şekilde yasaklandı.

Ülkede yeni bir yumuşama havasının esmesinden sonra hem Tatarlar, hem de Çuvaşlar faaliyetlerini yeniden aktif hale getirdiler. Bulgar-Tatar görüşünü savunanlar Bulgar Milli Partisi'ni yeniden faaliyete geçirerek, bir kongre düzenlediler. Merkezî "Bulgar el-Cedid" propagandistlerin amacı da, sabık Bulgar Doğuş Partisi'nin amacıyla aynı idi ve esasen Bulgar-Tatar teorisini reddeden Tatar-Tatar görüşü taraftarları karşı çıkmalarına rağmen Tatarlar'a Bulgar adını yeniden vermekti.

Saflarını henüz birleştirimemiş olsalar da, Çuvaşlar'ın Bulgar asıllı olduklarını iddia edenler de faaliyete geçtiler. Bulgarist Çuvaşlar, Tatarlar'ı sadece Bulgar-Çuvaşlar'ın topraklarını gaspeden ve ezeli yurtlarını ele geçiren türedi Moğol-Tatarlar'ın torunları olarak gördükleri için onların Bulgar adını alma hakkını reddediyorlardı.

Bulgar-Çuvaş teorisini savunanlara göre Bulgarlar'ın Çuvaşça konuştuklarını gösteren pek çok delil vardı. 1) Çuvaşça sözcük ve ifadeler Bulgarlarca yazılan taş mezar levhaları üzerindeki epitaf metinlerinde muhafaza edilmiştir; 2) 922'de Bulgarya'ya gelen Arap seyyah İbni Fadlan'ın risalesinde Bulgarlar'dan bahseden kısımlarda Çuvaşça sözcükler ortaya çıkarılmıştır; 3) Bulgar-Çuvaş teorisi taraftarlarının zannına göre bir zamanlar güya İdil boylarında yaşayan Macarlar tarafından Macarcaya taşınan birçok Çuvaşça sözcük bulunmaktadır; 4) Yine iddiaya göre Çuvaşça konuşan Tuna proto-Bolgar prenslerinin şecerelerinde güya Çuvaşça kelimeler bulunmuştur; 5) Güya eski Çuvaşça konuşan ve Bulgarlar'ın akrabaları olan Kuzey Kafkasyalı Balkarlar'ın bıraktıkları runik kitabelerde de Çuvaşça sözcükler bulunmuştur; 6) İdil boylarındaki Fin-Ugorlar'ın – Mariler, Mordvalar, Udmurtlar ve Komiler – dillerinde eski İdil Bulgarları'nın dilinden alınmış Çuvaşça sözcük ve ifadeler vardır. Tüm bu deliller birlikte gözden geçirildiğinde, onlara göre, Bulgarlar'ın güya

gerçekten eski Çuvaşça konuştukları, dolayısıyla torunlarının da pek tabii olarak Çuvaşlar olduğu konusunda en ufak bir şüpheye mahal bırakmamaktadır.

Aşağıda bu deliller tutarlı malzemelerin analizi yapılmak suretiyle tek tek gözden geçirilecektir.

§ 98. Bulgar epigrafikasının tekkiki ve Bulgar-Çuvaş teorisinin ortaya çıkışı

XIX. Yüzyılın ikinci yarısından sonra etraflıca incelenmeye başlayan Bulgar mezar taşı kitabelerinin dili, İdil Bulgarları'nın güya Çuvaş dilli olduklarını gösteren en esaslı argüman olarak kabul ediliyor. Kitabedeki sözcüklerin kahir ekseriyetini Tatar dili devreye sokularak kolayca açıklığa kavuşturulmuş, sadece جيات جور *ciyatı cür*'ün açıklaması ve anlamının çözümü yapılmamıştı. G. Yu. Klaproth, uzun süre kafa yorduktan sonra bu ifadedeki harflerin bir tarihi gösterdiği ve güya Hicri 623 yani 1226 Miladi yılına tebakül ettiği teklifini getirdi. Bu tarih, Moğol-Tatar istilası dönemine yakın bir tarih olduğu için de ibare "boyunduruğun geliş yılı" şeklinde tercüme edildi. İ. N. Berezin de bu görüşe katılmıştı.[7]

Ne var ki, St. Peterburg Üniversitesi okutmanlarından Hüseyin Feyzhanov 1863 yılında bu izah tarzına karşı çıkarak, *ciyatı cür* ibaresindeki ciyatı'nın Tatarca *citi* 'yedi', *cür*'ün ise Çuvaşcadaki *ser* 'yüz' olduğunu kaydetti.[8] Eğer Feyzhanov, (z) harfinin (d) şeklinde telaffuz edildiği orta Tatar lehçesine vakıf olmuş olsaydı, o zaman son kelimeyi cur (cür) değil, cud (cüd) olarak okurdu. Çünkü Arap alfabesindeki (r) ve (d) harfleri yazılış olarak birbirlerine oldukça benzerler. Buna göre *ciyatı cüd*, Tatar lehçesinde cidi yüz 'yedi yüz' şeklinde bir kelime terkibidir. Fakat bu başka bir konu. En esasisi, H. Feyzhanov'un bilime Bulgar mezar kitabesinin çözümü konusunda Çuvaşça bir anahtar vermiş olmasıdır. Feyzhanov, Bulgar epigrafikasında Çuvaşça sözcüğün bulunmasından sonra, Çuvaş dilinin

7 Smolin V. F. *K voprosu o proisxojdeniye*, s. 29-30.

8 Feyzhanov H. *Tri nadgrobnıx bulgarskix nadpisi*//Izvestiya arxeolojiçeskogo obşçestva, T. IV, s. 403-404.

İdil Bulgarları epitaf dilini etkilediği sonucuna vardı.

Kazan İlahiyet Akademisi profesörü ve aynı zamanda misyoner olan N. İ. İlminsky, Feyzhanov'un yayınladığı makaleyi inceledikten sonra, bu önemli keşfe iştirak etme kararı aldı. Aynı mezar kitabelerini ve dilini inceleme zahmetine bile katlanmayan İlminsky, hemen kendi kanaatlerini içeren bir makale kaleme alarak sözü edilen mevkûtenin bir sonraki sayısında alelacele yayınladı.[9] Makalesinin ana teması, güya Bulgarca kitabede Çuvaşça sözcük bulunduğu için Bulgarlar'ın Çuvaş diliyle konuştukları hükmü idi. Her ne kadar Feyzhanov'un makalesinde kendisinin üç mezar kitabesini çözdüğü, bunlardan yalnızca ikisinde Çuvaşça sözcüğe rastlandığı, üçüncüsünün ise Çuvaşça kelime kullanılmadan normal Türkçeyle yazıldığı belirtiliyor idiyse de, İlminsky, sanki başkaları yokmuş gibi kitabelerin yalnızca Çuvaş diliyle yazılmış olduğundan söz etmektedir. Tabii bu durum, kitabe malzemeleriyle şahsen tanışma imkanından mahrum olan birçok tarihçi ve dil bilimcinin kafasını karıştırdı; sonuçta İlminsky'nin sözlerine inanarak, onun hükümlerini tekrarladılar. İlminsky'nin Bulgar-Çuvaş teorisinin âteşîn bir taraftarı gözükmesinin sebebi, bir misyoner gayretkeşliğiyle Çuvaş, Mari, Udmurt ve diğerlerine Tatarlar'ın buranın yerli halkı değil, bölgeyi fetheden türediler olduğunu göstermekti. Elbette ki onun bu gayretinin arkasındaki amacı, hiçbir engellemeyle karşılaşmadan Hristiyanlığı kabul eden insanların Tatarlar'ın dini İslama doğru tarihî yönelişi hızlı bir şekilde reddetmelerini sağlamaktı.

Günümüzde Bulgar-Çuvaş teorisini İlminsky'nin bıraktığı yerden devam ettiren en iyi şakirdi, 1902'de "Bolgarlar ve Çuvaşlar" adlı çalışmasını yayınlayan ve daha sonra tüm ömrünü Çuvaş dil bilimini üstadının anlatıkları doğrultusunda yeniden işlemeye adayan halefi N. İ. Aşmarin oldu. Eğer İlminsky "hükümleri"ni bir muamma şeklinde ortaya sürmüşse, Aşmarin onun görüşlerini geliştirerek teorinin tamamı üzerinde çalışmalar yapmıştır. İlminsky gibi Aşmarin de epitafların sadece Çuvaş diliyle değil, umumi Türkçe ile yazıl-

9 İlminsky, *İzvestiya arxeolojiçeskogo obşçestva*, T. V, s. 80-84.

dıklarını gâvur gibi biliyordu, ama inat ve ısrarla Bulgar kitabelerin yalnızca Çuvaş diliyle yazıldığını iddiasını sürdürdü. Ne var ki, bu iddiası mezar kitabeleri gerçeğiyle uyuşmadığı için, iddialarının fosluğunun ortaya çıkmasının önünü almak amacıyla kendisini tüm hayatı boyunca zikzak çizmeye, görüşlerini defalarca değiştirmeye ve teorinin doğrulunu ortaya koymaya adadı. Önce umumi Türk diliyle yazılmış epitafların Bulgarlar'a ait olduğunu, ama Çuvaş diliyle yazılı olanların Bulgarlar'ın müttefikleri Suvarlar tarafından yazıldığını ileri sürdü. Ama ortak Türk diliyle yazılan yadigârlarda "es-Süvari" mahlasının kullanıldığına kâni olunca, epitafların değişik zamanlarda yazılmış iki ayrı tip olduğunu, Çuvaş diliyle yazılı olanların henüz Çuvaşça konuştukları dönemde Bulgar-Suvarlar tarafından daha önce yazıldığını, ortak Türkçeyle yazılmış kitabelerinse daha geç dönemde Bulgarlar'ın Türk dilini özümsedikleri sırada yazılmış olduğunu ileri sürdü. Arkasından böyle bir açıklamanın makul olmadığı ortaya çıktı. Çünkü bizzat yadigârların tarihleri, Çuvaş dilli kitabelerden daha önce bazı ortak Türkçeyle yazılmış kitabelerin olduğunu gösteriyordu. Bunun üzerine Aşmarin, her iki tip kitabenin de aynı sıralarda, ama farklı dillerde yazıldığını, Türkçe olanların Bulgar konuşma diliyle, Çuvaşça olanların ise Bulgarlar'ın edebiyat ve "kültür" diliyle yazıldıklarını ileri sürmeye başladı.[10] Her iki kitabenin de bir kültür uygulanışıyla ilgili olduğunu, dolayısıyla Bulgarlar'ın ibadet dilinin Arapça olması hasebiyle böyle bir prensiple sınırlı kalamayacaklarını idrak ederek söz konusu tezin tutarlı olmadığını görünce, bu defa da gerçeklerle örtüşmeyeceği herkesce bilinmesine rağmen Türkçe kitabelerin kesinlikle Bulgarlar'a değil Çağataylar'a ait olduğunu ileri sürdü. Bunun yanında Aşmarin, tüm hayatı boyunca Çuvaşçanın neden sadece Moğol istilasından sonra ortaya çıkıp, kısa zamanda ortadan kaybolduğunu, onların neden tüm sabık Bulgarya topraklarına yayılmadıklarını ve neden kısa bir zaman dilimi fasılasının arkasından ortaya çıktıklarını... ömrünün sonuna kadar açıklayamadı.

Tüm bu kısırlıklara rağmen, mezar kitabeleri epigraflar tarafın-

10 Aşmarin N. İ. *Bolgarı i çuvaşı*, s. 123.

dan parmaklarının ucuyla incelendiği için Aşmarin'in teorisisi o zamanlar da çürütülmemişti. İşte sırf bu yüzden G. Gombozc, K. Thomsen, O. Pritsak, İ. Benzing, A. Rona-Taş, S. Fodor (Macaristan), K. Menges, P. Golden (ABD) vs. gibi dünyadaki tüm meşhur şarkiyatçılar gerekli tenkitler getirmeden söz konusu teoriyi benimsediler. Kaldı ki ata yurdumuzun yetiştirdiği S. Y. Malov, B. A. Serebrennikov, M. R. Fedotov, V. P. Denisov, V. F. Kahovsky, V. D. Dimitriev vs. gibi bilim adamları dahi Aşmarin'in görüşlerini hararetle savundular.

§ 99. Bulgar mezar kitabelerinin sistematik tetkiki

Ancak N. F. Kalinin, G. V. Yusupov vb. gibi saygı değer araştırmacı epigrafistlerin tetkiklerinden sonra Aşmarin'in ve hempalarının iddialarının çürütülmesi mümkün olabildi. Kesin bir dille Türkçe epitafları "Birinci tip yadigârlar" ve Çuvaşça olanları "İkinci tip yadigârlar" olarak tasnif etme ve birçok Bulgarca-Tatarca mezar kitabesinin toplanarak sistematize etme konusunda üstün hizmet nişanı çoğunlukla Prof. Kalinin'e aittir. Katalogçuluk tarihinde ilk Bulgar-Tatar epitaflarının oluşturulmasındaki üstün hizmetler de ona aittir. Bulgar-Tatar epigrafisi konusunda ilk defa büyük bir monograf hazırlayıp yayınlama şerefi ise G. V. Yusupov'undur. İdil Bulgarları'nın mezar taşı kitabelerinin dilinin incelenmesi konusunda en yoğun gayreti N. İ. Borovyev, S. Y. Malov, A. B. Bulatov, A. Rona-Taş, S. Fodor, O. Pritsak, F. S. Hakimzyanov (1987), D. G. Muhametşin (1987), T. Tekin, M. Z. Zekiyev (1977) vd. sarfetmişlerdir. Bu yazarların çalışmalarında I. ve 2. tip kitabelerle ilgili leksikolojik bilgilerin yanı sıra, Bulgar-Tatar ve Bulgar-Çuvaş teorileri konusuna değişik bakış açıları bulunmaktadır.

Bu bilim adamlarının çalışmaları sayesinde Bulgar epigrafikasının tek tip olmadığı, birisi umumi Türkçe, diğeri Çuvaşçaya benzer bir dille olmak üzere iki tip değişik dilli İslami epitatlar olduğu açıklığa kavuşmuş bulunmaktadır.

1. tip mezar taşı kitabeleri, en iyi şekilde tetkik edilmiştir ve zengin süslemeli ve tamamıyla Arap alfabesiyle yazılmış tipik İslami me-

zar stelası temsilcisidirler. Bu stelaların üst kenarları ya yuvarlaktır veya diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi sivri uçlu kaburga görünümündedir. Üzerindeki süsleme ve kitabeler bariz kabartma şeklinde ve itinayla hakkedilmiştir. Kullanılan yazı tipi genellikle sülüs ve nesihtir. Bu tip kitabelerden yaklaşık 150 kadarı ortaya çıkarılmıştır. Bunların çoğu Tatar Cumhuriyeti topraklarında, bazıları ise Başkurdistan, Ulyanova, Samara ve Orenburg vilayetlerinde yani sabık İdil Bulgaryası'nın devâsâ topraklarında bulunmuştur. Üzerlerindeki tarihlerine bakılacak olursa, bu tip kitabelerin çok uzun zamandır var olduğu anlaşılıyor. Tataristan'ın Yambsuhtino köyündeki bir kilisenin eşiğinde bulunan ve Ahmerov tarafından incelenen bu tarz erken kitabelerden biri, 1244 yılına tarihlenmektedir.[11] Bilarsk'da bulunan, N. P. Rıçkov tarafından tasvir edilen, ama günümüze kadar yetip gelmeyen daha erken bir kitabe ise 1173 yılına tarihlenmiştir ve 2. tip kitabeler Feyzhanov'a kadar genel hatları itibariyle çözülmediği için, muhtemelen 1. tipe aitti. Altın Orda döneminde bu yadigârlar, 2. tip olarak ortaya çıkan yeni yadigârlara paralel olarak, gerek Kazan Hanlığı döneminde, gerekse daha sonraları varlığını sürdürmüştür.

Bu kitabelerdeki yazılar oldukça uzundur. Önce Arapça hamdele ve salveleyle başlayıp, arkasından mevtanın kısa seçeresi, mansıbı belirtilmekte, en son olarak da vefat tarihi verilmektedir. Ancak tüm bu bilgiler Türkçeyle yazılmıştır. Örneğin: *Fatıma-elci binti Eyüb ibn Mecke ibn Yunus al-Bolgari yigirmi iki yaşında vefat boldu... hicretden yeti yüz unbirde*. Bir başka örnek: *... galimlerni terbiye qılgan hem alarnı sügen mescitler gimaret qılgan... tamgaçı İbrahim es-Suari vefat bulgan, bu – tarih yeti yüz un türtincide (1314), cumadi ayının un altıncı küni irdi..*

Bu epitatlarda özel Bulgar mahlaslarına (el-Bolgari ve es-Suari) rastlıyoruz; babaları ve dedelerinin adlarını da içeren mevta isimlerinin tamamı ise aşağı yukarı İslami isimlerdir. Kitabelerde kullanılan genel dil, bilâhare Bulgar-Tatarlar'ın da milli dili haline gelen Türkçedir.

11 Ahmerov, *Bolgar tarihı*, s. 125.

2. tip kitabeler ise yaklaşık 120x60 cm. ebadında, dış süslemesi kaba ve kısa kenarlı, küçük mezar taşları şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bunlar kabartma olarak değil, aksine taşa oyularak yazılmıştır. Ayrıca 1. tip kitabelerden farklı olarak dikdörtgen şekillidir ve tepeleri sivri değildir. Eski putperest Çuvaş mezar taşlarını andırmaktadır. Ancak, Çuvaş mezar taşlarının ön cephesinde geleneksel olarak sadece mevtanın işaret ve tamgası yer alırken, 2. tip kitabelerde Arapça bir yazı ve sadece bir süsleme ön plana çıkmaktadır. Bu tip dikdörtgen şekilli plakaya sivri tepeli İslamî mezar taşı görünümü vermek için ön cephenin üst kenarlarına "kemer omuzu" çizilmekte ve levhanın arka tarafı dikdörtgen şekilli kalsa dahi ön cephesine mihrap görüntüsü verilmektedir. Bu kemerlerin altına sekiz taçyapraklı papatya görünümünde sade bir süs atılmakta, ama kitabe mutlaka bu süsün altında yer almaktadır. Kitabelerde kullanılan yazı tipi daima kûfi veya yarım kûfidir.

Gerek dış görünümü ve gerekse kitabe metni itibariyle bu yadigârlar, Dağıstan'dakiler hariç diğer İslam ülkeleriyle benzerlik arzetmezler. Bunların tarihleri de öyle fazla uzak değildir. Çünkü Bulgar Hanlığı döneminde bunlar yoktu ve ancak Moğol istilasından sonra ortaya çıkmıştır. Bunların en erken tarihlisi 1281, en geç tarihlisi ise 1361 yılına aittir ve bu tarihten itibaren bir daha görünmemek üzere kaybolmuşlardır. Bu kısa ömürlerine rağmen oldukça fazla miktarda (yaklaşık 200 örnekten daha çok) yapılmış olması, az çok 1. tip yadigârların miktarını da göstermektedir. Bunların büyük bir kısmı 1313-1342 yıllarında yani Altın Orda hükümdarı Özbek-han zamanında yapılmıştı.

Bu tip mezar taşlarına Kama'nın aşağı akımları civarında yaklaşık 150-200 km.'lik küçük bir alanda rastlanmaktadır; ama Altın Orda ulusunun diğer bölgelerinde ve Bulgarya'nın uzak kesimlerinde görülmemiştir. Bir kural olarak Tatar mezarlıklarında veya Tatar köyleri civarında bulunan bu mezar taşlarına Tataristan sınırına çok yakın mesafedeki Bayglıçevo, Bayteryakovo ve Polovıye Bikşiki köyleri hariç Çuvaş köylerinde ve Çuvaşistan topraklarında rastlanmamıştır.

Bunlar, genel olarak birinci tip kitabelerden ayrı değildir. Bu köylerdeki ve mezarlıklardaki mezar taşlarının kimilerinde hem birinci, hem de ikinci tip kitabeler bulunmuştur. Hatta babasının mezar kitabesi birinci, oğlunun mezar kitabesi ikinci tipe giren durumlarla da karşılaşıldı.

Özellikle bu kitabelerin dilleri üzerinde birkaç söz söylemek gerekiyor. Bunların tamamı Arapça ve Çuvaşça karışımı bir dille yazılmıştı. Önce Kur'an'dan Arapça herhangi bir âyet yazılıyor, onu mevtanın adı, baba adı (üstelik genellikle mevtanınki Müslüman adı, babasınınki ise çoğunlukla Türk yani şamani adlardı) yer alıyordu. Bunlarda "el-Bulgari" veya "es-Suvari" gibi lâkaplar da yoktu. Türkçe ve Çuvaşça kitabenin sonunda ise mevtanın ölüm tarihi yazılıydı. Bir örnek: *Al-hökmü lillah'il gäliyy'il käbiri. İlyas auli İsmağil auli Möhämmäd bäliki. Rähmätü-l-lähi galaihi rähmätän vasigätän. Tarih ceti cur altısı cal zu'l-qagidä ayhı isna äçi. Çarimsän suvna barsa v(i)lti.* Yani "Yüce ve büyük Allah ne derse o olur. İlyas oğlu İsmail oğlu Muhammed'in kitabesi. Allah ona gani gani rahmet etsin. Yedi yüz altı yılının Zül'kâde ayında uçtu. Çeremşan nehrinde öldü." Üstelik son cümle "Çeremşan nehrinde öldü" ibaresi neredeyse Çuvaşça yazılmış ve günümüzde şu ifadeyle örtüşmektedir: "Çeremsan şıvne pırsa vilçe."

Kitabelerin Çuvaşça kısımları hayli veciz olduğu giçin, leksikolojik muhtevası fazla zengin değildir. Tipik Çuvaşça olanlar arasında en çok şu sözcükler tekrarlanmaktadır: cal 'yıl', aykh 'ay', erne 'hafta', ärnäkön 'Cuma', kici-ärnäkön 'Perşembe', hankön 'Çarşamba', hys-kön 'Salı' (?), ärnäbas-kön 'Pazartesi (?), balık 'kitabe', sıv 'su', yal 'köy', isnä 'içinde, iç', mün 'büyük, çok', böçök 'küçük', asli 'yaşlı, büyük', açkä 'baba', kükösa 'dede (ana tarafından)', oul veya uil 'oğul', hir veya khir 'kız çocuk', hirkhum 'köle', vec 'üç', tuat 'dört', bial veya bel 'beş', ceti 'yedi', säkär 'sekiz', tohr veya tohur 'dokuz', von 'on', ciarm 'yirmi', otur 'otuz', kuruk 'kırk', säkärvon 'seksen', tokurvon 'doksan', çur 'yüz', cet-çur 'yeti yüz', tuatm 'dördüncü', bialm 'beşinci', çiarminş 'yirminci' vs. Verilen örneklerden de anlaşıldığı gibi tıpkı Çuvaşça gibi bu kitabelerin dili de öncelikle 'z'nin

'r'ye dönüşmesi (rotasizm) gibi düzenli harf değişimi (örneğin *adna* yerine *arna* 'hafta', *sakiz* yerine *sakar* 'sekiz', *toguz* yerine *tokur* 'dokuz', *çuz* yerine *çor* 'yüz' vs.) ikinci olarak ise *ş – l* değişimiyle (lambdaizm) (*bis – bel* 'beş', *esik – elik* 'kapı' vs.) farklılık arzetmektedir. Bir başka deyişle, eğer 1. tip mezar kitabelerinin dili diğer tüm Türk dilleri gibi z – ş dilli (kısaca z - dilli) ise, 2. tip kitabelerin dili de tıpkı Çuvaşça gibi r - l dilli (kısaca r – dilli) idi. Ayrıca tıpkı Çuvaşça gibi 2. tip mezar kitabelerinin dilinde Moğol dillerinin diğer özellikleri de görülmektedir. Bundan başka Moğolcada olduğu gibi Çuvaşçada da *k, q* dönüşümü yoktur. Bu yüzden *qırıq* yerine *hırıh* 'kırk', *kız* yerine *hir* 'kız' kullanılır.

§ 100. 2. tip Bulgar epigrafikası dilinin analizi

Bulgar-Çuvaş teorisi taraftarları, ne pahasına olursa olsun teorinin doğruluğunu ispat etmeye çalışırken, işi öylesine basite aldılar ki, umumi Bulgarcayla yazılı mezar kitabelerini Kıpçak yani Altın Orda diliyle yazılmış olarak gösterip, Türkçenin genel özelliklerini yansıtanları ise bazı Çuvaşça özellikler içeren başka bir kitabe grubuna dahil edip, bunları Bulgarca olarak gösterdiler ve böylece bu kitabelerin analizinden kullanılan dilin Çuvaşçaya yakın olduğu şeklindeki önceden programlanmış sonuca ulaştılar.

Aşağıdaki analiz, Bulgarca kitabelerin sadece bu kısmının dilini inceleyerek açıklığa kavuşturan Macar A. Rona-Taş'ın ve S. Fodor'un kitabındaki örneklere dayanmaktadır. Bu örneklerde 50'den fazla Türkçe ve Arapçadan alınan kelime seçilebilir ki, bunlar şu veya bu şekilde Çuvaşça ve Tatarcada muhafaza edilmiştir.[12] Analizi uygun hale getirmek için bu sözcüklerin yuvarlak bir rakamını verelim ve aşağıdaki tabloda görelim.

12 Rona-Tas A., Fodor S. *Epigraphica Bulgarica*, s. 149-156.

Mezar kitabesinde yazılı olan		Muhtemel okunuşu	Tatarca varyantı	Çuvaşça varyantı	Anlamı
	1	2	3	4	5
1-	احیرت	ahiret	ahiret	-	ahiret
2-	الطی	altı	altı	ultı	altı
3-	الطشی	altışı (altısı)	altışı (altısı)	ulttı alttamiş	altıncı
4-	ایح	ayhı	ay (aygı)	uyıh	ayında
5-	اول	ıulı (wli*)	ıulı	ıvıli	oğlu
6-	بلطوی	bıltıvı (baltuwi)	bıldᵗıyı	pulnı (putré)	oldu
7-	باقی	bakıy	bakıy	-	ebedi, bâki
8-	باطوی	battıvı (batuwi)	battıyı	put (putri)	battı
9-	بلج	blécé	bişénçé	pillékméş	beşinci
10-	بلوی ک	bélué ki	bélué ki	palék	bunun işareti
11-	برو	béru (béréu)	béré(nçé)	pér (pérre)	birinci
12-	برج	bérécé	bérénçé	pérremeş	birinci
13-	بیالم	bielém	bişénçé	péllékméş	beşinci
14-	دنیدان	dünyadan (dünyaran)	dünyadan	ténçeran	dünyadan
15-	اک	iké	iké	ikké	iki
16-	اکشی	ikéşé	ikénçé	ikkéméş	ikinci
17-	الو(ال)	elu (illé)	illé	allé	elli
18-	اج - ات	icé-ité	iyé-id'é	-ré	aynı anlamda
19-	فانی	fani	fani	-	fani
20-	هجرت	hicret	hicret	-	hicret
21-	هیر(حیر)	hir	kız (hur)	hér	huri
22-	حرح	hırh	kırık	héréh	kırk
23-	هیرجوم	hirhum	kırkın	hérhém	halayık
24-	ایرنی	erné	atna (edne)	erne	hafta

* Parantez içinde verilen okunuşlar A. Rona Taş'ın genel olarak G. V. Yusupov'dan uyarladığı okumalardır.

25-	جال	cal (cıl)	cıl	çul	yıl
26-	جيرم	ciérém	cigirmi	çirem	yirmi
27-	جيرمشى	ciérméşé	ciérménci	çurrimiş	yirminci
28-	جيات	ciété	cid^{t}é	çiç	yedi
29-	جياتشى	ciétéşé	cidinçi	çiççemeş	yedinci
30-	جور	cur (cüd)	cüz (cüd)	çér	yüz
31-	كوجدوى	kuçdéyé	kuçté	kyçné	gömüştü
32-	كوان	kuen	kün	kyn	gün
33-	محرم	müherrem	müherrem	-	Muharrem ayı
34-	رجب	recep	recep	-	Recep ayı
35-	رمظن	ramazan	ramazan	-	Ramazan ayı
36-	سفر	sefer	sefer	-	Sefer ayı
37-	سكر	sekr, sekd	siged	sakér	sekiz
38-	تاريخ	tarih	tarih	-	tarih
39-	طندوى	tındıvı	tındıyı	tını (tinruwi)	dinmiş, bitmişti
40-	طوحر	tuhr	tugıd	téhér	dokuz
41-	تواتم	tuatm	durténçé	tévattémeş	dördüncü
42-	وفات	vafat	vafat	-	vefat
43-	وان	wın	wın	vun	on
44-	وانم	wınnım	wınınçı	vunnémeş	onuncu
45-	وجم	wcm	üçénçé	viççémeş	üçüncü
46-	وطر	utr (utıd)	utız (otıd)	vétér	otuz
47-	زيرت	ziarat	ziyarat	-	mezar,mezarlık
48-	الاه رحمت	alla rehmeté	alla rehmeté	-	Allah'ın rahmeti
49-	انشا الاه	inşa alla	inşa alla	-	inşallah
50-	بسم الاه	bismilla	bismilla	-	Bismillah

Mezar kitabelerinin dilinin Çuvaşçaya yakınlığını ispat için genellikle sadece Çuvaşça sözlüklerdeki kelimelere uygun ilişkisi bulunabilecek kitabeler seçilmekte, buna karşılık karşılaştırma konusunda Bulgar Devleti topraklarında şekillenen ve Bulgar mezar kitabelerinin diliyle doğrudan ilişkileri bulunan Tatarca (özellikle konuşma dili) umumiyetle bir kenara atılmaktadır. En iyi halde, mezar

kitabelerinin diliyle doğrudan bir ilişkisinin olduğunu zannetmediğim Karahanlı Devleti'nden İdil boylarına taşınan eski Türk dili veya Türk edebi dili ortaya sürülmektedir. O sıralar N. İ. Aşmarin'in ortaya attığı bu tür araştırma metodları, tüm Bulgar-Çuvaş teorisi taraftarlarınca kullanılmaktadır. Bu durum göz önünde bulundurularak sunduğumuz karşılaştırmalı cetvelde, Tatar konuşma dilinden sözcüklere de yer verilmiştir. Ayrıca bazı sözcüklerin Tatar lehçesindeki kelimelerle örtüşen yeni okunuş varyantlarını da verdik. Ancak biz, karşılaştırmalı analizin ilk varyantına sırf bariz hataları tashih etmek amacıyla kelimelerin günümüze kadar genel kabul görmüş okunuş şekillerini de aldık. Sözcük analizinin birinci yarvantı şu şekilde görünüyor:

1. Kitabelerde Arapçadan alınan 15 sözcük, umumi Tatar dilinde yerini almıştır. Bunlar, fiilen eski Tatarcada kullanılıyordu, bugünkü Tatarcada ve hatta sokak dilinde dahi kullanılmaktadır. Eğer Çuvaşça Bulgarcanın bir uzantısı olsaydı, ödünç alınan bu kelimelerden hiç olmazsa bir tanesi dahi muhafa edilirdi.

2. Diğer Türkçe kökenli kelimelerin tamamı, herhalde *bleue* (beşinci) ve *tuatm* (dördüncü) dışında, şu veya bu şekilde Tatarca ve Çuvaşçada bulunabilir. Bu anlamdaki kökler Tatarcada yoktur. *Blece* sözcüğünün kökeni *bilek* kelimesinde muhafaza edilmiştir. *Tuatm* sözcüğünün kökeni ise muhtemelen yazıya geçirilmeyen lehçelerde bariz değişimler geçiren *durt* sözcüğünden gelmektedir. Her ne olursa olsun, bu iki sözcük daha çok Çuvaşçada muhafaza edilmiştir.

3. Hem Tatar hem de Çuvaş dilinde muhafaza edilen 22 sözcük, fonetik açıdan bariz şekilde Tatarca konuşma diline uygun düşmektedir: altı, altışı, ulı, bıltuvî (buldı iyi), battıyî, bilüyi ki, birü, birici, iki, ikişi, iti (ice/iyi), cal (cıl), ciirmi, ciirmişi, ciiti, ciitişi, kuçdiyi, kön, tınduvî, uın, uınım, ucim (öçim).

4. Hem Çuvaşça, hem Tatarcada muhafaza edilen 11 kelime, fonetik açıdan Çuvaşçadaki şu muadillerine oldukça yakındır: ayhı, bielim, ellu, hırıh, hirkum, sekr, tuhr, cur, utır, irné, hir.

Böylece verilen sözcüklerin leksikolojik analizinin ilk varyan-

tından şu sonuca ulaşıyoruz: Sözcüklerin yalnızca %30'u Tatarcada, %4'ü sadece Çuvaşçada muhafaza edilmiştir. Geriye kalan %66'sı her iki dilde bulunmakla birlikte, bunun 3/2'si Tatarcaya bariz şekilde daha yakındır. Toplam olarak kitabelerdeki 50 kelimeden %74'ü yani 3/4'ü Tatarcaya, %26'sı Çuvaşçaya çalmaktadır. Türkçe ve Çuvaşça Türk dilleri olduğu için herhangi bir eski Türkçe metnin analizinin benzeri bir sonuç verebilmesi pek tabiidir. Dolayısıyla yapılan analizden bu grup (2. tip) mezar kitabelerinin dilinin umumi Tatarcaya (Ortak Türkçeye) ve Çuvaşçaya yakınlığı konusunda bir mesnet kabul edilmesi gerekir. Sadece Çuvaş dil tipinin (2. tip) kitabelerin dilini etkilediğini söyleyebiliriz. Muhtemelen bu etki, mezar taşlarının hazırlanma işinde vaktiyle Müslüman olan, ama daha sonra genel Türk dilli Bulgarlar arasında asimile edilen Çuvaşlar'ın (Suaslamari) çalışmış olmalarından kaynaklanmaktadır.

Çuvaş diliyle yazılan son kitabe 1361 yılına ait olduğuna göre Müslüman Çuvaşlar'ın nihai asimilasyonu XIV. Yüzyılın 60'larında gerçekleşmiştir. Dahası, toplumun dil açısından asimilasyonu bir çırpıda tamamlanmadığı için, bu tip yadigârların son derece ani bir şekilde ortadan kalkmasını asimilasyon süreçleriyle izah etmek güçtür. Bulgar ulusunun 1361'de Altın Orta prensi Bulat-Timur'un orduları tarafından bütünüyle ortadan kaldırılması da, muhtemelen Ortodoks geleneklerinin ortadan kalkmasının doğrudan sebepleri arasındadır. Çünkü gerek birinci tip ve gerekse ikinci tip mezar taşlarının yapımının ortadan kalması o sırada gerçekleşmiştir. Bu olaydan yalnızca yirmi yıl sonra, yani 1380'lerde taş mezar kitabeleri yeniden görülmeye başlamıştır, ama artık Çuvaşça olmayan karışık bir dille yazılmaktadır. Muhtemelen o sıralar Çuvaş ustalar artık kendi dillerini bütünüyle unutmuşlardı. Vakıa bu olaydan sonra da bazı Çuvaşlar İslama geçmişlerdir; ama bu, cemaatler halinde değil, bireysel hareketler olarak gerçekleşmiş ve üstelik Bulgar-Tatar dilinin ağır bastığı yerlerde olmuştur. Daha sonraki dönemlerde mezar taşı kitabelerin istisnai olarak yalnızca Bulgar-Tatarca veya Arapçayla yazılmasının sebebi de budur.

Demek ki, Bulgar mezar kitabelerinin dilinin tahlili, bu epigra-

fikanın Bulgar-Çuvaş teorisinin doğruluğunu ispat edemeyeceğini ortaya koymaktadır.

§ 101. A. P. Kovalevsky, İbni Fadlan risalesinde Çuvaşçanın izlerinin niçin ve nasıl buldu?

Bulgarlar'ın Çuvaş dilli olduklarını "ispat eden" bir diğer argüman, Bulgarya'ya yaptığı seyahatiyle ilgili notlarını aktaran İbni Fadlan'ın eski yazmalarındaki bazı kelimelerin Çuvaşça olduğu iddiasıdır. 921-922 yılları arasında Bağdat'dan Bulgarya'ya gönderilen bir Arap elçilik heyetinde yer alan İbni Fadlan, yol boyunca rastladıkları değişik ülke, halk, yer ve şahıs isimlerini kayda geçirmiştir ki, bu isimler arasında bazı araştırmacıların aralarında Çuvaşça sözcükler de buldukları Bulgar adları da vardır. Bulgar-Çuvaş teorisini savunanlar, onun Bulgarya'yla ilgili olarak zikrettiği otuz iki yer adını ve altı ismi, özellikle de Khelleçe (bir göl silsilesi adı), *Gauşirma* (nehir adı), *Atal* (İdil'in bir diğer adı), *sacuv* (baldan yapılan bir içecek), *suaz* (kabile adı) ve *Vırakh* (Suar kabilesi beyinin adı) gibi kelimeleri Çuvaşça kabul ediyorlar.

Güya bu Çuvaşça kelimeler Çuvaşlar'ın Bulgarlar'dan indiklerini ispat ediyormuş. Bu kelimeleri İbni Fadlan risalesini Arapçadan Rusçaya çeviren A. P. Kovalevsky de keşfetmiş; ama sadece Çuvaş dili uzmanı Aşmarin'le işbirliği sayesinde ve üstelik hemen değil, kitabın ilk baskısının yayınlanmasından yirmi yıldan daha fazla bir süre sonra.

Bilindiği gibi A. P. Kovalevsky bu risaleyi biri 1930'da, diğeri 1950'de olmak üzere iki defa Rusçaya çevirmiş ve her iki çeviri de İbni Fadlan'ın İran şahından alınan Meşhed nüshasından yapılmıştır. İlk çeviri Ord. Prof. İ. Yu. Kraçkov'un nezaret ve redaksiyonuyla 1939'da Moskova'da yayınlanmış, ama bu baskıda kitapta Çuvaşça kelimeler olduğundan hiç söz edilmemişti. Bu durum, Bulgarlar'ın Çuvaşlar'ın ataları olduğuna inanmış bulunan Aşmarin taraftarlarını hayli şaşırtmıştı; çünkü İbni Fadlan'ın Bulgarlar'la ilgili açıklamalarında Çuvaşça kelimelerden söz bile edilmiyordu. Çuvaş dil bilimci-

lerden P. G. Grigoryev ve N. R. Romanov, aynı kitabı 1950'de yeniden çevirmeye çalışan Kovalevsky'nin karşısına bu sorularla dikildiler.

Aşmarin taraftarlarının sorularını bütünüyle mantıklı bulan Kovalevsky, Arap müstensihin itinasız bir şekilde yazdığı bazı Bulgarca adların transkripsiyonunu yeniden gözden geçirme imkanlarını aradı ve Çuvaş dil bilimcilerinin yardımıyla bir dizi kelimeyi Çuvaşça tarzında yeniden yazdı. Böylece İbni Fadlan Risalesi'nin ikinci baskısında yukarıda işaret edilen altı Çuvaşça kelime yer aldı: Khelleçe, Hauşirma, Atal, Sadcuv, savas ve Vırak.[13] Kovalevsky, kitabın ikinci baskısında yaptığı tashihler için bir sebep göstermek amacıyla, 1954'de Aşmarin taraftarı edasıyla İbni Fadlan'ın eserinin muhtevasıyla ilgili çalışmasını ele alan özel bir broşür yayınlayarak bazı terimleri Çuvaşça sözcükler gibi gösterdi.[14] Laf aramızda, yazar bu altı kelimeyi Çuvaş dili açısından çok beceriksizce incelemiştir.

Arap dili uzmanlarına göre, 1930'daki ilk çevirisine kıyasla daha sonraki ikinci çevirinin değer kaybına uğramış kalitesiz bir çeviriyle İbni Fadlan'ın eserinin bu kadar dikkatsizce tahrif etmeyi Kovalevsky acaba neden gerekli gördü?[15] Yoksa sayın Kovalevsky, bir çevirmenin en başta gelen vicdani sorumluluğunun metni aslına sadık bir şekilde çevirmek olduğunu bilmiyor muydu?

Bu sorunun cevabını vermek için bu adamın bizzat kendi çevirisine ve aynı zamanda eserin yazarına nasıl büyük bir sevgiyle davrandığını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Eski Bulgarca kelimeleri Çuvaşçaya uydururken kesinlikle herhangi bir aptalca niyet taşımıyordu ve aksine İbni Fadlan'ın eserinin çağdaş okuyucuya daha realist ve daha anlaşılır bir şekilde sunulması amacıyla mükemmel bir çeviri ortaya koyduğuna yüzde yüz inanmıştı. Bundan başka Kovalevsky, yazar İbni Fadlan'ı münekkitlerin haksız ithamlarından korumak istemişti. Bu amaçlarla metne oldukça geniş şerhler koymak için sıkı bir çalışma yapmış, yine aynı amaçlarla eseri 1950'de yeniden çevirisine soyunmuştur. Fakat aynı Kovalevsky, Aşmarin

13 Kovalevsky, A. P. *Kniga Ahmeda ibni Fadlana*, 1956.
14 Kovalevsky A. P. *Çuvaşı i Bolgarı*, 1954.
15 Yanina S. A. *Novıye dannıye o monetom çekane*, s. 184.

yanlılarından bugünkü Çuvaşlar'ın İdil Bulgarları'nın torunları olduğu iddiasını işitince, safdillikle buna inanmış ve değişik çağlara mensup bu halklar arasında tarihi bir haleflik bulabilmek için Çuvaş kültürünü ciddi şekilde incelemeye başlamıştır. Dolayısıyla bazı Bulgarca adları Çuvaşçaya uyarlama gayretine düşmesi şaşırtıcı değildir ... İbni Fadlan'ın verdiği bilgilerin kimsenin tashihine, kendisininse birilerinin himayesine ihtiyacı olmadığını anlamak gerekirdi. Onun yazdıklarının tamamı bin yıl önceki bir insanın bilincindeki hakikatlerdi. Bu yüzden hiçbir yerde onun verdiği bilgiler düzeltilmeye kalkışılmamış, aksine yazarın karşılaştığı isim ve terimlerin mümkün olduğunca doğru şekilde yazılmasına gayret gösterilmiştir.

§ 102. İbni Fadlan Risalesindeki Bulgarca Sözcüklerin "Çuvaşçalaştırılması"

Yukarıda belirtildiği gibi, İbni Fadlan'da geçen altı kelime A. P. Kovalevsky tarafından "Çuvaşçalaştırılma" işlemine maruz kalmıştır. *Hélléçé, Gauşirma, Atal, suci (sacuw), suaz, Vırakh.*

1. Bu Bulgarca sözcüklerden ilki *Hélléçé*'dir. "Hükümdara yaklaştığımızda, onu Hélléçé suyunun kenarında oturuyor vaziyette bulduk.."[16] El yazmasının Meşhed nüshasında bu kelime ilk önce Khalca olarak yazılmıştı.[17] Kaydetmek gerekir ki, kitabın 1939 yılındaki ilk baskısında bu kelime Rusça transkripsiyonu *Khalca* خلجه şeklinde yazılmıştı. (Aynı eser, s. 75) Ancak, Çuvaşçada böyle bir sözcük olmadığı için çevirmen kitabın ikinci baskısında, sözcüğü Çuvaşça *khelle* 'kış' kelimesine uyarlamak için *Khelleçe*'ye dönüştürmüş ve kelimeye metni inceleyen bazı araştırmacıların yaptıkları gibi akarsu adına Bulgar hanının 'kışlağı' anlamını yüklemiştir. Fakat bu uyarlama kelimenin sonundaki – *ca*'ya uygun düşmediği için onu Çuvaşçe *-çe* ekine (geçmiş zaman eki) benzeterek izah etme yoluna gidildi ve böylece 'kışlak' değil, 'kış idi' şeklinde alışılmadık k*helleçe* kelimesi ortaya çıktı. Bu yapının bir zorlamadan ibaret olduğu Kovalevsky'nin Çuvaşça ortografisine uygun olarak kelimeyi çif "l" ile Khelleçe şek-

16 Kovalevsky, *Kniga Ahmeda ibni Fadlana*, s. 138.
17 Age., Ek, s. 108-a, 108-b.

linde yazmasından da anlaşılmaktadır. Halbuki Arapça aslında kelime şeddeli "lam" ile yazılmamıştır. Kısacası, her halükârda Khalca akarsu adının "Çuvaşçalaştırılması" kurala uygun değildir. Aslında bu akarsu adını *Sulça* olarak yazmak gerekirdi. Çünkü el yazmasında birinci harf ح (h) değil, ص (s)dir. Ayrıca orada Sülçe/Sulça denilen bir nehir akmaktadır (Arap dili uzmanı Enver Hayri'nin keşfi.)

2. İkinci sözcük *gauşirma*, "ve han Sulça denilen akarsudan Gauşirma denilen nehre gitti..." şeklindeki doğru aktarılmadığı anlaşılan cümlede geçmektedir. Orijinal Meşhed nüshasında bu kelime bir yerde جاوشيز (cavşiz), bir başka yerde ise جاوشير (cavşir) şeklinde yazılmıştır.[18] Kitabın 1939 yılında yapılan birinci baskısında bu kelime Bulgarlar'ın r-dilli olduklarını göstermek amacıyla Cavaşir şeklinde yazılmış, fakat bilâhare Kovalevsky 1954'de yayınladığı broşürde bir adım daha atarak, burada bir akarsudan bahsedildiği için, kelimeyi Çuvaşçadaki *sırma* 'nehir' sözcüğüne benzetmek amacıyla Gauşirma şekline dönüştürmüştür. Ancak, bunu yapmak için kelimenin tüm fonetik yapısını değiştirerek, sonuna bir – *ma* ilave etmeyi ve keyfi olarak baştaki (c) harfini de (g) ye dönüştürmeyi gerekli görmüştür. Gördüğümüz gibi konjoktür hiç de başarılı değil. Bu yüzden Kovalevsky, 1956'da el yazmasıyla yaptığı çeviriyi ikinci baskıya vermeden önce tekrar aynı kelimeyi *Cavşir* olarak değiştirmiş, ama Aşmarin taraftarları hâlâ o sözcüğü *Gauşirma* olarak okumaya devam etmektedirler.

Cauşir denilen nehri Tataristan'ın Çistopolsk bölgesindeki *Yauşirme* nehriyle özdeşleştirmek mümkün. Göründüğü kadarıyla bu akarsu adı *yauş* – nehirle bağlantılı bir kişi adı ve *yırma* – Türkçe nehir (Tatarca ırmak) anlamındaki iki kelimeden oluşmaktadır. Başka bir ihtimal de mümkün: *Yau* – 'ordu', *şirma* – erma kelimesinin *cırma* şeklini alan ağız şekli. Çuvaşçada aynı kelime *sırma* telaffuzu ile muhafaza edilmiştir.

3. Üçüncü kelime, İdil'in bir diğer adı (Atal)dır. İbni Fadlan'ın eserinde geçen bu kelime Volga (İdil) nehrinin Çuvaşça adı Atal'la

18 Kovalevsky, *Kniga Ahmeda ibni Fadlana*, s. 203, 208.

gerçekten örtüşmektedir. Ama bu, Bulgarlar'ın Çuvaşça konuştukları anlamına gelmez. Bazı Türkler ve Araplar bu kelimeyi ince (e) ile (Etil/Edil), Tatarlar ve Başkurtlar ise (İdil) şeklinde okurlar; ama Arapçada bu sesli harflerin tamamı elif ile yazılır ve gerektiğinde elifi uzun ve kalın okutmak için üzerine temdid işareti konulur.

Aşmarin yanlıları, İbni Fadlan'ın kitabında bu sözcüğün Çuvaşça Atal formunda yazılmış olduğu konusuyla ilgilendiler, ama esasen bu bir şey ifade etmez. Meşhed nüshasında bu sözcük beş defa geçmekte ve üstelik üç yerde fethalı elifle (آتـل), iki yerde harekesiz elifle (اتـل) yazılmaktadır ki, hem Etil, hem de İtil olarak okunabilir. Dolayısıyla mesele tartışmalı olarak durmaktadır: Bulgarlar'ın Volga nehrine Çuvaşça Atal demiş olabilecekleri gibi, Bulgarca İtil demiş olmaları da mümkündür. İbni Fadlan'ın eserinin asıl nüshası günümüze kadar yetip gelmemiştir. Belki de kelime orijinal nüshasında İtil şeklindeydi, ama Meşhed nüshasını kopya eden Pers dilli müstensihler iki yerde doğru, üç yerde de *Atil* şeklinde yanlış olarak yazmış olabilirler.

Bu akarsu adını etimolojik yönden incelersek, iki parçadan oluştuğunu farketmekte zorlanmayız. Türkçe *idi – ide* 'büyük, ulu, tanrı' ve *el* (nehir anlamındaki *élga* kelimesinin en eski şekli). Türkçe *él* sözcüğü Mariler tarafından da Volga anlamında alınarak kullanılmıştır. Şu halde *İdi+él* (İdel) kelimesi kullanılmıştır ve şimdi de 'büyük nehir, ulu nehir' anlamında kullanılmaktadır. Eğer böyle ise, bu durumda sözü edilen akarsunun en eski şeklide *Atal, İtil* veya *Edil* değil, İdel (İdi-el)dir. Yukarıdan beri anlatılanlardan bu akarsu adının Arap harfleriyle yazılmış olan şekli çeviriyazımda *İtil, İtel* veya *İdel* olarak gösterilmelidir.

4. Dördüncü kelime – *sucé* (içecek) Meşhed nüshasında السجو (*es-secu* veya daha doğru bir şekliyle *es-scu*) olarak geçmektedir ve kitabın 1939'daki ilk çevirisinde *es-sucuv* olarak yazılmış, daha sonra 1954'da yayınlanan özel broşürde Kovalevsky tarafından Çuvaşça *şu, şıv* (su) kelimesine benzetilmek için *sacuv* şekline döndürülmüştür.

19 Age., s. 132.

Ancak, Çuvaşlar baldan yapılan içeceğe *sacuv* değil, *simpıl* veya *karçama* derler. Herhalde bu şekil de başarılı görülmemiş olacak ki, Kovalevsky kelimeyi 1956 yılında tekrar *sucuv* şekline irca etmiştir.[19] Fleisher ve Phren'a göre *sacu* Çuvaşça değil, şerbetçiotundan yapılan bir içeceğin eski Türkçedeki adıydı ve A. P. Smirnov'un kanaatine göre ise bu sözcük Rusça *sıta, sıçevka* kelimesinden alınmıştı.

Gerçekte *suce (süce-suce),* değişik bölgelerde yaşayan Türkler arasında yaygın olarak kullanılan tatlı bir içecektir. Azerbaycan lehçesinde günümüzde dahi bu kelime kullanılmaktadır. *Süce* kelimesi Tatar edebi dilinde *tüçe* şeklinde, Tatar lehçesinde ise *süçe* (şerbet) şeklinde ve *açı* (ekşi) kelimesinin zıt anlamlısı olarak kullanılmıştır.

5. Beşinci kelime – *suaz* (bir kabile adı) de dayanağı olmayan bir açıklamaya maruz kalmıştır. Meşhed yazmasının Arapça orijinalinde sadece bir yerde ve o da سوان (suan) şeklinde kulllanılmıştır. Kovalevsky, kitabın 1939 yılında yapılan birinci baskısında bu kelimeyi *savan* şeklinde yazmıştır. Çünkü el yazmasında sondaki ز "z" harfi (nun) yani ن "n" olarak yazılmıştır. Fakat Kovalevsky kitabının daha sonraki baskısında kelimeyi *suvaz* olarak yazmıştır. Çevirmenimiz bu şekilde yapmak suretiyle Suvaz kelimesinin daha sonra Çuvaş şeklini aldığını ve Çuvaşlar'ın atalarına işaret ettiğini göstermek istemiştir. Dolayısıyla ona göre Bulgar-Suvazlar Çuvaş dilliydiler.

Daha dakik araştırmalar[20] suaz-suas kelimesinin Bulgarca olduğunu ve iki Türkçe sözcükten (su ve *a*s (kabile adı) geldiğini ortaya koymaktadır. Mariler [Çeremişler] Tatarlar'ı *suas/süas*, Çuvaşlar'ı ise *suaslamari* olarak adlandırmaktadırlar.

6. Altıncı kelime – *Vırakh* (Suvar prensinin adı) da göründüğü kadarıyla çevirmen tarafından tahrif edilmiştir. Meşhed nüshasında bu kelime ويرغ virg/wirg şeklinde yazılmıştır.[21] Bizzat Kovalevsky, kitabın 1939'da yayınlanan birinci baskısında bu kelimeyi *Virag* şeklinde yazmıştır. Fakat Çuvaşçada böyle bir kelime olmadığı için, ese-

20 Zekiyev, *Problemı yazıka*, s. 40-54.
21 Kovalevsky, *Kniga Ahmeda İbni Fadlana*, s. 208.

rinin ikinci baskısında *Vırag*, 1954'de yayınladığı broşürde ise *Vırakh* şeklinde düzelterek "Çuvaşçalaştırma" yoluna gitmiştir. Ama bunların tamamı yakıştırmadan ibaretti; çünkü Çuvaşçada Vırag/Vırakh şeklinde bir kelime yoktu. Bu kelime genel Türkçe etimoloji açısından incelenmiş değildir.

Netice itibariyle Kovalevsky'nin Çuvaşça sözcüklere benzetmeye çalıştığı bu altı kelime, Bulgarlar'da r-dilinin Çuvaşça tipi bulunduğu konusunda delil olarak kullanılamaz. Ama her şeye rağmen Aşmarin taraftarları bu "keşfi" kendi Bulgar-Çuvaş teorilerinin doğruluğunun delili olarak kullanmaktadırlar. Çuvaşlar'ın Bulgar kökenli oldukları şeklindeki hükümleri popülarize etme gayretindeki P. G. Grigoryev, N. R. Romanov, N. Danilov, V. G. Yegorov, V. F. Kahovsky ve daha birçok yazarların eser ve makalelerinin çoğu bu amaçla yayınlanmış ve hâlâ yayınlanmaya devam etmektedir.

§ 103. Slavyan-Bulgar "şeceresi"nde Çuvaşça kelime var mıdır?

Şimdi de Çuvaş-Bulgar teorisi taraftarlarının Slavyan-Bulgar "şeceresi" denilen belgede Çuvaşça kelimeler bulunduğu şeklindeki argümanlarını gözden geçirelim. Eğer sözü edilen şecere Türkçe-Bulgarca sözcükler içeriyorsa, o takdirde, Bulgar-Çuvaş teorisi taraftarlarına göre, Çuvaşça özellikler de içermesi gerekir.

1866 yılında Prof. A. Popov'un XVI. Yüzyılın meşhur bir yazarı tarafından kaleme alınan ve St. Sinod Kütüphanesi'nde el yazması "Helen ve Roma Vakanüvisleri" kitabıyla birlikte muhafaza edilen yazılı kitabeleri bulup yayınladığı bilinmektedir.[22]

Bu şecerenin metninin giriş cümleleri aşağıdadır:

"Avitokol 300 yıl* yaşadı, onun boyu doulo, ama onun yaşı dilom tvirem. İrnik 150 yıl yaşadı, onun boyu Doulo, yaşı dilom tvirem..."

22 Popov A. *Obzor xronografii Ruskoy redaktsii*, 1866.

* Burada doğrudan prenslerin adından sonra verilen rakam, orijinalinde Yunanca harflerle verilmiş ve rakamla değiştirilmiştir.

Burada mesele söz konusu belgenin güvenilirliği veya güvenilmezliği meseli değil (çünkü bu konu Bulgar bilim adamı Mosko Moskov tarafından "Bulgar Hanları Şeceresi – Yeni Yorumu – Sofya, 1988" adlı eserinde detaylı olarak gözden geçirilmiştir), aksine literatürde "gayr-ı Slavyan isimler lügatçesi" olarak bilinen on üç ismin her birinden sonra tekrar edilen bu listenin esrarengizliğindedir. Bu tür anlaşılmayan sözcük sayısı 26'dır, ama bunlardan bazıları iki veya üç defa tekrar edilmektedir ki, muammalı sözcüklerin sayısı yekün olarak 15 kelimedir: *Dilom, şehtem, tvirem, dohs, şegor, veçem, vereni, alem, tekou, çetem, dvan, toh, altom, somor, tautom*.

Bilim adamları bu kelimeleri değişik dilleri esas alarak çözmeye çalıştılar. Örneğin, o sıralar N. İ. İlminsky'nin Bulgarcada Çuvaşça sözcüklerin mevcut olduğu konusunda kısa süre önce yayınlanan makalesinin etkisi altında kalan A. Kunik, şeceredeki sözcükleri Çuvaş dilini esas alarak açıklamayı kararlaştırmıştı. Çünkü ona göre Tuna civarındaki proto-Bulgarlar'ın dili İdil Bulgarları'nın diliyle akraba olmak zorundaydı. Ama Kunik, Çuvaşça bilmediği için, bu işin altından kalkamadı ve Türkolog V. V. Radloff'a müracaat ederek şeceredeki isimleri Çuvaşça malzemeye göre çözmesini rica etti.[23]

O sıralar henüz Barnaul'da stajını yapmakta olan genç Radloff, herhalde bir kürsünün başında bulunan ünlü bir akademisyenin ricasını reddetmemiş olmak için, şeceredeki sözcüklerin Çuvaşça sayılarla özdeşleştirilebileceği şeklinde muğlak bir cevap gönderdi. Örneğin *somor* sözcüğünü Çuvaşçada *ikké* (iki), çetem'i Bulgarca; *şice* (yedi) ve aynı zaman da; şitmel (yetmiş), dohs ve tekou'yu *vıtır* 'otuz', *şehtem*'i *sıkır vunnı* 'seksen', *tutom*'u *khérékh* 'kırk'la ilintilendirdi. Kelime sonundaki *–om* ve *–em*'i ise *vunna* 'on' sayısıyla izah etmeye kalkıştı. Böylece Radloff keyfi bir yorumla Çuvaşçada olmayan matematiksel sayıları ortaya attı. Örneğin, *dilom tvirem*'i 'beş yirmi', '*şegor veçem*'i 'sekiz otuz', *tekou çetem*'i 'dokuz yetmiş', *dvan şehtem*'i 'dört seksen' vs. gibi yorumladı. Ancak, birbiriyle ilişkisi bulunmayan bu kelimelerin ne anlama geldiğini o da açıklıyamadı.[24] Çünkü

23 Kunik A. *Premiçaniye Kunika k knige*, s. 18-161.
24 Age., s. 138-143.

"iki haneli rakamlar" onlarca geçiyordu. Birleşik rakamların bu şekilde ters silsile takip etmesi, sadece Çuvaşçada değil, diğer Türk dillerinin çoğunda da rastlanılan bir şey değildir. Bazı birleşik rakamların yapı ve keyfiyet içerdiği eski Orhon-Yenisey kitabeleriyle Sarı-Uygur dilinde sadece bu tür bir uygulamaya rastlanmaktadır.[25]

Eğer Radloff o sıralarda akademisyen A. Kunik'in ricasıyla uğraşmamış olsaydı, şeceredeki isimleri çözerken daha objektif olabilir, muhtemelen Kunik'in tezinin lehine bir sonuca varmaz, burada geçen sözcükleri Türkçe kelimeler olarak gören Geza Kuun'un tarafında yer alırdı. Gerçekte matematiksel sayıların bir çoğu Çuvaşçadakinden ziyade Türkçe sıra sayılarına çok daha fazla yakındır. Örneğin *véréni* sözcüğü Çuvaşça pirrimil'den ziyade Türkçe *birinci* sözcüğüyle aynı ses düzenine sahiptir; *dohs* sözcüğü Çuvaşçadaki *tıhır*'dan ziyade Türkçe *toguz* 'dokuz' kelimesiyle aynı ses düzenine sahiptir ve *veçem* de Çuvaşçadaki vıtır'dan daha çok Türkçe *üçon* 'otuz'; *çitem* ve *şehtem* de Çuvaşçadaki *çitmel* 'yetmiş' ve *sıkr vunnı* 'seksen"den ziyade Türkçe *çiten* ve *siksen* kelimeleriyle aynı ses düzenine sahiptir. İkinci sözcüklerin sonunda *–om* ve *–em* sonekleri Çuvaşçadaki *vunna*'dan daha çok Türkçe *on*'la kıyaslamak en iyisidir.

Bundan başka şeceredeki prenslerden sekizinin "Doulo boyundan" oldukları söyleniyor. Bilindiği gibi bu boy saf Bolgar değil, VII. Yüzyılda Bolgarlar'ın hakkını gaspeden Batı Türkleri'nin bir koluydu. Şecerede ayrıca çok büyük bir ihtimalle umumi Türkçenin z-dili kullanıldığı görülmektedir. Ne var ki genç Radloff bu verileri görmezden gelerek, Kunik'e bu "lehçenin Çuvaşçaya çok yakın olduğu"nu yazmıştır. Fakat Radloff, aynı mektupta gayet açık bir şekilde şöyle diyor: "Sizin isteğinize uygun olarak... yukarıdaki hükme vardım" ama "söylediklerime benim dahi pek inanasım gelmiyor."[26]

Ne var ki, Radloff'un bu şuurlu davranışı, kendi var sayımını popülarize etme niyetindeki Kunik'i durdurmaya yetmedi. 1878'de Radloff'un cevabi mektubunu kendi hükümleriyle tamamlayarak problematika tarihini ortaya koyduğu "Slavyan-Bulgar Şeceresine

25 Kononov A. N. *Gramatika yazıka*, 1980.
26 Kunik A. *Premiçaniye Kunika k knige*, s. 130, 143.

Göre Bolgar Hanının Çuvaşlarla Akrabalığı Üzerine" adlı baştan savma görüşlerini "Zapiski Rossiyskoy akademii nauk"un 32. cildinin ekinde yayınladı. Böylece "Bulgar hanının Çuvaşlarla akrabalığı" ve onunla birlikte erken Bolgar dilinin Çuvaşçayla asgari yakınlığı hakkındaki bu versiyon ortaya çıkmış oldu.

İçinde bulunduğumuz yüzyıl başlarında Kunik-Radloff versiyonu nihai olarak reddedilmiş, onun yerine şeceredeki kelimeleri eski Türk hayvan takviminin tarih adları olarak gören kesinlikle yeni bir versiyon teklif edilmiştir.

Her ne kadar ilk defa Bury tarafından ortaya atılan bir fikir ise de, bu yeni versiyonun mucidi esasen Finlandiyalı dil bilimci İ. Mikkola'dır. Mikkola, şeceredeki kelimeleri sayı isimleri olarak gören Kunik, Radloff, Zlatarsk ve diğer yazarların görüşlerini reddederek, bunların Ortaçağ Türkleri tarafından da kullanılan Doğuya özgü hayvan takviminin yıl ve aylarının adları olarak görülmesi teklifini getirdi. Ona göre şeceredeki her iki isimden birincisi, yılları gösteren bir hayvan adı, ikincisi ise yılın ay sırasına işaret eden sayı sıfatıdır. Ayrıca ona göre hayvan adları değişik Türk ve gayr-ı Türk halkların dillerinden alınmıştır. Örneğin, Mikkola, şeceredeki *şegor* sözcüğünü, güya boğa yılına işaret Türkçe *sığır* kelimesine, *somor* sözcüğünü Moğalca *morin* 'at', *dvan*'ı Oğuzca *davşan* 'tavşan', *dilom*'u umumi Türkçe *yılan*, *tokh*'u Çağatayca *tauk* 'tavuk'a, *dokhs*'u Türkçe *tonguz* (domuz), *tokou*'yu Oğuzca *koç*, *vereni*'yi Çuvaşça *sıvır* '*bobrak*'a bağlamaktadır vs. Mikkola, çift isimlerden her birincideki ikinci sözcüğün (tvirem, veçem, alem, çetem, şehtem, altom, toutom) ise yılın aylarını gösteren sıra sayıları olduğu kanaatindedir. Bir yılda yalnızca on üç kameri ay olduğu ve şecerede "elli" (alem) rakamı da yer aldığı için, Mikkola bunların başka bir rakamı veya sıra sayısı anlamı içermeyen kelimeler olarak saymayı da uygun görmüştür. Örneğin *alem* sözcüğünü Çağataycadaki *iläg* 'ön, ileri' kelimesine bağlayarak ona "yılın ilk ayı" anlamını yüklemekte; *şvirem* sözcüğünü Çuvaşça *çirem* 'yirmi' sözcüğüne bağlamak suretiyle *tıhhır*'yi 'dokuz' olarak görmekte, fakat *tekou* sözcüğünü açıklamak için Çuvaşçada bulunmayan *koç* sözcüğünü bu dile yamamayı uygun görmektedir.

Mikkola'nın görüşü bütünüyle şaşırtıcı bulunmadığı, en önemlisi de şeceredeki sözcükleri Çuvaşçaya yakın görmediği için, Bulgar-Çuvaş teorisi taraftarları bazı düzeltmeler ve ilaveler girdirmek suretiyle bunları "mükemmel hale getirme" denemelerine defalarca teşebbüs ettiler. Örneğin Kunik-Radloff'un sayı versiyonuna bel bağlayan Aşmarin, henüz 1917-23 yılları arasında bu görüşünden tamamen vaz geçerek, Mikkola'nın yeni versiyonunu "Çuvaşlaştırma" teşebbüsünde bulundu. Mikkola'nın Moğalca *morin* 'at' kelimesine bağladığı *somor* sözcüğünü Çuvaşça *ımırt* 'kartal', *bereni*'yi çuvaşça *p ran* 'kuzu', *tekou*'yu Çuvaşça *çıhı* 'tavuk', *tvirem*'i *tipir* 'başkası, diğer', *dilom*'u *silin* 'yılan', *alem*'i *ülim* 'sonra, sonraki', *şehtem*'i *şice* 'yedi' kelimelerine bağlamış, diğer sözcükler (tokh, dokhs, dvan, çetem vs.) için onlarla sös uyuşumu sağlayan kelimeler bulamamış; ama bu tür sözcüklerin geçmiş dönemlerde Çuvaşçada var olmuş olabileceğini ileri sürmüştür.[27]

Aşmarin'in tashihlerini başarılı bulmayan O. Pritsak ise, Mikkola'nın *dilom, tvirem, şegor, veçem, tokh, dokhs* sözcükleriyle ilgili görüşlerini tensip etmiş, fakat *bereni* sözcüğünün Türkçe *büri* (kurt) kelimesine bağlayarak, doğu hayvan takviminde böyle bir kelime yoksa da 'kurt yılı' olarak görülmesi teklifinde bulunmuştur. Pritsak, *somor* sözcüğünün Moğalca 'at' anlamına gelen kelimeyle karşılaştırılmasını mantıklı bulmadığından, at için *imaşe goralem* birleşik sözcüğünün ilk hecesini ayırarak onu erken Bulgarcada at anlamına gelen – *ima* olarak görmüştür.[28]

Mikkola'nın görüşlerini teyit etme konusunda Pritsak'dan sonra başkaları da defalarca teşebbüste bulundular. Örneğin V. F. Kahovsky, Aşmarin'in Çuvaşça *çıvı* 'tavuk' kelimesine bağladığı *tekou* sözcüğünü, Çuvaşça *taka* 'koç' kelimesine bağlamakta, *somor* sözcüğünü ise hem Çuvaşçada, hem de diğer Türk lehçelerinde böyle bir kelime bulunmamasına rağmen farazi *samır* 'at' kelimesiyle ilişkilendirmektedir.[29]

27 Aşmarin N. İ. *Neskolko slov o trude*, s. 227-237.
28 Pritsak O. *Die bulgarische*, 1955.
29 Kahovsky V. F. *Proisxojdeniye Çuvaşskiye naroda*, s. 276-278.

Bu şecerenin çözümü konusunda diğer tekliflerle ilgili olarak pek çok şey daha önce söylenmişti.[30] Fakat bunların tamamı sübjektif tahminlerdir veya bizzat Aşmarin'in ifadesiyle "tahmini teklifler-dir." Acaba bu "şecere" bir gün gelip çözülebilecek mi? İlim adamlarının çoğu bu ihtimale şüpheyle bakıyor. Ancak, şecere inandırıcı bir şekilde çözülmüş olsa bile, yine de Bulgar-Çuvaş teorisinin doğruluğunu teyit etmeyecektir. Bulgar bilim adamı İ. D. Şişmanov da henüz 1900 yılında buna dikkat çekmişti. Şişmanov, şecerede Çuvaş fonetiğine ters düşecek şekilde d, g, b sesleriyle başlayan sözcükler bulunduğunu belirtmişti. Örneğin *doulo, dilom, dokhs, Gostun, goralem, Bezmer* bunlardandır. Hatta bizzat Bulgar etnik adı dahi Çuvaşça fonetiğe ters düşmektedir. Eğer Bulgarlar Çuvaşça konuşmuş olsalardı, o zaman Bulgar değil, *Palgar/Palhar* veya *Murgar* etnonimleri yayılmış olurdu. İ. D. Şişmanov, bu tür momentlerden hareketle proto-Bolgarcanın Çuvaşçayla herhangi bir benzerliği bulunmadığını, aksine Çağataycaya yakın olduğunu kaydetmektedir.[31]

Proto-Bolgarcanın özelliklerini açıklama konusunda en güvenilir ve ulaşılabilir kaynak, hiç tartışmasız eski proto-Bulgarca unsurlar taşıyan bugünkü Slavyan-Bolgar dilidir. Eğer proto-Bolgar Türk r- dilinin Çuvaşça tipi olsaydı, o zaman Türkçe sübstratları arasında r-dili Çuvaşça tipinin unsurları muhafaza edilirdi. Ama Bolgarcada bu tip unsurlar yok. Bu yüzden K. G. Menges haklı olarak şunları yazıyordu: "Matbuatta bugünkü Bolgarcada dost (Bolg.) – tus (Çuv.), düşek (Bolg.) – tüşek (Çuv.), çavka (Bolg.) – çavka (Çuv.) vs. tipi Çuvaşçayla ortak bir çok sözcüğün bulunduğunu belirten yazarlar büyük hataya düşmektedirler. Çünkü bunlar Türkçeden Bolgarçaya geçmiş kelimelerdir ve fonetik yapısı itibariyle Kıpçakcadan Çuvaş diline geçen kelimelerden şekil olarak farklı değildir."[32]

Proto-Bolgar Türkleri'nde de Çuvaşça tipi Türkçe kelimeler yoktu. Çünkü o da tıpkı İdil Bulgarları'nın dili gibi z-tipi bir dildi. Her halükârda, ne eski yazılı kitabelerde, ne bugünkü Bolgar dilin-

30 Zakiyev- Kuzmin., *Volskiye bulgarı i ix potomki*, s. 44.
31 Şişmanov İ. D. *Kritiçen pregled na v'prosa*, s. 684.
32 Zakiyev- Kuzmin., *Volskiye bulgarı i ix potomki*, s. 48.

de, ne de Slavyan-Bolgar şeceresinde r-tipi Çuvaş dilinin işaretleri mevcuttur.

§ 104. Eski Bulgar runik kitabelerinde Çuvaşça kelimeler var mıdır?

Kuzey Kafkas Balkarlarına ait runik kaya kitabelerinde "bulunan" ve güya Çuvaşça oldukları iddia edilen şeyler, İdil Bulgarları'nda r-dilinin mevcudiyetine delil olarak gösterilmektedir. Balkarlar İdil Bulgarları'nın tarihi akrabaları sayıldıkları için, onların dilindeki Çuvaşça sözcükler tabii olarak İdil Bulgarları'nın r-dilli olduklarının bir delili kabul edilmeliydi. Bu yüzden Bulgar-Çuvaş teorisi yandaşları defalarca Kuzey Kafkasya dilinin özelliği üzerine eğildiler, fakat tüm Balkar etnik grupları Kıpçak grubunun umumi Türkçesiyle konuştukları için ne bizzat Balkar dilinde, ne de onun lehçelerinde rotasizm ve lambdaizm işaretlerine rastlayamadılar. Eski Balkarlar'da r-dilinin var olduğu konusunda getirilen teklif, bir zamanlar bu halkın r-diliyle konuştuğu, fakat bilâhare Kıpçaklar'ın Ön Kafkasya'ya çıkıp gelmeleriyle birlikte Kıpçak dilini benimsedikleri tahminine dayanmaktadır. Ancak, eski Balkar diliyle yazılmış kitabeler olmaması sebebiyle bu var sayımı teyit edemediler.

Nihayet 1970'li yıllarda bu tür yazılı yadigârlar, kayalara oyulmuş eski dağlı mezarlarıyla birlikte Kuzey Kafkasya'nın dağlık geçitlerinde "bulunmuş" ve böylece Bulgar-Çuvaş teorisi yanlısı Aşmarinistler yeni bir koz elde etmişlerdi. Ancak, bu yazılı kitabeleri gözden geçirmeden önce, bu âdet dışı bulgunun ortaya çıktığı ortamlar üzerinde kısa bir hatırlatmada bulunalım.

Kuzey Kafkasya dağlarında kaya mezarların ve tuhaf kitabelerin bulunduğu genel olarak uzun süredir biliniyordu. Araştırmacılar, dikkatlerini Elburs civarındaki boğazlarda fazla büyük olmayan dört köşe, bazen de yuvarlak girişli mağaralarda uzunlamasına oyulan ve sık sık rastlanan kaya mezarlara yönelttiler. En çok dikkat ettikleri şeyler de bu mezarların çevresindeki karalamalardı.

Bu karalamalar oldukça değişik şekillerdeydi ve hiyeroglif yazı-

larını andırıyordu. Kaya üzerine kızıl kestane rengi aşıboyasıyla çizilmişlerdi. Bazen mağara girişinde toplu vaziyette yer alıyor, diğer hallerde giriş yakınında, bazen de mağarının iç kısımlarında herhangi bir düz satıh üzerinde bulunuyorlardı. Her mağara karşısındaki işaretlerin miktarı, birle birkaç düzine arasında değişiyordu. Bunlar dikkatli bir şekilde incelendiğinde dört gruba ayrılabilir: 1) Sıradan piktogramlar; 2) Şahsi tamgalar; 3) Runik işaretler ve 4) Uygur alfabe harfleri. Hepsi bir aradaydı ve aralarında kesin sınırlar yoktu.

Bu kaya kitabelerinin etnik mensubiyeti konusunda değişik görüşler var. Kimi araştırmacılara göre eski Kafkas dağlılarına, kimilerine göre Ortaçağda yaşayan Türk dilli halklara, hatta "Pers dilli" Alanlar'a, G. F. Turçaninov gibilerine göre ise Kuzey Kafkasyalı Kosoglar'a aittir. Bunların Hazarlar'a ait olduğunu söyleyen dördüncü bir grup da vardır.[33] Ancak, araştırmacıların kahir ekseriyeti bunları dağlı Alanlar'a atfetmeye meyillidirler. Örneğin bu kitabeleri özel bir şekilde inceleyen T. M. Minayeva, bunların VI. Yüzyılda göçebe Türkler'in itmesi sonucunda Elbrus dağları çevresine gelen ve burada sahipsiz topraklara yerleşerek ölülerini kayalar arasına defneden Alanlar'ın eserleri olduğu görüşündedir.[34] A. P. Runiç de bunları dağlara çekilmek zorunda kalan ve geleneksel yeraltı mezarlarını mağaralar içindeki kaya mezarlara dönüştürmek zorunda kalan Alanlar'a hamleder. G. F. Turçaninov, M. A. Habiçyev, V. A. Kuznetsov ve daha birçokları da bu görüşü paylaşmaktadırlar. Ancak, bazı yazarların Alanlar'la Pers dilli Osetinler'in atalarını, diğerlerinin ise Türk dilli Balkar ve Karaçaylar'ın ecdadını kastettiklerini göz önünde bulundurmak gerekir.

Bir başka Karaçay bilim adamı S.Ya. Bayçorov ise 1970'de tamamıyla başka bir görüş ileri sürmüştür. Ona göre bu kitabeler Alanlar'a değil (ki Alan kelimesiyle sadece Pers dilli Osetinler'i göz önünde bulundurmaktadır), Kuzey Kafkasyalı proto-Bolgarlar'a yani güya geçmişte Çuvaş tipi bir dille konuşan bugünkü Balkar ve Karaçaylar'ın atalarına aittir. "Elbrus dağlarındaki runik kitabelerin dilinin analizi,

33 Age., s. 52.
34 Minayeva T. M. *K istorii alan*, s. 227.

- diye yazmakta Bayçorov, - rotasizm özellikli d ve c lehçesini içeren proto-Bolgarcanın fonetik hususiyetlerini işaret etmektedir."[35]

Geçtiğimiz yüzyılda İ. İ. İlminsky'nin kısmen İdil Bulgarlarının diliyle, A. A. Kunik'in Tuna civarındaki Bulgar hanlarının dilinin proto-Bulgarca olduğu konusundaki yayınları gibi Bayçorov'un bu hükümleri de beklenmedik bir sansasyon yarattı. Her iki durumda da eski proto-Bolgar dilinin – gerek Tuna ve İdil boylarında ve gerekse Kuzey Kafkasya'da, - her yerde Çuvaşçanın r-dili özelliklerini içerdiği şeklindeki ana tema ortaya çıkıyordu.

Bu görüş ilk bakışta bütünüyle mantıklı ve yeterince sağlam temeller üzerine oturtulmuş göründüğü için, tıpkı geçmiş yüzyıldaki Kunik ve İlminsky'nin çalışmaları gibi Bayçarov'un çalışmaları da oldukça ateşli taraftarlar buldu. Örneğin V. B. Kovalevskaya, H. H. Biciyev ve M. P. Abramova gibi arkeologlar bu çalışmalar lehinde olumlu görüş belirtirlerken, ortaya attıkları Bulgar-Çuvaş teorisine yeni bir destek bulmuş olmaktan mutlu gözüken Aşmarin taraftarları özellikle bu çalışmaları ayakta alkışladılar. Hatta Çuvaş Bilimler Akademisi ödüllü öğretim üyesi V. D. Dimitriyev, gönül rahatlığıyla şu satırları yazacaktı: "Bayçorov'un ortaya çıkarıp incelediği Kuzey Kafkasya Bolgarlarının runik alfabeli kitabeleri, onların dilinin harf değişimi yaşadığını göstermektedir."[36] Onun bu coşkusuna bazı Kazanlı bilim adamları da katıldılar. Örneğin D. G. Muhametşin ve F. S. Hakimzyanov sık sık şöyle diyeceklerdi: "(Elbrus civarındaki) proto-Bolgarlar, tabii şartlara ayak uydurarak, mevtaları için hatıra evler yapmaya ve (eski Bolgarca) mezar kitabeleri yazmaya başladılar." Onlara göre eski Bolgarca Çuvaşça özellikler taşıyordu.[37]

Halbuki Bayçorov'un okuduğu runik kitabeli metinler, oldukça şüphelidir ve galip bir ihtimalle doğru okundukları meşkuktur. Ta başından beri Türkçe kelimeleri Çuvaşçaya göre okuyup keşfetmeyi kafasına koyduğu için, metinlerle ilgili çalışmaların değişik aşamalarında tedrici surette metni gerekli istikamete çevirmekte ve en so-

35 Bayçorov S. Ya. *Severokafkaskiy areal*, s. 19-23.

36 Dimitriyev V. D. *O poslednix etapax etnogeneza Çuvaşey*, s. 29.

37 Muhametşin D. G., Hakimzyanov F. S. *Epigrafiçeskiye pamyatniki goroda Bulgara*, s. 15.

nunda istediğini elde etmektedir. Zaten kaya kitabelerinin henüz kopyalanma ve örnek çıkarılma aşamasında, silinmiş yerlerin doldurulması görüntüsü adı altında onları yavaş yavaş düzeltiyor ve hiç yazılmamış şeyler türetiyordu.

Çalışmanın ikinci aşamasında ise runik yazı işaretlerinin umumi şekillerinden farklı olarak bu işaretlere sadece gerçek olanları değil, aynı zamanda kendine göre proto-Bolgar yazı dilinde olabileceğini tahmin ettiği düzmece ve uyduruk olanları da ilave ediyordu. Örneğin kayalar üzerine oyulan kitabelerde sık sık (𐰋) merdiven işaretine rastlanır. Bayçorov, Türkçe runik alfabesinde böyle bir işaret bulunmamasına rağmen bunu "d" veya "d'" harfi olarak kabul etmektedir. Ayrıca runik işaretleri okurken keyfi bir şekilde bazen sağdan sola, bazen soldan sağa, kimi zaman yukarıdan aşağıya, kimi zaman da aşağıdan yukarıya okumakta ve hatta bazen sırf gerekli türkizmanın oluşumuna ulaşmak için bir runik işareti bir diğerinin içine sokmaktadır.

Neticede Bayçorov, yazı işaretlerinin çözülmesi aşamalarının tamamında baştan sonra onları rahatlıkla kendi peşin hükmüne göre değiştirmekte ve sonuçta "proto-Bolgarca metinler" sunmaktadır. Böyle bir çözme metoduyla aynı runik işaretleri sadece proto-Bolgarca değil, dünyadaki herhangi bir dile göre okumak mümkündür.

Bayçorov, Elburs civarı dilindeki rotasizmin sıkı bir göstergesi olarak kaya kitabelerinde kendisinin okuduğu *beleg, beluk* (işaret, yadigar) kelimesini görmekte ve onu İdil Bulgarcasındaki *bélük* "işaret, yadigar" kelimesiyle özdeşleştirmektedir. Ona göre bu sözcük sadece r-dilinde vardı ve dolayısıyla Elburs civarı dilinde harf değişimi yaşandığını göstermektedir. Halbuki bu görüş tutarlı gözükmüyor; çünkü *bélük/bélüg* umumi Türk dilinde vardır; eski Türkçedeki "bil" (bilmek) fiilinden yapılmıştır ve istisnasız tüm Türk lehçelerinde mevcuttur. İdil Bulgaryası'nda bu kelime sık sık 1. ve 2. tip mezar kitabelerinde geçmektedir. Dolayısıyla bu sözcüğün Elburs civarı dillerinde bulunması onun rotasizme uğradığına kanıt olarak kullanılamaz.

En son olarak Elburs civarı dillerinde rotasizmin doğrudan gös-

tergeci olarak, sanki umumi Türkçedeki *yöz* (yüz) kelimesinde bulunan 'z' harfinin değişimiyle elde edilen *çur* (yüz) kelimesinin mevcudiyeti gösterilmektedir. Bayçorov'un yukarıda ileri sürdüğü malzeme arasında bu kelime sadece bir defa ve o da konuyla hiç ilgisi olmayan bir yerde geçmektedir: "Cugutur uçéme ménçur elinçé ur biti eşgén". Burada *çur* sözcüğü bir anlam ifade etmeyen *mençur* kelimesinin (*men+çur*) şeklinde iki heceye bölünmek suretiyle yapmacık bir tarzda elde edilmiştir. Dolayısıyla bu uydurukça sözcüğün Bulgarcada rotasizm bulunduğu konusunda delil olarak kullanılması ciddi görülemezdi ve üstelik Bayçorov'un sözcük malzemeleri arasındaki diğer benzeri örnekler de gayr-ı ciddidir.

Demek ki, Elburs civarındaki runik kitabelerin dilinin esasen proto-Bolgarca olduğu teklif edilse dahi, yine de Bayçorov'un sözcük malzemeleri arasında bu dilin rotasizm özelliğine sahip olduğunu inandırıcı şekilde ortaya koyan hiçbir şey yoktur. Kuzey Kafkasya'daki proto-Bolgarcanın da onun şimdiki halefleri Balkarca Çaraçayca gibi İdil Bulgarları'nın ardılı olan Bulgar-Tatarlar'ın dilinin de 2- dilli olduğunu var saymak gerekir. Çünkü bunların tamamı ortak Türkçenin z-dili grubuna girmektedir.

§ 105. Macarcada Çuvaşça kelimeler var mıdır?

Bulgar-Çuvaş teorisi taraftarları İdil Bulgarları'nın Çuvaş dilli olduğunu ispat etmek amacıyla, başka bir argüman daha icat ettiler. Onlara göre güya Macarlar yüz yıldan daha fazla bir süre Orta İdil civarında "Büyük Macaristan"da Bulgarlar'la yan yana yaşadıkları için, Macarcada Çuvaşçadan ödünç alınmış kelimeler yani Bulgarlar'ın Çuvaş dilli olduklarını ispat eden sözcükler bulunmak zorundadır.

Macar bilim adamı B. Munkacsi, 1894'de bu teklifi ciddiye alarak, Türkçeden Macarcaya geçmiş kelimeler arasında Çuvaşçanın izlerini aramaya başladı. Bir diğer Macar bilim adamı Zoltan Gombocz ise, 1912'de Türkçeden Macarcaya geçmiş 1200 kelimeden 227'sinin Çuvaşça özellikler içerdiğini gösteren özel bir kitap yayınladı.[38]

38 Gombocz Z. *Die bsulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, s. 203-206.

Z. Gombocz'un bu çalışması yayınlandıktan sonra Macar bilim adamlarının yanı sıra bazı Rus Türkloglar da Bulgarcayla Çuvaşçanın özdeşleştirilmesini yani Bulgar-Çuvaş teorisinin desteklenmesini hiçbir delil aramadan makul görmeye başladılar. Bu yüzden de kimse bu malzemeleri tahkik etmeyi düşünmedi. Halbuki bu eseri şöyle bir varaklayınca şu objektif tespitleri yapma imkanı doğmaktadır.

1. Ödünç alınan 227 sözcükten 87 tanesi Macar telaffuzuna göre bir şekil aldığı için ciddi bir fonetik analizi yapmadan onları Çuvaşça şöyle dursun, Tatarcayla ilişkilendirmek dahi zordur. Örneğin *artany* 'arıtmak, temizlemek', *baj* 'büyücülük', *beko* 'nal', *bika* 'inatçı', boglya 'tınaz', *bü* 'büyü yapmak', gyur 'bağlamak', koporso 'sandık, kutu', *tömeny* 'sayısız', *zerge* 'keçi' vs. Biz burada fonetik açıdan hem Tatarca, hem de Çuvaşça ilişkisi olmayan, ama yarıdan fazlası Tatarca varyantlar içeren ve dışarıdan alınan kelimeler de koyduk. Örneğin Macarca *boglya*, Tatarca *bogol* (tınaz); Macarca *artany*, Tatarca *arınu* 'arıtmaz, serbest hale getirmek'; Macarca *tömeny*, eski Tatarca *tömen* 'sayısız, on bin' vs.

2. 44 sözcük, gerek Tatarcada ve gerekse Çuvaşçada aşağı yukarı aynı düzeyde eşdeğerleriyle örtüşmektedir. Örneğin *sörke* 'sirke' – Tatarca *sirke*, Çuvaşça *şarka*; *szakal* 'sakal' – Tatarca *sakal,* Çuvaşça *suhal* vs.

Şu halde yukarıdaki iki madde sözü edilen 131 sözcük yani mevcut sözcüklerin %58'i, bu ödünç almada Çuvaş Türkçesine mi, yoksa Kıpçak Türkçesine mi daha yakın olduğu konusunun ispatında bir delil olarak kullanılamaz.

3. Alınan 43 kelimenin Tatarcada eşdeğerleri bulunmaktadır. Örneğin, *balta* – balta; *beka* 'kurbağa' – *baka*; *beke* 'kapalı' – *böke*; *szicskany* 'fare' – *sıçkan*; *gözü* 'sıçan' – *kuse*; *gyalom* 'zıpkın, balık ağı' – *cılım*; *guart* 'yapmak, hazırlamak' – *yaratu*; *gyöplö* 'deste, hevenk' – *cepleu*; *ildomos* 'bilge, akıllı' – *cıldam*; *kesik* 'geç' – *kiçegu*; *kobak* 'kabak' – *kabak*; *kedek* 'göbek' – *kéndék*; *söprö* 'maya' – *çüpre*; *szan* 'saymak' – *sanau*; *szirt* 'tepe' – sırt; *szongor* 'kartal' – *şonkar*; *teker* 'döndürmek, burmak' – *tekermeç*; *tür* 'yığmak, katlamak'- *tör*; *tyuk* 'tavuk' – *tauk* vs.

4. 34 ödünç kelimeye hem Tatarcada, hem de Çuvaşçada rastlanıyor, fakat daha çok Tatar dilinin özellikleriyle. Örneğin, *al* 'aldatmak' – Tat. *aldau,* Çuv. *ultala*; *alma* 'elma' veya 'papates' – Tat. *Alma*, Çuv. *Ulma*; *arpa* 'arpa', Tat. *Arpa,* Çuv. *Urpa*; *bator* 'cesur, kahraman', - Tat. *batır*, Çuv. *pattar*; *bors* 'biber' – Tat. *Borıç*, Çuv. *Paras*; *kender* 'kendir' – Tat. *kinder*, Çuv. Kantar; *korom* 'kurum'- Tat. *korım*, Çuv. *kharam* vs.

Son iki bentte sözü edilen 81 kelime yani %35,5 Macar diline Kıpçakçadan geçmiştir.

5. Dışarıdan ödünç alınan kelimelerden sadece 15'i yani %6,5'ğu Çuvaşçadan ve Çuvaş dili özellikleriyle geçmiştir: *borji* 'dana', *borso* 'bezelye', *gyot* 'ot', *gyürü* 'yüzük', *iker* 'ikiz', *ir* 'yazmak', *köris* 'açık, vazıh', *ör* 'çekiçlemek, parçalamak', *ökör* 'öküz', *sar* 'kir, bataklık', *sarlo* 'orak', gyuürü 'halka', *szüzcs* 'kürkçü', *tükör* 'ayna', *ünö* 'inek'.

Şu halde, eğer Z. Gombocz mukayese alanına Tatar dilini de dahil etmiş olsaydı, o takdirde topladığı sadece %6,5'luk malzeme Bulgar ve Çuvaş dillerinin yakınlığını teyit edebilir, ama geri kalanlar, yani kahir ekseriyeti bu teorinin gerçeklerle bağdaşmadığını göstermektedir.

Burada haklı bir soru sormak gerekiyor: Ödünç alınan bu kelimeler arasında Çuvaşça özellikler içeren birkaç kelimenin varlığı nasıl izah edilebilir? Bu soruya Bulgarlar'ın Çuvaşlar'ın atası oldukları şeklinde bir izahla karşılık veremeyiz, çünkü dil bilimsel, etnografik ve antropolojik veriler böyle bir iddiayı desteklemiyor. Muhtemelen burada sıradan bir ödünç alma söz konusudur. Yani Çuvaş dilinin oluşumu sırasında ödünç almalar olduğu gibi, Macarlar'ın Türkçe sözcükleri aldıkları sırada Fin-Ugorlar tarafından ödünç almalar da olmuştur. Dolayısıyla her iki halde de dışarıdan kelime alma şartları aynıydı, yani Fin-Ugorlar'ın alıştıkları kulaktan dolma Türkçe kelimeler, Fin-Ugorca boğumlamaya uygun olarak dillerde yerleşmiştir. Dolayısıyla hem Çuvaşçada, hem de Macarcada aynı derecede fonetik değişmelere uğramış günlük Türkçe kelimelere bir noktaya kadar ortak

şekilde rastlamak mümkündür. Ancak, bu sözcükler gerek Çuvaşçaya ve gerekse Macarcaya etkileşim yoluyla değil, bağımsız olarak girmiştir. Z. Gombocz'un topladığı malzemeler arasında Çuvaşçada bulunmayan veya dönüşümsüz olarak bulunan bazı dönüşümlü sözcüklerin bulunması da bunu teyit etmektedir. Örneğin, *göreny* 'kokarca'-tat. *kozen* (sası közen), çuv. pasara; *karo* 'kazık' – tat. *kazık*, çuv. *şalsa*; *tar* 'kel, dazlak' – tat. *taz,* çuv. *kukşa* veya *tasa* (temiz anlamında); *tenger* 'deniz' – tat. *dingiz*, çuv. *tinés*; *tör* 'düğüm' – tat. *tozak*, çuv. *yala* siripi; *tür* 'katlanmak, tahammül etmek' – tat. *tuz*, çuv. *tus*.

Sanırım Gombocz daha sonraları mukayeseli tarihî araştırmasının objektif olmadığını bizzat hissetmiş ki, Macarcaya Bulgarca kelimelerin geçtiği şeklindeki düşüncelerini reddetme gücünü kendisinde bulabilmiştir. Öbür türlü Macar bilim adamı G. Nemeth teessüf ederek "Gombocz, İdil Bulgarları'nın Macarlar'la yakın temasta oldukları şeklindeki eski teorisinden vazgeçmemeliydi" diye yazmazdı.[39] Demek ki Macarlar İdil Bulgarları ve Çuvaşlar'la doğrudan yakın temas içindeydiler. Dolayısıyla Macarcada Çuvaşça kelimeler olduğu uydurmacası, Bulgar-Çuvaş teorisinin "doğruluğu"nu ispat etme konusunda bir delil olarak kullanılamaz.

Macarlar, ne Orta İdil'de, ne de Büyük Macaristan'da varlardı. Eğer Macarlar herhangi bir dönemde burada bulunmuş olsalardı, sadece Macarcada Bulgarca ve Çuvaşdan alınan kelimeler olmaz, aksine hem Bulgarca ve hem de Çuvaşçada Macarcadan geçmiş bir yığın kelime bulunması gerekirdi. Ama böyle bir şey yok.V. D. Arakin de bu duruma parmak basarak 'Çuvaşçada olması gerektiği beklentisine karşılık, ne yazık ki Macarcadan geçme kelimeler mevcut değil; ama yanlışlıkla Madyarlara maledilebilecek Fince kelimeler var; ancak, onlar da Macarlar'dan değil İdil civarındaki Finler'den alınmıştır' diye yazmıştır.[40]

Hulasa-i kelam, Bulgar-Çuvaş teorisinin doğruluğunu ispat konusunda Macarcada Çuvaşçadan alınma kelimelerin olduğu şeklindeki savsaklama pek de başarılı değil.

39 Nemeth, *Vengerskiye plemennıye*, s. 261.
40 Arakin V. D. *Oşipki v rabote*, s. 49.

§ 106. İdil civarındaki Fin-Ugorlar dönüşümlü sözcükleri Bulgarcadan değil Çuvaşçadan almışlardır

Çuvaş-Fin-Ugorca leksikoloji benzerleri de İdil Bulgarları'nın r-dilli oluşunun delillerinden birisi olarak sayılmaktadır. Gerçek şu ki, Mari, Mordva, Udmurt ve Komiler'in dillerinde bol miktarda Türkçeden alınmış kelimeler vardır ve bunlar arasında hem r-dili, hem de Çuvaşça özellikler içeren ödünç alınmış diğer sözcükler mevcuttur. Bunlar arasında iktisadi terimlerin yanı sıra, akrabalıkla ilgili kelimeler, ev hayatıyla ilgili sözcükler olduğu gibi, tarım ve ehli hayvancılıkla alâkalı birçok terim de vardır. Örneğin, çuv. *sıkkır* 'ekmek', Mordvaca *sukro* 'ekmek', Marice *sıkır* 'ekmek', *sukır* 'somun; çuv. *ar k* 'şalgam', Udmurtca s*arçi* 'şalgam', Komice *serkni* 'şalgam' vs. Bundan başka bazı Fin-Ugor dillerinde gramer açısından Çuvaşlayla aynı gramer olan ekler mevcuttur. Örneğin Çuvaşçada ve Fin-uygorcada sıfat fiillerin *–sa* ekinde yapılan sıfat fiiller (krş. Çuv. *tarsa* 'dikilerek', Udmurtça *riktysa* 'dikilerek', Komice *suvtsa* 'dikilerek') veya pek eski fiillerde *-ni* ekinde (çuv. *sutni* 'aydınlatmak, gaz ışığı', Udmurtça *sötyny* 'aydınlatmak' krş. Macarca *sütni* 'aydınlatmak' vs.) görüyoruz.

İdil ve Ural civarında çok eskiden beri Türk-Ugor-Fin dil federasyonunun mevcut bulunduğu herkesin malumudur. Bu halklar arasındaki etkileşim sebebiyle Fin-Ugor dillerine Türkçe, Türkçeye de Fin-Ugorca kelimeler girmiştir. Bazı Türkçe kelimeler Fin-Ugor dillerine fonetik değişim kurallarına uygun olarak geçmiştir. Örneğin (z) fonemi (d)ye, oradan da (r)ye dönüşmüştür: *tuğız>tuğıd>tuhır*, fakat baştaki sert sesler korunmuştur vs. Çuvaş dili Türkçe, Moğolca ve daha sonraları Fin-Ugor dillerinin karışımından oluştuğu için, Türkçe kelimelerin uğradığı bu tür değişimleri hem Çuvaşçada, hem de Fin-Ugor dillerinde görüyoruz. Dolayısıyla Fin-Ugor dillerindeki Türkçe kelimeler değişim kurallarına uygun olarak, fakat Çuvaşçanın etkisi olmadan geçmiştir; ancak, bu arada Bulgarcanın değil, ama Çuvaşçanın etkileri olduğu da bütünüyle inkâr edilemez. Bazı bilim adamları bu Çuvaşça etkisini Bulgar dilinin etkisi olarak izah etmeye çalışıyorlar. G. Ramstedt, R.Räsänen, Yu. Vihman vb. bi-

lim adamlarına göre bu Çuvaşça kelimeler çok önceleri, Bulgarlar'ın henüz eski Çuvaşçayla konuştukları dönemde alınmıştır ve dolayısıyla bunlar Bulgarcanın rotasizm geçirdiğine delalet etmektedir. Örneğin bu teoriyi savunanlardan M. R. Fedotov "Bugünkü Komiler'in ataları umumi Perm diliyle temas halinde bulundukları dönemde Türk dilli Bulgar kabilelerinin güçlü etkisine maruz kalmışlardı" diyerek Bulgarcanın ".. Udmurtçadaki yüzlerce Çuvaşça kelime şöyle dursun, Komi dilindeki Çuvaşça kökenli onlarca sözcüğün mevcudiyeti de o sıralar Perm dilini geniş ölçüde etkilediğini" kaydetmektedir. Aynı yazar Mari dilindeki Çuvaşça kelimeler için de benzeri bir görüş ileri sürmektedir: "Mari dilinde türetilen ve türetilmeyen morfemlerin bulunuşu, bin yıllık bir geçmişte Maricenin morfolojik yapısını baştan ayağa delik deşik eden Türkçenin güçlü etkisinin yol açtığı kelime alımının çok eskilere dayandığını göstermektedir."[41]

Çuvaşçadan kelime alımının çok eskilere gittiği şeklindeki bu görüşün İdil Bulgarları'nın dilinde rotasizm yaşandığı sonucuna götürmesi tabiidir; ama yukarıdan beri anlattıklarımızdan da anlaşılacağı gibi, pek çok tarihi ve dil bilimsel gerçek bu görüşe ters düşmektedir.

§ 107. Rusçada Bulgarca-Çuvaşçadan alınma kelimeler var mıdır?

Bulgar-Çuvaş teorisi Rus dil bilimcilerini de meşgul etmiştir. Bazı Rus dil bilimcileri bu teorinin doğruluğuna inanarak Rusçaya geçen Bulgarca kelimeler arasında Çuvaşça asıllı olanların bulunup bulunmadığını araştırmaya başladılar. Örneğin A. A. Şahmatov ve Türkolog A. N. Samoyloviç, 1918 yılında aynı dergide yayınladıkları makalelerde Bulgar-Çuvaş teorisinin doğruluğunu ispat eden deliller ileri sürdüler. Her ikisi de eski Rus vakayinamelerinde geçen *turun* 'torun', 'yönetici' kelimesine dikkat çekerek, bunun *tudun* kelimesinden geldiğini, (d)nin (r)ye dönüştüğünü, dolayısıyla burada Çuvaşça tipinin özelliğini taşıyan bir harf değişiminin söz konusu

41 Fedotov M. R. *Çuvaşkiy yazık*, III/3.

olduğunu belirttiler.

Eski Türkçe "tudun" kelimesi her ne kadar 'yönetici' anlamında kullanılmışsa da, asıl anlamı "kabiledaş, akraba" demektir. Yöneticilerin de beylerin, hanların akrabaları olduğunu var saymak gerekir. *Turun*un tudun kelimesinin sıradan bir Çuvaşça varyantı olmadığı, *tudıka* 'amcaoğlu, amcakızı', *tumaçi* 'ikinci yeğen' ve *toraçı* 'dördüncü dereceden akraba' anlamlarındaki lehçe sözcüklerinin varlığıyla da ispat edilmektedir. *Toraçi* ve *turun* kelimeleri, batı lehçesinde ve Penza bölgesinde sık kullanılan *tureu* 'doğurmak' kelimesinden gelmektedir.[42] Demek ki tudun ve turun sözcükleri kök fiil düzeyinde (*tuu, tureu* 'doğurmak') kelimeleriyle örtüşmektedir ve dolayısıyla *turun*'un harf dönüşümü geçirerek *tudun* kelimesinden geldiğini var saymak için herhangi bir mesnet yoktur.

Moğol döneminden önce Bulgarcadan Rusçaya geçen kelimeler İ. İ. Nazarov tarafından etraflıca incelenmiştir. Bu kelimeler arasında Çuvaşça özellikler yani rotasizm özellikleri içeren herhangi bir kelime yoktur. İ. İ. Nazarov, Moğol dönemi öncesinde Türkçeden Rusyaya geçen kelimeleri analiz ettikten sonra Bulgar, Hazar ve Kıpçak dillerinin birbirlerine yakın oldukları sonucuna ulaşmıştır. Buna rağmen Bulgarlar'la Kazanlıların aynı dili konuşdukları hükmüne varmaktadır.[43] Yazar, bu görüşünü teyit için şu örnekleri vermektedir:

1. Şahısların toplum içindeki mevkilerine göre aldıkları isimler: atalık, alpaut, amin, baskak, buralojnik (boyer 'buyur, emret' kelimesinden), baş, imildeşi (aynı memeden süt emen akraba veya yakın kişiler), kuştan, kalga, kiliçey (elçi), karaçi (yüksek mansablı bey), sunç, seunçuy, senunşik (elçi, ulak), tafeynik (tafia yani serpuş yapımcısı), ulan, ulubey, yasaul, çeuş (çavuş), çaga (çocuk, bebe).[44]

2. Ticari terimler: altın, asmaçey, başmak, batman, dengi, kuman, kaptorga (toka, düğme), tesma (tasma), tagan, şalaş.[45]

3. Askerlikle ilgili terimler: batırlık, yertaul (keşif bölüğü), say-

42 Mahmutova L. T. *Nekotorıye nabludeniya*, s. 299.
43 Nazarov İ. İ. *Turko-tatarskiye elementı*, s. 239.
44 Age., s. 250-256
45 Age.. 256-260.

dak, sagadak, tufek.[46]

4. İnşaat terimleri: sal, koş, şatrı, çeçen (çit), çulan.[47]

5. Atla ilgili terimler: argamak, igrenka, igren, çik, bulanıy, kariy, çalıy, tebenek.[48]

6. Hayvan ve bitki adları: korsak, bars, zilan, uzüm, kiçiri (havuç), sarana.

7. Giysi adları: kaftan, kolpak (kalpak), kuşak, çiçak (kızların başlarına taktıkları başlık), yaponça (yapıncak).

8. Dini terimler: emir, basma, kafirler, bayram, bagram, dini, kurban, kuran (Kur'an), meçit (mescit), namaz, Müslüman, Besermen (Müslüman).[49]

Görüldüğü gibi Rusçayı etkileyen Bulgar dili umumi Türk diline yakındı.

Y. N. Şipova, 1976'da yayınladığı "Rusçaya Giren Türkçe Kelimeler" isimli sözcüğünde Avarca, Hazarca ve diğer dillerden alınmış yaklaşık iki bin Türkçe kelime zikretmekte, bunlardan yalnızca 15-20 tanesinin Çuvaşçadan alındığını kaydetmektedir: *keremet* 'kötü ruh', 'mabude', *kaşpa* (Çuvaş kadının kullandığı başlık), *naşmak* 'yaşmak', *serga* 'küpe', *hirka* (kız çocuğu), *çuklet* 'kurban kesmek', *şarkoma* 'kadın ziyneti', *şarpan* 'dar çuvaş keten bezi', *şirtan* 'bir Çuvaş yemeği', *şura* 'bir tür yapışkan temiz kil', *yaşka* 'duru çorba'. Burada verilen örnekler arasında harf değişimine uğramış herhangi bir kelime olmadığını kaydetmeliyiz.

Şipova'nın sözlüğü, Ruslar'ın etrafında ortak Türkçeyle konuşan Türk kebilelerinin yaşadığını bir kez daha göstermektedir. Eğer Bulgarlar Çuvaşçaya benzer bir dille konuşmuş olsalardı, o takdirde Rusçada Çuvaşçadan alınmış pek çok kelimenin olması gerekirdi.

46 Age., s. 261-262.
47 Age., s. 263-264.
48 Age., s. 265-267.
49 Age., 267-273.

§ 108. Birinci el kaynaklara göre İdil-Bulgarlarının dili

Şu ana kadar Bulgar-Çuvaş teorisi taraftarlarının tüm delillerini gözden geçirdik ve Bulgarlar'da r-tipi Çuvaşçanın olduğunu gösteren doğrudan veya takribi herhangi bir inandırıcı şey bulamadık. Esasen onların ileri sürdükleri tüm deliller saçma sapan şeylere ve gerçeklerin yanlış yorumuna dayanmaktadır. Dolayısıyla Bulgar-Çuvaş teorisinin tutarsızlığı artık daha bariz olarak görülmektedir. Ancak, Çuvaşçaya benzer bir dilin umumi Bulgar Türkçesini kabul etme sürecini yaşayan Müslüman Çuvaşlar'a ait olduğu konusunda kimsenin bir itirazı yok.

Artık İdil Bulgarları'nın dilini birinci el kaynaklara göre gözden geçirebiliriz.

İdil Bulgarcası 1. tip mezar taşı kitabelerinde tespit edilmiştir. Moğollar'ın henüz Bulgar topraklarına gelmedikleri 1244 yılında dikilen kitabelerin diliyle başlayalım.... *aldında, 84 yaşında ğadede: tarih altı yüz kırk ikide. 642..* "84 yaşında, altı yüz kırk iki tarihinde. 642-m" yani Miladi 1244 yılında.[50]

Gördüğümüz gibi kitabe z-diliyle yazılmıştır, yani rakamlar *yüz* (*çür* değil), *kırk* (*kherkh* değil), *ikide* (*ikimeş* değil) şeklindedir. Kitabenin Bulgar halkının fâtihlere karşı kıyam hareketini devam ettirdikleri 1244 yılında yazılması hasebiyle Bulgarlar'a ait olduğu kesindir. Tarihin doğruluğu konusunda da herhangi bir şüphe olamaz, çünkü kitabede biri "altı yüz kırk ikide" şeklinde yazıyla, diğeri ise "642" rakamıyla olmak üzere iki defa zikredilmiştir.

Bir Bulgar şehrinde ele geçirilen diğer bir kitabe ise 1311 tarihlidir: *.. Fatıma elci bin Ayüp ibn Muhammed ibn Yunus el-Bolgari... Yigirmi iki yaşında vefat boldu.. hicratde yeti yüz on birde.*[51]

Bu kitabe tanınmış bir Bulgar kadını Fatıma'ya aittir. Belirtilen şecereye göre tüm ataları – babası, dedesi ve büyük dedesi – Müslüman Bulgarlardı ve muhtemelen Moğol istilasından uzun bir süre önce Bulgar şehrinde yaşıyorlardı. Bu kitabe de z-diliyle yazılmıştır.

50 Yusupov, *Vvedeniye*, s. 46.
51 Aynı yerde, 10. tablet.

Önceki örnekte olduğu gibi bunda da sayı rakamları umumi Türkçe kalıplarına, ekler ise Bulgarca soneklere göre verilmiştir.

Bir başka Bulgar kitabesi Tataristan'ın Tarhan köyünden alınmıştır ve 1314 tarihlidir: ... *Galimlerni terbiye qılgan hem alarnı sügen, mescidler giymaret qılga(n), üküş heyr sahibi, miskinler.. Huca uglı Gosman uglı tamgacı İbrahim es-Suvari vefat bulgan. Bu tarih yeti yüz un türtincide çomadi el-evveli ayınıñ un altunç küni erdi.*[52]

Bu kitabenin Bulgar kabilelerinden Suvarlara mensup vergi tahsildarı İsmail'e ait olduğu görülüyor. Burada herhangi Çuvaşça rotasizm ve lambdaizm yoktur. Tüm rakamlar (yeti, yüz, un (on), tört (dört), altı) ve keza diğer tüm süzcükler (ay, uglı (oğlu), üküs (biçare) vs.) tipik z-diliyle yazılmıştır.

Bu tür kitabelerden birçok örnek verilebilir (çünkü tamamı değişik zamanlarda yazılmış yaklaşık 150 kitabedir) ve hepsi de kesinlikle rotasizm ve lambdaizm işareti taşımayan z-dilli kitabelerdir.

Aşmarin'in izinden gidenler, geç Bulgarlar'ın bu z-dilinden hareket ederek "Bulgarcanın karma bir dil olduğu" şeklinde yeni bir iddiada bulundular. Bu iddiaya göre Bulgarlar güya bir zamanlar eski Çuvaşçayla konuşuyorlardı ve bilâhare Moğol istilasından önce eski dillerini bırakarak ortak Türkçenin z-diliyle konuşmaya başladılar. Bu karma dilin ortaya çıkışına sebep olarak ise, Bulgarya'ya bazen güya z-dilli Kıpçaklar'ın, bazen Orta Asyalı dervişlerin gelişini, bazen de umumi Türk yazı dilinin etkisini[53] ve hatta sanki deniz ötesindeki topraklar Kıpçaklar tarafından işgal edilmiş gibi ahalinin birbiriyle tamamen karışmasını gösteriyorlar.

Kanaatimce Çuvaşların r-dilinin ortak Türkçeye dönüşmesi çok az muhtemeldir; çünkü bu iki dil bin yıldan fazla bir süre yan yana yaşamıştır ve birinin diğerine dönüşmesi yakın geçmişte dahi mümkün olmamıştır.

Bulgar diliyle ilgili daha kesin bilgiler XI. Yüzyılda kaleme alınan Kaşgarlı Mahmud'un eserinde bulunmaktadır. Kaşgarlı Mah-

52 Aynı yerde, 12. tablet.
53 Hakimzyanov F. S. *Epigrafiçeskiye pamyatniki*, s. 9-12.

mud, "Divan-ı Lügat'it Türk"de sadece Bulgarcaya değil, ortaçağın diğer Türk dillerine ait veriler de sunmaktadır. Yazarımız, kanak 'kaymak', azak 'ayak', avis 'balmumu', lav 'mühür mumu', tügel 'yok, bitti', kükleş 'dünürleşmek' kelimelerini Bulgarcaya, bal, teve 'deve', azak 'ayak', bün 'çorba, bulyon' kelimelerini ise Suvarcaya atfetmektedir. Kaşgarlı Mahmud şöyle yazar: "Bulgar, Suvar ve Rum yakınlarındaki Peçenegler'in dili, bir düzeye kadar sonu kesilip kısaltılmış bir Türkçedir"[54] demek suretiyle Peçenek dilinin Bulgarcayla benzerliğine işaret etmektedir.

Ne yazık ki Kaşgarlı Mahmud'un Bulgar-Suvar dili konusunda verdiği bu çok değerli bilgiler, Aşmarin'in görüşlerini savunanlara karşı çıkan birçok dil bilimci tarafından red sebebi olarak şu ana kadar kullanılmış değildir. Örneğin, bilimsel yayınlarında Kaşgarlı'yı referans olarak kullanan O. Pritsak, onun hiçbir zaman Bulgarya'da bulunmadığını, Bulgarcayı bilmediğini, buna karşılık kesinlikle Bulgarlar'la karşılaşmayan, Bulgar diliyle tanışmayan tacirlerin kulaktan dolma rivayetlerine istinat ettiğini ileri sürmektedir. Pritsak, bu görüşünü teyit amacıyla Kaşgarlı'nın "Divan"ında geçen Bulgarca sözcüklerin 2. tip Bulgar mezar kitabelerinde hiç rastlanmadığını kaydetmekte; bu yüzden Kaşgarlı'nın Bulgarca ve Suvarcayla ilgili açıklamalarını umumen reddetmektedir.[55]

Halbuki Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiler, Moğol istilasından önceki yazılı kitabelere göre Bulgarcanın özelliklerini ikna edici şekilde ve net olarak açıklamaktadır. Bunlar arasında örneğin Kul Gali (Ali)'in Moğol istilasından uzun bir süre önce yazılan ve o dönemin dilini yansıtan "Kıssa-i Yusuf" poeması önemli bir yer tutar. Her ne kadar Aşmarin'in peşinden gidenler z-diliyle yazıldığı için bu poemayı Bulgarlar'dan alıp başka bir halka maletme çabası içindeyseler de, daha dirayetli dil bilim araştırmacıları onun tamamıyla Bulgarca olduğunu ve Bulgar şairi Kul Gali'nin kaleminden çıktığını inandırıcı bir şekilde tespit etmişlerdir.

54 Kaşgarlı, *Divan*, I/130.
55 Pritsak O. *Die Bulgarische*, s. 106-116.

... Gaziz Yusif temam onbir yeşer idi,
Yakub seuçi oylukunda oyur idi,
Oyurken bir geçb düs Yusif kördi,
Tezvileni atasından sorar imdi:

"Dogar kün, tulun ay, onbir yulduz,
Düşim icre secde kiyldiy bene düpdüz,
Oşbu düşi bile kordim hic gümansız,
Ya ebeta, bana tezvil eygil imdi."

Anda Yakub Yusıfnıñ düşin yordıy
Tezvileni möberek eytu uirdi,
Ömitder kim, meuladan meded irdi,
Seña giyzzet ve refegat körnir imdi.

Bu alıntı, şiirin ortak Türk diliyle yazıldığını göstermektedir.

§ 109. Bulgarlar, Sakalibe'nin bır kısmıdır, Sakalibe ise Kıpçaklardır

921 yılında Bulgar kabilelerinden Saklablar'ın (çoğulu Sakalibe) hükümdarı Şilki oğlu Almas (Almuş yanlış yazılışıdır), Bağdat halifesine Yahudiliği kabul eden Hazarlar'a itaat etmekten kurtulmak amacıyla kendilerine İslamı öğretmesi için bir heyet gönderilmesi ricasında bulundu. 922 yılında Susen [Sevsen] er-Rassi başkanlığında bir Arap heyeti Sakalibe – Bulgar – ülkesine geldi. Büyükelçinin serkatibi Ahmed b. Fadlan adında biriydi. İbni Fadlan, yolda gördüklerini, uğradıkları ülkeleri, Sakalibe halkı ve ülkesi hakkındaki müşahedelerini kaleme almıştır. Günümüzde "İbni Fadlan Risalesi" adıyla basılan bu eserde Bulgar ülkesi ve halkından "Sakalibe" adıyla bahsedilmekte; hükümdar Şilki oğlu Almas ise genel olarak Sakalibe kralı olarak gösterilmektedir. İbni Fadlan, ülkeye gelip Şilki oğlu Almas'la tanıştıktan sonra daha önce minberde okunan hutbede "Ey Allah'ım, Bulgar kralı Yıltuar'ı (A. Hayri'ye göre Belekir) koru!" diye dua edildiğini öğrenir. Şilki oğlu Almas daha sonra Arapça Cafer adı-

nı alır; babasına da Abdullah adı verilir. Böylece İbni Fadlan hutbede "Allah'ım, Emir el-mü'mininin mevlâsı ve kulun Bulgar hükümdarı Ca'fer b. Abdullah'ı ıslah et." diye dua eder.[56] İbni Fadlan bu seremonilerden sonra Almas Şilki'yi Bulgar hanı olarak takdim eder. Ancak yazar, ülkeyi anlattıktan sonra tekrar "Sakalibe hükümdarı" ifadesini kullanmaktadır.

Demek ki İbni Fadlan aynı ülke ve bu ülkenin hükümdarının ünvanı için iki ifadeyi eşit şekilde kullanmaktadır: Sakalibe ve Bulgar. Burdan da anlaşılıyor ki, Bulgarlar, Kıpçak Saklablar'ın bir koludur. Dolayısıyla hiç tereddüt etmeden Bulgarlar'ın (ve proto-Bulgarlar'ın) ortak Kıpçak diliyle konuştukları hükmüne varabiliriz.

Orta Çağda yazılan Arapça ve Farsça kaynaklardan Doğu Avrupa'daki birçok halk (Burtas, Hazar, Bulgar, Saklab, Bacanak, Macar, Rus, Visu, Yura vs.) hakkında zengin bilgiler edinebilmekteyiz. Bu etnonimlerin Sakalibe hariç tamamı Arap ve Pers kaynaklarınca bizzat Doğu Avrupa halklarının ağzından alınmıştır ve yalnızca Sakalibe etnonimi bu bağlamda fazla açık değildir.

V. V. Barthold'a göre *sakalibe* etnonimi (ki tekili saklab'dır) Araplar tarafından Yunanca Slavyan demek olan *sklaboi* veya *sklabenoi* kelimesinden alınmıştır.[57] Aynı yazar kelimeyle ilgili başka bir etimolojik tahlil sunmaktadır ki, buna göre Saklab kelimesi Farsça *sek* (köpek)+*leb* (dudak) (Gardizî) kelimelerinden oluşmaktadır. Bu etimolojik tahlil de yine Yafes oğlu *Saklab*'ın köpek memesinden süt emerek beslendiği rivayetine dayanmaktadır.[58] Barthold, burada Kırgızlar'ın "sarı saçlı ve beyaz tenli" olmalarından dolayı Saklablar'ın torunları olduğunu kaydetmektedir ve muhtemelen Slavyanlar (yani Saklablar) Bulgarlar'ın tebaaları idiler.[59] İbni Fadlan'ın Bulgar hanı Almas Şilki'yi Bulgarlar'ın tebaalarının yani Slavyanlar'ın hükümdarı olarak da gösterdiğini düşünmek zor. Zaten geleneksel Türkolojide Sakalibe'nin Slavyanlar oldukları şeklindeki görüş hiçbir tenkit karşısında tutunamamaktadır.

56 Kovalevsky A. P. *Kniga Ahmeda İbn-Fadlana*, s. 132-133.
57 Bartold, *Soçineniye*, s. 870.
58 Age., s. 871.
59 Aynı yerde.

Eğer Arap kaynaklarına bakacak olursak, tekil halinde *saklab* veya çoğul halindeki *sakalibe* kelimesi Arapçada beyaz tenli veya sarı saçlı insanlar demektir ve aynı kaynaklarda sürekli olarak Sakalibe'nin sarı (veya sarışın) saçlı yahut kızıl (kızılımtrak) tenli oldukları da kaydedilmektedir. Eşref ibn Şeref el-Müzekkir el-Farugi'nin Hindistan'da 1404-1405 yıllarında telif ettiği "Daniş-nâme-i Kadarhan" adlı sözlüğünde, Saklab'ın (سقلاب) Türkistan'da bir bölgenin adı olduğu ve orada beyaz tenli insanların yaşadıkları belirtilmektedir.[60] Yukarıdan beri anlatılanlar, Saklablar beyaz tenli oldukları için Rus Arabist ve şarkiyatçılara bu insanları Slavyanlar'la yani beyaz tenlilerle özdeşleştirme imkanı sağlamıştır. Ortaçağa ait sakalibe terimi Rus dilli doğu coğrafya kaynaklarında hiç kullanılmaz ve aksine onun yerine Slavyan kelimesi geçer. Sakalibenin Slavyanlar olduğu konusunda pek çok şüpheler vardır ve buna karşılık birçokları Arap ve Pers kaynaklarında geçen *sakalibe*nin sık sık Türk ve Bulgar'ı gösterdiğini kaydetmektedirler. Fakat kesin olan bir şey var ki, o da Arapça *sakalibe* kelimesinin beyaz tenli, sarı saçlı insanlar anlamında kullanıldığıdır. Kendisini beyaz çehreli olarak adlandıran bu halkın, karayağız hısımları da olmalıydı. Bir halkın veya kabilenin beyaz çehreli olarak adlandırılması, akraba karayağız kabilelerle kıyaslanması halinde mümkündür. Slavyanlar ise, göründüğü kadarıyla, ne beyaz çehreli, ne de karayağız insanlar olarak ayrılmışlardır. Onların tamamı beyaz çehreli, sarı saçlı oldukları ve aralarında sarı saçlı olmayan belirgin bir grup bulunmadığı için kendilerini sarı saçlı olarak tanımlamaları gerekmiyordu. Beloruslar (Ak Ruslar) adlandırmasına gelince, bu kelime eski Rus halkının feodal bölünmesi sırasında ortaya çıkmıştır. Dahası, Beloruslar'ın atalarının Doğu Avrupa, Küçük ve Orta Asya, Doğu Sibirya ve Kazakistan gibi geniş bir coğrafyada yaşayan muhtelif Türk dilli halklarla fazla yan yana yaşamış oldukları düşünülemez. Ayrıca Arap ve Pers kaynaklarında doğulu Slavyanlar'ın "Rus" adıyla tanımlandıklarını da göz önünde bulundurmak gerekir. Doğulu Slavyanlar'ın Rus olarak adlandırıldıkları dönemde, Slavyan adı verilen diğer bir kısmı henüz ortada yoktu.

60 Bayevsky S. İ. *Geografiçeskiye nazvaniya*, s. 87.

Çünkü Doğulu Slavyanlar henüz Rus değillerdi. Dolayısıyla eğer Araplar Ruslar hakkında yazarken o sıralar henüz Slavyan adını almayan, aksine Rus veya Urus (Türk-Tatar telaffuzuna göre) dedikleri Doğulu Slavyanlar'ı göz önünde bulunduruyorlardı.

Beyaz çehreli, sarı saçlı insanlar anlamındaki Arapça *sakalibe* etnoniminin anlamını tam olarak ortaya çıkarmak için, o sıralar Türk dilli halklarla yakın temas halinde ve yan yana yaşayan ve başkaları tarafından ak çehreli, sarı saçlı insanlar olarak adlandırılıp takdim edilen bir halk veya insanlar topluluğu olmalı ki, Araplar ve Persler sakalibe ve Türkleri aynı halk olarak görmüş veya birini diğerinin bünyesinde mündemiç olarak görmüşlerdir. Böyle bir halk o sıralar tabi ki Kıpçaklar'dı.

Kıpçak kelimesi etimolojik açıdan Türkçe *k'ıuçak* kelimesinden gelmektedir. Bu kelime de *kıu* (*kıa/kıub/kıuba*) (beyaz, beyaz tenli ve sarışın) kelimesiyle Türkler'in eski adlarından (ama asla pek çok Hint-Avrupaî tezini savunanların yanlışlıkla kaydettikleri gibi Pers dilli değil) *sak/çak* anlamındaki *çak* kelimesinden oluşmaktadır. Kıuçak 'beyaz Saklar' demektir ve – *çak* kelimesi belki de küçültme takısı –*çık*'ın değişik bir şekline işaret etmektedir. Kıu kelimesi 'kuğu' ve 'akkuş' anlamına da gelmektedir. Bu konu üzerinde daha önce durmuştuk. Batı Avrupa'da Kıpçak etnonimiyle birlikte Kuman sözcüğü de kullanılmaktadır.

Kıuçak/Kıpçak (Kuman)daki *kıu*'nun 'beyaz, sarışın, sarı saçlı' anlamları içermesine gelince, birçok Türk halkı arasında beyaz (sarışın) ve karayağız olanlara rastlamamız da bu anlamları teyit etmektedir. Örneğin V-VI. Yüzyıllarda, Orta Asya, Afganistan, Kuzaybatı Hindistan ve Doğu Türkistan'ın bir kısmında, diğer adları Eftalitler olan Akhunlar bir devlet kurmuşlardı. Tarihte Ak Tatarlar, Kara Tatarlar, Ak Hazarlar, Kara Hazarlar, Ak Kırgızlar ve diğer Kırgızlar, Sarılar, Uygurlar vb. halklar bilinmektedir. Türkler'in bünyesinde kendilerini sarı saçlı, ak tenli olarak adlandıran kabileler vardı. Daha sonra bunların Kıpçaklar olduğunu görüyoruz. Kıpçak kelimesinin beyaz, sarı saçlı (Türkçe *sarı çeçli*) anlamına geldiği konusuna Türkologlar çok daha önceleri dikkat çekmişlerdi. Örneğin Macar bilim adamı Yu. Ne-

meth, henüz 1930'lu yıllarda bu sonuca ulaşmıştı. Nemeth, Polovesler'e verilen sarışın adının, Türkçe 'beyaz', 'sarı' anlamındaki *kıu* (daha sık kullanılan şekli *k'uba*) sıfatından gelen Kuman ve Kun adlarının karşılığı olan Poloves kelimesindten neşet ettiği görüşündedir.[61]

Türk dillerinde ak tenli insanlar çoğu kez 'sarı çeçli' (sarı saçlı) olarak adlandırılırlar. Dolayısıyla Kıpçaklar'ın *sarı* kelimesinden gelen başka bir etnonim almaları şaşırtıcı değildir. "Batı Polovesleri eski Rus kaynaklarında k'un halkının önünde giden sarı halkın adını yansıtacak şekilde soroçintsami (sarışınlar) diye adlandırılırlardı. (Bilâhare bu ad Avrupalıların Müslümanlara verdikleri sarasin ismiyle yakınlaştı ve karıştı.)"[62]

Doğu Avrupa, Batı Sibirya, Kazakistan, Küçük, Orta ve Merkezî Asya, Afganistan, Doğu Türkistan ve Kuzeydoğu Hindistan'da yaşayan pek çok Türk grubu, mahalli özel etnonimlerinin yanı sıra kendilerini "ak çehreli", "sarışın" anlamına gelen daha yaygın bir etnonimle adlandırmışlardır. Bu tür etnonimler öncelikle *Ku-kiji, Kuman, Kumandı, K'uçak/Kafçak/Kıpçak* kelimelerinde görülmektedir.

Dikkat edilmesi gereken en önemli husus, bu kabilelerden her birinin kendi umumi etnik adının ne anlama geldiğini bildiği ve başka halklara kendilerini "ak çehreli", "sarı saçlı" olarak takdim ettikleridir. Yeri geldiğinde başka halklar da aynı "ak çehreli" etnomini kullanmışlardır. İ. G. Dobrodomov bu konuda şöyle yazıyor: "Kıpçaklar'ın değişik dillerde sarışın ve beyaz kökenli olduklarını gösteren kelimelerle tarif edildikleri uzun zamandır dikkat çekmektedir. Rusça *Poloves* (krş. *Polovıy*, eski Rusça: *Polovoy*); Çekce *plavci (plawcy, plauci, plawci)*; aynı yerden Macarca *palcz(ok)* ve Doğulu Slavyanlardan alınan: Almanca *Val(e)we(n)* (krş. Bugünkü Almanca *fahl* ve *fabl* "zayıf, solgun)", "kula" ve Slavyanca şeklin Latinize hali: *Falones, Phalagi*. Kelimenin bu anlamı Ermeni yazar Urfalı Matwey'in 1050/51 yılında yazdığı "Tarih"inin 75. babında kaydedilir ve *harteş* adlı (parlak, ak renkli, ak tenli) bir halktan bahsedilir.[63]

61 Dobromodov İ. G. *O polovetskix etnonimax*, s. 146; Nemeth, *Vengerskiye plemennıya nazvaniya*, s. 99.

62 Dobrodomov İ. G. *O polovetskix etnonimax*, s. 123.

63 Age., s. 108.

Bu bahsettiklerimizden de anlaşılıyor ki, Kıpçaklar kendilerini Rus, Polonyalı, Alman, Macar, İtalyan ve Ermeniler'e beyaz tenli insanlar olarak takdim etmişler ve bu halklar onlara kendi dillerinde "beyaz tenli" anlamına gelen kelimelerle hitap etmişlerdir. Keza onlar kendilerini Çinlilere ve Persler'e de 'beyaz tenli' olarak takdim etmişlerdir.[64]

Kıpçaklar'ın Araplar tarafından da "beyaz tenli" olarak tanımlanması bizim konumuz açısından oldukça önemlidir. Çünkü Araplar Kıpçaklar'a "Sakalibe" yani ak çehreli, parlak saçlı adını vermişlerdir.

Saklablar Slavyan olamazlar, çünkü Arap ve Pers seyyahlar onların Türkler'in bir kolu olduklarını kaydetmektedirler. Örneğin Ebû Hamid el-Garnati, Saklablar'ın ülkesinde halkı Türkler'e benzeyen, Türkçe konuşan ve hatta oku Türkler gibi atan Gur Kuman adlı bir şehri gezdiğini belirtmektedir.[65] Saklablar'ın Türkçe konuştukları Zeki Velidi Togan tarafından teyit edilmektedir.[66]

Demek ki Arap ve Pers kaynaklarında geçen *sakalibe* kelimesi *k'uman* veya *çıpçak* (k'uaçak)ın muadilidir ve Slavyanlar'a değil, Kıpçaklar'a işaret etmektedir.

§ 110. Slavyanlar Sakalibe miydiler?

Önde gelen Rus tarihçi ve Arabistlerden Barthold, Kraçkovsky ve Zahoder, Arap coğrafyacıların sık sık yanıldıklarını ve Saklablar'ı (Arabistlerin görüşüne göre Slavyanlar) Türk, Kırgız, Bulgar ve Hazarlar'la karıştırdıkları belirtmektedirler. Arapça sakalibe kelimesinden Slavyanları değil de Kıpçaklar anlaşılacaksa, o takdirde yanılgıya düşenler kesinlikle Arap ve Pers coğrafyacılar değil, bunların eserlerini inceleyen ve Sakalibe kelimesini "Slavyanlar" olarak çeviren Rus araştırmacılardır. Kelimenin "Kıpçak" olarak çevirilmesi tüm tezatları ortadan kaldırmaktadır.

64 Bartold, *Soçineniye*, s. 408.
65 Dobrodomov İ. G. *O polovetskix etnonimax*, s. 128.
66 Togan Z. V. *Umumi,* s. XXXIV.

Meseleyi daha da aydınlığa kavuşturmak ve sakalibe'nin Slavyanlar mı, yoksa Kıpçaklar mı olduğunu kesinleştirmek için B. N. Zahoder'in "Doğu Avrupa'yla İlgili Hazar Bilgileri" adlı eserinin ikinci cildinde sakalibe hakkında topladığı bilgileri aktaralım. Metinde geçen Slavyanlar kelimesi hareket noktamızı oluşturan Saklab (Sakalibe) sözcüğüyle tarafımızdan değiştirilmiştir.

1) "Peçenekler'den Sakalibe'ye kadar on günlük yoldur. Yol, ormanlık bölgeden ve kötü arazilerden geçer. Saklablar kalabalık bir halktır. Ormanlar içindeki vadilerde yaşarlar. Saklablar'ın V.b.nit adında bir şehri vardır."[67] Sakalibe'nin bu tür yerleşim tarzını hem Kıpçaklar'a, hem de Slavyanlar'a atfetmek mümkün. Şehir adı farklı şekillerde verilmektedir: واى Va.i -, وابنيت Vabnit -, وانتيت Vantit - . Bu şekilde şehir adının Slavyan diliyle çözülmesi mümkün değildir. Bu yüzden bundan sonra söz konusu şehir adını Türkçe bir kelime olarak okumayı denemek kaçınılmazdır. İkinci şehrin adı Hurdab veya Hudud da (Slavyancayla) çözülememiştir. Kelimenin ifade ettiği anlama gelince, bu, bazı Sakalibe'nin Ruslar'ın topraklarına sokuldukları veya başka bir ifadeyle Kıpçaklar'ın bir takım dış faaliyetler için sık sık Ruslar'ın topraklarına gittikleri anlamındadır ve buralarda o sıralar başka Slavyanlar henüz yoktu.

2) "Saklablar nar yerine bal kullanılır. Onlarda arıcılık gelişmiştir."[68] Arıcılık, hem Slavyanlar hem de Kıpçaklar için geçerli bir meslektir. Ancak doğulu coğrafyacıların ifadelerinin muhtevası Sakalibe'nin Kıpçaklar olduğunu düşünmemize imkan tanımaktadır. Örneğin Saklablar, baldan "sücüv adını verdikleri" bir içecek hazırlamaktaydılar.[69]

D. A. Chwolson السج şeklinde yazılan kelimeyi tahlil ederken Hırvatça *ulisce* kelimesiyle izah etmeyi denemiş, Kovalevsky ve Zahoder ise "*sotı*" sözcüğüyle izahı tercih etmişlerdir.[70] Halbuki bu, Türkçe *sucı* (sece/tüçe) kelimesidir ve eski Türkçe metinlerde "şa-

67 Zahoder, *Kaspiyskiy svod*, s. 109.
68 Age., s. 110.
69 Kovalevsky, *Kniga Ahmeda*, s. 132.
70 Zahoder, age., s. 110-111.

rap" veya "şerbet" anlamında kullanılır ki, günümüzde de Tatarca ve Başkurtcada da "tatlı" ve "aşırı tatlı" anlamında hâlâ kullanılır.

3) "Müslümanlarda nasıl koyun çoksa, Saklablar'ın da bol miktarda domuzları vardır."[71] Zahoder, burada "Müslümanlar" kelimesini ilave etmek suretiyle metni bilinçli bir şekilde tashih etmiştir. Halbuki Saklablar'ın hem koyun, hem de domuz sürüleri olduğu söylenmektedir. Kıpçaklar'ın ilk zamanlar domuz ve koyun yetiştirdikleri bilinmektedir. Hristiyan Kıpçaklar bu geleneği sürdürmüş, ama Müslüman olanları tabii olarak domuz yetiştirmekten vazgeçmişlerdir.

4) "Saklablar'dan biri öldüğünde, cesedi yakarlar; müteveffa ile birlikte hanımını da ateşe atarlar, bu sırada ölü yemeği verir ve eğlenirler."[72] Bilindiği gibi Türk dilli olduklarından kimsenin şüphe etmediği Guzlar ve Burtaslar'ın bir kısmı da ölülerini yakarlardı.

5) "Saklablar ateşe (veya boğaya) taparlar."[73] Her nedense Zahoder burada Saklablar'ın da putperest olduğunu kaydetmiştir. Tüm bunlar Saklablar'ı Kıpçaklar'a Slavyanlar'dan daha çok yoklaştırmaktadır.

6)) "Saklablar darı ekerler; hasat zamanı geldiğinde tohumu elekten geçirerek, başlarını göğe çevirip dua ederler."[74] Kıpçaklar da Slavyanlar da böyle yapmış olabilirler. Ama başını göğe (Tenri) çevirip dua etme keyfiyeti Saklablar'ı Kıpçaklar'a yaklaştırmaktadır.

7) Saklablar'ın değişik türde müzik âletleri vardır: Lavta, tambur ve kaval."[75] Bu bilgiye göre Saklablar'ı hem Kıpçaklar'la, hem de Slavyanlar'la ilişkilendirmek mümkündür.

8) "Saklablar'ın yük hayvanları ve atları azdır; gömlek (işlik) giyer ve sahtiyen çizmeler kullanırlar. Silahları mızrak, kalkan, harbe, kılıç ve yelmedir: ... Saklablar'ın reisinin içeceği kısrak sütü (kımız)dür..."[76] Kıpçaklar da diğer tüm Türkler gibi daha ziyade binek

71 Age., s. 112.
72 Age., s. 112.
73 Age., s. 114.
74 Age., s. 115.
75 Age., s. 116.
76 Age., s. 119.

atı besledikleri için, yük taşımak için hayvanları azdı. Sahtiyen çizme Türk-Bulgarlar'da bilinmekteydi, fakat Kıpçaklar'da daha yaygın olan "kımız" adı Türkler'in milli içeceğidir. Saklablar'ın reisine *subanıç* (سوبانج) ve *suic* (سويج) denirdi. Türkçe suçi. Buradaki *su* ordu, *-çı* ise meslek ekidir. 'Ordu komutanı' anlamındaki subaşının Arap harfleriyle tahrif edilerek yazılmış olması da muhtemeldir.

Bazı Rus Arabistler سويج ملك kelimesini سويتبلك şeklinde okumayı tercih etmek suretiyle Saklablar'ın reisinin Slavyanlar'ın önderi Svyatopolk olduğunu ispat etmeye çalışmışlardır. Fakat Zahoder'in kaydettiği gibi, ملك kelimesi melik 'kral'dır ve bir bütün halinde *suçı melik* "başbuğ" anlamındadır. Burada Saklablar'la ilgili bir toponim olarak verilen başka sözcükler, Kıpçakça esas alınarak ilave araştırmalar yapılmasını gerektirmektedir.

9) "Saklablar, kışın kendilerini aşırı soğuktan [veya Macarlar'ın saldırılarından] koruyan yeraltı damları yaparlar."[77] Zahador'in verdiği bu tarafsız anlam, Saklablar'ın etnik mensubiyetini belirleme imkanı tanımamaktadır. Fakat metnin ileriki kısımlarında Kıpçaklar'da ve günümüzde Batı Türkleri'nde (Türkidekiler'de) mevcut olan eski hamamlardan bahsedilmektedir.

10) "Saklab hükümdarı halktan vergi toplar."[78] Bu bilgiye istinaden Saklablar'ın etnik mensubiyetini belirlemek mümkün değildir.

11) "Saklablar hırsızlığı ve zinayı çok katı şekilde cezalandırırlar."[79] İbni Fadlan'ın verdiği bilgilere göre bu âdet Bulgar-Saklablar yani umumen Kıpçaklar ve kısmen Bulgarlar için varittir.

Zahoder'in burada muhtemelen tüm doğulu coğrafyacıların anlattıklarını tam olarak aktırdığını var saymak gerekir. Sadece Saklablar'ın Kıpçaklar olduğu hükmünü çıkarma imkanı sağlayan verileri görmezlikten gelmiştir. Elbette ki Zahoder İbni Fadlan'a göre Bulgarlar'ın Saklab halkına mensup olduklarını zikredemezdi; ama o, bu gerçeği kendine göre güya İbni Fadlan'ın Bulgarlar'la Saklablar'ı yani "Slavyanlar"ı birbirine karıştırdığı savıyla geçiştirmiştir.

77 Age., s. 121.
78 Age., s. 124.
79 Aynı yerde.

Daha önce belirttiğimiz gibi, İbni Fadlan, Almas Şilki'yi Saklablar'ın hükümdarı olarak göstermektedir. Muhtemelen Almas, Bulgar kabilelerinden birine mensuptu ve bu yüzden Bulgar hükümdarı olarak da adlandırılıyordu. Saklablar'ın Orta İdil civarındaki yurtlarının daha sonraları Bulgar Devleti olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Saklab kelimesinin beyaz tenli Türkler anlamına geldiği şeklindeki görüşün henüz 1939 yılında Zeki Velidi Togan tarafından belirtilmiş olduğunu da kaydetmek gerekir.[80] Fakat onun görüşü A. P. Kovalevsky tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir.[81] Barthold, Saklablar'ın kesinlikle sarı saçlı olduklarını, ancak "belirleyici fizikî özelliklerine rağmen Saklablar'ın Yafet (Yafes)in torunları olarak Türkler'le bütünleştirildiğini" kaydetmektedir.[82] Ebû Hamid el-Garnati, 1150 yılında Bulgarya'dan Macaristan'a yaptığı yolculuk sırasında, halkı Türk kılıklı ve Türk dilli olan, oku Türkler gibi atan *Gur Kuman* adlı bir Saklab şehrine uğradığını yazmaktadır. Artık Saklablar'ın kim olduğunu söylemek ayrı bir fazlalık olacaktır.

Demek ki Saklablar Kıpçaklar'dır ve sakalibe sözcüğü Türkçe Kıpçak kelimesinin başka dildeki söylenişinden ibarettir.

Bazıları, resmi Türkolojide Kıpçaklar'ın Asya'dan Doğu Avrupa'ya geçişlerinin güya yalnızca XI. Yüzyılda olduğunu belirterek bu hükme itiraz edebilirler; ama Arap ve Pers coğrafyacıları Saklablar'ı henüz VIII. Yüzyılda biliyorlardı. Gerçekten de birçok Türkolog, akla sığmayacak şekilde ilk Türkler'in Hun adı altında Doğu Avrupa'ya yalnızca IV. Yüzyılda geldiklerini, aradan bir yüz yıl geçtikten sonra tarihten silindiklerini, onların yerini ise Asyadan muhaceret eden Avarlar'ın aldığını, Avarlar'ın tarihten silinmesi üzerine yerlerini Asya'dan gelen Türkler'in aldığını, bilahare VII. Yüzyılda bunların yerine Hazarlar'ın geçtiğini, VIII. Yüzyılda ise Peçenekler'in ortaya çıktıklarını... ileri sürüyorlar. Kıpçaklar güya Doğu Avrupa'ya yalnızca XI. Yüzyılda gelmişler. Siz onları benim külahıma anlatın! Türk dilli kabileler Doğu Avrupa'da daha Kimmerler, İskitler ve Sarmatlar zamanında yaşıyorlardı ve hâlâ da yaşamaya devam etmektedirler. Bu bölgede halklar birbirinin yerini almamış, sadece etnik adlar yer değiştirmiştir. Bilindiği gibi tarihin değişik dönemlerinde çoğunluğu Türk olan hakim kabileler arasında bir o kabilenin, bir bu kabilenin adı öne çıkmıştır. Türkler'in umumi etno-

80 Togan, *Umumi*, s. XXXIV.
81 Kovalevsky, *Kniga Ahmeda*, s. 80.
82 Bartold, *Soçeniniye*, s. 870.

nim değiştirmesi de buradan kaynaklanmaktadır.

Kıpçaklar'ın (Arapçasıyla Sakalibe'nin) izleri tarihin çok daha eski derinliklerinde bulunmuştur. Örneğin Komançi adana Amerikalı Kızılderililer arasında rastlıyoruz.[83] Eğer Amerikalı Kızılderililerin atalarının bu kıtaya 20-30 bin yıl önce geldikleri göz önünde bulundurulursa, bu etnonimin Amerika'ya o zamanlar getirilmiş olduğunu teyit için mesnedimiz var demektir. Dolayısıyla koman/komançi etnoninimi bundan 30-20 bin yıl önce de Asya'da vardı.

Çin kaynakları, M. Ö. III. Yüzyılda Türkçe konuşan Yüeçiler'den söz etmektedir. M. İ. Artamonov'a göre Kıpçaklar hakkında ilk bilgi budur.[84] Bize göre ise Yüeçi, Kukiji'nin (beyaz tenlinin) Çince söyleniş şeklidir.

Çin kaynaklarına göre henüz Milat öncesinde Altay dağlarında Hunlar, kuzey kesiminde ise *So* halkı yaşıyordu. Bunlar daha sonra dört kabileye bölündüler: K'uman veya K'uban, Kırgız, Çu-kişi ve Türk.[85]

Bazı bilim adamlarına göre Kıpçak (Kıbçak, Kıfçak) etnonimi, muhtemelen Çincede *Sarir*'in (sari ir 'sarı insanlar') kısaltması olarak geçen ve o döneme kadar Sir etnik adıyla tanınan bir halkı tanımlamak için VIII. Yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Tonyukuk (726) kitabesinde hakim kabileler olarak Türkler ve Sir'lerden söz edilmektedir. Eletmiş Bilga-kağan'ın Şine Usu'daki kitabesinde (780) ise hakim kabile adı olarak Türk ve Kıbçak etnonimleri geçmektedir.[86] Önemle kaydetmek gerekir ki, VIII. Yüzyılda oluşturulan ilk Arapça Türk kabileleri listesinde *hıfçak/kıbçak* etnonimi zikredilmektedir. Ancak daha sonraları Arap ve Pers coğrafyacılarının eserlerinde *Kıbçak/(k'uçak)* etnonimi yerine onun Arapçadaki anlamını gösteren *Saklab* kelimesi yer almakta; yalnızca XI. Yüzyıldan itibaren Kıpçak etnonimi görünmekte ve *Deşt-i Guz* ibaresi yerini *Deşt-i Kıpçak*'a bırakmaktadır.[87] Resmi tarih bilimi, dolayısıyla Rus ve Batı Avrupalı Türkologlar, Polovesler'in (kendi deyişleriyle Ku-kiji, Kuman, K'uçak) ortaya çıkışı ve kökeni konusunu güya Türkler'in Uzak Doğu'dan Batı Asya ve Doğu Avrupa'ya doğru hareketlenmeleri görüşüyle ilintilendirmektedirler.[88] Bu tamamıyla yanlış bir görüştür, çünkü böyle bir hareket yoktu. Zira Türkler, tarih boyunca diğer halkların

83 Main Reid, *Vsadnix bez golovı*, s. 162.
84 Artamonov M. İ. *İstoriya Hazar*, s. 420.
85 Aristov N. A. *Zametki ob etniçeskom*, s. S. 279-280; Zakiyev, *Tatar halkı*, s. 155-162.
86 Klyaştorny S. G., *Kipçaki v runiçeskix pamyatnikax*, s. 160.
87 Bartold, Soçineniye, s. 395.
88 Age., s. 393.

atalarıyla birlikte Batı ve Doğu Avrupa, Küçük, Orta ve Merkezî Asya'da, Batı Asya ve Uzak Doğuda yani tarihin kaydettiği zamanlarda bilindikleri bölgelerde, ana hatları itibariyle şimdi yaşadıkları topraklarda yaşıyorlardı. Kumanlar'ın (Kum, Kun) Batı Avrupada Milattan önce de yaşıyor oldukları meselesine gelince, Etrüskler'de Kum (bilâhare Macaristan'da Kuman) ile Makedonya'daki Kumanovo şehrinin Milat öncesindeki mevcudiyetleri buna delalet etmektedir.

Demek ki Kıpçaklar (Kukiji, Kuman, Sar, Sir) en eski zamanlardan beri kendilerini beyaz tenli, parlak sarı saçlı insanlar anlamına gelen etnik adla takdim etmiş; bu yüzden de komşuları onları beyaz tenli anlamına gelen kelimelerle zikretmişlerdir: Slavyanlar *Poloves*, Araplar ve Persler *Sakalibe*, Ermeniler *Harteş* vs.

Kıpçak (Kuman, Kukiji) daha yaygın bir etnonimdi. Kıpçaklar'ın bünyesinde irili ufaklı halklar ve kabileler, Doğulu coğrafyacıların tabiriyle Kırgızlar, Hunlar, Bulgarlar, Hazarlar vb.leri yer alıyordu. İbni Fadlan'ın verdiği bilgilere göre Orta İdil'de Sakalibe (Kıpçaklar'ın) bünyesinde Bulgarlar, Barancarlar, Suarlar, Suaslar, Skiller (Skidı/İskitler) ve Hazarlar bulunuyordu.

Şu halde Bulgarlar, Kıpçak kabilelerinden biridir ve bu yüzden Araplar onlara Sakalibe diyorlardı. "Ahmed ibn Fadlan Risalesi"nin objektif bir analizi de buna şahit etmektedir.

§ 111. Bulgar dilinin özellikleri

Önceki bölümlerde anlatılanlardan Türk dillerinin mevcut tasnif sistemini yeniden gözden geçirme gerekliliği bariz bir şekilde görülmektedir. Bilindiği gibi günümüzdeki mevcut tasnif sistemlerinin tamamında ısrarlı bir şekilde dönüşümlü bir dil olarak gösterilmekte ve bu yüzden diğer Türk z-dillerinden ayrıldığı belirtilmektedir. Örneğin A. N. Samoyloviç ve N. N. Poppe, vaktiyle tüm Türk dillerini iki grupta toplamışlardı: 1) Eski Bulgarca ve şimdiki Çuvaşçayı içine alan r-dilleri ve 2) dünyadaki diğer tüm Türk dillerini içine alan z-dilleri. Günümüzde çağdaş Türkologların (Baskakov, Menges, Bentzing, Tekin vs.) tamamı bu dilleri Oğuz, Kıpçak ve Karluk grubu olarak taksimlemeyi uygun görmekte, ama Bulgarcayı yine de rotasizmli diller grubuna sokmaktadırlar. Menges'in tasnifine göre eski Bulgarca ve bugünkü Çuvaşça, rotasizm ve lambdaizm özelliklerinden dolayı 6. veya "F" grubu dilleri içine girmektedir. Günümüzde genel kabul gören sistemleri geçerli sayan N. A. Baskakov'un tas-

nifine göre ise bu diller de kendi içinde tekrar Oğuz, Kıpçak ve Karluk grupları olarak bölünmekte, fakat ayrıca dördüncü bir gruba (Baskakov'un numaralandırmasıyla birinci gruba) da bölünmektedir ki, "Bulgar grubu" denilen bu r-dillerine eski Bulgarca, eski Hazarca ve bugünkü Çuvaşça girmektedir.[89] Ne var ki, belirtildiği gibi Bulgar dili dönüşümlü bir dil değil, aksine umumi Türk z-dili olduğu için, bu yeni tasnifte tabii olarak dördüncü gruptan çıkarak Oğuz ve Kıpçak z-dilleri grubuna dahil olmaktadır.

Dördüncü veya r-dilleri grubuna gelince, Bulgarca ve Hazarcayı bir kenara ayırdıktan sonra bu grupta sadece Çuvaşça kalmaktadır. Türk dilleri ailesi içinde başka bir dönüşümlü dil yoktu ve yoktur. Vakıa, ortak Türk dilli Hazarlar arasında Moğol ve Türk dilli kabilelerin karışımı sonucunda teşekkül eden Çuvaş dilli Hazarlar'ın var olduğu şeklinde görüşler de mevcuttur. Eğer birkaç dilde, örneğin Karaimce, Azerbaycanca ve Kazan Tatarcasında, arada sırada bir epizot teşkil edecek şekilde dönüşümlü bazı kelimelere rastlanıyorsa, bunları Fin-Ugor dilinin, yahut Çuvaşça z-dilinin etkisinin veya kendine özgü rotasizm ve lambdaizm özellikleri bulunan Moğol dilleriyle temasların bir sonucu olarak görmek gerekir. Fakat Türk dillerinin istisnasız tamamı başından beri ***z*-diliydi** ve bugün de öyledir.

Netice-i kelam, İdil Bulgarları, lengüistik ve etnolojik özellikleri itibariyle Çuvaş dilli değil, ortak Türk dilliydiler. Bu tespit, İdil-Ural bölgesinin Türk dilli kabilelerinin etnik tarihinde Çuvaşlar'ın oynadıkları rolü küçümsemek değildir. Bünyelerinde diğer Türk dilli kabilelerin ve İdil Bulgaryası'nın dili Türkleşmiş başka kabilelerinin yer aldığı İdil Bulgarları, bugünkü Bulgar-Tatarlar'ın temel taşıdırlar. Çuvaşlar yani başlangıçta Fin-Ugorca (eski Mari dili) konuşan sabık Vedalar, ortak Türk dilli Suaslar (Kazan Tatarlar'ın atalarından biri) ile kaynaşmış, onlar arasında yarıya yakın kısmı asimile olmuş ve Çuvaş şekline dönüşen *Suas* etnonimini onlardan ödünç almışlardır. Bu yüzdendir ki, Çuvaşlar'ın ve Bulgar-Tatarlar'ın eski komşuları yani Mariler Bulgar-Tatarlar'ı *Suas*, Çuvaşlar'ı Suaslamari olarak çağırırlar.

89 Baskakov, *Vvedeniye v izuçeniye*, s. 231.

IV. BULGAR-TATAR DEVLETİNİN DOĞUŞU VE YÜKSELİŞİ

§ 112. Giriş

Daha sonraları şimdiki Tatar ulusu olarak gelişen eski İdil Bulgar halkını teşkil eden kabile ve kabile federasyonlar yukarıda anlatılmıştı. Eski halkların şekillenişi genillikle eski devletlerin oluşumlarıyla bağlantılıdır. Bizim tarihimizde de böyle olmuştur. Eski İdil-Bulgar halkı, Türk ve Türk dilli kabilelerin, kabile federasyonlarının kadim İdil Bulgar Devleti bünyesinde konsolidasyonu sonucunda oluşmuştur. Bulgar Devleti, sadece gayr-ı Türk devletlerin değil, diğer Türk devletlerinin zengin tecrübelerinden faydalanmak suretiyle İdil-Ural ve Kuzey Kafkasya'da geniş coğrafya üzerinde IX. Yüzyılda kurulmuş; hegemonya sahasını Batı Sibirya topraklarına kadar yaymıştı.

Bilim adamları, ilk eski devletlerin şekilleniş tarihini Milattan önce IV-III. Binyıla, Eski Mısır, Eski Çin ve Mezopotamya'da devletlerin oluşum dönemlerine bağlamaktadırlar.[1] Eski devletlerin teşekkül döneminde Türkler bir kenara çekilip seyretmediler. Devletler tarihi ve hukuku uzmanı Sadri Maksadu Arsal, uygarlık tarihinde Türkler kadar bol devlet kuran başka bir halk olmadığını kaydetmektedir. Çünkü Türkler, Asya, Avrupa ve Afrika'nın değişik yörelerinde devletler kurmuşlardır. Mezopotamya'da ilk devlet, Türk dilli oldukları daha önce ispat edilen Sümerler tarafından kuruldu.[2] İleriki sayfalarda bu konu üzerinde etraflıca duracağız. Ama şimdi Bulgar-Tatarlar'ın etnik kökenini daha vazıh hale getirmek için İdil Bulgar Devleti'nin karmaşık şekillenme meselelerini irdeleyeceğiz. Bu

1 Büyük Sovyet Ansk. , 7/177.
2 Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 1071.

arada, söz konusu bölgelerde, Bulgarlar'ın ataları ve bizzat Bulgarlar'la etnik, siyasî, iktisadî ve kültürel temaslar kuran önceki Türk devletlerinin kuruluş tecrübeleri üzerinde durmamak olmaz.

Bundan başka, İdil Bulgar Devleti'nin zuhurundan önce İdil-Ural civarındaki kabile ve kabile federasyonlarının, Bulgarlar'dan önce şekillenen diğer devletlerin tebaalığında bulunma tecrübelerine sahip olduklarını göz önünde bulundurmak gerekir. Erken Bulgarlar, Orta Asyada ve Kubrat'ın Büyük Bolgarya'sında Balgar ve Balhar'ı kurma tecrübeleri yaşamış, kendi devletleri olan birçok halkla yakın temasta bulunmuşlardı. Dolayısıyla Bulgarlar ve ataları, İdil-Ural civarında başka devletler kurarak, bunlar vasıtasıyla Batı Sibirya ve Kuzey Kafkasya'da geniş toprakları yönetme tecrübesinden faydalanabilmişlerdi.

Eski belgelerden İdil-Ural civarındaki kabile ve kabile federasyonlarının Orta, Ön Asya, Batı Sibirya, Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz kabileleriyle yakın temas halinde bulundukları bilinmektedir. Henüz mezolitik çağlarda (M.Ö. X-IV. Binyıllar) bu bölgelerde insanlar birbirleriyle temasa geçmiş, savaşlar sonunda tabii olarak zorunlu bir şekilde kaynaşmışlardır.

Tüm bu söylenenler arkeolojik kazıların sonuçlarıyla teyit edilmektedir. Örneğin arkeolog G. F. Korobova "Orta Asya ve Kazakistan'ın Mezolit Dönemi" adlı genelleştirilmiş makalesinde Doğu Avrupa, Batı Sibirya ve Orta Asya'nın mezolitik kültürlerinin neredeyse tamamıyla aynı oldukları, sadece bazı varyantlar içerdikleri sonucuna varmıştır. Ona göre mezolitik kültür döneminin Hazar civarı ve Kafkasya kabileleri, Ön Asya kabileleriyle sıkı kültürel temaslar kurmuşlardı.[3]

Bu bağlamda Kuzey Karadeniz civarındaki erken Bulgarlar da Büyük Bolgarya'nın kuruluşu sırasında, devletin banisi Kubrat'ı bakıp eğiten Bizans'ın ve Bospor Devleti'nin tecrübesinden faydalanmışlar; Hazar üzerinden Kafkas-ötesi ve Ön Asya devletleriyle yakın temasta bulunmuşlardır.

3 Korobova G. F. Mezolit Sredney Azii i Kazakistana/*Mezolit SSSR*, s. 152-154; Laypanov-Miziyev, *Proisxojdeniye tyurkskix narodov*, s. 19.

İdil-Bulgar halklarının diğer ataları, İdil Bulgarları'nın ortaya çıkışından çok daha önce Türk ve gayr-ı Türk devletlerin geliştiği Batı Sibirya ve Orta Asya'daki kabileler, kabile federasyonları ve halklarla yakın ilişki içindeydiler. Ortaya çıkışı ve gelişim açısından bölge devletleri tam olarak ve eşit şekilde araştırılmış değildir. Örneğin İdil-Ural bölgesi bu yönden çok az incelenmiştir. Geleneksel tarih biliminde M. Ö. VIII-III. Yüzyıllarda Pers dilli Osetinler'e atfedilen İskit Devleti'nin bir kısmının burada bulunduğu muğlak bir şekilde belirtilir. Daha sonraları Sarmat (M. Ö. III-I. Yüzyıl) ve Alan (I-III. Yüzyıl) dönemlerinin incelenmesi sürecinde İdil-Ural bölgesi hemen hemen hiç gözden geçirilmez. Aksine bölgeden yalnızca IV. Yüzyıldan itibaren Hunlar, bilâhare Türkler, Avarlar, Alan ve Hazarlar'ın tetkiki bağlamında söz edilmektedir.

Batı Sibirya, Ob ve Yenisey nehirleri arası, İdil-Ural çevresiyle etnik, ekonomik ve kültürel temasları olan Türk Kangaras Devleti'nin ortaya çıkış, yükseliş ve düşüşünün incelenmesi münasebetiyle tarihe geçmiştir.

Kuzey Karadeniz civarı ve Kafkaslar, etnogenez boyutunda Yunanlılar'ın Karadeniz civarını kolonileştirmesi ve M. Ö. V. Yüzyılda Grek şehirlerinin Kerçen (Khersones) ve Taman Yarımadası'yla birleşmesi sonucunda şekillenenen Bospor Devleti'nin tetkiki münasebetiyle incelenmiştir.

En eski dönemlerde İdil-Ural bölgesiyle yakın temasları olan devletlerin kurulduğu bölgenin kılı kırk yararcasına incelendiği tek yer, Ön ve Orta Asya'dır. Buralarda öncelikle Kafkaslar ve İdil-Ural civarıyla temasları bulunan Hint-İran, Greko-Makedonya, Sami dilli Akkad-Asuri devletlerinin izlerini bulma gayretindeki Hint-Avrupacı tarihçilerin üzerinde detaylı olarak durdukları bölge de burasıdır. İdil Bulgarları, devletlerinin kuruluş aşamasında ve devlet teşkilatlanmasında, sadece sözü edilen ülkelerin değil, ticari ilişkiler kurdukları ve geliştirdikleri devletlerin tecrübelerinden yararlanmışlar; ama bunun yanında teşekkül eden yerli Biarm, Macgar, Başkurt, Burtas ve yoğun olarak erken Bulgar/Bolgar devletçiliğinden de faydalanmışlardır.

Mutlaka göz önünde bulundurmak gerekir ki, Türk devletleriyle ilgili parağraflarda, onların ekonomik, siyasi ve kültürel problemleri ve bunların gelişimi üzerinde değil, bilhassa bu devletlerde hükmeden halkların etnogenetik özellikleri ve onların Bulgarlar'ın ataları ve erken Bulgarlar'la olan etnogenetik ilişkilerinin izleri üzerinde duracağız.

Bulgarlar'ın Atalarıyla İlişkileri Bulunan Eski Türk Devletleri

§ 113. Ön Asya'daki devletler ve onların Bulgarlar'ın atalarıyla olan ilişkilerinin izleri

Tarih biliminde kölecilik sistemine dayalı devletlerin M. Ö. IV-III. Binyıla ait olduğu kabul edilmiştir. Bu tarihlerde Eski Mısır, Eski Çin ve Ön Asya'da Mezopotamya'da (Dicle ve Fırat nehirleri arasında) devletler kurulmuştur.

Bu kurulan devletler arasında burada bizi ilgilendireni Güney Mezopotamya'da şimdiki Irak'ın güney kesiminde kurulan Sümer Devleti ilgilendirmektedir. İ. M. Diyakonov'un teklifine göre, M. Ö. III. Binyıl sonlarından önce kurulan devletlerin en başında gelen Sümer Devleti'nin ahalisi, geniş ölçüde Sümerler'den ve bir miktar da Doğulu Samiler yani Akkadlar'dan oluşmaktadır. Bu Akkadlar, M. Ö. 2400 yılları civarında Akkad şehrini kurmuş, bu yüzden de Sümer Devleti'nin kuzey bölgeleri o tarihten itibaren Akkad olarak adlandırılmıştır. Akkadlar'ın Sümer Devleti içinde güçlenmeleri sebebiyle iktidar Sümerler'den onların eline geçmiştir. Bu Sami dilli (Babil-Asuri) Akkadlar, III. Binyıl başlarında dağlı Gutiler tarafından itaat altına alındılar. Kısa süren Guti hakimiyetinden sonra, M. Ö. II. Binyıl başlarında yine M. Ö. 539'a kadar bağımsızlığını muhafaza eden Babil Devleti kuruldu. Bunun sonucunda şimdi Irak topraklarında daha eski Asuri devleti yeniden güçlendi, ama kısa süre sünra iktidar yeniden Babilliler ve Medler'in eline geçti.

Demek ki, M. Ö. IV-II. Binyılda Güney Mezopotamya'da değişik dilli kabileler yaşıyorlardı ve bunlardan bazen birileri, bazen diğerleri üstün geliyor, iktidar birinin elinden çıkıp öbürüne geçiyordu. Örneğin iktidar önce Sumerler'in, ardından Akkadlar'ın, Gutiler'in, daha sonra Babilliler'in ve en son olarak Asuriler'in eline geçmiştir. Hakim halklar değiştikçe devletin adı da değişiyordu. Ne var ki bu devletlerin halkları değişmediği için, maddi ve manevi kültür gelişiyor, özel değişimlere maruz kalmıyordu. Sırf bu yüzden söz konusu devletlerin (Sümer, Akkad, Babil ve Asuri) kültürleri, tarih literatüründe tek tip Babil-Asuri kültür gelişimi olarak değerlendirilmektedir.

Ön Asya devletlerinin sistemlerini anlatmak için, Sümerler döneminde bölgenin daha doğusunda ve doğusundaki İran Körfezi'nde Sümerler'le yakın temasta bulunan Elam Devleti'nin ortaya çıkışını zikretmek gerekir. Bu Elam Devleti de M. Ö. VI. Yüzyılda önce Medler, daha sonra Persler tarafından fethedilmiştir.

Ön Asya'da geçmiş dönemlerde Urartu ve Med devletleri de vardı. M. Ö. IX. Yüzyılda Asuriler'in kuzeyinde Urartu (öz adı: Biaynili, İncil'deki adı Ararat Krallığı, Asurice adı- Urartu) devleti şekillenmişti. M. Ö. VI. Yüzyılda Urartu Devleti, Medler tarafından Asuriler'in ardından yutuldu ve onun bünyesine karıştı. Med Devleti, M. Ö. IX. Yüzyılda İran'ın kuzeybatı dağlık bölgelerinde kurulmuştu ve eski Ön Asya tarihinde siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan önemli bir yer işgal ediyordu. Miladi IV. Yüzyıldaki Ön Medya'da (Atropaten'de) Zürdüştizmin kutsal kitabı "Avesta" tanzim edildi.

Geleneksel tarih biliminde, kadimki Ön Asya halkları arasında ve hatta XI. Yüzyıldan önce, güya Türkler hiç yokmuş gibi düşünülür; ama bu görüş, tarihî gerçeklikle kesinlikle bağdaşmamaktadır.

Bilim adamları, Sümer, Akkad, Asuri, Urartu ve diğer halkların tarihlerini inceleyerek, henüz M. Ö. III. Binyılda Mezopotomya'da ülkelerinin adı *Subarta/Subartu* olan Subarlar'ın yaşadıkları hükmüne varmışlardır. Subar etnonimi, *sub* 'su, nehir' ve *ar* 'insanlar, erkekler' – ki tek başına Türkçe etnonim olarak kullanılmıştır, - kelimelerinden oluşan saf Türkçe bir kelimedir. Bu katışık *Subar* etnonimi

'nehir insanları' veya 'nehir totemli insanlar' anlamındadır. Ön Asya'daki değişik lehçelerde bu etnonim farklı şekillerde kullanılmıştır: *subar/sumar/samar/sümer/şumer*.

Eski Yakın Doğu tarihi araştırmacılarından Yuli Zablotska'ya göre Dicle nehri sahilinde M.Ö. VI. Binyılda Samarra adında bir şehrin bulunduğu zikredilmektedir. Bu isim, bize göre, o bölgede daha o zamanlar Subarlar'ın yaşadıklarının bir delilidir.[4]

Sümerler, henüz devlet kurma aşamasında Subarlar ve Kangarlar'dan müteşekkillerdi. Akkadlar bu halka Sümer diyorlardı, ama çivi yazılı tabletlerin şahitliğine bakacak olursak, halk kendini Kungur/Kangar/Kingir olarak takdim ediyordu.[5] Subar/Sümer etnonimlerinin etimolojisi üzerinde daha önce durulmuştu. Kangar etnonimine gelince, o da *kang/kañ* 'baba, ebeveyn' ve *ar* 'insanlar, erkekler' öğelerinden oluşmaktadır. Daha aşağıda Persler'in Avesta'da eski Harezmliler'e de Kang dedikleri ve kelimenin sonuna Farsça çoğul eki –ha (Kangha) ilave ettiklerini göreceğiz. Bundan başka bu etnonimin değişik fonetik varyantları olan *Kangar/Kungur* daima Türkler ve münferiden Peçenekler için kullanılmıştır.

§ 28'de bilim adamlarının Şümer (Kangar) dilinde pek çok Türkçe kelime bulduklarını belirtmiştik. Çivi yazılı Sümerce metinlerde rastlanan bol miktardaki Türkçe kelimelerden hareketle, iki Türkçe etnonimden (Sümer, Kangar), Sümer-Kangarlar'ın Türk oldukları, devletlerini kurmadan çok uzun süre önce Mezopotamya'nın güney kesimine yerleştikleri, daha sonra devletlerini kurarak çivi yazılı alfabe sistemini hazırladıkları; ancak, Türk dünyasının kenar bir bölgesinde kaldıkları için burada tedricî surette Akkadlar arasında asimile oldukları, belli bir kesiminin Orta Asya'ya giderek Türk dilli akrabaları Harezmliler'le birlikte yaşamaya başladıkları sonucuna varabiliriz.

Sümer-Kangar çivi yazısını Akkadlar, Babilliler, Asuriler onlardan ödünç almışlar ve bu yazı önemli bir rol oynamıştır. Öyle ki bi-

4 Zablotska Yu., age., s.
5 Agasıoğlu, *Azer halgı*, s. 156-162; Gallyamov S. "Ural Batır"ga 4 ming il, s. 11-39.

lim adamları Sümer, Akkad, Babil ve Asuri kültürünün gelişimini tek tip büyük bir kültürün gelişim aşaması olarak görmektedirler.

Subar/Sümer – Kangar/Kungurlar'ın dışında Ön Asya'da Türk dilli halklar olarak *Turuka, Guti, Koman*lar da vardı ve Medler arasında Türk dilli kabileler önemli bir yer işgal ediyorlardı.

Türkologların teklifine göre, kısa bir süre Akkadlar'ı hakimiyet altına alan dağlı Guti/Kutiler de Türk dilliydiler.[6] Guti/Kuti etnik adının da Türkçe *kut* kelimesinden geldiğini kaydetmek gerekir.

Hiçbir Türkologun Turuka ve Komanlar'ın Türk dilli oldukları konusunda şüphesi yok.

Medler, Her ne kadar IX. Yüzyıldan sonraki dönemlere ait kaynaklarda Pers dilli olarak gösteriliyorsa da, İran'ın kuzeybatı dağlık bölgelerinde hakimiyeti ele geçirmelerinden önce muhtemelen Sümerler'le yan yana yaşıyorlardı. Çünkü birçok emareye istinaden aralarında Türk kabileleri de vardı. İşte, Atropaten (Küçük Asya)nın yerli kabileleriyle birlikte Medler'in bir kısmını oluşturan bu Türk halkları, Azerbaycanlılar'ın teşekkülünde önemli bir rol oynamışlardır.[7] Azerbaycanlılar ise çok eskilerden beri İdil civarıyla yakın temas içinde bulunmuşlardır.

Daha önce belirtildiği gibi, Ön Asya'daki en eski devletlerden biri Elam'dı. Uzmanların açıklamalarına göre Elam dili tipolojik açıdan bitişimli dil yapısına sahiptir. Araştırmacılar, ileriki günlerde yapacakları araştırmalar sonucunda bu dili konuşanların Türk dilli oldukları sonucuna ulaşabilirler; çünkü Elamlılar Sümer-Kangarlar'la yakın temas içinde bulunmuşlardır ki, etnik adları *elam* dahi Türkçe *il* ve birinci iyelik eki – *m*'den oluşan *elim/ilim* 'ülkem' olabilir. Günümüze kadar Elam topraklarında kendilerini muhacir olarak gören Türk dilli Kaşgaylar hayatta kalmayı başarmışlardır. Bu var sayımı geleceğin Elam kaynaklarını araştıracak kişiler için söylüyorum.

Daha önceki ara başlıklarda söylediklerimizi tekrar ederek, Ön Asya devletlerinin Batı Sibirya, İdil-Ural ve Kafkasya'yla bağlantısı

6 Agasıoğlu, *Azer halgı*, s. 156.
7 Aliyev İ. Büyük Sovyet Ans. "Medya" maddesi.

bulunabileceğini belirtelim.

Türk kabileleri, Subar ve Koman adı altında Merkezî Asya'da (Kumandin), Batı Sibirya'da (Sibir toponimi Subar/Sabir/Sibir'den gelmektedir), İdil-Ural bölgesinde ve Kafkasya'da (Subar, Suar, Sabir, Koman) etnonimleriyle izlerini bırakmışlardır. Subar/Sabar/Samarlar, yaşadıkları topraklarda Samar adı altında yerleşim birimleri isimleri bırakmışlar veya bizzat nehirlere kendi adları Samara'yı vermişlerdir. Nitekim henüz M. Ö. IV. Binyılda Ön Asya'da Dicle nehri sahilinde Samara adında bir şehir vardı. Semerkand'ın daha önceki adı Marakanda idi ve İdil havzasında Samara adında bir yer adı olduğu gibi, Ukraynaya da Samara isimli bir nehir vardır vs.

Sümerler'in zati adları *kangar/kungur*'du. Bu etnonimin kökenini benimseyen İranlılar, eski Harezmlileri, Farsça çoğul eki –ha'yı kullanarak Kangha adını verdiler. Aynı etnonim Kama civarında Kungur şehrinin adıyla muhafaza edilmiştir.

Biz, eski Elam topraklarının yalnızca bir bölgesine Türk dilli Kaşgaylar'ın yerleştiklerini belirtmiştik. Onların ancak I. Binyıl ortalarında İran Körfezi'nin doğu sahiline gelmiş olmaları, Sümer-Akkad-Babil-Asuri maddi ve manevi kültürü için paha biçilmez bir güçtü. Muhtemelen bu Kaşgaylar, Elam ve Sümer döneminin Türk bâkiyeleridir.

Türk bilim adamı İsmail Doğan, Kaşgay boy runik işaretlerini [tamgalarını] detaylı bir şekilde inceledikten sonra, bunların proto-Bolgar, Hazar ve diğer Avrupalı Türkler'in tamgalarıyla akraba olduğu sonucuna varmıştır.[8]

Şu halde, Ön Asya'daki ilk devletlerin şekillenişine Türkler fiilen iştirak etmişler ve diğer bölgelerdeki Türkler'i geniş ölçüde etkilemişlerdir.

§ 114. Eski Harezm ve Bulgarlar'ın atalarıyla olan bağlantılarının izleri

S. P. Tolstov'un yaptığı tarihî-arkeolojik araştırmalar, henüz ne-

8 Doğan İ. *Kafkasya'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar*, s. 156-161.

olit dönemden (M.Ö. VIII-III. Binyıllar) başlayarak, Eski Harezm ve muhtemelen Aral'ın tüm güneydoğu kesiminin Orta Asya halklarının gelişim tarihinde ve bölgenin etngenez sürecinde özel bir yer işgal ettiğini ortaya koymuştur. Tolstov'un belgelere dayanan teklifine göre, Aral civarı bir yandan bizi ilgilendiren Batı Sibirya, İdil-Ural civarı, Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz bölgesi, diğer yandan Ön Asya ve Orta Asya'nın güney kesimiyle Kuzey Hindistan çukurunu içine alan Kuzey Avrasya bozkır dünyası arasında bir bağlantı halkasıydı.[9]

Tabii olarak Tolstov da Eski Harezm'i Hint-Avrupa etno ve glottogenezinin en önemli kavşak noktalarından birisi olarak incelemektedir. Diğer Hint-Avrupa görüşünü savunan bilim adamları da (örneğin J. Marquart), Harezm merkez olmak üzere Soğdiyana, Sır-derya, hakimiyet alanını yaydığı Kuzey Hazar bozkırları, dolayısıyla İdil-Ural, Güney Türkmenistan ve Horasan'ın bir kısmını içine alan büyük Akemenid siyasî federasyonlarının var olduğu tezini ileri sürdüler.[10]

M.Ö. VI. Yüzyılda Akemenid İranı yani Persiya, Hindistan'dan Ege Denizi'ne kadar geniş bir bölgeyi hakimiyet altında tutan büyük bir devletin çekirdiğidir. Bu devletin bünyesinde Eski Harezm'dekiler de dahil olmak üzere Küçük, Ön ve Orta Asya Türk kabileleri de yer almaktaydı.

S. P. Tolstov hariç, bülüm adamlarının büyük bir kesimi, Harezm'in Pers krallarının hakimiyetini gönüllü olarak tanıdığını kabul ediyorlar, Tolstov ise Harezm'in Kyros tarafından itaat altına alındığı kanaatindedir. Bilim adamlarının bu olayın tarihiyle ilgili verdikleri bilgiler birbirinden farklı; kimine göre Kyros'un Babil'i fethinden önce yani M. Ö. 539'da, kimilerine göre ise M.Ö. 539 ile 530 yılları arasında yani Babil'in düşüşünden sonradır.[11] Harezm, Akemenidler'in bir buçuk asırlık hakimiyetinden sonra M. Ö. IV. Yüzyıl başlarına doğru siyasî bağımsızlığını elde etmeyi başarmıştır.

Bilindiği gibi Akemenid İranı 330'da Makedonyalı İskender'in ordusunun darbeleri karşısında düşmüş ve bunun sonucunda da

9 Tolstov, *Drevniye*, s. 341.
10 Aynı yerde.
11 Dobatur vd., *Narodı naşey stranı*, s. 199.

Hellen Seleucus Krallığı kurulmuştur. Bu devletin bünyesinden ise köşe başları Baktria-Tohar zadegânlarının tuttuğu Greko-Baktriya Krallığı çıkmıştır.

Eski Harezm de bu durumda Makedon fetihlerinden Greko-Baktriya Krallığı'nın yıkılışına kadar, Orta Asya halklarının bağımsızlık mücadelesinin bayraktarlığını yapmak suretiyle İskender'le olan ilişkilerinde bağımsız bir politika sergilemiştir.[12] Tolstov'a göre Eski Harezm Orta Asya'da Part ve Kuşan devletleri gibi önemli krallıkların kurulmasında büyük rol oynamıştır. (Daha aşağıya bkz.)

Eğer Harezmliler Pers Akemenid Devleti içinde rahat bir halde yaşıyorlarda kiminle etnik ilişkileri vardı? Eğer onlar Pers dilli olsalardı, siyasî bağımsızlık için büyük İran devletiyle savaşmamaları gerekirdi. Muhtemelen onlar, Türk göçebelerin bölgeye çıkıp gelişinden sonra Türkleşmiş değillerdi ve aksine ta başından beri Türk dilliydiler. Bu konuya daha önce (§ 30) değinmiştik; burada ana verileri bir kez daha tekrarlıyalım.

Tolstov'un teklifine göre Harezm, Avesta'da Kangha adıyla geçmektedir ki, bu, Çin kaynaklarında K'ang-chü olarak zikredilen yerle aynıdır.[13]

Dikkat çekici örtüşme ise, Sümer ve Khorasmiler'in (Harezmliler'in) adlarında görülmektedir. Sümer/Şumer etnonimi tarihen *subar/suar* (sumar/sümer) kelimelerinden gelir ve hatta Khorasm kelimesi de Suar kökünden türemiş bir sözcüktür. Başka bir lehçede ise bu kelime huar şeklinde telaffuz edilir ki, *sub/su/hu* 'su, nehir' tanımlayanın 'insanlar, erkekler' anlamındaki Türkçe *ar* kökünden gelmektedir. Khorasmi/khuarasmiler, Subar/Suar/Huar'ın Türk *As*'larla konsolidasyonu sonucunda oluşmuştur ve bunlar ülkelerini sade bir şekilde *Khuaras* şeklinde adlandırmışlardır. Khuarasm ise –m iyelik ekiyle benim Khuarasım anlamındadır.

Sümer (Kangar) ve Khorasmiler (Kanga) şeklindeki ikinci etnonimler de, kökünde Türkçe ata, ecdat anlamındaki *kang* sözcüğünü

12 Tolstov, *Drevniye*, s. 342.
13 Age., s. 341.

barındırdığı için temelde örtüşmektedir. Kangar kelimesinin ikinci kısmındaki *ar*, Türkçe 'erkekler, insanlar' anlamındadır; kangha'daki –ha ise Farsça çoğul ekidir. Bir başka deyişle Persler Avesta'da Khorasmiler'i *kangha,* Çinliler ise K'ang-chü yani 'Kanglar' olarak adlandırıyorlardı. Demek ki Khorasmiler ve Sümerler, etnik yönden akraba halklardı ve galip bir ihtimalle Türk kökenliydiler. Malumâliniz Sümer dilinde birçok Türkçe kelime bulunmaktadır ve Khorasmiler'den de Türk dilli Harezmliler oluşmuştur.

Şimdi de Eski Harezm'in Bulgarlar'ın Batı Sibirya, İdil-Ural çevresi, Kuzey Kafkasya, Kuzey Karadeniz ve hatta Tuna Bolgaryası bilim adamlarının teklifine binaen Pamir ve Hindukuş'da yaşayan atalarıyla sıkı ilişkileri bulunduğunu ispat eden delillerin serdedilmesine geçelim.

Bu paragrafın başında Harezm merkezi-Aral civarının Avrasya'nın geniş bir bölgesiyle bağları olduğunu belirtmiştik. Aynı görüşü sürdürerek, S. P. Tolstov'un neolit çağına kadar çıkan eski kelimesine binaen, Harezm'in hakimiyet alanının Harezm ve Hellen-İskit Karadeniziyle bağlantı halindeki uzak kama civarına uzandığını belirtiyoruz.[14] İşte bu bölgelerde Bulgarlar'ın ataları yaşıyorlardı.

Türk dilli Harezmliler'in izlerine Batı Sibirya, İdil-Ural civarı ve Kuzey Kafkasya'da rastlanmaktadır. Buralarda da subar/suar/huarlar ve hatta Aslar yaşıyorlardı. İşte bunların konsolidasyonu sonucunda Orta Asya'da Harezmliler (Khorasmiler (suar/huar+as+m) oluşmuştur. Arkeolojik verilere göre, bu bölgeler eski kültürler denilen kültürle birbirlerine bağlanmaktadır.

Daha önce belirtildiği gibi Khuaraslar, Sümerler'de *kangar/kungur* şeklinde kullanılan *kang* etnonimi taşıyorlardı. Kang, kangar/kungur'ların izleri Kama civarındaki Kungur toponiminde muhafaza edilmiştir.

Bulgar kitabelerinde Makedonyalı İskender'in fetihleriyle bağlantılı olaylar zikredilmektedir. Eski Harezm'in eski Bulgarlar'la sıkı ilişkileri olduğu için, Harezm'in Makedonyalı İskender tarafından

14 Age., s. 342.

mağlup edilişi Bulgarlar'ın atalarına da malum olmuştu.

Daha sonraları, M. Ö. I. Binyıl sonlarında, Harezm'de sikkeler ve keza kitabeli gümüş kap kacaklar ortaya çıkıyordu. Bunların büyük kısmının İdil-Ural civarında, bir kısmının da Kama bölgesinde yapılmış olması enteresandır. Bu kaplar üzerindeki yazıların Farsça ile çözme denemeleri hiçbir sonuç vermedi, çünkü kullanılan dil Türkçeydi.[15] Bu, en azından M. Ö. II ve I. Yüzyıllarda Harezmliler'in ve Kama civarının asıl sekenesinin de Türk dilli olduklarını reddedilmeyecek bir şekilde ispat etmektedir.

§ 115. Part, Ari, Soğd, Kangar, Greko-Baktriya, Kuşan, Eftalit, Kimak devletleri ve bunların Bulgarlar'ın atalarıyla olan ilişkilerinin izleri

Harezmliler'in bir kolu olan Siyavuşlar tarafından yönetilen Part İmparatorluğu'nun ana çekirdeği Harezm'in himayesi altında oluşmuştur.[16]

Part (Bardı)lar, M. Ö. III. Yüzyılda Seleucus İmparatorluğu'nun bünyesindeki Pers ve Grekler'e karşı amansız bir mücadele vererek Hazar Denizi'nin güney ve güneydoğusunda güçlü bir devlet kurdular. Bu devlet, yükseliş çağında Mezopotamya'dan Hindistan sınırına kadar uzanan çok geniş bir bölgeyi hakimiyet altına aldı. M.Ö. III. Yüzyılda Partlar'ın yerini VII. Yüzyılda Araplar tarafından yıkılana kadar varlığını sürdüren Pers dilli Sâsânî Devleti aldı.[17]

Hemen kaydetmek gerekir ki, eğer Partlar Pers dilli olmuş olsalardı, yine kendileri gibi Pers dilli olan efendilerine karşı harekete geçmeleri düşünülemez. Part (Bardı) kelimesinin etimolojisi üzerinde daha önce durduğumuz için, burada aynı konuya tekrar dönmeyeceğiz.

Part halkı, Harezmliler ve Soğdiyanlar ile dostâne ilişkiler içindeydiler. Bilim adamları, kitabeli kap kacak ve sikkeleri, hem Ha-

15 Muhammediyev A. G. *Turanskaya pismennost*, s. 16-83.
16 Tolstov, ege., s. 342.
17 Dyakonov, *Oçerki istorii*, s. 5.

rezmlilere hem de Partlar'a bağlamaktadırlar; ancak, bu kapların ve sikkelerin büyük çoğunluğu, daha önce belirtildiği gibi, zengin gümüş yataklarının bulunduğu Kama civarında ortaya çıkarılmıştır. Üzerlerindeki yazılar da Türkçedir.

Buradan da anlaşılıyor ki, Part Devleti sınırlarını sadece Hindistan tarafına doğru değil, İdil-Ural yönüne doğru da genişletmiştir. Dolayısıyla Orta Asya ile İdil-Ural civarı arasında Partlar'ın yükseliş döneminde de etno-politik bağlar bulunduğunu söyleyebiliriz. Demek ki, İdil Bulgarları'nın ataları Orta Asyalı Partlar'la yakın temas halindeydiler.

İran Akemenidlerinin bünyesinde Harezmli ve Partlar'dan başka Türk dilli Ar/Ariler de bulunuyordu. Herodot'a göre, M. Ö. V. Yüzyılda Akemenid Devleti içinde Part, Khorasmi [Horasanlılar], Soğdiyan ve Ariler (Arya)lerin on altıncı hükumeti oluşturuyorlardı.[18]

Herodot'un verdiği bilgilerden Ar/Aryaların Akemenidler'in bünyesinde yer alan Xerxes'in ordusunda savaşan diğer Türk dilli Khorasmi, Part ve Soğdiyanlar'la birlikte zikredildiklerini görüyoruz. Ariler, Med yaylarıyla mücehhezdiler; onların, Khorasmi, Part ve Soğdiyanlar'ın diğer silahları Baktriyalılarınkiyle aynıydı. (Herodot, VII, § 66). Daha önce belirttiğimiz gibi Med ve Baktriyalılar arasında Türk kabileleri de vardı. Türkçe ar/er kelimeleri üzerinde ise daha önce durmuştuk. (Bkz.§ 30)

Khorasmi ve Part devletlerinin yanı sıra Ar/Ariler'in de bir devlet teşekkülünün bulunduğunu var saymak gerekir. Ar/Ariler, İdil-Ural civarındaki değişik Ar (Bulgar, Suar vs.) larla oldukça yakın temas halindeydiler. Dolayısıyla onların devlet teşkilatçılık deneyiminin Bulgarlar'ın malumu olduğunu kabul etmek gerekir.

Ar, Khorasmi ve Partlar'la birlikte M. Ö. III. Yüzyılda başkenti Afrasiab (Samarkand) olan Soğd Devletini kuran Soğdiyanlar da gösterilmektedir. Tarih literatüründe, birçok halde soğd-soğdı ve sak/saka etnonimleri birbiriyle özdeşleştirilmektedir.[19] Daha önce

18 Herodot, III, § 93.
19 Dobatur vd. *Narodı naşey straní*, s. 197.

Sakalar'ın temel unsurunun Türk dilli kabilelerden oluştuğu belirtilmişti. (Bkz. § 44) Soğdı etnonimi tarihen Türkçe *–dı*, *- lı* son ekli *Sak* sözcüğünden gelmektedir ve buna göre *soğdı* 'birçok Sakın bünyesindeki herhangi bir halk' anlamındadır.

Bulgarlar, gerek İdil civarındaki (Samara şehri) ve gerekse Orta Asya'daki (Samar+kand şehri) adındaki önemli ortak toponimin mevcudiyetinin de teyit ettiği gibi, şüphesiz Soğdiyanlar'ın devlet teşkilatçılığı tecrübesinden yararlanmışlardır.

Akraba Khorasmi-K'ang-chüler'den Kangaraslar (huar+as= kangar+as)lar, M. Ö. VIII. Yüzyılda Yenisey sahillende ve Orta Asya'da çok geniş bir bölgeyi ellerinde tutuyorlardı. Kangaras'a benzeyen Kanglı ve Kanguy etnonimleri Türkolojide iki tekerlekli arabanın mucitleri olarak bilinen bu halk, M. Ö. II. Yüzyılda bir imparatorluk kurmuştur. Bilim adamları, Kangaraslar'ın daha sonraları Tagar arkeolojik kültürü olarak bilinen kültürün kurucuları olduğu kanaatindedirler. Kangaraslar, (Peçenekler'in ataları) Kangarlar'la, İdil-Ural civarında ve diğer bölgelerde yaşayan Aslar'ın kaynaşması sonucunda oluşmuşlardır ve bir şekilde Bulgarlar'ın atalarıyla bağlantılıdırlar.

Bir önceki pasajda Greko-Baktriya devletinden bahsederken burada köşe başlarını Baktriya-Tohar zadegânlarının tuttuğunu belirtmiştik. Önce Baktr kelimesi üzerinde duralım. Bu, tipik bir Türkçe etnonimdir. *Bak* (bağ) sahibi ve *ar/er* kelimelerinden oluşmaktadır. Bağ sahibi insanlar anlamındadır. Tohar/Togar/Taurlar'ın ise bazı Alman bilim adamlarının suni bir şekilde Pers diliyle ilintilendirdikleri Türk dilli bir halk olduğunu ispat etmeye (§ 46) çalışmış ve Togar etnoniminin İbranice çoğul eki –ma ile Togarma/dogarma şeklinde İncil'de Türkler'e işaret etmek için kullanıldığını kaydetmiştik.

Bulgarlar'ın bünyesinde bulunan kabilelerin Kangaras ve Baktriya devletinden neşet eden insanlarla herhangi bir teması olamazdı.

M. Ö. I. Yüzyılda Baktriya, Soğd'la birlikte Toharlar ve Usunlar'la müştereken Kuşan İmparatorluğu'nun bel kemiğini oluşturuyordu. Orta Asya, Afganistan, Pakistan, Kuzey Hindistan ve Sinki-

an'ın önemli bir kesimini sınırları içine alan Kuşan İmparatorluğu, Khorasmi ve Part geleneklerini sürdürerek İdil-Ural civarıyla yakın temaslarda bulunmuştur.

Hint-Avrupa teorisini savunan bilim adamları, sanki daha önce yerleşik düzende yaşayan kültürlü çiftçilermiş de bilâhare IV-VI. Yüzyıllarda çıkıp gelen göçebe Türkler tarafından çok hızlı bir şekilde Türkleştirilmişler gibi Kuşan, Tohar ve Usunlar'ı Pers dilli halklar olarak görmektedirler. Halbuki yerleşik yerli kabileler değil, muhacir göçebeler asimilasyona maruz kalırlar. Dolayısıyla Kuşan, Tohar ve Usunlar'ın ta başından beri Türk dilli olduklarını kabul etmek gerekir. Tarihçiler Kusan, Tohar ve Usun etnonimlerinin aynı halkın diğişik adları oldukları kanaatindedirler.[20]

Kuşan, kusan, koşan, kasan, Kasançay, Kasansay, Kasansu ve Kazan kelimelerinin etimolojisi üzerinde daha önce durmuştuk ve bu isim benzerliklerinin Orta Asya ile İdil-Ural civarı arasında henüz I. Binyıl başlarında, Kuşanlar döneminde ilişkiler kurulduğunu gösterdiğini belirtmiştik. Kazan şehri, XVI. Yüzyıl ortalarına ait haritalarda Kasan olarak gösterilmiştir. Bununla birlikte Kusanlar'ın nereden ve ne zaman geldikleri konusunda ciddi araştırmalar yapılması gerekmektedir. Bulgarlar'ın yükselişi ve Bulgar Devleti'ni kuruşlarına kadar Kusan (Koşan)lar İdil civarında yaşamış olabilirler mi?

Usunlar da Aslar'la kaynaşmaları sonucunda Hun (Sun)lar'ın bünyesinden çıkmışlardır: Assun<ussun<usun. Aslar ve Sun [Syungnu]lar İdil-Ural civarında da yaşamaktaydılar. Onlara ait izler, Aslı veya Aşil şehirlerinin adlarında ve Sun nehrinin isminde muhafaza edilmiştir.

IV. Yüzyılda Kuşan İmparatorluğu'nda hakimiyet etnik yönden Kuşanlar'ın yakın akrabaları olan Eftalitler'in eline geçti. Kuşan (*kusan*) etnonimi *Akhun/Aksun/Aksanlar* anlamındadır ve Eftalitler'in bir diğer adı da *Akhun*lar'dır. Eftalit Devleti, VI. Yüzyılda komşu devletlerin darbeleri karşısında tedricî surette yıkılıp gitti. Onların İdil-Ural civarındaki izleri, Eftalitler'in sabık adları olan Koşan etnonimi

20 Bartold, *Soçineniya*, cilt 2, blm. I, s. 175-177.

şeklinde muhafaza edilmiştir.

Erken Bulgarlar (ve ayrıca Batı Sibiryalı Bulgar-Tatarlar'ın ataları) ile ilişkileri bulunan bir sonraki Türk devleti Kimak Devleti'ydi. Kimaklar'ın ana toprakları Batı Sibirya'da İrtış nehri akımları boyunca uzanıyordu; ama hakimiyet alanı Sır-derya'nın aşağı akımlarına kadar dayanmıştı. Kimak Devleti'nin bünyesindeki bazı kabileler Kıpçak, Tatar vb. etnik adlar taşıyorlardı. Kıpçak etnik adı, kuzeyli Türk kabilelerinin ortak adı olarak, bizzat Bulgarlar'ın bu genel etnonimi almalarından sonra dahi İdil-Ural civarında da kullanımda olmuştur. Tatar etnoniminin İdil-Ural civarına gelişi Moğol-Tatar seferleriyle birlikte başlar.

Bu pasajı kapatırken genel bir cümle ile anlatmak gerekirse, yukarıda adları sayılan halklar (Khorasmi, Part, Soğdiyan, Tohar, Usun, Kuşan, Ar/Ari) Pers dilli iseler ve güya sadece ilk Türkler'in çıkıp gelişiyle Türkleşmiş olsalardı, kendilerini asimile eden halkın etnik adlarını alarak önceki etnonimlerini muhafaza etmezlerdi. Dolayısıyla adları sayılan bu halklar ta başından beri Türk dilliydiler ve Batı Sibirya, İdil-Ural civarı ve Kuzey Kafkasya'ya saçılmış olan Bulgarlar'ın atalarıyla yakın temasları vardı.

Bünyesinde sonraki Bulgar topraklarını da barındıran proto-Bulgar Devleti

§ 116. İskit ve Bospor devletleri; bunların Bulgarlar'ın atalarıyla temasları

M. Ö. VII. Yüzyıl başlarında Kuzey Karadeniz civarında kurulan İskit Devleti, nihai şekillenişi M. Ö. V. Yüzyıla doğru tamamlamış; Tuna ve Don ağzından Kırım bozkırlarına kadar uzanan toprakları hakimiyeti altına almıştır. Kimi bilim adamları, İskitler'in Kuzey karadeniz civarına M. Ö. II. Binyıl ortalarında, K.T. Laypanov ve İ. M. Miziyev'in verdikleri bilgilere göre Türkler'in şekillendikleri İtil civarından muhaceret etmişlerdir. Bazıları ise İskitler'in eskiden beri genel olarak Türk dilli kabilelerin yaşadıkları Orta Asya ve Sibir-

ya'dan çıkıp geldikleri kanaatindedirler.

Herodot'a göre –ki yazdığı eser İskitler konusunda en temel kaynaktır, - İskit toprakları tabii olarak sadece Kuzey Karadeniz civarıyla sınırlı değildi ve Sakalar'ın yaşadıkları Orta Asya'yı da içine alıyordu. Sak ve Saka etnonimi, Persler'in İskit adı yerine kullandıkları bir kelimedir. "Persler tüm İskitler'e Saka derler" (Herodot, VII, § 64). Bölgenin bilinen tarihçileri Kuzey Karadeniz bölgesinde değişik İskit halklarının yaşadıklarını belirtmektedir: Kralî İskitler, Göçebe İskitler, Çiftçi İskitler, Tarımcı İskitler, Hellen-İskitler vs. Değişik kaynaklarda İskitler'in İdil civarında, Sibirya'da ve Küçük Asya'da da bulundukları; Medya, Suriye ve hatta Filistin vb. yerleri fethettikleri kaydedilmektedir.

Kısacası, devâsâ boyuttaki Avrasya topraklarında ancak aynı dili konuşan tek bir halk saçılmış olabilirdi. Bu yüzdendir ki bilim adamları, İskit sözcüğünün bir etnonim değil, tıpkı Tatar kelimesinin Rusçada tüm 'doğulu gayr-ı Ruslar' anlamında kullanılması gibi, coğrafi yönden gayr-ı Hellen doğuluların ortak adı olduğu konusunda hemfikirdirler. İskitler'in bünyesinde birçok halk vardı ve bu yüzden Osetinistlerin İskitler'in ortak Osetince konuştukları şeklindeki mahirane iddiası, küstahça ve çirkin bir görüştür. Çünkü tek tip bir İskit dili yoktu. İskitler arasında değişik dilli halklar vardı. Daha önceki pasajlarda (§§ 44-48) belirtildiği gibi, ortak İskit adını taşıyan halklar arasında Türk dilli olanlar dikkat çekecek boyutta çoğunluktaydılar.

Bulgarlar'ın atalarının yaşadıkları topraklar da (Kuzey karadeniz civarı, Kuzey Kafkasya, İdil-Ural bölgesi) İskitya sınırları içinde kalıyordu. Bu bölgelerde diğer halklarla karışmış halde Türk dilli Bulgarlar'ın ataları yaşıyorlardı.

Kuzey Karadeniz civarında, M. Ö. I. Binyıl ortalarında Kerçen ve Taman yarımadalarındaki şehirlerin birleşmesi sonucunda Bospor Devleti ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi, M. Ö. VII. Yüzyılda burada Yunan kolonilasyon hareketleri başlamıştır. Yunanlılar burada boş alanlarda şehirler kurmamışlar, aksine yerli halkın yaşadığı yer-

leşim birimlerini genişletmişlerdir. Bospor Devleti'nin başkenti şimdiki adı Kerç (Kerson/Khersones) olan Pantikap şehriydi. En büyük şehriyse Thanagorya idi. M. Ö. V-IV. Yüzyıllarda bu devletin bünyesinde İskit kabilelerinin yaşadıkları topraklar da bulunuyordu. M. Ö. IV-III. Yüzyıllarda ise Bozpor Devleti Grekya ve Küçük Asya'nın en önemli tahıl ihracaatçısıydı. Buradan sığır, balık, deri ve balık ihraç ediliyor, buna karşılık Orta Akdeniz ülkelerinden şarap, zeytinyağı, kumaş, metal mamülleri, seramik vb. şeyler ithal ediliyordu. İthal malların büyük bir kesimi Bosporlu tacirler tarafından Kuzey Karedeniz'in bozkırlı kabileleri İskit ve Sarmatlar'a taşınıyordu. Bospor Devleti sınırları dahilinde ise en çok tahıl, hayvancılık ve günlük kullanım eşyalarının üretimi yaygınlaşmıştı. Pospor Devleti'nde sanat alanında Yunanlılar tarafından getirilen ve yerli halkın kültürüyle bütünleşen antik plastik sanatların kendine özgü çizgileri ağır basıyordu.

M. Ö. II. Yüzyılda Bospor Devleti Kırım'da İskitler, Kuban taraflarında Sarmatlar'ın artan baskıları sonucunda şiddetli bir sosyo-ekonomik kriz yaşadı. Miladi I-II. Yüzyılda aynı devlet tekrar toparlandıysa da, III. Yüzyılda yerli barbar kabilelerin saldırı hedefi olmaktan kurtulamadı. Bospor Devleti'ne son darbeyi, IV. Yüzyıl sonlarında bu devleti tamamen ortadan kaldıran Hunlar indirdiler.[21]

Bizim araştırmalarımıza göre, Yunan kolonizasyonundan çok uzun süre önce Karadeniz civarındaki topraklarda Bulgarlar'ın uzak atalarının da aralarında bulunduğu Türk dilli kabileler çoğunluk olarak yaşıyorlardı. Bunlar, Karadeniz'e *Puntı* adını vermişlerdi. Bu kelimenin etimolojisi üzerinde durmuştuk.Yunanlı kolonizatörler, Yerli Türkler'in Pantıkapı adını verdikleri şehrin yerinde kendi Pantikap şehirlerini kurdular. Eğer Pantikap Karadeniz'in ana kapısı anlamındaysa, bu durumda Kiriş/Kerş şehri de Pontus'a giriş anlamındadır ki, Pantikap'ın diğer adı Kerç şehrinin ismi de buradan gelir.

Yunanlılar, VII. Yüzyılda bölgeyi kolonileştirdikten sonra, Bulgarlar'ın ataları Hunogorlar tarafından kurulan Hunogor şehrini ye-

21 Şelov D. B., Lebedyev V. A, Büyük Sovyet Ansiklopedisi, 3/290-291.

niden inşa ettiler. Bu Hunogor etnoniminin etimolojisi üzerinde de daha önce durulmuştu.

§ 117. Sarmat, Alan, Batı Hun, Avar, Hazar devletleri ve onların Bulgarlar'ın atalarıyla olan temasları

Sarmatlar I. Yüzyılda İskitler'i yönetimden uzaklaştırınca İskit Devleti'ne Sarmat Devleti denilmeye başlandı. Sarmat Devleti'nin bünyesindeki sabık çok etnikli İskit ahali de böylece Sarmat adıyla anılır oldu. M. Ö. III. Yüzyılda tarih sahnesine çıkan Sarmatlar, Miladî IV. Yüzyıla kadar, doğuda Tobol nehrinden batıda Tuna'ya kadar uzanan bozkır İskit Devleti'nin sabık topraklarında hakim kabileler olarak görünüyorlar. Herodot zamanında Sarmatlar'a Savromat deniliyordu. Sarmatlar, o sıralar henüz değişik kabilelerden oluşuyorlardı ve aralarında Roksolan, Alan, Sirak, Aors, Yazıg, Maeotisler gibi Türk dilli kabileler çoğunluğu teşkil ediyorlardı. Doğulu Sarmatlar, Orta Asya ve özellikle Harezm'le sıkı temas halindeydiler. I. Yüzyıldan itibaren Kafkas ötesine askerî seferler düzenlediler; daha sonra Tuna sahillerine gelerek Roma İmparatorluğu sınırları civarına yerleştiler. Birliklerinden bazıları ve münferiden Alanlar, Hunlar'la birlikte İspanya'ya kadar gidip, Kuzey Afrika'ya girdiler.

Eski İskit topraklarında hakimiyeti ele geçiren kabileler olarak Sarmatlar, IV. Yüzyılda onları iktidardan uzaklaştırarak topraklarını işgal eden Hunlar tarafından darmadağın edildiler.

Sarmatlar, hiçbir mesnedi olmadığı halde, apriory olarak Pers ve münferiden Osetin dilli gösterilirler. Halbuki onlar kesinlikle çok dilli bir halktı ve Türkler çoğunluğu oluşturuyorlardı. (Bu eserin daha önceki bölümlerine bkz.)

Osetinologlar, Sarmatlar'ın ana kitlesinin Türk dilli olduğunu reddetmek için etnik mensubiyet açısından tartışmasız Türk olan Alan, As, Aors (Avar) ve Yazıgları Osetinler'e intisap ettirmektedirler.

Örnek olarak Aors denilenleri ele alalım. Neden onlara "Aors" denilmiştir? Çünkü kesinlikle bu adda bir halk yoktu ve yoktur. Aors, Türkçe *aor/avar* kelimesinin Yunanca söyleniş şeklidir. Dola-

yısıyla Aors kabilelerinin var olduğu şeklindeki bir görüş tenkitler karşısında tutunamaz. Sarmatlar arasında Bulgarlar'ın Türk dilli ataları da yaşıyorlardı: (Aors) Avarlar, Yazıglar, Alan-Aslar, As/Yaslar, Suarlar ve muhtemelen bizzat erken Bulgarlar.

Daha önce belirtildiği gibi, Sarmatlar arasında Alan-Aslar önemli bir yer tutuyorlardı ve bilhassa Kuzey Hazar, Ön Kafkasya ve Azak civarıyla yakın temas halindeydiler. Nitekim bunlar IV. Yüzyılda Kuzey Kafkasya'nın merkezi kesiminde bir devlet kurmayı başarmışlardır. Güçlü bir ordusu bulunan Alanlar, Kırım, Kafkas ötesi, Küçük Asya ve Medya'ya seferler düzenlemişlerdir.

Ne var ki IV. Yüzyılda hakimiyet Alanlar'dan Hunlar'a geçti. Artık onlar kaderlerini Hunlar'a, daha sonra da Hazarlar'a bağlayacaklardı. Yine de Alanlar IX-X. Yüzyıllarda Hazarlar'la Bizanslar arasındaki ilişkilerde çok önemli rol oynayan bir devlet daha kurmayı başardılar. 1238-39 yıllarında Alanlar'ın önemli bir kesimi Moğol-Tatarlar'ın hakimiyeti altına girdi, kalanları ise günümüzde dahi Alan-Aslar denilen Karaçay ve Balkarlar adı altında Orta Kafkasya şehirlerinde varlıklarını sürdürdüler.

Alan-Aslar, ön yargıyla Osetin dilli halklar olarak gösterildi ki, bu iddianın yalan hükümlere dayandığı "ispat edilmiştir." Halbuki tüm etnogenetik işaretler onların Türk dilli olduklarını göstermektedir. (Detay için V. bölüme bakınız.)

Alanlar, daha sonra önemli bir kısmı Bulgarlar'a geçecek olan bir bölgeyi işgal etmişlerdi. Dolayısıyla Bulgarlar'ın atalarıyla yakın temas halindeydiler ve Sarmatlar'la erken Alanlar'ın önemli bir kısmı doğrudan Bulgarlar'ın atalarıdır. Alanlar, VI-VII. Yüzyıldan itibaren doğrudan bizzat Bulgarlar'da temasta bulunmuşlardır.

Geleceğin Bulgar bölgeleri, IV. Yüzyıldan itibaren Batı Hun Devleti'nin hakimiyeti altına girmiştir. Hunlar, Avrupa'da birçok Türk kabilesinin arasında IV. Yüzyıldan itibaren hakim konumdadırlar. Aynı yüzyılın sonlarında Kafkasları kendilerine tâbi kılan Hunlar ve Suriye, Kappadokya'ya seferler düzenleyerek, Pannonya'da iktidarı ele geçirmiş ve Doğu Roma İmparatorluğu'nu tekmelemeye başlamışlardı.

Hun kabile federasyonu, en geniş topraklara ve gücünün zirvesine Attila (434-453 yılları arası) döneminde ulaştı. 451'de Kuzey İtalya ve Galya'ya giren Hunlar, Katalaun ovasında Romalılar, Vestgotlar ve Franklar tarafından mağlup edildiler. Attila'nın 453'de ölümünden sonra Hun federasyonu dağıldı. Fakat tarihe Roma İmparatorluğu'na karşı halkların kurtuluş mücadelesinin başlatıcıları olarak geçtiler. Hunlar arasında, diğer Türk dilli kabilelerin yanı sıra Bulgar/Bolgarlar da vardı.

Attila'nın ölümünden sonra Türk dilli kabileler federasyonun içinde inisiyatif Türk, Alan ve Avarlar'ın eline geçti.

Yunan kaynaklarında Aorslar (Aor/auar+Grekçe isim göstergeci –os eki) olarak geçen, fakat Çin kaynaklarında Yan-tsai adıyla zikredilen Avarlar, henüz M. Ö. II. Yüzyılda Aral Gölü'nden Kafkaslar'a kadar uzanan geniş bir bölgeye saçılmış, Sarmat ve Alanlar'ın bünyesine karışmış; ama IV. Yüzyılda özel bir gelişim kaydederek Batı Hazar civarı, Kuzey Karadeniz bozkırları, Tuna ve Balkanların bir kısmını işgal eden Avar Devleti'ni kurmuşlardır. 620'lerden itibaren Kuzey Karadeniz bozkırlarında hakimiyet, tarihe Büyük Bolgarya olarak geçen ve Bolgar Devleti'ni kuran Bolgar/Bulgarlar'ın eline geçti. Fakat bu devlet, bir yandan Bizans'ın kalleş politikaları, diğer yandan Arap ve Hazarlar'ın saldırıları sonucunda 670'lerde yıkılmaya yüz tuttu. Yine de Kubrat'ın Büyük Bolgarya'sı İdil Bulgar Devleti'nin kuruluşunda çok önemli bir rol oynamıştır.

VII. Yüzyıl ordalarında Aşağı İdil civarında ve Kafkaslar'da Batı Türk Hakanlığı'nın yıkılması sonucunda Hazar Hakanlığı ortaya çıktı. 670'lerde Hazarlar Azak civarındaki Bulgarlar'ın bir kısmını itaat altına aldılar. Hazarlar VIII. Yüzyıl başlarında Azak civarını, Kırım'ın önemli bir kesimini ve Dinyeper'e kadar Doğu Avrupa'nın bozkır ve bozkır/orman şeridini, hatta Azerbaycan'ı ele geçirdiler. Doğulu yazarlar, Azerbaycan'ın Hazar Devleti'nin ta kendisi olduğunu belirtiyorlar.[22] VIII. Yüzyıl ortalarında Araplar'ın Daryal geçidi üzerinden gelerek içeri girmeleri sonucunda Hazarlar'ın bir kısmı İslamı kabul

22 Agasıoglu, *Azer halgı*, s. 25.

etti, ama Kuzey Dağıstan'daki diğer kısmı Musevi olarak kaldı. VIII. Yüzyıl boyunca Bizans'la kurulan yakın temaslar neticesinde Hazarlar'ın bir kısmı arasında Hristiyanlık yayıldı.[23]

Hazarya, VIII. Yüzyılda, bilâhare kendi Biarm Devleti'ni kuracak olan İdil-Ural civarı Biar/Biler'lerinin muhalefetiyle karşı karşıya kaldı. Ancak, Hazarlar'ın güçlenmesine karşı çıkan ana güç, X. Yüzyılda Hazar Hakanlığı'nı yıkan Eski Rus Devleti oldu. Dolayısıyla, tabii olarak, IX-X. Yüzyıllarda) Hazarlar'a ve aynı zamanda Museviliğe karşı tavır alışta İdil Bulgarları önemli bir yer işgal etti.

Yukarıda adları zikredilen Türk devletlerinin tecrübesi, İdil-Bulgar Devleti'nin kuruluşu sırasında devreye sokulmuştur.

Ön-Bulgar Biarmiya Devleti Üzerine

§ 118. Genel Bilgi

IX. Yüzyıldan itibaren Biarmiya/B'yarmiya Devleti konusuyla ilgili oldukça dolgun bir literatür oluşmuştur. Doğu Avrupa'nın kuzey kesiminde yer alan bu ülke veya bölge, İskandinav sagalarında *Bjarmaland* olarak geçmektedir. İskindinav sagalarına bakılınca Bjarmaland, henüz VIII. Yüzyılda zengin ve ekonomik yönden kalkınmış bir ülkedir. Eğer bu şartlar altında ekonomik ve politik yönden bu kadar gelişen bir ülkenin yükselişinin en az bir yüz yıl alacağı göz önünde bulundurulursa, o takdirde Biarmiya Devleti'nin teşekkül safhasını muhtemelen VII. Yüzyıl ortalarına bağlamak gerekir. Kimi verilere göre bu devlet daha önce de mevcuttu.

Her ne kadar hakkında geniş bir literatür oluşturulmuşsa da, Biarmiya Devleti'nin etnik yapısı konusu şu ana kadar nihaî anlamda çözülmüş değil. Bilim adamlarının büyük bir çoğunluğu Biarmlılar'ı Fin-Ugor, münferiden Komi-Ziryan, Komi-Permyak veya Hant-Mansalar olarak görmektedirler. Bilim adamları arasında Biarmiyalılar'ı Hint-Avrupa, özellikle Ari Alman olarak görme meyillisi olanlar mevcuttur.

23 Pletneva S. A., Büyük Sovyet Ans. T. 28, s. 163.

Araştırmalar yapıldıkça, sadece Biarmlar'ın Türkler'e veya Bulgarlar'a yakınlığı değil, Biarm topraklarının da İdil Bulgaryası toprakları üzerinde yer aldığı konusunda veriler elde edilmekte; ancak, bilim adamları bunların yalnızca kof hükümler olduğu görüşünden hareketle konuyla ilgisi olmayan farklı teklifler getirmektedirler.[24] Avrupamerkezcilikle bağlantılı umumi bir görüş olması hasebiyle buna şaşmamak gerekir. Nitekim Orhon-Yenisey runik metinlerinin incelenmesinde de böyle olmuş; bunların herhangi bir dille yazıldığı görüşünden hareketle başka diller aranmış, ama sonunda Türkçeyle yazıldıkları hükmüne varılmıştır.

Burada da Biarmlar'ın etnik mensubiyeti konusunda aynı durum yaşanmış ve onların Türk dilli oldukları ortaya çıkmıştır. Onların Türk dilli oldukları konusundaki görüş, diğer var sayımlara nisbetle daha gerçekçi delillerle pekiştirilmiştir.

Öncelikle *Biarm* adı, Türk dili modeline uygun olarak Türkçe unsurların terkibiyle oluşmuştur. Kelimenin birinci kısmı, birincil Türkçe etnonimlerde 'zengin, efendi, aziz' anlamındaki *bi/pi/bay/bek*'den, ikinci kısmı ise yine Türkçe bir etnonimden 'insanlar, erkekler' anlamındaki *ar/er/ir*'den oluşmaktadır. Buna göre *biar*, 'zengin insanlar, iyi, aziz kişiler' anlamındadır. Bu kelimenin *biger (bek-er)/baylar/biler* şeklinde Türkçe fonetik varyantları vardır. Geriye kelimenin sonundaki –m son ekinin nereden geldiğinin izahı kalıyor. Bu son ek, Türkçe birinci şahıs iyelik eki –m'dir. Türkler, kişi, eşya ve olaylara karşı saygılı bir tavır sergiledikleri için yalnızca eti 'baba', avıl 'köy', il 'vatan' demezler, aksine birinci tekil iyelik ekini kelimenin sonuna getirerek "etim" (babam), avılım (köyüm), ilim "yurdum' derler. Tıpkı bunun gibi Biarlar da ülkelerine "Biarm" demişlerdir...

İkinci olarak, bilinmeyen zamanlarda İdil-Ural civarında Biar/Biger/Biler/Baylar adında kabileler yaşıyorlardı. Muhtemelen M. Ö. VII-VI. Yüzyıllarda, biger/Biler/Biar/Baylar etnoniminin sinonimi olan İirk etnik adını da buraya onlar taşımışlardır. Çünkü Biar gibi İirk de 'iyi, aziz, zengin, efendi' anlamında da iyi ve erkek, adam an-

24 Melnikova Y. A., *Drevneskandinavskiye,* s. 179.

lamında erk (erkek'den) oluşan bir kelimedir. M. Ö. V. Yüzyılda tarihçi Herodot, Argippeia'larla İyrkai'ların asıl İskitler'in doğusunda bir yerlerde yan yana yaşadıklarını kaydetmektedir. Bilim adamları bu kabileleri İdil-Ural civarına yerleştirmektedirler.

Biar/Baylar/Biger/Bilerler, Bulgar-Tatar ve Başkurt halklarının oluşumuna iştirak etmişlerdir. Başkurtlar, Biler/Biarlar'ı Başkurt kabileleri olarak kabul ederler. Onların Orta Asya'nın eski devletleriyle olan yakın temasları göz önünde bulundurularak, Bilerler'in İdil Bulgaryası'ndan çok daha önce devlet oluşum aşamasına ulaştıkları teklif edilebilir.

Böyle bir Bulgar öncesi veya Ön-Bulgar Devleti Biarlar tarafından kurulmuştu. Ona Biarm deniliyordu ve muhtemelen başkentinin adı Biler (Bilar) idi. Bu devlet, İskandinav ülkeleriyle de yakın ilişkiler kurmuştu. İşte İskandinav kaynaklarında onun belirgin izlerinin muhafaza edilmesinin sebebi de budur.

Üçüncü olarak, Biarm'ı nereye yerleştirmeyi denerlerse denesinler, onu, uzun yüzyıllar boyunca Türk dilli Bulgarlar'ın ve Biarlar'ın yaşadıkları Perm topraklarından koparmak saçma bir şey olurdu. Çünkü Biarm sözcüğünün fonetik yapısını göz önünde bulundurmadan Perm toponimini izah etmek mümkün değildir.

Dördüncü olarak, Kama civarının tamamında ve Orta İdil çevresindeki Perm toprakları, erken devletlerin kurulması için en uygun yerlerdir. Milat öncesinde dahi bu bölgenin Eski Harezm'le yakın ilişkisi vardı. Nitekim S. P. Tolstov da bu konuda şöyle demektedir: "Henüz neolit döneme girildiği eski çağlarda, Harezm, hakimiyet alanını uzak Kama civarına... Harezm ile Karadeniz civarındaki Hellen-İskitler'in etki alanlarının çatıştığı noktalara yaymanın yollarını arıyordu."[25] Daha sonraları Partlar (M. Ö. III- M.S. III. Yüzyıl) ve Kuşanlar (M. Ö. I- M. S. IV. Yüzyıl) da Kama çevresi ve Orta İdil boylarıyla yakın temaslar kurmuşlardır. Kama civarında ele geçirilen bol miktarda Harezm sikkesi, kitabeli Harezm ve Part gümüş kapları, bu bölge insanlarının güçlü devletler kurma geleneğini gayet iyi bildiklerini bir kez daha göstermektedir. En enteresan tarafı ise, Ka-

25 Toltov, *Drevniye*, s. 342.

ma civarında bulunan sikkeler, Harezm ve Part kapları üzerindeki yazıların Türkçe olmasıdır.[26]

Beşinci olarak, Biar/Bilar ve Bulgarlar, aynı dili konuşuyorlardı. Bilarlar q-lehçesi, Bulgarlar k-lehçesi kullanıyorlardı. IX. Yüzyıl sonuyla X. Yüzyıl başlarında iktidarı Bilarlar'dan devralan Bulgarlar, başkenti değiştirmediler ve yönetim merkezi Biler şehrinin bulunduğu yere kuruldu. Bulgarlar, Arap elçilik heyetini 922 yılında Sulça (İbni Fadlan'ın notlarından ilk önce yapılan çeviriyazımında gösterilen Halca değil) nehri üzerindeki Biler şehrinde kabul ettiler. Bulgarlar, ancak Arap elçilik heyetini ağırladıktan sonra yeni başkentleri Bulgar'ın inşaasına başladılar.

Biarm'da iktidarı ele geçiren Bulgarlar, ülkenin ancak güneybatı kesiminde tutunabildiler; kuzeydoğu bölgeleri ise Novgorodlu Ruslar tarafından ele geçirilmiş, fakat burada ülkenin adı Perm olarak muhafaza edilmişti. Biarlar'la Bulgarlar arasında herhangi bir fark göremeyen İskandinavlar, Bulgar ülkesini de Bjarmaland zannettiler ve böylece İdil Bulgaryasını Biarm ülkesi olarak adlandırmaya devam ettiler.

Bu satırların yazarı, tüm bunları inceledikten sonra, henüz 1980 ortalarında Biarmiya hakkında bazı malzemeler tekkik ederek, bu ülkenin bir Ön-Bulgar Devleti olduğu sonucuna ulaştı. Yazar, bu konuda, Biarmiya ile Bulgar arasında oldukça yakın ilişki gören[27] XIX. Yüzyılın meşhur Türkoloğu N. İ. Zolotnitsky'nin görüşlerine da dayanmaktadır. Bendenizin görüşüne göre, hakimiyetin Biarlar'dan Bulgarlar'ın eline geçmesi sonucunda Biarm Devleti'nin adı Bulgar Devleti olarak değişmiştir. İskandinavyalı saga ozanları için ise ülke adı Bulgar Devleti olarak değişmesinden sonra dahi yine Biarmland olarak kalmıştır.

Biarmland meseleleriyle Hant-Mansa ve Komi-Permialı tarihçiler de uğraşmışlardır. Oralarda Biarlar'ın tarihini araştırmak için özel cemiyetler kuran bu tarihçiler, dedelerinin meşhur eski Biarmia Devleti'yle ilişkisi bulunmasından gurur duymaktadırlar.

26 Muhammadiyev A. G. *Turanskaya pismennost*, s. 36-80.
27 Zolotnitsky N. İ. *Lingvistiçeskaya zametka*, s. 47-48.

Bu satırların yazarından sonra genç Bulgar-Tatar tarihçileri, bir heyecanla bu meseleyi araştırmaya başladılar. Fakat 1996'da bugünkü Tatarlar'ı Moğol-Tatarlar'ın torunları olarak gösterme iddiasıyla ortaya çıkan Tatar-Tataristler, bendenizin Biarmia ile ilgili çalışmasını Tatar tarihinden ayırma kararı aldılar. Gayet tabii ki, Biarmia onlar için duyulmamış bir tarihî vaka idi. Kendilerini gerçek birer tarihçi olarak gören bu kişiler, aslında Biarmia hakkında hiçbir şey okumuş ve duymuş değillerdi!) Bu türedi Tatar-Tatar nazariyesi taraftarları, Biarlar'ın Türk dilli olduğu konusunda yeni malzemeler ve deliller bulan genç tarihçileri, iyi bir eğitim almamış gayr-ı tarihçi Mirfatih Zekiyev'in peşinden gitmekle suçlayıp alay etmeye başladılar. Bir diğer nefret ettikleri şey ise Bulgar-Tatarlar'ın etnik kökenlerinin araştırılmasıydı. Tatar-Tataristler burada da kendilerini şimdiki Tatarlar'ı Moğol-Tatarlar'dan türetme isteklerine ket vuran Tatar tarihinin umumi gelişim seyri dışında kaldılar.

§ 119. Biarmia'nın yerinin tespiti meselesi

Şu ana kadar bu ülkenin bulunduğu yerin neresi olduğu konusu tartışmalı olarak durmaktadır. Çağdaş Rus tarih bilimine göre "Biarmia, Rusya'nın Kuzeydoğu Avrupa kısmının uç kesimlerinde kürk, gümüş, mamut kemiği ile ün yapmış, İskindinav ve Rus rivayetlerinde IX-XIII. Yüzyıllarda yer almış bir ülkedir." Bazı tarihçiler Biarmia veya Biarmland'ın Beyaz Deniz sahilleri, Dvina topraklarının İskandinav dilindeki adı olduğunu var sayıyor, bazıları ise Biarmia ile Büyük Perm'i özdeşleştiriyorlar.[28] Yine birçok tarihçinin henüz XIX. Yüzyıl başlarında, Kuzey Dvina'dan Beyaz Denize kadar uzanan ve Arhangelsk, Vologodsk, Vyatka ve Perm eyaletlerini sarmalayan Peçora nehrinde son bulan geniş bölgenin tamamını Biarmia olarak görmektedirler.[29] Karamzin de burada "Bizim Perm'in adı eski Biarmia'nın adıyla özdeştir" demektedir.[30]

28 Büyük Sovyet Ans., 3/292.
29 Ensiklopediçeskiy leksikon, 1836, s. 66; Karamzin N. M. *İstoriya gosutordstva*, s. 22.
30 Karamzin, age., s. 22.

Başka var sayımlar da vardı. Örneğin ilk coğrafi haritanın çizeri Fra-Mauro, 1459'da Permia'yı Mordva'nın kuzeyine, Mişarlar'ın yakınlarında bir yere yerleştirmiştir. 1539'da Alous Marnus Biarmia'yı Kol'skiy Yarımadası'nda İmandra (Albus Lacus) gölünün yanı başına, Beyaz Denizi'n kuzeybatı sahili yakınlarına yerleştirmiştir. 1631'de Amsterdam'da hazırlanan İsveç ve Norveç haritasında ise Biarmia yine aynı yerde gösterilmiştir. Tatar-Tatar nazariyesi taraftarlarından M. Ahmetzyanov ancak bu görüşten haberdar olduktan sonra, Olaus'un haritasını "İdil" dergisinde (No. 3, 1996) yeniden basarak, güya Tatarlar'ın bu bölgeye ancak Moğol-Tatar fâtihler olarak geldikleri görüşünden hareketle M. Zekiev'in "Biarmia-Bulgar" düşüncesine karşı çıkmıştır.

Biarmia'yı Kuzey Priladojye ve Karalia'ya yerleştiren başka bilim adamları da var. Bazıları Biarmia'nın Kuzey Dvina'nın aşağı akımında veya Kama civarında bulunduğunu ileri sürdüler.[31] Daha sonraki araştırmalar bilim adamlarını Biarmia'nın Ladoga ve Suzdal'dan itibaren Ural civarına kadar uzanan geniş bölgeyi kapsadığı kanaatine ulaştırdı.

En yaygın olan kanaat Biarmia ile Perm'in, Biarmialılar ile Komi-Ziryan ve Komi-Permiyaklar'ın özdeş olduğudur. Bu kanaat, daha ziyade F. Stralenberg'in 1730'da yayınlanan "Das Nord und Oestliche Theil von Evropa und Asia" adlı eserinden kaynaklanmaktadır. "Onun söyledikleri sayesinde eski Perm-Biarmia'nın methi Rus bilimine girdi ve elbette bu konuda ilk yayın yapanlardan biri Lomonosov'dan başkası değildi. Bu bölgeyle ilgili meselelerin bilimsel temellerini atan meşhur Fin bilim adamları Sjören, Castren ve Yevropaeus, eski Perm kabileleri hakkındaki oldukça sitayişkâr şöhreti gün ışığına çıkaran hipoteze katılmakta gecikmediler."[32] Fin bilim adamları için bu oldukça önemliydi, çünkü Komi-Ziryanlar da Fin-Ugor halklarındandı.

Biarmia'nın Perm'le özdeşleştirilmesinden yana olanlar, Perm sözcüğünün kökenini dahi Perm bölgesinde yaşayanların kullandığı Komi-Ziryan dili olarak görmeye başladılar. Onlara göre Perm keli-

31 Melnikova, age., s. 197.
32 Tiander K. *O proisxojdenii imeni "Perm"*, s. 16.

mesi, Komi-Ziryancada *bi*'nin 'ateş', *ur*'un 'göz akı', *mu*'nun 'toprak, ülke' anlamına geldiği *bi-ur-mu* öğelerinden oluşan *parima* kelimesinden geliyordu ve bir bütün halinde *biurmuparima* 'ateşli (kızıl) ak gözlülerin ülkesi' demekti. Bu bilgiyi bizzat aktaran S. K. Kuznetsov'dur, ama kendisi dahi bu açıklamayla ikna olmuş değildir.[33] Çünkü bu etimoloji, güya Perm kelimesinin tarihen Komi-Permiyak etnoniminin bir cüzünden geldiği kanaatinden doğmuştur. Fakat aksine bilim adamları reddedilemeyecek şekilde Permiyak kelimesinin Perm toponomisinden geldiğini ispat ettiler.

N. M. Karamzin, mevcut malzemeleri etraflıca inceledikten sonra, kelimenin geniş anlamıyla Biarmia'yı Perm'le ilişkilendirmektedir. Tarihte Biarmia'nın daha detaylı ve doğru haritasını çıkaran da odur.[34] Okuyucunun onun verdiği haritayla tanışması için aynen buraya koyuyoruz.

Böylece Biarm-Perm var sayımı, tarihçiler için aksiyom haline geldi. Fakat XX. Yüzyıl başlarında, bu görüşün doğruluğunu konusunda hayli şüpheleri olan bilim adamları ona karşı çalışmalar yapmaya başladılar.

§ 120. Biarm-Perm görüşü üzerine

Bilindiği gibi, olağanüstü zengin Biarland'la ilgili bilgi, Biarm-Perm nazariyesinin kabülünden önce ortaya çıktı ve gelişti. Batılıların verdikleri bilgiler ve özellikle İskandinav kaynakları esas alınarak ortaya atılan Biarm-Perm nazariyesine göre Perm veya Kama civarı, Perm toponomisi tarihen Biarm kelimesinden geldiği için Biarm topraklarının ana kısmını teşkil ediyordu. Diğer kaynakların, özellikle yerli ve doğulu kaynakların olmayışı, bazı bilim adamlarını Biarm-Perm nazariyesini tenkit etmeye ve gerçeği yansıtmadığını ortaya koymaya sevketti.

33 Kuznetsov S. K. *K voprosu o Biarmii*, s. 58.
34 Karamzin, *Rossiyskaya istoriya*, s. 108-109.

Biarmai ve Komşuları (VIII-IX y.y.)

Biarmai ve Komşuları (VIII-IX y.y.)

K. Tiander'e göre "Biarm-Perm" dogması, Biarmia ve Perm'le ilgili malzemelerin yeniden sistematik bir gözden geçirmeye tâbi tutulması sonucunda çökmüştür. S. M. Solovyev ve D. İ. İlovaysky gibi meşhur tarihçiler, A. Dmitriyev, İ. N. Smirnov vs. gibi Perm tarihi uzmanları bu nazariyeye karşı çıktılar. "Hiçbir zaman meşhur olmayan Perm-Biarmia nazariyesi, daha önceki güvenci çağrıştırmayan bir efsane haline geldi. Perm'in Biarmia'yla özdeşleştirilmesine karşı öne sürülen deliller, kaybolan kültürlerin canlı delilleri olarak kullanılabilecek önemli bulguların olmaması sebebiyle, hiç işitilmemiş İskandinav sagaları ve Perm ile Biarmia adları arasındaki ispat edilemeyen itimolojik ilişkiye dayanmaktadır.[35] Böylesi zengin ve meşhur Biarmia topraklarında Hint-Avrupailer'in değil, herhangi bir doğulu halkın yaşayabileceğine Tiander'in aklı basmıyordu. Bu yüzden Biarm kelimesinin etimolojisini German dillerindenki 'sahil, kenar' anlamındaki *barm* (*bart/bert*) kelimelerine dayandırıyordu. Güya Finler bu kelimeyi German dillerinden almış ve daha sonra halkla olan münasebetleri sırasında onu kullanmış; Ruslar da aynı kelimeyi Finler'den alarak ona Perm şeklini vermişlerdi.[36]

Biarmia ve Perm konusunda pek çok yabancı ve yerli eseri inceleyen S. K. Kuznetsov, Perm-Biarmia nazariyesine kati bir nokta koyarak, bu iki kelimenin kesinlikle ayrı coğrafi mesahalar olduğu sonucuna vardı.[37] Ona göre Perm ve Biarm sözcükleri değişik kökenden geliyordu ve Perm, eski kuzeylilerin *bi* 'şehir', *armr* 'el, koy, körfez' kelimelerinden oluşmuştu.[38] S. K. Kuznetsov, Biarmia'nın sagalarda anlatılan özelliklerinden hiçbirinin Beyaz Deniz ve Kuzey Dvina'dan Perm ve Peçora'ya kadar uzanan geniş topraklarla ilgili veriler tarafından desteklenmediği görüşünü ileri sürmekte ve Biarmia'nın sözü edilen geniş bölgede değil, başka bir yerde aranması gerektiğini kaydetmektedir.[39] Aynı yazar daha sonra İskandinav ve Fin bilim adamlarına Biarm meselesini bütünüyle yeniden gözden geçir-

35 Tiander, age., s. 17.
36 Age., s. 23-24.
37 Kuznetsov, age., s. 59.
38 Age., s. 58.
39 Age., s. 92.

meleri tavsiyesinde bulunarak şöyle demektedir: " Çünkü onların tartışmasız şekilde kullandıkları malzemeler arasında bana göre yetersiz olanlar var. Belki güçlerimizi birleştirmek suretiyle Kuzey Divina sahilleri üzerinde ve Büyük Perm sınırları dahilinde Biarmia'nın bir rüya ve artık ebediyen bitirilmesi gereken bilimsel bir kurgu olduğu şeklinde ortak bir hükme varabiliriz."[40]

Kuznetsov'un daha 1905'de Perm'in Biarmia olduğu var sayımının tutarsızlığını ispat etmeye çalışmasına rağmen, bazı bilim adamları ondan sonra da hâlâ bu görüşün doğruluğuna inanmaya devam ettiler. Örneğin A. Sobolevsky, 1929'da yayınladığı küçük bir makalesinde "İskandinavlar'ın Biarmia'sı Kuzey Dvina ve kolları üzerindeki Perm'den başka bir şey değildir" hükmüne varmıştı.[41]Diğer bilim adamları gibi A. Sobolevsky de Biarmia'yı sadece İskandinav kaynaklarına göre incelemiş ve tabii olarak konuyu herhangi bir doğulu halkın değil Hint-Avrupaîlerin tarihini aydınlatmak maksadıyla tetkik etmiştir. Dolayısıyla o, Biarmialılarda sadece Hint-Avrupaîleri, kendi deyimiyle Arileri[42] görme gayretindedir.

XX. Yüzyıl ortalarında yapılan araştırmalar, kesinlikle tartışmasız hükümlere ulaştırabilecek oldukça şaşırtıcı sonuçlar verdi. Bunlara göre, öncelikle Kama civarında Biarmia gibi dikkat çekici ve zengin bir devletin teşekkülü için uygun şartlar mevcuttu ve ikinci olarak da, Batı, Güney ve Kuzeyle yakın ilişkilerde bulunan Doğu Avrupa ve Orta Asya Türk dünyasıyla bağlantılı bir merkezin burada oluşması mümkündü.

Orta Asya ile Kama çevresi arasındaki yolun henüz neolit çağda (M. Ö. VIII-III. Binyıl) açılmış olduğuna dikkat çekmek gerekiyor. Bu yol, Kama çevresi ile Kuzey Avrasya bozkır dünyası, Ön Asya'nın dağlık kesimleri, Orta Asya'nın güney kesimiyle Doğu Akdeniz, Hint ve Kuzey Avrupalı unsurlar arasında bağlantı halkası olan Aral civarındaki Eski Harezm arasındaki temasları daha da aktif hale getir-

40 Age., s. 95.

41 Sobolevsky A. *Drevnaya Perm: K voprosu o Biarmii*// İzvestiya obşçestva arxeolojii, istorii i etnografii pri Kazanskom universitete, T. 34, s. 4-6, s. 26.

42 Age., s. 25.

miştir.[43] Demek ki Kama civarı, henüz Milat öncesinde dahi devletlerin çok erken oluştuğu uzak ülkelerle yakın ilişki içindeydi. Eski Harezm'in hegemonyasını sadece Kama civarı halkları değil, Avar (Aors)lar, Kuzey Hazar civarının ve Ön-Kafkasya'nın Alan-Aslar'ı da kabul ediyorlardı.[44] Harezmliler'in yanı sıra Partlar, Kuşanlar (Akhunlar), Usunlar, Toharlar, Sun [Syungnu]lar, Hunlar, Balkarlar, Balkaş/Balkaslar vd.leri de Kama çevresiyle yakın temas halindeydiler. Önemli devletler kuran bu halkların tamamı Türk dilliydi ve dolayısıyla Kama civarında da o sıralarda Türk dilli halklar ve unsurlar yaşıyorlardı.

S. P. Tolstov'un teklifine göre, Orta Asyalı halkların Kama civarı halklarıyla yakın temasta bulunmalarının sebebi kürktü. Bu ilişkilerin daha detaylı bir araştırması, asıl sebebin Kama civarındaki gümüş işçiliği olduğunu ortaya koymaktadır. Zaten Kamalılar İskandinav ve Orta Asyalı halklarla da gümüş mamullerinin ticaretini yapıyorlardı.[45] Biarmia'nın tarihe gümüş, altın ve metal mamülleri yönünden zengin bir ülke olarak geçmesi sebepsiz değildir.

Bilim adamları, Harezm gümüş sikkelerinin, kitabeli Harezm, Part ve Kuşan kâselerinin genel olarak Kama civarında, etnik adları Orta Asyalı Pardı/Bardı (Rusça Parfı/Parfiyan) halkının adıyla örtüşen ve Bardı denilen insanların yaşadığı eski Bardım tarlalarında bulunmuş olmasına dikkat çekmektedirler.

Kama civarı, Harezm ve Part gümüş sikke ve kâseleri uzun süre Pers dili yardımıyla okunmaya çalışılmış, ama bir sonuç alınamamıştır. Çünkü bu kitabelerde kullanılan dil Türkçeydi.[46]

Görüldüğü gibi, tarihçiler arasında Biarmialıları Fin-Ugor, Ari veya Türk olarak tanıma konusundaki değişik görüşler kendine özgü bir didişmeye yol açmıştır. Ama, daha şimdi gördüğümüz gibi, onların Türk dilli oldukları yönündeki deliller oldukça fazla. Yukarıdan beri anlatılanların tamamı, Biarm'ın bir ön-Bulgar Devleti ol-

43 Tolstov, *Drevniye*, s. 341.
44 Age., s. 342.
45 Bader O. N., Smirnov A. P. *Serebro zakamskoye*, s. 5-25.
46 Muhammediyev, age., s. 36-80.

duğu teklifinin doğruluğunu teyit eden Biarm-Perm nazariyesinin gerçekçiliğini ispat etmektedir.

§ 121. Biarm ve Bulgar tarihlerindeki bazı yönlerin örtüşmesi

Biarmia ve Perm'le ilgili tarih literatüründe, henüz XIX. Yüzyılın ortalarında, Biarmia'nın bazı tarihî özelliklerinin İdil Bulgaryası'nın özellikleriyle nisbeten örtüştüğü henüz bilinmemekteydi. Örneğin, S. K. Kuznetsov, Strinnholm'un (Vikingler'in yürüyüşü, İskandinavlar'ın devlet yapısı, zevkleri ve görenekleri, 1858) tac eserinden bir alıntı yapmaktadır: "Biarmia devletinin 1236'da Çingishan'ın istilası sırasında düştüğü... daha sonra Çar İvan Vasilyeviç tarafından XV. Yüzyıl sonlarında fethedildiği bilinmektedir."[47] Bu cümleden hareketle, İdil Bulgaryası'yla uğraşan her tarihçi, tüm bu verilerin Bulgar Devleti'nin düşüş tarihi ve III. İvan tarafından Bulgar Devleti'nin varisi Kazan Hanlığı'nın ilk zaptediliş tarihiyle örtüştüğü sonucuna ulaşacaktır.

Ayrıca, henüz 1878'de N. İ. Zolotnitsky, Bulgar, Biler, Biger, Bular ve Biar (mia) sözcüklerinin aynı kökten geldikleri şeklinde bir görüş belirtmişti. Yazar, ilk sözcüğü *Biger* (bieker) 'yüce, ulu toprak' kelimesinin varyantı olarak görmekte ve buradan Komi ve Finler'in kendi Ziryanca-Permce veya Fince *maa* 'toprak, yurt' kelimesini ilave ettikleri *biar* varyantına ulaşmaktadır. Eğer bu sözcüğün fonetik varyantlarından birini, fakat özellikle biar'ı bütün bir ülke adına uygularsak, İskandinav ve Bizans vakayinamelerinin hiçbir tarihi delille desteklenmeyen ve bugünkü Perm'e uygun düşmeyen en insicamsız bilgiler verdikleri, akıl almaz zenginlik ve verimli geniş ticaret ağına sahip esrarengiz Biarmia adının açıklanması muhtemelen mümkün olacaktır.[48] Zolotnitsky'nin bu şaşırtıcı kaydı, kimsenin dikkatini dahi çekmedi.

A. P. İvanov da 1881'de Biarmia'nın İdil Bulgaryası'yla kıyaslan-

47 Kuznetsov, *K voprosu o Biarmii*, s. 86.
48 Zolotnitsky, age., s. 47-49.

ması zorunluluğu sonucuna yaklaşmıştı. İvanov, gerçek verilerden hareket ederek, ayrı bir Perm kültürünün genel olarak hiç olmadığı sonucuna varmaktadır: "Bulgar-Bilar topraklarının tarihi otonomisi ve ticareti son bulunca, oradan Çud ülkesinin kuzeyine sevkedilen metalürji ürünleri de kesildi."[49]

S. K. Kuznetsov'un uzun makalesinde, Biarmia'nın İdil Bulgaryası'nkilerle kıyaslanan bir çok özellikleri gösterilmiştir.[50] Fakat yazar, Biarmia'nın İdil Bulgaryası'yla özdeşleştirilebileceğini düşünmediği gibi, aksini ispat etmeye çalışmaktadır.

1984 yılında İdil Tatarlar'ının daha önceki etnonimleri, özellikle de *suas* ve *biger* etnik adlarının incelenmesi münasebetiyle, Biarmia ile İdil Bulgaryası arasındaki ilişki konusundaki fikrimi belirtmiştim.[51]

§ 122. Maddi kültür verilerine göre Biarmia ile İdil Bulgaryası'nın özdeşleştirilmesi

Tarihî kaynaklarda böyle bir özdeşleştirme birçok yönde yapılmaktadır.

Öncelikle Biarmia'nın İskandinavlar ve diğer halklarla ticari ve askerî ilişkiler kuran zengin ve kültürlü bir ülke olduğunu belirtmeliyiz. Yukarıda açıklandığı gibi, Kuzey Dvina ve Perm sınırları dahilinde böyle bir ülke yoktu. İskindinav sagalarında Biarmia'nın oluşum zamanı VIII. Yüzyıl olarak gösterilmektedir. İdil Bolgaryası ise bir devlet olarak daha sonra şekillenmiştir; ama bu iki ülke İskandinav sagalarında oldukça gelişmiş, uygar, zengin, o zamanın önde gelen tüm Avrasya ülkeleriyle ticarî ve askerî ilişkileri bulunan Biarmland adıyla tek ülke olarak geçmektedir.

Biarmia, kürk, gümüş, metal mamülleri ve mamut kemiğiyle ün yapmıştı. İdil Bulgaryası'nda da aynı şeyler ticari metâ olarak kulla-

49 İvanov A. P. *Materialı k antropologii*, s. 34-35.
50 Kuznetsov, age., s. 95.
51 Zakiyev M. Z. *Kazan Tatarları ni üçin mariça, suas, udmurtça – biger*/ Kazan utları, no. 5; aynı yazar: *Problemı yazıka o proisxojdeniya voljskix Tatar*, s. 54-60.

nılıyordu. Bulgarlar, deri işleme konusunda maharetliydiler. Derinin büyüklüğü para birimi yerine kullanılıyordu ki, Biger-Bulgar-Tatarcadaki "sincap" ve "kapik" (para) anlamına gelen tien (tin) kelimesi de buradan gelmiştir.

Sagalarda Novgorodlular'ın ve muhtemelen İskandinavlar'ın gümüş aldıkları, dolayısıyla Biarlar'ın Orta Asyalı Harezmliler'e, Partlar'a ve Kuşanlar'a da sattıkları gümüş mamülleri ürettikleri anlatılmaktadır (Bkz. § 31). İdil Bulgaryası'nda da daha sonraları Rus vakayinamelerinde Gümüş Bulgarları, Arap kaynaklarında ise Nuhrat Bulgarları adıyla zikredilen özel bir Bulgar grubu olduğunu biliyoruz. Nuhrat, Arapçada 'gümüş' demektir. Böylece nuhrat kelimesi önceleri Bulgarlar'ın bir kısmının etnik adı haline gelmiştir ki, günümüzde Çepsa havzasında yaşayan bir grup Tatar'ın adı da budur.

Belki de eski Harezmlilere ait kabul edilen kitabeli kâseler ve gümüş sikkelerin daha ziyade Kama civarında bulunması bir tesadüf değildir ve muhtemelen bunlar burada, gümüş maden yataklarına yakın bir yerlerde imal ediliyordu. Nitekim Milattan çok önceleri dahi Kama civarında Hazrezmliler misafir olarak kalıyorlardı.

Biarmia ve İdil Bulgaryası da metal mamülleri üretimiyle tanınmaktaydı. Daha önce belirtildiği gibi, İdil Bulgaryası'nın 1236'da yakılıp yıkılmasından sonra Biarmia'dan İskandinavya'ya metal ürünlerinin sevkiyatı kesilir.

Mamut kemiklerinden üretilen malların ticareti bütünüyle İdil Bulgaryası için de geçerliydi. Bu durum, Ortaçağ kaynaklarından Birunî'nin eserlerinde de zikredilmektedir.[52] Sabık Biarmia, daha sonra Bulgarya'nın toprakları mamut kemiği yönünden çok zengindi, fakat üst katmanlarda bulunanlar çoktan toplanarak kullanılmış ve KamAZ inşaatının da ortaya koyduğu gibi, ancak daha derindekiler kalmıştı.

Bazı bilim adamları, Biarmialıların müstahkem şehir kuşatmalarında maharetli olduklarını ve süvari birliklerinin bulunduğu bilgileri karşısında şaşkınlığa düşmektedirler.[53] Eğer İskandinav sagala-

52 Al-Biruni, *Sobraniye svediniy dlya poznaniya dragotsennostey*, s. 163.

53 Kuznetsov, age., s. 45.

rındaki Biarmland adından Bulgarya anlaşılıyorsa veya Bulgarya Biarmia'nın varisi sayılıyorsa, böyle bir şaşkınlık mazur görülebilir.

§ 123. Manevi kültür verilerine göre Biarmia ile İdil Bulgaryası'nın özdeşleştirilmesi

Biarmia ve orada yaşayan halkla ilgili olarak İskandinav sagalarında, çevresi kutsal duvarla çevrili bir Biarmia putundan söz edilmektedir. Put, ağaçtan yapılmıştı; boynunda degerli bir gerdanlık vardı ve dizlerinin üzerinde içinde paralar bulunan bir kâse bulunuyordu. Hemen yanı başında sikke karıştırılarak yoğrulmuş topraktan yapılmış bir kurgan vardı. Sagalara göre İskandinavyalı yağmacılar, puttan ve kurgandan pek çok değerli sikke aldılar.[54] Daha önce belirtildiği gibi, A. Sobolevsky, Biarmîlerin putunu o dönemdeki geleneksel bilimine göre Ari saydığı Avrasya bozkırlarındaki İskitler'in şahmerdanlarına benzetmektedir. Ona göre Biarmialılar (Biarmîler) Ari olarak kabul edilebilir ve güya Biarmîlerin tanrısı Yomal'ın adı eski Hint dilinde 'yeraltı dünyasının tanrısı' anlamına gelen Ari kökenli *yama*'dan gelmektedir. Ayrıca *yomal* sözcüğü de (Biarmî tanrısının adı) Biger-Bulgar-Tatar dilinde 'pohpohlamak, yağ yakmak, riyakârca hamdetmek' anlamına gelmektedir ki, kutsal şeylere bağlanan dindar insanların durumlarıyla örtüşmektedir.

Eğer İskandinavlar puttan pek çok değerli taş ve sikke almışlarsa, bu sikkelerin er geç İskandinav topraklarında bulunması gerekirdi. Fakat şu ana kadar böyle bir şey bulunmadı. Örneğin, A. V. Tomin'in açıklamasına göre, "IX-X. Yüzyıla ait İsveç mezarlarıyla ilgili yayınların çoğunda Bulgar basımı sikkeler muntazam şekilde görülmektedir. Şu anda H. Risling'in Bulgar sikkeleri hakkındaki çalışması hazırlanmış durumdadır."[55]

S. K. Kuznetsov, Biarmia'da mı, onun ötesinde yer alan, hilkat

54 Sobolevsky, age., s. 25.
55 Fomin A. V. *Runiçeskiy znaki*, s. 148.

garibelerinin, kötü büyülerin yurdu Jotunheim (devler ülkesi) da mı olduğu belli olmayan bir ülkeye ilgili İskandinav efsanesini nakletmektedir.[56] Arap seyyahlar da İdil Bulgaryası'na düzenledikleri yolculuktan bahsederken aynı şeyden söz etmektedirler. Örneğin 1135-36'da Bulgarya'ya bir yolculuk düzenleyen Ebû Hamid el-Garnatî, Bulgar ve Başkurtlar'ın ülkesinde devlerin torunlarından birini gördüğünü (muhtemelen işittiğini) yazmaktadır. "Bulgar hükümdarı, ona göre bir zırh ve büyük bir kazan kadar miğfer yaptırmıştı. Bu adamı harplere beraberinde araba üzerinde götürürdü... Türkler onun geldiğini görünce korkarlar, kaçarlardı. Bununla beraber nazik, namuslu ve iyi bir kişiydi.."[57]

Tarihî konular üzerine saga anlatan ozanlar, muhtemelen Biarmia'yı iyi anlatıyorlardı ve orada Türk dilli bir halkın yaşadığını biliyorlardı. Çünkü sagalara baktığımızda Novgorodlu önder Burislav'ın (?) Biarmialılarla birlikte İskandinavlar'a karşı savaştığını, fakat savaştan sonra hepsinin Türk ülkesi (Türkiye)ne yani Biarmia'ya döndüklerini görüyoruz. Saga ozanları Biarmia (Bulgarya)nın daha sonra Tatarya olarak değiştiğini da biliyorlardı.[58] Çünkü ozan Biarmia'dan söz eden sagalar yerine daha sonraları sık sık Gardarik, Tatarya ve Tatar hanı Menela'dan bahseden sagalar söylemektedir.[59]

§ 124. Bulgarya tarihinde Biarmia'nın İskandinavya ile olan bağlarının izleri bulunabilir mi?

İskandinav sagalarına göre bu tür bağların bulunduğunu biliyoruz. Bu bağlar Biarmia-Bulgarya tarihinde kalmış mıdır? Bu sorunun cevabını bulmaya çalışalım.

Sagalarda anlatıldığı üzere, İskandinavlar ve Biarmialılar, dostâ-

56 Kuznetsov, age., s. 1.
57 *Puteşestviye Abu Hamida*, s. 43, 60-61.
58 Kuznetsov, age., s. 25, 45.
59 Age., s. 25.

ne ilişkiler temelinde birbirleriyle tesanüt halindeydiler. Dostâne ilişkilerle ilgili epizotlardan birisi, Norveç kralı Hakan'a "Tatar akıncılar tarafından kovalandıkları için Doğudan kaçan Biarmialılardan birçoğu gelip sığındı; o da onları Hristiyanlığa döndürdü ve Malanger Körfezi denilen yerde yaşamalarına izin verdi."[60] Fevkalâde hallerde Biar-Bulgarlar'ın Batıya yaptıkları bu geleneksel göç, muhtemelen Altın Orda Tatarları'nın Litvanya'ya muhaceretine etki etmiştir ki, bunun sonucunda Litov, Polşa ve Belorus Tatarları oluşmuşlardır. Anlaşılan bu sagalarda dahi Rus tarihçiliğine giren bilgiler, Biarmia hakkında yeterli belgeler durumundadır ki, bunlara göre varlığı kesin olan bu ülkeyi Türk dilli halkların ülkesi ve İdil Bulgaryası'nın selefi kabul etmek gerekir.

Eğer Biarmia İdil Bulgaryası'nın doğrudan selefi ise, bu durumda sonuncusunun tarihinde kuzeyli halklarla olan ilişkilerin izlerinin bulunması gerekir. Önce Bulgarlar'ın ve arkasından Tatarlar'ın yazılı kaynakları acımasızca yok edildiği için, Arap-Pers tarihçilerinin Bulgarlar ve kuzeyli komşuları hakkındaki kayıtlarına müracaat etmek gerekiyor. Kuzeyli halklarla ilgili bilgilerin Doğuda Bulgar üzerinden ulaştığı bilinmektedir. B. N. Zahoder bu konuda şöyle der: "Kuzeyle ilgili ilk ve daha gerçekçi kaynak bilgileri, hiç şüphesiz kuzey halklarıyla sürekli ve metin bağları bulunan doga coğrafyası Bulgar'dı.[61] Bulgarlar, kuzeyli halklara genel olarak İsu (visu) derlerdi ki, bu ad, İzlandalılar'ın 'buz ülkesi insanları' adını hatırlatmaktadır. Onlar, ayrıca Yura (Yugor)ları - 'sahil insanları' – da tanıyorlardı. Bu sonuncular haklı olarak Beyaz Deniz sahilinde yaşayan insanlara ait kabul edilmiştir. İbni Fadlan, 922'de Bulgar'ın hükümdarının "ülkesinin sınırları ötesinde, üç aylık yolda Visu denilen bir halkın yaşadığını"ndan bahsettiğini kaydetmektedir.[62] Bulgarlar, yolların karla kaplı olduğu dönemlerde Visu ve Yura ülkesine kö-

60 Age., s. 47.
61 Zaxoder B. N. *Kaspiyskiy svod*, s. 59.
62 Age., s. 61.

peklerin çektiği kızaklarla mal götürür, kendileri ise kar üzerinde kayarlardı. Visu ülkesinde geceleri öyle kısaydı ki, halk gece karanlığını görmez, daha sonra ışığın (güneşin) görülmediği çok uzun geceler takip ederdi."[63]

Anlaşılan, hem Biarlar, hem de Bulgarlar kuzey ülkelerini iyi biliyorlardı ve oralardaki halkla, özellikle adından İskandinavlar'ın kastedildiği sanılan İsu halkıyla ve daha sonra da İzlanda ahalisiyle sıkı ilişki içindeydiler. Bu da Biarmia ülkesinin gerçekten var olduğunu ve İdil Bulgaryası'yla doğrudan ilişkileri bulunduğunu yeterinden fazla ispat etmektedir. Fakat acaba bu nasıl bir ilişkiydi? Bu soruya cevap vermeden önce Biarm-Perm hipotezine tekrar dönelim.

§ 125. Perm'in Biarm'la bir ilişkisi var mıdır?

Yukarıda bazı bilim adamlarının arkeolojik ve diğer verilerden hareketle, Biarm'ın Perm'le özdeşleştirmenin bütünüyle gerçek dışı olduğu kanaatine vardıklarını görmüştük. Bu bilim adamları görüşlerini ispat etmek için güya bu bölgede Biarm kültürünün izlerinin bulunmadığını ileri sürüyorlar. Halbuki sözü edilen bölge, Kama civarı tacirlerinin İskandinavya, Orta Asya ve diğer ülkelerle ticaretinin ana metasını oluşturan Biarm gümüşü ve diğer metallerin yurdudur ki, bu ticaret sayesinde eski Orta Asya halkları Kama çevresiyle yakın temaslarını muhafaza etmişlerdir. Dolayısıyla Perm ile Biarmia arasındaki ilişkileri bütünüyle yadsımak maksada muvafık olmazdı.

Yukarıdan beri söylenenenlere ilaveten, öncelikle *perm* sözcüğünün kökeninin Biarmia Devleti'nin adından gelen *biarm*'dan alındığı konusunun kesin olduğunu belirtelim. Diğer yandan, Perm toprakları çoğunlukla Biarmia ile örtüşmektedir ve daha doğrusu Perm bölgesi Biarmia Devleti'nin kuzeydoğu kenarıdır. Dolayısıyla burada kenar bölgeler vardı ve Perm bölgesinde Biarmia'nın büyük şehirle-

63 Age., s. 65, 67.

rinin izleri kalmamıştır. Bununla birlikte ileri Biarmia'yla ilgili bazı izlerin ortaya çıkarılabilmesi de ihtimal dışı değildir.

Bir diğer dikkat çekilmesi gereken husus, başka bölgelerde unutulmasına rağmen, Biarmia adının günümüze kadar yalnızma Perm bölgesinde muhafaza edildiğidir. Bunun sebebe,i Biarmia'nın diğer bölgelerinde iktidarın Bulgarlar'ın eline geçmesinden sonra Biarm adının yavaş yavaş yerini Bulgar kelimesine bırakması olarak gözüküyor. Halbuki Perm bölgesi Kama ağzında Bulgar şehrini kuran ve önce Biarmia'nın güneybatı kesimini itaat altına alan, ülkenin başkenti Biler'i ele geçiren, ama Biarmia'nın kuzeybatı kenarına ulaşamayan Bulgarlar'ın hakimiyetine girmemişti. Çünkü henüz XI. Yüzyılın ikinci yarısında, bugünkü Perm bölgesini de içine alan Yugor toprakları, resmen Büyük Novgorod'un nahiyelerinden birisi olarak kabul edilmekteydi ve kısa süre sonra Moskovalı feodaller de Vıçerd havzasını müstemleke haline getirmeye başlayacaklardı.

Ancak, yerli Türk kabileleri Bardı (Pardı/Parfi "Part") 'varlıklı, zengin' adına istinaden ülkelerinin Biarm diya adlandırıldığını hatırlıyorlardı. Bu yüzden söz konusu adı yaygınlaştırdılar. Yerli halklarla temas kurmaya başlayan Ruslar, Perm bölgesinin genel adı haline geldiği için bu kelimeyi onlardan alıp benimsediler.

Öncelikle henüz XIV. Yüzyıl sonlarında Ustyujnalı rahip Stefan'ın kendisini Permli olarak tanıtması, daha sonra şehrin Perm olarak anılmaya başlanması ve en nihayet hiçbir zaman Perm iç adını kullanmayan yerli Komi halkına Komi-Permyak şeklinde ilave bir etnonim vermeleri gibi gerçekler bu konuda söylenebilecek beliğ sözlerdendir.[64] Demek ki Perm'in, cüzün küle olan ilişkisi gibi Biarmia'yla bağlantısı vardı.

64 İstoriya Sibiri, T. I, s. 367-368.

§ 126. Biarmland denilen Biarmia veya Bulgarya tek başına var mıydı?

Daha önce, pek çok veriye istinaden, Biarmia'nın İdil Bulgaryası'yla özdeşleştirilebileceğini, üstelik Bulgarlar'la ilgili tarihi gerçekleri hikaye eden İskandinav sagalarının onları Biarmialılar olarak gösterdiklerini anlatmıştık. Peki şimdi mesele nedir? Gerçekten Biarmia denilen bir ülke hiç yok muydu? Yoksa bazıların Biarmia dedikleri yalnızca tek bir Bulgar Devleti mi vardı? Bu sorulara olumlu cevap vermemiz gerekiyor. Bir kere İskandinav sagaları daha VIII. Yüzyılda Biarmia ülkesinden bahsediyorlardı ve bilâhare IX. Yüzyılda meseleyi çözmemizi sağlayacak şekilde bu ülkeden daha emin bir şekilde söz ediyorlardı. Müstahsil güçlerin gelişmemiş sisteminde yeni bir devletin hemen zenginleşeceği ve daha sonra bilinen bir ülke haline gelebileceğini sanmam. Dolayısıyla gelişmiş yeni bir devlet olabilmek için, en azından onlarca veya yüzlerce yıllık bir oluşum sürecinin geçmesi gerekirdi. Binaenaleyh, Biarmia'nın bir devlet kurumu olarak henüz VII. Yüzyılda var olduğu dönemde komşuları Hazarlar da kendi devletlerine sahiptiler.

Biar (Bilar)lar, o sıralar Avrupa şehirleri arasında en büyük ve zengin şehri haline gelen başkentleri Bilak'ı kurmuşlardı.

IX. Yüzyılda Biarmia topraklarında, Kama ağzı yakınlarında Bulgar denilen başka kabileler, Bulgar şehrini kuruyor, yavaş yavaş Biarlar'a karşı üstünlük sağlıyor; arkasından Biarmia'nın tüm yapısını, başkent Bilar'ın hakimiyetini ele geçiriyorlar, devletin yeni adı da Bulgar Devleti oluyordu. Göründüğü kadarıyla hakim kabilelerin adının değişmesi, hakim devletin yeni bir ad alması nisbeten barışçıl bir şekilde olmuştu ki, daha sonraki günlerde dahi İskandinavlar Bulgarya'yı Biarmia olarak adlandırmaya devam etmişlerdi. İşte size İskandinav sagalarının XIV. Yüzyıla kadar Burgarya adını hiç zikretmeden yukarıda gördüğümüz gibi İdil Bulgaryası'nı kastederek yalnızca Biarmia'dan bahsetmelerinin izahı.

Fakat İdil Bulgaryası tüm Biarmia'yı itaat altına alamamış; ülkenin kuzeydoğu kesimi yine Biarmia olarak kalmıştı. Rus kolonizatörler dahi bu bölgeyi ele geçirdikten sonra, bilâhare *Perm* şeklini alacak olan önceki *Biarm* adını muhafaza etmişlerdir.

Demek ki Biarmia, İdil Bulgaryası'ndan önce var olan kendi başına bir devletti ve o da tıpkı İdil Bulgaryası gibi İdil Tatarları'nın atalarının bir devleti olarak kabul edilmelidir. Diğer verilerin dışında, Biarım-Biarm devletinin adı ve kurucuları Biar (bi-ar) 'zengin insanlar' , - Biler (bi-ler), - Biger (bek-er)in etnik adları bu konuya beliğ bir şekilde işaret etmektedir. Udmurtlar, bugün dahi komşuları İdil Tatarları'na Biger demektedirler.

Macgar, Başkurt, Burtas ve Bulgar Devletleri

§ 127. Macgar Devleti Bulgar-Tatar devletleri arasında mıdır?

Bizler, Bulgar-Tatar devletlerini sadece İdil Bulgar Devleti'nin oluştuğu tarihten itibaren başlatmaya alışmışız. Doğrudur; bazen Bulgarlar'ın Hun, Türk ve Hazarlar'ın devletçilik gelenek ve tecrübelerinden faydalandıklarına işaret edilmektedir. Son yıllarda bu satırların yazarı Biar, Macgar, Başkurt ve Burtas devlet oluşumlarını ön-Bulgar devletleri olarak incelemeye başlamıştır.[65]

Tarihçilerimiz, Macgar/Mişar devletlerinin varlığı üzerinde genel olarak pek kafa yormadılar. Sadece A. H. Halikov, Tatarlar'ın etnogeneziyle ilgili çalışmalarında Mişarlar'ın XV-XVI. Yüzyıllarda kendi Temnik Devleti'ni kurma teşebbüsünde bulundukları, fakat Rus Devleti'nin güçlenmesi karşısında başarılı olamadığını hatırlatmıştır.[66]

A. Halikov, bu bölgede Türk dilli ahalinin yalnızca XIII-XIV. Yüzyıllarda ortaya çıktığı görüşünü ileri sürmüş ve bir de "eğer daha erken değilse, " diye ilave etmiştir.[67] Aynı yazar, geleneksel stereotipi takip ederek Macgarlar'ı Macar dilli bir halk olarak görmüş, dolayısıyla onların devletçiliğini Türk sistemi arasına almamıştır.

Daha önce (§§ 70 ve 91'de) İdil-Ural civarındaki Macgarlar'ın Arap-Pers seyyahları tarafından detaylı olarak anlatıldıklarını, Macar dilli olmadıklarını yani Madyar değil, günümüzde Mişar denilen Türk dilli Macgarlar olduklarını anlatmıştık.

Mişar etnonimi *mişa-ar* 'orman insanları veya ağaç totemli in-

65 Zakiyev M. Z. *Törki-Tatar etnogenezi*, s. 426-461.
66 Halikov A. H. *Proisxojdeniye Tatar*, s. 130-146.
67 Age., s. 132.

sanlar' anlamındaki iki öğeden oluşmaktadır. Bu kelime etimolojik yönden tarihen *akatsir/agadir/agaç eri* kelimesinden gelmektedir. M. Ö. henüz VII. Yüzyılda Akatsirler'in kendi hükümdarları vardı ve dolayısıyla bir devlet teşkilatları mevcuttu. (Herodot, IV, § 102) Bizans sınırına yakın bir yerde yaşıyorlardı ve Tuna Fin-Ugorları'yla temas halindeydiler. Akatsir (Macgar)lerin bir kısmı muhtemelen Madyarlar gibi Macarca konuşan ve bu halka etnik adlarını veren Macarlar'ın ataları tarafından asimile edilmişlerdir.

IX-X. Yüzyıllarda Arap-Pers seyyahları söz birliği etmiş gibi "Macgarlar, bir Türk kabilesidir. Kende denilen reisleri 20 bin süvariyle sefere çıkar. Kende, onlarda hükümdar unvanıdır; çünkü hükümdar olan kişinin asıl adı Cıla'dır. Tüm Macgarlar Cıla adındaki hükümdarlarının kendilerine verdiği emirlere itaat ederler; düşmana saldırılmasını mı emretti, düşmanı püskürtmeyi emretti veya başka ne emretmişse yerine getirirler."[68] Bu bilgiler, Macgarlar'ın organize bir devlet olduklarını gösteriyor. Kaldı ki hükümdarlarının kullandığı *kende* unvanı da "kalb, mihver, merkez" anlamındadır ve dolayısıyla o, devletin mihveri ve merkeziydi. Asıl ismi ise *Cıla* yani *Cılı* "sıcak, güler yüzlü, dikkatli, ihtimamlı" anlamındaydı.

Doğulu gezginlerin verdikleri tüm bilgiler, B. N. Zahoder tarafından şu şekilde genelleştirilmiştir:

- Macgar ülkesinin sınırı Peçeneg (veya Bulgar) ülkesi ile Bulgar as.k.l. (s'k'l'/skıdı/İskit – M. Z.) arasında başlar;

- Macgarlar, Türkdür (yukarı bkz.).

- Macgarlar çadırlarda yaşar, yiyecek aramak için oraya buraya göç ederler;

- Macgar toprakları geniştir; enine ve boyuna yüz fersahtır; ülkenin bir ucu denize açılır ve oraya iki nehir dökülür; Macgarlar bu iki nehir arasında yaşarlar. Kışın daha yakın olan nehrin sahilinde konaklar ve balıkçılıkla iştigal ederler;

- .. giysileri Araplar'daki gibidir; tarımla uğraşırlar.

68 Zahoder, *Kaspiyskiy svod*, s. 48-49.

- Macgarlar'ın ülkesinde köyler, su birikintileri, kıraç araziler ve verimli topraklar vardır;

- Macgarlar, komşuları Slavyanlar'a (daha doğrusu Saklab yani Kıpçaklar'a, - M. Z.) akınlar tertipler, onları köle edinir ve Bizans'a satarlar;

- Macgarlar, putperest (veya ateşperest)tirler;

- Macgarlar, güzel görünümlüdürler; pahalı giysileri ve silahları vardır vs.

B. N. Zahoder ayrıca VII-VIII. Yüzyıllarda Macgar Devleti'nin Oka ve Kuzey Kafkasya'daki Sura nehri sahilleri üzerinde kurulduğunu, topraklarının orman, tarım arazileri ve nehir yönünden zengin olduğunu kaydetmektedir.[69]

Kaynaklar, Magcarlar'ın sol tarafında, Saklablar'a doğru giderken *n.n d.r.*, yani *unnudar=un=hunlar*'ın yaşadıklarını belirtmektedir. Macgarlar'ın sağ tarafındaki nehir Saklablar'ın topraklarına akar ve Hazar Denizi'ne dökülür.

XII. Yüzyılda Macar Devleti'nin Bulgarlar'ın hakimiyeti altında olduğunu var saymak gerekir. Çünkü XIII. Yüzyılda Moğol-Tatarlar saldırdıklarında artık Macgarlar'la ve devlet teşkilatlarıyla karşılaşmıyoruz.

Tabii özellikleri itibariyle Bulgarlar ve Macgar (Mişar)lar, muhtemelen akraba idiler; çünkü Bulgar Devleti'nin topraklarında günümüzde dahi Mişar/Macgarlar yaşamaktadır. Bu durum insanın aklına yalnızca Bulgarlar'ın hakimiyeti ellerinde tuttukları, Macgarlar'ın ise bu İdil-Bulgar Devleti bünyesine gönüllü olarak katıldıkları ihtimalini getirmektedir.

Demek ki, Macgarlar (daha öncesinin Akatsir, daha sonrasının Mişarlar'ı) kendi devletlerini kuracak durumdaydılar ve onlar arasından ön-Bulgar olanlar İdil-Bulgar Devleti'nin bünyesine dahil olmuşlardır.

69 Age., s. 51-53.

§ 128. Başkurt Devleti ve onun Bulgar-Tatar Devleti'yle ilişkisi

Başkurt/Başkirler, dil ve etno-genetik açıdan Bulgar-Tatarlar'a en yakın halktır. Her iki halk da, ana hatları itibariyle aynı kabilelerin, ama farklı boyut ve nisbetteki konsolidasyonlar sonucunda oluşmuştur. Bulgar-Tatarlar ve Başkirler, değişik zamanlarda kendi devlet teşkilatlarına sahiptiler ve bazen aynı devletin bünyesinde yaşıyorlardı. Dolayısıyla Bulgar-Tatar Devleti incelenirken, Başkir Devleti'nin bazı gelişim aşamalarını da göz önünde bulundurmak gerekir. Ama ne yazık ki, Bulgar-Tatar devletçilik konusunu incelerken, en yakın halklarla olan etnik bağlar meselesinde aynı titizliği göstermiyoruz. Biz, bugünkü Tatar halkının bünyesine Sibirya, Astrahan, Kasimov Tatarları'nı da dahil ediyoruz; ama bilimsel araştırma enstitülerimizde bu Türkler'in tarihini araştıracak uzmanlar yok ve bu yapılmadan da yakın gelecekte az veya çok Bulgar-Tatar tarihini bütün halinde ele almak mümkün değil.

Bizim halkımızın lengüistik ve etno-politik yapısını öğrenmek isteyen tarihçilerin Başkir ve Tatarlar'ın birlikte yaşayış tecrübesinden daha fazla yaralanma vakti gelmiştir.

Bilindiği gibi, Başkurt etnonimi ilk defa IX. Yüzyıldan itibaren yazılan Arap kaynaklarında *başgrd, başcird, bashard, başkird, bascird* vb. şekillerde kaydedilmiştir. Daha önce Macar bilim adamları ve diğer bazılarının Başkirler'in , güya VII-VIII. Yüzyıllarda İdil-Ural civarında yaşayan Macar-Madyarlar'ın Türkleşmesi sonucunda oluştuğu görüşünde olduklarını belirtmiştik. Onlara göre *Başkir* kelimesi dahi güya Madyar etnoniminin fonetik varyantıdır. Elbette şaçma bir var sayımdır bu. Başkir bilim adamı N. A. Macitov, *Akidel* (Beloye) nehri sahilleri boyunca VII. Yüzyıldan itibaren Macarlar değil, Başkirler'in yaşadığını düşünmektedir.[70] Bize göre ise Arap kaynaklarında geçen Madyar (Macgar)lar Başkirler değil, Türk dilli *Macgar/Maşgar/Maşar/Mişar*'lardır.

Başkirler'e gelince, onlar bazen burada Macgarlar ve dil özellik-

70 İvanov, *Magna Hungaria*, s. 53-54.

leri itibariyle Başkurt adlı diğer kabileler arasında yaşamış, eski Huaras ve Türkmenler'in ataları Hunlar'la yakın ilişki içinde bulunmuşlardır. Bu dillerde (s) harfi (h-x) şeklinde teleffuz edilirdi: Su – hu, suaras – huaras, sun – hun gibi. Başkirler'in diğer halkların asimilasyon etkilerine karşı direnme gücünün fazla olduğu görülüyor; çünkü hiçbir durumda kendi etnik adlarını değiştirmemişlerdir.

Bununla birlikte geleneksel tarih biliminde çoğu kez hem Tatarlar'ın, hem de Başkurtlar'ın atalarının güya İdil-Ural bölgesine yalnızca IV. Yüzyılda Hunlar'la, arkasından Türkler'le birlikte geldikleri ileri sürülür. R. G. Kuzeyev, Başkirler'in atalarından bir kısmının Büryan adıyla VI. Yüzyılda Orta Asya'dan Ural civarına geldiklerini kaydetmektedir.[71] Ama ona göre Başkirler'in bir kısmını teşkil eden Üsergen ve Tangaurlar, Kuzey Kafkasya'dan ancak X. Yüzyılda Bulgarlar'la birlikte gelmişlerdir.[72]

Başkurt ve Bulgar tarihi konusunda daha rasyonel görüşleri olan bilim adamı N. Macitov da Türk kabilelerinin VIII-IX. Yüzyıllarda Ural civarına Güney Sibirya ve Kazakistan'dan gelerek, Başkurt halkının oluşumunda rol alan yerli ahaliyi asimile ettikleri kanaatindedir.[73]R. G. Kuzeyev ve Ş. F. Muhamedyarov, İdil-Ural bölgesinde daha önce İskit-Osetinler'in yaşadıklarını kaydederek, İran-Osetin topraklarına Başkurt ve Tatarlar'ın ataları olan Türkler'in gelişinin henüz XVII. Yüzyılda gerçekleştiğini ileri sürdüler.[74]

Elbette ki Bulgar-Tatarlar'la Başkurtlar'ın oluşumuyla ilgili bu tür görüşler gerçeklerle örtüşmemektedir. M. Ö. VII-III. Yüzyıllarda İdil-Ural civarında eski Yunanlılar'ın İskit dedikleri kabileler yaşıyorlardı. İskitler'in ana kitlesini ise Türk kabileleri oluşturuyordu. Bilim adamları, İdil-Ural civarına Argippeia ve İyrkai'lar'ı yerleştirmektedirler. İyrkai'lar, etnonim etimolojisi açısından Biar/Bilarlar'ın etimolojisiyle örtüşmektedir. Agrippeai'lar ise genel haliyle Başkurtlar'ın ataları olabilirler. Başkurtlar, ailesini ve vatanını koruyabilecek

71 Kuzezev R. G. *Proisxojdeniye başkirskogo naroda*, , s. 140-141.
72 Age., s. 156-158.
73 Majitov N., Sultanova A. *İstoriya Başkordostana*, s. 195-197.
74 Kuzeyev R. G. Muhamedyarov Ş. F. *Etnogenez i etnokulturnıye*, s. 51-53.

mert insanlara *irat* derler. (İr 'erkek', at 'at'). Başkurtlar'ın Grekler (veya Herodot'la) karşılaşan ataları irat kelimesinin anlamını 'erkek at' olarak açıklamışlar; muhtemelen Grekler kelimenin birinci öğesi *ir*'i olduğu gibi bırakmış, ikinci öğe *at*'ı Yunancaya *rippai* şeklinde aktarmış, sonuçta Türkçe *irat argippeia*'ya dönüşmüştür. Başka kelime tahlilleri de yapılabilir: Argippeia'daki son öğe *pei/pi* Türkçe birincil etnonimlerden *bi/bay/pi/pei*'le örtüşmektedir. Bu durumda kelimenin birinci öğesi *argı* Türkçe *argı* 'uzak yer', 'o taraf' kelimesiyle benzeşmektedir. Buna göre argippeia'nın anlamı 'uzak bey/pey' veya 'o ülkenin pey/beyi' anlamındadır. Burada müşhur tarihçi S. İ. Rudenko'nun da Argippeia'ları Başkurtlar'ın ataları olarak gördüğünü kaydetmek gerekir.[75]

Eğer Herodot'un sözünü ettiği İyrkai'larla Argippeia'ları Bulgar-Tatar ve Başkurtlar'ın ataları kabul edersek, bu durumda onların daha Milat öncesinde devlet teşkilatına sahip olduklarını kabul etmek gerekir. Fakat Bulgar-Tatarlar'ın ve Başkurtlar'ın atalarından olan Biar/Bilarlar'ın ilk geç devleti, bilâhare onların yerini alan Bulgarlar'ın, doğuda ise Tabınlar'ın (Başkurtlar'ın bir kısmı) iktidarı ele geçirdikleri Biarmia Devleti idi.

Başkurt bilim adamı R. Bukanova, Bulgar Devleti'ne paralel olarak doğuda bilâhare Başkurt hanı tarafından kurulan büyük bir devletin bir kısmını teşkil edecek olan Tabın Hanlığı'nın oluştuğunu kaydetmektedir.[76]

Bu konuda daha detaylı bilgiyi N. Macitov ve A. Sultanova'nın çalışmalarında buluyoruz. Onlara göre Başkurtlar, Bulgarlar'la Kimaklar arasındaydılar. IX-XII. Yüzyıllarda kendi devletleri vardı. Henüz Moğol istilasından önce Başkurtlar konsolidasyonlarını tamamlamış ve yedi kabilenin birleşmesinden olan federasyonlarını kurmuşlardı. Macitov, Üsergenler'in soy kütüğüyle ilgili araştırma sonuçlarına binaen, Başkurtlar'ın hakimiyeti altında bulunan topraklarının Beloye, Kama nehrinden Tobol ve İrtış'a kadar uzandığı sonucu-

75 Rudenko S. İ., *Başkiri*, s. 331.
76 Bukanova R., *Rannıye formı*, s. 195-197.

na ulaşmaktadır.[77]

Bizzat Başkurt araştırmacıların kabulüne göre, kendi devletlerini kuran Başkurtlar, Bulgar Devleti'nin tebaası idiler. Yabancı seyyahların verileri de bu görüşü desteklemektedir. Örneğin IX-X. Yüzyıl kavşağında yaşayan İdrisî, Bulgarlar'la Başkurtlar'ın etnik yönden birbirlerine yakın olduklarını kaydetmektedir. İdrisî'nin çağdaşı el-Belhî, Başkurtlar'ın Bulgarlar'a bağlı olmayı bizzat kabullendiklerini açıklamaktadır.[78] Dolayısıyla Bulgarlar'ın ekonomik ve siyasî etkisi, itaat altındaki Başkurt Hanlığı vasıtasıyla Tobol ve İrtış nehirleri civarında yaşayan Batı Sibirya Tatarları'nın atalarına kadar yayılmıştır.

Bilim adamlarının teklifine göre, Başkurtlar'ın bir kısmı henüz 1219-1220 yıllarında, Çingiz-han'ın otağının İrtış sahilinde bulunduğu, tüm Güney Sibirya, Kazakistan ve Orta Asya'nın fethinin tamamlandığı günlerde Moğol-Tatar devleti bünyesine girmiştir.[79] N. Macitov, göründüğü kadarıyla fâtihlerle mağlup Başkurtlar arasında bir dostluk ve ittifak anlaşması sağlandığı kanaatindedir. Başkurt hanı Muyten bey'in halkı adına büyük hediyelerle Çingis-han'a varması ve onun himmetinden behremend olması da buna delalet etmektedir.[80]

Batı Başkurtları, Bulgarlar'la sıkı ilişkilerini muhafaza ettiler. 1223'de işgalci Moğol-Tatarlar'a karşı savaşma kararı alan Bulgarlar'ın yanında Başkurt süvarileri de yerlerini aldılar. Bulgarlar ve Başkurtlar, Moğol-Tatarlar'ı perişan ettiler. Bulgarlar'ın 1229 ve 1232'de Moğol-Tatarlar'a karşı giriştikleri savaşlara bizzat Buşkurtlar da iştirak ettiler.

Bulgarlar ve Başkurtlar, 1236-39 yıllarında Moğol-Tatarlar'ın darbelerine dayanamayarak, kendi istekleriyle onların hakimiyetini kabul ettiler. Muhtemelen sırf bu yüzdendir ki Cuçi Ulusu bünyesindeki Tatarlar Bulgar-Başkurt devlet teşkilatını benimsemişler; ama güçlenmelerinden korktukları için Bulgar ve Başkurtlar'ın birleşmesini engellemişlerdir. O sıralarda Başkurtlar, Bulgarlar'a naza-

77 Majitov N., Sultanova A. *İstoriya Başkordostana*, s. 208-209, 242.
78 Age., s. 207-208.
79 Age., s. 243.
80 Age., s. 244.

ran daha fazla birlik ve dayanışma içindeydiler. Başkurtlar'ın her halükârda etnik adlarını muhafaza etmeleri, Bulgarlar'ınsa zaman içinde Tatar etnonimini almaları da buna delalet etmektedir.

Demek ki, Başkurt devletinin ortaya çıkış ve gelişim merhalelerinin bazı yönleri doğrudan Bulgar Devleti meseleleriyle bağlantılıdır.

Bulgar-Tatar ve Başkurt tarihinin tetkikinde iki önemli olayı zikretmek mutlaka gerekmektedir. Birincisi, bazı Bulgar-Tatar ve Başkurt tarihçilerinin Bulgar öncesi dönemi de Tatar dönemi olarak adlandırıp, bir anakronizm teşkil eden Tatar adını kullanmalarıdır. Çünkü bu halk Tatar etnonimini sadece XIX. Yüzyıl ortalarında almıştır. İkincisi, Başkurt bilim adamlarının hem Bulgar-Tatar, hem de Başkurtlar'ın bünyesinde yer alan Bilar/Biar, Gayna, Min, Saralımin, Yurmi vs. kabilelerininin tarihini Başkurt kabilelerinin tarihi olarak gözden geçirmeleridir. Halbuki bu kabilelerin büyük çoğunluğu Bulgar-Tatarlar'ın bünyesinde de yer almıştır.

§ 129. Burtas Devleti var mıydı ve Bulgar Devleti'yle ne gibi bir ilişkisi mevcuttu?

Geleneksel tarih biliminde, Burtaslar'ın etnik yapısı farklı şekilde gösterilir.

Hint-Avrupa görüşünü savunan bilim adamları Burtaslar'ı Osetinler olarak görüyorlar. Çünkü etnonimin ilk öğesi *as*'ın güya Osetinler'i gösterdiğini düşünüyorlar. Onlara göre güya etnonimin ilk öğesi Farsça *burt/furt* 'oğul' kelimesidir ve buna göre *burtas/burt-as* Farsçada As'ın yani As halkının oğlu' anlamındadır. Geleneksel tarihçilere göre VIII-XI. Yüzyıllarda Burtaslar Pers dilli Osetinler'di, ama XII. Yüzyılda Bulgarlar'ın etkisiyle Bulgarlaşmaya başladılar ve süreç ancak XVII. Yüzyılda tamamlandı.

H. Halikov, bu Burtas-Osetin teorisinin doğruluğuna inanarak, Burtaslar'ı her zaman Burtas olarak değil, Bulgarlaşmış Burtaslar şeklinde zikretmiştir. Halikov, aynı var sayımın peşinden giderek Bulgarlaşmış Burtaslar'ın bilâhare Türk dilli Mişar/Micgarlar haline ge-

len Macar dilli Madyarlar'ı oluşturdukları hükmüne varmıştır. O, bu durumu, vaktiyle Madyar-Macarlar'ın yaşadıkları topraklarda Madyar etnoniminin Burtas'a dönüştüğü savıyla ispat etmektedir.[81]

Tarihçilerin geleneksel görüşleriyle uyuşuyor olsa bile, böyle bir hüküm gerçeklerle örtüşmemektedir. Eğer birazcık gerçekçi düşünülürse, Burtaslar'ın Osetinler'le özdeşleştirilmesinin başlı başına bir tezat teşkil ettiğinin hemen farkedilmesi gerekirdi. Öncelikle, eğer Burtaslar Osetin dilli olsalardı, topraklarında mutlaka Osetince toponimlerin bulunması gerekirdi, ama böyle bir şey yok. Dolayısıyla bu bölgedeki Burtaslar Osetin dilli değillerdi. İkinci olarak, eğer Mişarlar Burtas-Osetinler'in Türkleşmesi sonucu oluşmuş olsalardı, o takdirde Mişarlar'ın dilinde Osetince kelimeler olmalıydı, o da yok. Demek ki Mişarlar da Osetinler'den türemiş değiller. Bir diğer yandan, eğer Mişarlar Osetinler olsalar ve ancak XII-XVII. Yüzyıllarda Türkleşmişselerdi, Mişar/Macgar değil Burtas veya Osetin etnonimi taşırlardı.

Tarih biliminde Burtaslar'ın Mordva ve hatta Mariler'in ataları oldukları şeklinde bir görüş de mevcut; ama bugüne kadar bu görüşü destekleyen hiçbir belge bulunamadı.

Birçok bilim adamı güvenilir kaynakları esas alarak Burtaslar'ın ta başından beri Türk dilli olduklarını ortaya koydular. Burtas kelimesinin etimolojisi üzerinde daha önce durmuştuk...

VIII-IX. Yüzyıllarda güçlenen Burtaslar, geniş bir bölgeyi ele geçirdiler ve gerek Hazarlar'a, gerekse Bulgarlar'a boyun eğmeden bağımsız olarak yaşadılar. Ancak tarihî kayıtlarda bir hükümdarlarının bulunup bulunmadığı belirtilmiyor. Bu yüzden şu an için Burtaslar'ın bir devleti olup olmadığını söylemek zor. Bununla birlikte kaynaklarda Burtaslar'ın her yörede bir veya iki aksakalı bulunduğu, tüm işlerinde onlara danıştıklarını, herhangi bir davada veya sürtüşmede onun verdiği hükme göre hareket ettikleri şeklinde malumat buluyoruz.[82] Burtaslar, kendilerine ait bir devletleri olmadan Hazar-

81 Halikov, *Burtası i ix*, s. 96-97.
82 Zaxoder, *Kaspiyskiy svod,* s. 243.

lar ve Bulgarlar gibi iki güçlü halk arasında varlıklarını sürdüremezlerdi. Göründüğü kadarıyla VII-IX. Yüzyıllar arasında bir devletleri vardı, ama X. Yüzyılda İdil Bulgaryası'nın hakimiyeti altına girmişlerdi; çünkü o tarihten itibaren kendilerine ait toprakları bulunan bir Burtas halkından söz edilmemektedir.[83]

Burtasya'nın İdil Bulgaryası'yla nasıl bir ilişkisi olduğu konusu henüz araştırılmış değil. Çünkü eski kaynaklar, Türk dilli Burtaslar'dan söz etmekle birlikte, her nedense onların Hazarlar ve Bulgarlar karşısında ne gibi bir kaderle karşılaştıklarını belirtmeden Fin-Ugor halklarından olduğunu kaydediyor, Hint-Avrupa görüşünü savunan kaynaklar ise onların Pers dilli Osetinler olduklarını zikrediyorlar.

Artık rahatlıkla Burtaslar'ın da Hazarlar ve Bulgarlar gibi Türk dilli olduklarını; Burtasya'nın Hazar ve Bulgar devletleriyle ilişki içinde bulunduğunu ve genel olarak İdil Bulgaryası bünyesinde yer aldığını söyleyebiliriz. 1624-26 yıllarına ait nüfus tahrirlerinde Burtaslar'ın Tatarlar'ın yandaşları olarak tanımlanması ve eski İdil Bulgaryası'nda birçok Burtas toponimlerinin muhafaza edilmesi de buna delalet etmektedir.[84]

§ 130. İlk Bulgar/Bolgar devletleri

Geleneksel Türkolojide ilk Bulgar/Bolgar devleti olarak Kubrathan'ın kurduğu Büyük Bolgarya gösterilir. Ancak, Tuna Bolgaryalı bilim adamları Bolgarlar'ın daha Milat öncesinde Amu-derya'nın yukarı akımında, Orta Asya'nın en uygar kısımlarında, Pamir ve Hindukuş dağlarında devlet kurduklarını düşünmektedirler.

Bolgar bilim adamı Pyotr Dobriev, çok iyi bilinen bir Latin anonim kronografında, 345'den itibaren eski Bolgar adının Pamir ve Hindukuş yakınlarında yaşayan kadim Baktrialılar'ı tanımlamak için kullanıldığını belirtmektedir. Baktria, kuzeyden Soğdiyana ile sınırdaştı ve Pamir'in kuzey kesimine Soğdiyanlar *Blgar*, Araplar *Burgar*,

83 Age., s. 243.
84 Zakiyev, *Törki-Tatar etnogenezı*, s. 244-245.

Afganlar *Falgar* veya *Palgar* diyorlardı.[85]

Baktria, tarım kültürünün ve Orta Asya'da devlet oluşumunun en eski merkezlerinden biridir. Henüz M. Ö. I. Binyıl ortalarında burada köleci toplum mevcuttu. M. Ö. VI-IV. Yüzyıllarda Akemenid Devleti'nin bünyesine giren Baktria, arkasından Makedonyalı İskender'in imparatorluğunda yer aldı ve onun yıkılışından sonra da ortaya Greko-Baktria Krallığı çıktı. M. Ö. II. Yüzyıla gelinde Baktria Soğdiyana ile birlikte ağırlık kesimini Toharlar'ın oluşturduğu Kuşan Devleti bünyesinde yer aldı. Bu bölgede yaşayan ana kitlenin tanımlamasıyla buraya Toharistan adı verildi. XIV-XV. Yüzyıllarda ise Amu-derya'nın güney kesimine Belh denilmeye başlandı. Hem şehir, hem de kabile adı olan Belh kelimesi, *balk-ar/balkar/bolgar* etnonimin ilk öğesini oluşturur.

Demek ki, Orta Asya'nın bu en uygar kesiminde diğer birçok Türk kabilesiyle birlikte burada "bin şehir ülkesi" adıyla ün yapan Balgar ve Balkar devletini kuran Balkar/Balgar kabileleri de yaşıyorlardı.

Bu eski Bolgar devletlerinin bulunduğu yeri daha anlaşılır hale getirebilmek için, akademik S. Yeremyan'ın "Aşkarauits"in verdiği Ermeni coğrasıyla ilgili malzemelere ve Ptolemeaus'un notlarına dayanarak hazırladığı Orta Asya rekonstrüksiyon haritasını verelim. (Bkz. Harita)

S. P. Tolstov, Eski Harezm'i inceledikten sonra, geçmişte neolit çağında açılan yollar sayesinde Harezm'in, kendisiyle Karadeniz Hellen-İskitler'in etki sahasının birbirine geçtiği Kama çevresinin uzak köşelerine hegemonyasını yaydığı sonucuna ulaşmıştır.[86] Bu açıklamadan diğer kabilelerin yanı sıra Bolgarlar'ın da çok erken bir dönemde Kama civarı, Kuzey Karadeniz ve hatta Batı Sibirya'da arzı endam ettikleri şeklinde bir hüküm de çıkarılabilir. Elbette ki onlar burada devlet teşkilatlanmalarına da gitmişlerdir. Geç Bolgar devletleri arasında enine boyuna incelenmiş olanı, Kubrat-han'ın

85 Dobriev P. *Proisxojdeniye ve prarodina bolgar*/ Veçen kalendar na B'lgarite, 1999 Ocak sayısı.

86 Tolstov, *Drevniye,* s. 342.

Büyük Bolgaryası'dır.

Daha önceki eski Akatsir Devleti'nin merkezinde yani Kuzey Karadeniz'de Kuzey Kafkasya topraklarında yaklaşık olarak 632'de Bolgarlar, Batı Türk Hakanlığı'nın harabeleri üzerinde Bizans tarihçilerinin Eski Büyük Bolgarya dedikleri güçlü bir devlet kurdular. Bu devletin hanı da Bolgar-Onogur (Onogundur) kökenli Dulo boyuna mensup Kubrat idi.

Geleneksel Türkolojide Bolgarlar'ın Doğu Avrupa'ya Güney Sibirya'dan büyük halk göçleri döneminde muhaceret ederek geldikleri kabul edilmiştir.[87] Bolgar tarihçiler de geleneklere uyarak, büyük halk göçlerinin fırtınalı günlerinde eski Bolgarlar'ın sabık vatanları Pamir ve Hundukuş'tan buralarda yaşayan göçebe kabilelerce göçe zorlandıkları, Kafkaslarda kendilerinden daha eski uygarlığa sahip komşuları Massaget ve Sakalar'la birlikte oturup, daha sonra Kuzey Karadeniz'deki bölgelerine saçıldıklarını kaydetmektedirler.

Gerçekte Bolgarlar bu bölgelerde M. Ö. uzun bir süre yaşamış, VII. Yüzyılda hayli güçlenerek, iktidarı Akatsir (Macgar/Mişar)lerin elinden almışlardır.

Bulgarlar'ın burada Milattan önce uzun süre yaşadıklarına, Kuzey Karadeniz'in Yunanlılar tarafından M. Ö. VII. Yüzyılda kolonileştirilmesinden önce bu bölgede Thanagoria ve Pantikap şehirlerinin bulunması da şahitlik etmektedir. Bu iki kelimenin etimolojisi ve anlamları üzerinde daha önce durduğumuz için burada tekrar etmeyeceğiz.

Eski Büyük Bolgarya, Dinyeper nehrinden Kuban'a, Donets'den Karadeniz ve Azak Denizi'ne kadar uzanan bir alanı kaplıyordu. Onlara yani Onogundur/Onogurlar'a komşu olarak Kafkaslar'da diğer eski Bolgar kabile grupları da yaşıyorlardı: *Kupi-Bolgar, Çdar-Bolgar ve Kuçi-Bolgar.* Bu kabile adları Anani Şiranatsi'nin Ermeni Coğrafyası'nda geçmektedir. O sıralar bu kabilelerin tamamı Batı Türk Hakanlığı'na bağlı idi.

87 Yuxas P. *Tyurko-B'lgarı i madcari*, s. 437-444.

Eski Bolgarların Ata Yurt Haritası

632'de Kubrat-han, tüm Bolgarlar'ı ve akraba kabileleri Azak ve Hazar Denizi sahillerinde birleştirdi. Batı Göktürk Hakanlığı'na karşı sürdürülen savaş sırasında diğer hanlar Kubrat'ın hakimiyetini tanımak zorunda ve bu da Büyük Bolgarya'nın oluşumuna fiilen zemin hazırladı.

Kubrat-han'ın yönetimi, Ortaçağ Avrupa tarihinde devletçilik ve siyasi yaşam sahasında Bolgarlar'ın sağlam bir temele dayanıp, fiili önem arzetmelerinin başlangıcı oldu. Bizans kronikçileri Theophanes ve Nikephores, Kubrat'ın oğullarına her yerde yönetimi ellerinde tutabilmeleri ve diğer halkları itaat altına alabilmeleri için birlik

içinde olmalarını vasiyet ettiğini kaydetmektedirler.[88] Fakat oğulları Kubrat'ın vasiyetini kulak arkası ettiler ve 670'lerde Büyük Bulgarya Hazar ve Araplar'ın darbeleri karşısında parçalandı.

§ 131. Tuna Bolgaryası ve İdil Bolgaryası'yla bağlantısı

Kubrat-han'ın 665'de ölümünden sonra Büyük Bolgarya Hazarlar'ın darbeleriyle yavaş yavaş çöktü. Kubrat'ın büyük oğlu Bayan, Büyük Bolgarya topraklarında Hazarlar'ın vassalı olarak kaldı. İkinci oğul, silah arkadaşlarıyla birlikte İdil Bulgarları'na sığındı. Üçüncü oğul Asparuh, batı yönünde Bizans sınırına yakın topraklara çekildi. Dinyeper ve Dinyester'i geçen Asparuh maiyetiyle birlikte doğrudan Bizans'a sınır olan Güney Bessarabya'ya yerleşti. İşte Tuna Bolgaryası'nın oluşumunda çok önemli rol oynayan ve çağdaş imparatorluklardan daha fazla yaşayarak günümüze kadar varlığını koruyan Bolgarlar da bunlar olmuştur.

Bizans, 680'de Araplar'la barış anlaşması yaptıktan sonra karadan ve denizden Bolgarlar'a karşı bir tedip seferi düzenlediyse de ağır bir yenilgi aldı. Bolgarlar, zaferden sonra Tuna nehrini geçerek Aşağı Misia (şimdiki Kuzey Bulgaristan) eyaletini işgal ettiler. Asparuh, henüz VI. Yüzyılda buraya gelmiş olan Slavyan kabilelerini kendi safına çekti. Bizans'la savaş devam ediyordu. Bizans imparatoru 681'de Asparuh-han'la barış anlaşması yapmaya mecbur kaldı ve her yıl vergi ödemeyi kabul etti.

Tuna Bolgaryası, yeni bölgesinde Büyük Bolgarya hanı Kubrat'ın geleneklerini sürdürüyordu. Asparuh-han, uzak görüşlü bir devlet yöneticisi olduğunu gösteriyor ve Slavyanlar'a iç siyasî otonomi şartlarında yaşayabilecekleri teklifinde bulunuyor; bu yüzden tüm ahali yeni ele geçirilen toprakların savunmasıyla ilgileniyordu. Bolgarlar, aynı zamanda devletin başkenti olan Plisk kalesinin bulunduğu kuzeybatı Bolgarya'da ağırlıktaydılar. Tuna, Karadeniz, Eski Planin toprakları Bolgarya'nın sınırlarını oluşturuyordu. Tuna'nın öbür ta-

88 Kaymakamova M. *Velikaya Bolgariya pri Kubrate iz roda Dulo (632-665)*. V kalendare 1999 g. April.

rafında da bir miktar toprak devlet sınırları dahilinde yer alıyordu.

Bolgar-Türkler uzun bir süre Bolgarya'da ordu kumandanları ve en üst kahin hanlar olarak hakimiyeti ellerinde bulundurdular. Bilim adamlarına göre burada Türk ve Slavyan dilleri birbirine karışıyor, ama Slavyanca ağır basıyordu.

Muhtemelen 700 yılında Hazarlar'la yapılan bir savaşta ölen Asparuh'tan sonra yerine ülkeyi düzenli bir şekilde yöneten ve kabiliyetli bir kumandan olan oğlu Tervel geçti. Diğer bölgeleri de başarılı bir şekilde Bolgar Devleti sınırlarına katan Tervel, Bizans tarafından "Sezar" unvanıyla ödüllendirilerek üstün hizmet nişanı aldı. 717'de ise Bizans imparatoru bir kez daha yardım istemek için Tervel'e müracaatta bulundu. Çünkü Bizans başkenti Konstantinopolis Araplar tarafından kuşatılmıştı ve ülkenin kayıtsız şartsız teslim olması an meselesiydi. Kurnaz bir diplomat olan Tervel, Araplar'la komşu olmaktansa hazırki kurtarılacak Bizans'la komşu olmanın çıkarlarına daha uygun olduğunu anlamıştı. Tepeden tırnağa zırhlara bürünmüş 30 bin ağır süvariden oluşan Bolgar ordusu, Araplar'a bir sırt darbesi indirerek, ağır bir zayiat verdirdi.

Bu zafer, Güneydoğu ve Merkezî Avrupa'nın kaderinde de belirleyici bir rol oynadı. Batı Avrupa'ya İspanya ve Güney İtalya üzerinden gelen Arap ordusu, Bizans'ı yeryüzünden silebilecekken, ezici bir hezimete maruz kaldı. Bolgarya adı ise tüm uygar dünyada şöhret yapmaya başladı.[89]

Tuna Bolgaryası, Kafkasya Balkaryası ve sınırları Kırıma ve neredeyse Kiyev'e dayanan İdil Bulgaryası'yla sıkı ilişkileri muhafaza ediyordu.

Tarih biliminde Türk-Bolgarlar'la Slavyanlar'ın gelecekteki Tuna Bolgaryası'nın gelişiminde oynadıkları rol konusu hâlâ tartışmalıdır. Slavyan tarihçiler ve bizzat Bolgar bilim adamlarından bazıları, Bolgarlar'ın yalnızca çarvacı göçebeler olduklarını, Slavyan kültürünün etkisi altında kaldıklarını ve böylece Türk dilli Bolgarlar'ın Slavyanlarca asimile edilme sürecinin yavaş yavaş yoluna devam ettiğini dü-

89 Angelov D. "Han Asparuh iz roda Dulo (680-700).. Kalendar 1999 g. Haziran.

şünmektedirler.

Bazı bilim adamları ise bu garazkâr bakışın gerçeklerle örtüşmediğini belirtmektedirler. Bolgarlar'ı en eski çağlardan beri araştıran Macar bilim adamı Peter Yukas, Türk-Bolgarlar'ın daha Asya'daki ana yurtlarındayken bile toprağı işlemekle meşgul olduklarını ispat etmiştir.[90] Ona göre Türk-Bolgarlar, tarih biliminin tahminlerinin çok üstünde bir seviyedeydiler.

"Bilimin, Türk-Bolgarlar'ın binlerce yıllık yüksek maddi ve manevi kültürüne yekdil şahitlik eden yazılı kaynakların ve kısmen dil bilim, etnografya ve arkeoloji malzemelerinin verilerini görmezden gelmesi veya susması bir cinayet olurdu. Dolayısıyla Türk-Bolgarlar'ın Bolgar Devleti'nin kuruluşunda, bilâhare Bolgar halkının ve kültürünün oluşumunda çok önemsiz bir rol oynadığı şeklindeki teoriyle ilgili bilimsel literatürde dahi böyle bir eğilimin hiçbir mesnedi yoktur."[91]

§ 132. Moğol dönemi öncesinde İdil Bulgaryası'nın ortaya çıkışı

Geleneksel tarih biliminde yalnızca herhangi bir halkın etnogeneziyle meşgul olunduğunda, hemen geleneksel bakış açısı devreye girer ve oldukça gayr-ı samimi sorular tevcih edilir: Onlar da nereden çıktı ve buraya nereden düştüler? Halbuki insanlar bir yerde üritime başladıktan sonra, tabii şartlarına alıştıkları, tarım özelliklerine aşina oldukları bildik toprakları terketmek işlerine gelmez. Hayvancılık (çarvacılık)la uğraşan insanların dahi yazlık meraları ve kışlakları vardı. Yayla veya meralarına yabancıları sokmazlardı. Ahalinin bir kesiminin bir yerden bir yere göç etmesi istisnaî şartlarda mümkün olurdu. Bir halkın bir ülkeyi olduğu gibi terketmesi – ki bazen tarihçiler bu tür olaylardan bahsederler, - örneğin İdil-Ural civarından eski Macarlar'ın Pannonya'ya muhaceretleri, - çok büyük ihtimalle hayal mahsulü şeylerdir. Bu birincisi.

90 Yuxas P. *Tyurko-b'lgari i madcari*, s. 439.
91 Age., s. 444.

İkincisi: Biyoloji kanunlarına göre aynı bölgeyi paylaşan değişik kabileler, gerek ekonomik ve gerekse biyolojik açıdan sürekli birbirleriyle ilişki kurmaya gayret ederler. Tarihin değişik dönemlerinde bazen biri, bazen öteki birbirine karşı üstünlük sağlar. Hakim olan kabilenin adı diğer ülkelerde duyulur ve başka ülkelerdeki kaynaklara da o halkın adı geçer. Başka bir deyişle iktidarı ele geçiren kabilelerin etnonimi diğerlerinin de ortak adı olarak bilinir.

İdil Bulgar Devleti'nin şekillenişi ve etnik yapısı meseleleri, etnik yapıları değişik tarihi kaynaklara geçirilen komşu bölgelerden ayrı olarak incelenmiştir. Dolayısıyla İdil Bulgaryası'nın erken tarihinin rekonstrüksiyonu, onun icra-i faaliyet momentlerinin çoğunu yansıtacak şekilde tatminkâr olamaz. Örneğin eski Bulgarlar'ın İdil civarına VIII. Yüzyıl ortalarında Güneydoğu Avrupa'dan geldikleri, yeni ve güçlü bir Bulgar göç dalgasının X. Yüzyıl sonlarında tekrarlandığı ve güya bunun ancak ortak kültürlerin oluşumunun tamamlanmasından sonra gerçekleştiği ileri sürülür.[92] Bu arada yalnızca yedi kabile ve etnik grubun adı bilinir: Bulgar, Esegel (skl>s'k'l'> s'k'd'>skdı>skif (İskit) – M. Z.), Bersul, Biler, Barancar, Suaz ve Bacgard.[93] Kimi tarihçiler Kubrat'ın oğlu Kotrag'ın silah arkadaşlarıyla birlikte İdil boylarına gelip İdil Bulgar Devleti'ni kurduğunu kaydederler. Kubrat 665'de öldüğüne göre oğlunun İdil boyundaki devleti VII. Yüzyıl sonlarında kurmuş olması gerekir. Bu durumda söz konusu devlet IX-X. Yüzyıl kavşağında kurulmuş olmalı.

Halbuki, yukarıda da gördüğümüz gibi, eski Orta ve Ön Asya devletleri daha neolit çağda Kama boyları, dolayısıyla İdil çevresiyle de sıkı temas halindeydiler. Burada Eski Harezm'in hemegonyasının IV. Yüzyıl'da Aors (Avar – M. Z.)lar, Kuzey Hazar civarı ve Ön Kafkasya Alan-Asları tarafından tanındığını belirten S. P. Tolstov'un görüşünü burada tekrarlıyorum. Harezmli Siyavuşlar'ın bir kısmı Bospor yöresinde yeni "Savromat" Aspurgian hanedanı olarak karşımıza çıkıyor. Harezm, henüz neolit çağda açılan yollar sayesinde hakimiyet alanını Karadeniz Hellen-İskitler'iyle etki alanlarının çakıştığı

92 Kazakov Y. P. *Kultura ranney voljskoy bulgarii*, s. 325.
93 Age., s. 326.

uzak Kama boylarına kadar yaymıştı.[94]

Harezm/Khorasmiler'in Suar/Huar ve As veya diğer adlarıyla Kangha/Kangar/Kungur kabilelerinin kaynaşması sonucu oluştuğunu, Khorasmiler'in hemen yanı başında, iç etnik adları Kangar/Kungur olan ve etnonimleri Subar/Sumar/Sümer'den gelen Sümerler'in yaşadıklarını bir kez daha hatırlatalım. Khorasmîler'in doğusunda Pamir ve Hindukuş'ta Balgar ve Balkar adında iki devlet kuran eski Bolgarlar yaşıyorlardı.

Eğer Ön ve Orta Asya henüz neolit çağdan beri Batı Sibirya, İdil-Ural boyları, Kafkaslar ve Kuzey Karadeniz bozkırlarılarıyla sıkı temas içinde olmuşsa, bu durumda İdil-Ural boylarında da henüz Milat öncesinde Balgar/Bulgar, As, Suar/Huar ve Kungar/Kangarlar'ın da bulundukları tabii olarak tahmin edilebilir. Bundan başka yine Milat öncesinde Orta Asya'da Sun/Hun, Sogd (Sak) Pardı (Part), Usun, Ar/İr, Tohar/Tuar, Kusan/Kasanlar ve benzerleri de yaşıyorlardı. Türk dilli yerli kabileleri sayarken Türk Burtaslar'ı, Macgar/Mişarlar'ı, Sarımanlar'ı, Saralılar'ı, Hazarlar'ı ve diğerlerini de unutmamak zorundayız.

İdil-Ural boylarındaki devletlere gelince, Tuna Bolgaryalı bilim adamları burada henüz Miladi II-III. Yüzyıllarda bir Bulgar Devleti'nin var olduğunu ileri sürüyorlar.[95] Ancak, aynı sıralarda bu bölgede ve Orta Asya'da Kusan/Kasan/Kazan İmparatorluğu yükselmiş ve İdil boylarının etnik gelişiminde çok önemli bir rol oynamıştır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Bulgarlar göçebe değillerdi; Milat öncesinde dahi tarım ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Dolayısıyla çok rahatlıkla İmenkova yerleşik tarım kültürünün yukarıda sözü edilen Türk kabileleri tarafından oluşturulduğunu söyleyebiliriz. Bu kültürün varlığını sürdürdüğü dönemde yani IV-VII. Yüzyıllarda, VII. Yüzyılda ve belki de VIII. Yüzyıl başlarında tarihe Biarm-Biarmia/Biarmland olarak geçen güçlü ve çok iyi teşktilatlanmış bir devlet kuran Türk ve gayr-ı Türk yerli kabileler arasında Biar/Bilerler önemli bir yer tutmaya başlamışlardı. VIII-IX. Yüzyıl sonlarında iktidar yavaş yavaş Biarlar'dan güçlenen Bulgarlar'ın eline geçti. Böylece IX. Yüzyılda İdil Bulgar Devleti kuruldu. Bu Bulgar Devleti'nin kurulu-

94 Tolstov, *Drevniye,* s. 342.
95 Miyatyev P. Voljskaya Bolgariya. Bolgarskiy kalendar 1999. Mayıs.

şunda Batı, Doğu, Güney ve Kuzeydeki birçok devletin devletçilik tecrübesinden yararlanılmıştır.

Demek ki, İdil Bulgaryası, M. Ö. III. Binyıldan itibaren birçok devletin kurulup yıkıldığı, devletçilik teşkilatçılığı bilincinin oluştuğu bir bölgede kurulmuştur. Bunlar, Eski Harezm, Eski Balgar, Esri Pardı (Part), Kuşan İmparatorluğu, Hun kabile federasyonu, Türk Hakanlığı, Hazar Devleti vs. dir.

§ 133. İdil Bulgaryası sınırları

O dönemler şimdiki gibi tespit edilmiş sınırlar olmadığı için, gerek eski ve gerekse Ortaçağ devletlerinin kesin sınırlarını belirlemek hemen hemen imkansızdır. Ancak, bir devletin hakimiyet alanını ana hatları itibariyle tespit etmek mümkündür. Bilim adamlarımız genellikle Bulgarya'nın Moğol öncesi ve sonrasi sınırlarını birbirinden ayırt etmiyorlar. İdil Bulgaryası'nın kuzey sınırını Kama nehrinin sağ sahili, batı sınırını Sviyaga (Züya) nehri havzası, doğu sınırını Çistopol/Bilyar ve bazen Şişma hattı, güney sınırı ise ise Samara Luki çiziyordu.[96] F. Ş. Huzin, arkeolojik verilere dayanarak bu sınırları birazcık daha genişletmektedir. Buna göre Ural nehri güneydoğu sınırını oluşturuyor, batı sınırı Sura nehrine dayanıyor, güney sınırı Samara Luki, kuzey sınırı ise Kazanka nehri ile çevreleniyordu.[97]

İdil Bulgaryası'nın sınırlarının bu şekilde tespiti, komşu devletlerin sınırları göz önünde bulundurulmadığı için, ülkenin tarihî bağlarıyla uyuşmamaktadır. Eğer İdil Bulgaryası sınırlarının belirlenmesinde Halikov, Kazakov ve Huzin'in sözlerini esas alırsak, o takdirde bu devletin hem komşuları hem de uzak devletlerle olan değişik ilişkilerini açıklığa kavuşturamayız.

Konuyla ilgili olarak burada Tuna Bulgaryası tarihçilerinin bazı müşahedelerine de yer vermek gerekir. Bulgar bilim adamlarına göre, henüz Kubrat'ın Büyük Bolgaryası ortada yokken, Bolgarlar, Pamir ve Hindukuş'daki Balgar ve Balhar'dan başka V. Yüzyılda Kuzey Karadeniz'de İrnik-han'ın önderliğinde büyük bir Bolgar Devleti kurmuşlardır. Bu devletin sınırları Kuzey Karadeniz'den İrtış'a kadar

96 Halikov A. H. *Birinci Devlet*, s. 59-70; Kazakov, *Kultura ranney*, s. 6-7
97 Huzin F. Ş. *Bulgarı na Volge i Kame*, s. 105.

uzanıyor, Kuzey Kafkasya, Kuzey Kama boyları, Balhaş Gölü'nü içine alıyor; kuzey sınırları ise Kama'nın sağ sahili ile Orta İtil boylarına dayanıyordu. (Haritaya bkz.)

Bu haritaya göre İrnik-han'ın Bolgaryası'nın sınırları ortaya çıkmaktadır. Yine Tuna Bulgaryası bilim adamlarınca çizilen IX-XIII. Yüzyıl İdil Bolgaryası haritası ile Bulgarlar'ın pek çok ülkeyle olan ilişkileri takip edilebilir.

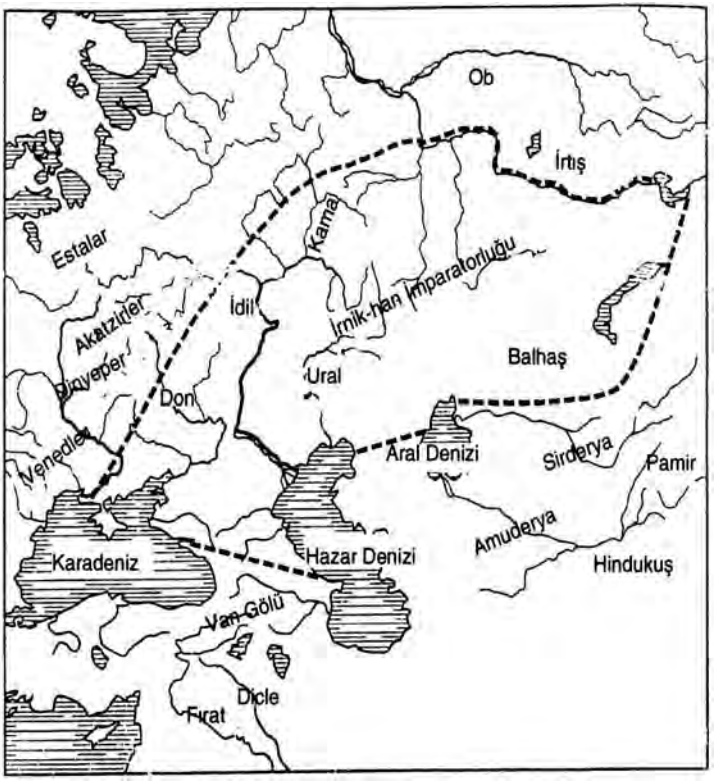

İrnik-han Döneminde Bolyan Haritası

Bu haritada İdil Bulgaryası'nın batı sınırı Thanagorya şehri, Don, Oka – Kuzey Dvina'nın yukarı akımı, daha ileride Barents Denizi hattıyla; kuzey sınırı Barents Denizi – Karsk Denizi (Türkçe.

Kar Dingizi) ile; doğu sınırı Yenisey'in aşağı akımı – Ob ve İrtış'ın yukarı akımları ile; güney sınırı ise Balhaş (Balg (ar) ve Aslar'ın yaşadığı Balhaş/balg-as) – Aral Denizi'nin kuzey sahili – Kaspi'nin kuzey kesimi – Kafkas sıradağlarından Thanagorya'ya kadar uzanan topraklarla çevrilmektedir.

İdil Bolgaryası'nın sınırlarıyla ilgili sorunun bu şekilde ortaya konulmasına itiraz etmek zordur.

Elimizdeki tüm malzemelere dayanarak biz de "Türk-Tatar Etnogenezi" adlı kitabımızda Moğol öncesi İdil Bulgaryası'nın sınırlarını belirlemeyi denemiştik. Şimdi ise bu ülkenin bazı kesimlerinin sınırlarını daha net bir şekilde belirleyen yeni veriler ortaya çıktı. Mevcut tüm verilere dayanarak Moğol öncesi İdil Bulgaryası'nın sınırlarını belirleyen Tuna Bulgaryası bilim adamlarıyla hemfikir olabileceğimizi sanıyorum (haritaya bkz.). Moğol öncesi İdil Bulgaryası'nın belirlenen bu sınırlarıyla uyuşmamızı söyleyen veriler nelerdir?

Batı sınırlarını ele alalım: Thanagorya – Don nehri – Oka. Öncelikle Ortaçağ Arap coğrafyacısı el-İdrisî, henüz 1154'de Eski Rusya'nın sınırlarını belirlerken, Rusya'nın batısında Polonya, güneybatısında Burcan yani Tuna Bulgaryası, güneydoğuda Kumania, güneyde Karadeniz, doğuda İdil Bulgaryası, kuzeyde Karanlık Deniz (Kuzey Litvanya Denizi), kuzeybatıda coğrafyacımızın beyanına göre hiçbir krala bağlı olmayan Novgorod'un yer aldığını kaydetmektedir.[98] Buna göre İdil Bulgaryası'nın batı sınırlarının tabii olarak Eski Rusya'nın doğu sınırlarına bitiştiği sonucuna ulaşıyoruz.

İbni Fadlan, Bulgarlar'dan bahsederken, Bulgar kelimesinin içine başka halkların da girdiği konusunda bilgiler vererek, Bulgarlar'ın kuzeyli halklarla olan ilişkisinden söz etmektedir. Dolayısıyla Tuna Bulgaryası bilim adamlarının haritasındaki tespitleri ciddi bir ihtimamı gerektirmektedir. Doğu sınırı takribi olarak belirtilebilirdi; çünkü İrtış, Ob ve Yenisey bölgesi Türkler'in ve Fin-Ugorlar'ın ana yurdudur. İdil Bulgaryası'nın hayatiyet kazandığı dönemde orada

98 Konovalova İ. G. *Vostoçnaya yevropa*, s. 124.

başka devletler yoktu.

İdil Bulgaryası'nın güney ve güneydoğu sınırları Harezm'in kuzeybatı ve kuzey sınırlarına bitişmektedir. P. İ. Rıçkov bu konuyla ilgili yazılar yazmıştır.[99] İdil Bulgaryası'nın güney sınırı Hazar Denizi'ne kadar dayanmış, Kafkas sıradağlarına ise ancak Hazarya'nın Ruslar tarafından yerle bir edilmesinden sonra ulaşmıştır.

Şu halde, başlangıçta Biarmia'nın küçük bir kısmını işgal eden İdil Bolgaryası, yavaş yavaş sınırlarını genişleterek güçlü bir imparatorluk halini almıştır.

§ 134. İdil Bulgaryası'nın süveren gelişiminin sonuçları

Her devlet, bağımsız yani süveren olmaya daima can atar. İdil Bulgaryası da bu konuda istisna değildi. O sıralar güçlü Hazar Hakanlığı'yla doğrudan bağı bulunan önceki Biarmia (Bilar veya Biar) topraklarında teşekkül ettikten sonra, başta Hazarlar olmak üzere diğer komşularına karşı bağımsızlığını korumaya çalıştı. Hazarya'da Hristiyanlık, İslam ve Musevilik yayılmış; sonuncusu yavaş yavaş devlette hakimiyeti ele geçirmişti.

Bulgarlar inat ve ısrarla bağımsızlık ve süverenlik yollarını arıyorlardı ve bunu da bulmuşlardı. Diğer güçlü ülkelerden korunmak için o zamanın en güçlü devleti Arap halifeliğinden yardım isteme kararı alındı. Hazarlar'la birlikte birçok Bulgar daha önce Müslüman olmuş olmasına rağmen, Bulgar Devleti İslamı devletin resmi dini olarak kabul etme kararı almıştı. Süverenlik için gerekli olan diğer şartlar zaten vardı: Genel bir toprak parçası, ülkenin belli bölgeleri arasında yakın ekonomik ilişkiler, etnik grupların millet olarak kaynaşması sonucu oluşmuş benzer veya tek tip tarz-ı hayat, kültür ve en azından tüm halkın anlatığı ortak bir dil.[100] Geriye tek bir şey kalmıştı ki, o da İslamın resmen kabulüydü. İslamın resmi din olarak kabulü 922 yılında gerçekleşti ve böylece sadece yeni dinin kabulü değil, Arap halifeliğinin ideolojik kanatları altında süverenliği muhafaza et-

99 Rıçkov P. İ. *Topografiya*, s. 40.
100 Halikov, *Tatarskiy narod*, s. 87

me meselesi de halledilmiş oldu ki, bu, ülkenin önündeki siyasî, ekonomik ve kültürel gelişimindeki engellerin kalkmasını sağladı.

Tuna Bolgar tarihçilerinin araştırmalarına göre İdil Bolgaryası (IX-XII. Y.y.)

Arkeologların belirttiklerine göre, XI. Yüzyıl başlarında İdil Bulgaryası pek çok şehrin bulunduğu bir ülke haline gelmiştir. Sadece

ana Bulgar toprakları üzerinde 200 kadar eski şehir harabesi tespit edilmiştir.[101] Moğol dönemi öncesinde Bulgarya'da ana geçimi kaynağı tarım, et ve süt hayvancılığı idi. Ülke ekonomisi metalurji, maden işletleciliği, kuyumculuk, bronz eşya üretimi, çanak çömlek yapımı, dericilik, kemik işleme, marangozluk ve diğer üretim mesleklerinin gelişimine de bağlıydı. Buna paralele olarak iç ve dış ticaret gelişmiş; bu sıkı ekonomik ve ticari ilişkiler sonucunda ülkenin tüm kesimleri birbiriyle kültürel ve etnik yönden kaynaşmıştı. Tüm bunlar, XI-XII. Yüzyılda Türk dilli yerli kabilelerle dili Türkçeleşmiş kabilelerin konsolidasyonuna ve genel Bulgar halkının oluşumuna yol açtı.

İşte bu süveren gelişimin iyi bir sonucu olarak İdil Bulgaryası, Moğol istilasına karşı başarılı bir direniş sergileyebilmiştir. 1207-11 yıllarında Çingis-han'ın yönetimindeki erken Moğol feodal devleti Sibirya ve Doğu Türkistan halklarını yani Buryat, Yakut, Oyrat, Kırgız ve Uygurlar'ı itaat altına almış; 1211-15 yıllarında Kuzey Çin fethedilmiş, 1215'de ise Pekin zaptedilmişti. 1219'da Yedisu bölgesini de ele geçiren Moğollar, aynı yıl Orta Asya sınırlarından içeri dalarak Otrar, Hocent, Urgenç, Buhara, Semerkand ve benzeri şehirleri zaptettiler. 1221'de Harezm'in zaptıyla birlikte Orta Asya'nın fethi tamamlandı. Askeri harekat şimdiki Afganistan topraklarına kaydırılmıştı. Moğollar ilk defa burada Harezmşah Muhammed'in oğlu Celaleddin Mengüberdi'nin şiddetli direnişiyle karşılaştılar; fakat o da 1221 yılı sonlarında mağlup edildi ve arkasından Moğollar'ın ana gücü Moğolistan'a geri döndü.

Cebe ve Sübeday noyonların kumandasında yalnızca 30 bin kişilik bir ordu Batıda savaşı sürdürdü. Kuzey İran üzerinden Kafkasötesi'ne yönelen Moğol birlikleri, Gürcistan ve Azerbaycan'ın bir kısmını yakıp yıktılar. Hazar sahilleri boyunca ilerleyerek Alan topraklarına gelen Moğol birlikleri, onları tepeledikten sonra Deşt-i Kıpçak'a girdiler. Kalka nehri sahilinde 31 Mayıs 1223'de vukû bulan savaşta Moğollar, birleşik Rus-Kıpçak ordusunu yenerek onları Dinyeper nehrine kadar kovaladıktan sonra İdil Bulgaryası'nı zaptet-

101 Age., s. 90.

me kararı aldılar.[102]

Yenilmez kabul edilen bu güçlü Moğol ordusu, 1223'de ilk defa olarak İdil Bulgaryası topraklarında mağlubiyetin acısını tattı.

Harezm'le yakın ilişkisi bulunan Bulgarlar, Moğol istilasıyla ilgili olaylar hakkında daha önceden bilgi sahiydiler ve Moğol tehdidini püskürtmek için hazırlıklara başlamışlardı. 1223 sonbaharında İdil boylarına gelen Moğollar, Bulgar topraklarına girdiler. İbn el-Esir'in bildirdiğine göre Bulgarlar "birkaç yerde onlara pusu kurarak, karşılarına çıktılar. İki taraf karşı karşıya geldi. Onları arkadan çevirip bir sırt darbesi indirmek için oyalayıp durdular ve böylece Moğol ordusu arada kaldı. Dört bir yandan saldırarak kılıçla doğradılar. Pek çoğu öldü ve ancak çok azı kurtulabildi. Söylendiğine göre onlardan geriye sadece 4000 kişi canlı kurtulmuş. Böylece Moğollar hükümdarları Çingis-han'a dönmek için Saksin'e yöneldiler. Deşt-i Kıpçak onlardan kurtulmuş oldu. Sağ kalanlar kendi ülkesine döndü. Muhtemelen o sıralar Bulgar ordusununun başında ülkeyi yöneten İlham-han vardı ve o güne kadar girdiği tüm savaşlardan hep zaferle çıkmıştı."[103]

Bulgarlar'ın 1223'de Moğol ordusuna karşı elde ettiği zafer, uzun soluklu sonuçları beraberinde getirdi ve aşağı yukarı 1230'a kadar Bulgarya, Rusya ve Avrupa Moğol istilasından kurtuldu.

1229'da Moğol kurultayında alınan karara binaen Moğol ordusu Batu-han'ın yönetiminde Bulgarya'ya karşı bir sefer tertipledi. Fakat Bulgarlar'ın şiddetli direnişi sebebiyle bu sefer de bir sonuç getirmedi. 1232'de yeni bir Moğol seferi düzenlendi, fakat o da Bulgarlar tarafından durduruldu.

1235'de Karakorum'da toplanan umumi kurultayda Avrupa'ya nihaî bir sefer tertiplenmesi kararlaştırıldı. İlk fethedilecek ülkenin adı da Bulgarya olarak belirlendi. Yaklaşık 250-300 bin kişilik bir ordu Bulgarya üzerine sevkedildi. Moğollar, neredeyse bütün bir yıl, 1236 ilkbaharından 1237 ilkbaharına kadar Bulgar topraklarında sa-

102 Kargalov V. V., Büyük Sovyet Ansk., 16/520.
103 Halikov, *Mongolı, tatarı*, s. 24.

vaştılar. Mağlup edilmez Moğollar'a karşı en fazla direniş gösteren bir ülke olarak Bulgarya planlı bir şekilde ortadan kaldırıldı.[104]

1238'de Bulgarlar bir kez daha kahramanca bir direniş sergileyerek fatihleri püskürtüp bağımsızlıkları korudular. Plano Carpini'nin açıklamasına göre yalnızca 1239-40 yılları arasında Moğollar Bulgar başkentini ve arkasından tüm ülkeyi baştan sona yakıp yıktılar.

Böylece İdil Bulgaryası'nın XI-XII. Yüzyıllarda başlattığı bağımsız gelişim, Moğol fatihlere karşı Avrasya halklarının tarihte sergilediği direnişin en üstün payesini kazandırdı. Neticede İdil Bulgaryası düştü, ama bunun sonucu olarak Bulgarlar Altın Orda'nın yeniden kuruluşunda yeni şartlar dahilinde etkin rol almaları sebebiyle güçlü bir devletin kuruluşu ve gelişimine zemin hazırladılar.

Tatar Devleti'nin Zuhuru ve Yıkılışı

§ 135. Çingizî imparatorluklar zinciri içinde Altın Orda ve tetkik meseleleri

Altın Orda tarihini incelerken, onun Çingizi imparatorluklardan birisi olduğunu unutmamak gerekir. Özellikle onların yani Kubilay, Çağatay, Hülagu ve Cuçi imparatorluklarının kuruluş gelişim aşamasının başlangıcında birbirleriyle sıkı ilişki içindeydiler ve Çingis soyundan gelen yönetici kesimin oranı hayli yüksekti. Batı Avrupa da onları en yakın tartar devleti olarak görüyordu. Avrupalı siyasîler ve bilim adamları her dört imparatorluğun halkına da "tartar" diyorlardı. Halbuki bunlardan hiçbiri kendine böyle bir ad almamış ve aksine herkes kendi sabık etnonimini muhafaza etmişti. Çoğunluğu mağlup ülkelerin ahalisinden toplanan Moğol-Tatar fatihlerin bakiyeleri, her dört imparatorlukda da yerli ve kökü maziye dayanan halklar arasında nisbeten hızlı bir şekilde asimile oldular. Dolayısıyla bazı bilim adamlarının Cuçi Ulusu yani Altın Orda bünyesindeki sabık yerli halklar ve kabilelerin yerini muhacir Tatarlar'ın aldıkları şeklindeki

104 Age., s. 36.

değerlendirmeleri gerçeklerle örtüşmemektedir. Bu imparatorlukların nisbeten hızlı bir şekilde yükselişinin geç dönem tarihçilere söz konusu imparatorlukların yeniden yapılandırıldığı rüyasını görmelerine imkan tanıdığını mutlaka göz önünde bulundurmalıyız. Fakat bu tarihçi veya siyasetçilerin unuttukları şey, bu durumdaki imparatorlukların bir zamanlar var oldukları ve yeniden yapılandırılmadıklarıdır.

Şu halde, Cuçi Ulusuyla ilgili bazı ana meselelerin gözden geçirilmesi sırasında bu ulusun dört Çingizî imparatorluktan yalnızca birisi olarak ortaya çıktığını göz önünde bulundurma mecburiyetinde olduğumuz hükmüne varıyoruz.

Cuçi Ulusu'nun ilk belirtileri, Çingis-han'ın Cuçi'nin halefini Batıda önce İrtış'a kadar uzanan toprakların fethiyle görevlendirdiği 1227'de görülmeye başlanmıştır. 1229'da Batı Sibirya ve Güney Ural bozkırları bu ulusun sınırları içindeydi; 1232'de ise direnişi ancak 1230'larda ezilen İdil Bulgaryası'nın merkezi kesimleri hariç İdil'e kadar olan topraklar Cuçi Ulusu'nun sınırları dahiline alınmıştı. 1237'de Cuçi Ulusu'na Don ve Karadeniz sahilleri de katıldı. Bunu çok kısa bir süre sonra Tuna'nın aşağı akımları çevresindeki bozkırların ilhakı izledi. İşte başında Batu-han'ın – ki babası 1227'de ölmüştü – bulunduğu Cuçi Ulusu'nun güçlü devleti böyle oluşmuştu.

Cuçi Ulusu ilk önceleri Moğol İmparatorluğu'nun merkezi Kakakorum'a bağlıydı; fakat 1260'larda koca imparatorluk parçalanmaya başladı ve ulusları yavaş yavaş bağımsız devletler halini aldılar. Böylece Kubilay, Çağatay, Hülagu ve Cuçi imparatorlukları doğdu.

1242'de Batu-han'ın temelini attığı Altın Orda, uzak batıda, aşağı yukarı Adriyatik Denizi'nin sahillerinde fethedilen topraklarda barınıp tutunamayacağını anlayınca, en huzursuz yer olan fakat ve bir türlü tam olarak itaat altına alınamayan Bulgarya'ya dönerek, burada beş yıl zarfında (1242-46) Bulgar adı verilen karargahını kurdu. Böylece sadece Rus ve Ermeni veliaht prensleri değil, Bulgar prensleri de buraya, Batu'ya gelip mevki talep etmeye başladılar.

Altın Orda gelişim döneminde, 1242-66 arasında Batu ve Berke han döneminde kuruluş; Mengü-Timur'dan Özbek, Canibek ve Berdi-

bek'e kadar (1267-1359) yükseliş; 1360-80 yılları arasında çöküş dönemi diyebileceğimiz birkaç aşama geçirdi. Altın Orda, XIV. Yüzyıl sonlarından XV. Yüzyılın 80'li yıllarına kadar, hükmediyor gibi görünmesine rağmen, gerçekte bir ağırlığı kalmamıştı ve yalnızca İdil çevresinde hakimiyeti elinde tutuyordu.[105] Orda, yıldan yıla zayıflıyor; daha önceki Bulgarya'nın merkezi kesimlerinde önce Kazan Prensliği, ardından Kazan Hanlığı adında yeni bir devlet şekilleniyordu.

Altın Orda tarihinin tetkiki sonusunda son yıllarda bazı ipe sapa gelmez görüşler ortaya atıldı. Bilindiği gibi 1917 devriminden sonra gayr-ı Rus halklar milli gelişim imkanlarına kavuştular ve böylece tarihçiler Rus olmayan halkların eski tarihlerini araştırmaya koyuldular. Tabi ki bu durum Merkez Komünist Partisi'nin hoşuna gitmedi. Çünkü ona göre Rus Devleti'ne katılmanın progresiv anlamını ispat eden tüm halklar, tarihlerini Ruslar'la birlikte yaşamaya başladıkları dönemden başlatmak zorundaydılar. Daha erken tarihlerin incelenmesi ise gayr-ı Rus halkların tarihlerini müşterek olmayan geçmişe bağlama gayreti olarak nitelendirildi. 9 Ağustos 1944'de Komünist Parti Merkez Teşkilatı'nın talimatında "Tatar parti teşkilatında kitlesel politik ve ideolojik çalışmaların durumu ve alınması gereken tedbirler" konusuna dikkat çekilerek Altın Orda tarihinin tetkit edilmesi yargılandı ve Rus, Tatar ve diğer Sovyetler Birliği halklarının birlikte mücadele verdiği yabancı işgalcilerin tarihinin araştırılıp aydınlatılmasına özel bir önem verilmesi gerektiği vurgulandı.

Ancak, Tatar bilim adamlarının da aralarında bulunduğu milliyetçi cumhuriyet tarihçileri, hem Altın Orda, hem de Bulgar tarihî dönemini incelemeye devam ettilerse de, Orda'nın müsbet yönü konusuna özel bir ihtimam gösterildi.

XIX. Yüzyıl sonlarında V. T. Tiesenhausen'in "*Altın Orda Tarihiyle İlgili Malzemeler*" (SPb., 1884 ve M., 1941) adlı derli toplu çalışması gün ışığına çıktı. 1937'de ise Kazan'daki Marksis-Leninist Tatar Enstitüsü Tarih Fakültesi'nde Bulgar-Tatar tarihinin tüm devreleriyle ilgili bilgiler içeren "Belgeler ve Malzemelerle Tatar Tarihi"

105 Age., s. 44-45.

hazırlandı. Kitap Moskova'da Tarih Enstitüsü'nün redaksiyonuyla çıkmıştı. Bu eserde Altın Orda tarihiyle de ilgili bol malzeme vardır.

...

Bazı çağdaş Tatar-Tatar nazariyesi taraftarları, bugünkü Tatarlar'ı fâtih Moğol-Tatarlar'ın torunları kabul ettikleri için Bulgar-Tatar tarihinin Bulgar ve Altın Orda dönemlerine karşı çıkarak, sürekli bir şekilde Altın Orda döneminin güya yeterince araştırılmadığını söyleyip duruyorlar. Halbuki bunlar, Altın Orda tarihiyle ilgili bir tek dişe dokunur araştırma yapmadıkları gibi, ataları bu devletin ahalisi olan tüm halkların tarihçilerini Altın Orda tarihinin incelenmesiyle meşgul olmaya sevkedecek bir teşkilatlanma da yapmadılar.

Sadece Tataristan değil, vaktiyle toprakları Altın Orda'ya ait olan diğer cumhuriyetlerin yüksek okullarında da, Altın Orda'nın etnik, siyasi ve kültürel tarihi konusunda ne bir tetkikat yapıldı, ne de öğrencilere adam gibi bilgi verildi. Tatar bilim tarihinde Bulgar ve Altın Orda dönemlerine karşı çıkış tesadüfi değildir.

§ 136. Altın Orda'da etnik süreçler

Önce Cuçi Ulusu'nun bir diğer adının neden Deşt-i Kıpçak olduğu konusuyla başlıyalım.

Bugünkü Türkolojide Kıpçaklar'la ilgili dört dörtlük hiçbir araştırma bulamazsınız. Eğer Türkolojide Kıpçaklar'la ilgi yazılanların tamamını bir araya yığarsanız, yaklaşık olarak şu manzara ile karşılaşırsınız.

Güya Asya'da çoğalan Türkler'in bir kolu olan Kıpçaklar, dönem dönem Avrupa'ya geldiler ve her nedense burada tarihten silindiler. Anlatılanlara bakılırsa güya Doğu Avrupa'ya ilk defa yalnızca X. Yüzyılda geldiler. Bu esnada Asyalı ve Avrupalı Kıpçaklar, bazı Türkologların kavline göre, öyle hızlı çoğaldılar ki Altay-Sayan, Orta Asya, Kazakistan, Batı Sibirya, İdil-Ural civarı, Kuzey Kafkasya, Kuzey Karadeniz bozkırları ve Balkan Yarımadası'ndan oluşan devâsâ bir coğrafyaya saçılıp, buraları işgal ettiler. (Büyük Sov. Ansk.

Kıpçak maddesi). Resmi Türkoloji açısından dahi bu görüş oldukça ters karşılanmaktadır. Eğer Kıpçaklar Asya'dan Avrupa'ya yalnızca X. Yüzyılda gelmişlerse, o zaman şöyle bir soru ortaya çıkıyor: Şayet onlar bu kadar hızlı bir şekilde çoğalmışlarsa, önceki halklar, diyelim Hunlar, Türkler, Avarlar, Hazarlar, Bulgarlar vs. nereye gittiler? Neden topraklarını Kıpçaklar'a bıraktılar? Neden Cuçi Ulusu yani Deşt-i Kıpçak'ın çöküşünden sonra Kıpçaklar, Kazaklar ve Özbekler gibi Kıpçak lehçesini muhafaza eden küçük halklar durumuna düştüler?[106] Kıpçaklar Avrupa'da da tarihten silindiler, peki onların yerine gelen diğer Türk kabileleri nereden peyda oldular? Resmi Türkoloji bu sorulara cevap verecek durumda değildir.

Halbuki gerçek tamamıyla başka. Bir kere Kıpçak kelimesi, dış görünüş itibariyle beyaz tenli güneyli akrabalarından ayrılan tüm kuzeyli Türklerin ortak adıdır. Beyaz tenli Türkler, birincil etnonimleri ne olursa olsun, beyaz derili olduklarını belirtmek için etnik adlarına kuu 'beyaz, sarışın' ve 'sarı' tanımlayıcısını ilave ederlerdi. Çok eski dönemlerde Kıu-kişi 'beyaz tenli insanlar', kıusak>kıpçak 'ak tenli Sakalar', Kuar>kavar 'ak tenli insanlar', kıumen>kuman 'ak tenli menler', kıusan>kusan>kuşan 'Ak Hunlar', Sarısun 'Sarı Hunlar', Sarir 'sarı insanlar' vb. etnonimler ortaya çıkmıştı.

Bu etnonimler arasında henüz çok eski dönemlerde Kıpçak kelimesi ön plana çıkmış ve tüm Kuzeyli Türkler'in ortak adı halini almıştır. Eskiçağda ve Ortaçağda Türkler ortak Kıpçak etnik adının anlamını biliyorlardı ve kendilerini başka halklara takdim ederken kelimenin etnik anlamını göz önünde tutarak 'Kıpçağız' diyorlardı. Bu yüzden diğer halklar beyaz çehreli, ak tenli Kıpçaklar'ı kendi dillerinde değişik kelimelerle adlandırdılar: Ruslarda Poloves, Palonyalılarda Plavcı, Ermeniler'de Harteş, Arablar'da Sakalibe, Almanlar'da Flaven (Flamen).

Daha önce belirttiğimiz gibi Kıpçak-Kumanlar çok eski zamanlardan beri aşağı yukarı tüm Avrasya'da yaşıyorlardı ve hatta Amerikalı Kızılderililer arasında Komanlar denilen bir halk dahi vardı.

106 Bartold, *Soçineniya*, V/551.

Türk Hakanlığı, Hazar Hakanlığı ve Bulgar Devleti tarihini inceleyen Türkologlar, onların çevresinde ayrı bir Kıpçak zümresi bulmak için gayret sarfediyorlar, ama nafile. Çünkü Türk Hakanlığı, Kıpçak Hakanlığı'dır; Hazar Hakanlığı, Kıpçak Hakanlığı'dır; Bulgar Devleti, Kıpçak Devleti'dir.

Kıpçaklar, çok eskiden beri devlet kuran halklar olarak tanınmışlardır. M. Ö. VIII-III. Yüzyıllarda Kıpçaklar, İskit veya Saka devleti adı altında devletler kurmuşlardır. Yine M. Ö. III. Yüzyılda Sarmat, Miladi I. Yüzyılda Alan-As, III. Yüzyıldan sonra Hun vs. adıyla devletler berpa etmişlerdir. En son olarak fâtih Moğol-Tatarların zaferleri sonucunda Cuçi Ulusu kurulmuştu ki, buradaki halk etnik yönden Kıpçak olarak adlandırılmıştı ve Deşt-i Kıpçak adı da buradan gelir.

Şöyle bir soru sorulabilir: **Neden Cuçi Ulusu'na diğerleri tarafından Tatar (Tartar) denildi ve bizzat halk niçin kendisine Tatar adını aldı?** Henüz fetih hareketleri sırasında Avrupa'da Moğol-Tatarlar'a Tatar adı verildi. Moğol imparatorluğu dört parçaya ayrıldıktan sonra da her birindeki ahaliye Batı Avrupa'da Tatar denildi; ama değişik yerli kabile ve halklardan oluşan halk, kendisini hiçbir zaman Tatar olarak takdim etmedi ve aksine fâtih Tatarlar'a karşı son derece soğuk davrandı.

Fethedilen ülkelerde ve daha sonra kurulan dört Tatar devletinde (Kubilay, Çağatay, Hülagu ve Cuçi devletleri) yerleşen Moğol-Tatarlar çok muydu? Tarihçiler bu soruya tamamıyla olumsuz cevap vermektedirler. Öncelikle Moğol-Tatarlar bu dört devletin tamamına yayılacak kadar kalabalık değillerdi. Diğer yandan Çingizhan'ın ordusu ilk başlarda Moğol-Tatarlar'dan oluşuyordu, ama fetih hareketleri sırasında ordu safları mağlup halklardan toplanan askerlerle dolduruldu. Bir diğer yandan, araştırmacıların belirttikleri gibi, yeni ülkeler fethedildikten sonra buralara ancak yönetimi çekip çevirmeye yetecek kadar Moğol-Tatar yerleştirildi ve bunlar da sayıca az oldukları için kalabalık yerli sekene tarafından kısa sürede asimile edildiler. En son olarak ise, Moğol-Tatarlar'ın yerli halkın dilini ve

antropolojik çizgilerini değiştirebilecek bariz bir etkileri olmamıştır. Tüm bu saydıklarımız etnik yönden Altın Orda için de geçerlidir.

Tatar halkı isimleri zikredilen dört Çingizî Tatar devletinde mi oluştu? Kubilay, Çağatay ve Hulagu'nun devletleri konusunda böyle bir şey söz konusu değil. Sadece Cuçi Ulusu için böyle bir şey söz konusu olabilir; çünkü zaten Tatar-Tatar nazariyesi taraftarı bazı tarihçiler de Tatar halkının güya Altın Orda'da şekillendiği şeklindeki görüşü yaymaya çalışıyorlar.

Altın Orda merkezi bir devlet olduğu için elbette ki toprakları üzerinde Bulgar, Özbek, Kazak, Başkurt, Nogay, Rus ve Fin-Ugorlar'ın atalarının devletin adına binaen Tatar ednik adıyla anıldığı vahit bir halk halinde kaynaşma şartlarının oluşması gerekirdi diye düşünülmektedir. Fakat, tüm yerli halkların atalarını boyunduruk altında tutmaya çalışmış olsa bile, Altın Orda, değişik halkları vahit bir etnos halinde kaynaştırabilecek şartları yaratamadı. Hatta Altın Orda'da vahit bsir Tatar halkının oluşumunun ilk işaretleri daha yoktu.

Tatar halkı – türedi Tatar-Tataristlerin beyinlerimize perçenlemeye çalıştığı gibi, - Bulgar topraklarında muhaceret yoluyla gelen Tatar ve Kıpçaklar'dan oluşmuş olabilir mi? Bu çok yersiz bir soru aslında. Bugünkü Bulgar-Tatarlar'ın antropolojik özellikleri Asya'dan gelen Tatar ve Kıpçaklar'ların özellikleriyle hiç benzeşmediği gibi, dilleri dahi dışarıdan taşınma değil, tamamıyla İdil-Ural özelliklerine sahip bir dildir. Ayrıca, eğer muhaceret yoluyla Bulgar topraklarına gelen Tatar-Kıpçaklar kendi başına bir halk oluşturmak için yeterli idiyseler, o takdirde Bulgarlar nereye kayboldu? Bir diğer delil ise, muhaceret ederek gelen hiçbir "saf kan" Kıpçağın olmadığıdır. Çünkü Kuzey Türkleri'nin tamamı, Bulgar, Başkurt, Harezmliler ve Kazaklar'ın atalarına da Kıpçak denilmiştir.

Demek ki Altın Orda'da vahit bir Tatar etnosunun oluşumu için gerekli şartlardan hiçbiri mevcut değildi. Altın Orda sekenesinin dış etnonimi haline gelen Tatar etnik adına gelince, halkın kendisi böyle bir adı benimsememiş, aksine halkın önde gelen temsilcileri, ör-

neğin XV. Yüzyıl şairi Muhamedyar, Tatar adını tahkir ifadesi olarak kullanmışlardır.[107]

§ 137. Altın Orda'nın çöküşü sonrasında oluşan Bulgar ve Kazan Hanlığı

Altın Orda'nın çöküş sebepleriyle ilgili literatür oldukça zengin.[108] Bu eserlerde gösterilen sebepler arasına, Orda yöneticilerinde tebaa halkları birleştirme ve onlardan vahit bir etnos yaratma fikrinin olmadığı da ilave edilebilir. Altın Orda hanlarının ana meşgaleleri, halkın temel gücünü sünger gibi emen şiddetli taht kavgalarıydı. Örneğin sadece 1357-1380 yılları arasında (23 yıl) 25 han tahtından edilmiştir. Kısacası, Altın Orda'nın ileriye doğru bir adım atacak mecali yoktu.

1360'da Harezm bağımsızdı ve halkı da bilâhare Özbek halkının oluşumuna iştirak etmiştir. Aynı sıralarda Ak Orda Altın Orda'dan ayrılıyordu, ama Kazaklar'ın ataları tam bağımsızlıklarına ancak XV. Yüzyıl ortalarında kavuşmuşlardır.

XIV. Yüzyılda Polonyalılar ve Ruslar da Altın Orda'nın boyunduruğundan kurtulma yolunu tercih ettiler. XV. Yüzyıl ise Altın Orda'dan kopuş ve bağımsız hanlıkların ortaya çıkış asrı oldu: 1420'de Sibirya, 1438'de Kazan, 1440'da Nogay, 1443'de Kırım ve aynı yüzyılın ortalarında Astrahan hanlıkları kuruldu.

Böyle, Altın Orda bünyesindeki etnoslar fiilî bir değişim geçirdiler. Bu etnoslardan kimileri Orda'nın kuruluşuna kadar varlıklarını sürdürdü, kimileri ise çöküşünden sonra da mevcudiyetlerini muhafaza ettiler.

Türedi Tatar-Tataristler, bugünkü Tatarlar'ın Moğol-Tatarlar'dan indiğini ispat etme bahanesiyle, tarih bilimimizin Altın Orda topraklarında, hem de devletin henüz gelişim döneminin başlangıcında Tatar adıyla yeni bir etnos oluştuğunu kabul ettiğini ileri sü-

107 Zakiyev, *Törki-tatar*, s. 477-478.

108 Yakubovszky A. Yu., Grekov B. D., 1950, s. 261-430; Safargaliyev M. G., 1996 s. 453-517; Muhammadiyev A. G., 1995, s. 168-184.

rüyorlar. Daha önce belirttiğimiz gibi, Altın Orda bünyesinde fâtih Tatarlar'ın etkisiyle yeniden organize olmuş bir Tatar halkı yoktu. Eğer Merkezî veya Orta Asya yahut Sibirya'dan bu bölgeye muhaceret yoluyla gelen "Tatarlar" olmuş olsaydı, öncelikle İdil-Ural civarında Orta Asya lehçesi yayılır, ikinci olarak Merkezî veya Orta Asya ahalisiyle İdil-Ural ahalisinin etnik özellikleri aynı olur; üçüncü olarak burada Mongoloid tipe sahip bir sekene oluşur ve en nihayet Altın Orda'nın tüm bölgelerinde Tatar zatî adı yaygınlaşırdı. Dolayısıyla yerli Türkler'i asimile edebilecek ve Altın Orda bünyesinde yeni bir Tatar halkı oluşturabilecek herhangi bir Tatar hareketi söz konusu değildi. Dahası Bulgar Devleti, Altın Orda bünyesinde tamamıyla yok olmamış, bağımsız pozisyonunu korumaya devam etmiş, sadece toprakları bariz şekilde küçülmüştür. Bulgarlar, sahip oldukları devleti ayakta tutma tecrübeleri, tarım, hayvancılık, zanaat, ticaret ve irili ufaklı şehirler kurma maharetlerini Altın Orda'nın tüm ahalisine öğretmişlerdir.[109]

Biraz önce Altın Orda harabeleri üzerinde ortaya çıkan daha küçük devlet oluşumlarından bahsetmiştik. Bunlar arasında bizi ilgilendireni Kazan Hanlığı'dır. Kazan Hanlığı'ndan bahsederken, çoğu kez bu hanlığın Bulgarlar'ın veya Bulgar Devleti'nin henüz var olmadığı bir dönemin devamı mıdır, yoksa Altın Orda'dan düşen bir parça mıdır şeklinde bir soru akla takılmaktadır.

Bizim Tatar-Tataristler, kimi Başkurtlar ve pek çok Çuvaş tarihçi, Kazan Hanlığı'nın Bulgar Devleti'nin gelişiminin bir uzantısı olmadığı kanaatindedirler. Bunların dediklerine bakacak olursak, güya Bulgarlar Çuvaşça konuşuyorlarmış ve Kazan Tatarları'nın dili ise yalnızca Altın Orda'da şekillenen Kıpçakca-Tatarca imiş. Ravil Fahrutdinov dahi işin kurnazlığına kaçmış. Ona göre her ne kadar Kazan Hanlığı Bulgar topraklarında kurulmuşsa da, orada hemen hemen hiç Bulgar kalmamış; Uluğ Muhammed 1437'de Kazan'ı fethi sırasında beraberinde Moğol-Tatarlar'ın torunları olan 40 binden

109 Fahreddinov R., *Bulgar ve Kazan*, s. 37-38; Gimadi H. G. *Narodı srednego*, s. 197-198, Alişyev S. H., 1995, s. 186-192.

fazla Tatar'la gelmiş ve işte güya bu Moğol-Tatarlar Kazan Hanlığı'nın ahalisini oluşturmuş.[110] Aynı yazarın görüşüne göre 1230'larda İdil-Ural bölgesine gelen Tatar-Moğol ordusunun bâkiyeleri, 200 yıl boyunca yerli sekene ile kaynaşmadan Tatar olarak kalmıştır. Acaba bunlar safkan Moğol-Tatarlıklarını büyük buzdolaplarında mı muhafaza ettiler!!? Eğer bir ironi değilse, Uluğ Muhammed değil ama oğlu Mahmutek'le birlikte II. Vasiliy'le çarpışmak için gelen ordusu Türk dilli yerli ahaliden oluşuyordu.

Diğer yandan Uluğ Muhammed ve oğlu Mahmutek'in Bulgar halkını Tatar halkıyla değiştirmek gibi bir dertleri de yoktu. Hatta bazı tarihçilerin görüşüne göre o, Kazan'a kadar bile gelememişti.

Kazan Hanlığı Altın Orda bünyesinde dahi cılız bir şekilde olsa varlığını sürdürmeye devam etmiş ve esasen ortadan kaldırılan Bulgar Hanlığı'nın yerine kurulmuştur.

§ 138. Bulgar Hanlığı'nın Kazan Hanlığı'na dönüşümü ve yıkılışı

Kazan Hanlığı ahalisinin, eski Tatarlar'ın, Tatarlar'ın ve Orda Tatarları'nın torunları olmadığı, aksine Bulgar Hanlığı'nın doğrudan devamı durumunda oldukları konusuna okuyucunun bir kez daha dikkatini celbetmeyi uygun bulduk. Çünkü bu husus, Tatar tarihinin temel taşlarındandır. Dahası, bugünkü Tatarlar'ı yerli halk olarak gören Tatar-Tataristlerle, onları yerli olmayan, dışarıdan çıkıp gelen insanlar olarak gören Tatar-Tataristler arasında yolların ayrım noktasıdır.

Sonuç itibariyle İdil Bulgaryası Moğol-Tatarlar'ın istilası neticesinde devlet özelliğini kaybetmiş, ama Altın Orda bünyesinde belli belirsiz de olsa varlığını sürdürmüştür. İdil Bulgaryası'nın Altın Orda içinde varlığını sürdürdüğü konusunda belgelere dayalı detaylı araştırma A. H. Halikov tarafından yapılmıştır.

Bulgarlar, Altın Orda bünyesi içinde bulundukları dönemler da-

110 Fahrutdinov R. G., *İstoriya tatarskogo*, s. 178.

hi her zaman bağımsızlık peşinde koşmuşlar ve bu yüzden Altın Orda hanları defalarca bu devleti yok etme teşebbüsünde bulunmuşlardır. Bulgarlar'ın bağımsız olamayacağını gören nehir korsanları haydutça saldırılar gerçekleştirmişlerdir. Bulgarya, gerek Altın Orda ve gerekse Rus saldırılarına karşı koyabilecek durumda değildi. 1431'de Fiyedor Poystry, Bulgar şehrini neredeyse tamamen yakıp yıktı. Böylece Bulgarya'nın başkenti başlangıçta Cedid Bolgar (Yeni Bulgar) olarak adlandırılan Kazan şehrine taşındı. Fakat q- lehçesiyle konuşan yerli Kazanlılar, k- lehçesiyle konuşan muhacir Bulgar-Mişarlar'a bağırlarını açmadılar. Bunlar, iktidarı ele geçirdikten sonra Kazan'ın eski adını ihya ederek, Cedid Bolgar ismini reddettiler. Bu yüzden yeni başkentli yeni devlet, Kazan Devleti (Hanlığı) olarak anılmaya başlandı.

Bulgarlar Kuzey Karadeniz, Mişar bölgesi, Kuzey Kafkasya, Oka ve Sura havzalarıyla çok yakın temaslarda bulunmalarına rağmen, Kazanlılar Orta Asya'ya ile yakın ilişki içindeydiler.

Daha önce M. Ö. III. Binyılda Eski Harezm'in aslî sakinleri Khorasmi (Suar-as)lerin Kama çevresiyle sıkı ilişkiler içinde bulundukları; Orta Asya ve İdil-Kama boylarında Suar ve Aslar'ın yaşadıkları belirtilmişti. Khorasmiler ve Sümerler henüz Kang/Kangar/Kungur ortak adını taşıyorlardı. Kungurlar hem Asya'da, hem Kama boylarında yaşıyorlardı. Bunlar, M. Ö. III. Yüzyılda bugünkü Bardım Tatarları'nın ataları olan ve) Kama boylarında yaşayan Pardı/Bardı (Part) devletini kurdular. M. Ö. I. Yüzyılda ise Kusan/Kuşan/Kasanlar Orta Asya'da büyük bir imparatorluk berpâ ettiler. Bu Kusan/Kasanlar Fergana vadisinde, hemen yakınından Kasansay nehrinin geçtiği imparatorluk başkenti Kasan'ı kurdular. Kasan/Kusan imparatorluğu, hakimiyet alanını, Kasan/Kazan şehrini kuran ve bu yüzden oradan geçen nehre Kasansu/Kazansu adını veren Kasan/Kusan/Kuşanlar'ın yaşadığı İdil-Kama boylarına da yaydı. Onlara ait izler İdil-Kama boylarında IX. Yüzyıl kaynaklarında geçen Koşan şehri ile Koşan nehri adında muhafaza edilmiştir.

Demek ki Kazan şehri, tarihen ka-san/ku-san 'Ak Sun' yani 'Ak

Hun'lar kelimesinden gelen Kazan isimli kabileler tarafından kurulmuştu. İşte, Kazan şehri Kazan/Kasanlar tarafından kurulduğu için, Rus kaynakları onları Bulgarlar'la karıştırmamış ve Kazanlılar adını vermiştir. Bulgar Hanlığı'nın Kazan Hanlığı olarak adlandırılması da böyle başlamıştır.

Slavyan-Ruslar'dan vergi toplama işini Moskova knazlarına havale eden Altın Orda hanına dönelim. Bu knazlık da yeri geldiğinde topladığı vergilerden hayli faydalanmış; toplanan vergilerin önemli bir kısmını halkın Altın Orda hanına yani Tatarlar'a nefret duyguları beslemesi için kendisine ayırmıştır. Böylece zaman içinde Moskova knazlığı diğer knazlıkları itaat altına almış ve merkezî bir devlet kurmak için gerekli şartlara sahip olmuştur. Sizin anlıyacağınız Altın Orda hanları kendi tabutlarını Moskova knazlarına sipariş etmişlerdir.

İdil boyunun yukarı akımlarında yaşayan Fin-Ugor halklarını kendine tâbi kılan Moskova Rus devleti, Altın Orda'ya ait tüm toprakları ele geçirmeyi düşünmeye başladı. Doğuya açılan yolda birinci engel Kazan Hanlığı'ydı. Bu yüzden Ruslar önce Kazan Hanlığı'na karşı seferler düzenlemeye başladılar. Korkunç İvan, 1551'de Kazan'ı alma hırsıyla yanıp tutuşarak hemen onun yanı başında Sviyaga kalesini kurdurdu. 2 Ekim 1552'de Kazan Ruslar tarafından fethedilmiş ve doğu yolu açılmıştı. 1556'da Astarahan Hanlığı, 1598'de Sibirya Hanlığı düştü. Kırımın'ın müstemleke haline getirilmesi ise daha sonraki yıllarda, 1783'de gerçekleşecekti.

Altın Orda –Tatar devletinin Deşt-i Kıpçak'daki hakimiyeti arkasında halkın adının değişmesi de dahil olmak üzere mutlaka izler bırakacaktı. Batı Avrupalı bilim adamları, Altın Orda'nın tüm halklarını – Bulgarlar, Çuvaşlar'ın ataları, Fin-Ugor halkları, Ruslar, Harezmliler, Kazaklar'ın ataları vs. yi *tartar* (Tatar) olarak adlandırdılar. Ruslar ise onlara (esasen Rus olmayanlara) Tatar adını verdiler. Bulgarlar'ın dışındaki tüm halklar Tatar kelimesini iç etnik ad olarak kabul etmemektedirler. Sadece Bulgarlar XIX-XX. Yüzyılda Tatar etnik adını benimsediler. Bu yüzdendir ki, şimdiki Tatar halkı tarihçi-

leri halka Bulgar-Tatar demeyi tercih ediyorlar.

Bulgar-Tatar bünyesindeki kaynaşma sürecine Türkler, Batı Sibirya, Astrahan Hanlığı ve Kuzey Kafkasya da girmektedir. Ortak edebi dil ürünleri, ortak yazarlar, ortak kültür faaliyetleri de yine bu Bulgar-Tatar halkı bünyesinde oluşmuştur.

Demek ki, İdil Bulgarları'nın devletlerini kaybetme süreci Moğol-Tatarlar'ın fethiyle birlikte başlamış; Orda yönetimi sırasında bu süreç devam etmiş, Merkezi Rus devletinin kurulmasıyla birlikte had safhaya ulaşmış ve Bulgarlar devletlerini nihaî olarak kaybetmişlerdir.

Bulgar-Tatarlar'ın kendi devletlerini yeniden kurma çabası

§ 139. Bulgar-Tatarlar'ın Çarlık Rusyası'nda hayatta kalma mücadelesi

Bu konu İ. R. Tahirov[111], D. K. Sabirova ve Ya. Ş. Şarapov[112] tarafından tarafından detaylı olarak ele alınıp aydınlığa kavuşturulmuştur. Biz ise Bulgar-Tatarlar'ın kendi milletlerinin yeniden doğuşunu ve gelişimini sağlamak amacıyla verdikleri mücadeleyi göstermek amacıyla konuyu ana hatları itibariyle ele alacağız.

Kazan'ın ve Kazan Hanlığı'nın düşüşüyle birlikte Bulgar-Tatarlar'ın devletleri de son nefesini vermiş oldu. Çünkü Kazan Hanlığı, Hadi Atlasi'nin deyişiyle diğer tüm Tatar hanlıklarının kalbiydi. Astrahan ve Sibirya hanlıklarının son günleri de gelmişti. Metropolit Makary'nin Tatarlar'a karşı jenosit organizasyonu planlarının uygulanması açıktan açığa başlamıştı ve o zamanlar Ruslar Tatar denilince tüm Müslüman Türkler'i kastediyorlardı.

Bulgar-Tatarlar, Başkurtlar, Çuvaşlar, Mariler, Udmurtlar, tarihe bu halkların ata yurt savaşı olarak geçen kurtuluş mücadelesine giriştiler. Fakat bu mücadeleler acımasız bir şekilde bastırıldı. Bu böl-

111 Tahirov İ. R., *İstoriya natsyonal noy,*, s. 138-305.
112 Sabirova D. K., Şarapov Ya. Ş., *İstoriya Tatarstana*, s. 110-305.

gelerdeki halkların Stepan Razin (XVII. Yüzyıl sonu) ve Emelyan Pugaçev (XVIII. Yüzyıl sonu) önderliğinde başlattıkları isyanlar da bir sonuç getirmedi. Tüm bu isyan ve savaşlar halkın ana gücünün merhametsizce yok edilmesine yol açtı.

Ülkenin doğu bölgelerindeki gayr-ı Rus halkların yeniden doğuş, hayatta kalış ve gelişimi konusunda barışçıl bir dönem başlamaktadır. Takdir-i ilahi böyle murat etmiş olacak ki, bu işin teşkilatçılığını yapmak da Kazan Tatarları'nın omuzuna yüklendi. Çünkü Kazan Hanlığı'nın düşüşünden sonra Hristiyanlığı reddeden Tatarlar, kendi topraklarında mutluydular. Veya zorla Hristiyanlaştırılmaktan korkanları başka bölgelere kaçtılar. Ana yollar üzerinde, büyük nehirlerin sahillerinde ve verimli topraklarda yer alan pek çok yerleşim biriminde yaşayan ahali de başka noktalara sürgün edildi ve onlardan boşalan topraklara Rus göçmenler yerleştirildi. Kazan Tatarları'nın Batı ve Doğu Sibirya'da, Astrahan, Kafkaslar, Kırım, Kazakistan ve Orta Asya'da olmalarının sebebi de budur.

Kazan Tatarları'nın geniş Rus topraklarında yürüttükleri milli propagandalar sonucunda, dört bir yana dağıtılan Tatarlar'la yerli Türk kabileleri arasında kaynaşma süreci başlamış bulunmaktadır. Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma siyasetine karşı verilen ortak mücadele onları birleştirmektedir. Kendi devleti olmayan Bulgar-Tatarlar'ın milli kurtuluş ve din hürriyeti uğruna verdikleri mücadele sonucunda, XIX. Yüzyıla doğru çok geniş Rusya toprakları dahilinde Bulgar-Tatar milleti yeniden şekillenmeye başladı.

Milletlerin oluşum döneminde etnik ad meselesi oldukça önemlidir. Bulgar-Tatarlar Ruslar arasında yaşadıkları için, gerçek etnik adları Bulgar olsa bile Tatar adını benimsediler. Hem bu sebeple, hem de özellikle genç nesil Tatar milliyetçiliğini Altın Orda ile bütünleştirdiği için, kültürlü kesim, Bulgar-Tatarlar sabık Altın Orda halkının küçük bir kısmını temsil ediyor olsa bile, halka Tatar etnonimini yakıştırmayı kabullendi.

Bu konuda Tatar ulusunun oluşum bölgeleriyle ilgili tartışmalar zaman zaman ortaya çıkmaktadır. Şu anda bile Tatar ulusunun Altın

Orda'nın sabık toprakları üzerinde değil, Moğol istilası öncesindeki İdil Bulgaryası'na ait topraklarda şekillenlendiği konusunda kimsenin şüphesi yok. Dolayısıyla Tatar ulusu sabık Bulgar unsurlarının temeli üzerinde şekillenmiştir ve gözde bilim adamları Tatar halkını eski Tatarlar, Moğol-Tatarlar, tartarlar (yani dört Çingizî imparatorluğun sekenesi), Orda Tatarları (yani tüm Altın Orda sekenesi), Kırım ve Dobruca Tatarları'ndan ayırmak için onlara *Bulgar-Tatarlar* adını vermektedirler.

Peki tam olarak Tatar halkı nerede şekillenmiştir? Bu sorunun cevabı, Kazan, Ufa, Orenburg, Samara, Astrahan, Yekaterinburg, Tomsk, Tobol (Tümen), Perm eyaletleri şeklinde olacaktır. Tatarlar ayrıca San-Peterburg, Moskova, Kafkaslar, Kazakistan ve Orta Asya ahalisinin bir kısmını da teşkil etmektedirler. 1905-1907 yılında Sankt-Peterburg, Moskova, Kazan, Ufa, Simbirsk, Samara, Orenburg, Astrahan, Uralsk, Yekaterinburg, Troitsk, Tomsk, Tümen, Semipaletinsk ve Taşkent'te Tatar gazete ve dergileri çıkıyordu.

Kendi hükumetine ve yönetici aydın tabakasına sahip olmayan Tatar halkı, gazete ve dergiler sayesinde XIX. Yüzyıl sonlarıyla XX. Yüzyıl başlarında öylesine yüksek bir gelişim kaydetmiştir ki, yabancı bilim adamları ve Bolşevikler dahi buna dikkat çekmektedirler. Hatta Bolşevikler bunu Rus kolonilerinin genişlemesi için bir tehlike olarak görmüşlerdir.

Örneğin Alman bilim adamı Otto Gotsch, 1913'de yayınladığı "Rus Türkistanı ve Bugünkü Rus Kolonileştirme Politikaları" adlı eserinde, Rus yöneticilerin Müslüman Tatarlar'ın gelişiminden korktuklarını ve onların Türkistan'a gelişlerini sınırlamaya çalıştıklarını kaydetmektedir. Otto'nun bu eseri, Bolşeviklerin milli politikalarının hazırlanması sürecinde dikkatli bir şekilde gözden geçirilmiş ve Lenin tarafından özetlenmiştir. İşte bu özet daha sonra Lenin eserlerinin beşinci baskısında 28 cilde serpiştirilmiştir. Otto'nun Lenin tarafından kesin örnekler esas alınarak özetlenen eserinin bir kısmı, Tatar ulusunun barışçı gelişim politikalarının sonuçlarını ortaya koymaktadır. Lenin, liderliğini Tatarlar'ın yaptığı tüm Müslümanla-

rın [Rusya'daki Müslümanlar kastedilmektedir- çevirmen] sosyo-ekonomik ve kültürel gelişimi üzerinde durmaktadır.

1880'de Rusya'da 11 milyon Müslüman vardı ve yazılı edebi eserlerinin tamamı 7-8 kadardı. Bir matbaaları, dört komutan, on iki yüksek eğitimli adamları vardı ve üstelik bunun bir tanesi de Batı Avrupa'da tahsil görmüştü. 1910'da nüfusları 20 milyondu; binden fazla matbu kitapları, 14 matbaaları, 16 süreli yayınları, 200'ü Rusya'da, 20'si Avrupada okumuş 200 yüksek tahsilli adamları, 100 edebiyatçıları, 6 yüksek, 500 orta okulları, yüz hayır kurumu, üç küçük banka ve 3 ziraat bankaları vardı.

"Son on yılda Rusya'daki Müslüman ahali kültürel yönden gelişti: Kazan Tatarları'nda (ayırım tarafımızdan yapılmıştır – M. Z.) her 150 kişiye bir mescit, bir imam düşerken, Ruslar'da ve diğer dinlere mensup olanlarda 1500 kişiye bir pazaz düşmektedir. Tatarlar'da her yüz kişiye bir okul; Katoliklerde 1500-3000 kişiye bir okul düşmektedir. Müslüman Tatarlar'da gazete ve dergi tirajları da oldukça yüksektir... Bu durumda Türkistan'daki Müslüman ahaliyle kendiliğinden bir bağlantı kurulmaktadır ve esasen kuzeyden o tarafa doğru Panislamist bir isyan yayılmaktadır. Rus yönetimi bu Tatar İslamî hareketinin ortaya çıkışından endişelenmekte ve onları Türkistan'a sokmamanın yollarını (aramaktadır).[113]

Gerek Lenin ve gerekse Bolşevikler, Ruslar'ın şuuraltlarında Altın Orda'nın sahipleri olan Tatarlar'ın, Ruslaştırma ve hristiyanlaştırma sürecinde dahi yeniden doğuş ve gelişim imkanlarını yakalamalarından, Ortodoks halkın gelişim seviyesinin düşük olmasının imparatorluğun gelişmesini dumura uğratmasından korkmuşlardır.

§ 140. Ekim devrimi ve Tatarlar'ın devletlerine kavuşmaları

Bolşevikler iktidarı ele geçirmek için güçlü bir milli politika üzerinde çalıştılar. Tüm halkların önde gelenleri bu politikanın doğruluğuna inanarak Bolşevikler'in (Sosyal demokratların) safında yer aldılar ve böylece 1917 ihtilali başarılı oldu. Bolşevikler, 1917'de za-

113 Lenin V. İ. Seçilmiş Eserler, V. Bsk. T. 28, s. 514-515.

fer kazandıktan sonra "Tüm Rusya halkları için bir deklarasyon" yayınladılar. Deklerasyonun ana teması Lenin'in milli politikasından oluşuyordu. Deklarasyonun ana başlıkları,

1) Rusya halklarının eşitliği ve hükümranlığı;

2) Rusya halklarının kendi kaderini tayin, ayrılma ve kendi başına bağımsız devlet kurma hakkı;

3) Her tür milli-dini imtiyaz ve sınırlamaların kaldırılması;

4) Rusya topraklarında yaşayan milli azınlık ve etnografik grupların hür gelişimi'nden ibaretti.

Tatar sosyal güçleri bu prensiplere dayanarak Rusya bünyesinde İdil-Ural Demokratik Cumhuriyeti'ni kurma teşebbüsünde bulundular ve projenin akim kalmasından sonra Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti kurma fikri ortaya çıktı. Fakat bu fikir de başarısızlığa uğradı.

1919 Ekiminde Tatar Cumhuriyeti kurma fikrinin yargılanması başladı. "Kazan Eyaleti Yönetimi", Tatarlar arasında cumhuriyetin yönetiminde görev alabilecek düzeyde eğitilmiş komünist ve yeterli eğilim bulunmadığı gerekçesiyle Tatar Cumhuriyeti'nin kurulmasına karşı çıktı. Tatar milli hareketi temsilcileri projeyi takdir ettiler.[114] İnatçı ve sıkı talışmalardan sonra 27 Mayıs 1920'de Tataristan Cumhuriyeti kurulması projesi çıkarılan bir kanunla onaylandı; fakat cumhuriyetin toprakları Tatar halkının gerçek milli topraklarından birazcık küçüktü. Tatar halkının yarıdan fazlası ve onların yaşadıkları topraklar komşu Rus eyaletlerinin sınırları içinde kalmıştı.[115]

1922'de SSCB kuruluşu sırasında halkların 1936'da tamamlanan gruplandırılması çalışmaları başladı. Tabii olarak Ruslar birinci grup, birleşik cumhuriyetlerin devlet kurmuş halkları ikinci grup, otonomi cumhuriyetler üçüncü grup, millî devlet formları olmayan halklar da dördüncü grup olarak belirlendi. Bu tür bir derecelendirme durumunda halkların Ruslaştırılmasını organize etmek kolaydı. Büyük kurucular denilen işçi güçünün temini bahanesiyle halk göç-

114 Sabirova, Şarapov, 2000, 202.
115 Age., s. 203.

leri başlatıldı; milli cumhuriyetlerde milliyetler arası sosyal iletişim aracı olarak Rusçanın ön plana çıkarılması karşısında köklü halklar azınlıkta kalmak zorundaydılar. Bu politika, millî politikaların asimilasyonunun sağlanmasını bariz bir şekilde hızlandırdı.

Otonom cumhuriyetlerin kuruluşu, bir yandan gayr-ı Rus halkların gelişiminde oldukça bariz bir önemi haizdi, diğer yandan cumhuriyetlerin zenginliklerinin yine milli iş gücü tarafından toplanmasını sağlıyordu.

Tataristan halkları ile Tatar halkının yeniden doğuş ve gelişimini daha iyi sağlayabilecek şartlar yaratmak amacıyla cumhuriyet yönetimi birkaç kez komünist parti merkez yönetim kuruluna müracaat ederek birleşik otonom cumhuriyet kurulması talebinde bulundu. Bunun zahiri sebebi Tataristan'ın dış sınırlarının olmamasıydı. 1934 sonuna kadar Kazakistan'la ortak sınırları vardı. Fakat 1934 Aralığında Kazakistan'la Tataristan ve Başkurdistan arasına Orenburg eyaletinin kurulmasıyla bu sınır ortadan kalkmış oldu. Tatarlar'ın komünist partisine yaptıkları daha sonraki müracaatlar sırasında bu talebin red sebebi olarak hep dış sınırların olmayışı gösterildi.

1920'deki Tatar Devleti'nin yeniden doğuşu siyasi, ekonomik ve kültürel alanda oldukça önemli bir hareketti. Fakat birliğe dahil cumhuriyetlerin halklarına kıyasla Tatarlar, sıkışık otonomi şartları sebebiyle bazı konularda çok daha düşük tempolu bir gelişim kaydettiler. Örneğin 1920'lerde SSCB Tatarları'nın nüfusu dördüncü sırada iken, 1959 ve 1970'da genel nüfusu itibariyle beşinci sıraya, 1980'de altıncı sıraya ve 1989'da yedinci sıraya düşmüştür.

Partinin tek bir sovyet halkı (arkasından tek dil ve tek kültür) yaratma politikasını gerçekleştirme seyri içinde, milli cumhuriyetlerdeki milli okulların sayısı giderek düşmeye başladı. 80'li yıllarda Tatar çocuklarının yalnızca %7'si Tatar okullarında okuyorlardı. Tatarcanın toplumsal fonksiyonu o hale gelmişti ki, yapısının geliştirilmesi dahi sekteye uğramıştı.

Perestroyka dönemi öncesinde Tataristan'ın hükümranlık derecesinin olduğundan bahsetmek dahi mümkün değildi. Tatar yöneti-

mi, cumhuriyetin total üretiminin yalnızca 1,6'nı kendisi kullanıyor, kalan zenginliğin 98,4'nden ise birlik ve Rus bakanlıkları faydalanıyorlardı.

Sürdürülen politika ülkeyi o hale getirmişti ki, perestroyka olmadan sosyal hayatın tüm yönlerinde bir adım ilerleme sağlamak mümkün değildi.

Perestroyka ülkede sadece sosyo-ekonomik düzeni değil, kültür atmosferini de altüst edince, milli politikaların değiştirilmesi zarureti hasıl oldu. Her ne kadar perestroyka öncesinde milli politikalar esasında tek bir sovyet halkı yaratılması hedef alınmışsa da, perestroyka SSCB halklarının yeniden doğuşu, gelişimi ve korunmasını temel ilke edinmiştir.

§ 141. Tataristan'nın süveren devlet oluşu, Tatar halkının yeniden doğuşu ve gelişimi için verilen mücadele

SSCB anayasasına göre birliğe dahil cumhuriyetler hükümran sayılmakta, otonomilere ise böyle bir statü verilmemektedir. Bu yüzden Tataristan defalarca birlik cumhuriyeti statüsü almaya çalışmış, ama muvaffak olamamıştır. Bu konuda nihai teşebbüs 1990 yılında yapılmış, 30 Ağustosta da hükümran devlet konusundaki deklerasyon kabul edilmişti. Deklerasyonda şöyle deniliyordu:

Tatar Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Âlî Meclisi,

- Cumhuriyetin çok etnikli halkının kaderi konusundaki tarihi sorumluluğunu bilerek;

- Rusya Federasyonu ve SSCB'de yaşayan tüm halkların hükümranlık haklarına saygı duyarak;

- Otonom cumhuriyet statüsünün ülkedeki çok etnikli halkın bundan sonraki siyasî, ekonomik, sosyal ve manevî gelişimine uygun düşmediğini hatırlatarak;

- Kendi kaderini belirleme hakkına sahip tüm halklar gibi Tatar halkının yenilemez hakkını koruyarak;

- Demokratik bir hukuk devleti kurma gayretiyle:

1. Tataristan hükümran devletini ilan eder ve onu Tatar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti – Tataristan Cumhuriyeti olarak değiştirir.

2. Tatar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nın toprakları, öz nüvesi, tabii zenginlikleri ve toprakları üzerindeki diğer kaynaklar münhasıran cumhuriyet halkının özel mülküdür.

3. Tatar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, toprakları üzerinde yaşayan tüm vatandaşlarına bağımsız milli kimlik, etnik köken, inanç ve siyasî kanaatini ifade etmenin yanı sıra insanın diğer eşit hukuk ve özgürlük haklarını garanti eder.

Tatar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Tatarca ve Rusçanın eşit hukuklu resmi dil olması, diğer milli dillerin de muhafaza edilip geliştirilmesi garanti edilmektedir.

Cumhuriyet ayrıca Tataristan toprakları dışında yaşayan Tatarlar'ın kültürel ve manevî merkezi olarak kabulü imkanını elde etti.[116] Bu durum, Tatar halkının yeniden doğuşu, muhafazası ve gelişimi konusunda esasî faktörlerdendir.

Bilindiği gibi 1991 Aralığında daha önce birlik bünyesinde yer alan Ukrayna, Belorusya, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Azerbaycan, SSCB bünyesinden resmen ayrıldıklarını açıkladılar. Tataristan ise Rusya bünyesi içinde hükümranlığından vazgeçmek zorunda kaldı. Neyse ki, perestroyka öncesi SSCB geleneğinin bir devamı olarak Rusya Federasyonu'nda "Rusya Halkları: Yeniden doğuş ve gelişim" bilimsel proğramı hazırlanmış ve uygulanmaya konulmuştu. Bu proğram, "Tatar halkı ve Tataristan halklarının yeniden doğuş ve gelişim" probleminin ortaya konulup çözümü konusunda Tataristan'a bir kapı araladı...

Şu anda Tataristan hükumeti diğer ülkelerde yaşayan Tatar ahaliye kendi ana dilini, manevî gelişim için mutlaka gerekli kendi kültürünü, gelenek ve göreneklerini koruma konusunda yardım etmektedir...

Halkların etnogenezi – etnik kökeni meseleleriyle uğraşan her

116 Age., s. 292-293.

bilim adamı, aynı zamanda kendi halkının gelişim perspektivi konusunu da ciddi olarak düşünmek zorundadır. Bir halkın gelişim perspektivinin, ancak o halkın ortaya çıkış ve (terakki) basamaklarını tamamlayışı tarihe açıkça yansıtıldığı zaman belirlenebileceğini söylemek abes kaçmaz.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Абаев В.И., 1949. Осетинский язык и фольклор.—М.-Л.

Абрамова М.П., 1978. К вопросу об аланской культуре // Советская археология.—№ 1.

Абуль-Гази, 1906. Родословное древо тюрков / Перевод и предисловие Г.С.Саблукова.—Казань.

Абур-Райхан Мухаммед ибн Ахмед Аль-Бируни, 1963. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия).—М.

Агат Н., 1976. Nurettin Ağat. Altınordu (Cuçu oğulları) Paraları Kataloğu. 1250—1502. Ek olarak Şecere ve tarih düzeltmeleri.—İstanbul.

Агафий, 1953. О царствовании Юстиниана.—Кн. 5-я.—М.-Л.

Аги Ф., 1976. Agi Ferit, Akış Ali, Devlet Nadir. Tatarlar // Engin M., Agi F., Devlet N., Akış A. Kazak ve Tatar Türkleri.—İstanbul.

Адиля Айда, 1979. Adile Ayda. Etrüskler'le İskitler Arasında Benzerlikler // VIII Türk Tarih Kongresi, I.—Ankara.

Адиля Айда, 1992. Adile Ayda. Etrüskler (Tursakalar) Türk idiler.—Ankara.

Айтмуратов Д., 1986. Тюркские этнонимы.—Нукус.

Акимова М.С., 1954. Материалы к антропологии ранних болгар // Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник).—М.

Акишев К.А., 1978. Курган Иссык.—М.

Актуальные экологические проблемы Республики Татарстан: Тезисы докладов II Республиканской научной конференции.—Казань, 1995. Раздел «Этноэкология» (20 докладов).—С. 252—266; Актуальные экологические проблемы РТ: Тезисы докладов III республиканской научной конференции.—Казань, 1997. Раздел «Этноэкология»(25 докладов).—С. 343—358.

Акчура Ю., 1932. Akçura Yusuf. Tarih yazmak ve Tarih okutmak usullerine dair // Birinci Türk Tarih Kongresi. Konferanslar, müzakere zabıtları.—Ankara.

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р., 1991. Чертомлык: (Скифский царский курган IV в. до н.э.).—Киев.

Алексеев В.П., 1971. Очерк происхождения тюркских народов Восточной Европы в свете данных краниологии // Археология и этнография Татарии.— Вып. 1.

Алексеева Е.П., 1971. Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии.—М.

Алиев И., 1986. Несколько слов о скифо-сакской проблеме // Изв. АН Аз.ССР.—Серия истории, философии и права.—№ 1.

Алиев И.Г., 1988. Изучение проблем древней истории, филологии и археологии в Азербайджане в 1977—1987 годы // Вестник древней истории.—№ 1.

Алиев Кемал, 1986. Античные источники по истории Азербайджана.—Баку.

Алисов Г., 1909. Мусульманский вопрос в России // Русская мысль.—№ 7.

Алишев С.Х., 1995. Казанское ханство: возникновение и развитие // Материалы по истории татарского народа.—Казань.

Алишев С.Х., 1995а. Образование татарской народности // Материалы по истории татарского народа.—Казань.

Алишев С.Х., 1997. Образование Казанского феодального государства и его население // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность. Труды Международной конференции в 3-х томах (июнь 9—13, 1992, г. Казань). Т. 3.—М.

Алишев С.Х., 2000. Древний тюркский мир.—Казань.

Алишев С.Х., 2001. Источники и историография города Казани.—Казань.

Аманжолов А.С., 1971. Руноподобная надпись из сакского захоронения близ Алма-Аты // Вестник АН Казах. ССР.—№ 12.

Амирова Д.Р., 1992. Этнографические топонимы Азербайджана: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.—Баку.

Аммиан Марцеллин, 1908. История.—Вып. 3.—Киев.

Андреев Н.А., 1956. Чувашские порядковые числительные в сравнении с порядковыми числительными булгарских надмогильных надписей // Ученые записки Чувашского НИИ языка, литературы и экономики.—Вып. XIV.

Андрианов Б.В., 1983. Этнос и историко-этнографические области // Ареальные исследования в языкознании и этнографии: язык и этнос.—Л.

Аракин В.Д., 1953. Ошибки в работе Н.Я.Марра по чувашскому языку // Записки Чувашского НИИ.—Вып. VIII.—Чебоксары.

Арат, 1992. Reşid Rahmeti Arat. Astırhan Hanlığı // Türk Dünyası El Kitabı.—Birinci Cilt.—Ankara, 415—417.

Арат-Темир, 1992. R.Rahmeti Arat, Ahmet Temir. Türk Şivelerinin Tasnifi, 224—247 // Türk Dünyası El Kitabı.—İkinci Cilt.—Ankara.

Арзамасов М.П., 1884. Несколько преданий чувашей и татар Чебоксарского уезда Казанской губернии // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете.—Т. III., 1880—1882.—Казань.

Арибжанов М., 1976. Некоторые лексические параллели в языках древнего майя и тюркских языках // Вопросы тюркского языкознания.—Казань.

Аристов Н.А., 1896. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. Периодическое издание отделения этнографии русского географического общества.—Вып. III и IV.—СПб.

Арсал, 1930. Sadri Maksudi Arsal. Orta Asya.—Ankara: Türk Tarihinin Ana Hatlari Eserinin Müsveddeleri.

Арсал, 1943. Prof. Sadri Maksudi Arsal. Beşeriyet tarihinde Devlet ve Hukuk mefhumu ve müesseselerinin inkisafında Türk Irkının rolü // II Türk Tarih Kongresi.—İstanbul.

Арсал, 1947. Sadri Maksudi Arsal. Türk Tarihi ve Hukuk. I. İslamiyetten evvelki devir.—İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi yayınlarından.

Арслан А.А., 2004. Dr. Ahmet Ali Arslan. Kızılderili — Türk Kültür İlişkileri. Ataların izi ile. Orta Asya'dan Amerika'ya Türk Kültürünün Göçü.—Ankara.—280 s.

Артамонов М.И., 1962. История хазар.—М.-Л.

Артамонов М.И., 1936. Очерки древнейшей истории хазар.—Л.

Артамонов М.И., 1958. Саркел — Белая Вежа // Материалы и исследования по археологии СССР—№ 62. Труды Волгодонской археологической экспедиции.—Т. I.—М.-Л.

Артановский С.Н., 1967. Историческое единство человечества и взаимное влияние культур.—Л.

Арутюнов С.А., 1989. Народы и культуры: развитие и взаимодействие.—М.

Асимов М.С., 1981. Исследование этнической истории древней Центральной Азии (II тысячелетие до н.э.) в советской науке // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тыс. до н.э.).—М.

Атласи Х., 1993. Атласи Һ. Себер тарихы (беренче басылуы — 1911). Сөембикә (1 нче басма — 1913). Казан ханлыгы (1 нче басма — 1914).—Казан.

Афанасьев Т.Е., 1984. Этническая территория буртасов во II половине VIII — начале X в. // Советская этнография.—№ 4.

Ахматов И., Койчуев А., Лайпанов К., 1997. Новый взгляд на проблемы этногенеза татарского народа // Татарстан.—№ 6.

Ахмаров Г.Н., 1903. О языке и народности мишарей.—Казань.

Ахмаров Г., 1906. Әхмәров Г. Төп Казан халкы // Йолдыз.—4 март.—4 б.

Ахмаров Г., 1910. Әхмәров Г. Казан тарихы.—Казан.

Ахмаров Г., 1918. Әхмәров Г. Болгар тарихы.—Казан.

Ахмеров Г., 1998. Избранные труды.—Казань.

Ахмеров Р.Б., 1994. Наскальные знаки и этнонимы башкир.—Уфа.

Ахметьянов Р.Г., 1981. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья.—М.

Ахметьянов Р.Г., 1989. Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья.—М.

Ахметьянов Р.Г., 1993. Татарский язык в волго-камском языковом союзе // Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.—Казань.

Ахунов А.М., 2003. Исламизация Волжско-Камского региона (VII—X вв.).—Казань.

Ашмарин Н.И., 1902. Болгари и чуваши // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете.—Т. XVIII.—Вып. 1—3.—Казань.

Ашмарин Н.И., 1923. Несколько слов о труде И.И.Миккола // там же.—Т. 32.—Вып. 2.—Казань.

Әлвәрән, 1993. Muammer Elveren. 4500 yıllık Türkçe bulundu // Hurriyat.—1 апрель.

Багаутдинов Р.С., Богачев А.В., Зубов С.Э., 1998. Праболгары на Средней Волге (у истоков истории татар Волго-Камья).—Самара.

Багрянородный К., 1934. Об управлении государством // Известия Государственной Академии истории материальной культуры.—Вып. 91.—М.-Л.

Бадер О.Н., Смирнов А.П., 1954. «Серебро закамское» первых веков нашей эры. Бартымское местонахождение.—М.

Баевский С.И., 1980. Географические названия в ранних персидских толковых словарях // Страны и народы Востока.—Вып. XXII.—М.

Байрамкулов А.М., 1996. Карачаево-балкарскому народу — 2000 лет.—Черкесск.

Байрамуков У.З., 1993. Кладезь народной памяти (Анализ легенд в поиске «истоков»).—Черкесск.

Байчоров С.Я., 1977. Северокавказский ареал древнетюркской письменности.—М.

Байчоров С.Я., 1989. Древнетюркские рунические памятники Европы.—Ставрополь.

Барановский К., 1991. Далеко от Литвы // Век XX и мир.—№ 10.

Бариев Риза, 1992. История булгаро-татар: основные вехи.—СПб.

Бариев Р.Х., 1996. Философские аспекты этногенеза волжских булгар: Автореф. дис. ... д-ра философских наук.—СПб.

Бариев Р.Х., 2000.Книга, которую ждали давно (рецензия на книгу М.Закиева «Төрки-татар этногенезы».—Казань-Москва, 1998.—624 с.)// Газета «Татарские края».—№ 33.—август.

Бартольд В.В., 1925. История изучения Востока в Европе и России.—Л.

Бартольд В.В., 1963. Киргизы: Исторический очерк // Соч.—Т. II.—Ч. I.—М.

Бартольд В.В., 1963. Сочинения.—М.

Бартольд В.В., 1968. История турецко-монгольских народов // Соч.—Т. V—М.

Бартольд В.В., 1973. Введение к изданию «Худуд ал-'алам» // Соч.—Т. V.

Бартольд В.В., 1973. География Ибн Саида // Соч.—Т. VIII.—М.

Баскаков Н.А., 1969. Введение в изучение тюркских языков.—М.

Баскаков Н.А., 1973. О периодизации истории литературного языка «тюрки» // Лингвогеография, диалектология и история языка.—Кишинев.

Баскаков Н.А. 1973а. Русские фамилии тюркского происхождения, IX // Ономастика Поволжья.—3.—Уфа.

Баскаков Н.А., 1985. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве».—М.

Баттал Таймас А., 1925. Battal Taymas. Kazan Türkleri.—İstanbul.

Бахши Иман, 1993. Джагфар тарихы. Свод булгарских летописей (1860 г.).—Оренбург;—Т. II, 1994;—Т. III, 1997.

БДС. Башкорт һөйләштәренең һүзлеге. II т. // Башкирский диалектологический словарь.—Уфа, 1970.

Беглиев А.-Н., 2000. (Ağa-Niyazi Begliyev) Ağacan Beyoğlu. Türkmen Boylarının Tarih ve Etnografyası.—İstanbul.

Безертдинов Р.Н., 1997. Татары, тюрки — потрясатели вселенной (История великих империй).—Т. I—III.—Наб. Челны.

Бейеш Ә., 1997. Урал — башкортларның иң борынгы төп ватаны // Ватандаш.—№ 6.—Уфа.

Бенцинг Й., 1944. Benzing Johannes. Die angeblichen bolgartürkischen Lehnwörter im Ungarischen (мнимые болгаро-тюркские заимствования в венгерском языке) // Zeitschrift der Deutshen Morgenländischen Gezellschaft. Band 98— Heft 1.—Leipzig.

Бенцинг Й., 1986. Язык гуннов, дунайских и волжских болгар // Зарубежная тюркология.—Вып. I.—М.

Бернштам А.Н., 1947. К вопросу об усунь || кушан и тохарах: (Из истории Центральной Азии) // Советская этнография.—№ 3.

Биджиев Х.Х., 1983. Хумаринское городище.—Черкесск.

Бичурин Н.Я., 1950. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.—Т. II.—М.-Л.; 1953.—Т. III.

Благова Г.Ф., 1973. О русском наименовании тюрков и тюркских языков // Советская тюркология.—№ 4.

Бойс Мэри, 1987. Зороастрийцы. Верования и обычаи.—М.: Наука.—302 с.

Боровкова Л.А., 2005. Кушанское царство (по древним китайским источникам).—М.: ИВ РАН.—315 с.

Борухович В.Г., 1972. Научное и литературное значение труда Геродота // Геродот. История в девяти книгах.—Л.

Борынгы, 1963. Борынгы татар әдәбияты.—Казан.

Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А., 1890—1907. Энциклопедический словарь.

БСЭ. Большая советская энциклопедия: Третье издание.—М.

Будагов Л.З., 1869. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий.—Т. I.—СПб.

Будагов Б.А., Гейбуллаев Г.А., 1988. Вопросы тюркской этнонимии в трудах М.З.Закиева // Известия АН Азербайджанской ССР.—Серия наук о Земле.—3.

Буканова Р., 1997. Ранние формы государственности у башкир // Ватандаш.—№ 6.—Уфа.

Булатов А.Б., 1974. Некоторые материалы о ногайско-татарских связях в прошлом // Материалы по татарской диалектологии.—Казань.

Вайнберг Б.И., Стависский Б.Я., 1994. История и культура Средней Азии в древности. VII век до н.э. — VIII в. н.э.—М.

Валеев Ф.Т., 1980. Западно-сибирские татары во второй половине XIX — начале XX вв.: Историко-этнографические очерки.—Казань.

Валеев Ф.Т., 1992. Сибирские татары: Культура и быт.—Казань.

Валеев Ф.Х., 1975. Древнее и средневековое искусство Среднего Поволжья.—Йошкар-Ола.

Валеев Ф.Х., Валеева-Сулейманова Г.Ф., 1987. Древнее искусство Татарии.—Казань.

Валиди А.-З., 1981. Zeki Velidi Togan. Umumi Türk Tarihine giriş.—3 baskı.—İstanbul.

Васильевский В.Г., 1908. Византия и печенеги // Труды Васильевского В.Г.—Т. I.—СПб.

Вельяминов-Зернов В.В., 1866. Исследование о касимовских царях и царевичах.—Ч. I.—СПб, 1863; Ч. II.—СПб, 1864; Ч. III.—СПб, 1866.

Венгры, 1987. Венгры в Восточной Европе // Археология СССР. Финно-угры и балты в эпоху средневековья.—М.

Венелин Ю., 1829. Историко-критические изыскания.—Т. I.—М.

Византийские историки, 1861.—СПб.

Виноградов В.Б., 1974. Аланы в Европе // Вопросы истории.—№ 8.

Виноградов В.С., 1990. Родной язык — национальный язык — государственный язык: Выступление на дискуссии // Вестник МГУ, серия 9.—Филология.—№ 5.

Витевский В.Н., 1884. Сказки, загадки и песни нагайбаков Верхнеуральского уезда Оренбургской губернии // Труды четвертого археологического съезда в России.—Т. II.—Казань.

Воробьев Н.И., 1948. Происхождение казанских татар по данным этнографии // Происхождение казанских татар.—Казань.

Воробьев Н.И., 1967. История формирования татарского народа // Татары Среднего Поволжья и Приуралья.—М.

Габаши Х.Г., 1909. Хәсән Гата бине Мулла Мөхәммәд әл-Габәши. Мөфассал тарих-и Кавем-и Түрки (Төрки кавемнәренең җентекле тарихы).— Уфа.

Гаджиева Н.З., 1975. Задачи и методы тюркской ареальной лингвистики // Вопросы языкознания.—№ 1.

Гаджиева Н.З., 1975а. Проблемы тюркской ареальной лингвистики: Среднеазиатский ареал.—М.

Гадло А.В., 1979. Этническая история Северного Кавказа IV—X вв.—Л.

Гак В.Г., 1990. Аспекты языкового регулирования // Национально-языковые проблемы: СССР и зарубежные страны.—М.

Галлямов С.А., 1995. «Урал батыр»га 4 мең ел // Шонкар. Башкортостан йәштәре журналы.—№ 6.

Галяутдинов И.Г., 1998. Тарих нама-и Булгар Таджетдина Ялсыгулова.—Уфа.

Гарипов Т.М., 1974. Кыпчакские языки Урало-Поволжья (опыт синхронической и диахронической характеристики): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Институт языкознания АН СССР.

Гарипов Т.М., 1987. Новые версии происхождения этнонима *башкорт* // Башкирская этнонимия.—Уфа.

Гарипов Т.М., Кузеев Р.Г., 1988. Преемственность и сменяемость этнических культур (ирано-тюркские историко-лингвистические связи в Урало-Поволжье) // Взаимодействие и взаимовлияние цивилизаций и культур на Востоке. Тезисы III Всесоюзной конференции (Душанбе, 16—18 мая).—М.

Гарипова Ф.Г., 1994. Исемнәрдә ил тарихы.—Казан.

Гарипова Ф.Г., 1995. История в названиях.—Казань.

Гаркавец А.Н., 1979. Конвергенция армяно-кыпчакского языка к славянским в XVI—XVII вв.—Киев.

Гаркави А.Я., 1870. Сказания мусульманских писателей о славянах и русах (с половины VII в. по X в. по Р.Х.).—СПб.

Гасанов Заур, 2002. Царские скифы: Этноязыковая идентификация «царских скифов» и древних огузов.—Нью-Йорк.—486 с.

Гейбуллаев Г.А., 1986. Топонимия Азербайджана.—Баку.

Генинг В.Ф., 1962. К вопросу о продвижении сибирского населения в Западное Приуралье в I тыс. н.э. // Вопросы истории Сибири и Дальнего Востока.—Новосибирск.

Генинг В.Ф., 1977. Проблемы происхождения венгров // Сов. археология.—№ 1.

Генинг В.Ф., Халиков А.Х., 1964. Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник).—М.

Генч Решад, 1997. Reşat Genç. Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası.—Ankara.

Герасимова М.М., Рудь Н.М., Яблонский Л.Т., 1987. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы.—М.

Геродот, 1972. История в девяти книгах.—Л.

Гимади Х.Г., 1948. Народы Среднего Поволжья в период господства Золотой Орды // Материалы по истории Татарии. Вып. I.—Казань.

Гимади Х.Г., 1951. О некоторых вопросах истории Татарии // Вопросы истории.—№ 12.

Гиндин Л.А., Мерперт Н.Я., 1984. Античная балканистика и этногенез народов Балкан (к методологии междисциплинарных исследований) // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика. История. Археология.—М.

Глашев Алан, 2005. Летопись Карчи. Булгаро-хазарская летопись.—Нальчик.—58 с.

Голубовский П.В., 1884. Печенеги, половцы и торки до нашествия татар.—Киев.

Голубовский П.В., 1884а. Об узах и тюрках // Журнал Министерства народного просвещения.—июль.

Гомбоц З., 1912. Zoltan Gombocz. Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache.—Helsinki.

Гомеч С., 1997. Gömeç Saadettin. Kök Türk Tarihi.—Ankara.

Гордеев Ф.И., 1971. О происхождении этнонима *башкир* // Археология и этнография Башкирии.—Вып. IV.—Уфа.

Гордеев Ф.И., 1975. О татарских заимствованиях в лексике марийского языка // Диалекты и топонимия Поволжья.—Вып. 3.—Чебоксары.

Гордеев Ф.И., 1973. О татарских лексических заимствованиях в марийском языке // Вопросы марийского языкознания.—Вып. 3.—Йошкар-Ола.

Государственная программа РТ по сохранению, изучению и развитию государственных языков РТ и других языков в РТ на 2004—2013 годы, утвержден 11 октября 2004 г.

Граков Б.Н., 1971. Скифы. Научно-популярный очерк.—М.

Грач А.Д., 1966. Хронологические и этнокультурные границы древнетюркского времени // Тюркологический сборник.—М.

Греков Б.Д., Якубовский А.Ю., 1950. Золотая Орда и ее падение.—М.-Л.

Греков Б.Д., 1946. Речь на сессии АН СССР // Происхождение казанских татар.—Казань.

Григорьев В.В., 1836. Волжские татары // Библиотека для чтения.—Т. XIX.—Отд. III.—СПб.

Григорьев В.В., 1876. Обзор политической истории хазар // Россия и Азия.—СПб.

Грумм-Гржимайло Г.Е., 1998. Белокурая раса в Средней Азии.—СПб., 1908 // Гумилев Лев Н. История народа хунну.—М., 1998.—С. 340—348.

Г.С., 1837. Библиографическое известие: (О «Начертании правил чувашского языка...») // Ученые записки Казанского университета.—Книжка 1.

Губайдуллин Г.С., 1928. К вопросу о происхождении татар // Вестник научного общества татароведения.—№ 8.

Губайдуллин Г., 1989. Гобәйдуллин Г. Татар тарихы (1 нче басма — 1922) // Тарихи сәхифәләр ачылганда.—Казан.—Б. 65—195.

Гумилев Л.Н. Гунны // БСЭ.—3-е изд.—Т. 7.

Гумилев Л.Н., 1960. Хунну. Срединная Азия в древние времена.—М.

Гумилев Л.Н., 1966. Открытие Хазарии.—М.

Гумилев Л.Н., 1967. Древние тюрки.—М.

Гумилев Л.Н., 1974. Хунны в Китае. Три века войны Китая со степными народами III—VI вв.—М.

Гумилев Л.Н., 1989. Древняя Русь и Великая Степь.—М.

Гумилев Л.Н., 1993. Тысячелетие вокруг Каспия.—М.

Гусейнов Р.А., 1973. Тюркские этнические группы XI—XII вв. в Закавказье // Тюркологический сборник.

Гюго В., 1953—1956. Собрание сочинений.—М.

Давлетшин Г.М., 1990. Волжская Булгария: духовная культура.—Казань.

Давлетшин Т., 1974. Советский Татарстан. Теория и практика ленинской национальной политики.—Лондон.

Давлет Н., 1989. Nadir Devlet. Çağdaş Türk Dünyası.—İstanbul.

Давлет Н., 1992. Nadir Devlet. Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış // Türk Dünyası El Kitabı.—Birinci Cilt.—İkinci Baskı.— Ankara.

Давлет Н., 1993. Nadir Devlet. Doğuştan günümüze Büyük İslam Tarihi. (Çağdaş Türkler).—İstanbul.

Давлет Н., 1996. Развитие национального самосознания у татар в XX в. (Об этнониме «татар») // Панорама-Форум.—1996.—№ 2 (5).—Казань.

Дегтерева Т.А., 1962. Пути развития современной лингвистики.—Гл. 6.: Тайны скифского мира.—Кн. II.—М.

Дёрфер Г., 1965, 1967. Gerhard Doerfer. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen.—Wiesbaden.—T. I, 1963; T. II, 1965; T. III, 1967.

Дёрфер Г., 1986. О языке гуннов // Зарубежная тюркология.—Вып. I.—М.

Джаксон Т.Н., 1979. Бьярмия, Древняя Русь и «земля незнаемая» // Скандинавский сборник. Вып. XXIV.—Таллин.

Джаксон Т.Н., 1985. Суздаль в древнескандинавской письменности // Древнейшие государства на территории СССР.—М.

Джанашвили М., 1897. Известия грузинских летописей о Северном Кавказе // Сборник по описанию местностей и племен Кавказа.—Тифлис.—Вып. 22.

Джиованна, 1957. Джиованна дель Плано Карпини. История монголов. Гильом де Рубрик. Путешествие в восточные страны.—М.

Димитриев В.Д., 1984. О последних этапах этногенеза чувашей // Болгары и чуваши.—Чебоксары.

Димитриев В.Д., 2000. Этнос и государственность // Чувашская республика на рубеже тысячелетий: история, экономика, культура.—Чебоксары.

Диэго де Ланда, 1955. Сообщение о делах в Юкатане 1566 / Перевод со староиспанского. Введение, статья и примечания Ю.В.Кнорозова.—М.-Л.

Дмитриев Н.К., 1946. Труды русских ученых в области тюркологии // Ученые записки МГУ.—Т. III.—Вып. 107.—Книга II.

Добрев Петр, 1999. Происхождение и прародина болгар // Вечен календар на Българите, за 1999 год.

Добродомов И.Г., 1974. Проблемы изучения булгарских лексических элементов в славянских языках: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук / МГПИ им. В.И.Ленина.

Добродомов И.Г., 1978. О половецких этнонимах в древнерусской литературе // Тюркологический сборник 1975 г.—М.

Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шитова И.А., 1982. Народы нашей страны в «Истории Геродота».—М.

Доган И., 2000. Doğan İsmail. Kafkasya'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar // TDK Yayınları.—Ankara.

Документ Копенгагенского совещания государств-участников Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (29 июня 1990 г.).; Доклад совещания экспертов СБСЕ по вопросам национальных меньшинств в Женеве (19 июля 1991 г.); Хельсинкские решения... (10 июля 1992 г.); Декларация о правах лиц, принадлежащих к национальным или языковым меньшинствам (Принята Ген. Ассамблеей ООН 18.12.1992 г.) и др.

Дорошенко Е.А., 1982. Зороастрийцы в Иране.—М.: Наука.—113 с.

Дримба, 1973. Vladimir Drimba. Syntaxe comane.—Bucuresti.

ДС, 1969. Татар теленең диалектологик сүзлеге / Л.Т.Мәхмүтова редакциясендә.—Казан.

ДТС, 1969. «Древнетюркский словарь».—Л.

Дурмуш, 1993. İlhami Durmuş. İskitler (Sakalar).—Ankara.

Дьяконов И.М., 1967. Языки древней Передней Азии.—М.

Дьяконов М.М., 1961. Очерк истории Древнего Ирана.—М.

Ебергард В., 1996. Eberhard W. Çin'in şimal komşuları. Bir kaynak kitabı. 2-baskı. Türkçeye Çeviren Nimet Uluğtuğ.—Ankara.

Европейская хартия региональных языков или языков меньшинств. Русская версия. 5 ноября 1992 г.

Егоров В.Г., 1953. К вопросу о происхождении чуваш и их языка / Чув. НИИ.—Вып. VII.

Егоров В.Г., 1971. Введение в изучение чувашского языка.—М. (I изд., 1930).

Егоров В.Л., 1985. Историческая география Золотой Орды.—М.

Ельницкий Л.А., 1961. Знания древних о северных странах.—М.

Ельницкий Л.А., 1977. Скифия Евразийских степей: Историко-археологический очерк.—Новосибирск.

Еремеев Д.Е., 1970. К семантике тюркской этнонимии // Этнонимы.—М.

Еремеев Д.Е., 1971. Этногенез турок (происхождение и основные этапы этнической истории).—М.

Еремеев Д.Е., 1990. «Тюрк» — этноним иранского происхождения (К проблеме этногенеза древних тюрков) // Советская этнография.—№ 3.—С. 129—135.

Жебелев С.А., 1938. Народы Северного Причерноморья в античную эпоху // Вестник древней истории.—№ 1.

Железный А., 2000. Очерки предыстории Киевской Руси.—М.

Заблоцка Ю., 1989. История Ближнего Востока в древности (от первых поселений до персидского завоевания).—М.—415 с.

Закиев М.З., 1967. Зәкиев М.З. Туган тел үсеше (Развитие родного языка).—Казан.

Закиев М.З., 1968. Волжские татары — по-марийски — суас, по-удмуртски — бигер // Проблемы языка и происхождения волжских татар.—Казань.

Закиев М.З., 1974. Zakiev M.Z. Voraltaische syntaktische Modelle.— Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Volker / Akademie-Verlag.—Berlin.

Закиев М.З., 1975. О периодизации истории тюркских письменных литературных языков // Советская тюркология.—№ 5.

Закиев М.З., 1976. Казанская школа тюркологов и грамматики на татарском языке (конец XIX и начала XX в.) // Turcologica: К семидесятилетию акад. А.Н.Кононова.—Л.

Закиев М.З., 1977. Зәкиев М.З. Татар халкы теленең барлыкка килүе.—Казан.

Закиев М.З., 1984. Зәкиев М.З. Казан татарлары ни өчен марича — суас, удмуртча — бигер (Почему казанские татары по марийски — суас, по-удмуртски — бигер) // Казан утлары.—№ 5.

Закиев М.З., 1986. Проблемы языка и происхождения волжских татар.—Казань.

Закиев М.З., 1987. К изучению проблемы возникновения и развития волго-камского языкового союза // Сущность, развитие и функции языка.—М.

Закиев М.З., 1990. Буртасы: кто они? // Вопросы этнической истории Волго-Донья в эпоху средневековья и проблема буртасов.—Пенза.

Закиев М.З., 1990а. Еще раз об этнониме *суасы* — «ясачные чювашы» // Материалы по татарской диалектологии.—Казань.

Закиев М.З., 1993. Зәкиев М.З. Тарих дөреслекне ярата // Татарстан.—№ 12.

Закиев М.З., 1994. Зәкиев М.З. Татар дәүләтчелеге системасында Алтын Урда // Мирас.—№ 1.

Закиев М.З., 1995. Татары: проблемы истории и языка.—Казань.

Закиев М.З., 1995а. Проблемы этногенеза татарского народа // Материалы по истории татарского народа.—Казань.—С. 12—94.

Закиев М.З., 1995—1996. Зәкиев М.З. Идел буе татарларының оешуы // Мирас.— 1995.— №№ 1—2, 3, 4, 5—6, 7—8, 9, 11—12; 1996.—№ 1—2.

Закиев М.З., Кузьмин-Юманади Я.Ф., 1993. Волжские булгары и их потомки.—Казань.

Закиев М.З., 1998. Зәкиев М.З. Төрки-татар этногенезы.—Мәскәү.

Закиев М.З., 1998а. Тюркский след в истории Кавказа // Девятый международный коллоквиум Европейского общества кавказоведов. 15—19 июля 1998 г.—Махачкала.

Закиев М.З., 1999. Из исторической географии Урало-Поволжья // Международные связи, торговые пути и города Среднего Поволжья IX—XII веков.—Казань.

Закиев М.З., 2003. Происхождение тюрков и татар.—М.—496 с.

Закиев М.З., 2005. Тюрко-татарское письмо.—М.: Инсан—247 с.

Закиев М.З., 2006. Zekiyev Mirfatih. Türklerin ve Tatarların kökeni.—İstanbul: Selenge Yayınları.—512 s.

Закиров С., 1966. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом.—М.: Наука.

Закон РФ «О языках народов РФ» с изменениями и дополнениями, принятыми Госдумой 5 июня 1998 г. и одобренными Советом Федерации 9 июля 1998 г.

Закон РТ «О языках народов РТ», принят 8 июля 1992 г.

Закон РТ «О государственных языках РТ и других языках в РТ», принят 1 июля 2004 г.

Заляй Л., 1948. К вопросу о происхождении татар Поволжья: (По материалам языка) // Происхождение казанских татар.—Казань.

Заходер Б.Н., 1962. Каспийский свод сведений о Восточной Европе.—Т. I.—М.: Наука.—279 с.

Заходер Б.Н., 1967. Каспийский свод сведений о Восточной Европе.—Т. II.—М.: Наука.—212 с.

Зиятдинова Ф., 1995. Историческая память татарского этноса // Международная жизнь.—№ 1.—С. 86—92.

Знаменский П., 1910. Казанские татары.—Казань.

Золотницкий Н.И., 1875. Корневой чувашско-русский словарь, сравненный с языками и наречиями разных народов тюркского, финского и других племен.—Казань.

Золотницкий Н.И., 1877. Алфавитный список древних исторических инородческих племен, преимущественно встречающихся в исторических и юридических актах и служащих к объяснению названий населенных местностей Казанской губернии // Труды четвертого археологического съезда в России.—Т. I.

Золотницкий Н.И., 1878. Лингвистическая заметка о названиях *булгар*, *биляр* и *моркваши* (Читана на общем собрании общества, 30 ноября, 1878 г.) // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете, 1884.

Ибн-Фадлан, 1939. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / Под ред. акад. И.Ю.Крачковского.—М.-Л.

Иванов А.П., 1881. Материалы к антропологии Пермского края // Труды общества естествоиспытателей при Казанском университете.—Т. 10.—Вып. 1.

Иванов В.А., 1988, Magna Hungaria — археологическая реальность? // Проблемы древних угров на Южном Урале.—Уфа.

Иванов Ю.В., 1979. Балканская этнография в СССР // Основные проблемы балканистики в СССР.—М.

Известия, 1908. Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете.—Т. XVII. Вып. 4—6.

Изидинова С.Р., 1997. Крымскотатарский язык // Языки мира. Тюркские языки.—Москва.

Иллич-Свитыч В.М., 1971. Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Введение. Сравнительный словарь.—М.

Иловайский Д.И., 1881. Разыскания о начале Руси.—М.

Ильминский Н.И., 1862. Вступительное чтение в курс турецко-татарского языка.—Казань.

Ильминский Н.И., 1865. О фонетических отношениях между чувашскими и тюркскими языками // Известия археологического общества.—Т. V.— СПб.

Ильминский Н.И., 1877. Выступление на археологическом съезде // Труды четвертого археологического съезда в России.—Т. 1.

Ильминский Н.И., 1883. Опыт переложения христианских вероучительных книг на татарский и другие инородческие языки в начале текущего столетия.— Казань.

Иностранцев К., 1926. Хунну и гунны // Труды тюркологического семинара.—I.—Л.

Иордан, 1960. Иордан о происхождении и деяниях гетов / Вступительная статья, перевод, комментарии Е.Ч.Скржинской.—М.

История о Казанском.., 1791. История о Казанском царстве неизвестного сочинителя XII столетия по двум старинным спискам.—СПб.

История Востока, 1999. (В шести томах).—Т. I. Восток в древности;—Т. II. Восток в средние века / Под ред. Р.Б.Рыбакова.—М.

История Сибири, 1968. Т. I. Древняя Сибирь.—Л.

История таджикского народа, 1965. Т. I. С древнейших времен до V в. н.э.—М.

История Татарии, 1937. История Татарии в документах и материалах.—М.

История Татарской АССР.—Казань, 1973.

История Узбекской ССР, 1955. Т. 1, Кн. 1.—Ташкент.

История Чувашской АССР.—Чебоксары, 1966.

Истрин В.А., 1961. Развитие письма.—М.

Исхаки Г., 1991. Идель-Урал.—Казань.

Исхаков Д.М., 1997. Проблемы становления и трансформации татарской нации.—Казань.

Казаков Е.П., 1992. Культура ранней Волжской Болгарии (этапы этнокультурной истории).—М.

Казаков Н.А., 1979. Татарским землям имена // Куликовская битва и подъем национального самосознания.—Л.

Калинин Н.Ф., 1948. К вопросу о происхождении казанских татар // Происхождение казанских татар.—Казань.

Калинин Н.Ф., 1959. IX—XIII гасырда Идел буендагы Болгар дәүләте // Татарстан АССР тарихы.—1 том.—Казан.

Калинин Н.Ф., 1960. Альбом булгаро-татарской эпиграфики в 3-х частях.—Казань: Библиотека КФАН России. Фонд Калинина.

Калинина Т.М., 1984. Сведения Ал-Хорезми о Восточной Европе и Средней Азии // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1983 года.—М.

Каллаш В.В., 1913. Две заметки по древнерусской литературе // Труды восточной комиссии Московского археологического общества.—Т. IV.—М.

Калмыков И.Х., Керейтов Р.Х., Сикалиев А.И., 1988. Ногайцы.—Черкесск.

Каппелер Андреас, 1996. Россия — многонациональная империя. Возникновение. История. Распад / Перевод с немецкого С.Червонной.—М.

Каралькин П.И., 1978. О древнейшем способе доения скота // Этнография народов Алтая и Западной Сибири.—Новосибирск.

Карамзин Н.М., 1988. История государства Российского.—М.—Кн. 1.—(Первое издание СПб., 1842).

Каран Л., 1962. Lebib Karan. Tatarlarning Tüpçıgışı.—İstanbul.

Карасик А., 1950. Древнейшая болгарская летопись // Вопросы истории.—№ 5.

Каратай О., 2000. Osman Karatay. Hırvat Ulusunun oluşumu. Erken ortaçağ'da Türk-Hırvat ilişkileri.—Ankara.

Караулов Н.А., 1907. Балкары на Кавказе // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете.—Т. XXIII.—Вып. 2.

Каргалов В.В., 1974. Монгольские завоевания в 13 в. // БСЭ.—III изд.—Т. 16.—С. 519—520.

Каримуллин А., 1976. О возможном родстве отдельных индейских языков с тюркскими // Вопросы тюркского языкознания.—Казань.

Каримуллин А., 1995. Прототюрки и индейцы Америки: По следам одной гипотезы.—М.

Карнаухов А.В., 1998. К проблеме расселения и совместного проживания различных этнических групп на территории татарского Прииртышья (по материалам полевых исследований) // Этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий: Сб. научных трудов.—Омск.

Карпини Дж., 1957. История монголов... (Здесь же записки В.Рубрука).—М.

Катанов Н.Ф., 1894. Этнографический обзор турецко-татарских племен // Учен. зап. Казанского университета.—Кн. 3.

Кафесоглу И., 1992. İbrahim Kafesoğlu. Türk Tarihi. Giriş; Asya Türk Devletleri.—111—156; Türklerin İslamiyete Girişi, 237; Harezmşahlar Devleti. 336—344 // Türk Dünyası El Kitabı.— Birinci Cilt.—Ankara.

Кафесоглу И., 1993. İbrahim Kafesoğlu. Türk milli Kültürü. 9 baskı.—İstanbul.

Кафоев А.Ж., 1963. Адыгские памятники.—Нальчик.

Каховский В.Ф., 1965. Происхождение чувашского народа: Основные этапы этнической истории.—Чебоксары.

Кашгарлы М., 1992. Divanu Lügat-it-Türk Tercümesi.—3 baskı.—I, II, III Ciltler.—Ankara.

Кельмаков В.К., 1982. Проблемы взаимовлияния удмуртского и соседних языков в трудах зарубежных ученых // Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР (по материалам автономных республик Поволжья и Приуралья).—Казань.—С. 47—53.

Кеппен П., 1836. О волжских болгарах // Журнал Министерства народного просвещения.—№ X.

Киекбаев Дж.Г., 1972. Введение в урало-алтайское языкознание.—Уфа.

Клапрот, 1826. Klaproth G.J.Tableaux histoire de l'Azie.—Paris.

Клейн Л.С., 1988. Стратегия синтеза в исследованиях по этногенезу (интеграция наук и синтез источников в решении проблем этногенеза) // Советская этнография.—№ 4.

Кляшторный С.Г., 1964. Древнетюркские рунические памятники.—М.

Кляшторный С.Г., 1977. Тюркский каганат // БСЭ.—III изд.—Т. 26.—М.—С. 416.

Кляшторный С.Г., 1986. Кипчаки в рунических памятниках // Turcologica. К 80-летию акад. А.Н.Кононова.—Л.

Кляшторный С.Г., 2002. Страна Ариев // История татар с древнейших времен в семи томах.—Т. 1. Народы степной Евразии в древности.—Казань.—С. 69—76.

Кобылина М.М., 1956. Фанагория // Материалы и исследования по археологии СССР.—№ 57.—М.

Ковалевский А.П., 1954. Чуваши и болгары по данным Ахмеда Ибн-Фадлана.—Чебоксары.

Ковалевский А.П., 1956. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана и его путешествие на Волгу в 921—922 гг.—Харьков.

Ковалевская В.Б., 1981. Северокавказские древности // Археология СССР.—Т. I.—М.

Ковтун Л.С., 1963. Русская лексикография эпохи Средневековья.—М.-Л.

Козлова К.И., 1964. Этнография народов Поволжья.—МГУ.

Коковцев П.К., 1932. Еврейско-хазарская переписка в X веке.—Л.

Колосовская Ю.К., 1984. К вопросу об агафирсах // Этногенез народов балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика. История. Археология.—М.

Конвенция об обеспечении прав лиц, принадлежавших к национальным меньшинствам. (Подписана 21.10.1994 в Москве на сессии глав государств СНГ).

Кондратьев В.Г., 1970. Очерк грамматики древнетюркского языка.—ЛГУ.

Кондратьев В.Г., 1973. Об отношении языка памятников орхоно-енисейской письменности к языку древнеуйгурских памятников // Советская тюркология.—№ 3.

Коновалова И.Г., 1999. Восточная Европа в сочинении ал-Идриси.—М.

Кононов А.Н., 1949. Опыт анализа термина *тюрк* // Советская этнография.—№ 1.

Кононов А.Н., 1958. Родословная туркмен.—М.-Л.

Кононов А.Н., 1972. Махмут Кашгарский и его «Дивану лугатит тюрк» // Советская тюркология.—№ 1.

Кононов А.Н., 1980. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII—IX вв.—Л.

Кононов А.Н., 1982. История изучения тюркских языков в России: Дооктябрьский период.—Изд. 2.—Л.

Коробова Г.Ф., 1989. Мезолит Средней Азии и Казахстана // Мезолит СССР.—М.

Коруклю Р., 1999. Refet Kürüklü. Basklar Türktür // Tarih. Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi. Nisan.

Кошай Х.З., 1954. Hamit Zübeyr Koşay. Bask dili ile Türkçe arasında münasebetler // Türk Yurdu. Eylül.

Кошай Х.З., 1957. Hamit Zübeyr Koşay. Dil Mukayeselerine göre Basklarla Türklerin Temasları göç yolları ve zemanı hakkında // Türk Tarih Kurumu. Belleten.—Cilt: XXI, Sayı: 84. Ekim.

Крадин Н., 1997. Номады (иные миры) // Родина.—№ 3—4.—М.

Краснов Ю.А., 1974. Проблема происхождения чувашского народа в свете археологических данных // Советская археология.—№ 3.

Краузе В., 1959. Тохарский язык // Тохарские языки: Сборник статей.—М.

Крымский А., 1902. Турецкие наречия и литературы // Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона.—СПб.—Т. XXXIV (67).

Крымский А.Е., 1913. Примечания редактора сборника Крымского А.Е. на статью В.В.Каллаша «Две заметки по древнерусской литературе» // Труды восточной комиссии Московского археологического общества.

Кузеев Р.Г., 1973. Опыт исторической стратификации родоплеменной этнонимии башкир // Ономастика Поволжья.—3.—Уфа.

Кузеев Р.Г., 1974. Происхождение башкирского народа: Этнический состав, история расселения.—М.

Кузеев Р.Г., Мухамедьяров Ш.Ф., 1990. Этногенез и этнокультурные связи тюркских народов Поволжья и Приуралья: проблемы и задачи // Советская тюркология.—№ 2.

Кузмищев В., 1968. Тайны жрецов майя.—М.

Кузнецов В.А., Аланы // БСЭ.—3-е изд.—Т. 1.

Кузнецов В.А., 1963. Надписи Хумаринского городища //Советская археология.—№ 1.

Кузнецов В.А., 1992. Очерки истории алан.—2 изд., дополненное.—Владикавказ.

Кузнецов С.К., 1905. К вопросу о Биармии: (Обзор исторических, археологических и этнографических данных) // Этнографические обозрения. Кн. LXV—LXVI.—М.

Кузьмин В.В., Синицына К.Р., Фәхретдинов Р.Г., 1989. Татарстан АССР тарихы.—Казан.

Куклина И.В., 1985. Этнография Скифии по античным источникам.—Л.

Куник А., 1878. Примечание Куника А. к книге «Известия Ал-Бакри о славянах и их соседях» / Издал и перевел В.Розен.—Приложение к 32-му тому «Записок АН».—№ 2.—СПб.

Куник А., 1879. О родстве хагано-болгар с чувашами по славяно-болгарскому «Именнику» // Записки Российской Академии Наук.—Т. XXXII.—СПб.—Приложение 2.

Курат, 1972. Akdes Nimet Kurat. IV—XVIII yüzyıllarda Karadeniz Kuzeindeki Türk Kavimleri ve Devletleri.—Ankara.

Курат, 1992. Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri, 176—186 // Türk Dünyası El Kitabı.— Birinci Cilt.—Ankara.

Куун, 1981. Kuun Geza. Codex Cumanicus.—Budapest: Budapest Oriental Reprints.—(первое издание в 1880).

Куфтин Б.А., 1929. Татары касимовские и татары-мишары центрально-промышленной области // Культура и быт народов центрально-промышленной области.—М.

Кызласов Л.Р., 1984. История Южной Сибири в средние века.—М.

Кырзыоглу, 1992. Kırzıoğlu Fahrettin. Yukarı-Kür ve Çoruk boylarında Kıpçaklar. İlk-Kıpçaklar (M.Ö. VIII — M.S. VI yy.) ve Son-Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabeyler Hükümeti (1267—1578).—Ankara.

Кырзыоглу, 1994. Kırzıoğlu Fahrettin. «Albanlar Tarihi» (m.ö. IV — m.s. X yüzyıllar) üzerine.—Ankara.

Лайпанов Х.О., 1957. К истории балкарцев и карачаевцев.—Черкесск.

Лайпанов К.Т., Мизиев И.М., 1993. О происхождении тюркских народов.—Черкесск.

Ламберг-Карловски К., Саблов Дж., 1992. Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика.—М.

Латыпов Ф., 1994. Пратюркский мир: надписи на камнях Перуджи // Аргамак.—№ 7.—Наб. Челны.—С. 153—159.

Латышев В.В., 1893. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе.—Т. 1.—Вып. 1.—СПб.

Т. 1.—Вып. 2.—СПб., 1896.

Т. 2.—Вып. 1.—СПб., 1900.

Т. 2.—Вып. 2.—СПб., 1906.

Левицкий Т., 1978. «Мадьяры» у средневековых арабских и персидских географов // Восточная Европа в древности и средневековье.—М.

Лейбниц Г.В., 1873. Сборник писем и материалов Лейбница, относящихся к России и Петру Великому.—СПб.

Летопись..., 1887. Летопись византийца Феофана // Чтения в импер. обществе истории и древностей Российских при Московском университете.—Вып. I.—М.

Лигети Л., 1986. Ligeti L. Bilinmeyen İç Asya / Macarçadan Çeviren Sadrettin Karatay.—Ankara.

Лингв. энц. сл., 1990. Лингвистический энциклопедический словарь.—М.

Лихачев В., 1995. Нет другой фигуры на пост Президента // Первый Президент Татарстана Минтимер Шаймиев.—Казань.

Лучинский Г., 1903. Хозары.—Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А.Брокгауз и И.А.Эфрон.—Полутом 74.

Лызлов А., 1787. Скифская история, сложена и написана лета 1692.—М.

Лыткин В.И., 1967. О древнетюркских элементах в лексике пермских языков // Вопросы финно-угорского языкознания.—Вып. IV.—Ижевск.

Магомедов М.Г., 1997. История Дагестана с древнейших времен до конца XIX века. Часть I.—Махачкала.

Мажитов Н.А., 1971. Происхождение башкир (историко-археологический анализ) // Археология и этнография Башкирии.—Вып. IV.—Уфа.

Мажитов Н., Султанова А., 1994. История Башкортостана с древнейших времен до XVI века.—Уфа.

Майн Рид, 1955. Всадник без головы.—М.

Маккуин Дж.Г., 1983. Хетты и их современники в Малой Азии.—М.

Малов С.Е., 1927. Изучение живых турецких наречий западного Китая // Восточные записки.—Т. I.—Л.

Малов С.Е., 1948. Выступление на сессии отделения истории и философии АН СССР по этногенезу татар // Происхождение казанских татар.— Казань.

Малов С.Е., 1951. Памятники древнетюркской письменности.—Тексты и исследования.—М.-Л.

Малькольм Колледж, 2004. Парфяне. Последователи пророка Заратустры.—М.—190 с.

Мамедова Фарида, 1986. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э. — VIII в. н.э.).—Баку.

Мамедова Фарида, 1989. К вопросу об албанском (кавказском) этносе // Известия АН Азерб. ССР.—Серия истории, философии и права.—№ 3.—Баку.

Марджани, 1884. Шихаб-уд-дин Багауд-динов. Очерк истории Болгарского и Казанского царства / Перевод В.В.Радлова // Труды четвертого археологического съезда в России.—Т. I.—Казань.

Марджани Ш., 1989. Мәржани Ш. Мөстафадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар [Казан вә Болгар хәлләре турында файдаланылган хәбәрләр].—Казан. (Беренче басылуы — 1897 ел).

Матузова В.И., 1979. Английские средневековые источники IX—XIII вв. Тексты, перевод, комментарий.—М.

Матюшин Г., 1969. Индеец на Урале // Вокруг света.—№ 10.

Махмуд Кошгарий, 1960. Туркий сізлар девони.—Тошкент.

Махмутова Л.Т., 1962. Некоторые наблюдения над лексикой Касимовского говора татарского языка // Материалы по татарской диалектологии.—Казань.

Махмутова Л.Т., 1974. Бастанский говор татарского языка: (Говор села Бастаново Сасовского р-на Рязанской области) // Материалы по татарской диалектологии.—Казань.

Мелиоранский П.М., 1900. Араб-филолог о турецком языке.—СПб.

Мельникова Е.А., 1986. Древнескандинавские географические сочинения.—М.

Мелюкова А.И., 1984. Археологические данные о фракийцах на территории СССР в I тыс. до н.э. // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика. История. Археология.—М.

Мерперт Н.Я., 1957. К вопросу о древнейших болгарских племенах.—Казань.

Мец Н.Д., 1948. К вопросу о торках // Краткие сообщения Института истории материальной культуры.—Вып. XXIII.

Мещерский Н.А., 1958. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе.—М.-Л.

Мизиев И.М., 1986. Шаги к истокам этнической истории Центрального Кавказа.—Нальчик.

Мизиев И.М., 1990. История рядом.—Нальчик.

Мизиев И.М., Джуртубаев М.Ч., 1994. История и духовная культура карачаево-балкарского народа с древнейших времен до присоединения к России // Минги Тау.—Январь-февраль.

Микаиль-Башту, 1991. Микаиль-Башту Ибн Шамс Тебир. Сказание о дочери Шана (Шан кызы дастаны).—Стамбул.

Миккола И., 1913. Тюркско-болгарское летосчисление // Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук.—Том XVIII.—Кн. 1.—СПб.

Миллер Г.Ф., 1791. Описание живущих в Казанской губернии языческих народов, яко то черемис, чуваш, вотяков.—СПб.

Миллер Вс., 1886. Эпиграфические следы иранства на юге России // Журнал Министерства народного просвещения.—Октябрь.

Миллер Вс., 1887. Экскурс о скифах // Осетинские этюды: Исследования.—Ч. 3.—М.

Миллер Вс., 1887. Осетинские этюды: Исследования.—М.

Миллер Вс., 1887. Экскурс о болгарах и аланах в новом списке географии, приписываемой Моисею Хоренскому // Осетинские этюды.—Ч. 3.—М.

Миллер Вс., 1893. Древний осетинский памятник из Кубанской области // Материалы по археологии Кавказа.—Вып. 3.—М.

Минаева Т.М., 1971. К истории алан верхнего Прикубанья по археологическим данным.—Ставрополь.

Миршан К., 1983. Kazım Mirşan. Urqun-Selenge yazıtları için kabul olunan Tarih tespitlerinin yeniden gözden geçirilmesi // Türk kültürü Dergisi, Sayı 240, Nisan 1983; Sayı 241, Mayıs 1983.

Миршан К., 1994. Kazım Mirşan. Alfabetik Yazı Başlangıcı.—Bodrum. Кушымта. Alfabetik Yazı Başlangıcı ve Glozel Yazıtları.—Bodrum.

Митфорд В., 1838. Mitford W. The History of Greece.Vol.—1—8.— London.—T. 1.

Мифтахов З.З., Мухаммадиева Д.Ш., 1993. История Татарстана и татарского народа.—Казань.

Мифтахов З.З., 1998. Курс лекций по истории татарского народа.—Казань.

Мифы народов мира, 1980. Энциклопедия.—Т. 1.—М.

Мишин Д.Е., 2002. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье.—М.—364 с.

Мищенко Ф., 1900. Скифское государство. Скифы // Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона.—Т. 59.—СПб.

Можаровский А.Ф., 1884. Где искать в наше время потомков тех можар, которые в 1551 году среди поля Арского бились с казанцами, верные присяге русскому царю? // Труды четвертого археологического съезда в России.—Казань.

Молчанова О.Т., 1979. Топономический словарь Горного Алтая.—Горно-Алтайск.

Моравчик Г., 1958. G.Moravcsik. Byzantinoturcica, I. Die Bizantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker.—Berlin.

Мордтман, 1870. Mordtmann A.D. Über die Keilinschriften zweiter Gattung // Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft.—XIV.

МСЭ. Малая советская энциклопедия.—М.—3-е изд.

Муканов М.С., 1974. Этнический состав и расселение казахов среднего жуза.—Алматы.

Муллагулов М.Г., 1979. Вьючно-верховой транспорт у юго-восточных башкир (конец XIX — начало XX в.) // Хозяйство и культура башкир в XIX — начале XX в.—М.

Мурад Аджи, 1994. Полынь половецкого поля. Из родословной кумыков, карачаевцев, балкарцев, казаков, казахов, татар, чувашей, якутов, гагаузов, крымских татар, части русских, украинцев и других народов, ведущих свое начало от тюркского (кыпчакского) корня и забывших его.—М.

Мухамедова Р.Г., 1972. Татары-мишары: Историко-этнографическое исследование.—М.

Мухамедьяров Ш.Ф., 1968. Основные этапы происхождения и этнической истории татарской народности // VIII Международный конгресс этнографических и антропологических наук (Токио, сентябрь 1968).—М.

Мухамедьяров Ш.Ф., 1977. Изучение в СССР этнокультурных связей тюркоязычных и финно-угорских народов Поволжья и Приуралья // Altaica. Proceedings of the 19th annual meeting of the PIAC. Held in Helsinki, 7—11 June 1976.—Helsinki.

Мухаметшин Д.Г., Хакимзянов Ф.С., 1987. Эпиграфические памятники города Булгара.—Казань.

Мухаммадиев А., 1986. Мөхәммәдиев Ә. Борынгы хазар һәм болгар-татар акчалары.— Казан.

Мухаммадиев А., 1993. Мөхәммәди Ә. Антик чорга караган төрки элифбасына нигезләнгән язмалар // Татарстан хәбәрләре.—11 декабрь.

Мухаммадиев А.Г., 1995. Туранская письменность // Проблемы лингвоэтноистории татарского народа.—Казань.

Мухаммадиев А.Г., 1995а. Золотая Орда // Материалы по истории татарского народа.—Казань.

Мухамметдинов Р.Ф., 1996. Зарождение и эволюция тюркизма.—Казань.

Набиев Р.Ф., 2003. Северные торговые пути булгар (по данным ономастики) // Актуальные вопросы татарского языкознания.—Вып. 2.—Казань: Фикер.—С. 159—162.

Наджип Э.Н., 1976. Об авторе и дате создания памятника XIV века «Нахджэл-Фарадис».—Turcologica. К семидесятилетию академика А.Н.Кононова.—Л.

Назаров И.И., 1958. Тюрко-татарские элементы в языке древних памятников русской письменности // Учен. зап. Казанского пединститута.—Вып. 15.

Народы, 1962. Народы Средне Азии и Казахстана. I. / Под ред. С.П.Толстова, Т.А.Жданко, С.М.Абрамзона, Н.А.Кислякова.—М.

Насонов А.Н., 1951. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства.—М.

Насыри К., 1975. Каюм Насыйри. Избранные произведения в двух томах.—Казань, 1974—75.

Насыров К., 1860. Краткая татарская грамматика, изложенная в примерах.—Казань.

Национальный состав и владение языками, гражданство. Кн. 1. Итоги всероссийской переписи населения 2002 года. официальное издание. Т. 4. 2004.—946 с.

Нейхардт А.А., 1982. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии.—Л.

Немет Ю., 1959. J.Nemeth. Eine Worterliste der Jassen, der Ungarländischen Alanen.—Berlin.

Немет Ю., 1960. Список слов на языке асов, венгерских алан / Перевод В.И.Абаева.—Орджоникидзе.

Немет Ю., 1963. Социальные проблемы тюркского языкознания Венгрии // Вопросы языкознания.—№ 6.—М.

Немет Ю., 1971. Венгерские племенные названия у башкир // Археология и этнография Башкирии.—Уфа.

Немет Ю., 1976. К вопросу об аварах.—Turcologica. К семидесятилетию академжика А.Н.Кононова.—Л.

Немировский А.И., 1983. Этруски. От мифа к истории.—М.

Неру Дж., 1976. Взгляд на всемирную историю.—М.

Нибур Б.Г., 1847. Niebuhr B.G. Vörträge über alte Geschichte.—Berlin, 1847.—Bd.

Никольский Н., 1911. Дело о крещении татар Нижегородской епархии 1749 г. // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете.—Т. XXVII.—Вып. 6.

Никольский Н., 1919. Сборник исторических материалов о народностях Поволжья.—Казань.

Никонов В.А., 1970. Этнонимия // Этнонимы.—М.

Новгородова Э.А., 1977. Памятники древности и некоторые проблемы монгольского этногенеза // Проблемы Дальнего Востока.—№ 1.

Н.Н., 1755. Продолжение переписки между двумя приятелями о коммерции // Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащие.—Апрель.—СПб.

Огел, 1981. Ögel Bahaeddin. Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi. I.—Ankara.

Огел, 1981a. Ögel Bahaeddin. Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi. II.—Ankara.

Огел, 1984. Ögel Bahaeddin. İslamiyetten önce Türk Kültür Tarihi. Orta Asya Kaynak ve Buluntılarına göre. 2-baskı.—Ankara.

Озергин, 1992. M.Kemal Özergin. Kimekler, 156—174 // Türk Dünyası El Kitabı.—Birinci Cilt.—Ankara.

Озйатгин, 1996. Özyetgin Melek. Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına ait Yarlık ve Bitiglerin Dil ve Üslüp incelemesi.—Ankara.

Окладников А., 1975. Первыми американцами были сибиряки // Наука и жизнь.—№ 12.

Олеарий А., 1995. Описания путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно.—СПб.

Олейник Ю., 1992. К поэме Шамси Башту // Хроника. Наш край.—Киев.

О народе, 1755. О народе и племени татарском, также о древних могольцах и их языке // Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащие.—Май.—СПб.

Онер М., 1998. Mustafa Öner. Bugüngü Kıpçak Türkçesi. Tatar, Kazak ve Kırgız Lehceleri Karşılaştırmalı Grameri.—Ankara.

Орлов А.М., 1992. Мещера, мещеряки, мишаре.—Казань.

Остроумов Н., 1876. Первый опыт словаря народно-татарского языка по выговору крешеных татар Казанской губернии.—Казань.

Паркер Э.Х., 2003. Тысяча лет из истории татар (тартар. — *М.З.*) / Перевод и комментарии В.С.Мирзаянова.—Казань.—287 с.

Патканов К., 1883. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому // Журнал Министерства народного просвещения.—1883.—Март.

Пеленский Я., 1974. Pelenski J. Russia and Kazan. Conguest and Imperial Ideology (1438—1560). Россия и Казань. Завоевание и империалистическая идеология (1438—1560-е годы).—Гаага-Париж.

Пеллиот, 1950. Pelliot Paul. Quelques noms türcs d'hommens et de peuples en -ar(-är), -ur (-ür), -ïr (-ir) // Notes sur l'histoire de la horde d'or suive de Quelques noms turcs...—Paris.

Петров М.П., 1925. О происхождении чуваш.—Чебоксары.

Петровский Н.М., 1911. О летоисчислении древних болгар // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете.—Т. 27.—Вып. 6.

Пискарев А.И., 1851. О местонахождении каменных баб в России // Записки археологического общества.—Т. III.

Плетнева С.А., 1958. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Материалы исследования по археологии СССР.—№ 62.

Плетнева С.А., 1976. Хазары.—М.

Плетнева С.А., 1990. Половцы.—М.

Повесть временных лет. Повесть временных лет // За землю русскую: Памятники литературы Древней Руси XI—XV вв.—М., 1981.

Погребова М.Н., 1981. Памятники скифской культуры в Закавказье // Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье.—М.

Покровская Л.А., 1997. Балканских тюрков языки // Языки мира. Тюркские языки.—М.

Поливанов Е.Д., 1927. К вопросу о родственных отношениях корейского и «алтайского» языков // Известия АН СССР.—Серия 6.—Т. 21.

Поляк А.Н., 1964. Новые арабские материалы позднего средневековья о Восточной и Центральной Европе // Восточные источники по истории народов Юго-восточной и Центральной Европы.—М.

Пономарев А., 1940. Куманы-половцы // Вестник древней истории.—№ 3—4.

Попов А.И., 1949. Кыпчаки и Русь // Ученые записки ЛГУ.—Серия истор. наук.—Вып. 14.—№ 12.

Попов А., 1866. Обзор хронографий русской редакции.—Вып. I.—М.

Попов А.И., 1973. Названия народов СССР. Введение в этнонимику.—Л.

Поппе Н.Н., 1924. Чувашский язык и его отношение к монгольскому и турецкому языкам.—Бюллетень АН СССР.

Поршнев Б.Ф., 1974. О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии).—М.

Постановление ЦК ВКП (б) 9 августа 1944 г. О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации // КПСС в резолюциях и решениях съездов.—Т. 6.—М., 1971.

Постников М., 1982. Величайшая мистификация в истории? // Техника и наука.—№ 7.—М.

Потанин Г.Н., 1884. У вотяков Елабужского уезда // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете.—Т. III.—Казань, 1880—1882.

Похлёбкин В.В., 2000. Татары и Русь: 360 лет отношений: 1238—1598.—М.

Принципы, касающиеся национальных меньшинств. (Разработаны европейской комиссией по обеспечению демократии посредством права в 1990 г.).

Прицак О., 1955. Omeljan Pritsak. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren.—Wiesbaden.

Прокопий Кесарийский, 1950. Война с готтами.—М.

Прокопий Кесарийский, 1876. История войн римлян с персами, вандалами и готтами.—Кн. 1.—СПб.

Пугачевщина, 1926. Пугачевщина.—М.-Л.

Пуллиблэнк Э.Дж., 1986. Язык сюнну // Зарубежная тюркология.—Вып. I.—М.

Путешествие.., 1971. Путешествие Абу Хамида Ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153) / Публикация О.Г.Большакова, А.Л.Монгайта.—М.

Пьянков И.В., 1997. Средняя Азия в античной географической традиции: Источниковедческий анализ.—М.

Радлов В.В., 1877. Выступление на четвертом археологическом съезде // Труды четвертого археологического съезда в России.—Казань.

Радлов В.В., 1893. К вопросу об уйгурах. Из предисловия к изданию Кутадгу Билика // Приложение к XXII тому «Записок АН».—№ 2.—СПб.

Раимов Р.М., 1948. Выступление на сессии... // Происхождение казанских татар.—Казань.

Рамазанова Д.Б., 1983. К истории формирования говора пермских татар // Пермские татары.—Казань.

Расовский Д.А., 1933. Печенеги, торки и берендеи на Руси и Угрии // Сборник статей по археологии и византиноведению.—VI.—Прага.

Расонье Л., 1993. Laslo Rasonyı. Tarihte Türklük.—III Baskı.—Ankara.

Расторгуева В.С., 1966. Иранские языки. Введение // Языки народов СССР.—Т. I. Индоевропейские языки.—М.—С. 194—211.

Расторгуева В.С., 1970. Авестийский язык // БСЭ.—III изд.—Т. I.—М.—С. 55.

Рашид-ад-дин, 1952, (1888). Сборник летописей.—Т. I.—М.-Л.

Реймон Блок, 2004. Этруски. Предсказатели будущего.—М.—188 с.

Родословная, 1768. Родословная история о татарах.—Т. II.—СПб.

Рона-Таш, 1973. Rona-Tas A.—Fodor S. Epigraphica Bulgarica. A Volgai Bolgar.—Türokfeliratok.—Szeged.

Рона-Таш А., 1987. Иштәк // Башкирская этнонимия.—Уфа.

Рорлих А.-А., 1986. Azade-Ayşe Rorlich. The Volga Tatars A Profile in National Resilience.—California.

Рорлих А., 1993. Азадә-Гайшә Рурлих. Татарлар: бер милләтме, әллә берничәме? // Казан утлары.—№ 10.—Б. 157—165.

Руденко С.И., 1955. Башкиры.—М.-Л.

Руденко С.И., 1960. Культура населения Центрального Алтая в скифское время.—М.-Л.

Руденко С.И., 1962. Культура хуннов и ноинулинские курганы.—М.-Л.

Рычков П., 1767. Опыт Казанской истории древних и средних времен.—СПб.

Рычков П.И., 1999. Топография Оренбургской губернии.—Уфа.

Рясянен М., 1923. Räsänen M. Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen.—Helsinki.

Рясянен М., 1969. Об урало-алтайском языковом родстве // Вопросы языкознания.—№ 1.

Сабирзянов Г.С., 1995. Народы Среднего Поволжья и Южного Урала в панораме веков.—Казань.

Сабирова Д.К., Шарапов Я.Ш., 2000. История Татарстана.—Казань.

Савельев В.К., 1884. О городах Маджар и Булгар по монетам // Труды четвертого археологического съезда в России.—Казань.

Савельева Е.А., 1983. Олаус Магнус и его «История северных народов».—Л.

Самаев Г.П., 1987. К вопросу происхождения и переселения родов *ара* и *модор* // Проблемы истории Горного Алтая.—Горно-Алтайск.

Самойлович А.Н., 1918. *Турун — Тудун*. Еще пример тюрко-болгарского ротацизма // Сборник музея антропологии и этнографии при АН СССР.—Т. V.—Вып. I.

Самойлович А.Н., 1922. В.Радлов как тюрколог // Новый Восток.—№ 2.

Самойлович А.Н., 1936. *Богатый* и *бедный* в тюркских языках // Его же. Тюркское языкознание. Филология. Руника.—М., 2005.—С. 291—330.

Саттаров Г.Ф., 1969. Топонимия края и некоторые вопросы этногенеза казанских татар // Татар тел белеме мәсьәләләре.—III китап / КГУ.

Саттаров Г.Ф., 1975. Антропотопонимия Татарской АССР: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.—Казань.

Саттаров Г.Ф., 1985. Происхождение полисонима «Казань» // Советская тюркология.—№ 5.—С. 34—41.

Сафаргалиев М.Г., 1951. Один из спорных вопросов истории Татарии // Вопросы истории.—№ 7.

Сафаргалиев М.Г., 1960. Распад Золотой Орды // На стыке континентов и цивилизаций.—М., 1996.

Сафран, 1993. Mustafa Safran. Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara göre Kuman/Kıpçaklarda Siasi, İktisadi, Sosyal ve Kültüral Yaşayış.—Ankara.

Сбоев В., 1856. Исследования об инородцах Казанской губернии.—Казань.

Севдияр Мамет, 1997. Этюды об этногенезе крымских татар.—Фонд Крым.—Нью-Йорк.

Севостьянова О.И., 1972. Северное Причерноморье в классический период // История Древней Греции.—Изд. II.—М.

Сегледи К., 1999. Czegledy Karoly. Turan Kavimlerinin Göçü / Tercüme Prof. Dr. Günay Karaağaç.—İstanbul.

Седов В.В., 1978. Этногеография Восточной Европы середины I тысячелетия н.э. по данным археологии и Иордана // Восточная Европа в древности и средневековье.—М.

Сеидов М.А., 1975. О тюркоязычных племенах древнего Азербайджана (по источникам V—VII вв.): Доклад на VII тюркологической конференции в Ленинграде 5 июня 1975 года.

Селахи Д., 2000. Selahi Diker. Türk Dili'nin Beş Bin Yılı.—İzmir.—538+34 s.

Семенов-Зусер С.А., 1947. Скифская проблема в отечественной науке // Опыт историографии скифов.—Ч. 1.—Харьков.

Семенова Т.Ф., 1984. Тюркские *jar-aruk-jaruga-arok* на Карпатской территории // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика. История. Археология.—М.

Серебренников Б.А., 1957. Происхождение чуваш по данным языка // О происхождении чувашского народа.—Чебоксары.

Серебренников Б.А., 1961. Методы изучения истории языков, применяемые в индоевропеистике и тюркологии // Вопросы методов изучения истории тюркских языков.—Ашхабад.

Серебренников Б.А., 1963. К вопросу о связи башкирского языка с венгерским.—Уфа.

Серебренников Б.А., 1972. О некоторых отличительных признаках волго-камского языкового союза // Языковые контакты в Башкирии: Ученые записки БашГУ.—Серия филол. наук.—Уфа.—Вып, 50.

Серебренников Б.А., 1974. Вероятность обоснования в компаративистике.—М.

Сер-Оджав Н., 1971. Древняя история Монголии (XIV в. до н.э. — XII в.н.э.): Автореф. дис. ... д-ра истор. наук / Сибирское отделение АН СССР.—Новосибирск.

Серткая О.Ф., 1995. Sertkaya Osman Fikri. Türk adı // Göktürk Tarihinin Meseleleri.—Ankara.

Сефероглу, Мударрисоглу, 1986. Seferoglu Şükrü Kaya, Müderrisoglu Adnon. Türk Devletleri Tarihı (Etnolojik bir Deneme) // Acerbaycan Kültür Dernegi Yayınları.—№ 21.—Ankara.

Симокатта, 1957. История.—М.

Сиротенко В.Т., 1961. Основные теории происхождения древних булгар и письменные источники IV—VII вв. // Ученые записки Пермского университета.—Т. XX.—Вып. 4.

Сиротенко В.Т., 1975. История международных отношений в Европе во II половине IV — начале VI вв.—Пермь.

Смирнов И., 1904. Критика и библиография: О книге И.Д.Шишманова // Журнал Министерства народного просвещения.—Январь.

Смирнов А.П., 1948. К вопросу о происхождении татар Поволжья // Происхождение казанских татар.—Казань.

Смирнов А.П., 1948а. Древняя история чувашского народа.—Чебоксары.

Смирнов А.П., 1951. Волжские булгары.—М.

Смирнов А.П., Корнилов Г.Е., 1971. Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья // История и культура Чувашской АССР.—Вып. 1.—Чебоксары.

Смирнова О.И., 1981. К имени Алмыша, сына Шилки, царя булгар // Тюркологический сборник 1977 года.—М.

Смолин В.Ф., 1921. К вопросу о происхождении народности Камско-волжских болгар (разбор главнейших теорий) .—Казань: Чувашское отделение Госиздата.

Соболевский А., 1929. Древняя Пермь: К вопросу о Биармии // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете.—Т. 34.—Вып. 3—4.

Сочинения, 1781. Сочинения в прозе и стихах на случай открытия Казанского наместничества в публичном собрании на разных языках говореная в тамошней семинарии декабря 26 дня 1781 года // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете.—Т. XVIII.—Вып. 4—6.—1908.

Список, 1927. Список народностей СССР.—Л.

Спицын А., 1888. К истории вятских инородцев // Календарь Вятской губернии на 1889 г.—Вятка.

Старостин П.Н., 1971. Этно-культурные общности предбулгарского времени в Нижнем Прикамье // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья.—Казань.

Стеблева И.В., 1965. Поэзия тюрков VI—VIII вв.—М.

Страленберг, 1730. Stralenberg Ph. Das Nord und Ostische Theil von Europa und Azia.—Stochholm.

Стэнли Лэн-пуль, 1899. Мусульманские династии. Хронологические и генеологические таблицы с историческими введениями / Перевел с английского с примечаниями и дополнениями В.Бартольд.—СПб.

Сулейменов О., 1975. Аз и Я: Книга благонамеренного читателя.—Алма-Ата.

Сулейменов О., 1998. Язык письма. Взгляд в доисторию — о происхождении письменности и языка малого человечества.—Алматы-Рим.

Сум П.Ф., 1846—1848. Исторические рассуждения о происхождении народов, населявших в средние века Польшу, Россию и земли между Каспийским и Черным морем, также Европейскую Турцию на севере от Дуная.—М.

Суник О.П., 1971. Проблема общности алтайских языков // Проблема общности алтайских языков.—Л.

Сухарев А.А., 1904. Казанские татары (уезд Казанский).—СПб.

Сухбаатар Г., 1976. К вопросу об этнической принадлежности хуннов (сюнну) // Проблемы Дальнего Востока.—№ 1.

Сыромятников Н.А., 1967. Об урало-алтайском слое древнеяпонского языка // Народы Азии и Африки.—№ 2.

Сыромятников Н.А., 1975. Как отличить заимствования от исконных общностей в алтайских языках? // Вопросы языкознания.—№ 3.

Сюэцзун Чжэн, 1992. Тюркская история.—Пекин.—808 с.—(кытайча) / Гыйләҗетдин Госман тәрҗемәсе, кулъязма Татарстан Фәннәр академиясе Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында саклана.

Тагиржанов Г., 1979. Таһирҗанов Г. Тарихтан әдәбиятка.—Казан.

Тагиров И.Р., 2000. История национальной государственности татарского народа и Татарстана.—Казань.

Тараканов И.В., 1985. Удмуртско-тюркские языковые контакты // Автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Институт языкознания АН СССР.—М.

Татарстан АССР тарихы, 1959.—I том.—Казан.

Татары Среднего Поволжья и Приуралья, 1967.—М.

Татищев В.Н., 1962. История Российская.—Т. I.—М.-Л.

Темир Ахмет, 1987. Prof. Dr. Ahmet Temir. Yusuf Akçura. Türk Büyükleri Dezisi: 61.—Ankara.

Темир Ахмет, 1992. Ahmet Temir. Orta Asya ve Kıpçak Bozkırlarında Kurulmuş Türk Devletleri: Türk-Moğol İmaratorluğu ve Devamı, 385—400; Kazan Hanlığı, 409—415; Kasım Hanlığı, 417—420; Nogay Hanlığı, 435—437; Sibiriya Hanlığı, 437—446 // Türk Dünyası El Kitabı.—Birinci Cilt.—Ankara.

Текин Т., 1988. Talat Tekin. Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası.—Ankara.

Тенишев Э.Р., 1970. Место кыпчакского (половецкого, куманского) и печенежского языков среди современных тюркских языков // Известия АН Казах. ССР.—Серия общественная.—5.

Тенишев Э.Р., 1976. О построении истории народно-разговорного и литературного языков // Тюркологические исследования.—М.

Тенишев Э.Р., 1979. Языки древне- и среднетюркских письменных памятников в функциональном аспекте // Вопросы языкознания.—№ 2.

Теплоухов Ф.А., 1895. Древности пермской чуди из серебра и золота и ее торговые пути // Пермский край. III.—Пермь.

Тепляшина Т.И., 1970. Этноним *бесермяне* // Этнонимы.—М.

Тиандер К., 1901. О происхождении имени «Пермь» // Журнал Министерства народного просвещения.—Январь.—СПб.

Тизенгаузен В.Т., 1884, 1941. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.—СПб.; 1941.—М.

Тихвинский С.Л., 1977. Татаро-монгольские завоевания в Азии и Европе (вступительная статья) // Татаро-монголы в Азии и Европе: Сборник статей. Издание 2-е, переработанное и дополненное.—М.

Тихомиров М.Н., 1946. Именник болгарских князей // Вестник древней истории.—№ 3.

Тихомиров М.Н., 1948. Речь на сессии АН СССР // Происхождение казанских татар.—Казань.

Токарев А.С., 1958. Этнография народов СССР.—М.

Толмачев Н.А., 1854. Об остатках древности в пределах Казанской губернии // Труды 4-го археологического съезда в России (Казань, 1877).—Т. I.— Казань.

Толочко П.П., 1999. Кочевые народы степей и Киевская Русь.—Киев.

Толстов С.П., 1929. Итоги и перспективы этнографического изучения национальных групп Нижегородской губернии // Культура и быт народов центрально-промышленной области.—М.

Толстов С.П., 1938. К истории древнетюркской социальной терминологии // Вестник древней истории.—№ 1.

Толстов С.П., 1948. Древний Хорезм (опыт историко-археологического исследования).—М.

Толстов С.П., 1950. Огузы, печенеги, море Даукара (заметки по исторической этнонимике восточного Приуралья) // Советская этнография.—№ 4.

Толстова Л.С., 1978. Отголоски ранних этапов этногенеза народов Средней Азии в ее исторической ономастике // Ономастика Средней Азии.—М.

Томилов Н.А.,1993. Проблемы этнической истории (по материалам Западной Сибири).—Томск.

Третьяков П.Н., 1950. Вопросы происхождения чувашского народа в свете археологических данных // Сов. этнография.—№ 3.

Трофимов Ю.И., 1973. Об этнической принадлежности погребений с конем древнетюркского времени // Тюркологический сборник.—1972.

Трофимова Т.А., 1948. Этногенез татар Среднего Поволжья в свете данных антропологии // Происхождение казанских татар.—Казань.

Трофимова Т.А., 1949. Этногенез татар Поволжья в свете данных антропологии // Труды Института этнографии.—Новая серия.—Т. VII.

Трубецкой Н.С., 1958. Мысли об индоевропейской проблеме // Вопросы языкознания.—№ 1.

Тумашева Д.Г., 1969. Диалекты сибирских татар в отношении к татарскому и другим тюркским языкам: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.—М.

Тумашева Д.Г., 1996. Көнбатыш Себердәге төрки кабилә-ыру атамалары // Ватаным Татарстан.— 16 октябрь.

Туна О.Н., 1990. Osman Nedim Tuna. Sümer ve Türk Dillerinin Tarihı ilgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi.—Ankara.

Тунманн, 1774. Tuhnmann J.E. Untersuchung über die Geschichte der österlichen Völker.—Berlin.

Түрк дуньясы, 1992. Türk Dünyası El Kitabı.—I, II, III т.—Ankara.

Тюркмен Ф., 1996. Sunuş // Julius Krohn, Kaarle Krohn. Halk Bilimi Yöntemi. Yayina Hazırlayan Prof. Dr. Fikret Türkmen.—Ankara.

Умняков И., 1980. Тохарская проблема // Вестник древней истории.— № 3—4.

Урманчеев Ф.И., 1984. Героический эпос татарского народа.—Казань.

Усманов М.А., 1972. Татарские исторические источники XVII—XVIII вв.—Казань.

Усманов М.А., 1979. Жалованные акты Джучиева Улуса XIV—XVI вв.—Казань.

Усманов М., 2005. Госманов Миркасым. Гасырдан — гасырга.—Казань.—488 с.

Фасеев Ф.С., 1969. Опыт сравнительно-статического исследования лексики татарского языка // Вопросы татарского языка и литературы.— Вып. 4.—Казань.

Фасмер М., 1964. Этимологический словарь русского языка / Перевод с немецкого и дополнения О.Н.Трубачева.—Т. I.—М.

Фаттахов Ф.Ш., 1990. Зеленчукская эпитафия... // Язык утилитарных и поэтических жанров памятников татарской письменности.—Казань.

Фаттахов Ф.Ш., 1992. На каком языке говорили аланы? // Некоторые итоги и задачи изучения татарского литературного языка.— Казань.

Фатыйхов А., 1995. Фатыйхов Ә. Гәйнә иле (Гәйнә олысы, Барда районы тарихы). Беренче китап.—Барда.

Фахрутдинов Р.Г., 1975. Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория.—Казань.

Фахрутдинов Р.Г., 1995. История татарского народа и Татарстана.— Казань.

Фахрутдинов Р.Г., 1970. Фәхретдинов Р. Болгар шәһәрләре // Казан утлары.—№ 2.

Фахреддинов Р., 1993. Фәхреддинев Ризаэддин. Болгар вә Казан төрекләре.—Казан.

Федоров Я.А., Федоров Г.С., 1978. Ранние тюрки на Северном Кавказе.—М.

Федоров-Давыдов Г.А., 1966. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов.—М.

Федоров-Давыдов Г.А., 1973. Общественный строй Золотой Орды.—М.

Федотов М.Р., 1965. Исторические связи чувашского языка с языками угрофиннов Поволжья и Перми.—Ч. I: Чувашско-марийские связи.—Чебоксары.

Федотов М.Р., 1980. Чувашский язык в семье алтайских языков.— Ч. I; Ч. III, 1986.—Чебоксары.

Федотов М.Р., 1990. Чувашско-марийские языковые взаимосвязи.—Саратов.

Фейзханов Х., 1863. Три надгробных булгарских надписи // Известия археологического общества.—Т. IV.—СПб.

Феофан Византиец, 1884. Летопись Византийца Феофана... // Чтения общества истории и древностей российских при Московском университете.—3.

Фиридун Агасыоглу, 2000. Азер халгы (сечмә јазылар).—Баку.

Фиридун Агасыоглу, 2006. Qədim Türk eli. Saqa-Qamər boyları.—Baku.

Флоринский В.М., 1894. Первобытные славяне по памятникам их доисторической жизни.—Ч. 1—2.—Томск, 1894—1896.

Фокош-Фукс, 1962. Fokos-Fuchs D.K. Die Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft...—Wiesbaden.

Фомин А.В., 1988. Рунические знаки и тамги на подражаниях куфическим монетам X века // Советская археология.—№ 4.

Фрейман А.А., 1951. Хорезмийский язык. Материалы и исследования.—М.-Л.

ФС, 1975. Философский словарь.—Издание третье.—М.

Хабичев М.А., 1977. Карачаево-балкарское именное формообразование и словообразование.—Черкесск.

Хаджилаев Х.И., 1989. О карачаево-балкарских и бесермянских схождениях // Советская тюркология.—№ 2.

Хайри А., 1996. Хәйри Ә. Шәһре Бану-Шәрбән кыйссасы.—Яр Чаллы.

Хакимзянов Ф.С., 1987. Эпиграфические памятники волжских булгар и их язык.—М.

Халиков А., 1967. Сорауларга жавап // Казан утлары.—№ 6.

Халиков А.Х., 1969. Древняя история Среднего Поволжья.—М.

Халиков А.Х., 1971. Истоки формирования тюркоязычных народов Поволжья и Приуралья // Археология и этнография Татарии.—Казань.

Халиков А.Х., 1978. Происхождение татар Поволжья и Приуралья.—Казань.

Халиков А.Х., 1988. Новые данные о пребывании древних венгров между Камой и Уралом // Проблемы древних угров на Южном Урале.—Уфа.

Халиков А.Х., 1989. Татарский народ и его предки.—Казань.

Халиков А.Х., 1990. Буртасы и их историко-археологическое определение // Вопросы этнической истории Волго-Донья в эпоху средневековья и проблема буртасов.—Пенза.

Халиков А.Х., 1991. Беренче дәүләт.—Казан.

Халиков А.Х., 1994. Монголы, татары, Золотая Орда и Булгария.—Казань.

Халикова Е.А., 1971. Общий компонент в составе населения Башкирского Приуралья и Волжской Булгарии в VIII—X вв. (по материалам погребального обряда могильников) // Археология и этнография Башкирии.— Уфа.

Халикова Е.А., 1976. Больше-Тиганский могильник // Советская археология.—№ 2.

Халикова Е.А., Халиков А.Х., 1981. Ранние венгры на Каме и Урале.—Будапешт.—(немец теленда).

Халикова Е.А., 1981. Мусульманские некрополи Волжской Булгарии X — начала XIII в.—Казань.

Халиуллин И.Х., 1995. Среднее Поволжье и Нижнее Прикамье в XIII в. // Материалы по истории татарского народа.—Казань.

Хвольсон Д., 1868. Известия о хазарах, буртасах, булгарах, мадьярах, славянах и русских // Журнал Министерства народного просвещения.—Часть CXL.

Хоммель, 1915. Hommel Fr. Zweihundert sumerotürkische Wortgleichenden.—München.

Христо Тодоров-Бемберски, 1988. Опыт тематических систематизаций существующих этимологий этнонима *булгарин* // Academie Bulgare des Sciences. Linguistiquc Balkanique XXXI, 3—4.

Худяков М., 1922. Мусульманская культура в Среднем Поволжье.—Казань.

Худяков М., 1996. Очерки по истории Казанского ханства // На стыке континентов и цивилизаций...—М.

Хузин Ф.Ш., 1995. Булгары на Волге и Каме до монгольского завоевания (II половина VIII—XIII вв.) // Материалы по истории татарского народа.—Казань.

Чагдуров С.Ш., 1980. Происхождение Гэсэриады.—Новосибирск.

Чай, 1990. Abdulhaluk Çay. Türk milli kültüründa Hayvan motifleri. I. (Koyun ve Keçi Etrafında oluşan Gelenekler).—Ankara.

Чай, 1992. Abdulhaluk Çay. Karakoynlular. Akkoyunlular // Türk Dünyası El Kitabı.—Birinci Cilt.—Ankara.

Чаша мудрости, 1978. Афоризмы, изречения, высказывания отечественных и зарубежных авторов. Композиция Вл.Воронцова.—М.

Челеби Э., 1979. Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII в. Вып. 2.—М.

Чернышев Е.И., 1963. Татарская деревня второй половины XVI и XVII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1961 г.— Рига.

Чернышевский Н.Г., 1951. Избранные сочинения.—Т. III.—М.

Чичуров И.С., 1980. Византийские исторические сочинения.—М.

Чугунов К.В., Парцингр Г.. Наглер А., 2004. Золотые звери из долины царей. Госэрмитаж.

Шаймиев М.Ш., 1997. Мөхәммәдьярның 500 еллык юбилей кичәсендә Президент М.Ш.Шәймиев чыгышы // Ватаным Татарстан.—30 август.

Шаймиев М.Ш., 1997. Будущее Российской Федерации: взгляд из татарстана. (Публичная лекция Президента Татарстана Минтимера Шаймиева в Гарвардском университете (США) 6 октября 1994 г.) // Суверенный Татарстан.—М.: Инсан.—С. 47—58.

Шамил Юлай. 1994. Болгар теле кая киткән? // Идел.—№ 4.—Казан.

Шарафутдинов Д.Р., 2005. Документы миссионерского съезда (Казань, 1910 г.) — важный источник по истории традиционной культуры народов Среднего Поволжья и Приуралья // Отечественные архивы.—2005.—№ 1.

Шастина Н.П., 1957. Примечания к книге Плано Карпини // История монголов.—М.

Шафарик П.И., 1948. Славянские древности / Пер. О.Бодянского.—Т. 1—3.—М.

Шахматов А.А., 1918. Заметка о языке волжских болгар // Сборник музея антропологии и этнографии при АН СССР.—Т. V.—Вып. 1.

Шестаков П.Д., 1877. Напоминание о древнем городе Маджаре // Труды четвертого археологического съезда в России.—Т. I.—1884.

Шестаков П.Д., 1884. Кто были древние булгары?: (Заметки по поводу толкования Н.И.Золотницким значения слова булгар) // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете.—III.— 1880—1882.

Шестаков П.Д., 1884. По поводу сообщения Н.И.Золотницкого: «Лингвистическая заметка о названиях булгар, биляр и моркваши» // Известия общества АИЭ при Казанском университете.—III.—1880—1882.

Шипова Е.Н., 1976. Словарь тюркизмов в русском языке.—Алма-Ата.

Шишманов И.Д., 1900. Критичен преглед на въпроса за происхода на прабългарите от езиково гледище и етимологиите на името «българин» // Сборник за народни умотворения, наука и книжина, издательства минстерството на народното просвещение.—Книга XVII.—София.

Шотт, 1830. Schott.W. Wersuch über die Tatarischen Sprachen.—Berlin.

Шпилевский С.М., 1877. Древние города и другие булгаро-татарские памятники в Казанской губернии.—Казань.

Шпилевский С.М., 1877а. Город Булгар // Труды четвертого археологического съезда в России. 1884.—Т. I.—Казань.

Шпилевский С.М., 1884. О задачах деятельности Казанского общества археологии, истории и этнографии // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете.—Т. III.

Щербак А.М., 1962. Sčerbak A.M. Les inscriptions in connues sur les pierres de Khoumara (an Caucase in Nord) et le probleme de l'alphabet runique des Turcs occidentaux // Akta Orientalia.—XV. 1—3. Budapest.

Эйхвальд Э.И., 1838. О древнейших обиталищах всех племен славянских, финских, турецких и монгольских в Южной России по Геродоту // Библиотека для чтения.—Т. 27.

Экман Ж., 1996. Janos Eckmann. Harezm, Kıpçak ve Çagatay Türkçesi üzerine araştırmalar.—Ankara.

Энциклопедический лексикон, 1836. (А.Плюшара).—Т. 6, 7.—СПб.

Эрдейи И., 1961. «Большая Венгрия» // Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.—13.—Budapest.

Эрджиласун А.Б., 2007. Ercilasun Ahmet Bican (Ankara). Türkçenin en eski komşuları // Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları (Bakı, 23—25 may 2006).—Bakı.—S. 55—73.

Эрен Х., 1995. Hasan Eren. Çağdaş Türklerin Sayısı // Türk Dili.—Nisan.—520.—Ankara.

Этнические проблемы..., 1981. Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н.э.).—М.: Наука.

Юрченков В., 1995. Взгляд со стороны. Мордовский народ и край в сочинениях западноевропейских авторов VI—XVIII столетий.—Саранск.

Юсифов Ю.Б., 1968. Элам. Социально-экономическая история.—М.

Юсупов Г.В., 1960. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику.—М.-Л.

Юсупов Г.В., 1971. Булгаро-татарская эпиграфика и топонимика как источник исследования этногенеза казанских татар // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья.—Казань.

Юхас П., 1985. Тюрко-българи и маджари.—София.

Языки.., 1982. Языки и диалекты мира: проспект и словник.—М.

Язычы Н., 1992. Yazıçı Nesimi. İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi.—Ankara.

Якубовский А.Ю., 1948. Выступление по докладам // Происхождение казанских татар.—Казань.

Ян В., 1949. Батый: Историческая повесть (XIII в.).—М.

Янина С.А., 1962. Новые данные о монетном чекане Волжской Булгарии // Материалы и исследования по археологии.—№ 111.—Т. IV.—М.

İNDEKS

A-ETNONİMLER

Abakan Tatarları, 226, 257
Abdal, 24
Afşar-lar, 23, 27
Ak Hazar, 384
Ak Tatar, 384
Akkad-lar, 104, 107, 110, 111, 123, 307, 397, 398, 399, 400
Akkoyunlu, 23
Alan-lar, 14, 16, 24, 42, 43, 48, 55, 70, 73, 122, 133, 159, 167, 168, 172, 191, 196, 197, 198, 199, 203, 204, 207, 208, 209, 210, 213, 214, 215, 216, 238, 297, 298, 323, 367, 396, 412, 414, 459
Alman-lar, 35, 52, 71, 94, 118, 162, 164, 181, 182, 232, 236, 249, 264, 314, 386, 407, 415, 475
Altay Türkleri, 77
Altay-kiji, 23, 72
Altaylı bkz. Altay-kiji
Angareon, 13, 180, 183
Aors-lar, 24, 127, 204, 310, 412, 413, 425, 452
Apasiak, 24, 180
Ar, 71, 115, 117, 118, 260, 406, 409, 453
Aramut, 23
Argu, 23
Arimasp, 24
As-lar, 14, 24, 42, 69, 70, 71, 72, 73, 81, 115, 124, 128, 133, 159, 167, 168, 196, 197, 200, 207, 208, 210, 211, 212, 238, 298, 310, 316, 317, 318, 403, 412, 413, 443, 453
Astrahan Tatarları, 234, 239
Asuri-ler, 19, 61, 72, 82, 104, 107, 108, 152, 167, 174, 203, 210, 215, 283, 307, 328, 397, 398, 400
Attas, 180
Augas, 180
Ava, 23
Az, 24, 164, 210
Azerbaycan Tatarları, 226
Azerbaycanlı, 57, 58, 69, 70, 107, 122, 284, 323

-B-

Baharlu, 27
Balkan Türkleri, 76, 234
Balkarlar, 26, 51, 73, 122, 188, 201, 207, 208, 213, 231, 235, 305, 341, 366, 413, 425
Bardı(Part)lar, 70, 116, 298, 313, 405, 425, 433, 471
Barsil, 23, 216
Basmıl, 23, 87, 224, 245
Başkir (Başkurt), 15, 178, 226, 260, 319, 320, 439
Başkort, 70, 84
Başkurt, 17, 69, 70, 178, 226, 228, 241, 254, 256, 284, 286, 287, 288, 293, 305, 310, 317, 320, 333, 334, 396, 417, 436, 439, 440, 441, 442, 443, 467
Baştu, 283, 328, 331, 332
Baylar, 15, 23, 70, 74, 319, 416, 417
Bayundar, 23
Berendi, 23
Bersul, 70, 452
Besermen, 322, 377
Bi, 24, 137, 177, 319, 320
Biar, 15, 69, 70, 71, 212, 238, 319, 320, 415, 416, 417, 418, 426, 434, 435, 436, 440, 441, 443, 453, 457
Biger, 23, 70, 71, 238, 320, 416, 417, 426, 435
Biler, 15, 23, 69, 70, 74, 252, 319, 320, 415, 416, 417, 418, 426, 433, 435, 452

Bolgarlar, 49, 52, 67, 115, 194, 206, 228, 229, 230, 231, 235, 251, 252, 253, 276, 279, 288, 304, 326, 327, 339, 343, 362, 414, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 453, 454
Bulgar-Tatar, 14, 15, 16, 17, 19, 41, 63, 222, 228, 233, 235, 236, 237, 238, 244, 245, 257, 258, 259, 260, 262, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 281, 283, 284, 285, 286, 287, 289, 290, 292, 293, 295, 296, 299, 318, 322, 336, 341, 345, 353, 417, 419, 436, 439, 441, 443, 463, 464, 473, 474
Buntürk, 83
Burtas, 17, 23, 71, 211, 317, 318, 382, 396, 436, 443, 444, 445
Büryan, 440

-C-

Cucen, 24
Çağatay Tatarları, 226, 235
Çeçen, 207
Çerkes, 84, 226
Çiftçi İskit-ler, 153, 410
Çigil, 23
Çinli, 68, 70, 87, 224, 225, 251
Çirmiş, 260
Çitak, 23, 24
Çivaldar, 23
Çu-kiji, 24, 391
Çulım Tatarları, 23, 27, 257
Çulım Türkleri, 27, 73, 81
Çuvaş-lar, 15, 27, 134, 226, 245, 260, 264, 272, 275, 276, 278, 279, 280, 286, 287, 290, 295, 299, 301, 302, 303, 304, 305, 319, 336, 337, 339, 340, 342, 343, 344, 347, 352, 353, 354, 355, 356, 359, 361, 365, 366, 367, 368, 370, 371, 372, 374, 377, 393, 469

-D-

Dobruca Tatarları, 19, 23, 51, 68, 227, 235, 236, 237, 238, 257, 269, 285, 297, 298, 475
Dokuz Tatar, 223
Dolganlar, 23, 27

-E-

Eftalit, 16, 24, 120, 405, 408
Ermeni, 61, 82, 83, 123, 326, 385, 446, 447, 462
Eski Tatarlar, 224, 227, 235
Etrüsk, 13, 24, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148
Eynan, 27

-F-

Finler, 161, 373, 423, 426
Fin-Ugor, 36, 54, 56, 64, 82, 89, 90, 91, 92, 134, 139, 144, 150, 168, 178, 190, 198, 224, 225, 226, 260, 280, 324, 333, 334, 335, 374, 393, 415, 420, 425, 445, 472
Flamen, 68, 70, 465

-G-

Gagauz, 73, 76
Gandari, 117, 118
Gayna, 70, 443
Gelon-lar, 13, 24, 158, 173, 175, 181, 188
Gotlar, 48, 132, 215, 216
Göktürk, 448
Guti-ler, 108, 307, 397, 400

-H-

Hakas, 27, 70, 73, 226, 297
Halac, 24
Hangar, 24, 183
Hant-Mansa, 418
Harezmli, 35, 79, 117, 120, 126, 127, 138, 177, 288, 406, 452
Harteş, 24, 70, 309, 392, 465
Haumavarga, 152
Hazarlar, 15, 49, 76, 93, 182, 194, 204, 206, 211, 215, 216, 278, 305, 318, 322, 323, 324, 367, 381, 384, 386, 390, 392, 393, 396, 413, 414, 415, 434, 436, 444, 445, 449, 450, 453, 457, 465
Hindukuş Bolgarları, 230
Horasan, 24, 402
Hunlar, 13, 14, 15, 42, 46, 48, 49, 51, 61, 72, 77, 93, 120, 127, 129, 131,

132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 167, 193, 194, 203, 204, 206, 211, 213, 214, 215, 216, 218, 260, 278, 305, 309, 311, 314, 323, 324, 325, 330, 391, 392, 396, 411, 412, 413, 414, 425, 440, 465
Hunugur, 24, 325
Hvalis, 252

-İ-

İdil Bulgarları, 16, 70, 73, 94, 235, 258, 265, 267, 270, 271, 273, 274, 280, 300, 301, 316, 336, 337, 338, 341, 342, 343, 345, 356, 361, 365, 366, 368, 370, 373, 374, 375, 378, 393, 396, 406, 415, 449, 473
İirk, 13, 24, 78, 176, 178, 416
İndo-İran, 43, 44, 53, 64, 118, 191
İnguş, 207
İranlı, 70, 86
İron, 196, 197, 207, 208
İskit-ler, 13, 16, 24, 35, 42, 43, 58, 68, 70, 80, 84, 88, 129, 139, 150, 151, 153, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 172, 173, 175, 176, 177, 179, 181, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 203, 205, 207, 214, 215, 217, 229, 251, 252, 253, 297, 312, 320, 321, 326, 335, 396, 409, 410, 411, 412, 437, 440, 452, 466
İssedon, 252
İşguza, 13, 24, 73, 173
İştek (İştyak), 23, 70, 73, 81, 212, 316, 317

-K-

Kadus, 133
Kafkas Bolgarları, 231
Kafkas-ötesi Tatarları, 226
Kangalas, 73
Kangar-lar, 16, 24, 72, 110, 111, 114, 123, 128, 183, 184, 238, 298, 307, 308, 399, 400, 403, 404, 405, 453, 471
Kangaras, 73, 128, 129, 396, 407
Kangha, 72, 111, 115, 123, 309, 312, 314, 399, 401, 403, 453
Kanglı, 407
Kara Hazarlar, 384
Kara Kırgız, 23, 76, 135
Kara Nogay, 23, 76
Kara Tatarlar, 87, 384
Karaçay, 122, 201, 213, 367, 413
Karaçay-Balkar, 70, 80, 199, 226
Karadağlı, 23, 81
Karadeniz Bolgarları, 235
Karagas, 23, 70, 73
Karagözlü, 27
Karakalpak, 70, 84, 179, 228
Karaman, 23, 74, 76
Karluk-lar, 23, 27, 173, 392, 393
Kasan, 15, 24, 72, 127, 238, 313, 315, 408, 453, 471
Kasimov Tatarları, 439
Kaspi, 13, 24, 74, 122, 176, 177, 214, 456
Kaşan, 70, 127, 238, 313, 315
Kaşgaylar, 26, 400, 401
Kavar, 23, 71, 75
Kay, 23, 87, 224, 245
Kaysak, 23, 74
Kazak-lar, 23, 25, 58, 69, 70, 74, 164, 182, 224, 226, 228, 242, 257, 271, 284, 286, 287, 288, 295, 299, 465, 467, 468, 472
Kazan, 17, 18, 19, 24, 70, 72, 127, 161, 164, 212, 236, 237, 239, 248, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 266, 267, 269, 270, 272, 273, 274, 280, 282, 287, 288, 290, 291, 295, 299, 302, 303, 313, 315, 319, 320, 322, 325, 337, 339, 340, 343, 346, 393, 408, 426, 453, 463, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477
Kazan kişi, 70
Kazan Tatarları, 212, 236, 239, 261, 262, 264, 266, 267, 269, 273, 274, 319, 339, 469, 474, 476
Kazan Türkleri, 260, 262
Kazanlı, 70, 79, 164, 173, 222, 258, 259, 275, 340, 368
Kimaklar, 227, 287, 409, 441
Kimmerler, 72, 153, 157, 190, 191, 192, 194, 195, 203, 206, 321, 334, 390

Kınık, 23
Kıpçak, 25, 56, 67, 68, 69, 70, 74, 75, 93, 201, 203, 206, 216, 217, 224, 232, 233, 245, 247, 252, 253, 266, 267, 271, 301, 304, 305, 309, 322, 349, 366, 371, 376, 382, 384, 385, 386, 390, 391, 392, 393, 409, 459, 460, 464, 465, 466, 467, 472
Kırgız, 23, 69, 70, 73, 76, 77, 84, 87, 211, 226, 245, 247, 284, 386, 391, 459
Kırım Nogayları, 233
Kırım Türkleri, 22
Kızılderili, 30, 103
Koman, 24, 92, 401
Komi-Permyak, 415, 433
Komi-Ziryan, 415, 420
Koreli, 68
Kotrag, 452
Koybal, 23
Kubandı, 23, 74, 173
Kuçet, 23
Kuçi-Bolgar, 447
Kuerik, 24, 73
Kuirk, 23, 24
Ku-kişi, 68
Kuman, 56, 68, 70, 74, 111, 122, 201, 202, 308, 309, 310, 322, 384, 385, 386, 390, 391, 392
Kumandı-kiji, 72
Kumandin, 401
Kumık, 70, 74, 111, 122, 226
Kuruk, 24, 70, 73
Kuşan, 16, 24, 35, 70, 72, 118, 119, 120, 125, 126, 127, 138, 165, 313, 314, 315, 403, 405, 407, 408, 409, 425, 446, 454, 471
Kutrigur, 24, 326
Kyuşe, 24

-L-

Lulu, 111, 307

-M-

Macar-lar, 89, 90, 91, 92, 201, 254, 255, 256, 279, 338, 341, 370, 372, 373, 389, 437, 439, 451
Macgar-lar, 17, 24, 89, 90, 91, 92, 175, 238, 256, 321, 396, 436, 437, 438, 439, 444, 447, 453
Madyar, 89, 91, 92, 297, 317, 321, 436, 439, 444
Mançur, 87, 100, 134, 136, 224, 225
Mariler, 73, 212, 280, 319, 333, 338, 341, 358, 359, 393, 444, 473
Massaget, 13, 24, 74, 84, 152, 176, 180, 211, 314, 447
Mayma-kiji, 24
Medyalı, 117
Men, 24
Mişar, 15, 68, 71, 76, 77, 89, 91, 92, 117, 256, 260, 293, 318, 319, 321, 436, 438, 439, 443, 444, 447, 471
Mogol-Tatar, 244
Moğol-lar, 14, 17, 31, 86, 88, 100, 116, 134, 136, 138, 162, 168, 201, 224, 225, 227, 228, 246, 247, 248, 251, 258, 267, 268, 271, 285, 286, 296, 298, 303, 334, 344, 347, 349, 376, 378, 379, 380, 393, 441, 451, 454, 456, 459, 460, 461, 462, 466, 475
Mordva, 279, 374, 420, 444

-N-

Nogay, 23, 69, 70, 73, 74, 76, 84, 207, 226, 228, 232, 233, 237, 248, 286, 287, 310, 467, 468

-O-

Oghondor, 74
Ograk, 23
Oğuzlar, 77, 217, 245
Onogur, 24, 122, 230, 325, 326, 327
Onok, 74
Orda Tatarları, 222, 223, 226, 227, 228, 232, 233, 235, 237, 238, 291, 292, 298, 431, 470, 475
Os, 73, 81, 197, 212
Osetin, 14, 169, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 207, 217, 253, 317, 412, 413, 444
Ostyak, 82, 173, 212, 316, 317
Oyrat, 459
Özbek, 69, 70, 91, 182, 226, 228, 241, 242, 284, 286, 287, 293, 295, 462, 467, 468

-P-

Paralat, 13, 24, 176, 179
Part-lar, 24, 35, 70, 71, 117, 125, 126, 138, 312, 313
Peçenek (Peçeneg), 84, 87, 93, 204, 206, 211, 297, 304, 380, 437
Pelask, 146, 147
Penza Tatarları, 239
Perm Tatarları, 173, 212, 239, 313, 316
Persler, 72, 80, 151, 168, 171, 175, 176, 183, 191, 192, 193, 225, 232, 238, 384, 386, 392, 398, 399, 404, 410
Polonyalı, 58, 89, 386
Poloves, 68, 70, 201, 309, 385, 392, 465

-S-

Roksolan, 24, 412
Rus-lar, 68, 80, 82, 88, 131, 160, 173, 183, 222, 226, 228, 230, 232, 233, 252, 259, 260, 274, 281, 282, 284, 288, 291, 294, 302, 312, 316, 318, 319, 338, 377, 383, 384, 387, 410, 418, 423, 433, 457, 463, 468, 472, 473, 474, 476, 477

-S-Ş-

Sabakul, 70
Sabir, 204, 307, 308, 323, 401
Sagadar, 24
Sagay, 24, 176
Saka-lar, 13, 23, 24, 27, 72, 80, 83, 97, 113, 120, 151, 152, 163, 165, 173, 175, 176, 180, 191, 193, 194, 312, 335, 410, 466
Sakalibe bkz. Saklab
Sakar, 176
Sakartvelo, 207
Saklab (Sakalibe), 24, 382, 383, 387, 389, 390, 391, 438
Salar, 117
Saragur, 216, 309
Saralımin, 24, 74, 443
Sarasen, 252
Sarı Uygur, 23, 27
Sarir, 68, 71, 75, 117, 391, 465
Sarısun, 465
Sarman, 24, 75, 322
Sarmat-lar, 13, 16, 24, 35, 42, 43, 51, 54, 55, 75, 159, 160, 161, 162, 165, 167, 168, 173, 175, 191, 197, 198, 203, 204, 207, 211, 213, 215, 217, 251, 297, 396, 412, 414, 466
Sart, 24
Selçuklu, 24
Sibirya Tatarları, 212, 239, 250, 316, 442
Sind, 247
Sirak, 412
Skir, 71
Skolot, 13, 24, 173, 174
Soyon, 81
Suar, 78, 83, 110, 113, 114, 115, 117, 128, 335, 403, 404
Suaras, 79, 180, 440
Suas, 316, 359, 427
Suaslamari, 359
Subar, 114, 128, 310, 331, 399, 403, 404
Suriye Türkmenleri, 117
Sümer-ler, 13, 24, 59, 99, 102, 104, 105, 106, 107, 110, 111, 123, 124, 307, 308, 329, 331, 397, 398, 399, 400, 401, 403, 404, 453
Siyenbi, 24, 72
Şalkanduu, 173
Şumer (Sümer), 110, 123, 124, 307, 403

-T-

Tabgaç, 13, 24, 136, 137
Tarançı, 82
Tarımcı İskitler, 410
Tarlık, 81
Tartar, 88, 248, 466
Tat, 233, 234, 287, 293, 295, 372, 467
Tatar Türkleri, 269, 271
Tatarlar, 14, 15, 17, 19, 22, 23, 25, 49, 69, 76, 87, 88, 90, 151, 160, 165, 183, 195, 212, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267,

268, 269, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 301, 302, 303, 305, 306, 316, 319, 334, 336, 338, 339, 340, 341, 343, 358, 359, 384, 393, 419, 420, 427, 431, 436, 439, 440, 442, 445, 461, 464, 466, 468, 469, 470, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 480
Taulas, 24, 71, 212
Taur, 13, 24, 109, 121, 122, 180, 181, 182, 188, 232, 297, 314
Tihrahauda, 152
Tipter, 260
Tissaget, 24, 74
Tofalar, 23, 27
Toguz Tatar, 24, 77
Tohsi, 23
Traklar, 35, 97, 159
Traspi, 13, 176, 177
Truva, 330
Tuba-kiji, 24
Tuna Bolgarları, 228, 231, 234, 292, 338
Tursaka, 24, 147
Turuka, 400
Türkler, 12, 13, 14, 19, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 74, 75, 76, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 93, 96, 97, 98, 99, 102, 103, 104, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 117, 120, 121, 122, 124, 126, 129, 133, 134, 136, 137, 139, 140, 142, 146, 147, 150, 155, 156, 160, 162, 164, 167, 168, 177, 179, 182, 183, 184, 187, 188, 189, 192, 193, 194, 195, 198, 203, 204, 205, 206, 207, 210, 213, 218, 224, 225, 226, 228, 232, 233, 234, 237, 238, 245, 246, 247, 251, 253, 254, 255, 261, 268, 277, 286, 289, 290, 297, 305, 306, 307, 308, 309, 311, 313, 314, 315, 323, 325, 328, 330, 331, 332, 334, 335, 338, 358, 359, 367, 384, 386, 388, 389, 390, 391, 394, 396, 398, 399, 401, 407, 408, 409, 411, 412, 416, 430, 439, 440, 456, 464, 465, 469, 473
Türkmen, 23, 26, 27, 65, 70, 74, 75, 82, 117, 176, 180, 211, 226, 284, 440
Türkmen Tatarları, 226
Türk-Tatar, 144, 164, 183, 226, 237, 261, 268, 293, 384, 456

-U-

Ud, 24, 72, 210
Ugor, 131, 229, 325
Unnugundur, 24, 74, 77
Unu, 24, 72, 131
Usun, 13, 15, 24, 118, 120, 136, 138, 313, 314, 408, 409, 453
Utar, 78
Uygurlar, 23, 27, 136, 182, 384, 459
Uz, 24, 73, 210, 214
Üsergen, 440

-V-

Visu, 382, 431, 432
Vogul Tatarları, 226, 257
Yağma, 23
Yakut, 23, 27, 86, 97, 176, 186, 209, 459
Yasır, 24, 211
Yazgır, 23, 24, 211
Yazok, 24
Yemek, 23, 58, 87, 224, 245
Yenisey Tatarları, 226
Yunanlı, 88, 109, 121, 132, 133, 151, 152, 153, 177, 184, 185, 190, 214, 252, 253, 411
Yura, 382, 431
Yurmatı, 24, 90

B-İSİMLER

-A-

Abayev V. İ., 164-167, 170, 180, 193, 195
Abdullin Ya. G., 269
Abramova M. P., 363
Adile Ayda, 8, 139, 140, 141, 142, 144, 159

Agathius, 189
Ahmerov G. N., 232, 255, 333, 335, 341
Ahmetzyanov R. G., 415
Akçura Y., 232
Ali Akış, 266
Alisov G., 255, 256
Alişyev S. H., 232
Aliyev İ. G., 36
Almas Şilki, 377, 385
Ammianus Marcellinus, 199, 204, 210
AnaniŞiranatsi, 442
Arakin V. D., 368
Aristov N. A., 52, 132
Arsal Sadri Maksudi, 159, 389
Artamonov M. İ., 386
Artanovsky S. N., 31, 32
Asparuh, 89, 226, 322, 444, 445
Aşmarin N. İ., 131, 271, 273, 333, 335, 338, 339, 340, 347, 349, 350, 352, 353, 355, 359, 360, 363, 374, 375
Atlasi H., 159, 232, 256, 468
Attila, 127, 129, 130, 131, 188, 208, 210, 409
Aytmuratov D., 61, 79

-B-

Bahautdinov R. S., 265
Bahşi İman, 278, 323, 324
Bartold V. V., 145, 167, 22-228, 265, 266, 478, 480, 481, 433, 434, 489, 490
Baskakov N. A., 23, 82, 295, 318, 333, 387, 388
Baştu ibn Şams, 278, 323, 326, 327
Battal Taymas, 257
Batu-han, 254, 269, 455, 457
Bayçorov S. Ya., 362, 363, 364, 365
Beningsen A., 266
Bentzing Y., 387
Berdibek, 457
Berke-han, 457
Bernştam A. N., 79, 113, 115, 309
Biciyev H. H., 363
Bizanslı Theophanes, 188
Bogaçyev A.V., 265
Boruhoviç V. G., 151
Budagov L. Z., 82, 178
Bukanova R., 436
Bulatov A.B., 340
Bulat-Timur, 348

-C-

Canibek, 457
Chwolson D. A., 382
Cuçi-han, 219, 220, 223, 227, 228, 233, 239, 243, 270, 276, 279, 285, 287, 292, 437, 456, 457, 459, 460, 461, 462
Çingis-han, 241, 242, 279, 280, 437, 454, 455, 457

-D-

Dara, 146, 152, 154, 176
Davletşin T., 232, 265, 266
Denisov V. P., 340
Dimitriyev V.D., 283, 363, 418
Durmuş İ., 160
Dyakonov İ. M., 99, 101, 107

-E-

El-Belhî, 254
Eren H., 23, 24

-F-

Fahreddinov Rıza, 232, 255
Fahrutdinov R. G., 266, 280, 282, 283, 464
Fattahov F. Ş., 194, 195
Feyzhanov H., 270, 273, 337, 338, 341
Firidun Agasıoğlu, 102, 160
Franke O., 158

-G-

Garipov, 161
Garipova, 268, 306
Gening, 250
Georgi, 244
Gerasimov, 329
Gilmanov, 266
Gimadi, 232, 260, 261
Golden, 340
Grigoryev, 253, 350, 355

Gubaydullin, 232, 256
Gumilev, 29, 35, 37, 126, 127, 131, 132, 133, 208, 209

-H-

Habiçyev M. A., 362
Halikov N. A., 267
Halikova Y.A., 85, 249, 250, 251
Hayri A., 352, 376
Herodot, 8, 66, 67, 68, 75, 105, 110, 112, 145-148, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 165, 166, 170, 172, 173, 174, 176, 178, 179, 180, 181, 183, 186, 187, 246, 247, 310, 315, 318, 401, 405, 407, 412, 432, 436
Hudyakov M., 232, 257
Hülagu, 219, 227, 233, 243, 270, 279, 456, 457, 461

-İ-

İbni Fadlan, 11, 75, 274, 336, 349, 350, 351, 352, 353, 376, 377, 384, 385, 387, 413, 426, 451
İbni Havkal, 206, 254
İbni Rusta, 254
İdegey, 258
İlminsky N. İ., 270, 271, 273, 333, 334, 338, 356, 363
İlovaysky D. İ., 332, 333, 418
İrnik, 355
İshaki G., 232, 256, 272
İshakov D. M., 280, 281, 284, 285
İstahri, 313

-K-

Kafesoğlu İ., 92
Kahovsky V. F., 340, 355, 359
Kalinin N. F., 340
Karamzin N. M., 81, 156, 248, 414, 416
Karan L., 272, 281, 290
Karimullin A., 95, 232, 268
Kaşgarlı Mahmud, 18, 78, 82, 132, 177, 205, 206, 219, 239, 240, 242, 250, 299, 374, 375
Kızlasov L. R., 42
Kononov A. N., 79
Korkunç İvan, 467
Kotrag-han, 447
Kovalevsky A. P., 11, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 382, 385
Kozlova K. İ., 269
Ksenofont, 145
Kubilay, 220, 227, 233, 243, 270, 279, 456, 457, 461, 462
Kubrat-han, 225, 226, 322, 326, 390, 409, 442, 443, 444, 447, 449
Kul Gali, 375
Kunik A.A., 271, 273, 333, 356, 357, 358, 363
Kuun G., 158, 319, 357
Kuzeyev R. G., 161, 250, 312, 435
Kuznetsov V. A., 191, 192, 362, 416, 418, 419, 421, 422, 424
Kül-Tegin, 218

-L-

Laypanov K. T., 52, 53, 118, 160, 301, 303, 324, 329, 404
Lızlov A., 155, 190, 246
Lomonosov M. V., 156, 415
Ludwig IX., 83, 242
Macitov N. A., 434, 435, 436, 437
Mahmutek, 283, 465
Makedonyalı İskender, 78, 104, 397, 399, 441
Maksiminus, 167
Malov S. Y., 260, 340
Marquart, 397
Matveyeva G. İ., 250
Menandros, 165, 189
Mercani Ş., 232, 333
Mikkola İ., 358, 359
Miller Ws., 163, 191, 193, 194, 199, 202, 203, 244
Mirşan K., 134, 135, 137, 139
Miziyev İ. M., 52, 53, 118, 160, 182, 198, 301, 303, 324, 328, 329, 404
Muhamedova R. G., 316, 333
Muhamedyar, 463
Musina R. N., 267
Muyten bey, 437

-N-

Nadir Devlet, 23, 24, 266
Nazarov İ. İ., 371

Nemeth Yu., 9, 52, 53, 195, 196, 197, 198, 316, 368, 380
Nemirovsky A. İ., 139

-O-

Okladnikov A., 92, 98
Oleary A., 244

-P-

Pelliot P., 318
Plano C., 81, 456
Pohlebkin V. V., 289
Polybius, 145
Popov A. İ., 61, 355
Pritsak O., 340, 359, 375
Prokopius, 189
Ptolemaeus, 128, 145, 176, 209

-R-

Radloff V. V., 356, 357, 358
Reşidüddin, 241, 242, 261
Rona-Taş A., 312, 340, 344
Rorlich A.A., 266
Rubruk W., 242
Rudenko S. İ., 41, 436

-S-Ş-

Samoyloviç A. N., 17, 370, 387
Serebrennikov B. A., 340
Simokatta Th., 165, 320, 321
Sobolevsky, 419, 424
Solovyev S.M., 418
Stalin, 335
Stephanos, 171
Strabon, 145, 172, 176
Sultanova A., 436
Süleymanov O., 53, 101, 139, 159, 160
Şafarik P.İ., 157
Şahmatov A.A., 370
Şambat, 326
Şarapov Ya.Ş., 267, 468
Şişmanov İ.D., 360
Şpilevsky S.M., 206, 253, 254, 333

-T-

Tahirov İ.R., 232, 278, 468
Tatişçiev V.N., 206, 244, 246, 247
Tekin T., 340, 387
Tervel, 445
Theophanes, 188, 189, 211, 318, 443
Thomsen K., 333, 340
Tiesenhausen V.T., 458
Tihomirov M.N., 333
Tolstov S.P., 79, 181, 304, 305, 309, 396, 397, 398, 399, 412, 420, 441, 447
Türkmen F., 18, 22, 60, 65, 69, 70, 112, 206, 221, 279

-V-

Vadetskaya E.B., 53
Valeyev F.H., 49, 269
Validi C., 232
Velidi Z.T., 52, 159, 256, 381, 385
Velyaminov-Zernov V.v., 316
Venelin Yu., 332
Vihman Yu., 369
Vsevolod, 299

-X-

Xerxes, 147, 401

-Y-

Yegorov V.L., 355
Yelnitsky L.A., 185, 188
Yeremyan S., 321, 441
Yusupov G.V., 267, 340

-Z-

Zahoder B.N., 84, 381, 382, 383, 384, 426, 432, 433
Zekiyev M.Z., 5, 14, 61, 160, 284, 340, 414
Zolotnitsky N.İ., 413, 421
Zosimus, 128, 18

Yıllardır Batılı tarihçilerin ve özellikle Hint-Avrupa teorisini savunanların yazdıkları mesnetsiz şeyler beynimize öylesine perçinlendi ki, bunlara karşı ileri sürülen tezleri işitmek dahi istemiyoruz.

Batılılar, dilini çözemedikleri, tarihini derinlemesine inceleyemedikleri tüm Doğu Avrupa, Kafkas ve Orta Asya halklarını İranî, Pers asıllı göstererek işin içinden kolayca sıyrılmakta, ama karşı bir görüşe de tahammül edememektedirler. Onların asıl dertleri, bir halkın aslını ve dilini Türk'ten başka bir yere bağlamaktır.

Kazanlı Prof. Mirfatih Zekiyev'in bu kitabı, yanlış bildiğimiz pek çok şeyi tashih edecek, Batılı tarihçilere daha dikkatli yaklaşmamızı sağlayacaktır.

ISBN 975-8839-31-4
9 789758 839315

rüzgar kitabevi